มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

สุโพธาลังการมัญชรี

พระธรรมโมลี
(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.)
พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร ป.ธ.๙
ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์
แปลและอธิบาย

สุโพธาลังการมัญชรี

หลักการตกแต่งเสียงและความหมาย

พระธรรมโมลี

(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.)

พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร ป.ธ.๙

ตรวจชำระ

พระคันธสาราภิวงศ์

แปลและอธิบาย

สุโพธาลังการมัญชรี
พระสังฆรักขิตมหาสามิ
รจนา

พระธรรมโมลี
(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.)
พระมหานิมิตร ธมฺมสาโร ป.ธ.๙
ตรวจชำระ

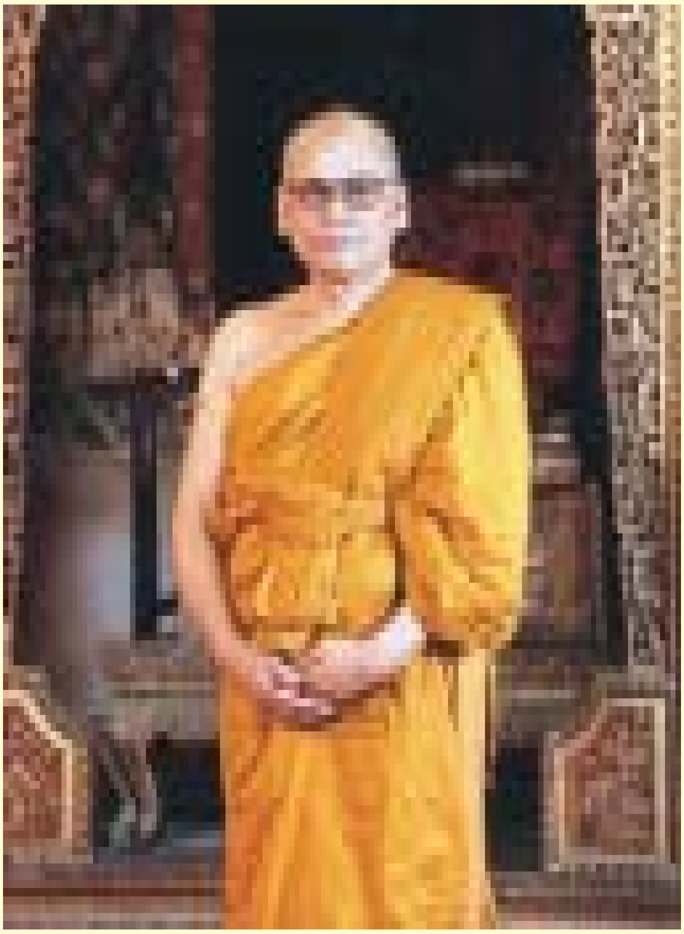
พระคันธสาราภิวงศ์
แปลและอธิบาย

จัดพิมพ์โดย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

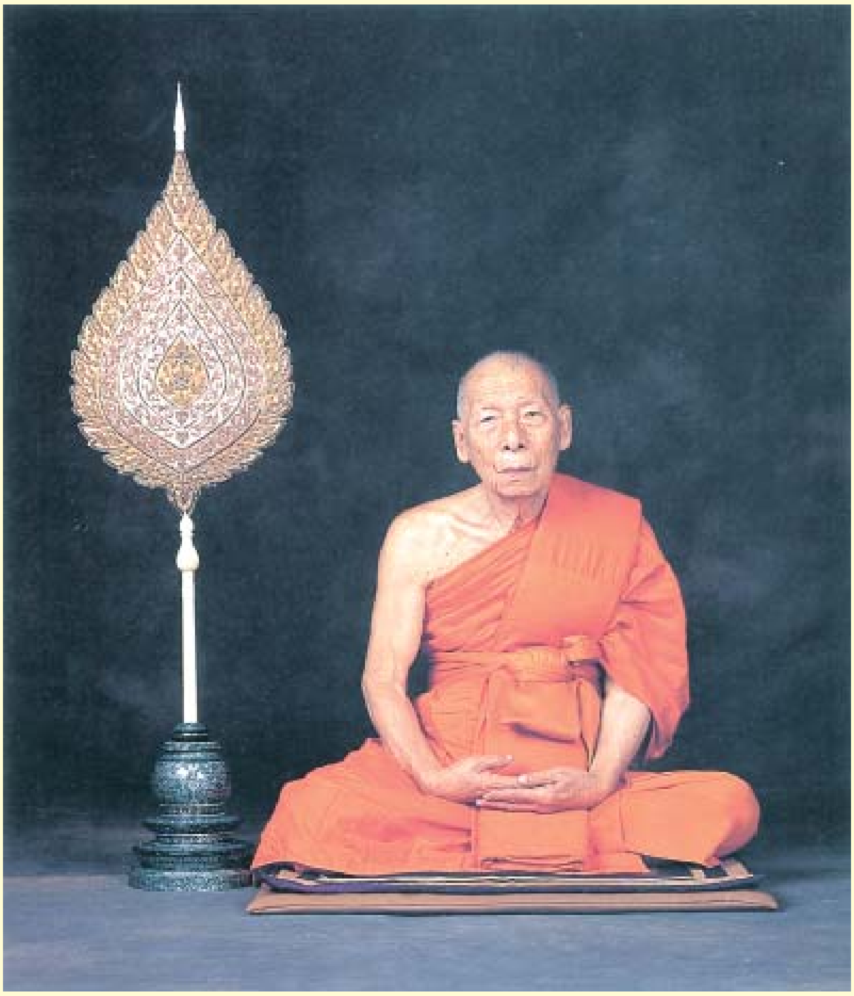
คอมพิวเตอร์/แบบปก/จัดรูปเล่ม
พระมหาโกมล กมโล
เวทย์ บรรณกรกุล

เดือน/ปีพิมพ์/จำนวนพิมพ์
พฤษภาคม ๒๕๔๖ จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม
ISBN : 974-575-929-9

หจก.ไทยรายวันการพิมพ์ 44/80-84 ถนนกำนันแม้น ซอยบุญมงคล แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร โทร. 0-2802-1142

พระธรรมโมลี
(สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙, M.A., Ph.D.)
เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม
เจ้าคณะภาค ๑
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม
ประธานโครงการปริวรรตและแปลคัมภีร์สัททาวิเสส

พระธรรมปัญญาบดี

(ถาวรติสฺสานุกโร ป.ธ.๔)

เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

ถวายทุนจัดพิมพ์คัมภีร์สุโพธาลังการมัญชรี

จำนวน ๓,๐๐๐ เล่ม

เนื่องในงานฉลองศาลาพระธรรมปัญญาบดีและฉลองอายุวัฒนมงคล ๘๗ ปี

ประวัติ
พระธรรมปัญญาบดี
(ถาวร ติสฺสานุกโร ป.ธ.๔)
เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

ชื่อ พระธรรมปัญญาบดี ฉายา ติสฺสานุกโร อายุ ๘๗ พรรษา ๖๖ วิทยฐานะ น.ธ.โท, ป.ธ.๔ วัดพระเชตุพน แขวงพระบรมมหาราชวัง เขตพระนคร กรุงเทพมหานคร ปัจจุบันดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

สถานะเดิม ชื่อ ถาวร นามสกุล เจริญพานิช เกิดวัน ๗ ฯ๑๑ ค่ำ ปีมะโรง วันที่ ๒๗ พฤษภาคม ๒๔๕๙ บิดา นายจรัญ เจริญพานิช มารดา นางพุ่ม เจริญพานิช บ้านเลขที่ ๕ ตำบลบ้านหม้อ อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี

บรรพชา วัน ๗ ฯ๕ ค่ำ ปีมะเมีย วันที่ ๒๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๔ ณ วัดตราชู ตำบลบ้านหม้อ อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี

พระอุปัชฌาย์ พระครูพรหมจริยคุณ (ดี) วัดแจ้งพรหมนคร ตำบลต้นโพธิ์ อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี

อุปสมบท วัน ๖ ฯ๗ ค่ำ ปีชวด วันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๙ ณ วัดตราชู ตำบลบ้านหม้อ อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี

พระอุปัชฌาย์ พระธรรมปิฎก (เผื่อน ติสฺสทตฺโต ป.๙) ภายหลังได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะที่ สมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร

พระกรรมวาจารย์ พระครูพรหมจริยคุณ (ดี) ภายหลังเป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ พระพรหมนคราจารย์ วัดแจ้งพรหมนคร จังหวัดสิงห์บุรี

พระอนุสาวนาจารย์ พระครูปลัดปิฎกวัฑฒน์ (ฟุ้ง ปุณฺณโก ป. ๓) ภายหลังเป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ พระธรรมเสนานี วัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร

วิทยฐานะ พ.ศ.๒๔๗๓ สำเร็จการศึกษาชั้นประถมปีที่ ๔ โรงเรียนชุมชนวัดตราชู อำเภอพรหมบุรี จังหวัดสิงห์บุรี
พ.ศ.๒๔๗๖ สอบได้ น.ธ.โท สำนักเรียนวัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร
พ.ศ.๒๔๘๐ สอบได้ ป.ธ.๔ สำนักเรียนวัดพระเชตุพน กรุงเทพมหานคร
การศึกษาพิเศษ อักษรขอม ลูกคิด

งานปกครอง

พ.ศ. ๒๔๙๕	เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พ.ศ. ๒๕๑๕	เป็นเจ้าคณะแขวงพระบรมมหาราชวัง
พ.ศ. ๒๕๒๘	เป็นพระอุปัชฌาย์
พ.ศ. ๒๕๒๘	เป็นรองเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พ.ศ. ๒๕๓๓	เป็นประธานกรรมการมูลนิธิพระราชปัญญาสุธี(ถาวรทิสฺสานุกโร)
พ.ศ. ๒๕๓๖	เป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พ.ศ. ๒๕๓๖	เป็นประธานกรรมการมูลนิธิทุนพระพุทธยอดฟ้าในพระบรมราชูปถัมภ์
พ.ศ. ๒๕๓๗	เป็นเจ้าคณะเขตพระนครกรุงเทพมหานคร

สมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๙๕	เป็น **พระครูทักษิณคณิศร** พระครูสัญญาบัตรผู้ช่วยเจ้าอาวาสพระอารามหลวงชั้นเอกในพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส
พ.ศ. ๒๕๐๗	เป็น **พระทักษิณคณิสสรบวรสังฆสิทธิการวิจารณกิจโกศลสกลมหาคณาธิบดีศรีปฏิภาณธรรมรักขิต** พระราชาคณะปลัดขวาในพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส
พ.ศ. ๒๕๒๖	เป็นพระราชาคณะชั้นราชที่ **พระราชปัญญาสุธีศรีปริยัติธาดามหาคณิสสรบวรสังฆารามคามวาสี**
พ.ศ. ๒๕๓๖	เป็น พระราชาคณะชั้นเทพ ที่ **พระเทพวรมุนีศรีปริยัติวิสิฐสิกขกิจวโรปกรมหาคณิสสรบวรสังฆารามคามวาสี**
พ.ศ. ๒๕๓๙	เป็นพระราชาคณะชั้นธรรมที่ **พระธรรมเสนานีศีลาจารวัตรวิมลมงคลธรรมนิวิฐสิกขกิจวโรปกรมหาคณิสสรบวรสังฆารามคามวาสี** ในวโรกาสพระราชพิธีกาญจนาภิเษก ๑๐ มิถุนายน ๒๕๓๙
พ.ศ. ๒๕๔๓	เป็นพระราชาคณะเจ้าคณะรองชั้นหิรัญบัฏที่ **พระธรรมปัญญาบดีศรีวิสุทธิคุณสุนทรวรนายกดิลกธรรมานุสิฐกิจจานุกิจจาทรมหาคณิสสรบวรสังฆารามคามวาสี**

สุโพธาลังการมัญชรี

ปริจเฉทที่ ๑

โทสาวโพธะ

(แสดงข้อบกพร่อง)

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส.

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาค ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง พระองค์นั้น

คำนอบน้อมพระรัตนตรัย

๑. มุนินฺทวทนมฺโภช- คพฺภสมฺภวสุนฺทรี
สรณํ ปาณินํ วาณี มยฺหํ ปีณยตํ มนํ.

แปลว่า: "ขอพระสัทธรรมอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิ่ม (ฝ่ายพระสัทธรรม)

ขอพระสรัสวดีอันงามบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระพรหม ซึ่งเป็นที่พึ่งของปราณชาติทั้งหลาย จงยังใจของข้าพเจ้าให้เอิบอิ่ม (ฝ่ายเทวดา)"

พระสังฆรักขิตเถระประสงค์จะแสดงการนอบน้อมพระรัตนตรัยโดยกล่าวถึงพระธรรมรัตน์เป็นหลักเพื่อขจัดอุปสรรคที่อาจจะเกิดขึ้นในขณะแต่งคัมภีร์ จึงกล่าวคาถาแรกนี้ โดยแท้จริง การนอบน้อมสรณะของตนนี้มีมาแต่ปางก่อน แม้ในวรรณกรรมสันสกฤต ท่านผู้แต่ง

คณิตศาสตร์มักนอบน้อมพระพิฆเนศ ผู้แต่งฉันทลักษณ์นอบน้อมพระวิษณุ ผู้แต่งอลังการ-ศาสตร์นอบน้อมพระสรัสวดี ส่วนในวรรณกรรมบาลีมักนอบน้อมพระรัตนตรัย หรือพระธรรม-รัตน์เหมือนในคาถานี้ แม้ว่าท่านผู้แต่งจะแสดงการนอบน้อมพระธรรมรัตน์อย่างเดียว แต่ความเลื่อมใสในพระธรรมเจ้าย่อมสำเร็จแม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่พรากกันได้ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นการนอบน้อมพระรัตนตรัยโดยปริยาย ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ตถา หิ โลกุตฺตรธมฺมนิสฺสิตปริยตฺติธมฺมสงฺขาตสพฺพญฺญุ-ภาสิตยา มโนสมฺปีณนาสีสนาปเทเสน อตฺตโน นิสฺเสสธมฺมรตเน ปสาโท ปกาสิโต. โส ปน ธมฺมปฺปสาโท ตทวินาภาวโต พุทฺธสํเฆสุปิ สิทฺโธติ รตนตฺตยวิสยํ ปณามํ วงฺกวุตฺติยา ทสฺเสติ.
>
> แปลว่า: “ดังจะกล่าวโดยพิสดาร ความเลื่อมใสของตนในธรรมรัตน์ทั้งปวง ท่านแสดงไว้ด้วยการแสดงความปรารถนาในการยังใจให้อิ่มเอิบของพระพุทธดำรัสกล่าวคือปริยัติธรรมอันโลกุตตรธรรมอาศัยแล้ว อนึ่ง ความเลื่อมใสในพระธรรมนั้นสำเร็จแม้ในพระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ เพราะไม่พรากจากพระธรรมนั้น ดังนั้น ท่านจึงแสดงการนอบน้อมที่มีพระรัตนตรัยเป็นวิสัยโดยวังกพฤติ”

เนื่องจากผู้ศึกษาคัมภีร์นี้อาจนับถือศาสนาพุทธหรือศาสนาพราหมณ์ ท่านจึงแต่งคาถาในลักษณะของสิเลสาลังการคืออลังการซ้อนความซึ่งมีความหมาย ๒ ประการ อันได้แก่ พระสัทธรรมที่ชาวพุทธเคารพบูชา หรือหมายถึงพระสรัสวดีที่พราหมณ์เคารพบูชาก็ได้ ตามนัยแรก วาณี แปลว่า “พระสัทธรรม” มุนินฺท แปลว่า “พระจอมมุนี” ตามนัยหลัง วาณี แปลว่า “พระสรัสวดี” มุนินฺท แปลว่า “พระพรหม” ดังคำอธิบายในฎีกาเก่าว่า

> วาณีติ วา สรสฺสตฺยปรนามเธยฺยา กาจิ เทวตา. สา สพฺพาวทาตา ยถิจฺฉิตสาธนปุณฺฑรีกคพฺเภ นิสีทตีติ โลกวาโท. วาณีติ ปน ปจฺจุห-วิรเหนาภิมตสิทฺธินิพนฺธเนกตาโณ สมฺมาสมฺพุทฺธภาสิโต สทฺธมฺโม. ตโตเยวายํ เทวตา รุปฺปเต.

แปลว่า: "อีกนัยหนึ่ง เทพธิดาตนหนึ่งชื่อว่า วาณี มีชื่ออื่นเรียกว่า สรัสวดี ชาวโลกกล่าวว่าเทพธิดานั้นมีผิวขาวผ่องทั่วสรีระ ประทับนั่งอยู่ในห้องแห่งบงกชที่ทำให้สำเร็จผลอันบุคคลปรารถนา ส่วนพระสัทธรรมที่เป็นพระดำรัสของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าซึ่งเป็นสรณะอย่างเดียวอันเป็นเหตุแห่งความสำเร็จของประโยชน์ที่ปรารถนาโดยปราศจากอุปสรรค ได้ชื่อว่า วาณี ดังนั้น ท่านจึงยกพระสัทธรรมนี้ว่าเป็นเทพธิดา"

วรรณกรรมทางศาสนาพราหมณ์กล่าวว่า พระสรัสวดีเป็นชายาของพระพรหม พระพรหมสร้างพระนางขึ้นก่อนแล้วทั้งสองพระองค์ได้ช่วยกันสร้างสัตว์ มนุษย์ เทวดา อสูร และสรรพพืชพันธุ์ในโลก ในบางแห่งเรียกว่าพระพราหมี ถือกันว่าเป็นเจ้าแม่ผู้อุปถัมภ์การศึกษา มีพระสิริรูปโสภา สีกายขาวผ่อง มีอาภรณ์เป็นเพชร สวมรัดเกล้าน้อย ๆ อย่างงาม มี ๔ กร หัตถ์หนึ่งถือพิณ หัตถ์หนึ่งถือดอกบัว หัตถ์หนึ่งถือถ้วยน้ำ หัตถ์หนึ่งถือคัมภีร์ ภาพเขียนบางแห่งปรากฏว่าถืออย่างเดียวหรือสองอย่างก็มีมักประทับบนแท่นดอกบัว หรือประทับบนหลังนกยูง บางทีก็ว่าใช้หงส์เป็นพาหนะ เชื่อกันว่าเป็นเทพธิดาแห่งดนตรี และศิลปศาสตร์ทั้งหลาย ถ้านอบน้อมพระนางก็จะได้รับพรพิเศษให้มีพรสวรรค์ในด้านดนตรีหรือตำรา ในคาถานี้ท่านว่าพระสรัสวดีนั่งอยู่บนดอกบัว ทั้งเปรียบดอกบัวว่าเหมือนพระโอษฐ์ของพระพรหมผู้เนรมิตพระสรัสวดีและพร้อมทั้งสรรพสัตว์ทั้งหลาย

เนื่องด้วยที่คัมภีร์นี้แต่งโดยอิงอาศัยคัมภีร์กาวยาทรรศะเป็นหลัก ท่านจึงกล่าวถึงคำเริ่มคัมภีร์ที่มุ่งนอบน้อมพระธรรมในลักษณะแสดงความปรารถนาให้พระธรรมยังใจให้อิ่มเอิบและเปรียบพระธรรมว่าเหมือนพระสรัสวดีในฝ่ายของเทวดา ข้อนี้คล้ายกับข้อความในคำเริ่มแรกของคัมภีร์กาวยาทรรศะที่แสดงความนอบน้อมพระสรัสวดีในลักษณะแสดงความปรารถนาเช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

จตุมฺมุขมุขมฺโภช- วนหํสวธู มม
มานเส รมตํ นิจฺจํ สพฺพสุกฺกา สรสฺสตี.[๑]

แปลว่า:"พระสรัสวดีผู้เปรียบดั่งนางพญาหงส์ ในกอดอกบัวหลวงคือ

พระโอษฐ์ของพระพรหม ทรงมีพระกายขาวผ่อง โปรดรื่นรมย์ในใจของข้าพเจ้าเป็นนิตย์"

บทว่า สรณํ (ซึ่งเป็นที่พึ่ง) เป็นนปุงสกลิงค์ บทนี้เป็นวิเสสนะของ วาณี ซึ่งเป็นอิตถีลิงค์ แม้ว่าวิเสสนะมักจะมีลิงค์ วิภัตติ และพจน์เหมือนวิเสสยะ เช่น นีโล ปโฏ (ผ้าเขียว) นีลา สาฏิกา (ผ้าเขียว) นีลํ วตฺถํ (ผ้าเขียว) แต่วิเสสนะที่มีลิงค์หรือพจน์แน่นอนไม่ต้องใช้ลิงค์พจน์โดยคล้อยตามวิเสสยะ แต่วิภัตติต้องเหมือนกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วาณิยา วิเสสนตฺเตปิ เอกนฺตนปุํสกตฺตา สรณสทฺทสฺส น ลิงฺคปริวตฺตนภาโว.

แปลว่า: "แม้มีความเป็นวิเสสนะของ วาณี สภาพคือการเปลี่ยนลิงค์ของ สรณ ศัพท์ย่อมไม่มี เพราะเป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน"

ในที่นี้จะแสดงรูปวิเคราะห์ของศัพท์ยากในคัมภีร์สุโพธาลังการ ตามนัยที่กล่าวไว้ในอลังการฎีกาใหม่ แม้ในคาถาอื่นก็เช่นเดียวกัน ดังต่อไปนี้

คำว่า มุนิ ตามนัยแรกหมายถึงพระจอมมุนี มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโภ โลเก มุนาติ ชานาตีติ มุนิ, อินฺทติ ปรมิสฺสริยํ กโรตีติ อินฺโท, มุนิ จ โส อินฺโท จาติ มุนินฺโท (มุนินทะ คือพระมุนีผู้เป็นใหญ่) หรือ มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท (มุนินทะ คือ ผู้เป็นใหญ่กว่าพระมุนีทั้งหลาย) ตามนัยหลังหมายถึงพระพรหม มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท (มุนินทะ คือ ผู้เป็นใหญ่กว่าพระมุนีทั้งหลาย)

คำว่า มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภวสุนฺทรี มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺภสิ ชาตํ อมฺโภชํ, วทนสงฺขาตํ อมฺโภชํ วทนมฺโภชํ, มุนินฺทสฺส วทนมฺโภชํ มุนินฺทวทนมฺโภชํ, มุนินฺทวทนมฺโภชสฺส คพฺโภ มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺโภ, มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺเภ สมฺภโว มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภโว, มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภเวน สุนฺทรี มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภวสุนฺทรี (มุนินทวทนัมโภชคัพภสัมภวสุนทรี คือ งามโดยบังเกิดในห้องแห่งบงกชกล่าวคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี; งามโดยบังเกิดในห้องแห่งบงกชกล่าวคือพระโอษฐ์ของพระพรหม)

* * * * * * * *

เหตุแห่งการรจนาคัมภีร์

๒. รามสมฺมาทฺยลงฺการา สนฺติ สนฺโต ปุราตนา
ตถาปิ ตุ วพฺญฺเชนฺติ สุทฺธมาคธิกา น เต.

แปลว่า: "คัมภีร์อลังการที่ดีงามมีรามสัมมะเป็นต้น แม้จะมีอยู่ก่อน ถึงกระนั้น ผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวไม่อาจใช้สอยคัมภีร์เหล่านั้นได้"

ก่อนที่พระสังฆรักขิตะจะรจนาคัมภีร์สุโพธาลังการนี้ มีอลังการศาสตร์ที่แต่งด้วยภาษาสันสกฤตอยู่ก่อน เช่น คัมภีร์รามสัมมะของอาจารย์รามศรมัน คัมภีร์กาวยาทรรศะของทัณฑินซึ่งแต่งในปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๖ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๒) และคัมภีร์กาวยประกาศของมัมมฏะซึ่งแต่งในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๑ (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗) เป็นต้น คัมภีร์ดังกล่าวเรียบเรียงไว้ดี แต่ชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียวไม่อาจศึกษาคัมภีร์เหล่านั้นได้ พระสังฆรักขิตะจึงแต่งคัมภีร์สุโพธาลังการเพื่ออนุเคราะห์ชนเหล่านั้น

อลังการฎีกาอธิบายเพิ่มเติมว่า ชนผู้รู้ภาษามคธทั้งหลายไม่ต้องการใช้ตำราอลังการสันสกฤตเป็นแบบเรียน เพราะคิดว่าภาษาบาลีเป็นภาษาที่ประเสริฐบริสุทธิ์ซึ่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายใช้แสดงพระธรรมเทศนา ส่วนภาษาสันสกฤตที่ใช้จารึกข้อความในศาสนาพราหมณ์ไม่บริสุทธิ์เหมือนภาษาบาลี ข้อความนี้แม้ไม่กล่าวไว้โดยตรงเป็นที่อนุมานรู้ได้โดยปริยาย ท่านนำสาธกที่โบราณาจารย์แต่งไว้มาอ้างอิงว่า

ปตียมานํ ปน กิญฺจิ วตฺถุ
อตฺเถว วาณีสุ มหากวีนํ
ยํ ตํ ปสิทฺธาวยวาติริตฺต-
มาภาติ ลาวณฺยมิวงฺคนาสุ.

แปลว่า: "ข้อความอันใดอันหนึ่งที่อนุมานรู้ได้มีอยู่ในคำของมหากวีทั้งหลาย ข้อความนั้นเพิ่มเติมมาจากส่วนแห่งศัพท์ที่ปรากฏย่อมประจักษ์ดั่งความงามในสตรีทั้งหลาย"

ข้อความข้างต้นหมายความว่า ตาของคนทั่วไปสามารถมองเห็นเพียงรูปร่างสัณฐาน แต่ใจอนุมานรู้ความงาม ฉันใด ข้อความที่อนุมานรู้โดยปริยายก็ไม่ปรากฏโดยตรง ฉันนั้น

คัมภีร์รามสัมมะเรียกตามแบบสันสกฤตว่า รามศรมัน (รามศรฺมนฺ) คัมภีร์นี้สาบสูญไปจากยุคปัจจุบันแล้ว ผู้แต่งคือรามศรมัน จึงเรียกชื่อคัมภีร์ตามชื่อของผู้แต่ง เหมือนคัมภีร์กัจจายนะ โมคคัลลานะ และปาณินิ ซึ่งเรียกตามนามของผู้แต่งเหล่านั้น อลังการฎีกาเก่าและใหม่ยกตัวอย่างว่าเหมือนตำรายาชื่อว่า พิมพิสาร ตามชื่อของผู้แต่ง ความจริงชื่อว่า ราม เป็นชื่อจริง ส่วน ศรฺมนฺ เป็นตำแหน่งของพราหมณ์ผู้แตกฉานคัมภีร์ เหมือนผู้แต่งคัมภีร์หิโตปเทศชื่อว่า วิษณุศรฺมนฺ (บาลีใช้เป็น วิณฺหุสมฺม) ก็มีชื่อจริงว่า วิษฺณุ ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิกล่าวว่า

ศรฺมนฺ ศฤฏฺ-มนินฺ. สุเข ตทฺวติ ตฺริ. พฺราหฺมโณปาเธา ปุ.[๒]

แปลว่า: “ศรมนฺ. ศฤฏฺ ธาตุ มนินฺ ปัจจัย เป็นติลิงค์ ใช้ในความหมายว่า ความสุข และผู้มีความสุข เป็นปุงลิงค์ใช้ในตำแหน่งของพราหมณ์”

คำว่า สนฺต ใช้ในความหมายว่า “ดีงาม” ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า วิญฺญูหิ ปสตฺถตฺตา โสภณา (อันดีงามเพราะผู้รู้สรรเสริญ) สำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย นับเข้าในคัจฉันตาทิคณะ

คำว่า ปุราตน สำเร็จรูปมาจาก ปุรา ศัพท์ + ตน ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุรา ภวา ปุราตนา (ปุราตนะ คือ มีในกาลก่อน) ลง ตน ปัจจัยในภวตัทธิต ด้วยโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉท ๔ สูตร ๒๒) ว่า ปุราโต โณ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่นท้าย ปุรา ศัพท์)

คำว่า รามสมฺมาทฺยลงฺการา ตัดบทเป็น รามสมฺม + อาทิ + อลงฺการา มีรูปวิเคราะห์ว่า รามสมฺมาทีนํ อลงฺการา รามสมฺมาทฺยลงฺการา (รามสัมมาทยลังการะ คือ คัมภีร์อลังการของรามสัมมะเป็นต้น) หรือ รามสมฺมาทโย จ เต อลงฺการา จาติ รามสมฺมาทฺยลงฺการา (รามสัมมาทยลังการะ คือ คัมภีร์อลังการมีรามสัมมะเป็นต้น)

คำว่า สุทฺธมาคธิก (ชนผู้รู้ภาษามคธอย่างเดียว) มีรูปวิเคราะห์ว่า มคเธสุ ภวา

มาคธา (มาคธะ คือ ภาษาที่มีในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ) มคเธสุ นิยุตฺตา มาคธิกา (มาคธิกะ คือ ชนผู้ประกอบในภาษามคธ) สุทฺธา มาคธิกา สุทฺธมาคธิกา (สุทธมาคธิกะ คือ ชนผู้ประกอบในภาษามคธล้วนๆ)

ภาษามคธนิยมใช้ในแคว้นมคธและแคว้นอื่นๆ ในสมัยพุทธกาล แคว้นมคธอยู่ทางทิศใต้ด้านขวาของแม่น้ำคงคา ทิศเหนือมีแคว้นวัชชีเป็นขอบเขต ทิศตะวันออกติดกับแคว้นอังคะ ทิศตะวันตกติดกับแคว้นกาสี ในปัจจุบันคือจังหวัดคยา (GAYA) รวมกับจังหวัดปัฏนา (PATNA) ในรัฐพิหารทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของอินเดีย เป็นสถานที่ประสูติและบำเพ็ญทุกรกิริยาตลอดจนบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ และเป็นที่ประทับของพระพุทธเจ้านานกว่าแคว้นอื่นในอินเดีย

คำว่า น วฑฺเชนฺติ สำเร็จรูปมาจาก วชฺช ธาตุ (ปริโภเค = ใช้สอย) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ธาตุนี้เป็นภูวาทิคณะที่มีรูปสองแบบคือ วฑฺเชติ และ วฑฺชติ เหมือน วเทติ และ วทติ ในบางแห่งมีรูปว่า วลฺเชติ, วลฺชติ เพราะบาลีอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น กาฑปกฺข, กาลปกฺข (ปักษ์ข้างแรม)

* * * * * * * *

ความดำริในการแต่งคัมภีร์

๓. เตนาปิ นาม โตเสยฺย- เมเต'ลงฺการวชฺชิเต
อนุรูเปนา'ลงฺกาเร- เนส'เมโส ปริสฺสโม.

แปลว่า: "ดังนั้น ถ้ากระไร ข้าพเจ้าพึงยังชนเหล่านั้น ผู้ขาดคัมภีร์อลังการให้ชื่นชมด้วยคัมภีร์อลังการอันเหมาะสม ข้อนี้เป็นความพยายาม[ในการแต่งคัมภีร์]"

คาถานี้แสดงข้อความ ๓ ประการ คือ

๑. ชื่อคัมภีร์ คือชื่อว่า อลังการ กล่าวไว้ด้วยคำว่า อลงฺกาเรน (ด้วยคัมภีร์อลังการ) ซึ่งแสดงชื่อย่อว่า คัมภีร์อลังการ ส่วนชื่อเต็มคือสุโพธาลังการ กล่าวไว้ในคำลงท้ายของทุกปริจเฉท

๒. เนื้อหาของคัมภีร์ คือสัททาลังการและอัตถาลังการ กล่าวไว้โดยปริยายด้วยคำว่า อลงฺกาเรน เพราะ อลงฺการ มีความหมายว่า "เครื่องตกแต่ง" จึงหมายถึงอลังการทั้งสองอย่างเหล่านั้นได้

๓. จุดมุ่งหมายของการรจนาคัมภีร์ คือการศึกษาทรงจำคัมภีร์อลังการและเข้าใจการใช้อลังการตามหลักภาษา ตลอดจนได้รับเกียรติศักดิ์จากการศึกษา จนกระทั่งบรรลุถึงความหลุดพ้นในที่สุด กล่าวไว้โดยปริยายด้วยคำว่า อลงฺกาเรน

คำว่า ปริสฺสม สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + สมุ ธาตุ (ปริสฺสเม = เหนื่อย) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริสฺสมนํ ปริสฺสโม (ปริสสมะ คือ ความพยายาม)

คำว่า โตเสยฺยเมเตลงฺการวชฺชิเต ตัดบทเป็น โตเสยฺยํ + เอเต + อลงฺการวชฺชิเต

คำว่า อนุรูเปนาลงฺกาเรเนสเมโส ตัดบทเป็น อนุรูเปน + อลงฺกาเรน + เอสํ + เอโส

* * * * * * * *

โทษในการแสวงหาความรู้

๔. เยสํ น สญฺจิตา ปญฺญา- เนกสตฺถนฺตโรจิตา
สมฺโมหพฺภาหตาเว'เต นาวพุชฺฌนฺติ กิญฺจิปิ.

แปลว่า: "ชนเหล่าใดมิได้สั่งสมความรู้ที่ช่ำชองในคัมภีร์อื่นเป็นอันมาก ชนเหล่านั้นถูกความเขลาบดบังแล้วไม่อาจรู้ได้สักหน่อยเลย"

ประโยชน์ในการแสวงหาความรู้

๕. กึ เตหิ ปาทสุสฺสูสา เยสํ นตฺถิ ครูนิ'ห
เย ตปฺปาทรโชกิณฺณา เตว สาธู วิเวกิโน.

แปลว่า: "การบำเรอบาทครูทั้งหลาย มิได้มีแก่ชนเหล่าใด ประโยชน์อะไรด้วยชนเหล่านั้นในโลกนี้ ชนเหล่าใดเกลือกกลั้วแล้วด้วยละอองธุลีบาทของครูเหล่านั้น ชนเหล่านั้นเป็นคนดี รู้จักแยกแยะโดยแท้"

คาถาทั้งสองบทนี้แสดงโทษและประโยชน์ในการแสวงหาความรู้ว่า ผู้ที่มิได้สั่งสมความรู้ในคัมภีร์คือพระไตรปิฎก ตรรกศาสตร์ และไวยากรณ์เป็นต้น ย่อมไม่รู้จักแยกแยะคุณและโทษเหมือนกับคนบอดที่มองไม่เห็น ส่วนผู้ที่ศึกษาหาความรู้จากครูย่อมแยกแยะคุณและโทษได้ เหมือนคนตาดีมองเห็นสิ่งต่างๆ ทั้งความรู้ที่ได้ศึกษาเล่าเรียนย่อมจะส่งผลให้ประพฤติตนเป็นคนดีในการบำเพ็ญประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน

ฎีกาเก่าและใหม่นำข้อความจากคัมภีร์กาวยาทรรศะมาแสดงว่า

คุณโทส'มสตฺถญฺญู ชโน วิภชเต กถํ
อธิกาโร กิ'มนฺธสฺส รูปเภโทปลทฺธิยํ.[๓]

แปลว่า: "ผู้ไม่รอบรู้คัมภีร์ จะแยกแยะคุณและโทษได้อย่างไร ความสามารถแห่งคนบอด ในการรับรู้รูปจะมีได้หรือ"

ในฎีกาทั้งสองนั้นได้กล่าวยืนยันไว้อีกว่า

สพฺพตฺถ สตฺถโตเยว คุณโทสวิเวจนํ
ยํ กโรติ วินา สตฺถํ สาหสํ กิ'มโตธิกํ.

แปลว่า: "การแยกแยะคุณและโทษมีได้ทุกที่ด้วยคัมภีร์อย่างเดียว ความผลุนผลันอะไรยิ่งกว่ากระทำโดยปราศจาก[ความรู้ใน]คัมภีร์จะมีหรือ"

คำว่า สุสฺสูสา สำเร็จรูปมาจาก สุ ธาตุ (สวเน = ฟัง) + ส ปัจจัย + อ ปัจจัย คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๓๐) แสดงอรรถของคำนี้ไว้ ๒ อย่าง คือ ความปรารถนาฟังและการปรนนิบัติ (บำเรอ) ในที่นี้มีความหมายหลัง ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า ปาทปริจริยา (การบำเรอบาท) มีรูปวิเคราะห์ว่า โสตุมิจฺฉา สุสฺสูสา (สุสสูสา คือ การบำเรอ) อรรถแรกเป็นความหมายของศัพท์โดยตรง ส่วนอรรถหลังเป็นการญูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุคือความปรารถนาฟัง แต่มุ่งให้หมายถึงผลคือการบำเรอบาท ดังคำว่า จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ (เห็นรูปด้วยจักษุ) ตามรูปศัพท์แล้วคำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนจะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิตซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงเหตุคือจักษุแต่หมายถึงผลคือจักษุ-วิญญาณจิต

คำว่า ตปฺปาทรโชกิณฺณา ตัดบทเป็น ต + ปาทรช + โอกิณฺณา มีรูปวิเคราะห์ว่า เตสํ ปาทา ตปฺปาทา, ตปฺปาเทสุ รชานิ ตปฺปาทรชานิ, ตปฺปาทรเชหิ โอกิณฺณา ตปฺปาท-รโชกิณฺณา (ตัปปาทรโชกิณณะ คือ เกลือกกลั้วแล้วด้วยละอองธุลีบาทของครูเหล่านั้น)

คำว่า อเนกสตฺถนฺตโรจิตา ตัดบทเป็น น + เอก + สตฺถ + อนฺตร + อุจิตา

คำว่า อุจิตา สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + จิ ธาตุ (จเย = สั่งสม) + ต ปัจจัย ฎีกาใหม่อธิบายว่า ปริจิตา (ช่ำชอง)

คำว่า สมฺโมหพฺภาหตาเวเต ตัดบทเป็น สมฺโมห + อพฺภาหตา + เอว + เอเต

คำว่า สมฺโมหพฺภาหต มีรูปวิเคราะห์ว่า มุยฺหนํ โมโห, สุฏฺฐุ โมโห สมฺโมโห, วิเสเสน อาหญฺญนฺเตติ อพฺภาหตา, สมฺโมเหน อพฺภาหตา สมฺโมหพฺภาหตา (สัมโมหัพภาหตะ คือ ถูกความหลงยิ่งครอบงำแล้ว)

ผู้ที่ศึกษาคัมภีร์สุโพธาลังการก็เป็นกวีได้

๖. กพฺพนาฏกนิกฺขิตฺต- เนตฺตจิตฺตา กวิชฺชนา
ยํ กิญฺจิ รจยนฺเต'ตํ น วิมฺหยกรํ ปรํ.

๗. เตเยว ปฏิภาวนฺโต โสว พนฺโธ สวิมฺหโย
เยน โตเสนฺติ วิญฺญู เย ตตฺถาปฺย'วิหิตาทรา.

แปลว่า: "กวีชนทั้งหลายผู้ฝังตาฝังใจไว้ในคัมภีร์กาพย์และนาฏย-ศาสตร์ รจนาบทประพันธ์อย่างใดอย่างหนึ่ง บทประพันธ์นั้นย่อมไม่ก่อให้เกิดความพิศวงอย่างยิ่งได้

ส่วนชนผู้มิได้กระทำความเอื้อเฟื้อในคัมภีร์เหล่านั้น ย่อมยังวิญญูชนทั้งหลายให้ชื่นชมด้วยบทประพันธ์ใด บทประพันธ์นั้นน่าพิศวง ชนเหล่านั้น เป็นผู้มีปฏิภาณ"

ผู้ที่ศึกษาเล่าเรียนกาพย์สันสกฤตมีเมฆทูตและกุมารสัมภพเป็นต้น พร้อมทั้งนาฏยศาสตร์ที่ประพันธ์เป็นโศลกต่างๆ ย่อมสามารถรจนาร้อยกรองให้ไพเราะจับใจได้ กวีนิพนธ์ของชนเหล่านั้นไม่น่าพิศวง เพราะผู้แต่งได้สั่งสมความรู้ในคัมภีร์ดังกล่าว จึงทำให้เป็นกวีที่มีศิลปะการประพันธ์ดี แต่ผู้ที่ไม่รู้ภาษาสันสกฤตย่อมไม่อาจศึกษาคัมภีร์เหล่านั้นได้ คัมภีร์สุโพธาลังการนี้จะช่วยให้ชนเหล่านั้นรู้คุณและโทษในการประพันธ์ จนสามารถแต่งประพันธ์ที่ดีเลิศน่าพิศวงได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทานิ กพฺพนาฏเกสุ อปริจิตานมมฺหากํ คนฺถรจนาสภาวาวโพโธว กุโตติ โอสกฺกนฺเต กพฺพนาฏกาทิคาถาทฺวเยน สมฺสฺสาเหติ.

แปลว่า: "บัดนี้ คันถรจนาจารย์ย่อมสนับสนุนชนผู้ท้อถอยโดยดำริว่า ความรอบรู้ภาวะในการรจนาคัมภีร์จะมีแก่พวกเรา ผู้ที่มิได้สั่งสมปัญญาไว้ในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์ได้อย่างไร ด้วยคาถาสองบท คือ กพฺพนาฏก เป็นต้น"

การสั่งสมวิชาความรู้ในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์ ย่อมทำให้เป็นกวีได้อย่างแน่นอน เพราะองค์คุณของกวีมี ๓ ประการ คือ มีปฏิภาณ มีการศึกษาในคัมภีร์กาพย์เป็นต้น และมีความอุตสาหะฝึกฝนการแต่งบทกวี ดังข้อความในคัมภีร์กาวยาทรรศะว่า

สาภาวิกี จ ปฏิภา สุตญฺจ พหุ นิมฺมลํ
อมนฺโท จาภิโยโคยํ เหตุ โหติห พนฺธเน.[๔]

แปลว่า: “ปฏิภาณที่ปรากฏโดยปกติ การสดับที่ไร้มลทินเป็นอันมากและการฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ ทั้งสามอย่างเหล่านี้เป็นเหตุใน[การแต่ง]บทประพันธ์”

อย่างไรก็ตาม องค์คุณเหล่านี้ไม่จำเป็นจะต้องมีเสมอไปจึงจะเป็นกวีได้ แม้ว่าจะไม่มีปฏิภาณที่เฉียบแหลมและการศึกษาคัมภีร์กาพย์เป็นต้น เพียงแต่ศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์อลังการและมีความอุตสาหะในการฝึกฝนแต่งบทกวี ก็ย่อมจะเป็นกวีได้เช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์กาวยาทรรศะกล่าวว่า

น วิชฺชตี ยชฺชปิ ปุพฺพวาสนา
คุณานุพนฺธิ ปฏิภาณ'มพฺภุตํ
สุเตน วาจุสฺสหเนนุปาสิตา
ธุวํ กโรเตฺยว กฺปฺยนุคฺคหํ.[๕]

แปลว่า: “หากวาสนาแต่ปางก่อนและปฏิภาณ อันน่าพิศวงที่ทรงความวิจิตร ไม่มีอยู่ ถ้อยคำที่สั่งสมไว้ด้วยการสดับและความอุตสาหะ ย่อมกระทำการอนุเคราะห์ได้โดยแท้”

คำว่า กพฺพ มีรูปวิเคราะห์ว่า กวิโน อิทํ กพฺพํ (กัพพะ คือ ของกวี) หมายถึง บทประพันธ์ ๓ ประการ คือ ปัชชะ (ร้อยกรอง) คัชชะ (ร้อยแก้ว) และ วิมิสสะ หรือจัมปู (ร้อยแก้วผสมร้อยกรอง)

คำว่า นาฏก มีรูปวิเคราะห์ว่า นฏตีติ นาฏโก, นาฏกสฺส อิทํ นาฏกํ (นาฏกะ คือ

กิริยาของนักฟ้อน) หมายถึง การฟ้อนรำขับร้องเป็นต้น ในที่นี้หมายเอานาฏยศาสตร์ซึ่งเป็นที่แสดงศิลปะดังกล่าว โดยฐานยูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยคือกิริยาของนักฟ้อน แต่มุ่งให้หมายถึงนาฏยศาสตร์ ดังคำว่า ธชา อาคจฺฉนติ ตามรูปศัพท์แปลว่า "ธงเดินมา" แต่ความหมายที่แท้จริงคือ "ทหารถือธงเดินมา" การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง

คำว่า กพฺพนาฏกนิกฺขิตฺตเนตฺตจิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า เนตฺตญฺจ จิตฺตญฺจ เนตฺตจิตฺตํ, นิกฺขิตฺตํ เนตฺตจิตฺตํ เยหิ เต นิกฺขิตฺตเนตฺตจิตฺตา, กพฺพญฺจ นาฏกญฺจ กพฺพนาฏกานิ, กพฺพนาฏเกสุ นิกฺขิตฺตเนตฺตจิตฺตา กพฺพนาฏกนิกฺขิตฺตเนตฺตจิตตา (กัพพนาฏกนิกขิตต-เนตตจิตตะ คือ ผู้มีตาและใจอันตนใส่เข้าแล้วในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์)

คำว่า ปฏิภาวนฺโต สำเร็จรูปมาจาก ปฏิภา ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิภาตีติ ปฏิภา, ปฏิภา เอเตสํ อตฺถีติ ปฏิภาวนฺโต (ปฏิภาวันตะ คือ ผู้มีปฏิภาณ)

คำว่า สวิมฺหย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิมฺหียเตติ วิมฺหโย, สห วิมฺหเยน โย วตฺตตีติ สวิมฺหโย (สวิมหยะ คือ เป็นไปกับด้วยความพิศวง)

คำว่า อวิหิตาทร มีรูปวิเคราะห์ว่า วิหิโต จ โส อาทโร จาติ วิหิตาทโร, นตฺถิ วิหิตาทโร เยหีติ อวิหิตาทรา (อวิหิตาทระ คือ ผู้ไม่กระทำความเอื้อเฟื้อ)

คำว่า รจยนฺเตตํ ตัดบทเป็น รจยนฺติ + เอตํ

คำว่า ตตฺถาปฺยวิหิตาทรา ตัดบทเป็น ตตฺถ + อปิ + อวิหิต + อาทรา

* * * * * * * *

ลักษณะและประเภทของบทประพันธ์

๘. พนฺโธ จ นาม สทฺทตฺถา สหิตา โทสวชฺชิตา
ปชฺชคชฺชวิมิสฺสานํ เภเทนา'ยํ ติธา ภเว.

แปลว่า: "อนึ่ง คำและความหมายที่สัมพันธ์กัน ปราศจากโทษ ชื่อว่า บทประพันธ์ บทประพันธ์นี้มี ๓ อย่างโดยจำแนกเป็นร้อยกรอง ร้อยแก้ว และบทประพันธ์ผสม"

ท่านแสดงลักษณะของบทประพันธ์ ๒ ประการ คือ

๑. มีคำและความหมายในพากย์สัมพันธ์กัน เช่นตัวอย่างว่า พุทฺธํ วนฺทามิ สาทรํ (ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าโดยเคารพ) ทั้งสามคำนี้สัมพันธ์กันโดย พุทฺธํ เป็นกรรม, วนฺทามิ เป็นกิริยาคุมพากย์ และ สาทรํ เป็นกิริยาวิเสสนะ ส่วนบางพากย์ที่ศัพท์และความหมายไม่สัมพันธ์กัน ไม่ชื่อว่า บทประพันธ์ ดังข้อความในคัมภีร์มหาภาษยะ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๒ สูตร ๔๓) ว่า ทส ทาฬิมานิ ฉฬปูปา กุณฺฑมชาชินํ ปลาลปิณฺโฑ (ลูกทับทิม ๑๐ ลูก ขนม ๖ ก้อน เหยือกน้ำ หนังแพะ กองฟาง) ประโยคดังกล่าวไม่มีใจความของพากย์ เรียกว่า อพันธะ คือประโยคที่ไม่สัมพันธ์กัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สมุทายตฺถรหิตํ อพทฺธมิติ กิตฺติตํ.[๖]

แปลว่า: "พากย์ที่ปราศจากใจความ เรียกว่า อพัทธะ"

๒. ปราศจากโทษของคำและโทษของความ หมายถึง ปทโทษ (โทษของบท) วากยโทษ (โทษของพากย์) และวากยัตถโทษ (โทษในอรรถของพากย์) ซึ่งจะกล่าวต่อไป

บทประพันธ์ดังกล่าวจำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. ปัชชะ ร้อยกรอง เรียก คาถา บ้าง เช่น มงคลสูตรเป็นต้นที่แต่งด้วยคาถาล้วนๆ

๒. คัชชะ ร้อยแก้ว, ความเรียง เรียก จุณณิยะ บ้าง เช่น สามัญญผลสูตรเป็นต้นที่ไม่มีคาถา

๓. วิมิสสะ บทประพันธ์ผสม คือ ทั้งสองอย่างผสมกัน เช่น ธชัคคสูตรเป็นต้นที่ผสมจุณณิยะกับคาถา

ปัชชะมี ๔ ประเภท คือ

๑. มุตตกะ บทร้อยกรองที่จบความในคาถาเดียว หรือมีเพียง ๔ บาทเท่านั้น เช่น คาถาในหมวดเอกนิบาตของชาดก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๒. กุลกะ บทร้อยกรองที่ไม่จบความเพียงคาถาเดียว ต้องมี ๒ ถึง ๕ คาถา เช่น คาถาในหมวดปัญจกนิบาตของชาดก เถรคาถา เถรีคาถา เป็นต้น

๓. โกสะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไป มีกระบวนพรรณนาต่างๆ คลุกเคล้ากันไป โดยมีกิริยาคุมพากย์ต่างกัน เช่น คาถาในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เอกักขรโกศ อมรโกศ เป็นต้น

๔. สังฆาตะ บทร้อยกรองที่มีคาถาตั้งแต่ ๖ บทขึ้นไปและมีกิริยาคุมพากย์ต่างกันเหมือนโกสะ แต่แสดงเรื่องราวโดยรวมกัน เช่น คาถาในคัมภีร์เมฆทูต หมวดฉักกนิบาตของชาดก เป็นต้น

คัชชะมี ๒ ประเภท คือ

๑. อาขยายิกะ เรื่องจริงที่กล่าวถึงเหตุการณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น ชีวประวัติเป็นต้น

๒. กถา เรื่องที่แต่งจากจินตนาการ เช่น นิทาน เป็นต้น

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวลักษณะของคัชชะทั้งสองว่า

อาขฺยายิโกปลทฺธตฺถา ปพนฺธกปฺปนา กถา.[๗]

แปลว่า: “คำที่มีเนื้อหาเป็นความจริง ชื่อว่า อาขยายิกะ คำที่แต่ง
ดำริขึ้นเอง ชื่อว่า กถา”

คำว่า ปชฺช สำเร็จรูปมาจาก ปท ศัพท์ + อ ปัจจัยในอรหติตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทํ อรหตีติ ปชฺชํ (ปัชชะ คือ คำที่ควร[ประดับ]บท)

คำว่า คชฺช สำเร็จรูปมาจาก คท ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = พูดชัดเจน) + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า คชฺชตีติ คชฺชํ (คัชชะ คือ คำที่บุคคลเปล่งออก)

คำว่า วิมิสฺส สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + มิสฺส ธาตุ (มิสฺสเน = ผสม) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิมิสฺสตีติ วิมิสฺโส (วิมิสสะ คือ บทประพันธ์ผสม)

* * * * * * * *

คาถาประพันธ์ ๒ ประเภท

๙. นิพนฺโธ จานิพนฺโธ จ ปุน ทฺวิธา นิรุปฺปเต
ตํ ตุ ปาเปนฺตฺย’ลงฺการา วินฺทนียตรตฺตนํ.

แปลว่า: “บทประพันธ์ที่เป็นคาถายังจำแนกได้อีก ๒ คือ นิพนธ์ และ อนิพนธ์ อลังการทั้งหลายย่อมทำให้บทประพันธ์นั้นน่าชื่นชมยิ่ง”

ท่านจำแนกปัชชะออกเป็นอีก ๒ ประเภท คือ

๑. นิพนธ์ บทประพันธ์ต่อเนื่อง หมายถึง มหากาพย์รามายณะเป็นต้นที่แต่งด้วยมุตตกะเป็นต้นทั้ง ๔ อย่างเหล่านั้น

๒. อนิพนธ์ บทประพันธ์ไม่ต่อเนื่อง หมายถึง มุตตกะเท่านั้น

คำว่า วินฺทนียตรตฺตนํ สำเร็จรูปมาจาก วินฺทนีย ศัพท์ + ตร ปัจจัย + ตฺตน ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วินฺทิตพฺโพติ วินฺทนีโย, อติสเยน วินฺทนีโย วินฺทนียตโร, วินฺทนียตรสฺส ภาโว วินฺทนียตรตฺตนํ (วินทนียตรัตตนะ คือ ความเป็นบทประพันธ์อันบุคคลพึงชื่นชมยิ่ง)

* * * * * * * *

อลังการทำให้บทประพันธ์งดงาม

๑๐. อนวชฺชํ มุขมฺโภช- มนวชฺชา จ ภารตี
อลงฺกตาว โสภนฺเต กึ นุ'เต นิรลงฺกตา.

แปลว่า: "บัวคือหน้าที่ไร้สิวฝ้า และถ้อยคำอันปราศจากโทษ ต้องตกแต่งจึงจะงาม ทั้งสองอย่างนั้นเมื่อมิได้ตกแต่งแล้ว จะงามได้หรือ"

ใบหน้าแม้จะปราศจากโทษคือไม่มีไฝฝ้าราคีอยู่แล้วก็ยังต้องตกแต่งด้วยการทาแป้งและด้วยเครื่องประดับมีต่างหูและดิลกเจิมหน้าเป็นต้น จึงจะงาม ฉันใด ถ้อยคำคือบทประพันธ์แม้ปราศจากโทษของบท พากย์ หรือความของพากย์ ก็ต้องตกแต่งด้วยอลังการคือ สัททาลังการ (การตกแต่งเสียง) และอัตถาลังการ (การตกแต่งความหมาย) จึงจะงามควรเป็นที่ตั้งแห่งความชื่นชมยินดีได้ ฉันนั้น แม้พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ ก็เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการ ดังข้อความในพระบาลีว่า

สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสิ.[๘]

แปลว่า: "ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะหมดจดบริบูรณ์"

คำว่า มุขมฺโภช มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขเมว อมฺโภชํ มุขมฺโภชํ (มุขัมโภชะ หมายถึงบัวคือหน้า)

คำว่า อนวชฺช มีรูปวิเคราะห์ว่า วชฺชเมว อวชฺชํ, นตฺถิ อวชฺชมสฺสาติ อนวชฺชํ (อนวัชชะ คือ ไม่มีโทษ)

ในรูปวิเคราะห์ว่า วชฺชเมว อวชฺชํ ศัพท์คือ อ เป็นตัพภาวะที่มีความหมายเหมือนกับบทที่ตนประกอบ ไม่มีอรรถพิเศษใดๆ รูปวิเคราะห์นี้เรียกว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส

คำว่า มุขมฺโภชมนวชฺชา ตัดบทเป็น มุข + อมฺโภชํ + อนวชฺชา

* * * * * * * *

คนเขลาย่อมถูกดูหมิ่น

๑๑. วินา ครูปเทสํ ตํ พาโล’ลงฺกตฺตุมิจฺฉติ
สมฺปาปุเณ น วิญฺญูหิ หสฺสภาวํ กถํ นุ โส.

แปลว่า: “คนเขลาขาดคำแนะนำของครู ต้องการจะตกแต่งหน้าหรือบทประพันธ์นั้น เขาจะไม่ถึงความขบขันโดยเหล่าผู้รู้ได้อย่างไร”

คนเขลาไม่เข้าใจการแต่งตัว หรือไม่เข้าใจการแต่งหนังสือ ต้องการจะแต่งโดยไม่ยอมรับคำแนะนำจากครูผู้เข้าใจ เขาจะไม่พ้นไปจากการถูกผู้รู้ขบขันไปได้ หมายความว่า เพียงแต่งเครื่องประดับหรือมีความปรารถนาจะประดับเท่านั้นยังไม่พอ ต้องมีความเข้าใจในการประดับตกแต่งด้วย และก็ต้องอาศัยคำแนะนำจากครูเป็นหลักสำคัญ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตสฺมา คุรูหิ สาทรโต อุคฺคณฺหิตฺวา กตฺตพฺพนฺติ ภาโว.

แปลว่า: “ดังนั้น บุคคลจึงควรทำการตกแต่ง โดยเรียนจากครูโดยเอื้อเฟื้อ คำที่กล่าวมานี้เป็นความหมาย[ในคาถานี้]”

คำว่า ครูปเทส มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปทิสฺสติ เอเตนาติ อุปเทโส (อุป บทหน้า + ทิสธาตุ + ณ ปัจจัย), คุรูนํ อุปเทโส คุรูปเทโส (คำชี้แนะของครู เรียกว่า คุรูปเทสะ)

คำว่า หสฺสภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า หสฺสเตติ หสฺโส, หสฺสสฺส ภาโว หสฺสภาโว (ความเป็นผู้ถูกเย้ยหยัน เรียกว่า หัสสภาวะ)

คำว่า พาโลลงฺกตฺตุมิจฺฉติ ตัดบทเป็น พาโล + อลงฺกตฺตุํ + อิจฺฉติ

ในวรรณกรรมบาลีพบ คุรุ หรือ ครุ ทั้งสองแบบ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๓๔, ๗๘๑, ๘๕๗, ๑๒๓๗) กล่าวถึง ครุ ศัพท์และในปาฬินยาทิสังคหะ (หน้า ๕๑๘) ก็วินิจฉัยว่า ครุ ศัพท์เป็นคำบาลี ส่วน คุรุ ศัพท์เป็นรูปสันสกฤต และท่านอนุญาตใช้ คุรุ ศัพท์ได้โดยถือว่าเป็นนัยจากภาษาสันสกฤต แม้โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร

๒) ก็กล่าวถึง ครุ ศัพท์ ดังนั้นตามมติของคัมภีร์ดังกล่าว ครุ ศัพท์จึงเป็นคำบาลีแท้ การที่คัมภีร์เหล่านั้นมีมติเช่นนี้ก็เนื่องมาจากพบบทตัทธิตคือ คารโว, คารวํ (ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) เมื่อ พฤทธิ์ อ ใน ค เป็น คา ก็มีรูปว่า คารโว, คารวํ หากศัพท์เดิมเป็น คุรุ ก็ต้องมีรูปตัทธิตว่า โครโว, โครวํ

แต่พระสังฆรักขิตะ ผู้เป็นศิษย์ของพระโมคคัลลานผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ ประกอบ คุรุ ศัพท์ ในคัมภีร์สุโพธาลังการและสารัตถวิลาสินี (โมคคัลลานปัญจิกาฎีกา) นอกจากนี้ยังมีคัมภีร์อื่นคือ อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๘๕๐) และมณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓) กล่าวว่า คุรุ ศัพท์เป็นคำบาลีแท้ ความเห็นนี้อ้างอิงเหตุผลว่า ในภาษาสันสกฤตและปรากฤตที่คล้ายกับบาลี มีเพียง คุรุ ไม่มี ครุ และในบาลี สามารถแปลง โอ เป็น อา ได้เหมือนคำว่า อชฺชว (อุชุ + ณ) มทฺทว (มุทุ + ณ) อาสภ (อุสภ + ณ) อนึ่ง ในภาษาปรากฤตให้พฤทธิ์ อุ เป็น เอา แล้วแปลง เอา เป็น อา ดังสูตรคัมภีร์ปากตประกาศ (ปริจเฉท ๑ สูตร ๔๔) ว่า อา จ เคารเว (แปลงเป็น อา และอื่นๆ ใน เคารว) ดังนั้น จึงมีอุทาหรณ์ ๓ รูปในภาษานั้นว่า คารวํ คอุรวํ โครวํ

สรุปความว่าบาลีมีใช้ทั้งสองรูป คือ คุรุ และ ครุ ตามมติที่กล่าวมาข้างต้นนี้

* * * * * * * *

แม้คัมภีร์ก็ชื่ออลังการ

๑๒. คนฺโถปิ กวิวาจาน- มลงฺการปฺปกาสโก
ยาติ ตพฺพจนียตฺตํ ตพฺโพหารูปจารโต.

แปลว่า: “แม้คัมภีร์ที่แสดงอลังการแห่งคำของกวีทั้งหลาย ก็เรียกว่า อลังการ โดยสำนวนแห่งคำนั้น”

อลังการหมายถึงเครื่องตกแต่งสรีระอันได้แก่สร้อยไข่มุกและกำไลเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อลงฺกโรนฺติ อตฺตภาวมเนนาติ อลงฺกาโร (อลังการ คือ เครื่องตกแต่งสรีระ) อีกนัยหนึ่งหมายถึงเครื่องตกแต่งบทประพันธ์ อันได้แก่สัททาลังการ (การตกแต่งเสียง) และอัตถาลังการ (การตกแต่งความหมาย) มีรูปวิเคราะห์ว่า อลงฺกโรนฺติ พนฺธสรีรมเนนาติ อลงฺกาโร (อลังการ คือเครื่องตกแต่งบทประพันธ์) แม้คัมภีร์ที่แสดงอลังการทั้งสองอย่างนั้นก็ได้ชื่อว่าอลังการ โดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุ เช่น โอทโน ปจฺจเต (หุงข้าว) คำว่า โอทโน คือ ข้าวสุก แต่ในที่นี้มุ่งให้หมายถึงข้าวสารที่เป็นเหตุแห่งข้าวสุกการใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงผลคืออลังการทั้งสองประการ แต่หมายถึงเหตุคือคัมภีร์อลังการ

คำว่า อลงฺการปฺปกาสก มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาสตีติ ปกาสโก, อลงฺการานํ ปกาสโก อลงฺการปฺปกาสโก (อลังการัปปกาสกะ คือ คัมภีร์แสดงอลังการ)

คำว่า ตพฺพจนียตฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า เตน วจนีโย ตพฺพจนีโย, ตพฺพจนียสฺส ภาโว ตพฺพจนียตฺตํ (ตัพพจนียัตตะ คือ ภาวะที่พึงกล่าวด้วยคำนั้น)

คำว่า ตพฺโพหารูปจาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส โวหาโร ตพฺโพหาโร, ตพฺโพหารสฺส อุปจาโร ตพฺโพหารูปจาโร (ตัพโพหารูปจาระ คือ สำนวนแห่งคำนั้น)

* * * * * * * *

อลังการ ๒ ประเภท

๑๓. ทฺวิปฺปการา อลงฺการา ตตฺถ สทฺทตฺถเภทโต
สทฺทตฺถา พนฺธนามาว ตํสชฺชิตตทาวลี.

แปลว่า: “อลังการในเรื่องอลังการนั้นมี ๒ ประการ โดยจำแนกตามศัพท์และอรรถ ศัพท์และความแห่งศัพท์ที่เรียบเรียงตกแต่งแล้วตามอลังการนั้น ได้นามว่า บทประพันธ์”

ในคาถานี้ท่านจำแนกอลังการเป็น ๒ ประเภทโดยถือเอาศัพท์และความของศัพท์เป็นเกณฑ์ คือ

๑. สัททาลังการ การตกแต่งเสียง
๒. อัตถาลังการ การตกแต่งความหมาย

ศัพท์และความหมายของศัพท์จัดเป็นบทประพันธ์ได้ ต้องร้อยกรองเรียบเรียงตามอลังการนั้นอย่างเป็นเรื่องเป็นราวทีเดียว ส่วนพากย์ที่ไม่มีอลังการอย่างใดอย่างหนึ่ง หรือทั้งสองอย่างจัดเป็นประโยคธรรมดาเท่านั้น ไม่ชื่อว่าบทประพันธ์ เช่น ตัวอย่างว่า ปุริโส มคฺคํ คจฺฉติ (บุรุษไปสู่หนทาง) พากย์นี้ไม่ชื่อว่าบทประพันธ์ เพราะไม่มีอลังการแต่อย่างใด

คำว่า ทฺวิปฺปการ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว ปการา เยสนฺติ ทฺวิปฺปการา (ทวิปปการะ คือ อลังการที่มีสองประเภท)

คำว่า พนฺธนาม มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺโธ อิติ นามํ เยสนฺติ พนฺธนามา (พันธ-นามะ คือ มีนามว่าบทประพันธ์) ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์โดยมีอัญญบทเป็นเอกพจน์ว่า พนฺโธ อิติ นามํ ยสฺสาติ พนฺธนามา ข้อนี้คงจะเกิดจากความพลั้งเผลอของผู้แต่ง เพราะในที่นี้หมายถึง สทฺทตฺถา จึงควรแสดงรูปวิเคราะห์เป็นพหูพจน์เท่านั้น

คำว่า ตํสชฺชิตตทาวลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ สชฺชิตา ตํสชฺชิตา, เตสํ อาวลี ตทาวลี, ตํสชฺชิตา จ เต ตทาวลี จาติ ตํสชฺชิตตทาวลี (ตังสัชชิตตทาวลิ คือลำดับแห่งศัพท์และอรรถนั้นซึ่งตกแต่งแล้วด้วยอลังการนั้น)

ข้อบกพร่องทำให้บทประพันธ์ไม่น่าชมเชย

๑๔. คุณาลงฺการสํยุตฺตา อปิ โทสลวงฺกิตา
ปสํสิยา น วิญฺญูหิ สา กญฺญา วิย ตาทิสี.

แปลว่า: "การเรียบเรียงนั้น แม้กอปรด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการ หากมีข้อบกพร่องเล็กน้อยวิญญูชนก็ไม่ชมเชย เหมือนเด็กสาวเช่นนั้น ที่กอปรด้วยคุณความงามและเครื่องประดับ หากมีข้อบกพร่องเล็กน้อย ก็ไม่น่าชมเชย"

เด็กสาววัย ๑๐ ปีมีรูปกายน่ารักน่าเอ็นดู ประดับตกแต่งเป็นอย่างดี ถ้ามีโรคเรื้อนในสรีระก็ไม่น่าดู ฉันใด บทประพันธ์ก็ฉันนั้น แม้จะกอปรด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการ ถ้ามีข้อบกพร่องในบทประพันธ์ก็ไม่น่าชม ฉันนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถา หิ ทสวสฺสิกา อิตฺถี ปิยสภาวสณฺจิตา มนุญฺเญหิ คุเณหิ โสภนานุรูปคีเวยฺยาทิอาภรณวิเสเสหิ ยุตฺตาปิ ทิสฺสมาเนน เกนจิ เสต-กุฏฺฐลเวน ยุตฺตา สมานา คุณโทสปริกฺขเกหิ ทสฺสนียา น โหติ, เอวํ วุตฺตปฺปการาปิ พนฺธปทฺธติ กุฏฺฐตุลฺเยน เกนจิ ปทาทิโทเสน ยุตฺตา วิญฺญูหิ อสฺสาทนียาติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ อุปมาว่าเด็กสาววัย ๑๐ ขวบที่ตั้งอยู่ในสภาพน่ารัก แม้กอปรด้วยคุณสมบัติที่น่าชื่นชมและอาภรณ์พิเศษ มีสร้อยคอเป็นต้นที่เหมาะแก่ความงาม หากประกอบด้วยโรคเรื้อนอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่น่าชมดูโดยผู้รู้จักแยกแยะคุณและโทษ ฉันใด ลำดับแห่งบทประพันธ์ที่แม้มีอย่างซึ่งกล่าวมาแล้วหากประกอบด้วยโทษของบทเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งอันคล้ายกับโรคเรื้อน วิญญูชนก็ไม่พึงชื่นชม ฉันนั้น"

คำว่า คุณาลงฺการสํยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ จ อลงฺกาโร จ คุณาลงฺการา,

คุณาลงฺกาเรหิ สํยุตฺตา คุณาลงฺการสํยุตฺตา (คุณาลังการสังยุตตะ คือ กอปรด้วยสัททาลังการ และอัตถาลังการ) ในที่นี้ คุณ ศัพท์มีอรรถว่า "สัททาลังการ" ส่วน อลงฺการ หมายถึง อัตถาลังการ โดยปาริเสสนัย คือ การหมายเอาสิ่งที่เหลือจากข้อความที่กล่าวไว้ในพากย์ เช่น คำว่า มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา (สภาพธรรมทั้งหลายมีใจเป็นใหญ่) แม้คำว่า ธมฺมา (สภาพธรรม) จะหมายถึงส่วนรวมคือนามขันธ์ ๔ โดยทั่วไป แต่ในที่นี้หมายเอานามขันธ์ ๓ นอกจากวิญญาณขันธ์ที่กล่าวมาแล้วใน มโน

คำว่า โทสลวงฺกิต มีรูปวิเคราะห์ว่า โทสานํ ลโว โทสลโว, โทสลเวน องฺกิตา โทสลวงฺกิตา (โทสลวังกิตะ คือ กำหนดแล้วด้วยความเล็กน้อยแห่งโทษ)

คำว่า กญฺญา ในคาถานี้ ฎีกาใหม่อธิบายว่า ทสวสฺสิกา โยพฺพนปฺปตฺตา วนิตา (เด็กสาวแรกรุ่นอายุ ๑๐ ปี) โดยคล้อยตามข้อความในคัมภีร์สันสกฤต ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (อธิบายคาถา ๒๓๑) นำข้อความจากคัมภีร์จินตามณิฎีกา (อธิบายปริจเฉทที่ ๑๖ คาถา ๘) มากล่าวว่า

อฏฺฐวสฺสา ภเว โครี ทสวสฺสา ตุ กญฺญกา
สมฺปตฺเต ทฺวาทเส วสฺเส กุมารีตฺยภิธียเต.

แปลว่า: "เด็กหญิงอายุ ๘ ขวบ ชื่อว่า โครี เด็กสาวอายุ ๑๐ ปี ชื่อว่า กัญญา เมื่ออายุครบ ๑๒ ปีเรียกว่า กุมารี"

* * * * * * * *

การละข้อบกพร่องทำให้เกิดสัททาลังการ

๑๕. เตน โทสนิราโสว มหุสฺสเหน สาธิโย
นิทฺโทสา สพฺพถา สายํ สคุณา น ภเวยฺย กึ.

แปลว่า: “ดังนั้น วิญญูชนพึงให้สำเร็จการกำจัดข้อบกพร่อง ด้วยความอุตสาหะอันใหญ่หลวง การเรียบเรียงที่ปราศจากข้อบกพร่องโดยสิ้นเชิงนั้น จะไม่พึงมีสัททาลังการหรือ”

ท่านกล่าวเชิญชวนให้กำจัดข้อบกพร่องในบทประพันธ์ ถ้าไม่มีข้อบกพร่องของบทเป็นต้นแล้ว สัททาลังการอย่างใดอย่างหนึ่งในสิบประการย่อมจะมีได้อย่างแน่นอน

คำว่า โทสนิราส มีรูปวิเคราะห์ว่า นิรสนํ นิราโส, โทสานํ นิราโส โทสนิราโส (โทสนิราสะ คือ การกำจัดโทษ)

คำว่า มหุสฺสาห มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสฺสหนํ อุสฺสาโห, มหนฺโต จ โส อุสฺสาโห จาติ มหุสฺสาโห (มหุสสาหะ คือ ความอุตสาหะอันใหญ่หลวง)

คำว่า นิทฺโทส มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ โทสา เอติสฺสาติ นิทฺโทสา (นิทโทสะ คือ ไม่มีโทษ) หรือ โทเสหิ นิคฺคตา นิทฺโทสา (นิทโทสะ คือ ปราศจากแล้วจากโทษ)

คำว่า สคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห คุเณหิ วตฺตมานาติ สคุณา (สคุณะ คือ เป็นไปกับด้วยสัททาลังการ) คุณ ศัพท์ในคาถานี้มีอรรถว่า “สัททาลังการ” เหมือนในคาถา ๑๔

* * * * * * * *

สัททาลังการทำให้บทประพันธ์น่าพึงใจ

๑๖. สา'ลงฺการวิยุตฺตาปิ คุณยุตฺตา มโนหรา
นิทฺโทสา โทสรหิตา คุณยุตฺตา วธู วิย.

แปลว่า: "การเรียบเรียงนั้นแม้ไม่กอปรด้วยอัตถาลังการ หากว่าไม่มีโทษและกอปรด้วยสัททาลังการ ก็น่าพึงใจ ดุจหญิงสาวผู้ปราศจากโทษกอปรด้วยคุณความงาม"

หญิงสาวผู้ปราศจากโทษคือโรคเรื้อนในสรีระ มีคุณความงามตามธรรมชาติ แม้จะไม่ประดับตกแต่งก็น่าชื่นชม ฉันใด บทประพันธ์ก็ฉันนั้น หากปราศจากโทษของบทเป็นต้น และกอปรด้วยสัททาลังการ แม้จะไม่ตกแต่งด้วยอัตถาลังการก็น่าชื่นชม ฉันนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถา เยน เกนจิปิ โทเสน วิรหิตา วธู มนาปจาริตาทีหิ คุณ-วิเสเสหิ สํยุตฺตา สตี เกนจิ อาภรเณน อมณฺฑิตา อปสาธิตาปิ กินฺนาม มธุรา กินฺนาม มโนหรา โหติ, เอวมยํ สทฺทตฺถาวลิปิ กวีนํ มโนหรา โหตีติ อตฺโถ.

แปลว่า: "อุปมาว่าหญิงสาวผู้ปราศจากโทษแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง เมื่อประกอบด้วยคุณวิเศษมีความประพฤติที่น่ารักเป็นต้น แม้ไม่ประดับตกแต่งด้วยภูษาภรณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมไม่เป็นที่ชื่นชมพึงใจได้อย่างไรหรือ ฉันใด แม้ลำดับแห่งศัพท์และอรรถนี้ก็เป็นที่ชื่นชมของกวีทั้งหลาย ฉันนั้น"

คำว่า อลงฺการวิยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า น ยุตฺตา วิยุตฺตา, อลงฺกาเรหิ วิยุตฺตา อลงฺการวิยุตฺตา (อลังการวิยุตตะ คือ ไม่ประกอบด้วยอัตถาลังการ)

* * * * * * * *

ข้อบกพร่องของบทประพันธ์

๑๗. ปเท วากฺเย ตทตฺเถ จ โทสา เย วิวิธา มตา
โสทาหรณ'เมเตสํ ลกฺขณํ กถยามฺย'หํ.

แปลว่า: "ข้าพเจ้าขอกล่าวถึงสูตร พร้อมทั้งอุทาหรณ์ แห่งข้อบกพร่องต่างๆ ที่บัณฑิตกำหนดไว้ในบท ในพากย์ และในอรรถของบทและพากย์นั้น ดังต่อไปนี้"

ท่านแสดงข้อบกพร่องหรือโทษไว้ในปริจเฉทแรกนี้ ๓ ประเภท คือ

๑. ปทโทษ โทษของบท มี ๘ ประการ
๒. วากยโทษ โทษของพากย์ มี ๙ ประการ
๓. วากยัตถโทษ โทษในอรรถของพากย์ มี ๖ ประการ

โทษเหล่านี้จักปรากฏโดยพิสดารต่อไป

คำว่า โสทาหรณํ ลกฺขณํ (สูตรพร้อมทั้งอุทาหรณ์) หมายถึง กฎข้อบังคับพร้อมทั้งตัวอย่าง คำว่า ลกฺขณ เป็นคำไวพจน์ของสูตร ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

เอตฺถ จ ลกฺขณนฺติ สุตฺตํ วุจฺจติ. สุตฺตสฺส หิ อเนกานิ นามานิ "สุตฺตํ ลกฺขณํ วจนํ โยโค อารมฺโภ สตฺถํ วากฺยํ ยตนนฺ"ติ. [๙]

แปลว่า: "อนึ่ง สูตรกล่าวว่า ลกฺขณ ในที่นี้ โดยแท้จริงแล้ว ชื่อของสูตรมีจำนวนมาก คือ สุตฺต ลกฺขณ วจน โยค อารมฺภ สตฺถ วากฺย ยตน"

บท คือ ศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว หมายถึง บท ๔ ประเภท คือ นาม อุปสรรค นิบาต และอาขยาต ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

ปทํ จตุพฺพิธํ วุตฺตํ นามาขฺยาโตปสคฺคิกํ
นิปาตกญฺจ วิญฺญูหิ อสฺโส ขลฺวาภิธาวติ.

แปลว่า: "ผู้รู้กล่าวว่า บทมี ๔ ประเภท คือ นาม อาขยาต อุปสรรค และนิบาต เช่น อสฺโส ขลุ อภิธาวติ (ม้าวิ่งเร็วยิ่งโดยแท้) [อสฺโส = นาม ขลุ = นิบาต อภิ = อุปสรรค ธาวติ = อาขยาต]"

ปัจจุบันบางท่านถือว่าอุปสรรคและนิบาตไม่ลงวิภัตติ จึงไม่เป็นบท แต่พระอรรถกถาจารย์ได้กล่าวถึงบท ๔ ประเภทข้างต้นไว้ว่า

ตตฺถ เอวนฺติ นิปาตปทํ. เมติอาทีนิ นามปทานิ. ปฏิปนฺโน โหตีติ เอตฺถ ปฏีติ อุปสคฺคปทํ. โหตีติ อาขฺยาตปทํ. อิมินา ตาว นเย ปทวิภาโค เวทิตพฺโพ.[๑๐]

แปลว่า: "ในพากย์นั้น คำว่า เอวํ เป็นบทนิบาต คำว่า เม เป็นต้นเป็นบทนาม คำว่า ปฏิ ในคำว่า ปฏิปนฺโน โหติ นี้เป็นบทอุปสรรค คำว่า โหติ เป็นบทอาขยาต โปรดทราบการจำแนกบทตามนัยนี้ก่อน"

พากย์ คือกลุ่มบทที่มีการกและกิริยาคุมพากย์ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

เอกาขฺยาโต ปทจโย สิยา วากฺยํ สการโก.[๑๑]

แปลว่า: "กลุ่มบทที่มีการกและบทอาขยาตบทหนึ่ง ชื่อว่า พากย์"

คำว่า ตทตฺเถ (ในอรรถของบทและพากย์นั้น) ยังหมายถึงโทษในอรรถของบท (ปทัตถโทษ) อีกด้วย แต่ท่านรวมโทษประเภทนี้ไว้ในปทโทษ เพื่อให้จำง่าย กล่าวคือ ในบรรดาปทโทษ ๘ อย่าง โทษ ๔ อย่าง คือ กิลิฏฐโทษ วิโรธิโทษ เนยยโทษ และวิเสสนาเปกขโทษ เป็นโทษของบท ส่วนโทษ ๔ อย่าง คือ วิรุทธัตถันตรโทษ อัธยัตถโทษ หีนัตถกโทษ และอนัตถกโทษ เป็นโทษในอรรถของบท

คำว่า โสทาหรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทาหรียติ ลกฺขฺยภาเวนาติ อุทาหรณํ, สห อุทาหรเณน ยํ วตฺตตีติ โสทาหรณํ (โสทาหรณะ คือ เป็นไปกับด้วยอุทาหรณ์)

คำว่า ลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ลกฺขิยติ ลกฺขิยมเนนาติ ลกฺขณํ (ลักขณะ คือ สูตร

เครื่องหมายรู้อุทาหรณ์)

คำว่า มตา มักแปลว่า "รู้แล้ว" สำเร็จรูปมาจาก มน ธาตุ (ญาเณ = รู้) + ต ปัจจัย ในที่นี้แปลว่า "พึงรู้, พึงทราบ" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เญยฺยา คำอธิบายดังกล่าวแสดงว่า ต ปัจจัยในบทนี้ไม่ลงในอดีตกาลเหมือนในประโยคทั่วไป แต่ลงในอนามัฏฐกาลที่ไม่ระบุกาลเวลา และยังแสดงถึงอรรถอรหะ (สมควร) เพิ่มเข้ามาเหมือนกิจจปัจจัย คำในลักษณะเช่นนี้พบในคัมภีร์อรรถกถา คือคำว่า ปูชิตา (ควรบูชา) ซึ่งพระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า

> เสกฺขา ธมฺมา อเสกฺขา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมาติอาทินา นเยน ปูชิตาปิ. ปูชารหาติ อตฺโถ.[๑๒]
>
> แปลว่า: "แม้ธรรมที่ควรบูชาก็กล่าวไว้ด้วยนัยว่า เสกฺขา ธมฺมา อเสกฺขา ธมฺมา โลกุตฺตรา ธมฺมา เป็นต้น ความหมายก็คือสมควรแก่การบูชา"

คำว่า กถยามฺยหํ ตัดบทเป็น กถยามิ + อหํ การเชื่อมคำในลักษณะนี้มี ๒ ประการ คือ แปลง อิ เป็น ย เหมือนในรูปนี้ หรือลบสระ อิ หน้าเป็นรูปว่า กถยามหํ พึงเทียบรูปคำ ในพระบาลีว่า คจฺฉามหํ[๑๓] พระไตรปิฎกฉบับไทยในบางที่พบรูปอื่นว่า ชานามิหํ วนฺทามิหํ แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนามีเป็นรูปว่า ชานามหํ วนฺทามหํ รูปตามฉบับไทยนั้นไม่สอดคล้องกับ คจฺฉามหํ ที่พบในทุกฉบับและไม่ปรากฏในวรรณกรรมบาลีใดๆ (แม้ในคัมภีร์มังคลัตถทีปนี ปณามคาถา มีรูปว่า วนฺทามิหํ ก็น่าจะเกิดจากการคัดลอกผิดพลาดของผู้จารอักขระ ในสมัยก่อน)

* * * * * * * *

ปทโทษ ๘

๑๘. วิรุทฺธตฺถนฺตราธฺยตฺถ- กิลิฏฺฐานิ วิโรธิ จ
เนยฺยํ วิเสสนาเปกฺขํ หีนตฺถก'มนตฺถกํ.

วากยโทษ ๙

๑๙. โทสา ปทาน วากฺยาน- เมกตฺถํ ภคฺครีติกํ
ตถา พฺยากิณฺณคามฺมานิ ยติหีนํ กมจฺจุตํ
อติวุตฺต'มเปตตฺถํ สพนฺธผรุสํ ตถา.

วากยัตถโทษ ๖

๒๐. อปกฺกโม'จิตฺยหีนํ ภคฺครีติ สสํสยํ
คามฺมํ ทุฏฺฐาลงฺกตีติ โทสา วากฺยตฺถนิสฺสิตา.

๑๘-๒๐. แปลว่า: "โทษของบท คือ วิรุทธัตถันตระ อัธยัตถะ กิลิฏฐะ วิโรธิ เนยยะ วิเสสนาเปกขะ หีนัตถะ และอนัตถะ

โทษของพากย์ คือ เอกัตถะ ภัคครีติ พยากิณณะ คามมะ ยติหีนะ กมัจจุตะ อติวุตตะ อเปตัตถะ และพันธผรุสะ

โทษในอรรถของพากย์ คือ อปักกมะ โอจิตยหีนะ ภัคครีติ สสังสยะ คามมะ และทุฏฐาลังกติ"

โทษของบทมี ๘ ประเภท คือ

๑. วิรุทธัตถันตระ มีอรรถอื่นแย้ง = อนฺตโร อตฺโถ อตฺถนฺตโร, วิรุทฺโธ อตฺถนฺตโร ยสฺสาติ วิรุทฺธตฺถนฺตรํ (บทที่มีความหมายอื่นที่ขัดแย้งกัน ชื่อว่า วิรุทธัตถันตระ)

๒. อัธยัตถะ มีอรรถเกิน = อธิโก อตฺโถ ยสฺสาติ อธฺยตฺโถ (บทที่มีเนื้อความเกินความเป็นจริง ชื่อว่า อัธยัตถะ)

๓. กิลิฏฐะ ไม่ชัดเจน = กิลิฏฺฐํ วิยาติ กิลิฏฺฐํ (บทที่เหมือนกระจกเงาสกปรก

ชื่อว่า กิลิฏฐะ)

๔. วิโรธิ ผิด = วิโรโธ ยสฺส อตฺถีติ วิโรธิ (บทที่มีความผิด ชื่อว่า วิโรธิ)

๕. เนยยะ เพิ่มบทอื่น = นียติ เอตฺถาติ เนยฺยํ (บทที่ต้องนำบทแสดงเหตุมา ชื่อว่า เนยยะ)

๖. วิเสสนาเปกขะ มองหาวิเสสนะ = วิเสสเน อเปกฺขา ยสฺส ตํ วิเสสนาเปกฺขํ (บทที่มีการมองหาในวิเสสนะ ชื่อว่า วิเสสนาเปกขะ)

๗. หีนัตถะ มีอรรถทราม คือ = หีโน อตฺโถ เยน ตํ หีนตฺถํ (บทที่ทำให้อรรถทราม ชื่อว่า หีนัตถะ)

๘. อนัตถะ ไม่มีอรรถ = นตฺถิ อตฺโถ ยสฺส ตํ อนตฺถํ (บทที่ไม่มีอรรถ ชื่อว่า อนัตถะ)

โทษของพากย์ มี ๙ ประเภท คือ

๑. เอกัตถะ มีอรรถเดียว = เอโก อตฺโถ อสฺส ตํ เอกตฺถํ (พากย์ที่มีอรรถเดียว ชื่อว่า เอกัตถะ)

๒. ภัคครีติ หักลำดับ = ภคฺคา รีติ ยสฺส ตํ ภคฺครีติ (พากย์ที่มีลำดับหักไป ชื่อว่า ภัคครีติ)

๓. พยากิณณะ สับสน = วิสุํ วิสุํ อากิณฺณํ พฺยากิณฺณํ (พากย์ที่สับสนเป็นอย่างๆ ชื่อว่า พยากิณณะ)

๔. คามมะ ไม่สุภาพ = คาเม ภโว คามฺโม, คามฺโม วิยาติ คามฺมํ (พากย์ที่เหมือนคำของชาวบ้าน = เหมือนคำตลาด ชื่อว่า คามมะ)

๕. ยติหีนะ เว้นวรรคผิด = ยติ หีนา เอตฺถาติ ยติหีนํ (พากย์ที่มียติทราม ชื่อว่า ยติหีนะ)

๖. กมัจจุตะ คลาดลำดับความ = กมโต จุตํ กมจฺจุตํ (พากย์ที่เคลื่อนจากลำดับ ชื่อว่า กมัจจุตะ)

๗. อติวุตตะ พูดเกินไป = อติกฺกมฺม วุตฺตํ อติวุตฺตํ (พากย์ที่พูดเกินความจริง

ชื่อว่า อติวุตตะ)

๘. อเปตัตถะ ปราศจากความ = อตฺถโต อเปตํ อเปตตฺถํ (พากย์ปราศจากความ ชื่อว่า อเปตัตถะ)

๙. พันธผรุสะ มีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ = พนฺเธ ผรุสํ ยตฺถ ตํ พนฺธ-ผรุสํ (พากย์ที่มีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ ชื่อว่า พันธผรุสะ)

โทษในอรรถของพากย์ มี ๖ ประเภท คือ

๑. อปักกมะ ปราศจากลำดับ = อปคโต กโม ยสฺมา ตํ อปกฺกมํ (อรรถของพากย์ที่ปราศจากลำดับ ชื่อว่า อปักกมะ)

๒. โอจิตยหีนะ ทรามจากความเหมาะสม = โอจิตฺยํ หีนํ ยตฺถ ตํ โอจิตฺย-หีนํ (อรรถของพากย์ที่มีความเหมาะสมทราม ชื่อว่า โอจิตยหีนะ)

๓. ภัคครีติ หักลำดับ = ภคฺคา รีติ ยตฺถ ตํ ภคฺครีติ (อรรถของพากย์ที่มีลำดับเสีย ชื่อว่า ภัคครีติ)

๔. สสังสยะ ชวนสงสัย = สห สํสเยน วตฺตตีติ สสํสยํ (อรรถของพากย์ที่เป็นไปกับด้วยความสงสัย ชื่อว่า สสังสยะ)

๕. คามมะ ไม่สุภาพ (ดู โทษของพากย์)

๖. ทุฏฐาลังกติ เสียอลังการ = ทุฏฺฐา อลงฺกติ ยตฺถ ตํ ทุฏฺฐาลงฺกติ (อรรถของพากย์ที่มีอลังการเสียหาย ชื่อว่า ทุฏฐาลังกติ)

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า อนัตถโทษเป็นโทษของบท ส่วนอเปตัตถโทษเป็นโทษของพากย์ กมัจจุตโทษเป็นโทษของพากย์ ส่วนอปักกมโทษเป็นโทษในอรรถของพากย์ สำหรับภัคครีติโทษและคามมโทษทั้งสองเป็นโทษของพากย์และโทษในอรรถของพากย์ ดังมีสาธกว่า

เอตฺถ อนตฺถกาเปตตฺถโทสทฺวยํ ปทวากฺยโต ภินฺนํ. อญฺญํ ภคฺครีติ
โทสทฺวยํ คามฺมทฺวยํ กมจฺจุตอปกฺกมทฺวยญฺจ วากฺยวากฺยตฺถโต ภินฺนํ.

แปลว่า: “ในบรรดาโทษเหล่านี้ อนัตถโทษและอเปตัตถโทษ ต่างกันโดยความเป็นบทและพากย์ ส่วนภัคครีติโทษทั้งสอง คามมโทษทั้งสอง และกมัจจุตะพร้อมทั้งอปักกมโทษทั้งสอง ต่างกันโดยความเป็นพากย์และอรรถของพากย์”

ในคำว่า หีนตฺถกมนตฺถกํ ลง ก อาคมหรือ ก ปัจจัยท้าย หีนตฺถ และ อนตฺถ ในอรรถสกัตถ์ที่ไม่มีความหมายใดๆ เพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๘ พยางค์

* * * * * * * *

โทษของบท ๘ ประเภท

วิรุทธัตถันตรโทษ

๒๑. วิรุทฺธตฺถนฺตรํ ตํ หิ ยสฺสญฺญตฺโถ วิรุชฺฌติ
อธิปฺเปเต ยถา เมโฆ วิสโท สุขเย ชนํ.

แปลว่า: "อรรถอื่นของบทใดย่อมผิดไปจากอรรถที่ประสงค์ บทนั้นเป็นวิรุทธัตถันตรโทษ เช่น ฝนให้พิษย่อมทำชนให้เป็นสุข"

คาถานี้แสดงเรื่องวิรุทธัตถันตรโทษ คือ โทษมีอรรถอื่นแย้ง หมายความว่าสื่อความตรงกันข้ามกับความต้องการของผู้พูด ความจริงผู้พูดต้องการจะพูดให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างหนึ่ง ครั้นพูดออกไปแล้วผู้ฟังกลับไปเข้าใจเสียอีกอย่างหนึ่ง ไม่ตรงกับที่ต้องประสงค์ ทั้งนี้เพราะคำที่นำมาพูดมีทางแย้งกันได้กับความหมายในทางอื่นซึ่งเด่นชัดกว่า ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่า ท่านต้องการพูดว่า "ฝนที่หลั่งน้ำทำคนให้เป็นสุข" แต่มีบทว่า วิสโท คำว่า วิสโท แปลว่า "ให้น้ำ" หรือ "ให้พิษ" ได้ทั้งสองอย่าง เพราะ วิส ศัพท์ ใช้ในความหมาย ๓ อย่าง คือ พิษ น้ำ และสายบัว แต่คำนี้ปรากฏในอรรถว่า "พิษ" อรรถอื่นไม่นิยมใช้ เมื่อนำเอาคำนี้มาใช้ ผู้ฟังจึงเข้าใจไปอย่างหนึ่ง ซึ่งขัดแย้งกับอรรถที่ประสงค์ ดังนั้น คำว่า วิสโท ในพากย์นี้จึงเป็นวิรุทธัตถันตรโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ วิสสทฺทสฺส ครฬสงฺขาตสปฺปวิสวาจกตฺตา วิสํ ททาตีติ วิสโทติ เอตฺถ วิสสฺส อุทกวิสานํ สาธารณตฺตา วิสทายโก เมโฆ นาเสติเยว, น สุขยตีติ กวินา อธิปฺเปตสฺส สุขการณสฺส เมฆวิเสสนวิสสทฺทสฺส วิรุทฺธอญฺญตฺถตาติ วิสปทํ วิรุทฺธตฺถนฺตรโทเสน ทุฏฺฐนฺติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ ฝนที่ให้พิษย่อมทำลาย ไม่ทำให้เป็นสุข เพราะวิส ศัพท์ในคำว่า วิสโท นี้เกี่ยวกับทั้งน้ำและพิษ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า วิสทะ เพราะให้พิษ เนื่องจาก วิส ศัพท์กล่าวถึงพิษงูที่เรียกว่า ครฬ ดังนั้นจึงมีอรรถต่างกันที่ตรงกันข้ามแห่ง วิส ศัพท์ ซึ่งเป็นวิเสสนะของฝน อันเป็นเหตุแห่งสุขซึ่งกวีปรารถนา ดังนั้น บทว่า วิส

จึงเสียด้วยวิรุทธัตถันตรโทษ ดังนี้แล"

ในคาถานี้ คำว่า วิรุทฺธตฺถนฺตรํ ตํ หิ...อธิปฺเปเต เป็นคำแสดงสูตรของวิรุทธัตถันตรโทษ ส่วนคำว่า ยถา เมโฆ...ชนํ เป็นคำแสดงอุทาหรณ์ คัมภีร์นี้มีลีลาประพันธ์คล้ายคัมภีร์ไวยากรณ์ที่แสดงสูตรกับอุทาหรณ์ไว้คนละอย่างกัน ต่างกับคัมภีร์วุตโตทัยที่แสดงสูตรกับอุทาหรณ์พร้อมกันในข้อความเดียวกัน

บทว่า สุขเย สำเร็จรูปมาจาก สุข ศัพท์ + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า สุขยติ อนึ่ง ณย ปัจจัยเป็นธาตุนิททิฏฐปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงในอรรถของธาตุมีอรรถว่า "กระทำ" ส่วน สุข ศัพท์เป็นนามธาตุ เหมือนคำว่า ทฬฺหยติ (กระทำให้มั่นคง) ที่มาจาก ทฬฺห + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แม้บทว่า สุขเย ในคาถา ๗๐ ก็เช่นเดียวกัน

ตัวอย่าง

ตปสฺสี ภวํ โคตโม.[๑๔]

แปลว่า: "ท่านโคตมะเป็นคนกำพร้า"

ตปสฺสี ศัพท์ตามความเห็นของเวรัญชพราหมณ์ หมายถึง คนกำพร้า แต่บทนี้ปรากฏในอรรถชมเชยคือ "ผู้มีตบะ" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ตโป อสฺส อตฺถีติ ตปสฺสี (ตปัสสี คือ ผู้มีตบะ) ดังอุทาหรณ์ว่า เวสฺสภุสฺส จ นมตฺถุ นฺหาตกสฺส ตปสฺสิโน (ขอนอบน้อมแด่พระเวสสภูผู้ชำระกิเลสแล้ว ผู้มีตบะ) อีกนัยหนึ่ง สำเร็จรูปมาจาก ตป บทหน้า + อสุ ธาตุ (เขเป = ทิ้ง) + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ตเป อสฺสิ นิรสฺสิ ปหาสิ วิทฺธํเสสีติ ตปสฺสี (ตปัสสี คือ ผู้กำจัดบาปอันเร่าร้อน) จะเห็นได้ว่าอรรถของ ตปสฺสี ในความหมายที่ปรากฏเป็นอรรถชมเชย แต่อรรถที่เวรัญชพราหมณ์กล่าวเป็นอรรถตำหนิ ดังนั้น คำว่า ตปสฺสี จึงเป็นวิรุทธัตถันตรโทษ

* * * * * * * *

อัธยัตถโทษ

๒๒. วิเสสฺย'มธิกํ เยนา- ธฺยตฺถ'เมตํ ภเว ยถา
โอภาสิตาเสสทิโส ขชฺโชโต'ยํ วิราชเต.

แปลว่า: "บทวิเสสยะมีข้อความเกินไปด้วยบทใด บทนั้นเป็นอัธยัตถโทษ เช่น หิ่งห้อยนี้ส่องสว่างทั่วทิศมิได้เหลือ"

คาถานี้แสดงเรื่องอัธยัตถโทษ คือ โทษมีอรรถเกิน หมายความว่า มีอรรถของบทวิเสสนะเกินความเป็นจริงส่งผลให้บทวิเสสนะไม่เหมาะสมกับบทวิเสสยะ ตามอุทาหรณ์ บทวิเสสนะว่า โอภาสิตาเสสทิโส (สว่างทั่วทิศมิได้เหลือ) เหมาะสมกับการขยายดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ ไม่เหมาะกับหิ่งห้อยที่มีแสงเล็กน้อย ดังนั้น บทวิเสสนะดังกล่าวจึงเป็นอัธยัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ วิเสสฺยสฺส ขชฺโชตสฺส สกลทิโสภาสนสฺส อธฺยตฺถตฺตา โอภาสิตาเสสทิโสติ วิเสสนปทํ อธฺยตฺถปทโทโส นาม.

แปลว่า: "บทวิเสสนะว่า โอภาสิตาเสสทิโส ในที่นี้ ชื่อว่าอัธยัตถโทษ เพราะการส่องสว่างทั่วทิศของหิ่งห้อยซึ่งเป็นวิเสสยะเป็นสิ่งที่มีอรรถเกินความจริง"

ตัวอย่าง

ในติกนิบาต ชัมพุขาทกชาดก สุนัขจิ้งจอกเห็นอีกากินลูกหว้าก็อยากกินลูกหว้าบ้าง จึงพูดชมอีกาในลักษณะต่างๆ ฝ่ายอีกาก็พูดชมสุนัขจิ้งจอกเช่นกัน มีข้อความว่า

โกยํ พินฺทุสฺสโร วคฺคุ สรวนฺตาน'มุตฺตโม
อจฺจุโต ชมฺพุสาขาย โมรจฺฉาโปว กูชติ.[๑๕]

แปลว่า: "ใครนั่นมีเสียงไพเราะหยดย้อย ยอดเยี่ยม จับอยู่ที่กิ่งต้นหว้า เจรจาด้วยสำเนียงอันน่าพอใจ คล้ายลูกนกยูง"

กุลปุตฺโต ปชานาติ กุลปุตฺตํ ปสํสิตุํ
พฺยคฺฆจฺฉาปสรีรวณฺณ- ภุญฺช สมฺม ททามิ เต.[๑๖]

แปลว่า: “กุลบุตรรู้จักสรรเสริญกุลบุตรด้วยกัน นี่ท่านผู้มีผิวพรรณเช่นกับลูกเสือโคร่ง เชิญท่านบริโภคเถิดเพื่อน เราจะให้ลูกหว้าสุกแก่ท่าน”

ในคาถาแรก บทวิเสสนะว่า พินฺทุสฺสโร (มีเสียงไพเราะ) วคฺคุ (หยดย้อย) และ สรวนฺตานมุตฺตโม (ยอดเยี่ยม) โมรจฺฉาโปว (เหมือนลูกนกยูง) เป็นอัธยัตถโทษ ส่วนในคาถาต่อมา บทว่า พฺยคฺฆจฺฉาปสรีรวณฺณ (ผู้มีผิวพรรณเช่นกับลูกเสือโคร่ง) ก็เป็นอัธยัตถ-โทษเช่นกัน

คำว่า โอภาสิตาเสสทิส มีรูปวิเคราะห์ว่า โอภาสิตา อเสสทิสา เยนาติ โอภาสิตา-เสสทิโส (โอภาสิตาเสสทิสะ คือ ผู้มีทิศทั้งปวงอันตนส่องสว่างแล้ว)

* * * * * * * *

กิลิฏฐโทษ

๒๓. ยสฺสตฺถาวคโม ทุกฺโข ปกตฺยาทิวิภาคโต
กิลิฏฺฐํ ตํ ยถา ตาย โสย'มาลิงฺคฺยเต ปิยา.

แปลว่า: "การรู้ความแห่งบทใด ยากด้วยการจำแนกปกติเป็นต้น บทนั้นชื่อว่า กิลิฏฐะ เช่น ผัวนั้นถูกเมียนั้นกอดไว้"

คาถานี้แสดงเรื่องกิลิฏฐโทษ คือ โทษไม่ชัดเจน หมายความว่า มีบทเข้าใจความได้ยากเหมือนกระจกเงาสกปรกไม่อาจเห็นภาพได้ เพราะจะต้องคิดถึงรูปศัพท์เดิม วิภัตติ ปัจจัย และอาเทศเป็นต้น จึงจะรู้ความ บทนั้นเป็นกิลิฏฐโทษ ตามอุทาหรณ์ว่า โสยํ วลฺลโภ ตาย ปิยา อาลิงฺคฺยเต (ผัวนั้นถูกเมียนั้นกอด) บทว่า ปิยา ในอุทาหรณ์มาจาก ปี ศัพท์ที่แปลว่า "เมีย" ลงตติยาวิภัตติในอนภิหิตกัตตา บทนี้เข้าใจยาก ไม่ปรากฏธาตุปัจจัย มีแต่คำว่า ปิยา ที่ลงปฐมาวิภัตติแปลว่า "เมีย" จึงเป็นกิลิฏฐโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ปีเณตีติ ปี นารี, ตาย ปิยา. เอตฺถ ปิยาสงฺขาตาย วลฺลภาย กถเน ปีสทฺทสฺส อวิสทตฺตา ปิยาติ ปทํ กิลิฏฺฐํ.

แปลว่า: "หญิงใดย่อมทำบุรุษให้เอิบอิ่ม เหตุนั้นหญิงนั้นชื่อว่า ปี [ผัวนั้น] ถูกเมียนั้นกอดไว้ บทว่า ปิยา ในคาถานี้เป็นกิลิฏฐโทษ เพราะ ปี ศัพท์ไม่ปรากฏชัดในการกล่าวถึงเมียรักที่เรียกว่า ปิยา"

คำว่า ปี สำเร็จรูปมาจาก ปี ธาตุ (ตปฺปเน = เอิบอิ่ม) + อ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปีเณตีติ ปี (ปี คือ ผู้ยังบุรุษให้เอิบอิ่ม)

ปกติ คือ รูปเดิมของบทอันได้แก่ลิงค์และธาตุ ลิงค์เป็นรูปเดิมของบทนามก่อนจะลงวิภัตติ ส่วนธาตุเป็นรูปเดิมของบทกริยาก่อนจะลงปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปจฺจยา ปฐมํ กรียตีติ ปกติ (ศัพท์ที่ทำไว้ก่อนวิภัตติและปัจจัย ชื่อว่า ปกติ)

อาทิ ศัพท์ใน ปกตฺยาทิวิภาคโต หมายเอาปัจจัยและอาเทศ

คำว่า โสยํ ตัดบทเป็น โส + อยํ เป็นสรรพนามสองบทที่ประกอบร่วมกัน ตาม

สนามหลวงบัญญัติให้แปลว่า "นี้นั้น" ความจริงบทหลังเป็นคำช่วยให้บทหน้าสละสลวยขึ้น ไม่มีความหมายเป็นพิเศษ จึงไม่จำเป็นต้องแปลบทหลัง ดังกฎทั่วไปที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ

แปลว่า: "ในบรรดาสรรพนาม ๒ บท บทหน้าเท่านั้นเป็นประธาน"

กฎข้อนี้คล้อยตามสาธกในสีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ว่า

ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา.[๑๗]

แปลว่า: "คำว่า ตเมนํ คือ ท่านพระอานนท์นั้น อนึ่ง เอต ศัพท์เป็นเพียงเครื่องประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองบทเป็นบทแสดงอรรถได้นี้ เป็นธรรมเนียมของศัพท์"

คำว่า ปกตฺยาทิวิภาค มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติ อาทิ เยสนฺติ ปกตฺยาทโย, ปกตฺยาทีนํ วิภาโค ปกตฺยาทิวิภาโค (ปกัตยาทิวิภาคะ คือ ประเภทแห่งรูปศัพท์มีปกติเป็นต้น)

* * * * * * * *

ยมกเป็นต้นบางอย่างนับเข้าในกิลิฏฐโทษ

๒๔. ยํ กิลิฏฺจปทํ มนฺทา-	ภิเธยฺยํ ยมกาทิกํ
กิลิฏฺจปทโทเสว	ตมฺปิ อนฺโต กรียติ.

แปลว่า: "ยมกเป็นต้นที่มีบทไม่ชัดเจน มีเนื้อความน้อย ย่อมจัดเข้าในกิลิฏฐโทษเช่นกัน"

ยมก คือ บทซ้ำที่มีอรรถต่างกัน เช่น กุสลากุสลา (กุศลและอกุศล) เป็นต้น พร้อมทั้งปเหฬี คือ ปริศนา ที่หมายเอาด้วย อาทิ ศัพท์ใน ยมกาทิกํ ทั้งสองอย่างนี้ที่ใช้คำมากไปเปล่าๆ ได้ความเพียงเล็กน้อย ย่อมนับเข้าในกิลิฏฐโทษเช่นเดียวกัน

คำว่า กิลิฏฺจปท มีรูปวิเคราะห์ว่า กิลิฏฺจานิ ปทานิ ยสฺสาติ กิลิฏฺจปทํ (กิลิฏฐปทะ คือ มีบทไม่ชัดเจน)

คำว่า มนฺทาภิเธยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺโท อภิเธยฺโย ยสฺสาติ มนฺทาภิเธยฺยํ (มันทาภิเธยยะ คือ บทที่มีเนื้อความน้อย)

คำว่า ยมกาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ยมกํ อาทิ ยสฺสาติ ยมกาทิกํ (ยมกาทิกะ คือ บทมียมกเป็นต้น)

คำว่า กิลิฏฺจปทโทส มีรูปวิเคราะห์ว่า กิลิฏฺจปทานํ โทโส กิลิฏฺจปทโทโส (กิลิฏฐ-ปทโทสะ คือ โทษของบทไม่ชัดเจน)

* * * * * * * *

ยมกที่กวีปรารถนา

๒๕. ปตีตสทฺทรจิตํ สิลิฏฺฐปทสนฺธิกํ
ปสาทคุณสํยุตฺตํ ยมกํ มต'เมทิสํ.

แปลว่า: "ยมกที่รจนาด้วยศัพท์ชัดเจน เชื่อมบทแนบชิดกัน ประกอบด้วยปสาทคุณ เช่นนี้กวีพึงใจ"

ยมกที่มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ มีศัพท์ชัดเจน และเชื่อมบทแนบชิดกัน จัดว่าประกอบด้วยปสาทคุณซึ่งเป็นสัททาลังการประเภทแรกคือความกระจ่างชัดเจน ยมกเช่นนี้กวีปรารถนา

คำว่า ปตีตสทฺทรจิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปตีตา จ เต สทฺทา จาติ ปตีตสทฺทา, ปตีต-สทฺเทหิ รจิตํ ปตีตสทฺทรจิตํ (ปตีตสัททรจิตะ คือ รจนาด้วยศัพท์ชัดเจน)

คำว่า สิลิฏฺฐปทสนฺธิก มีรูปวิเคราะห์ว่า สิลิสฺสนฺตีติ สิลิฏฺฐา, ปทานํ สนฺธโย ปทสนฺธโย, สิลิฏฺฐา ปทสนฺธโย ยสฺสาติ สิลิฏฺฐปทสนฺธิกํ (สิลิฏฐปทสนธิกะ คือ มีการเชื่อมแห่งบทแนบชิดกัน)

คำว่า ปสาทคุณสํยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปสาโท อิติ คุโณ ปสาทคุโณ, ปสาท-คุเณน สํยุตฺตํ ปสาทคุณสํยุตฺตํ (ปสาทคุณสังยุตตะ คือ ประกอบด้วยปสาทคุณ)

* * * * * * * *

ลักษณะและประเภทของ “ยมก”

๒๖. อพฺยเปตํ พฺยเปตญฺญ- มาวุตฺตาเนกวณฺณชํ
ยมกํ ตญฺจ ปาทาน- มาทิมชฺฌนฺตโคจรํ.

แปลว่า: “ยมกเกิดจากอักษรหลายพยางค์ซ้ำกัน จำแนกเป็นอัพยเปตะ พยเปตะและยมกอื่น อนึ่ง ยมกนั้นมีในต้นบาท กลางบาท และท้ายบาท”

ยมก คือ บทซ้ำที่มีอรรถต่างกัน ท่านแสดงข้อความนี้ด้วยคำว่า อาวุตฺตาเนกวณฺณชํ (เกิดจากอักษรหลายพยางค์ซ้ำกัน) แม้คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะก็แสดงลักษณะของยมกว่า

สรูเป ยุคเล สทฺเท ยตฺถ อาจริยาสโภ
วทติ ยมกนฺเตฺยตํ วิญฺเญยฺยํ พนฺธวิญฺญุนา.[๑๘]

แปลว่า: “อาจารย์ผู้ประเสริฐกล่าวถึงศัพท์ที่มีรูปเสมอกันเป็นคู่ๆ ในบทประพันธ์ใด บทประพันธ์นั้น ท่านผู้รู้บทประพันธ์พึงทราบชื่อว่า ยมก”

ท่านจำแนกยมกไว้ ๓ ประเภท คือ

๑. อัพยเปตยมก ยมกไม่มีพยางค์อื่นแทรก เช่น สุชนาสุชนา กุสลากุสลา เป็นต้น

๒. พยเปตยมก ยมกมีพยางค์อื่นแทรก เช่น ปิเยน วจสา สพฺเพ- ปิ เยนปฺปิยภาณิโน เป็นต้น

๓. อัพยเปตาพยเปตยมก ยมกผสมกัน เช่น สมลํ สมลํ กตฺตุํ เป็นต้น

การแต่งยมกนี้ยังกำหนดเป็นแนวไว้ในต้นบาทบ้าง กลางบาทบ้าง ปลายบาทบ้าง ตามแต่จะสามารถรจนาไว้ตรงไหน จึงแยกออกเป็น ๓ อีกตามวิสัย คือ

๑. ปาทาทิยมก ยมกต้นบาท

๒. ปาทมัชฌยมก ยมกกลางบาท

๓. ปาทันตยมก ยมกปลายบาท

ฎีกาทั้งสองฉบับยังแสดงยมกผสมทั้งหมด ๘๔ ประการ คือ ยมก ๓ อย่างนี้ เมื่อผสมกับยมก ๔ อย่าง คือ ปาทาทิมัชฌยมก (ยมกต้นและกลางบาท) ปาทาทยันตยมก (ยมกต้นและท้ายบาท) ปาทมัชฌันตยมก (ยมกกลางและท้ายบาท) ปาทาทิมัชฌันตยมก (ยมกต้น กลาง และท้ายบาท) เมื่อรวมยมก ๗ อย่างเข้ากับบาททั้งสี่ที่มียมกได้ทุกบาท ก็เป็นยมก ๒๘ อย่าง และเมื่อรวมยมก ๓ อย่างแรกเข้าอีกด้วย ก็มียมกทั้งหมด ๘๔ ประการ

คำว่า พฺยเปตญฺญมาวุตฺตาเนกวณฺณชํ ตัดบทเป็น พฺยเปตํ + อญฺญํ + อาวุตฺต + อเนกวณฺณชํ

คำว่า อพฺยเปต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสทิเสน วณฺเณน อเปตํ พฺยเปตํ, น พฺยเปตํ อพฺยเปตํ (ยมกที่ไม่มีพยางค์ต่างกันแทรก ชื่อว่า อัพยเปตะ)

คำว่า อาวุตฺตาเนกวณฺณช มีวิเคราะห์ว่า อา ปุนปฺปุนํ วุตฺตา อาวุตฺตา, อเนเก จ เต วณฺณา จาติ อเนกวณฺณา, อาวุตฺตาเยว อเนกวณฺณา อาวุตฺตาเนกวณฺณา, อาวุตฺตา-เนกวณฺเณหิ ชาตํ อาวุตฺตาเนกวณฺณชํ (อาวุตตาเนกวัณณชะ คือ ยมกที่เกิดด้วยอักษรจำนวนมากที่กล่าวซ้ำกัน)

คำว่า อาทิมชฺฌนฺตโคจร มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิ จ มชฺโฌ จ อนฺโต จ อาทิมชฺฌนฺตา, อาทิมชฺฌนฺตา โคจรา ยสฺสาติ อาทิมชฺฌนฺตโคจรํ (อาทิมัชฌันตโคจระ หมายถึง มีที่ตั้งคือ เบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด)

* * * * * * * *

อัพยเปตปฐมปาทาทิยมก

๒๗. สุชนาสุชนา สพฺเพ คุเณนาปิ วิเวกิโน
วิเวกํ น สมายนฺติ อวิเวกิชนนฺติเก.

แปลว่า: “คนดีและคนไม่ดีทั้งมวล แม้ต่างกันโดยคุณธรรม ย่อมไม่ถึงความต่างกันในสำนักของชนผู้ไม่รู้จักแจกแจง”

คาถานี้มีความหมายว่า คนดีและคนไม่ดี เป็นผู้ต่างกันโดยคุณธรรมภายใน ไม่ปรากฏให้เห็นด้วยมังสจักษุ ความต่างกันของคุณธรรมนั้นไม่ประจักษ์แก่คนที่ไม่รู้จักจำแนกว่าอะไรเป็นโทษที่ควรเว้น อะไรเป็นคุณที่ควรบำเพ็ญ เช่น อัครสาวกทั้งสองไปสู่สำนักของพระเทวทัต พระเทวทัตเห็นพวกท่านเหมือนกับบริวารของตน

ตัวอย่างนี้เกี่ยวกับยมกแรก คือ อัพยเปตปฐมปาทาทิยมก คือยมกต้นบาทแรกไม่มีพยางค์อื่นแทรก) หมายถึงคำว่า สุชนาสุชนา = สุชนา + อสุชนา คำแรกหมายถึงสัตบุรุษ คำหลังหมายถึงอสัตบุรุษ

คำว่า อวิเวกิชนนฺติก มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเวโก เอเตสํ อตฺถีติ วิเวกิโน, น วิเวกิโน อวิเวกิโน, อวิเวกิโนเยว ชนา อวิเวกิชนา, อวิเวกิชนานํ อนฺติกํ อวิเวกิชนนฺติกํ (อวิเวกิชนันติกะ คือ สำนักของชนผู้ไม่มีปัญญาเครื่องจำแนก)

* * * * * * * *

อัพยเปตปฐมทุติยปาทาทิยมก

๒๘. กุสลากุสลา สพฺเพ ปพลาปพลาถวา
โน ยาตา ยาว'โหสิตฺตํ สุขทุกฺขปฺปทา สิยุํ.

แปลว่า: "กุศลและอกุศลทั้งปวงซึ่งมีกำลังและไม่มีกำลัง ย่อมอำนวยสุขและทุกข์ได้ ตราบที่ยังไม่ถึงความเป็นอโหสิกรรม"

อัพยเปตปฐมทุติยปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาทแรกและบาทที่ ๒ ซึ่งไม่มีพยางค์อื่นแทรก หมายถึงคำว่า กุลลากุสลา = กุสลา (กุศล) + อกุสลา (อกุศล) และ ปพลาปพลา = ปพลา (มีกำลังมาก) + อปพลา (มีกำลังน้อย)

โดยทั่วไปกุศลเป็นสภาพมีกำลังมากกว่าอกุศล เพราะได้รับอาเสวนปัจจัยคือการเสพคุ้น กรรมทั้งสองอย่างนั้นให้ผลเป็นสุขหรือทุกข์ตราบจนบรรลุอรหัตผลแล้วดับขันธปรินิพพาน จึงเป็นอโหสิกรรมไม่ให้ผลในโอกาสต่อไป

คำว่า ปพลา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปวุทฺธํ พลํ ปพลํ, ปพลํ เยสํ อตฺถีติ ปพลา (ปพละ คือ มีกำลังมาก) ส่วนคำว่า อปพล มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปพลา อปพลา (อปพละ คือ ไม่มีกำลัง)

คำว่า อโหสิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อโหสีติ วตฺตพฺพสฺส ภาโว อโหสิตฺตํ (อโหสิตตะ คือ ความเป็นกรรมที่ควรกล่าวว่ามีแล้ว) ลง ตฺต ปัจจัยท้ายบทอาขยาตคือ อโหสิ เหมือนในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสิก ที่ลง ณิก ปัจจัยท้าย เอหิปสฺส ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอหิปสฺสิโกติอาทีสุ วิย กฺริยาปทโตปิ ณาทิปจฺจยา โหนฺติ.

แปลว่า: "ปัจจัยมี ณ เป็นต้นย่อมลงท้ายบทกริยาได้ เหมือนในอุทาหรณ์ว่า เอหิปสฺสิโก เป็นต้น"

* * * * * * * *

อัพยเปตปฐมทุติยตติยปาทาทิยมก

๒๙. สาทรํ สา ทรํ หนฺตุ วิหิตา วิหิตา มยา
วนฺทนา วนฺทนามาน- ภาชเน รตนตฺตเย.

แปลว่า: "การกราบไหว้ที่มีประโยชน์อย่างวิเศษ อันข้าพเจ้ากระทำไว้ด้วยความเคารพในพระรัตนตรัย ซึ่งเป็นภาชนะทรงการกราบไหว้บูชาไว้ จงบำบัดความกระวนกระวายเถิด"

อัพยเปตปฐมทุติยตติยปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาทที่ ๑-๒-๓ ไม่มีพยางค์อื่นแทรก หมายถึงคำในบาททั้งสาม คือ สาทรํ สา ทรํ, วิหิตา วิหิตา, วนฺทนา วนฺทนา

คำว่า สาทรํ ตัดบทเป็น ส + อาทรํ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อาทเรน วตฺตมานํ สาทรํ (สาทระ คือ พร้อมด้วยความเคารพ) สัมพันธ์เป็นกิริยาวิเสสนะของ วิหิตา (กระทำแล้ว)

คำว่า วิหิตา บทแรกสำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย เป็นกิริยาคุมพากย์มีอรรถว่า "กระทำแล้ว" ส่วนคำหลังสำเร็จรูปมาจาก วิ (พิเศษ) + หิต (ประโยชน์) เป็นวิเสสนะของ วนฺทนา

คำว่า วนฺทนามานภาชน มีรูปวิเคราะห์ว่า วนฺทนา จ มาโน จ วนฺทนามานานิ, วนฺทนามานานํ ภาชนํ วนฺทนามานภาชนํ (วันทนามานภาชนะ คือ ที่ตั้งแห่งการกราบไหว้และการบูชา)

* * * * * * * *

อัพยเปตจตุกกปาทาทิยมก

๓๐. กมลํ ก'มลํกตฺตุํ- วนโท วนโทมฺพรํ
สุคโต สุคโต โลกํ สหิตํ ส หิตํ กรํ.

แปลว่า: "ดอกบัวมีเพื่อประดับน้ำ ฝนที่ให้การรักษามีเพื่อประดับอัมพร พระสุคตผู้มีพระวาจาไพเราะทรงบำเพ็ญประโยชน์อันไพบูลย์อยู่นั้นมีเพื่อประดับโลก"

อัพยเปตจตุกกปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาททั้ง ๔ ที่ไม่มีพยางค์อื่นแทรก หมายถึงคำในบาททั้งสี่ คือ กมลํ กมลํ, วนโท วนโท, สุคโต สุคโต, สหิตํ ส หิตํ พึงทราบความหมายตามลำดับดังนี้

๑. ในบาทแรก คำว่า กมลํ บทแรก แปลว่า "ดอกบัว" ส่วนบทหลังตัดบทเป็น กํ + อลํ ใน อลํกตฺตุํ = เพื่อประดับ

๒. ในบาทที่ ๒ คำว่า วนโท บทแรก มาจาก อวนโท แปลว่า "ให้การรักษา" มาจาก อวน บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อวนํ ททาตีติ อวนโท (อวนทะ คือ ให้การรักษา) บทหลังแปลว่า "ฝน" มาจาก วน บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูป วิเคราะห์ว่า วนํ ททาตีติ วนโท (วนทะ คือ ให้ฝน)

๓. ในบาทที่ ๓ คือ สุคโต บทแรก เป็นวิเสสนะที่มีความหมายว่า มีพระวาจาไพเราะ ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทรํ วาจํ คทตีติ สุคโต (สุคตะ คือ ผู้ตรัสพระวาจาอันไพเราะ) บทหลังเป็นวิเสสยะที่หมายถึงพระสุคต

๔. ในบาทที่ ๔ คำว่า สหิตํ แปลว่า "ไพบูลย์" มาจาก สห บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อิตํ สหิตํ (สหิตะ คือ เป็นไปร่วมกัน = ไพบูลย์) บทหลังมาจาก ส คือ โส (สุคโต) และ หิตํ ซึ่งแปลว่า "ประโยชน์"

พระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลกเพื่อแนะนำสั่งสอนชาวโลกให้กระทำความดีทั้งนี้เพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน ดังนั้นจึงกล่าวว่าพระสุคตพระองค์นั้นมีเพื่อประดับโลก

ความจริงในสมัยที่ไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติ ชาวโลกมักทำชั่วเบียดเบียนกัน ครั้นตายแล้วมักไปเกิดในอบายภูมิ ๔ แต่เมื่อมีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้นแนะนำสั่งสอน ชาวโลกก็ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท พากันปรนนิบัติบิดามารดา บำรุงรักษาผู้ทรงศีลและรักษาอุโบสถศีลอยู่เสมอ เมื่อเสียชีวิตแล้วก็ไปเกิดในสวรรค์เป็นจำนวนมาก ดังข้อความในอังคุตตรนิกายว่า

ทิพฺพา วต โภ กายา ปริปูริสฺสนฺติ. ปริหายิสฺสนฺติ อสูรกายา.[๑๙]

แปลว่า: “ท่านผู้เจริญ กายทิพย์จักเต็มหนอ อสุรกายจักเสื่อมไป”

* * * * * * * *

ยมกอื่นก็เช่นเดียวกัน

๓๑. อพฺยเปตาทิยมกสฺ- เสโส เลโส นิทสฺสิโต
เณยฺยานิ'มาเยว ทิสา- ยญฺญานิ ยมกานิปิ.

แปลว่า: "ประเภทของยมกมีอัพยเปตยมกเป็นต้นนี้ ข้าพเจ้าได้แสดงมาแล้ว แม้ยมกอื่นก็พึงทราบตามนัยนี้นั่นเอง"

คันถรจนาจารย์แสดงอุทาหรณ์ของอัพยเปตปฐมปาทาทิยมกแล้ว ยมกอื่นจากนี้ คืออัพยเปตทุติยปาทาทิยมกเป็นต้น พร้อมทั้งพยเปตยมกกับพยเปตาพยเปตยมก พึงทราบโดยนัยที่ชี้แจงนี้แหละ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ ทสฺสิเตน อิมินา กเมน อพฺยเปตทุติยปาทาทิยมกาทโย ญาตพฺพาติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ พึงทราบยมกมีอัพยเปตทุติยปาทยมกเป็นต้นตามลำดับนี้ที่แสดงไว้อย่างนั้น"

ในที่นี้จะนำอุทาหรณ์ของยมกอื่นๆ จากฎีกาเก่าและใหม่มาแสดงไว้ ดังต่อไปนี้

คุณาคุเณน สห เต สาธโว'สาธโว ชนา
วิคาหนฺเต สมํ นาถ จิตฺตํ จิตฺเต กถํ นุ เต.

แปลว่า: "ข้าแต่พระนาถะ ชนเหล่านั้นคือคนดีและคนชั่ว ย่อมหยั่งลงเสมอกันในพระทัยของพระองค์ด้วยสภาพที่เป็นคุณและโทษได้อย่างไร น่าอัศจรรย์นัก"

ยมกนี้ชื่อว่า อัพยเปตทุติยปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาทที่สองไม่มีพยางค์อื่นคั่น

ปิเยน วจสา สพฺเพ- ปิ เยนปฺปิยภาณิโณ
ปาทานเต ชิโนกาสิ โส ธมฺโม หนฺตุ โวปฺปิยํ.

แปลว่า: "พระชินเจ้าทรงกระทำชนผู้พูดไม่น่ารักแม้ทั้งปวงให้น้อมลงแทบพระบาท ด้วยพระวาจาที่น่ารักใด ธรรมคือพระวาจาที่น่ารักนั้น

โปรดกำจัดวาจาที่ไม่น่ารักของพวกท่าน”

ยมกนี้ชื่อว่า พยเปตปฐมทุติยปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาทที่หนึ่งและที่สองมีพยางค์อื่นคั่น พึงสังเกตคำว่า ปิเยน ต้นบาทที่ ๑ และ ปิ เยน ต้นบาทที่ ๒ เป็นศัพท์แยกกัน ปิ ศัพท์ ใน สพฺเพปิ (สพฺเพ + อปิ) เชื่อมสนธิกับ สพฺเพ จึงแยกมาอยู่ต้นบาทที่ ๒ ได้ ไม่ผิดยติ

ส’มลํ สมลํ กตฺตุํ สุจิรํสุจิ รํชเย
สุจิรํ สุจิรํคํ ตํ ส’มลํ สมลํภิ โย.

แปลว่า: “พระชินเจ้าพระองค์ใดผู้กอปรด้วยรัศมีอันผุดผ่อง ทรงบรรลุความสงบแล้ว บุคคลพึงยังพระชินเจ้าผู้มีพระกายบริสุทธิ์ยิ่งพระองค์นั้นให้ทรงโปรดเสมอ เพื่อประดับตนซึ่งเจือด้วยมลทินกิเลส”

ยมกนี้ชื่อว่า พยเปตาพยเปตปฐมจตุตฺถทุติยตติยปาทาทิยมก คือ ยมกต้นบาทที่ ๑-๒-๓-๔ ซึ่งมีและไม่มีพยางค์อื่นคั่น พึงสังเกตว่า สมลํ สมลํ ต้นบาทที่ ๑ ซ้ำกับ สมลํ ต้นบาทที่ ๔ สุจิรํ ต้นบาทที่ ๒ ซ้ำกับ สุจิรํ สุจิรํ ต้นบาทที่ ๓

มโนหร หร เกฺลสํ ชิน เจโตภวํ มม
นนุ ตฺวํ ปารมีสารา- มิตภาวิตโมสธํ.

แปลว่า: “ข้าแต่พระชินเจ้าผู้ทรงจูงใจ พระองค์ทรงเป็นโอสถที่อบรมแล้ว ด้วยอมฤตคือบารมีอันเป็นแก่นสารมิใช่หรือ พระองค์โปรดกำจัดความเศร้าหมองที่บังเกิดในใจของข้าพระองค์เถิด”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทมัชฌยมก คือ ยมกกลางบาท พึงสังเกตศัพท์ว่า หร ซึ่งเชื่อมกับ มโนหร และ หร ซึ่งเป็นกริยาอันอยู่กลางบาทแรก มีรูปเสมอกัน

สาธุนา รํชย ชยทฺ- ธนินา’ปูรยี มหึ
โย ตํ ชินวรํ ธีร- มตฺถกาโมสิ เจ ตฺวํ.

แปลว่า: “พระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระองค์ใด ทรงยังปฐพีให้เต็มด้วยเสียงประกาศชัยชนะอันดีงาม ถ้าท่านเป็นผู้ใคร่ประโยชน์ก็จงยังพระชินเจ้า

ผู้ประเสริฐพระองค์นั้นซึ่งเป็นผู้อาจหาญให้ทรงโปรดเถิด”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทันตยมก คือ ยมกปลายบาท พึงสังเกตศัพท์ว่า ชย และ ชยทฺธนินา ซึ่งทั้งคู่ซ้ำกัน มีรูปเดียวกัน และอยู่ปลายบาท

* * * * * * * *

ยมกมีจำนวนมาก

๓๒. อจฺจนฺตพหโว เตสํ ภทา สมฺเภทโยนโย
ตตฺถาปิ เกจิ สุกรา เกจิ อจฺจนฺตทุกฺกรา.

แปลว่า: “ประเภทของยมกนั้นที่มีรูปแบบผสมกันเป็นมูลเหตุมีอยู่มากมายยิ่งนัก ในบรรดาประเภทเหล่านั้น บางอย่างแต่งง่าย บางอย่างก็แต่งได้ยากยิ่ง”

ยมกที่กล่าวมานี้ เมื่อระคนกันโดยนับเป็นอาทิมัชฌยมก อาทิอันตยมก มัชฌ-อันตยมก อาทิมัชฌอันตยมก ปฐมปาทาทิทุติยมัชฌยมก และปฐมปาทมัชฌทุติยปาทันต-ยมก เป็นต้น ก็มีจำนวนมาก บรรดายมกต่างๆ นั้น ยมกบางอย่างรจนาได้ง่าย บางอย่างรจนาได้ยาก

คำว่า สมฺเภทโยนิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภิชฺชนํ สมฺเภโท (สัมเภทะ คือ การผสมกัน), สมฺเภโท โยนิ เยสนฺติ สมฺเภทโยนโย (สัมเภทโยนิ คือ มีการผสมกันเป็นเหตุ) โยนิศัพท์ในที่นี้แปลว่า เหตุ ดังปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๔๘) ฉบับสังคายนาและฉบับสิงหลมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า สมฺเภทโยนิโย รูปนี้ไม่สมควรเพราะควรมีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า สมฺเภทโยนโย ตามวิเสสยะคือ เภทา

ขอนำอุทาหรณ์ของยมกที่แสดงไว้ในฎีกาใหม่มากล่าวไว้ในที่นี้ ดังนี้

มนํ มนํ สตฺถุ ทเทยฺย เจ โย
มนํ มนํ ปีณยตสฺส สตฺถุ
มนํ มนํ เตน ทเทยฺย เจ น
มนํ มนํป’สฺส น สาธุปุชฺชํ.

แปลว่า: “ถ้าบุคคลใดพึงถวายใจแด่พระศาสดาสักหน่อย พระทัยของพระศาสดาย่อมยังใจของเขาให้เอิบอิ่ม ดังนั้น บุคคลพึงถวายใจทุกๆ ดวง[ของตน] ถ้าบุคคลไม่พึงถวายไซร้ ใจของเขาย่อมไม่เป็นที่ควรบูชาของสาธุชนแม้สักหน่อยเลย”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกาทิยมก คือ ยมกต้นบาททั้งสี่ที่มีและไม่มีพยางค์อื่นคั่น พึงสังเกตศัพท์ว่า มนํ ในต้นบาททั้งสี่

สมุนฺนเตน เต สตา กถํ น เต น เต สิยุํ
ยโต นเต'นเตปิ'โต สิยุํ น เต นเต สุภา.

แปลว่า: "พระรัศมีนั้นๆ พึงเป็นไปในชนผู้น้อมไหว้และไม่น้อมไหว้อย่างแท้จริง เพราะรัศมีงามของพระองค์แผ่กระจายไป ดังนั้น พระรัศมีเหล่านั้นจะไม่พึงมีในชนผู้น้อมไหว้อย่างไรเล่า"

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกมัชฌยมก คือ ยมกกลางบาทในบาททั้งสี่ พึงสังเกตศัพท์ว่า นเต มีซ้ำกันกลางบทในทุกบาท

ชินํ ปณาโมนตสชฺชนํ ชนํ
คุเณ นิเวเสนฺตมสชฺช นํชนํ
เวเนยฺยเนตฺเต คุณภาชนํ ชนํ
นเม มเมนฺตํ ขลุ สชฺชนํชนํ.

แปลว่า: "ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระชินเจ้าพระองค์นั้น ผู้ทรงมีคนดีนอบน้อมแล้ว ทรงยังชนให้ไม่ประมาทตั้งอยู่ในความดี ทรงเป็นยาหยอดตาในจักษุของเวไนยสัตว์ ทรงเป็นภาชนะรองรับความดี ทรงนับถือชนผู้เป็นดุจยาหยอดตาของคนดีโดยแท้"

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกันตยมก คือ ยมกท้ายบาททั้งสี่

สาภาสุ สาภา ภุวเน ชินสฺส
สาภาย สา ภาสติเยว ชาตุ
สาภาย สา ภาติ น เจ กถํ น
สาภา สสาภานมติจฺจ ภาติ.

แปลว่า: "บรรดาแสงที่มีอยู่ในพิภพ รัศมีงามของพระชินเจ้านั้นย่อมสว่างไสวกว่าแสงที่มีอยู่โดยแท้ หากรัศมีงามนั้นจะไม่สว่างไสวกว่าแสง

ที่มีอยู่ รัศมีงามนั้นจะไม่แจ่มจ้าล้ำกว่ารัศมีงามของผู้มีรัศมีทั้งหลายได้อย่างไร”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกาทิยมก เอกรูปพยเปตะ คือ ยมกต้นบาททั้งสี่ มีรูปเดียวกันและมีพยางค์อื่นคั่น

น ภาสุรา เตปิ สุรา วิภูสิตา
ตถา'สุรา ภูริ สุราปราชิตา
สภาสุ ราชาปิ ตถา สุราชิโต
ยถา สุราชนฺติ สุราวินิสฺสฏา.

แปลว่า: “แม้เทวดาเหล่านั้นผู้ประดับกายแล้ว ก็ยังไม่งดงาม พวกอสูรจำนวนมากที่พ่ายแพ้เพราะดื่มสุรา ก็ไม่งดงาม แม้พระราชาอ่าองค์ทรงเครื่องแล้วก็ยังไม่งดงามในบริษัท ดุจหมู่ชนผู้งดเว้นสุรา งดงามสง่าอยู่”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกมัชฌยมก เอกรูปพยเปตะ คือ ยมกกลางบาททั้งสี่ มีรูปเดียวกัน และมีพยางค์อื่นคั่น พึงสังเกตศัพท์ว่า สุรา ซึ่งอยู่กลางบาทคาถาทั้ง ๔ เป็นคำรูปเดียวกัน และมีคำพยางค์อื่นคั่น

ชินาณตฺติยํ โย'หิตาสา สิตาสา
อวสฺสํว เต โหนฺตฺย'ตาสา หตาสา
อโต สพฺพปาเป สตาสา วตาสา
กโรนฺเตว สนฺติสฺสิตา สามิตาสา.

แปลว่า: “สัตบุรุษเหล่าใดตั้งความหวังไว้ในพระบัญญัติของพระชินเจ้ามีความหวังบริสุทธิ์ พวกเขาจะกำจัดความหวัง[คือตัณหา]เสียได้ ไม่มีภัย ดังนั้น สาธุชนผู้สะดุ้งกลัวในอกุศลทั้งหมด ผู้หวังพรต ย่อมสร้างความหวังในความเป็นเจ้าของซึ่งอาศัยนิพพานได้”

ยมกนี้ชื่อว่า ปาทจตุกกันตยมก เอกรูปพยเปตะ คือ ยมกท้ายบาททั้งสี่ มีรูปเดียวกันและมีพยางค์อื่นคั่น พึงสังเกตคำว่า ตาสา ซึ่งอยู่ปลายบาทคาถาทั้ง ๔ เช่น ตาสา สิตาสา เป็นคำซ้ำ และมีพยางค์อื่นคั่น

การไม่แสดงยมกและปเหฬีโดยพิสดาร

๓๓. ยมกํ ตํ ปเหฬี จ เนกนฺตมธุรานิ’ติ
อุเปกฺขิยนฺติ สพฺพานิ สิสฺสเขทภยา มยา.

แปลว่า: “ยมกและปเหฬีนั้นมิใช่จะน่าชื่นชมไปทั้งนั้น ข้าพเจ้าจึงวางเฉยยมกและปเหฬีทั้งปวงด้วยกลัวศิษย์จะลำบาก”

เรื่องยมกได้กล่าวมาแล้วตั้งแต่คาถา ๒๒-๓๒ ในที่นี้มีเรื่องใหม่แทรกเข้ามา คือ เรื่องปเหฬี คือปริศนา ยมกนิยมใช้เพื่อแสดงความสามารถพิเศษของกวี ส่วนปเหฬีใช้เพื่อผูกขึ้นเป็นเงื่อนงำให้แก้ให้ทาย ทั้งยมกและปเหฬีเหล่านั้นเข้าใจยาก จึงมิใช่จะน่าชื่นชมไปทั้งหมด ดังนั้น พระสังฆรักขิตะจึงไม่กล่าวถึงทั้งสองอย่างนั้นในคัมภีร์นี้โดยพิสดาร (สำหรับเรื่องปเหฬี จะอธิบายโดยละเอียดในบทเพิ่มเติมท้ายปริจเฉทที่ ๒)

คำว่า สิสฺสเขทภย มีรูปวิเคราะห์ว่า สิสฺสานํ เขโท สิสฺสเขโท, สิสฺสเขทโต อุปฺปนฺนํ ภยํ สิสฺสเขทภยํ (สิสสเขทภยะ คือ ความกลัวอันเกิดจากความลำบากของศิษย์)

คำว่า เนกนฺตมธุรานิติ ตัดบทเป็น น + เอกนฺตมธุรานิ + อิติ

* * * * * * * *

วิโรธิโทษ

๓๔. เทสกาลกลาโลก- ญายาคมวิโรธิยํ
ตํ วิโรธิปทํ เจต- มุทาหรณโต ผุฏํ.

แปลว่า: “บทใดผิดจากเทสะ กาล นาฏศิลป์ โลก ความเหมาะสมและหลักฐาน บทนั้นเป็นวิโรธิโทษ วิโรธิโทษนั้นปรากฏแล้วโดยตัวอย่าง”

คาถานี้แสดงเรื่องวิโรธิโทษ คือ โทษผิด หมายความว่า ขัดแย้งโดยเทสะ กาล และนาฏศิลป์ เป็นต้น มี ๖ ประการ คือ

๑. เทสวิโรธิ ผิดเทสะ อันได้แก่น้ำและบกเป็นต้น คือ พรรณนาต้นไม้ที่เกิดบนบก เช่น ต้นมะลิ ว่าเกิดในน้ำ ที่เกิดในน้ำ เช่น ดอกบัว ว่าเกิดบนบก หรือพรรณนาพระอาทิตย์ขึ้นทางทิศตะวันตก

๒. กาลวิโรธิ ผิดกาล อันได้แก่ คืนและวัน คือ พรรณนาผิดไปจากกาล เช่น ดอกมะลิบานในเวลากลางคืน ว่าบานในเวลากลางวัน

๓. กลาวิโรธิ ผิดนาฏศิลป์ อันได้แก่ การฟ้อนรำเป็นต้น ๒๔ ประเภท คือ พรรณนาผิดท่วงท่าหรือจังหวะทำนองที่ถูกต้องตามนัยที่กล่าวไว้ในนาฏศิลป์

๔. โลกวิโรธิ ผิดปกติที่มีอยู่ในโลก คือ พรรณนาให้ผิดผันไป เช่นว่า ไฟเย็น ไม้จันทน์ร้อน ต้นตะเคียนไม่มีแก่น ต้นละหุ่งมีแก่น

๕. ญายวิโรธิ ผิดความเหมาะสมทางโลกหรือทางธรรม เช่นเอานามเป็นรูป เอารูปเป็นนาม หรือที่ปรากฏในหลักการแต่งภาษาไทยว่า เอาคนเป็นผี เอาผีเป็นคน

๖. อาคมวิโรธิ ผิดหลักฐาน คือ พรรณนาผิดจากข้อความในพระไตรปิฎก หรือคัมภีร์อื่นมีนีติศาสตร์เป็นต้น โดยถือเอามติของตนเป็นใหญ่

คำว่า กลา ในที่นี้แปลว่า “นาฏศิลป์” หมายถึง งานเกี่ยวกับการรำ การเต้น การทำท่า หรือการแสดงที่ประกอบขึ้นเป็นเรื่องราว และหมายความรวมถึงการแสดงโดยวิธีใบ้อีกด้วย ยังมีศิลปศาสตร์อีกอย่างหนึ่งที่ตรงข้ามกัน เรียกว่า วิชชา คือ วาทศิลป์ เป็นศิลปะในการใช้ถ้อยคำสำนวนโวหารให้ประทับใจในงานสอนและบรรยายเป็นต้น คัมภีร์อภิธานนิสสัย

ใหม่ (อธิบายคาถา ๕๒๘) นำข้อความจากคัมภีร์สันสกฤตมาแสดงว่า

ยํ ยํ วาจสิกํ สมฺมา　　　　กมฺมํ วิชฺชาภิสญฺญกํ
สกฺกา มูโคปิ ยํ กาตุํ　　　　กลาสญฺญนฺติ ตํ มตํ.

แปลว่า: “การกระทำทางวาจาเป็นอย่างดีทั้งปวง ชื่อว่า วิชชา ส่วนการกระทำทางกายที่คนใบ้ก็ทำได้ พึงทราบชื่อว่า กลา”

* * * * * * * *

เนยยโทษ

๓๕. ย'ทปฺปตีต'มานีย วตฺตพฺพํ เนยฺย'มาหุ ตํ
ยถา สพฺพาปิ ธวลา ทิสา โรจนฺติ รตฺติยํ.

แปลว่า: "บทใดไม่กระจ่าง ต้องนำ[บทอื่น]มากล่าวไว้ บทนั้นเรียกว่า เนยยโทษ เช่น ทิศทั้งปวงขาวสว่างในราตรี"

คาถานี้แสดงเรื่องเนยยโทษ คือ โทษเพิ่มบทอื่น หมายความว่า ข้อความจะชัดเจนได้ก็ต่อเมื่อต้องเพิ่มบทอื่นเข้ามา เช่น ในอุทาหรณ์ว่า สพฺพาปิ ธวลา ทิสา โรจนฺติ รตฺติยํ (ทิศทั้งปวงขาวสว่างในราตรี) ประโยคนี้ความยังไม่เต็ม ฟังแล้วต้องนึกว่าทำไมจึงขาวเข้าใจไม่ได้เลย รวมความว่าพูดไม่ขาดคำ ทำให้ข้อความไม่สมบูรณ์ ดังนั้น บทว่า ธวลา จึงเป็นเนยยโทษ ในกรณีตรงกันข้าม ถ้านำบทอื่นเข้ามา คือแสดงเหตุที่ทิศมีสีขาวว่าเกิดจากแสงจันทร์ ยอดเขาไกรลาศ หรือผนังฉาบปูนขาว ก็เป็นที่เข้าใจ ไม่เป็นเนยยโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ทิสาย วิเสสนํ ธวลคุณํ เกลาสกูฏสุธาภิตฺติจนฺทรํสิอาทีสุ กุโต สญฺชาตมิติ อนิจฺฉิตตฺตา อญฺญนิวตฺตนตฺถํ จนฺทกิรณาทิวาจกปทํ อาเนตฺวา ธวลตา อิมิเนติ วตฺตพฺพตฺตา ธวลปทํ เนยฺยโทเสน ทุฏฺฐํ โหติ.

แปลว่า: "บทว่า ธวล ในคาถานี้เสียด้วยเนยยโทษ เพราะควรกล่าวว่า ความขาวมีได้ด้วยสิ่งนี้ โดยนำบทที่แสดงอรรถได้มีแสงจันทร์เป็นต้นมากล่าวไว้เพื่อห้ามข้อความอื่นเนื่องจากไม่ปรารถนา[ให้เกิดความสงสัย] ว่าคุณลักษณะสีขาวซึ่งเป็นวิเสสนะของทิศเกิดจากเหตุอะไรในเหตุทั้งหลายมียอดเขาไกรลาศ ผนังฉาบปูนขาว หรือแสงจันทร์เป็นต้น"

อนึ่ง อุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ในคาถานี้เกี่ยวกับการเพิ่มบทแสดงเหตุ แม้บทกัตตาเป็นต้นอื่นจากนี้ก็มีนัยเดียวกัน เช่น

อตฺถิ นาม ตาต สุทินฺน อาภิโทสิกํ กุมฺมาสํ ปริภุญฺชิสฺสสิ.[๒๐]

แปลว่า: “พ่อสุทิน ทรัพย์ของพวกเรามีอยู่มิใช่หรือ ทำไมพ่อบริโภคข้าวบูด”

คำว่า อตฺถิ ในประโยคนี้เป็นเนยยโทษ เพราะไม่มีกัตตา ทำให้ผู้อื่นไม่ทราบว่าผู้พูดหมายถึงอะไร คัมภีร์อรรถกถาได้นำบทกัตตามาแสดงไว้ว่า ธนํ (ทรัพย์) หรือ ชีวิตํ (ชีวิต)

คำว่า อปฺปตีต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปตียเต ปตีตํ, น ปตีตํ อปฺปตีตํ (อัปปตีตะ คือ บทที่รู้ความไม่ได้)

คำว่า ยทปฺปตีตมานีย ตัดบทเป็น ยํ + อปฺปตีตํ + อานีย

* * * * * * * *

บัณฑิตไม่สรรเสริญเนยยโทษ

๓๖. เนทิสํ พหุมญฺญนฺติ สพฺเพ สพฺพตฺถ วิญฺญุโน
ทุลฺลภาวคตี สทฺท- สามตฺถิยวิลงฺฆินี.

แปลว่า: "วิญญูชนทั้งหมดมิได้ชมเชยเนยยโทษเช่นนั้นในบทประพันธ์ทุกอย่าง เพราะการรับรู้ที่ข้ามศัพท์และความเหมาะสมเป็นเรื่องเข้าใจได้ยาก"

คาถานี้มีข้อความต่อเนื่องกับคาถาก่อนว่า บัณฑิตทั้งหมดไม่ชมเชยเนยยโทษนั้นในการแต่งเรื่องทุกอย่างทั้งเป็นร้อยแก้ว ร้อยกรอง หรือบทประพันธ์ผสม ทั้งนี้เพราะการเข้าใจความของเรื่องราวนั้นๆ ควรจะรู้กันได้ด้วยคำหรือความเหมาะสมตามฐานะ ถ้าผู้แต่งเก็บคำนั้นไว้เสียในใจของตน ไม่แสดงออกมา ผู้อื่นก็เข้าใจความไม่ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

โย อตฺโถ สทฺทาคโต ญายาคโต วา น โหติ, โส กตฺตุโน มนสิ ปติฏฺฐิตมตฺเตน ปตีโต น โหตีติ ตํ ปทํ เนยฺยโทสมิติ สพฺเพ กวิโน ปริหรนฺตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ ข้อความใดไม่ปรากฏโดยศัพท์หรือความเหมาะสม ข้อความนั้นมิได้ประจักษ์ด้วยการอยู่ในใจของผู้แต่งเท่านั้น ดังนั้น บทดังกล่าวจึงเป็นเนยยโทษ ด้วยเหตุนี้ กวีทั้งปวงจึงหลีกเลี่ยงโทษนั้น"

คำว่า พหุมญฺญนฺติ แปลตามศัพท์ว่า "กระทำความนับถือ" สำเร็จรูปมาจาก พหุ-มาน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ลง ณฺย ปัจจัยท้ายนามธาตุคือ พหุมาน ในอรรถว่า "กระทำ" ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๙) ว่า ธาตุรูเป นามสฺมา ณฺโย จ (เมื่อสภาพของธาตุพึงประกอบไว้ ลง ณฺย ปัจจัยและปัจจัยอื่นท้ายนามศัพท์) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า สมฺภาเวนฺติ (ชมเชย)

คำว่า สทฺทสามตฺถิยวิลงฺฆินี สำเร็จรูปมาจาก สทฺทสามตฺถิย บทหน้า + วิ บทหน้า + ลฆิ (ลงฺฆเน = ข้าม) + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺโท จ สามตฺถิยํ จ สทฺทสามตฺถิยํ, สทฺทสามตฺถิยํ วิลงฺฆยติ สีเลนาติ สทฺทสามตฺถิยวิลงฺฆินี (สัททสามัตถิยวิลังฆินี คือ ข้ามศัพท์และความเหมาะสมโดยปกติ)

* * * * * * * *

วิเสสนาเปกขโทษ

๓๗. สิยา วิเสสนาเปกฺขํ ยํ ตํ ปตฺวา วิเสสนํ
สาตฺถกํ ตํ ยถา ตํ โส ภิยฺโย ปสฺสติ จกขุนา.

แปลว่า: "บทใดต้องอาศัยวิเสสนะจึงจะมีอรรถได้ บทนั้นเป็นวิเสสนา-เปกขโทษ เช่น เขาจ้องดูคนนั้นด้วยนัยน์ตา"

คาถานี้แสดงเรื่องวิเสสนาเปกขโทษ คือ โทษมองหาวิเสสนะ หมายความว่า ต้องเพิ่มวิเสสนะเข้ามาเพื่อให้ความชัดเจน กล่าวคือ เป็นบทที่จะมีความหมายได้ต้องใช้วิเสสนะเข้าช่วย ถ้าไม่มีวิเสสนะก็ไม่ได้ความ ตามอุทาหรณ์ว่า เขาจ้องดู คนนั้นด้วยนัยน์ตา (ตํ โส ภิยฺโย ปสฺสติ จกฺขุนา) ความจริงเมื่อพูดว่า "ดู" ความก็บ่งชัดอยู่แล้วว่าเป็นเรื่องของนัยน์ตาเท่านั้น จะเอาหูเป็นต้นไปดูไม่ได้เลย พูดเพียงมองดูก็ได้ความแล้ว ไม่จำเป็นต้องใช้คำว่า "ด้วยนัยน์ตา" ก็ได้ ถ้าจะใส่เข้ามาต้องมีความเป็นพิเศษกว่าปกติ เช่น จ้องดูด้วยนัยน์ตาแดงเรื่อเพราะความโกรธ เป็นต้น ดังนั้น คำว่า จกฺขุนา ในประโยคนี้จึงเป็นวิเสสนาเปกขโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปสฺสตีติ วุตฺเตเยว จกฺขุนาติ ญายติ. จกฺขุนาติ วิเสสฺยปทํ วิเสสนํ ลทฺธาว สาตฺถกํ โหติ.

แปลว่า: "เมื่อกล่าวว่า ปสฺสติ ในคาถานี้ ย่อมรู้ว่า ดูด้วยนัยน์ตา บทวิเสสยะคือ จกฺขุนา ต้องได้รับวิเสสนะจึงจะมีความหมาย"

อุทาหรณ์ของโทษชนิดนี้ในภาษาไทย เช่นคำว่า ตบด้วยฝ่ามือ ชกด้วยหมัด ถองด้วยศอก เตะด้วยเท้า เป็นต้น

* * * * * * * *

หีนัตถโทษ

๓๘. หีนํ กเร วิเสสฺยํ ยํ   ตํ หีนตฺถํ ภเว ยถา
นิปฺปภีกตขชฺโชโต   สมุเทติ ทิวากโร.

แปลว่า: "บทใดทำให้วิเสสยะด้อยลง บทนั้นเป็นหีนัตถโทษ เช่น พระอาทิตย์อุทัยทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไป"

คาถานี้แสดงเรื่องหีนัตถโทษ คือ โทษมีอรรถทราม หมายความว่า โดยทั่วไปวิเสสนะทำหน้าที่สนับสนุนวิเสสยะให้เด่นตามสมควร แต่ถ้าไปใช้วิเสสนะที่ต่ำกว่าความเป็นจริง ก็จะทำให้วิเสสยะด้อยลง เช่นคำว่า นิปฺปภีกตขชฺโชโต สมุเทติ ทิวากโร (พระอาทิตย์อุทัยทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไป) ในที่นี้เมื่อพระอาทิตย์แผดแสงเต็มที่ แทนที่จะมีอำนาจมากมาย เช่น สามารถครอบคลุมแสงจันทร์และดวงดาว กลับเพียงแต่ทำให้หิ่งห้อยหมดแสงไปเท่านั้น ด้วยเหตุนี้ วิเสสนะคือ นิปฺปภีกตขชฺโชโต (ทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไป) จึงเป็นหีนัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นิปฺปภีกตขชฺโชโตติ อิมินา วิเสสเนน ลามกาโลกลทฺธยุตฺตสฺส ขชฺโชปนกสฺส อภิภวนปฺปกาสนํ สหสฺสรํสิโน นินฺทาเยว, น ถุตีติ วิเสสฺยํ หีนตฺถํ โหติ.

แปลว่า: "การแสดงการครอบงำหิ่งห้อยที่ประกอบด้วยการได้รับแสงเล็กน้อยด้วยวิเสสนะนี้คือ นิปฺปภีกตขชฺโชโต เป็นการตำหนิดวงอาทิตย์ทีเดียว มิใช่การชมเชย ดังนั้น วิเสสยะจึงมีอรรถทราม"

หีนัตถโทษนี้ตรงกันข้ามกับอัธยัตถโทษที่กล่าวแล้วในคาถา ๒๒ กล่าวคือหีนัตถ-โทษเป็นวิเสสนะที่ทำให้วิเสสยะด้อยคุณค่าลง ส่วนอัธยัตถโทษเป็นวิเสสยะที่ไม่เหมาะสมกับวิเสสนะ

คำว่า นิปฺปภีกตขชฺโชต มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปภา เอเตสนฺติ นิปฺปภา, นิปฺปภา กตา นิปฺปภีกตา, นิปฺปภีกตา ขชฺโชตา เยนาติ นิปฺปภีกตขชฺโชโต (นิปปภีกตขัชโชตะ คือ

มีหิ่งห้อยอันตนกระทำให้สิ้นแสง) ในคำว่า นิปฺปภีกต ลง อี ปัจจัยท้าย นิปฺปภ ในอรรถว่า อภูตตัพภาวะ คือ การทำสิ่งที่ไม่เคยมีให้มีขึ้น ด้วยกัจจายนสูตร (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่มิได้แสดงในไวยากรณ์นี้ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยด้วยโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉท ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงในเมื่อประกอบด้วย กร อส และ ภู ธาตุ ในความปรากฏแห่งสิ่งนั้นที่ไม่เคยมีมาก่อน)

ตัวอย่าง

มกฺขี ปฬาสี สารมฺภี อิสฺสุกี มจฺฉรี สโฐ
โส มยฺหํ ปุริโส กนฺโต ลทฺธํ ยสํ วินสฺสติ.[๒๑]

แปลว่า: “ชายใดมักลบหลู่คุณท่าน ตีเสมอ แข่งดี ริษยา ตระหนี่ และโอ้อวด ทำทรัพย์ที่ได้มาแล้วให้หมดไป ดิฉันรักใคร่ชายคนนั้น”

ในอุทาหรณ์ข้างต้น วิเสสนะ คือ มกฺขี (ลบหลู่คุณท่าน) ปฬาสี (ตีเสมอ) สารมฺภี (แข่งดี) อิสฺสุกี (ริษยา) มจฺฉรี (ตระหนี่) สฐ (โอ้อวด) ทำให้คุณธรรมของวิเสสยะคือ ปุริโส ด้อยลง บทเหล่านี้จึงเป็นหีนัตถโทษ

* * * * * * * *

อนัตถโทษ

๓๙. ปาทปูรณมตฺตํ ยํ　　　　อนตฺถมิติ ตํ มตํ
ยถา หิ วนฺเท พุทฺธสฺส　　　　ปาทปงฺเกรุหมฺปิ จ.

แปลว่า: "บทใดเป็นเพียงทำบาทให้เต็ม บทนั้นเรียกว่าอนัตถโทษ เช่น ข้าพเจ้าไหว้บัวบาทของพระพุทธเจ้า"

คาถานี้แสดงเรื่องอนัตถโทษ คือ โทษไม่มีอรรถ หมายความว่า เป็นบทที่แต่งเพื่อทำให้เต็มบาท ไม่มีความพิเศษอันใดออกไป เช่นในอุทาหรณ์ข้างต้น นิบาตคือ หิ อปิ และ จ ไม่มีความอะไรเลย ใส่ลงไปเพื่อให้ครบบาทในอนุฏฐุภาฉันท์ซึ่งมี ๘ พยางค์ในทุกๆ บาท ดังนั้น นิบาตคือ หิ อปิ และ จ จึงเป็นอนัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ หิ อปิ จาติ อิเมสํ สมตฺถนาทิอตฺเถสุ อปฺปวตฺติโต เกวลํ ปาทปูรณมตฺตโต อนตฺถกตฺตํ.

แปลว่า: "ความไม่มีอรรถแห่งนิบาตเหล่านี้คือ หิ อปิ และ จ มีอยู่ในคาถานี้ เพราะเพียงแต่ทำบาทให้เต็มอย่างเดียว เนื่องจากไม่เป็นไปในอรรถทั้งหลายมีการย้ำความเป็นต้น"

การเพิ่มพยางค์ในบาทตามหลักภาษานิยมใช้ ๒ ประการ คือ

๑. ประกอบตัพภาวศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่นั้นไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ เช่น คต อนฺต เป็นต้น มีรูปว่า ทิฏฺฐิคต อนฺตคต สุตฺตนฺต และ วนนฺต เป็นต้น ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปในที่สุดแห่งบท เพื่อความสละสลวยแห่งคำ)

๒. ลงสกัตถปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีอรรถของตน = อรรถในบทที่ตนประกอบร่วม เช่น ตา ณิก ณฺย เป็นต้น มีรูปว่า เทวตา อสงฺขาริก สสงฺขาริก นามิก โอปปาติก เนปาติก และ อุคฺคปุตฺติย เป็นต้น ดังข้อความในปิงคลฉันทสูตร (ปริจเฉท ๓ สูตร ๒) ว่า อิยาทิ-ปูรโณ (บาทคาถาลงปูรณปัจจัยมี อิย เป็นต้นได้) อิย ปัจจัยในสันสกฤตก็คือ ณฺย ปัจจัย ใน

บาลีนั่นเอง เหมือน อุณฺ ปัจจัยในสันสกฤตที่บาลีใช้เป็น ณุ ปัจจัย กัจจายนไวยากรณ์ จึงตั้งชื่อว่า อุณาทิ ส่วนโมคคัลลานไวยากรณ์เรียกว่า ณฺวาทิ (หากสลับสระ อุ ใน อุณฺ ให้อยู่ท้ายบท ก็เป็น ณุ ปัจจัย)

ตัวอย่าง

กาลํ โวหํ น ชานามิ ฉนฺโน กาโล น ทิสฺสติ
ตสฺมา ตํ อภุตฺวา ภิกฺขามิ มา มํ กาโล อุปจฺจคา.[๒๒]

แปลว่า: "เราไม่รู้มรณกาล มรณกาลเร้นลับไม่ปรากฏ ดังนั้น เราจึงไม่บริโภคกามคุณนั้นแล้วเที่ยวขอภิกษาอยู่ กาลปฏิบัติธรรมอย่าล่วงเราไปเสียเลย"

ในอุทาหรณ์ข้างต้นนี้ บทว่า โว ใน โวหํ (โว + อหํ) ไม่มีอรรถพิเศษ จึงเป็นอนัตถโทษ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า

กาลํ โวหํ น ชานามีติ เอตฺถ โวติ นิปาตมตฺตํ.[๒๓]

แปลว่า: "บทว่า โว ในบาทคาถาว่า กาลํ โวหํ น ชานามิ นี้เป็นเพียงนิบาต"

* * * * * * * *

โทษของพากย์ ๙ ประเภท

เอกัตถโทษโดยศัพท์

๔๐. สทฺทโต อตฺถโต วุตฺตํ ยตฺถ ภิยฺโยปิ วุจฺจติ
ตเมกตฺถํ ยถา'ภาติ วาริโท วาริโท อยํ.

แปลว่า: "คำที่กล่าวแล้วโดยศัพท์และอรรถ ย่อมถูกกล่าวซ้ำอีกในพากย์ใด พากย์นั้นเป็นเอกัตถโทษ เช่น เมฆที่ให้น้ำนี้ย่อมสว่างไปทั่ว"

คาถานี้เริ่มกล่าวถึงโทษของพากย์ประการแรกอันได้แก่ เอกัตถโทษ คือ โทษมีอรรถเดียว หมายความว่า ใช้อรรถซ้ำกันในพากย์ กล่าวคือท่านวางศัพท์ที่ระบุความไว้ครบถ้วนแล้วยังจะใช้ซ้ำอีก เช่น เมฆ (วาริโท) ก็หมายถึงผู้ให้น้ำอยู่แล้ว ยังขยายความออกไปอีกว่า ผู้ให้น้ำ (วาริโท) มิได้มีอรรถอันใดงอกเงยขึ้น คงเป็นความเดียวกันอยู่นั่นเอง ประโยคว่า อาภาติ วาริโท วาริโท อยํ จึงเป็นเอกัตถโทษหากประกอบบทอื่นที่ความไม่ซ้ำกันเช่นนี้ คือ สมฺปตฺติทายกวาริโท วาริโท (เมฆที่ให้น้ำอันให้ความไพบูลย์) ก็ไม่เป็นเอกัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สมฺปตฺติสาธกชลทายโกจฺจาทิวิเสสนํ วินา ชลทานมตฺตสฺส วุตฺตตฺตา สทฺทโต เอกตฺถํ นาม โหติ.

แปลว่า: "โทษนี้ชื่อว่า เอกัตถโทษโดยศัพท์ เพราะกล่าวถึงการให้น้ำโดยปราศจากวิเสสนะว่า ให้น้ำอันให้ความไพบูลย์ เป็นต้น"

เอกัตถโทษจำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. เอกัตถโทษโดยศัพท์ มีศัพท์และอรรถเหมือนกัน
๒. เอกัตถโทษโดยอรรถ มีศัพท์ต่างกันแต่อรรถเหมือนกัน

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของเอกัตถโทษโดยอรรถในคาถาต่อไป

* * * * * * * *

เอกัตถโทษโดยอรรถ

ยถา จ

๔๑. ติตฺถิยงฺกุรพีชานิ ชหํ ทิฏฺฐิจิคตานิ'ห
ปสาเทติ ปสนฺเน โส มหามุนิ มหาชเน.

แปลว่า: "อีกนัยหนึ่ง เช่น พระมหามุนีพระองค์นั้น ทรงกำจัดทิฏฐิ อันเป็นพืชเพาะหน่อเดียรถีย์ในโลกนี้ ทรงยังมหาชนผู้เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใส"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของเอกัตถโทษโดยอรรถ พึงสังเกตในคำว่า ปสนฺเน มหาชเน ปสาเทติ (ทรงยังมหาชนผู้เลื่อมใสแล้วให้เลื่อมใส) เพียงคำว่า "ผู้เลื่อมใส" ก็บ่งถึงกิริยาที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องกล่าวซ้ำความอีกว่า "ให้เลื่อมใส" ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงเป็นเอกัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กฺริยาปเทนปิ วุตฺตตฺตา สทฺเท ภินฺเนปิ อตฺถโต เอกนฺติ อตฺถโต เอกตฺถสฺสุทาหรณํ.

แปลว่า: "แม้ศัพท์ต่างกันก็เป็นอันเดียวกันโดยอรรถ เพราะกล่าวไว้แม้ด้วยบทกริยาแล้ว ดังนั้นจึงเป็นอุทาหรณ์ของเอกัตถโทษโดยอรรถ"

พึงสังเกตประโยคในพระบาลี[๒๔] ว่า อปฺปสนฺนานํ ปสาทาย (เพื่อความเลื่อมใสของชุมชนที่ยังไม่เลื่อมใส) ปสนฺนานํ ภิยฺโยภาวาย (เพื่อความเลื่อมใสยิ่งของชุมชนที่เลื่อมใสแล้ว) การใช้คำในลักษณะนี้ไม่ต้องเอกัตถโทษเพราะมีข้อความไม่ซ้ำกัน

คำว่า ติตฺถิยงฺกุรพีช มีรูปวิเคราะห์ว่า ติตฺถิยา เอว องฺกุรานิ ติตฺถิยงฺกุรานิ, ติตฺถิยงฺกุรานํ พีชานิ ติตฺถิยงฺกุรพีชานิ (เมล็ดพืชแห่งหน่อคือเดียรถีย์ เรียกว่า ติตถิยังกุร-พีชะ)

คำว่า ทิฏฺฐิจิคต มีรูปวิเคราะห์ปรากฏในคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวนี (หน้า ๑๖๘) ว่า

๑. กรรมธารยสมาส = ทิฏฺฐิเยว ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ทิฏฐินั่นเอง)

๒. ตัปปุริสสมาส = ทิฏฺฐีสุ คตํ ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ การนับเข้าในทิฏฐิ ๖๒)

๓. ตัปปุริสสมาส = ทิฏฺฐีสุ คตํ ทิฏฺฐิคตํ (ทิฏฐิคตะ คือ ความเป็นไปในทิฏฐิ ๖๒)

รูปวิเคราะห์แรกนั้นมีชื่อว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ (อรรถของบทที่ตนประกอบนั้น) ดังคำอธิบายในมณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓๔) ฎีกาใหม่ของอลังการแสดงรูปวิเคราะห์ว่า ทิฏฺฐิโย เอว คตานิ ทิฏฺฐิคตานิ รูปวิเคราะห์ดังกล่าวไม่พบในคัมภีร์ใดๆ ผู้แปลเห็นว่า คตานิ ในพากย์นี้คงเพิ่มมาในภายหลังด้วยความพลั้งเผลอของผู้จารอักขระในสมัยก่อน

* * * * * * * *

ภัคครีติโทษ

๔๒. อารทฺธกฺกมวิจฺเฉทา ภคฺครีติ ภเว ยถา
กาปิ ปญฺญา โกปิ คุโณ ปกตีปิ อโห ตว.

แปลว่า: "ภัคครีติโทษย่อมมีเพราะเสียลำดับที่ปรารภไว้ เช่น พระปัญญาของพระองค์ปานไร พระคุณของพระองค์อย่างไร ปกติของพระองค์เล่าก็น่าอัศจรรย์"

คาถานี้แสดงเรื่องภัคครีติโทษ คือ โทษหักลำดับ หมายความว่า ผิดลำดับสรรพนามเป็นต้น กล่าวคือ การเรียบเรียงเรื่องราวต่างๆ นั้น ต้องกล่าวให้มีลำดับไม่ลักลั่นกัน เริ่มลำดับคำไว้อย่างไร ต่อไปก็ต้องให้ตรงกัน หากไม่ตรงกันก็เป็นภัคครีติโทษ ตามอุทาหรณ์ที่แสดงกล่าวถึงพระปัญญา พระคุณ และพระปกติของพระองค์ ตอนพระปัญญาและพระคุณ ใช้บทสรรพนามที่มีนิบาตประกอบร่วมกันว่า กาปิ โกปิ (ปานไร) ครั้นมาถึง ปกติ กลับใช้นิบาตว่า อโห (น่าอัศจรรย์) ไม่เข้ากับลำดับที่ปรารภไว้ ดังนั้น ประโยคข้างต้นนี้จึงเป็นภัคครีติโทษ หากว่าในบาทที่ ๔ ปรับให้ลำดับตรงกันว่า กาปิ จ ปกตี ตว (อนึ่ง ปกติของพระองค์ปานไร) ก็ไม่ต้องภัคครีติโทษ

อุทาหรณ์ที่กล่าวนี้หมายถึงสรรพนามใช้ร่วมกับนิบาตคือ กาปิ โกปิ แม้บทอื่นๆ คืออาขยาต กิตก์ อุปสรรค และนิบาต ก็ต้องประกอบลำดับในพากย์ให้ตรงกันเสมอ

บทว่า ภเว แปลว่า "ย่อมมี" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า ภวติ สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ติ เป็น เอ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุวิภตฺติปฺปจฺจยานํ ทีฆวิปรีตาเทสโลปาคมา จ (การทำทีฆะ วิปริต อาเทศ ลบ และลงอาคมแห่งธาตุ วิภัตติ และปัจจัยทั้งหลาย ย่อมมีในบางแห่ง)

คำว่า อารทฺธกฺกมวิจฺเฉท มีรูปวิเคราะห์ว่า อารทฺโธเยว กโม อารทฺธกฺกโม, อารทฺธกฺกมสฺส วิจฺเฉโท อารทฺธกฺกมวิจฺเฉโท (อารัทธักกมวิจเฉทะ คือ การตัดลำดับที่ปรารภแล้ว)

พยากิณณโทษ

๔๓. ปทานํ ทุพฺพินิกฺเขปา พฺยาโมโห ยตฺถ ชายติ
ตํ พฺยากิณฺณนฺติ วิญฺเญยฺยํ ตทุทาหรณํ ยถา.

แปลว่า: “ความฉงนย่อมเกิดในพากย์ใด เพราะวางบทไว้สับสน พากย์นั้นพึงทราบว่าพยากิณณโทษ พยากิณณโทษนั้นดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป”

คาถานี้แสดงเรื่องพยากิณณโทษ คือ สับสน หมายความว่า วางบทไว้สับสนไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยตามหลักภาษา นามไว้ทางหนึ่ง คุณไว้ทางหนึ่ง กรรมไว้ทางหนึ่ง กริยาไว้ทางหนึ่ง ทำให้ผู้อ่านสงสัยไม่เข้าใจ อุทาหรณ์ของโทษนี้จะกล่าวไว้ต่อไป

คำว่า พฺยาโมห มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิโธ อาโมโห พฺยาโมโห (พยาโมหะ คือ ความฉงนยิ่งอันมีประการต่างๆ) อา อุปสรรคมีอรรถว่า ภุส (ยิ่ง) วิ อุปสรรคมีอรรถว่า วิวิธ (ต่างๆ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของพยากิณณโทษ

๔๔. พหุคุเณ ปณมติ ทุชฺชนานํปฺยยํ ชโน
หิตํ ปมุทิโต นิจฺจํ สุคตํ สมนุสฺสรํ.

แปลว่า: "หมู่ชนนี้ระลึกถึงพระคุณเป็นอันมากเกิดความปีติยินดีแล้ว น้อมกราบพระสุคตผู้ทรงเกื้อกูลเสมอแม้แก่คนทรามทั้งหลาย"

ในอุทาหรณ์ข้างต้น บทว่า พหุคุเณ ต้องสัมพันธ์เข้ากับ สมนุสฺสรํ กลับวางไว้ข้างต้นใกล้กริยาว่า ปณมติ บทว่า ทุชฺชนานํ สัมพันธ์เข้ากับ หิตํ กลับมี อยํ ชโน คั่นกลาง บทว่า ปมุทิโต เป็นวิเสสนะของ ชโน กลับวางต่อเข้ากับ หิตํ บทว่า นิจฺจํ เข้ากับ หิตํ กลับวางต่อจาก ปมุทิโต บทว่า สุคตํ เป็นกรรมเข้ากับ ปมุทิโต กลับมาวางห่างกันมาก แถมใกล้กับ สมนุสฺสรํ อีกด้วย เมื่อดูรูปคาถาแล้วต้องเกิดความฉงนเป็นอย่างยิ่ง เพราะวางบทสับสนไปหมด จึงเป็นพยากิณณโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปทานํ อฏฺฐานปโยคโต พฺยากิณฺณตฺตํ ปทตฺถานุสาเรเนว คมฺยเต.

แปลว่า: "ความสับสนของบททั้งหลายในคาถานี้ เพราะการประกอบบทไว้ผิดที่ กวีย่อมทราบได้โดยคล้อยตามอรรถของบทนั้นเทียว"

คาถานี้อาจเขียนใหม่โดยประกอบบทไว้แนบชิดกันว่า

พหุคุเณ สรนฺโตยํ ชโน ตุฏฺโฐ ปโมทิโต
สตตํ ทุชฺชนานมฺปิ ปณเม สุคตํ หิตํ.

* * * * * * * *

คามมโทษ

๔๕. วิสิฏฺฐวจนาเปตํ คามฺมํตฺย'ภิมตํ ยถา
กญฺเญ กามยมานํ มํ น กามยสิ กึ นฺวิทํ.

แปลว่า: "พากย์ที่ปราศจากคำสุภาพ ท่านเรียกว่า คามมโทษ เช่น สาวน้อยเอ๋ย เจ้าไม่รักข้าผู้รักเจ้าอยู่ นี่มันเรื่องอะไรกัน"

คาถานี้แสดงเรื่องคามมโทษ คือ โทษไม่สุภาพ หมายความว่า ใช้คำไม่สละสลวย เป็นถ้อยคำที่ชาวบ้านพูดกันทั่วไปซึ่งเรียกว่า ภาษาตลาด มิใช่ถ้อยคำที่กลั่นกรองแล้วตามอุทาหรณ์นั้นจะเห็นได้ว่า เป็นคำพูดของชายที่รักหญิง ต้องการจะให้หญิงรักตอบ แต่ฟังคำพูดแล้วไม่เข้าที ไม่น่าจะก่อให้เกิดความรักแก่หญิงได้เลย ส่วนคำสุภาพสละสลวยที่จูงใจผู้ฟัง ท่านเรียกว่า โปรี คือ คำชาวเมือง เป็นภาษาที่ชาวเมืองใช้พูดกัน พากย์ที่ใช้ภาษาชาวเมืองนี้ไม่เป็นคามมโทษ

พึงสังเกตว่าพระพุทธองค์ตรัสพระวาจาไพเราะสละสลวยของชาวเมืองผู้มีอารยธรรมเจริญรุ่งเรืองแล้ว ดังสาธกในพระบาลีว่า

สมโณ ขลุ โภ โคตโม กลฺยาณ วาโจ กลฺยาณวากฺกรโณ โปริยา วาจาย สมนฺนาคโต วิสฺสฏฺฐาย อเนลคลาย อตฺถสฺส วิญฺญาปนิยา.[๒๕]

แปลว่า: "พระสมณโคดมทรงมีพระวาจาไพเราะ มีพระสำเนียงไพเราะ ประกอบด้วยวาจาของชาวเมืองที่สละสลวย หาโทษมิได้ แสดงความหมายชัดเจน"

คามมโทษนี้มีใช้ในภาษาไทยในลักษณะของคำหยาบ เช่น คำว่า กิน แดก ขี้ เยี่ยว เป็นต้น หากใช้คำสุภาพว่า รับประทาน อุจจาระ ปัสสาวะ ย่อมพ้นจากคามมโทษ

ฎีกาใหม่แสดงอุทาหรณ์ของคามมโทษอีกอย่างหนึ่งว่า

ยาจฺนา มทียา ตว การณายํ
ทิเน ทิเน นิปฺผลตํ อุเปติ

ทกฺโข สทา มานินิมานภงฺเค
ส มนฺมโถนฺยตฺร คโต มโต นุ.

แปลว่า: “การวิงวอนเรื่องเธอทุกวันของฉันคงไร้ผลเป็นแน่ พระกามเทพผู้ฉลาดในการขจัดความเย่อหยิ่งของคนถือตัวเสมอนั้น ไปสู่หนใดเล่า หรือว่าตายเสียแล้ว”

อุทาหรณ์ของคามมโทษนี้พบในนิฬินิกาชาดก กล่าวคือพระราชธิดาของพระเจ้าพาราณสีไปทำลายตบะของฤาษีหนุ่มชื่ออิสิสิงคะซึ่งไม่เคยเห็นสตรีเพศเลย เมื่อพระราชธิดาแสร้งเปลื้องผ้าแล้วกล่าวว่าตนถูกสัตว์ร้ายกัดจนเป็นแผล ขอให้ช่วยรักษา ฤาษีหนุ่มจึงตรวจดูแผลนั้นแล้วกล่าวว่า

คมฺภีรรูโป เต วโณ สโลหิโต
อปูติโก วณคนฺโธ มหา จ
กโรมิ เต กญฺจิ กาสายโยคํ
ยถา ภวํ ปรมสุขี ภเวยฺย.[๒๖]

แปลว่า: “แผลของท่านมีสีแดง ค่อนข้างลึกและใหญ่ แต่ไม่เน่า มีกลิ่นนิดหน่อย ข้าพเจ้าจะปรุงยาน้ำฝาดให้ท่านขนานหนึ่ง เท่าที่ท่านผู้เจริญจะพึงมีบรมสุขได้”

ถ้อยคำของฤาษีหนุ่มนี้ต้องคามมโทษ แต่พระพุทธองค์ทรงเน้นอัธยาศัยของผู้ฟังมากกว่ากฎที่กวีบัญญัติไว้ จึงตรัสคาถานี้ในคัมภีร์ชาดก ปัณณาสนิบาต

กญฺญา ศัพท์นั้นได้กล่าวไว้แล้วในคาถา ๑๔ ว่าหมายถึงเด็กหญิงอายุ ๑๐ ขวบ ในที่นี้หมายถึงหญิงสาวโดยทั่วไป ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ กญฺญาสทฺโท ทสวสฺสิกาย วตฺตตีติ นิยโม นตฺถิ.

แปลว่า: “ในที่นี้ความแน่นอนย่อมไม่มีว่า กญฺญา ศัพท์ย่อมเป็นไปในสตรีอายุ ๑๐ ขวบ”

แม้สัททนีติปกรณ์ก็กล่าวว่า

ทสวสฺสิกา กญฺญาติ วุจฺจติ. อนิพฺพิธา วา โยพฺพนิตฺถี กญฺญาติ วุจฺจติ.[๒๗]

แปลว่า: “สตรีอายุ ๑๐ ขวบ เรียกว่า กัญญา หรือสตรีสาวที่ยังไม่แต่งงาน
ก็เรียกว่า กัญญา”

คำว่า วิสิฏฺฐวจนาเปต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสิฏฺฐสฺส วจนํ วิสิฏฺฐวจนํ, วิสิฏฺฐวจนโต อเปตํ วิสิฏฺฐวจนาเปตํ (วิสิฏฐฐวจนาเปตะ คือ ปราศจากการกล่าวอรรถพิเศษ)

* * * * * * * *

คามมโทษในการเชื่อมบท

๔๖. ปทสนฺธานโต กิญฺจิ ทุปฺปตีติกรํ ภเว
ตมฺปิ คามฺมํตฺย'ภิมตํ ยถา ยาภวโต ปิยา.

แปลว่า: "พากย์บางแห่งทำให้เข้าใจความได้ยาก เพราะการเชื่อมบท พากย์นั้นก็เรียกว่าคามมโทษ เช่น ยาภวโต ปิยา (หญิงรักของผู้เสพเมถุน)"

คามมโทษนี้มิได้หมายถึงคำไม่สุภาพอย่างเดียว แต่ยังรวมถึงพากย์ที่เข้าใจความได้ยาก เพราะเชื่อมบทไว้ไม่ถูกต้อง การเชื่อมบทก็คือการเขียนบทที่ควรแยกกันเป็น ๒ บท ให้ติดต่อเป็นบทเดียว หรืออ่านผิดจังหวะวรรคตอนที่ควรมีในแต่ละบท ทำให้ผู้ฟังผู้อ่านเข้าใจความหมายผิดไปจากเดิม มีอุทาหรณ์ว่า ยาภวโต ปิยา (หญิงรักของผู้เสพเมถุน)

ตามอุทาหรณ์ข้างต้นจะเข้าใจว่า ยาภวโต หมายเอาผู้เสพเมถุน ซึ่งตามรูปศัพท์คือ ยาภ (ยภ เมถุเน + ณ) + วนฺตุ ปัจจัย ความจริงผู้แต่งต้องการให้เป็นรูปว่า ยา ภวโต ปิยา (หญิงใดเป็นที่รักของท่าน) แต่เพราะประกอบบทไว้ติดกันคือ ยาภวโต ทำให้มีข้อความเข้าใจยาก จึงเป็นคามมโทษ

ดังนั้น จึงควรเขียนและอ่านแยกเป็นสามบทว่า ยา-ภวโต-ปิยา ไม่ควรเขียนและอ่านติดกันเป็นสองบทว่า ยาภวโต-ปิยา แม้บทบาลีอื่นๆ ก็เช่นเดียวกัน เช่นคำว่า อิติปิ โส ภควา ไม่ควรอ่านติดเป็น อิติปิโส-ภควา เพราะ โส เป็นวิเสสนะของ ภควา ควรอ่านเว้นวรรคตอนว่า อิติปิ-โส ภควา จึงจะถูกหลักอลังการ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ยภ เมถุเนติ หิ ธาตุ. ยภนํ ยาโภ. โส อสฺส อตฺถีติ ยาภวา. ตสฺส ยาภวโตติ คหิเต อโสตพฺพตฺตา ทุปฺปตีติกรตา.

แปลว่า: "โดยแท้จริงแล้ว การทำให้เข้าใจความได้ยาก ย่อมมีเพราะเป็นข้อความหยาบไม่น่าฟังในเมื่อถือเอาข้อความว่า ธาตุคือ ยภ เป็นไป

ในอรรถว่า เมถุน ยาภะ คือ การเสพเมถุน ยาภวันตุ คือ ผู้มีการเสพเมถุน [หญิงรัก]ของผู้เสพเมถุน”

สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๑๖๙) กล่าวว่า ยภ ธาตุเป็นคำหยาบไม่เหมือนเมถุน ซึ่งเป็นคำสุภาพ รูปว่า ยาภวนฺตุ ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก ยภ ธาตุจึงเป็นคำไม่สุภาพ คำว่า ทุปฺปตีติกร มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฺฐา ปตีติ ทุปฺปตีติ, ทุปฺปตีตึ กโรตีติ ทุปฺปตีติกรํ (ทุปปตีติกระ คือ ทำความเข้าใจไม่ดี)

คามมโทษในลักษณะนี้เหมือนคำในภาษาไทยว่า “คนตายก็ตายไป คนอยู่ก็เอากันไป เผาเสียในป่าช้า” ซึ่งความจริงต้องมีรูปติดกันว่า “คนอยู่ก็เอากันไปเผาเสียในป่าช้า” จึงไม่เป็นโทษ

* * * * * * * *

ยติหีนโทษ

๔๗. วุตฺเตสุ สูจิเต ฐาเน ปทจฺเฉโท ภเว ยติ
ยํ ตาย หีนํ ตํ วุตฺตํ ยติหีนนฺติ สา ปน.

แปลว่า: “การตัดบทในที่ซึ่งแสดงไว้ในฉันท์ทั้งหลาย ชื่อว่า ยติ พากย์ใดทรามด้วยยตินั้น พากย์นั้นเรียกว่า ยติหีนะ”

คาถานี้แสดงเรื่องยติหีนโทษ คือ เว้นวรรคผิด หมายความว่า ผิดจังหวะหยุดตามระเบียบบัญญัติที่กล่าวไว้ในฉันทลักษณ์ ท่านจะจำแนกประเภทของยติในคาถาต่อไป

คำว่า ปทจฺเฉโท ภเว ยติ (การตัดบทชื่อว่า ยติ) แสดงลักษณะของยติว่าเป็นการตัดบทคือการเขียนหรืออ่านโดยเว้นวรรคตอนของบทได้ถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ไม่เขียนหรืออ่านติดกันในกรณีที่ควรแยก หรือแยกวรรคตอนในฐานะที่ควรทำให้ติดกันเป็นบทเดียว

ส่วนใหญ่ วุตฺต ศัพท์มักแปลว่า “คาถา” ในที่นี้แปลว่า “ฉันท์” ดังคำอธิบายในฎีกาเก่าว่า

วุตฺเตสุ ฉนฺโทสตฺถปรินิทฺทิฏฺเฐสุ อนุฏฺฐุภาทีสุ.

แปลว่า: “ในอนุฏฐุภาฉันท์เป็นต้นที่แสดงไว้ในฉันทศาสตร์”

* * * * * * * *

ยติ ๓ ประเภท

๔๘. ยติ สพฺพตฺถ ปาทนฺเต วุตฺตฑฺเฒ จ วิเสสโต
ปุพฺพาปราเนกวณฺณ- ปทมชฺเฌปิ กตฺถจิ.

แปลว่า: "อนึ่ง ยตินั้นมีในท้ายบาททั้งหมด ในครึ่งคาถาเป็นพิเศษ และในกลางบทซึ่งมีพยางค์มาก เป็นส่วนหน้าและส่วนหลังในบางแห่ง"

คาถานี้แสดงยติ ๓ ประเภท คือ

๑. ปาทันตยติ ยติปลายบาท คือ จังหวะหยุดท้ายบาททุกๆ บาทในคาถา หมายความว่า คำในแต่ละบาทต้องสิ้นสุดลงที่ปลายบาท ไม่ควรเชื่อมสนธิหรือสมาสให้ติดต่อเป็นบทเดียวกัน แม้เวลาอ่านคาถาก็ต้องเว้นระยะหยุดเล็กน้อยในที่สุดของแต่ละบาท ไม่ควรอ่านติดต่อกันไป แต่ยติประเภทนี้ไม่แน่นอน จึงอนุญาตให้เชื่อมสนธิหรือสมาสระหว่างบาทที่ ๑-๒ และบาทที่ ๓-๔ ได้

ในพระบาลีไม่พบการเชื่อมสนธิหรือสมาสระหว่างบาทที่ ๑-๒ และบาทที่ ๓-๔ การทำเช่นนี้พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเท่านั้น ดังสัททนีติปกรณ์กล่าวว่า

ปาวจนสฺมิญฺหิ ปฐมปาทสฺส ทุติยปาเทน สทฺธึ, ตติยปาทสฺส จตุตฺถปาเทน สทฺธึ สนฺธิกิจฺจํ วา สมาสกิจฺจํ วา น ลพฺภติ.[๒๘]

แปลว่า: "ดังจะเห็นได้ว่าในพระชินพจน์ กิจในการเชื่อมสนธิ หรือกิจในการเชื่อมสมาสของบาทแรกกับบาทที่ ๒ และของบาทที่ ๓ กับบาทที่ ๔ ย่อมไม่ปรากฏ"

๒. วุตตัฑฒยติ ยติครึ่งคาถา คือ จังหวะหยุดในระหว่างบาทที่ ๒-๓ ยติประเภทนี้เป็นยติแน่นอน จึงห้ามการเชื่อมสนธิหรือสมาสในระหว่างบาทเหล่านั้น

๓. ปทมัชฌยติ ยติกลางบท คือ ศัพท์ที่มีพยางค์มากตั้งแต่ ๒ พยางค์ขึ้นไป จะเขียนให้ครบหมดในบาทเดียวไม่ได้ ยังไม่หมดศัพท์ ก็ต้องแยกคำไปไว้ในบาทต่อไปอีก ยติชนิดนี้อยู่ระหว่างท้ายบาทที่ ๑ กับต้นบาทที่ ๒ และท้ายบาทที่ ๓ กับต้นบาทที่ ๔

การแยกคำตามยตินี้มีกฎให้แยกไว้ครึ่งศัพท์ คือ ถ้ามี ๔ พยางค์ หรือ ๖ พยางค์ให้แยกไว้ในบาทหน้าและหลังเท่าๆ กัน ที่สำคัญจะต้องมีจำนวนพยางค์เท่ากัน ถ้ามี ๒ หรือ ๓ พยางค์ก็แยกศัพท์ไม่ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ปทมชฺเฌเยว ลพฺภมานา ยติ กตฺถจิ โหติ. ทฺวกฺขรตฺยกฺขรปท-
> มชฺเฌ ปน น โหติ.
> แปลว่า: "ยติที่ปรากฏในกลางบทเท่านั้น ย่อมมีในที่บางแห่ง แต่มีไม่ได้
> ตรงกลางบทที่มีพยางค์สองหรือสามพยางค์"

ยติสองประเภทแรกปรากฏชัดแล้ว ท่านจึงแสดงอุทาหรณ์ของยติประเภทที่สามอย่างเดียวในคาถาต่อไป

* * * * * * * *

ยติผิดและยติถูก

ตตฺโถทาหรณปจฺจุทาหรณานิ ยถา-

๔๙. ตํ นเม สิรสา จามี- กรวณฺณํ ตถาคตํ
สกลาปิ ทิสา สิญฺจ- ตีว โสณฺณรเสหิ โย.

แปลว่า: "อุทาหรณ์ถูกและอุทาหรณ์ผิดในยติกลางบท เช่น พระตถาคตพระองค์ใดดุจดั่งทรงราดรดทิศทั้งปวงด้วยน้ำทอง ข้าพเจ้าขอน้อมเศียรนมัสการพระตถาคตพระองค์นั้น ผู้มีพรรณดั่งทองจามีกร"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ครึ่งคาถาแรกแสดงอุทาหรณ์ถูก ครึ่งคาถาหลังแสดงอุทาหรณ์ผิด กล่าวคือ ในบาทที่ ๑ ยติปลายบาทว่า จามี ต่อกับต้นบาทที่ ๒ คือ กร จามี เป็นส่วนเบื้องต้น กร เป็นส่วนเบื้องปลาย ทั้งส่วนต้นและส่วนปลายมี ๒ พยางค์เท่ากัน ขาดตอนตรงกลางบทพอดี คำว่า จามีกร จึงไม่เป็นยติหีนโทษ แต่ในบาทที่ ๓ สิญฺจ เป็นยติปลายบาท ต่อกับบาทที่ ๔ คือ ติ สิญฺจ เป็นส่วนต้นมี ๒ พยางค์ คำว่า ติ เป็นส่วนปลาย มีพยางค์เดียว ไม่มีกึ่งกลางบท วางยติตรงนี้ไม่ได้ คำว่า สิญฺจติ จึงเป็นยติหีนโทษ ความจริงครึ่งคาถาหลังนี้เป็นการแต่งผิดยติ อาจแต่งใหม่ให้ถูกยติว่า

สิญฺจเต วิย สพฺพาปิ ทิสา โสณฺณรเสหิ โย.

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ จามีกรวณฺณนฺต ยติยา จามีติ อกฺขรทฺวยมติกฺกมฺม จิตตฺตา อนฺเตปิ กรอิติ อกฺขรทฺวเยนานูนตฺตา ปทจฺเฉทสฺส ปุพฺพาปรวณฺณานมเนกตฺตมิติฎฺโฐทาหรณํ. สิญฺจตีติ ปเท สิญฺจาติ วณฺณทฺวยมติกฺกมฺมยติยา ทิสฺสมานตฺเตปิ ติอิติ ปรภาเค เอกวณฺณตฺตา อเนกวณฺณาภาโวติ ปจฺจุทาหรณํ.

แปลว่า: "ความมีพยางค์มากแห่งพยางค์ส่วนหน้าและส่วนหลังของการตัดบทมีอยู่ เพราะยติในบทว่า จามีกรวณฺณํ ตั้งอยู่ล่วงสองพยางค์

คือ จามี และครบถ้วนด้วยสองพยางค์คือ กร แม้ในเบื้องปลาย ดังนั้น
จึงเป็นอุทาหรณ์ถูก ส่วนในบทว่า สิญฺจติ ความไม่มีพยางค์มากมีอยู่
เพราะมีพยางค์เดียวในเบื้องปลายคือ ติ แม้เมื่อยติจะปรากฏโดยล่วง
สองพยางค์คือ สิญฺจ ก็ตาม ดังนั้นจึงเป็นอุทาหรณ์ผิด”

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า เอตฺถ อเนกวณฺณตฺตํ ปทวเสเนว ญาตพฺพํ (ความมีพยางค์มากในยติกลางบทนี้พึงทราบโดยเนื่องด้วยบท) หมายความว่า จามีกร เป็นศัพท์สมาสมาจาก จามี + กร จึงแยกยติกลางบทได้ ถ้าเป็นบทเดียวที่มี ๔ พยางค์ เช่น โมคฺคลฺลาน ก็แยกคำกลางบทไม่ได้ แต่ข้อความนี้คงจะหมายถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่ เพราะพบ โมคฺคลฺลาน เขียนแยกบทได้ในคาถาว่า

อปฺปกฺขราทิกคุณานุวิตเมว โมคฺคลฺ-
ลาโน สุธี กวิปสํสิตกิตฺติสทฺโท
เตเนว ตสฺส รจิตา ปุน ยาปิ วุตฺติ
ตปฺปญฺจิกาปิ วิปุลตฺถปฺปกาสยนฺตี.[๒๙]

แปลว่า: “พระโมคคัลลานะผู้เป็นปราชญ์มีกิตติศักดิ์ที่กวีชมเชย รจนาไวยากรณ์ที่คล้อยตามคุณลักษณะมีความมีอักขระน้อยเป็นต้นและรจนาคัมภีร์อธิบายซึ่งแสดงอรรถอันไพศาลของโมคคัลลานไวยากรณ์นั้น”

คำว่า จามีกรวณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า จามีกรสฺส วณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺส โส จามี-กรวณฺโณ (จามีกรวัณณะ คือ ผู้มีพรรณเพียงดังสีแห่งทองจามีกร)

คำว่า โสณฺณ มีรูปเดิมว่า สุวณฺณ แปลง อุ ใน สุ เป็น โอ วิธีเช่นนี้เป็นการย่อคำในลักษณะแปลงสระดังคำว่า นวนีต = โนนีต, อุปวสถ = อุโปสถ เป็นต้น มีวิธีย่อคำอีกอย่างหนึ่งคือลบสระ เช่น ปทุม = ปทฺม, กิริยา = กฺริยา เป็นต้น การย่อคำในลักษณะนี้เรียกว่า สังโกจนนัย (ดู คาถา ๗๕)

จามีกรเป็นทองทิพย์ประเภทหนึ่งในทองทิพย์ ๔ ประเภท คือ จามีกร สาตกุมภ์

ชมพูนุท และสิงคี ซึ่งมีคุณค่ามากกว่ากันตามลำดับ ดังอรรถกถาวิมานวัตถุกล่าวว่า

เอวํ ทิพฺพสุวณฺเณปิ จามีกรโต สาตกุมฺภํ. สาตกุมฺภโต ชมฺพุนทํ. ชมฺพุนทโต สิงฺคีสุวณฺณํ. ตํ หิ สพฺพเสฏฺฐํ.[๓๐]

แปลว่า: "แม้ในทองทิพย์ ทองสาตกุมภ์เลิศกว่าทองจามีกร ทองชมพูนุทเลิศกว่าทองสาตกุมภ์ ทองสิงคีเลิศกว่าทองชมพูนุท โดยแท้จริงแล้ว ทองสิงคีนั้นดีเลิศกว่าทองทั้งมวล"

* * * * * * * *

ยติในบทสนธิ

๕๐. สโร สนฺธิมฺหิ ปุพฺพนฺโต วิย โลเป วิภตฺติยา
อญฺญถา ตฺวญฺญถา ตตฺถ ยาเทสาทิ ปราทิว.

แปลว่า: "ในบทสนธิ เมื่อลบวิภัตติเสีย สระ[หน้าของบทหลัง]เป็นดุจสระท้ายของบทหน้า มิฉะนั้นแล้วก็ตรงข้ามกัน ในยตินั้น อาเทศมี ย เป็นต้น เป็นดุจพยางค์ต้นของบทหลัง"

คาถานี้เป็นเรื่องของยติที่เกี่ยวกับบทสนธิ ในกรณีที่ลบวิภัตติหรือไม่ลบวิภัตติและการแปลง อิ เป็น ย เป็นต้น ดังนี้

ถ้าสนธิด้วยการลบวิภัตติ สระหน้าของบทหลังจัดเป็นสระท้ายของบทหน้า เช่น สพฺพ + อุปมา เชื่อมสนธิเป็น สพฺโพปมา แม้สระ โอ จะเป็นเบื้องต้นของบทหลัง ก็เป็นเหมือนเบื้องหลังของบทหน้าไป จึงมีวรรคตอนว่า สพฺโพ-ปมา ในเวลาแต่งฉันท์ ถ้าจะเขียนแยกบาทกัน ก็ต้องเขียน สพฺโพ อยู่ท้ายบาทหน้า ปมา อยู่ต้นบาทหลัง จะอ่านหรือเขียนแยกเป็น สพฺ-โพปมา ไม่ได้ ผิดยติ แม้คำว่า วิหึสุ-ปรติยา ก็มีนัยเดียวกัน

ในกรณีตรงกันข้าม คือ เชื่อมสนธิด้วยการไม่ลบวิภัตติ ก็มีข้อความสลับกัน กล่าวคือ สระท้ายของบทหน้า เป็นเหมือนสระหน้าของบทหลัง เช่น ปตฺตสฺส + อุปมา เชื่อมสนธิเป็น ปตฺตสฺโสปมา สระ โอ ความจริงน่าจะเป็นเบื้องหลังของบทหน้าเหมือน สพฺโพปมา แต่กลับไปเป็นเบื้องต้นของบทหลังในเวลาแต่งฉันท์ ถ้าจะต้องใช้ศัพท์นี้แยกคำด้วยยติภังค์ ต้องแยกเป็น ปตฺตสฺ-โสปมา โดย ปตฺตสฺ อยู่ท้ายบาทหน้า โสปมา อยู่ต้นบาทหลัง จะอ่านหรือเขียนแยกเป็น ปตฺตสฺโส-ปมา ไม่ได้ แม้คำว่า ตี-ณิมานิ ก็เหมือนกัน

บทสนธิที่แปลง อิ เป็น ย หรือแปลงนิคหิตเป็น ม และ ท เป็นต้น เป็นเหมือนพยางค์ต้นของบทหลัง เช่น วนฺทามิ + อนนฺตมตึ เป็น วนฺทามฺยนนฺตมตึ คำว่า มฺย นั้น ความจริงน่าจะเป็นเบื้องหลังของบทหน้า แต่ต้องเป็นเบื้องหน้าของบทหลัง คือมีวรรคตอนหยุดจังหวะในเวลาเขียนและอ่านว่า วนฺทา-มฺยนนฺตมตึ จะตัดวรรคตอนเป็น วนฺทามฺย-

นนฺตมตึ ไม่ได้ แม้คำว่า เอวเมตํ เอตทโวจ ก็ต้องตัดวรรคตอนว่า เอว-เมตํ เอต-ทโวจ จะตัดเป็น เอวเม-ตํ เอตท-โวจ ไม่ได้ ผิดยติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ปุพฺพนฺตสทิสสรมติกฺกมิตฺวาปิ ปรปทาทิสรสทิสวณฺณมาคมฺม ตํ อนติกฺกมิตฺวาปิ ปรปทาทิสรสทิสยาเทสาทิมติกฺกมิตฺวาปิ ยติยา ปยุตฺตาย สติ อเนกวณฺณตฺตาภาเวปิ ยติภงฺโค น โหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ เมื่อยติประกอบอยู่โดยล่วงสระที่เหมือนเป็นสระท้ายของบทหน้า โดยไม่ล่วงสระนั้น อาศัยพยางค์ที่เป็นเหมือนสระหน้าของบทหลัง และโดยล่วงอาเทศมี ย เป็นต้นที่เป็นเหมือนพยางค์ต้นของบทหลัง แม้จะไม่มีความมีพยางค์มากก็ไม่เป็นยติภังค์"

คำว่า ปุพฺพนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺพสฺส อนฺโต ปุพฺพนฺโต (ปุพพันตะ คือ ที่สุดแห่งบทหน้า)

คำว่า ยาเทสาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า โย จ โส อาเทโส จาติ ยาเทโส, ยาเทโส อาทิ ยสฺสาติ ยาเทสาทิ (ยาเทสาทิ คือ อาเทศมี ย เป็นต้น)

คำว่า ปราทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรสฺส อาทิ ปราทิ (ปราทิ คือ เบื้องต้นของบทหลัง)

คำว่า อญฺญถา มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺโญ ปกาโร อญฺญถา (อัญญถา คือ ประการอื่น) ลง ถา ปัจจัยท้าย อญฺญ ศัพท์ในปการตัทธิต บทแรกลง สฺมึ ส่วนบทหลังลง นา วิภัตติ แล้วลบไป

* * * * * * * *

ยติในอุปสรรคและนิบาต

๕๑. จาที ปุพฺพปทนฺตาว นิจฺจํ ปุพฺพปทสฺสิตา
ปาทโย นิจฺจสมฺพนฺธา ปราทีว ปเรน ตุ.

แปลว่า: "นิบาตทั้งหลายมี จ เป็นต้นที่อาศัยบทหน้าแน่นอน เป็นดุจพยางค์ท้ายของบทหน้า แต่อุปสรรคทั้งหลายมี ป เป็นต้นที่เนื่องกับบทหลังเสมอไป เป็นดุจพยางค์ต้นของบทหลัง"

คาถานี้กล่าวถึงยติของนิบาต คือ จ วา ตุ ปน เป็นต้น และอุปสรรคคือ ป ปรา เป็นต้น ในการเขียนหรืออ่านยติเว้นวรรคตอน นิบาตต้องอยู่กับบทหน้าเสมอ เช่น สตฺถา จ สาริปุตฺโต จ (อ่านว่า สตฺถา จ-สาริปุตฺโต จ) จะอ่านว่า สตฺถา-จ สาริปุตฺโต-จ ไม่ได้ ส่วนอุปสรรคต้องอยู่กับบทหลังเสมอ เช่น ปกาโร ปราภโว นิกฺขมติ จะอ่านว่า ป-กาโร ปรา-ภโว นิกฺ-ขมติ ไม่ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

จาทโย อาคมฺม เต พหิ กตฺวาปิ ปาทโย อาคมฺม เต อนฺโต กตฺวาปิ ปวตฺโต วิราโม ยติภงฺโคติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ การเว้นวรรคตอนที่เป็นไปโดยอาศัยนิบาตมี จ เป็นต้นแล้วกระทำนิบาตเหล่านั้นให้เป็นภายนอก [คือแยกจากบทหน้า] และโดยอาศัยอุปสรรคมี ป เป็นต้นแล้วกระทำอุปสรรคเหล่านั้นให้เป็นภายใน[คือติดกับบทหน้า] เป็นยติภังค์"

รวมความว่ายติที่กล่าวถึงใน ๒ คาถา คือคาถา ๕๐-๕๑ เป็นกฎเกณฑ์ในการวางยติ มีทั้งหมด ๕ ประเภท ดังนี้

๑. สนธิลบวิภัตติ คือสระหน้าของบทหลังเป็นสระท้ายของบทหน้า เช่น สพฺโพ-ปมา

๒. สนธิไม่ลบวิภัตติ คือสระท้ายของบทหน้าเป็นสระหน้าของบทหลัง เช่น ปตฺตสฺ-โสปมา

๓. สนธิอาเทศ เป็นพยางค์ต้นของบทหลัง เช่น วนฺทา-มฺยนนฺตมตึ

๔. นิบาต อยู่กับบทหน้า เช่น สตฺถา จ-สาริปุตฺโต จ

๕. อุปสรรค อยู่กับบทหลัง เช่น ปกาโร ปราภโว นิกฺขมติ

ระเบียบบัญญัติเกี่ยวกับยติที่กล่าวไว้ในคาถา ๔๘, ๕๐-๕๑ นำมาจากฉันทลักษณ์สันสกฤตชื่อมฤตสัญชีวนี ซึ่งอธิบายปิงคลฉันทสูตรว่า

ยติะ สรฺวฺวตฺร ปาทานฺเต โศฺลการฺทฺเธ ตุ วิเศษตะ
สมุทฺราทิปทานฺเต จ วฺยกฺตาวฺยกฺตวิภกฺติเก.
กฺวจิตฺตุ ปทมธฺเยปิ สมุทฺราเทา ยติรฺภเวตฺ
ยทิ ปูรฺวฺวาปเรา ภาเคา น สฺยาตาเมกวรฺณเกา.
ปูรฺววานฺตวตฺ สฺวรสนฺเธา กฺวจิเทว ปราทิวตฺ
ทฺรษฺฏวฺโย ยติจินฺตายํ ยณาเทศะ ปราทิวตฺ.
นิจฺจํ ปฺรากฺปทสมฺพนฺเธา จาทยะ ปฺรากฺปทานฺตวตฺ
ปเรณ นิตฺยสมฺพนฺธา ปฺราทยศฺจ ปราทิวตฺ.[๓๑]

คาถาเหล่านี้ปริวรรตเป็นบาลีและมีคำแปล ดังต่อไปนี้

ยติ สพฺพตฺถ ปาทนฺเต วุตฺตฑฺเฒ ตุ วิเสสโต
สมุทฺทาทิปทนฺเต จ พฺยตฺตาพฺยตฺตวิภตฺติเก.

แปลว่า: "ยติมีในปลายบาททั้งหมด ในครึ่งคาถาเป็นพิเศษ และในท้ายบทมี สมุทฺท เป็นต้น ที่มีวิภัตติปรากฏหรือไม่ปรากฏ"

บทที่มีวิภัตติปรากฏ คือบทที่ไม่ลบวิภัตติ ส่วนบทที่มีวิภัตติไม่ปรากฏ คือบทที่ลบวิภัตติในสมาส บทชนิดนี้เรียกว่า สาภาวิกบท คือ บทโดยสภาพเดิม

กฺวจิตฺตุ ปทมชฺเฌปิ สมุทฺทาโท ภเว ยติ
ยทิ ปุพฺพาปรา ภาคา น สิยุเมกวณฺณกา.

แปลว่า: “แต่ในบางแห่ง ยติมีได้แม้ในกลางบทแห่ง สมุทฺท ศัพท์ เป็นต้น ถ้าว่าส่วนหน้าและส่วนหลังมีหลายพยางค์”

สโร สนฺธิมฺหิ ปุพฺพนฺโต กวฺจิเทว ปราทิว
ทฏฺฐพฺโพ ยติจินฺตายํ ยณาเทโส ปราทิว.

แปลว่า: “ในบทสนธิ สระเป็นดุจสระท้ายของบทหน้าหรือเป็นดุจสระหน้าของบทหลังบ้าง ในการดำริเรื่องยติ อาเทศคือ ยณฺ พึงทราบว่าเป็นดุจพยางค์ต้นของบทหลัง” อาเทศคือ ยณฺ หมายถึงอาเทศ ๔ ตัว อันได้แก่ ย ร ล และ ว อักษร

นิจฺจาทิปทสมฺพนฺธา จาที ปุพฺพปทนฺติว
ปเรน นิจฺจสมฺพนฺธา ปาทโย จ ปราทิว.

แปลว่า: “นิบาตทั้งหลายมี จ เป็นต้นที่เนื่องกับบทหน้าแน่นอนเป็นดุจพยางค์ท้ายของบทหน้า แต่อุปสรรคทั้งหลายมี ป เป็นต้น ที่เนื่องกับบทหลังเสมอไป เป็นดุจพยางค์ต้นของบทหลัง”

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ในยติทั้งหมด

สพฺพตฺโถทาหรณานิ ยถา-

๕๒. นเม ตํ สิรสา สพฺโพ-	ปมาตีตํ ตถาคตํ
ยสส โลกคฺคตํ ปตฺตส-	โสปมา น หิ ยุชฺชติ.
๕๓. มุนินฺทํ ตํ สทา วนฺทา-	มฺยนนฺตมติ'มุตฺตมํ
ยสฺส ปญฺญา จ เมตฺตา จ	นิสฺสีมาติวิชมฺภติ.

แปลว่า: "อุทาหรณ์ในยติทั้งปวง เช่น การเปรียบเทียบพระตถาคตผู้ทรงบรรลุถึงความเป็นผู้เลิศในโลกย่อมไม่สมควร ข้าพเจ้าขอน้อมเศียรนมัสการพระตถาคต ผู้ล่วงอุปมาทั้งปวงพระองค์นั้น

พระปัญญาและพระเมตตาของพระจอมมุนีไร้เขตแดน องอาจยิ่ง ข้าพเจ้าขอนมัสการ พระจอมมุนี ผู้ทรงพระปรีชาอนันต์สูงสุดพระองค์นั้นเป็นนิตย์"

คาถาทั้งสองบทนี้ เป็นอุทาหรณ์ของกฎที่กล่าวไว้ข้างต้น ดังนี้

กฎข้อ ๑ = สพฺโพ-ปมา

กฎข้อ ๒ = ปตฺตสฺ-โสปมา

กฎข้อ ๓ = วนฺทา-มฺยนนฺตมตึ

กฎข้อ ๔ = ปญฺญา จ เมตฺตา จ

กฎข้อ ๕ = นิสฺสีมา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ จาทีนํ ปุพฺพปทนฺตสทิสตฺตา จ ปาทีนํ ปรปทาทิสทิสตฺตา จ จาติ นีติ อิเมสมฺปิ ยติ ภวติ.

แปลว่า: "ยติของบทเหล่านี้คือ จ และ นิ ย่อมมีได้ในที่นี้ เพราะนิบาตมี จ เป็นต้นเหมือนพยางค์ท้ายของบทหน้า และอุปสรรคมี ป เป็นต้นเหมือนพยางค์ต้นของบทหลัง"

อุทาหรณ์ผิดในนิบาตและอุปสรรค

จาทิปาทีสุ ปจฺจุทาหรณานิ ยถา-

๕๔. มหาเมตฺตา มหาปญฺญา จ ยตฺถ ปรโมทยา
ปณมามิ ชินํ ตํ ป- วรํ วรคุณาลยํ.

แปลว่า: “อุทาหรณ์ผิดในนิบาตมี จ เป็นต้นและอุปสรรคมี ป เป็นต้น เช่น พระเมตตาและพระปัญญาอันใหญ่หลวงจำเริญยิ่งนักในพระชินเจ้าพระองค์ใด ข้าพเจ้าขอกราบไหว้พระชินเจ้าผู้ประเสริฐซึ่งเป็นแดนประมวลแห่งคุณอันประเสริฐพระองค์นั้น”

เมื่อเทียบกฎข้อ ๔ และข้อ ๕ จะเห็นได้ว่า ใน จ ยตฺถ นิบาตคือ จ อยู่ต้นบาทหลัง และใน ตํ ป- ป อุปสรรคอยู่ท้ายบทหน้า จึงเป็นยติหีนโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ จการํ ปรปทาทึ กตฺวา ปการํ ปุพฺพปทนฺตํ กตฺวา ยติยา ปวตฺตตฺตา จ ยตฺถ, ตํ ปาติทฺวยมฺปิ ปจฺจุทาหรณํ

แปลว่า: “อุทาหรณ์ทั้งสองคือ จ ยตฺถ และ ตํ ป เป็นอุทาหรณ์ผิดในที่นี้ เพราะความเป็นไปของยติโดยกระทำ จ อักษรให้เป็นพยางค์ต้นของบทหลัง และกระทำ ป อักษรให้เป็นพยางค์ท้ายของบทหน้า”

คาถานี้แต่งผิดยติเพื่อแสดงอุทาหรณ์ของยติที่ไม่ถูกต้อง ถ้าจะให้ถูกยติก็พึงเรียบเรียงใหม่ว่า

มหตี เมตฺตา ปญฺญา จ ยตฺถตฺถิ ปรโมทยา
ปวรํ ตํ สทา วนฺเท ชินํ วรคุณาลยํ.

* * * * * * * *

กมัจจุตโทษ

๕๕. ปทตฺถกฺกมโต มุตฺตํ กมจฺจุต'มิทํ ยถา
เขตฺตํ วา เทหิ คามํ วา เทสํ วา มม โสภณํ.

แปลว่า: "พากย์ใดคลาดเคลื่อนไปจากลำดับความแห่งบท พากย์นี้เป็นกมัจจุตโทษ เช่น ขอพระองค์โปรดพระราชทานนา หรือหมู่บ้านหรือภูมิภาคอันงดงามแก่ข้าพระองค์เถิด"

คาถานี้แสดงเรื่องกมัจจุตโทษ คือ โทษคลาดลำดับความ หมายความว่า ลำดับความของบทเป็นหลักสำคัญอย่างหนึ่งในการเรียบเรียงประโยค กวีพึงลำดับความของบทตามความเหมาะสมมิให้คลาดเคลื่อน ถ้าลำดับความนั้นคลาดเคลื่อนจากที่ชาวโลกใช้กันอยู่ก็เป็นกมัจจุตโทษ ดังอุทาหรณ์ที่แสดงถึงการขอ ผู้ขอได้ขอนา หมู่บ้าน และภูมิภาค คือนิคมและแว่นแคว้นเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยขอจากน้อยไปหามาก ผิดธรรมเนียมทั่วไปที่ขอจากมากไปหาน้อย ความจริงเมื่อขอนา เขายังไม่ให้ แล้วจะไปขอหมู่บ้าน ขอภูมิภาค ย่อมไม่ได้เป็นแน่ ประโยคนี้จึงเป็นกมัจจุตโทษ แต่ถ้าลำดับความจากมากไปหาน้อยว่า เทสํ วา เทหิ คามํ วา เขตฺตํ วา มม โสภณํ (โปรดพระราชทานภูมิภาคหรือหมู่บ้าน หรือนาอันงดงามแก่ข้าพระองค์เถิด) ก็ไม่เป็นกมัจจุตโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ เขตฺตมิจฺจาทิ ยาจนกฺกโม วตฺตุโน อวิญฺญุภาวํ วินา อุจิต-ปทตฺถกฺกมํ นปฺปกาเสติ. ตถา หิ เขตฺตมปิ ทาตุมนิจฺฉนฺโต คามนิคม-ชนปทาทึ กถํ ทสฺสตีติ กมหานิ.

แปลว่า: "ลำดับในการขอมีนาเป็นต้นในที่นี้ ย่อมไม่แสดงลำดับแห่งความของบทที่สมควรโดยเว้นความไม่รู้ของผู้พูด โดยแท้จริงแล้วผู้ไม่ประสงค์จะให้นาจักให้หมู่บ้าน นิคม และแว่นแคว้นเป็นต้นได้อย่างไร ดังนั้นจึงคลาดเคลื่อนไปจากลำดับ"

* * * * * * * *

อติวุตตโทษ

๕๖. โลกิยตฺถ'มติกฺกนฺตํ อติวุตฺตํ มตํ ยถา
อติสมฺพาธ'มากาส- เมติสฺสา ถนชมฺภเน.

แปลว่า: "พากย์ที่ล่วงพ้นวิสัยทางโลกเรียกว่า อติวุตตโทษ เช่น อากาศคับแคบยิ่งนัก เพราะการขยายตัวแห่งถันของหญิงนั้น"

คาถานี้แสดงเรื่องอติวุตตโทษ คือ โทษพูดเกินไป หมายความว่า พูดถึงข้อที่เกินไปจากวิสัยของชาวโลก เหมือนกล่าวถึงความใหญ่แห่งถันของหญิงแต่เกินวิสัยของโลก เพราะไม่มีถันของสตรีคนใดที่จะใหญ่โตจนกระทั่งไม่มีช่องว่างอากาศในระหว่างถันทั้งสอง ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปโยธรานํ มหนฺตตฺตํ วทามาติ โลเก มหนฺตนฺติ ปสิทฺธํ คคนมฺปิ อติกฺกนฺตตฺตา วากฺยมติวุตฺตโทเสน ทูสิตํ.

แปลว่า: "พากย์นี้เสียหายด้วยอติวุตตโทษในที่นี้ เพราะล่วงพ้นแม้กระทั่งอากาศที่ปรากฏว่าใหญ่ในโลก ของผู้ดำริว่าเราจะกล่าวถึงความใหญ่แห่งถันทั้งคู่"

ตัวอย่าง

อุทฺธํ เจ ปาตยิสฺสามิ พฺรหฺมทตฺต วิชานหิ
สตฺตวสฺสานิ เทโวยํ น วสฺเส น หิมํ ปเต.[๓๒]

แปลว่า: "พรหมทัตมหาบพิตร ขอพระองค์ได้โปรดทราบไว้เถิด หากอาตมภาพจักขว้างพิษขึ้นไปบนอากาศ ฝนและน้ำค้างจะไม่ตกตลอดเจ็ดปี"

คาถานี้เป็นคำของนางนาคชื่ออชมุขีซึ่งพูดข่มขู่พระเจ้าพรหมทัต แต่พิษของนาคไม่น่าจะร้ายแรงเช่นนั้น คาถานี้จึงเป็นอติวุตตโทษ

อเปตัตถโทษ

๕๗. สมุทายตฺถโต'เปตํ ตํ อเปตตฺถกํ ยถา
คาวิปุตฺโต พลีพทฺโธ ติณํ ขาที ปิวี ชลํ.

แปลว่า: "พากย์ใดปราศจากความรวม พากย์นั้นเป็นอเปตัตถโทษ
เช่น วัวถึกลูกของแม่วัว เคี้ยวหญ้า ดื่มน้ำ"

คาถานี้แสดงเรื่องอเปตัตถโทษ คือ โทษปราศจากความ หมายความว่า ปราศจากความรวมอย่างใดอย่างหนึ่งที่ผู้พูดมุ่งจะสื่อให้ผู้ฟังรับรู้ ความจริงแล้วบทต่างๆ ที่นำมาผูกเป็นพากย์ ประกอบด้วยประธาน กริยา และการก ย่อมส่องความตามสมควรแก่โวหารในเมื่อประมวลกันเข้าแล้ว พากย์ใดปราศจากลักษณะดังกล่าว คือ บทที่นำมาเรียงกันนั้นไม่ได้ความตามสมควรแก่โวหาร ตามอุทาหรณ์ที่แสดงไว้ เมื่อรวมความเข้าแล้ว ก็หาความมิได้เลย เป็นความที่เปล่าปราศจากประโยชน์ มิได้แสดงความให้พิเศษอันใดขึ้น เหมือนกับคำของคนวิกลจริตที่พร่ำพูดสิ่งไร้สาระ ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงเป็นอเปตัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อวยวตฺถมตฺเตน วินา สมุทาเยน คมฺยมานสฺส กสฺสจิ วิเสสตฺถสฺส อภาวา สมุทายตฺถโต อปคตํ นาม โหติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ชื่อว่าปราศจากความรวม เพราะไม่มีอรรถพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งที่บุคคลรับรู้ได้ โดยปราศจากข้อความที่เป็นส่วนๆ เท่านั้น"

คำว่า พลีพทฺธ แปลว่า "วัวถึก" เป็นอวัตถานามคือชื่อแสดงระยะกาลของวัวตามระยะในวัยต่างๆ มี ๔ ระยะ คือ วจฺฉ (ลูกวัว) ทมฺม (วัวรุ่น) พลีพทฺธ (วัวถึก) และ ชรคฺคว (วัวแก่) ในบางที่มีรูปว่า พลีพทฺท บ้าง พลิพทฺธ บ้าง

ความต่างกันของอนัตถโทษกับอเปตัตถโทษ คืออนัตถโทษเกี่ยวกับความไม่มีอรรถของบทนิบาตในพากย์ ส่วนอเปตัตถโทษเกี่ยวกับความไม่มีอรรถของพากย์ทั้งหมด

พันธผรุสโทษ

๕๘. พนฺเธ ผรุสตา ยตฺถ ตํ พนฺธผรุสํ ยถา
ขรา ขิลา ปริกฺขีณา เขตฺเต ขิตฺตํ ผลตฺย’ลํ.

แปลว่า: “ความมีเสียงที่กระด้างในบทประพันธ์มีอยู่ในพากย์ใด พากย์นั้นเป็นพันธผรุสโทษ เช่น เมื่อตอแข็งๆ หมดไป พืชที่หว่านไว้ในไร่นา ย่อมเผล็ดผลพอเพียง”

คาถานี้แสดงเรื่องพันธผรุสโทษ คือ โทษมีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ หมายความว่า การเรียงคำเข้าเป็นประโยคในภาษาบาลีนี้ ควรจะใช้อักษรเสียงอ่อนเข้าเป็นเค้าบ้าง เพื่อทำให้เกิดความกระชดกระช้อยในการสดับ มิให้กระด้างเกินไป พากย์ใดไม่เข้าลักษณะนั้น ประกอบขึ้นอย่างกระด้างด้วยอักษรเสียงแข็งมากเกินไป ฟังแล้วไม่นุ่มนวล พากย์นั้นเป็นพันธผรุสโทษ ตามอุทาหรณ์ข้างต้น มีอักษรเสียงแข็งที่เรียกว่าธนิต ๖ พยางค์ คือ ข ขิ ขี เข ขิ และ ผ จึงเป็นพันธผรุสโทษ อนึ่ง พยัญชนะ ๒๓ ตัวที่นอกจากธนิต ๖ ตัวเรียกว่าโกมล คือ อักษรอ่อน (ดู คาถา ๑๓๓, ๑๔๐)

ความต่างกันของพันธผรุสโทษและคามมโทษ มีดังนี้ คือ พันธผรุสโทษเกี่ยวกับเสียงกระด้างเพราะใช้ธนิต ๓ พยางค์หรือมากกว่านั้นในแต่ละบาท ส่วนคามมโทษเกี่ยวกับข้อความไม่สุภาพ

* * * * * * * *

โทษในอรรถของพากย์ ๖ ประเภท

คำปฏิญญา

๕๙. เณยฺยํ ลกฺขณมนฺวตฺถ- วเสนา'ปกฺกมาทินํ
อุทาหรณเมเตสํ- ทานิ สนฺทสฺสยามฺย'หํ.

แปลว่า: "ลักษณะของอปักกมโทษเป็นต้น พึงทราบโดยความเป็นชื่อที่คล้อยตามความหมาย ข้าพเจ้าจักแสดงอุทาหรณ์ของโทษเหล่านั้น ณ บัดนี้"

คันถรจนาจารย์จะไม่กล่าวถึงลักษณะของอปักกมโทษเป็นต้น ดังที่กล่าวไว้ในโทษข้างต้น เพราะความหมายของโทษเหล่านั้น ปรากฏชัดตามรูปศัพท์แล้ว และท่านได้แสดงคำปฏิญญาว่าจะแสดงอุทาหรณ์ของโทษเหล่านั้นสืบไป

วส ศัพท์ในภาษาบาลี มีความหมาย ๕ อย่าง คือ คือ อำนาจ สามารถ ประเภท เนื่อง และความเป็น ในที่นี้แปลว่า "ความเป็น" เข้าใจง่าย จึงแปลตามนัยนี้

* * * * * * * *

อปักกมโทษ

ตตฺถาปกฺกมํ ยถา-

๖๐. ภาวนาทานสีลานิ สมฺมา สมฺปาทิตานิ'ห
โภคสคฺคาทินิพฺพาน- สาธนานิ น สํสโย.

แปลว่า: "บรรดาโทษในอรรถของพากย์นั้น อปักกมโทษ เช่น ภาวนา ทาน และศีลที่บำเพ็ญดีแล้วในอัตภาพนี้ ย่อมให้สำเร็จโภคสมบัติ สวรรค์สมบัติเป็นต้น และพระนิพพาน ไม่ต้องสงสัยเลย"

อปักกมโทษ คือ โทษปราศจากลำดับ หมายความว่า มีเนื้อความผิดลำดับก่อนหลังในพากย์ ลำดับดังกล่าวอาจเป็นลำดับของอุเทศและนิเทศ หรือลำดับของเหตุและผลก็ได้ จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ข้างต้น ท่านแสดงอุทาหรณ์ของการผิดลำดับเหตุผลไว้กล่าวคือ ตอนแรกได้กล่าวถึงกุศลกรรมอันเป็นเหตุไว้ ๓ ประการ คือ ภาวนา ทาน และศีล ครั้นถึงตอนกล่าวถึงวิบาก กลับเอาโภคสมบัติขึ้นกล่าวก่อน สวรรค์เป็นรอง นิพพานเป็นสุดท้าย ถ้าจะปรับคู่เหตุผลแล้ว สับสนไขว้เขวกันหมด คือภาวนาคู่กับโภคสมบัติ ทานคู่กับสวรรค์สมบัติ ศีลคู่กับนิพพาน จึงเป็นอปักกมโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ โภคสคฺคนิพฺพานานํ เหตุภูตา ปน กมโต ทานสีลภาวนาโย ภวนฺตีติ ผลกฺกมสฺส เหตุกฺกมํ วิรุทฺธมิติ กมาเปตํ นาม โหติ.

แปลว่า: "อนึ่ง ในคาถานี้ ทาน ศีล และภาวนาซึ่งเป็นเหตุของโภคสมบัติ สวรรค์สมบัติ และนิพพาน ดังนั้น ลำดับเหตุจึงขัดแย้งกับลำดับผล เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าปราศจากลำดับ"

* * * * * * * *

โอจิตยหีนโทษ

โอจิตฺยหีนํ ยถา-

๖๑. ปูชนียตโร โลเก อห'เมโก นิรนฺตรํ
มเยกสฺมึ คุณา สพฺเพ ยโต สมฺทิตา อหุํ.

แปลว่า: "โอจิตยหีนโทษ เช่น เราผู้เดียวเป็นผู้สมควรบูชายิ่งในโลกเป็นนิตย์นิรันดร์ เพราะคุณธรรมทั้งหมดปรากฏรวมกันในเราผู้เดียว"

คาถานี้แสดงเรื่องโอจิตยหีนโทษ คือ โทษทรามจากความเหมาะสม หมายถึงการอวดดีนั่นเอง ธรรมดาการยกย่องตนมิใช่วิสัยของคนดี แม้พระพุทธองค์ก็ตำหนิผู้ยกย่องตนไว้ในสุตตนิบาต วสลสูตร[๓๓] เมื่อปรากฏการยกย่องตนในบทประพันธ์ก็จัดเป็นโอจิตยหีนโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ อตฺตปฺปสํสนโต อุจิตตาย ปริหานีติ โอจิตฺยหีนํ นาม.

แปลว่า: "ความเสื่อมจากความเหมาะสม ย่อมมีเพราะการยกย่องตนอย่างนี้ ดังนั้นจึงชื่อว่า โอจิตยหีนโทษ"

อย่างไรก็ตาม ในพระบาลีมีข้อความที่พระพุทธองค์ตรัสประกาศคุณของพระองค์เอง การประกาศคุณเช่นนี้ก็เพื่อให้เวไนยชนเกิดศรัทธาแล้วตั้งใจฟังธรรมพร้อมทั้งปฏิบัติตามคำสั่งสอน การประกาศคุณของพระองค์จึงไม่เป็นโอจิตยหีนโทษ มีตัวอย่าง เช่น

เอกปุคฺคโล ภิกฺขเว โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ. กตโม เอกปุคฺคโล. ตถาคโต อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ. อยํ โข ภิกฺขเว เอกปุคฺคโล โลเก อุปฺปชฺชมาโน อุปฺปชฺชติ พหุชนหิตาย พหุชนสุขาย โลกานุกมฺปาย อตฺถาย หิตาย สุขาย เทวมนุสฺสานํ.[๓๔]

แปลว่า: "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลหนึ่งเมื่อจะอุบัติ ย่อมอุบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชน เพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและ

ความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคลนั้นคือใคร คือ พระตถาคต ผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลหนึ่งนี้ เมื่อจะอุบัติ ย่อมอุบัติเพื่อประโยชน์สุขแก่มหาชนเพื่ออนุเคราะห์โลก เพื่อประโยชน์เกื้อกูลและความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย”

บทว่า อหุํ สำเร็จรูปมาจาก หู ธาตุ (สตฺตายํ = มี, เป็น) + อุํ วิภัตติ หู ธาตุที่แจกอัชชตนีวิภัตติมีรูปพิเศษกว่าธาตุทั่วไป ดังนี้

ปฐมบุรุษ	อหุ, อโหสิ	อเหสุํ, อหวุํ, อหุํ
มัธยมบุรุษ	อหุ, อโหสิ	อโหสิตฺถ
อุดมบุรุษ	อหุํ, อโหสึ	อโหสิมฺห, อหุมฺห

* * * * * * * *

อีกอุทาหรณ์หนึ่ง

ยถา จ-

๖๒. ยาจิโตหํ กถํ นาม น ทชฺชามฺยปิ ชีวิตํ
ตถาปิ ปุตฺตทาเนน เวธเต หทยํ มม.

แปลว่า: "อีกนัยหนึ่ง เช่น เราถูกขอแล้ว ไฉนจะให้แม้ชีวิตมิได้เล่า ถึงกระนั้น ใจของเราก็ยังสั่นเพราะการให้ลูก"

ตามปกติชีวิตเป็นยอดรักของมนุษย์ ไม่มีอะไรที่จะรักยิ่งไปกว่านั้น ส่วนน้ำใจของพระเวสสันดรผู้บำเพ็ญบารมีโพธิสมภาร เมื่อถูกขอแล้วแม้แต่ชีวิตก็บริจาคได้ด้วยความโสมนัสยินดี มิได้มีความประหวั่นพรั่นพรึงเลย ครั้นมาถึงคราวให้ลูกเป็นทาน พระทัยกลับหวั่นไหว ความของพากย์แรกกับพากย์หลังไม่สมกัน จึงเป็นโอจิตยหีนโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ เวสฺสนฺตรสฺส ยทิ ยาเจยฺยุํ ชีวิตมปิ ยาจกานํ ทชฺชามีติ กตปฏิญฺญาย ปุตฺตทาเนน หทยกมฺปนสฺส กถนํ จาคาติสยโยคสงฺขาต-อุฬารคุณสฺส อนนุจฺฉวิกนฺติ โอจิตฺยหีนํ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ การกล่าวถึงการหวั่นไหวแห่งใจของพระเวสสันดรด้วยการให้ลูก ไม่สมควรต่อคุณธรรมอันสูงส่งคือการประกอบด้วยจาคะอันยิ่งใหญ่ เพราะพระองค์ทรงกระทำปฏิญญาว่า หากมีคนมาขอไซร้ เราจักให้แม้ชีวิตแก่ผู้ขอ ดังนั้นจึงเป็นโอจิตยหีนโทษ"

ข้อความในคาถาเป็นคำประพันธ์ของท่านผู้แต่งคัมภีร์นี้เท่านั้น มิใช่พระดำรัสของพระเวสสันดรจริงๆ พระดำรัสของพระเวสสันดรมีว่า

หทยํ ทเทยฺยํ จกฺขุํ มํสํปิ รุหิรํปิ จ
ทเทยฺยํ กายํ สาเวตฺวา ยทิ โกจิ ยาจเต มมํ.[๓๕]

แปลว่า: "เราพึงประกาศให้หัวใจ นัยน์ตา แม้กระทั่งเนื้อและเลือด

พึงให้ทั้งกาย ถ้าใครจะพึงขอเรา”

อทุ จาปํ คเหตฺวาน ขคฺคํ พนฺธิย วามโต
อาเนสฺสามิ สเก ปุตฺเต ปุตฺตานญฺหิ วโธ ทุโข.[๓๖]

แปลว่า: “เราถือเอาธนู เหน็บดาบไว้ข้างซ้าย จักนำเอาลูกทั้งสองของเรามา เพราะลูกถูกเฆี่ยนตีเป็นทุกข์ทรมาน”

* * * * * * * *

ภัคครีติโทษ

ภคฺครีติ ยถา-

๖๓. อิตฺถีนํ ทุชฺชนานญฺจ วิสฺสาโส โนปปชฺชเต
วิเส สิงฺคิมฺหิ นทิยํ โรเค ราชกุลมฺหิ จ.

แปลว่า: "ภัคครีติโทษ เช่น ไม่ควรวางใจสตรีและทรชนทั้งหลาย และไม่ควรวางใจในยาพิษ สัตว์มีเขา แม่น้ำ โรค และราชสกุล"

คาถานี้แสดงเรื่องภัคครีติโทษ คือ โทษหักลำดับ หมายความว่า การแต่งเรื่องนั้นต้องมีข้อความเรียบร้อยเป็นระดับเดียวกันโดยมีวิภัตติตรงกัน จึงเรียกว่าเรียบเรียง หมายถึงการเรียงที่ปราศจากข้อที่ลุ่มๆ ดอนๆ ไม่สม่ำเสมอ หากมีข้อความตะกุกตะกัก เพราะมีวิภัตติต่างกันปรากฏอยู่ ความของพากย์ก็เป็นความเสีย เช่น ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นั้น ความท่อนต้นประกอบศัพท์ด้วยฉัฏฐีวิภัตติเป็นรูปว่า อิตฺถีนํ ทุชฺชนานํ แต่ท่อนปลายประกอบศัพท์ด้วยสัตตมีวิภัตติเป็นรูปว่า วิเส สิงฺคิมฺหิ นทิยํ โรเค ราชกุลมฺหิ ดังนี้ ไม่ได้ระดับกัน จะลงวิภัตติอย่างใด ก็ให้ลงอย่างนั้นเหมือนกันหมดจึงจะถูก นอกจากนี้ การประกอบ จ ศัพท์ท้าย ทุชฺชนานญฺจ และ ราชกุลมฺหิ จ ก็ไม่ถูกต้อง ความจริงควรประกอบ จ ศัพท์ไว้ท้ายบทแรก หรือท้ายบทหลัง หรือประกอบไว้ทุกๆ บท ลำดับของวิภัตตินั้นท่านเรียกว่า อัตถรีติ คือ ลำดับของอรรถ ส่วนลำดับของ จ ศัพท์เรียกว่า สัททรีติ คือลำดับของศัพท์ ภัคครีติโทษนี้เกี่ยวกับลำดับของอรรถและศัพท์ทั้งสองอย่าง ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อาโท สมฺพนฺเธ ฉฏฺฐิยา อารภิตฺวา ตํ ปหาย สตฺตมิยา วุตฺตตฺตา อตฺถรีติ จ อาทิมชฺเฌสุ จสทฺทปริจฺจาคโต สทฺทรีติ จ ภินฺนา.

แปลว่า: "ในคาถานี้ เนื่องจากปรารภฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์แล้วกล่าวสัตตมีวิภัตติโดยละฉัฏฐีวิภัตตินั้น ลำดับของอรรถจึงเสียไปและเนื่องจากละ จ ศัพท์ในบทต้นและบทกลาง ลำดับของศัพท์จึงเสียไป"

วิธีประกอบ จ ศัพท์ในพากย์กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ว่า

จสทฺทํ ปยุญฺชนฺเตน อาโท เอว วา อนฺเต เอว วา ปจฺเจกํ วา โยเชตพฺพํ โหติ.

แปลว่า: “เมื่อประกอบ จ ศัพท์ พึงประกอบในบทแรกอย่างเดียว บทท้ายอย่างเดียว หรือในทุกๆ บท”

ภัคครีติโทษมี ๒ อย่างในโทษของพากย์และในอรรถของพากย์ อย่างแรกเป็นการหักลำดับของสรรพนามเป็นต้น อย่างหลังเป็นการหักลำดับความมีกัตตาและกรรมเป็นต้นเพราะประกอบวิภัตติไว้ต่างกัน

* * * * * * * *

สสังสยโทษ

สสํสยํ ยถา-

๖๔. มุนินฺทจนฺทิมาโลก- รสโลลวิโลจโน
ชโน'วกฺกนฺตปนฺโถ'ว โคปทสฺสนปีณิโต.

แปลว่า: "สสังสยโทษ เช่น ชนผู้มีนัยน์ตาซัดส่ายด้วยความพอใจแสงจันทร์คือพระจอมมุนี ก้าวไปสู่ทางแล้วอิ่มเอิบใจ เพราะเห็นพระรัศมี"

คาถานี้แสดงเรื่องสสังสยโทษ คือ โทษชวนสงสัย หมายความว่า ชวนสงสัยด้วยการใช้ศัพท์เข้าใจยาก จะเห็นได้ว่าในบาทที่ ๔ มีรูปว่า โคปทสฺสนปีณิโต ทำให้เกิดความสงสัยว่า โค ศัพท์หมายถึงอะไร เพราะแปลว่า วัว ก็ได้ รัศมี ก็ได้ แต่อรรถแรกเป็นที่รู้จักมากกว่าอรรถหลัง คาถานี้จึงเป็นสสังสยโทษ หากแต่งว่า รํสิทสฺสนปีณิโต ก็ไม่ต้องโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ โคปทสฺสเนนาติ จ อตฺถสฺส คมฺยมานตฺตา วิญฺญาตุํ สํสโย อุปฺปชฺชตีติ สสํสยํ นาม.

แปลว่า: "อนึ่ง ในคาถานี้ ความสงสัยเพื่อรู้ย่อมเกิดขึ้นเพราะการคาดคะเนความหมายในบทว่า โคปทสฺสน ดังนั้นจึงชื่อว่า สสังสยโทษ"

โดยทั่วไปภาษาทุกชนิดมีศัพท์ที่มีอรรถหลายอย่าง ผู้ใช้ภาษาต้องเลือกสรรคำที่สื่อความหมายได้ชัดเจน ถ้าใช้คำกำกวมก็จะชวนให้เกิดความสงสัยแก่ผู้ฟัง การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสสังสยโทษ

อนึ่ง สัททนีติปกรณ์แสดงอรรถของ โค ศัพท์ ๘ อย่างว่า

โค โคเณ จินฺทฺริเย ภูมฺยํ วจเน เจว พุทฺธิยํ
อาทิจฺเจ รสฺมิญฺเจว ปานีเยปิ จ วตฺตเต
เตสุ อตฺเถสุ โคเณ ถิ- ปุมา จ อิตเร ปุมา.[๓๗]

แปลว่า: “โค ศัพท์ เป็นไปในอรรถว่า วัว อินทรีย์ ปฐพี ศัพท์ ความรู้ ดวงอาทิตย์ รัศมี และน้ำ ในบรรดาอรรถเหล่านี้ เมื่อเป็นไปในวัว เป็นอิตถีลิงค์และปุงลิงค์ อรรถอื่นเป็นปุงลิงค์”

คำว่า มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลวิโลจน มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสงฺขาโต จนฺทิมา มุนินฺทจนฺทิมา, มุนินฺทจนฺทิมสฺส อาโลโก มุนินฺทจนฺทิมาโลโก, รสนํ อสฺสาทนํ รโส, มุนินฺทจนฺทิมาโลเก รโส มุนินฺทจนฺทิมาโลกรโส, มุนินฺทจนฺทิมาโลกรเสน โลลานิ มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลานิ, มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลานิ วิโลจนานิ ยสฺส โส มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลวิโลจโน (มุนินทจันทิมาโลกรสโลลวิโลจนะ คือ ชนผู้มีนัยน์ตาอันหวั่นไหวเพราะพอใจแสงจันทร์คือพระจอมมุนี)

คำว่า โคปทสฺสนปีณิต มีรูปวิเคราะห์ว่า โคปทสฺสเนน ปีณิโต โคปทสฺสนปีณิโต (โคปทัสสนปีณิตะ คือ เอิบอิ่มเพราะการเห็นรัศมี)

สสังสยโทษมีลักษณะคล้ายคลึงกับวิรุทธัตถันตรโทษ ในลักษณะที่ชวนสงสัยเหมือนกัน ต่างกันที่มีความหมายไม่ขัดแย้งกันเหมือนวิรุทธัตถันตรโทษ

* * * * * * * *

คามมโทษ

๖๕. วากฺยตฺถโต ทุปฺปตีติ- กรํ คามฺมํ มตํ ยถา
โปโส วีริยวา โสยํ ปรํ หนฺตฺวาน วิสฺสมิ.

แปลว่า: “ถ้อยคำที่ทำให้เข้าใจได้ยากโดยความของพากย์ พึงทราบเป็น คามมโทษ ดังอุทาหรณ์ว่า บุรุษผู้มีน้ำเชื้อนั้นเสพยิ่งแล้วหยุดพัก”

คาถานี้แสดงเรื่องคามมโทษ คือ โทษไม่สุภาพ ตามอุทาหรณ์ข้างต้น แปลได้สองนัยว่า บุรุษผู้มีความเพียรนั้นกำจัดศัตรูแล้วหยุดพัก หรือ บุรุษผู้มีน้ำเชื้อนั้นเสพยิ่งแล้วหยุดพัก ความจริงผู้แต่งมุ่งให้หมายถึงนัยแรก แต่ผู้อ่านอาจจะเข้าใจไปถึงนัยหลังที่ไม่สุภาพก็ได้ จึงเป็นคามมโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมสฺสตฺถสฺส อสพฺภารหตฺตา คามฺมตฺตํ.

แปลว่า: “ความเป็นคามมโทษย่อมมีเพราะอรรถหลังนี้ไม่ควรแก่สัตบุรุษ”

บทว่า วีริยวา ตามนัยแรก ประกอบรูปศัพท์มาจาก วีริย (ความเพียร) + วนฺตุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วีริยํ อสฺส อตฺถีติ วีริยวา (วีริยวันตุ คือ ผู้มีความเพียรมาก) นัยหลัง วีริย ศัพท์มีอรรถว่า “น้ำเชื้อ”

บทว่า ปรํ ตามนัยแรก แปลว่า “ศัตรู” นัยหลังแปลว่า “ยิ่ง”

บทว่า หนฺตฺวาน ตามนัยแรก แปลว่า “กำจัด” นัยหลังแปลว่า “เสพ”

บทว่า วิสฺสมิ สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + สมุ ธาตุ (อุปสเม = สงบ) + อี วิภัตติ แปลว่า “หยุดพักแล้ว”

ในอุทาหรณ์ดังกล่าว อาจแต่งบาลีให้เข้าใจง่ายในนัยทั้งสองได้ว่า

โปโส อุสฺสาหวา โสยํ สตฺตุํ หนฺตฺวาน วิสฺสมิ
สญฺจิตาสุจิ โส โปโส พหุํ เสวิย วิสฺสมิ.

แปลว่า: “บุรุษผู้มีความเพียรนั้นกำจัดศัตรูแล้วหยุดพัก บุรุษผู้มีน้ำเชื้อ

นั้นเสพยิ่งแล้วหยุดพัก”

คำว่า วีริย มีศัพท์เดิมมาจาก วีร ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย เมื่อสำเร็จเป็นรูป วีริย แล้วจะทำรัสสะเป็นรูปว่า วิริย ก็ได้ จึงมีใช้สองรูปคือ วีริย และ วิริย เหมือนรูปว่า เสฏฺจี เสฏฺจิ เป็นต้น ดังสาธกในสัททนีติปกรณ์ว่า

วีรสฺส ภาโว วีริยํ. รสฺสตฺเต กเต วิริยํ.[๓๘]

แปลว่า: “ภาวะของผู้อาจหาญ เรียกว่า วีริยะ เมื่อกระทำการรัสสะ ก็เป็นรูป วิริย”

* * * * * * * *

ทุฏฐาลังกติโทษ

๖๖. ทุฏฺฐาลงฺกรณํ เตฺวตํ ยตฺถาลงฺการทูสนํ
ตสฺสาลงฺการนิทฺเทเส รูป'มาวิ ภวิสฺสติ.

แปลว่า: "ส่วนการเสียอลังการมีอยู่ในพากย์ใด พากย์นั้นเป็นทุฏฐา-ลังกติโทษ อุทาหรณ์ของโทษดังกล่าวจักปรากฏในนิเทศแห่งอลังการ"

คาถานี้แสดงเรื่องทุฏฐาลังกติโทษ คือ โทษเสียอลังการ คือ แต่งผิดอลังการในลักษณะของอุปมาลังการเป็นต้น ท่านจะกล่าวถึงเรื่องนี้ในปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๒๐๕-๘ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ วุตฺเตปิ ปุน ตตฺถาปิ วตฺตพฺพํ สิยาติ น วุตฺตนฺติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ แม้กล่าวไว้ในที่นี้ก็พึงกล่าวอีกแม้ในที่นั้น ดังนั้นจึงไม่กล่าวไว้"

ในอุเทศใช้ชื่อว่า ทุฏฺฐาลงฺกติ ในที่นี้ใช้เป็น ทุฏฺฐาลงฺกรณ เนื่องจากเป็นคำไวพจน์ที่ใช้แทนกันได้ ดังสาธกในฎีกาใหม่ว่า

อุทฺเทเส ทุฏฺฐาลงฺกตีติ วตฺวา อิทานิ ทุฏฺฐาลงฺกรณนฺติ วจนํ อลงฺกติอลงฺกรณอลงฺการสทฺทานํ ตุลฺยตฺถตฺตา น วิรุชฺฌติ.

แปลว่า: "การกล่าวว่า ทุฏฺฐาลงฺกติ ในอุเทศแล้วกล่าวว่า ทุฏฺฐาลงฺกรณ ในกาลนี้ ย่อมไม่แย้งกัน เพราะศัพท์ว่า อลงฺกติ อลงฺกรณ และอลงฺการ มีอรรถเหมือนกัน"

* * * * * * * *

คำลงท้าย

๖๗. กโตตฺร สงฺเขปนยา มฺยา'ยํ
โทสาน'เมสํ ปวโร วิภาโค
เอโสว'ลํ โพธยิตุํ กวีนํ
ต'มตฺถิ เจ เขทกรํ ปรมฺปิ.

แปลว่า: "การจำแนกอันสำคัญแห่งโทษเหล่านี้ ข้าพเจ้าเรียบเรียงไว้โดยนัยสังเขป หากยังมีโทษอื่นที่กระทำความลำบากอยู่อีก การจำแนกนี้ก็พอที่จะยังเหล่ากวีให้เข้าใจได้ดีเป็นแน่"

อิติ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต
สุโพธาลงฺกาเร โทสาวโพโธ นาม ปจโม ปริจฺเฉโท.
จบปริจเฉทแรกชื่อว่า โทสาวโพธะ
ในคัมภีร์สุโพธาลังการ อันพระสังฆรักขิตมหาสามิผู้ประเสริฐรจนา

ปาท ศัพท์ในประโยคนี้ใช้ในความหมายว่า "ประเสริฐ" ดังสาธกในคัมภีร์ฉันโทสารัตถวิกาสินีว่า

ปาทสทฺโทปาทานํ ตฺวตฺร อจฺจนฺตาทรวเสน."[๓๙]

แปลว่า: "ส่วนการกล่าว ปาท ศัพท์ในที่นี้ ย่อมมีโดยเนื่องด้วยความเคารพยิ่ง"

คัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวถึงโทษโดยสังเขป แม้โทษอื่นที่ท่านมิได้กล่าวไว้ในที่นี้ก็นับเข้าในโทษที่กล่าวมาแล้ว อลังการฎีกาเก่าและใหม่กล่าวถึงโทษอื่นไว้ ๒๖ ประเภท คือ

๑. อสมัตถันตระ มีอรรถอื่นที่ไม่สามารถ เช่น

นิหนฺตุ โสยํ ชลิตํ ปตงฺโก อริปาวกํ.

แปลว่า: “หิ่งห้อยนั้นจงครอบงำศัตรูคือไฟที่ลุกโชติช่วง”

ปตงฺก ศัพท์ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ “หิ่งห้อย” หรือ “พระอาทิตย์” ถ้าแปลเป็นหิ่งห้อยก็ครอบงำไฟไม่ได้ ปตงฺก ศัพท์จึงเป็นอสมัตถันตรโทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในวิรุทธัตถันตรโทษ

๒. อัปปยุตตะ ไม่ควรประกอบ เช่น วจนฺติ กนฺธา (เมฆคำราม) กนฺธ ศัพท์แปลว่า “เมฆ” มีรูปวิเคราะห์ว่า กํ ธาตีติ กนฺโธ (กันธะ คือ สิ่งที่ทรงน้ำไว้) เนื่องจากคำนี้ไม่ปรากฏในพระไตรปิฎกและวรรณกรรมบาลี ทั้งบทกริยาที่ใช้เกี่ยวกับเมฆก็มีศัพท์ว่า ถนยนฺติ หรือ คชฺชนฺติ (คำราม) ไม่นิยมใช้เป็น วจนฺติ ดังนั้น ทั้งสองคำจึงเป็นอัปปยุตต-โทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในกิลิฏฐโทษ ในฎีกาเก่าและใหม่มีรูปว่า วจนฺติ คณฺฑา (ระฆังครวญอยู่) แต่อุทาหรณ์นี้ต่างจากรูปสันสกฤตที่เป็น วจนฺติ กนฺธา คาดว่าคงจะจารึกผิดพลาดต่อๆ กันมา

๓. สัมพันธทูสิตะ ผิดสัมพันธ์ เช่น คชเหสา (เสียงร้องของช้าง) ตุรงฺคโกญฺจ-นาโท (เสียงโกญจนาทของม้า) ทั้งสองศัพท์นี้ผิดสัมพันธ์คือความเกี่ยวเนื่องระหว่างศัพท์ที่ถูกต้อง ความจริงควรกล่าวว่า คชโกญฺจนาโท (เสียงโกญจนาทของช้าง) ตุรงฺคเหสา (เสียงร้องของม้า) โทษประเภทนี้นับเข้าในโลกวิโรธิโทษ

เสียงร้องของสัตว์มักใช้ศัพท์ว่า นาท หรือ รว มีเสียงร้องของสัตว์ ๓ ชนิดที่ใช้คำเฉพาะ คือ เสียงร้องของนกยูงใช้เป็น เกกา เสียงร้องของช้างใช้เป็น โกญจนาทะ และเสียงร้องของม้าใช้เป็น เหสา (ดู อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๑๙) สำหรับเสียงพิณมี ๗ เสียงตามเสียงสัตว์ คือ อุสภะ (เสียงวัว) เธวตะ (เสียงม้า) ฉัชชะ (เสียงนกยูง) คันธาระ (เสียงแพะ) มัชฌิมะ (เสียงนกกระเรียน) ปัญจมะ (เสียงนกดุเหว่า) และนิสาทะ (เสียงช้าง) เสียงทั้ง ๗ เหล่านี้พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๓-๓๔)

๔. อัปปตีตะ ไม่กระจ่าง หมายความว่า การนำศัพท์บาลีว่า รูปกฺขนฺธ ที่พบในพระไตรปิฎกไปใช้ในประโยคภาษาสันสกฤต หรือนำศัพท์สันสกฤตว่า อาตฺมนฺ มาใช้ในประโยคบาลี ก็จะทำให้ขาดความกระจ่างชัดเจน โทษประเภทนี้นับเข้าในอาคมวิโรธิโทษ

๕. เหตวาเปกขะ เพ่งเหตุอื่น ไม่มีอุทาหรณ์ในฎีกาเก่าและใหม่ ในนิสสัยพม่า ยกอุทาหรณ์ว่า ทีฆทาฐิเก ชมฺพุทีปิเก ทิฏฺเฐ อสฺสุ ปคฺฆรติ (เมื่อเขาเห็นแขกเคราวยาว แล้วน้ำตาไหล) คำนี้มีความหมายไม่ชัดว่าเหตุใดน้ำตาไหล ในที่นี้น้ำตาไหลเพราะเสียใจคิดถึงแพะที่หายไป ไม่ใช่ไหลเพราะความกลัว โทษประการนี้นับเข้าในเนยยโทษ

๖. อลมัตถาภิเธยยะ ทำให้สำเร็จข้อความไม่ได้ เช่น

เทโว โว หรตุ เกฺลสํ ราหุขินฺโน ทิวากโร.

แปลว่า: "ดวงอาทิตย์ผู้เป็นเทพสุริยะ หม่นหมองอยู่เพราะถูกราหูจับ
จงกำจัดความหม่นหมองของท่านทั้งหลาย"

ดวงอาทิตย์ถูกราหูจับไว้จึงหม่นหมองอยู่ แล้วจะกำจัดความหม่นหมองของผู้อื่นได้อย่างไร คำว่า ราหุขินฺโน จึงเป็นอลมัตถาภิเธยยโทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในโอจิตยหีนโทษ

๗. คามมโทษ ไม่สุภาพ คามมโทษในลักษณะนี้หมายเอาคำ ๓ ประเภท คือ

ก. ชิคุจฉา (น่ารังเกียจ) เช่นใช้เป็น หทติ ที่แสดงการขับถ่ายอย่างไม่สุภาพ ไม่ใช้คำสุภาพว่า อุจฺจารํ กโรติ (ทำอุจจาระ) หรือ สรีรวลญฺชํ กโรติ (ทำสิ่งที่ไหลออกมาจากสรีระ = ทำอุจจาระ)

ข. อวมังคละ (ไม่มีมงคล) เช่นใช้เป็น มโต (ตาย)ไม่ใช้คำสุภาพว่า ทิวงฺคโต, ติทิวงฺคโต (ไปสู่สวรรค์) เทวกายมลงฺกริ (ประดับกายของเทวดา)

ค. อสัพภะ (ไม่สุภาพ) เช่นใช้เป็น ยาภ ซึ่งเป็นคำไม่สุภาพ ไม่ใช้คำสุภาพว่าเมถุน

คามมโทษนี้นับเข้าในคามมโทษที่เป็นวากยัตถโทษ ท่านแสดงไว้ต่างหากอีกในที่นี้เพราะคามมโทษในวากยัตถโทษหมายถึงคำไม่สุภาพที่มีความหมายเข้าใจยาก ไม่ใช่คำที่น่ารังเกียจ หรือไม่มีมงคล

๘. ผรุสะ ออกเสียงยาก หมายถึงพากย์ที่มีสัมผัสสระไม่คล้องจองกันส่งผลให้ออกเสียงได้ยาก โทษประเภทนี้นับเข้าในพันธผรุสโทษ

๙. ภัฏฐะ เคลื่อนจากข้อความที่กวีประสงค์ เช่นคำว่า หริสมานยํ ซึ่งแปลได้ ๒ นัย ตามนัยแรกแปลว่า “จงนำม้าสีทองมา” หรือ “จงนำนกยูงมา” ตามนัยหลังแปลว่า “จงนำ ริส ศัพท์ที่มี ห อยู่หน้ามา” โดยถือว่ามาจาก หปุพฺพํ ริสํ อานย นัยหลังเป็นคำแปลผิด โทษประเภทนี้นับเข้าในกิลิฏฐโทษ

๑๐. อัตถคูฬหะ มีอรรถซ่อนเร้น เช่น สกฺโก สหสฺสคุ ซึ่งแปลได้ ๒ นัย ตามนัยแรกแปลว่า “ท้าวสักกะผู้มีวัวหนึ่งพัน” อรรถนี้ผิดเพราะท้าวสักกะไม่มีวัวเช่นนั้น ตามนัยหลังแปลว่า “ท้าวสักกะผู้มีพระเนตรหนึ่งพัน” อรรถนี้เป็นความประสงค์ของผู้แต่ง โดยถือว่า โค ใน สหสฺสคุ มีอรรถว่า “นัยน์ตา” แต่อรรถนี้ไม่ชัดเจน คำว่า สหสฺสคุ จึงเป็นอัตถคูฬหโทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในกิลิฏฐโทษ

ทั้งสองอย่างคือภัฏฐโทษและอัตถคูฬหโทษ ขัดแย้งกับปสาทคุณคือความกระจ่างชัดเจน ซึ่งจะกล่าวถึงในปริจเฉทที่ ๓ เมื่อบทประพันธ์ประกอบด้วยปสาทคุณแล้ว โทษทั้งสองก็มีไม่ได้ พระสังฆรักขิตะจึงไม่แสดงโทษเหล่านั้น ในปริจเฉทแรกนี้

๑๑. วิสันธิวากยะ ไม่เชื่อมสนธิในที่ควรเชื่อม หรือเชื่อมสนธิในที่ไม่ควรเชื่อม ฎีกาใหม่กล่าวว่าโทษประเภทนี้ไม่มีในภาษาบาลีจึงไม่กล่าวไว้ หมายความว่า ภาษาสันสกฤตนิยมเชื่อมสนธิเพื่อย่อคำในพากย์ แต่ก็มีกฎที่ห้ามการเชื่อมสนธิบ้าง ส่วนภาษาบาลีไม่นิยมเชื่อมสนธิเหมือนสันสกฤต เพราะเป็นภาษาที่สื่อให้ผู้ฟังเข้าใจหลักธรรมของพระพุทธเจ้า จึงจำต้องใช้คำที่กระจ่างไม่คลุมเครือ จะเห็นได้ว่า สมฺมาอาชีว ไม่เชื่อมสนธิเป็น สมฺมาชีว แม้บาทคาถาว่า สพฺพปาปสฺส อกรณํ ก็ไม่เชื่อมสนธิเป็น สพฺพปาปสฺสา-กรณํ สำหรับ กุสลสฺส อุปสมฺปทา ก็ไม่เชื่อมเป็น กุสลสฺสูปสมฺปทา ฉบับไทยมีรูปเป็นกุสลสฺสูปสมฺปทา ตามฉบับสิงหล รูปนี้ไม่สอดคล้องกับรูปที่ปรากฏในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๑๖)

ภาษาบาลีมีกฎห้ามการเชื่อมสนธิในที่มีสระอยู่ท้าย ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๔) ว่า สเร กฺวจิ (สระทั้งหลายเป็นรูปปกติในบางที่) และมีกฎที่ห้ามการเชื่อมสนธิในที่มีพยัญชนะอยู่ท้าย ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๓) ว่า สรา ปกติ พยญฺชเน

(สระทั้งหลายเป็นรูปปกติในเพราะพยัญชนะ) กฎดังกล่าวนี้ไม่มีในภาษาสันสกฤตที่นิยมเชื่อมคำ ดังนั้น รูปที่ไม่เชื่อมสนธิจึงเป็นบาลีเดิมที่ไม่ถูกอิทธิพลจากภาษาสันสกฤตครอบงำ

รูปสนธิในพระไตรปิฎกไทยปัจจุบัน เช่น เอตมฺมงฺคลมุตฺตมํ, เอวมฺเม สุตํ เป็นต้น ใช้ตามฉบับสิงหล แต่ฉบับฉัฏฐสังคายนาที่พระเถระในนิกายเถรวาทมี ๕ ประเทศ คือ พม่า ลังกา ไทย ลาว และเขมร ได้ร่วมกันชำระโดยเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกฉบับอื่นๆ มีรูปว่า เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ, เอวํ เม สุตํ เป็นต้น แม้พระไตรปิฎกฉบับสังคายนาในสมัยรัชกาลที่ ๓ ก็ไม่นิยมเชื่อมสนธิเช่นกัน เคยพบในฉบับใบลานว่า กายสฺส เภทา ปรํ มรณา เหมือนฉบับฉัฏฐสังคายนา และต่างกับฉบับไทยปัจจุบันที่มีรูปเป็น กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา

๑๒. วากยคัพภะ มีพากย์อื่นซ้อนอยู่ในพากย์เดียว ส่งผลให้สับสน โทษประเภทนี้นับเข้าในพยากิณณโทษ แต่ถ้ามีประโยค ยถา หรือ ยาว เป็นต้นซ้อนอยู่ก็ไม่จัดเป็นวากยคัพภโทษ เพราะลักษณะเช่นนี้นิยมใช้ในภาษาบาลี

๑๓. สังกิณณะ มีหลายพากย์ซ้อนกัน ข้อความประโยคนั้นก็แปลได้หลายครั้งตามประโยคนั้นๆ เช่น

อปาถฺย'เมโส ทิสฺสติ เวชฺชํ ขาทตฺย'นารตํ.

แปลว่า: "หมอนั้นบอกยาที่ไม่เหมาะสมเสมอ คนไข้นั้นกินยาที่ไม่เหมาะสมเสมอ เขาโกรธหมอ"

ข้อความข้างต้นมีสามพากย์ซ้อนกัน จึงเป็นสังกิณณโทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในสังกิณณโทษที่เป็นโทษของพากย์ ท่านแสดงสังกิณณโทษนี้ซ้ำอีกในที่นี้ เพราะมีลักษณะที่พากย์ซ้อนกัน ซึ่งต่างจากสังกิณณโทษที่กล่าวมาก่อน อันมีบทสับสนในพากย์เดียว

อลังการฎีกาและนิสสยทุกฉบับมีรูปว่า อปาถฺยเมโส ทิสฺสติ ผู้แปลคิดว่าควรมีรูปเป็น อปาถฺยเมโส ทิสติ เพราะ ทิส ธาตุที่เป็นภูวาทิคณะ มีรูปว่า ทิสติ จึงใช้ในความหมายว่า "บอก" หรือ "โกรธ" อันเหมาะสมกับที่นี้ แต่รูปว่า ทิสฺสติ เป็นทิวาทิคณะที่มีอรรถว่า "ปรากฏ" ซึ่งไม่เหมาะสมในที่นี้ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะกล่าวว่า

ทิโส ภู เปกฺขนหึสา- อปฺปีติทานโพธเน
จุ ตุ อุจฺจารเณ ทิโห วุฑฺฒิตกฺกรเลปเน.[๕๐]

แปลว่า: “ทิส ธาตุ เมื่อเป็นภูวาทิคณะใช้ในความหมายว่า ‘ดู เบียดเบียน โกรธ ให้ และบอกให้รู้’ ถ้าเป็นจุราทิคณะใช้ในความหมายว่า ‘กล่าว, สาธยาย’ ทิห ธาตุใช้ในความหมายว่า ‘เจริญ ทำให้เจริญ และฉาบทา’”

๑๔. อวาจิกะ แสดงข้อความที่ประสงค์ไม่ได้ โทษประเภทนี้นับเข้าในกิลิฏฐ-โทษ เช่น

กาจุยฺยาเน มยา ทิฏฺฐา วลฺลรี ปญฺจปลฺลวา
ปลฺลเว ปลฺลเว มุธา ยสฺสา กุสุมมญฺชรี.

แปลว่า: “เราเห็นเถาวัลย์ชนิดหนึ่งที่มี ๕ กิ่งในอุทยาน แต่ละใบๆ ของเถาวัลย์มีช่อดอกไม้ ที่ไม่มีผลอยู่”

คำว่า อุทยาน (อุยฺยาน) ในคาถานี้หมายเอาบ้าน คำว่า เถาวัลย์ (วลฺลรี) หมายเอาหญิงสาว คำว่า ใบอ่อน (ปลฺลว) หมายเอานิ้วมือนิ้วเท้าและริมฝีปาก คำว่า ช่อดอกไม้ (กุสุมมญฺชรี) หมายเอาสีเล็บที่ทาไว้ดี และสีฟันที่ขาวสะอาด ศัพท์เหล่านี้แสดงข้อความที่ผู้แต่งต้องการไม่ได้ จึงเป็นอวาจิกโทษ หรือถ้าเป็น ปมุสฺสิตปเหฬี คือคำปริศนาชวนหลง ก็ไม่จัดว่าเป็นโทษ เพราะผู้เขียนจงใจให้ผู้อ่านสับสนตามหลักปเหฬี

๑๕. วิรุทธะ ขัดแย้งกับความเหมาะสม เช่น ปทุมินีนํ รตฺติยํ ผุลฺลตา (การบานของบัวในราตรี) ตามปกติบัวบานในเวลากลางวันเท่านั้น อุทาหรณ์นี้จึงเป็นวิรุทธโทษ อลังการสันสกฤตกล่าวโทษนี้อีกเพราะเห็นว่าเป็นวากยัตถโทษ โทษประเภทนี้นับเข้าในวิโรธิโทษที่เป็นโทษของบท

โทษบางอย่างในบรรดาโทษ ๑๖ ประเภทเหล่านี้ อลังการสันสกฤตแสดงไว้ในปทโทษ แต่ท่านจัดเข้าในวากยโทษหรือวากยัตถโทษ เพื่อแสดงว่าปทโทษ วากยโทษและวากยัตถโทษไม่ต่างกันมากนัก คือ ถ้าบทมีโทษ พากย์ และอรรถของพากย์ ก็พลอยมีโทษ

ไปด้วยเช่นเดียวกัน

๑๖. อสาธุ ผิดไวยากรณ์ ฎีกาไม่ได้แสดงอุทาหรณ์ไว้ ขอยกตัวอย่างประโยคว่า อิมํ ปุปฺผํ พุทฺธสฺส ปูเชมิ (ขอบูชาดอกไม้นี้แด่พระพุทธเจ้า) ประโยคนี้ผิดหลักภาษา เพราะผู้ควรบูชาต้องใช้เป็นกรรม และสิ่งที่ใช้บูชาต้องใช้เป็นกรณะเท่านั้น จึงควรมีรูปว่า ปุปฺเผน พุทฺธํ ปูเชมิ หรือ ปุปฺผสฺส พุทฺธํ ปูเชมิ (ขอบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกไม้) ดังที่กล่าวไว้ในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๐๘) แม้ประโยคว่า อิมํ สูปพฺยญฺชนสมฺปนฺนํ สาลีนํ โภชนานํ อุทกํ วรํ พุทฺธสฺส ปูเชมิ ก็ผิดไวยากรณ์เช่นกัน

๑๗. สันทิทธะ น่าสงสัย คือใช้วิเสสนะเป็นวิเสสยะ ทำให้ไม่ทราบว่าหมายถึงสิ่งไหน เช่น หิมหา (สิ่งกำจัดน้ำค้าง) ซึ่งสำเร็จรูปมาจาก หิม บทหน้า + หน ธาตุ (หึสายํ = ทำลาย) + กฺวิ ปัจจัย คำนี้เป็นวิเสสนะที่ใช้ขยายพระอาทิตย์หรือไฟก็ได้ เมื่อกล่าวว่า หิมหา โดยไม่มีวิเสสยะอยู่หลัง ก็ชวนให้สงสัยว่าหมายถึงพระอาทิตย์หรือไฟ ถ้าเรียบเรียงโดยเพิ่มวิเสสยะว่า หิมหา รวิ (พระอาทิตย์กำจัดน้ำค้าง) ก็ไม่เป็นสันทิทธโทษ

๑๘. ปริยายเญยยะ รู้ได้ด้วยคำไวพจน์ หมายความว่า เมื่อกล่าวคำที่มีความชัดเจนแล้วยังกล่าวถึงคำไวพจน์อีก ทำให้สับสนเข้าใจยาก เช่น วฬวามุข อสฺสวนิตานนํ (หน้าของม้าตัวเมีย คือ หน้าของเพศหญิงที่เป็นม้า) ความจริงเมื่อกล่าวคำแรกความก็ชัดเจนแล้ว แต่เมื่อกล่าวคำไวพจน์ต่อมาก็ทำให้ความที่ชัดเจนแล้วกลับเป็นสับสนไปหากว่าใช้คำไวพจน์ที่ทำให้ความหมายชัดเจนขึ้นก็พ้นจากโทษนี้ เช่น อยญฺจ ทสสหสฺสิโลกธาตุ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิ (ก็หมื่นโลกธาตุนี้ได้สั่นสะเทือนหวั่นไหว)

๑๙. ปตีตัตถะ มีอรรถปรากฏอยู่แล้ว คือใช้วิเสสนะขยายวิเสสยะโดยไม่จำเป็น เช่น กณฺโห มสิ (ถ่านดำ) คำว่า กณฺโห (ดำ) ไม่จำเป็นต้องใช้ขยาย มสิ (ถ่าน) เพราะถ่านก็ดำอยู่ตามปกติแล้ว จึงเป็นปตีตัตถะ (นิสสัยของพม่าทุกฉบับใช้เป็น ปตีตัตถะ แต่ฎีกาเก่าและใหม่รูปว่า อัปปตีตัตถะ รูปนี้น่าจะคลาดเคลื่อนด้วยกระบวนการพิมพ์)

๒๐. อัปปโยชกะ ไม่สมควรประกอบ เช่น อติเผนิลํ สาคร'มลงฺฆิ (กระโดดข้ามสาครที่มีฟองน้ำมาก) คำว่า อติเผนิลํ (มีฟองน้ำมาก) ไม่ควรประกอบร่วมกับสาครที่ควร

มีคำขยายว่า อติวิตฺถารํ (กว้างขวางยิ่ง) จึงเป็นอัปปโยชกโทษ

๒๑. ทุพโพธะ รู้ยาก เช่น

มนุญฺญทฺธนโย ปาเท ขาทโย กนิ ภนฺติ เต.

แปลว่า: “สาวน้อยเอ๋ย กำไลเท้าที่มีเสียงไพเราะที่เท้าของเธอย่อมงาม”

คำว่า กนิ (สาวน้อย) และ ขาทิ (กำไลเท้า) เป็นศัพท์รู้ยากไม่นิยมใช้ จึงเป็นทุพโพธโทษ

๒๒. เทสิยะ ใช้ภาษาถิ่น เช่น

อิเม ลาวณฺยตลฺลา เต คลฺลา โลลวิโลจเน.

แปลว่า: “นางผู้มีนัยน์ตาซัดส่าย กระพุ้งแก้มของเธอนี้เปรียบดั่งสระน้ำงาม”

คำว่า คลฺลา (กระพุ้งแก้ม) และ ตลฺลา (สระน้ำ) เป็นศัพท์ใช้เฉพาะที่ไม่ทั่วไป จึงเป็นเทสิยโทษ

๒๓. อธิกะ ใช้ศัพท์เกินไปเพราะสามารถรู้อรรถโดยคล้อยตามบริบทได้ เช่น

ตฺวยิ ราชติ ราชินฺท ริปูนํ สคฺคเสวินํ
ถีนํ อกงฺกโณ ปาณิ สิยา เนตฺต'มนญฺชนํ.

แปลว่า: “ข้าแต่จอมราชัน เมื่อพระองค์ทรงรุ่งโรจน์อยู่ พระเทวีของอริราชศัตรูผู้ซ่องเสพสวรรค์แล้ว ย่อมจะไม่มีพระหัตถ์สวมใส่พระเกยูร พระเนตรเล่า ก็มิได้ทรงแต้มไว้”

ตามธรรมเนียมของชาวอินเดียในสมัยก่อน พระเทวีผู้เป็นหญิงม่ายจะไม่สวมพระเกยูรมือหรือแต้มพระเนตรให้ดูงาม คำว่า อกงฺกโณ ปาณิ (ไม่มีพระหัตถ์สวมใส่พระเกยูร) และเนตฺตมนญฺชนํ (พระเนตรเล่ามิได้ทรงแต้มไว้) แสดงเรื่องที่พระเทวีเหล่านั้นเป็นหญิงม่ายแล้ว คำว่า สคฺคเสวินํ (ผู้ซ่องเสพสวรรค์แล้ว) ไม่จำเป็นต้องกล่าวอีก จึงเป็นอธิกโทษ

๒๔. อูนะ มีคำบกพร่อง เช่น ติโลกติลกํ มุนึ (พระมุนีผู้เปรียบดั่งรอยเจิมของไตรโลก) ประโยคนี้ไม่มีกิริยาคุมพากย์คือ วนฺทามิ (นมัสการ) จึงเป็นอูนโทษ ถ้ามีกิริยา-

พากย์โดยตรงก็ไม่เป็นอูนโทษ พึงสังเกตปณามคาถาในกังขาวิตรณีฎีกาใหม่ว่า

ติโลกติลกํ พุทฺธํ วนฺเท สุทฺธคุณากรํ
กรุณาสีตลีภูต- หทยํ มหิโตทยํ.[๔๑]

แปลว่า: "ข้าพเจ้าขอนมัสการพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดั่งรอยเจิมแห่งไตรโลก ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณธรรมอันบริสุทธิ์ มีพระทัยชุ่มเย็นด้วยพระกรุณา มีพระเมตตาที่น่าชมเชย"

๒๕. ภัคคัจฉันทะ เสียฉันท์ คือมีพยางค์มากหรือน้อยกว่าจำนวนตามที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้ (ดู วุตโตทยมัญชรี อธิบายคาถา ๑๒๘)

๒๖. อุปักกโมปสังหารวิสมะ โทษมีลำดับก่อนหลังไม่เสมอกัน โทษประเภทนี้นับเข้าในภัคครีติโทษ

จบปริจเฉทแรก

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๒

โทสปริหาราวโพธะ

(แสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง)

คำปฏิญญา

๖๘. กทาจิ กวิโกสลฺลา วิโรโธ สกโลปฺย’ยํ
โทสสงฺขฺย’มติกฺกมฺม คุณวีถึ วิคาหเต.
๖๙. เตน วุตฺตวิโรธาน- มวิโรโธ ยถา สิยา
ตถา โทสปริหารา- วโพโธทานิ นียเต.

แปลว่า: “โทษทั้งหมดนี้ล่วงพ้นการนับว่าเป็นโทษ ย่อมหยั่งลงสู่วิถีแห่งคุณด้วยความฉลาดของกวีได้ในบางคราว

ดังนั้น ความไม่ผิดของโทษที่กล่าวมาแล้วจะมีได้โดยประการใด ข้าพเจ้าจะกล่าวถึงปริจเฉทที่แสดงการแก้ไขโทษโดยประการนั้นไว้ ณ บัดนี้”

ความฉลาดของกวีอาจเปลี่ยนข้อที่เป็นโทษนั้นๆ ให้กลายเป็นคุณไปได้ก็มี ท่านจึงแสดงปริจเฉทที่ ๒ ที่ชื่อว่า โทสปริหาราวโพธะ คือแสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง ทั้งนี้เพื่อแนะนำวิธีหลีกเลี่ยงโทษที่กล่าวมาแล้ว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถาวุตฺตโทสา กวิสามตฺถิเยน นิทฺโทสตฺตํ ภชนฺติ. ตสฺส สามตฺถิยตฺถสฺส อุปเทสํ ทสฺสามาติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: “โทษตามที่กล่าวมาแล้ว ย่อมถึงความไม่มีโทษด้วยความ

สามารถของกวี ความหมายก็คือ ข้าพเจ้าจะแสดงคำชี้แนะความ
สามารถเช่นนั้น”

ในพระวินัยปิฎก เวรัญชกัณฑ์ เวรัญชพราหมณ์เห็นพระพุทธเจ้าไม่ทำความเคารพนอบน้อมตนจึงตำหนิพระองค์ว่า ตปสฺสี ภวํ โคตโม[๑] (ท่านพระโคคมะช่างเผาผลาญ) หมายถึงทำให้ผู้สูงอายุไม่พอใจ พระพุทธองค์ทรงยอมรับว่าแผดเผาจริงเพราะเผาบาปทางกาย วาจาใจ ความหมายที่เป็นพุทธาธิบายคือเผาบาป จะเห็นได้ว่าพระปรีชาของพระพุทธองค์สามารถเปลี่ยนโทษให้กลายเป็นคุณไปได้ แม้ความฉลาดของกวีในทางหลักภาษาก็เช่นเดียวกัน ย่อมสามารถแก้ไขโทษให้กลายเป็นคุณได้

คำว่า โทสปริหาราวโพธ มีรูปวิเคราะห์ว่า โทสานํ ปริหาโร โทสปริหาโร, อวพุชฺฌเต ญายเต เอเตนาติ อวโพโธ, โทสปริหารสฺส อวโพโธ โทสปริหาราวโพโธ (โทสปริหาราวโพธะ คือ ปริจเฉทเป็นเครื่องรู้การแก้ไขแห่งโทษ)

* * * * * * * *

การแก้ไขโทษของบท ๘ ประเภท

การแก้ไขวิรุทธัตถันตรโทษ

ตตฺถ วิรุทฺธตฺถนฺตรสฺส ปริหาโร ยถา-

๗๐. วินฺทนฺตํ ปากสาลีนํ สาลีนํ ทสฺสนา สุขํ
ตํ กถํ นาม เมโฆยํ วิสโท สุขเย ชนํ.

แปลว่า: "ในบรรดาโทษเหล่านั้น การแก้ไขวิรุทธัตถันตรโทษ เช่น ฝนนี้ หลั่งพิษให้ จะทำชนนั้นผู้ได้รับความสุขด้วยเห็นข้าวสาลีมีรวงแก่ให้เป็นสุขได้อย่างไร"

คาถานี้ไม่เป็นวิรุทธัตถันตรโทษ คือ โทษมีอรรถอื่นแย้ง หมายความว่า ชาวนาที่ปลูกข้าวจะมีความสุขได้ก็เพราะเห็นข้าวที่ตนหว่านออกรวงสุกเหลืองอร่าม ที่เป็นดังนี้เพราะอาศัยน้ำฝนที่ตกลงมาเกื้อกูลหล่อเลี้ยงต้นข้าว ชาวนาจึงได้เห็นรวงข้าวและมีความสุขได้ ถ้าฝนให้พิษเสียแล้วจะทำให้เขาเป็นสุขได้อย่างไร ดังนั้น บทว่า วิสโท (หลั่งพิษให้) จึงไม่เป็นวิรุทธัตถันตรโทษในที่นี้เพราะมีบทแสดงคำถามว่า กถํ นาม (อย่างไร) เข้าคุม ทำให้ความแปรรูปไป ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตาทิสสฺส ชนสฺส ทุกฺขทานํ ครพทายกสฺส เมฆสฺสาปิ อนุรูปมิติ วิรุทฺธญฺญตฺโถ อปนีโต โหติ.

แปลว่า: "การให้ความทุกข์แก่ชนเช่นนั้นสมควรแม้แก่ฝนที่ให้พิษ ดังนั้น อรรถอื่นที่ตรงกันข้ามจึงถูกนำออกไป"

คัมภีร์อลังการนิสสัยเก่าแต่งคาถาแก้ไขโทษในคำว่า วิสโท อีกลักษณะหนึ่งว่า

อคตฺถิอุทเย กาเล สารเท วิมเล วิเห
สีตจฺโฉ วิสโท เมโฆ ปิวนฺตํ สุขเย ชนํ[๒]

แปลว่า: "เมื่อท้องฟ้าแจ่มใสในฤดูสารทในกาลที่ดาวอคัตถิลอยเด่น ฝนที่ให้น้ำสะอาดชุ่มเย็นย่อมยังชนผู้ดื่มให้เป็นสุข"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ วิส ศัพท์ใน วิสโท ปรากฏในอรรถว่า "น้ำ" เพราะมีบริบท คือ สีตจฺโฉ (สะอาดชุ่มเย็น) จึงไม่เป็นวิรุทธัตถันตรโทษ

ตัวอย่าง

อปิสฺสุ ภควนฺตํ อิมา อนจฺฉริยา คาถาโย ปฏิภํสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา.[๓]

แปลว่า: "แม้คาถาอันน่าอัศจรรย์ยิ่งไม่เคยสดับมาก่อนนี้ ปรากฏแล้วแด่พระผู้มีพระภาค"

ในประโยคข้างต้นนี้โดยทั่วไป อนจฺฉริยา มักแปลว่า "ไม่น่าอัศจรรย์" โดยตัดบทเป็น น + อจฺฉริยา แปลง น เป็น อนฺ แต่ในที่นี้ตัดบทเป็น อนุ + อจฺฉริยา แปลว่า "น่าอัศจรรย์ยิ่ง" แต่บทนี้ไม่เป็นวิรุทธัตถนตรโทษ เพราะมีบทว่า ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา (ไม่เคยสดับมาก่อน) เข้าคุม ทำให้ความหมายหลังเด่นชัด

คำว่า สาลี ใน ปากสาลีนํ มีอรรถ ๒ อย่างคือ "ประกอบ" หรือ "น่ายินดี" มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเกน สาลี ปากสาลี (ปากสาลี คือ ประกอบด้วยการสุกงอม); ปาเกน สาลี ปากสาลี (ปากสาลี คือ น่าชื่นชมเพราะการสุกงอม)

คำว่า สุขเย สำเร็จรูปมาจาก สุข นามธาตุ + ณฺย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ติ เป็น เอ ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถว่า "ทำ" ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๓๙) ว่า ธาตุรูเป นามสฺมา ณฺโย จ (เมื่อสภาพของธาตุพึงประกอบไว้ ลง ณฺย ปัจจัยและปัจจัยอื่นท้ายนามศัพท์) เหมือนคำว่า ทฬฺหยติ (ทำให้มั่น) ที่มาจาก ทฬฺห นามธาตุ + ณฺย ปัจจัย + ติ วิภัตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สุขํ กโรตีติ สุขเยติ นามธาตุ.

แปลว่า: "ย่อมทำให้เป็นสุข จึงเรียกว่า สุขเย เป็นนามธาตุ"

* * * * * * * *

อีกอุทาหรณ์หนึ่ง

ยถา วา-

๗๑. วินายโกปิ นาโคสิ　　　โคตโมปิ มหามติ
ปณีโตปิ รสาเปโต　　　จิตฺตา เม สามิ เต คติ.

แปลว่า: "อีกนัยหนึ่ง เช่น

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ พระองค์แม้เป็นครุฑก็ยังเป็นนาค แม้เป็นวัวประเสริฐก็มีปัญญามาก แม้เป็นรสหวานก็ปราศจากรส ครรลองของพระองค์วิจิตรแก่หม่อนฉัน (อรรถไม่ปรารถนา)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ พระองค์แม้เป็นผู้นำเหล่าสัตว์ก็ทรงปราศจากความชั่ว แม้เป็นวงศ์โคตมะก็มีพระปรีชามาก แม้เป็นผู้ประเสริฐสุดก็ปราศจากรสรักเป็นต้น ครรลองของพระองค์วิจิตรแก่หม่อนฉัน (อรรถปรารถนา)"

คาถานี้แปลได้สองนัยตามสิเลสาลังการ คืออลังการซ้อนความ ตามนัยแรกเป็นวิรุทธัตถันตรโทษเพราะมีข้อความขัดแย้งกันคือครุฑจะเป็นนาคไม่ได้ วัวก็มีปัญญาไม่ได้ รสหวานก็ปราศจากรสไม่ได้ ทั้งคาถานี้ก็มีความหมายบ่งชัดว่าเป็นคำสดุดีพระพุทธเจ้า แต่ไปแปลศัพท์ต่างๆ เป็นสัตว์และรส ก็เป็นความผิด ตามทุติยนัยเป็นการสดุดีพระพุทธเจ้าโดยแท้ คาถานี้จึงเป็นอุทาหรณ์ของการแก้ไขวิรุทธัตถันตรโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ครุฬสฺส นาคตฺตญฺจ ปสุตมสฺส ปญฺญวนฺตตฺตญฺจ ปณีตสฺส นิรสตฺตญฺจ วิรุทฺธํ. ตถาปิ อญฺญปกฺขสฺส อวิรุทฺธตฺตา วิรุทฺธตฺถนฺตรโทโส ปสตฺเถน วิรุทฺธาลงฺกาเรน นิรากโต.

แปลว่า: "ในคาถานี้ ความเป็นนาคแห่งครุฑ ความมีปัญญาแห่งวัวจ่าฝูง และความมีรสแห่งรสหวาน ย่อมขัดแย้งกัน แต่วิรุทธัตถันตรโทษ

ได้รับการแก้ไขด้วยวิรุทธาลังการที่น่าชมเชย เนื่องจากฝ่ายอื่นไม่ขัดแย้งกัน”

ในข้อความข้างต้น วิรุทธาลังการมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิโรธิอลังการ คือ สิเลสาลังการซึ่งมีอรรถแย้งกัน (ดู คาถา ๓๐๐)

คำอธิบายของบทเหล่านั้นที่กล่าวไว้ในฎีกาเก่าและใหม่ มีดังนี้

คำว่า วินายก ตามนัยแรกแปลว่า “ครุฑ” ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ (นก) + นายก (หัวหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า วีนํ ปกฺขีนํ นายโก วินายโก (วินายกะ คือ หัวหน้าของนก) ตามนัยหลัง แปลว่า “ผู้นำเหล่าสัตว์” มาจาก วิ บทหน้า + นี ธาตุ (นเย = นำไป) + ณฺวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สตฺเต วิเนตีติ วินายโก (วินายกะ คือ ผู้นำเหล่าสัตว์)

คำว่า นาค ตามนัยแรกแปลว่า “นาค” ประกอบรูปศัพท์มาจาก น (หามิได้) + อค (สัตว์ไม่ไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า น คจฺฉตีติ อโค, น อโค นาโค (นาคะ คือ สัตว์ที่ไม่ไปหามิได้) ตามนัยหลังแปลว่า “ผู้ไม่มีความชั่ว” มาจาก น (ไม่) + อาคุ (ความชั่ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ เอตสฺสาติ นาโค (นาคะ คือ ผู้ไม่มีความชั่ว) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๕๔) กล่าวว่า อาคุ ศัพท์ใช้ในความหมาย ๒ อย่างคือ “ความชั่ว; โทษ” (บุคคลที่กำลังจะเข้าพิธีอุปสมบทเรียกว่า นาค แปลว่า “ผู้ไม่มีโทษในการอุปสมบท” คือ มีอายุเกิน ๒๐ ปีขึ้นไปเป็นต้น)

คำว่า โคตม ตามนัยแรกแปลว่า “วัวประเสริฐ” สำเร็จรูปมาจาก โค ศัพท์ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสเยน โค โคตโม (โคตมะ คือ วัวประเสริฐสุด) ตามนัยหลังแปลว่า “ผู้เป็นวงศ์โคตมะ” สำเร็จรูปมาจาก โคตม ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอปัจจตัทธิตมีรูปวิเคราะห์ว่า โคตมสฺส อปจฺจํ โคตโม (โคตมะ คือ วงศ์ของฤาษีโคตมะ)

คำว่า มหามติ ในนัยทั้งสองแปลว่า “ผู้มีปัญญามาก” มีรูปวิเคราะห์ว่า มหตี มติ อสฺสาติ มหามติ (มหามติ คือ ผู้มีปัญญามาก)

คำว่า ปณีต ตามนัยแรกแปลว่า “รสหวาน” นัยหลังแปลว่า “ผู้ประเสริฐ” มี

รากศัพท์เหมือนกันในนัยทั้งสอง โดยมาจาก ป บทหน้า + นี ธาตุ (นเย = นำไป) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปธานตฺตํ นีโต ปณีโต (ปณีตะ คือสิ่งที่ถูกนำไปสู่ความเป็นประธาน = รสหวาน; ประเสริฐ)

คำว่า รสาเปต ทั้งสองนัยแปลว่า "ปราศจากรส" ตามนัยแรกหมายถึงปราศจากรสหวาน นัยหลังหมายถึงปราศจากรสรักเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า รสโต อเปโต รสาเปโต (รสาเปตะ คือ สิ่งที่ปราศจากรส)

* * * * * * * *

การแก้ไขอัธยัตถโทษ

อธฺยตฺถสฺส ยถา-

๗๒. กถํ ตาทิคุณาภาเว โลกํ โตเสติ ทุชฺชโน
โอภาสิตาเสสทิโส ขชฺโชโต นาม กึ ภเว.

แปลว่า: "การแก้ไขอัธยัตถโทษ เช่น เมื่อไม่มีคุณธรรมเช่นนั้น ทรชนจะทำให้ชาวโลกยินดีได้อย่างไร ขึ้นชื่อว่าหิ่งห้อยที่ส่องสว่างทั่วทิศพึงมีได้หรือ"

คาถานี้ไม่เป็นอัธยัตถโทษ คือ โทษมีอรรถเกิน หมายความว่า บทว่า โอภาสิตาเสสทิโส แม้จะมีโทษ แต่ด้วยความฉลาดของกวีที่นำความอื่นมาประกอบดัดแปลงใหม่ โดยมีบทแสดงคำถามว่า กถํ ภเว (พึงมีได้หรือ) เข้าคุม ความเป็นโทษของบทนั้นก็หมดไป กลายเป็นคุณขึ้นได้ บทว่า โอภาสิตาเสสทิโส จึงไม่เป็นอัธยัตถโทษในที่นี้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ขชฺโชตสฺส สกลทิโสภาสนสงฺขาตมธิกตฺถโทโส กถํ ตาทิคุณาภาเวจฺจาทิวากฺยลีลาย นิรากโต.

แปลว่า: "โทษมีอรรถเกินกล่าวคือการส่องสว่างทั่วทิศของหิ่งห้อยย่อมถูกแก้ไขด้วยการดำเนินความในประโยคว่า กถํ ตาทิคุณาภาเว เป็นต้น"

คำว่า ตาทิคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาที จ เต คุณา จาติ ตาทิคุณา (ตาทิคุณะ คือ มีคุณธรรมเช่นนั้น)

ตัวอย่าง

โก เต สุโต วา ทิฏฺโฐ วา สีลวา นาม มกฺกโฏ
อิทานิ โข ตํ โอหจฺจํ เอสา อสฺมาก ธมฺมตา.[๕]

แปลว่า: "ท่านเคยได้ยินหรือเคยได้เห็นมาไหมว่า ลิงตัวไหนที่ชื่อว่า
เป็นสัตว์มีศีล บัดนี้ เราจะถ่ายอุจจาระรดศีรษะท่าน ข้อนี้เป็นธรรมดา
ของเรา"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ วิเสสนะคือ สีลวา ไม่เหมาะสมกับวิเสสยะว่า มกฺกโฏ แต่ไม่เป็นอัธยัตถโทษ เพราะมีบทอื่นมาสนับสนุนให้ได้ความเหมาะสม นั่นคือ คำว่า โกเต สุโต วา ทิฏฺโฐ วา (ท่านเคยสดับ หรือพบพานมาก่อน)

* * * * * * * *

การแก้ไขกิลิฏฐโทษ

๗๓. ปเหฬิกาย'มารูฬฺหา น หิ ทุฏฺฐา กิลิฏฺฐตา
ปิยา สุขาลิงฺคิตํ ก- มาลิงฺคติ นุ โน อิติ.

แปลว่า: "กิลิฏฐโทษที่ยกขึ้นในปเหฬี ไม่เป็นข้อเสียหาย ดังอุทาหรณ์ว่า ความสุขย่อมไม่จับใจใครที่ถูกเมียรักกอดหรือ"

บทว่า ปิยา มาจากศัพท์เดิมว่า ปี (ภรรยา) ลงตติยาวิภัตติ เป็นกิลิฏฐโทษ ตามที่กล่าวมาแล้วในคาถา ๒๓ แต่ในคาถานี้ไม่เป็นโทษเพราะถูกยกขึ้นในปเหฬีคือปริศนาและนับเข้าในปเหฬีประเภทที่ ๖ คือ ผรุสาปเหฬี (ดู เรื่องปเหฬีในบทเพิ่มเติมท้ายปริจเฉทที่ ๒)

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ปิยาติ กิลิฏฺฐปทํ ปเหฬิกายมาโรปเนน นิรากตํ โหติ.

แปลว่า: "บทที่ไม่ชัดเจนคือ ปิยา ถูกแก้ไขในที่นี้ด้วยการยกขึ้นในปเหฬี"

คำว่า ปเหฬี สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า หิล ธาตุ (หาวกรเณ = กระทำความสนุกสนาน) + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน หิลนฺติ เอตายาติ ปเหฬี (ปริศนาเป็นเครื่องกระทำความสนุกสนานโดยประการต่างๆ ชื่อว่า ปเหฬี)

คำว่า กิลิฏฺฐตา ลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า กิลิฏฺโฐเยว กิลิฏฺฐตา (กิลิฏฐตา คือ กิลิฏฐโทษนั่นเอง)

* * * * * * * *

ยมกจัดเป็นกิลิฏฐโทษได้

๗๔. ยมเก โน ปโยเชยฺย　　　กิลิฏฺฐปท'มิจฺฉิเต
ตโต ยมก'มญฺญํ ตุ　　　สพฺพ'เมตํมยํ วิย.

แปลว่า: "ผู้รู้ไม่พึงใช้บทที่ไม่ชัดเจนในยมกที่ปรารถนา แต่ยมกอื่นจากนั้นทั้งหมดเหมือนสำเร็จด้วยบทที่ไม่ชัดเจนนี้"

เรื่องของยมกได้กล่าวมาแล้วในคาถา ๒๕ ว่า ยมกที่น่าปรารถนาหมายถึง เป็นที่ยกย่องของวี ต้องมีศัพท์กระจ่างชัดเจน เชื่อมบทได้แนบสนิทไม่ห่างกันและเข้าใจง่าย ไม่ชวนสับสน แต่ยมกที่สับสนเข้าใจยากมีเฉพาะผู้แต่งที่รู้ความหมายได้ คนอื่นรู้ไม่ได้ย่อมนับเข้าในกิลิฏฐโทษ ท่านจึงเตือนสติผู้จะแต่งยมกว่าพึงแต่งให้เข้าใจง่าย มิฉะนั้นแล้วก็จะเป็นกิลิฏฐโทษ

การเขียนยมกนี้ ถือว่าเป็นการแสดงด้านฝีมือทางวรรณศิลป์อย่างยอดเยี่ยม ยมกที่นิยมเขียนในวรรณกรรมบาลี มี ๓ ลักษณะ คือ

๑. ซ้ำบทต้นในทุกบาท เช่น

สนฺตา สนฺตาปิ ธี ยสฺส　　　นนฺตา'นนฺตาวลมฺพโต
ทยาทยาปิ ตํ พุทฺธํ　　　สุตํ'สุตํ'ภิวนฺทิย.[๕]

แปลว่า: "พระปัญญาของพระพุทธเจ้าพระองค์ใดแม้มีที่สุด[โดยการเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป] ก็ไม่มีที่สุดโดยการรับรู้เญยยธรรมอันหาที่สุดมิได้ แม้พระมหากรุณาจะมีที่สุดก็ปราศจากที่สุด โดยรับรู้เหล่าสัตว์อันหาที่สุดมิได้ ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นผู้ทรงเกียรติยศ ไม่ถูกกิเลสรั่วรด"

๒. ซ้ำบทปลายในทุกบาท เช่น

ตถาคโต โย กรุณากโร กโร-
ปยาต'โมสชฺช สุขปฺปทํ ปทํ

อกา ปรตฺถํ กลิสมฺภเว ภเว
นมามิ ตํ เกวลทุกฺกรํ กรํ.[๖]

แปลว่า: “พระตถาคตพระองค์ใดทรงเป็นบ่อเกิดแห่งพระมหากรุณา สละพระนิพพานที่ให้สุขซึ่งมาใกล้พระหัตถ์แล้วบำเพ็ญประโยชน์แก่ผู้อื่นในภพอันเป็นเหตุเกิดทุกข์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระตถาคตผู้ทำสิ่งที่ทำได้ยากยิ่ง พระองค์นั้น”

๓. ซ้ำบทปลายกับบทต้นในทุกบาท เช่น

ธีเรหิ มคฺคนาเยน เยน พุทฺเธน เทสิตํ
สิตํ ธมฺม'มิธญฺญาย ญายเต อมตํ ปทํ.[๗]

แปลว่า: “ธีรชนในโลกนี้เข้าใจธรรมอันหมดจดที่พระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำทางพระองค์ใดทรงแสดงไว้ ย่อมรู้แจ้งอมตธรรม”

บทว่า เอตํมย มีรูปวิเคราะห์ว่า เอเตน นิพฺพตฺตํ เอตํมยํ (เอตังมยะ คือ สำเร็จด้วยบทที่ไม่ชัดเจนนี้)

* * * * * * * *

การแก้ไขเทสวิโรธิโทษ

เทสวิโรธิโน ยถา-

๗๕. โพธิสตฺตปฺปภาเวน ถเลปิ ชลชานฺย'หุํ
นุทนฺตานิ'ว สุจิรา- วาสเกฺลสํ ตหึ ชเล.

แปลว่า: "การแก้ไขเทสวิโรธิโทษ เช่น ด้วยบุญญาธิการของพระโพธิ-สัตว์ ดอกบัวประหนึ่งว่าบรรเทาความเบื่อหน่ายที่อยู่มาเนิ่นนานในน้ำนั้น ได้เกิดแม้บนบก"

การกล่าวว่าดอกบัวเกิดบนบก เป็นเทสวิโรธิ ผิดเทสะ เพราะไม้น้ำต้องเกิดในน้ำ ไม้บกก็ต้องเกิดบนบก แต่อุทาหรณ์นี้ไม่เป็นเทสวิโรธิเพราะมีบทว่า โพธิสตฺตปฺปภาเวน (ด้วยบุญญาธิการของพระโพธิสัตว์) เข้ากำกับไว้ หมายความว่า ในคราวที่พระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ได้เกิดปาฏิหาริย์มากมายในโลกนี้ เช่น หมื่นโลกธาตุสั่นสะเทือนมีดอกไม้ตกจากท้องฟ้า เป็นต้น เรื่องของบุญญาธิการเป็นเรื่องหนึ่งในอจินไตย คือเรื่องไม่ควรคิด แม้คิดก็หาคำตอบไม่ได้ มี ๔ ประการ คือ พุทธวิสัย ฌานวิสัย ผลกรรม และความคิดเรื่องโลก[๑]

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ชลชานํ ถลุปฺปตฺติกถนสงฺขาตํ เทสวิโรธํ อจินฺเตยฺย-ปุญฺญปฺปภาเวน อีทิสานํ อจฺฉริยานํ ปาตุภาวโต โพธิสตฺตปฺปภาเวนาติ อิมินา นิรากโรติ.

แปลว่า: "คันถรจนาจารย์แก้ไขการผิดสถานที่คือการกล่าวถึงการที่ดอกบัวเกิดบนบกได้ในที่นี้ ด้วยบทว่า โพธิสตฺตปฺปภาเวน เพราะปรากฏความมหัศจรรย์เช่นนี้ได้ด้วยบุญญานุภาพที่เป็นอจินไตย"

คำว่า เกฺลส สำเร็จรูปจาก กิลิส ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปเดิมว่า กิเลส เมื่อลบสระ อิ ใน กิ ก็มีรูปว่า เกฺลส ในภาษาบาลีมีการเปลี่ยนคำที่ใช้แทนกันได้ ๒ ประการ คือ

๑. สังโกจนนัย การย่อคำด้วยการลบอักษร เช่น กิเลส = เกฺลส, ปทุม = ปทฺม, รตน = รตฺน, กาติยาน = กจฺจาน, อาจริย = อาเจร หรือด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ = โสณฺณ, อวกาส = โอกาส, นวนีต = โนนีต, ลวณ = โลณ, อุปวสถ = อุโปสถ ดังสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๖๒) ว่า พฺหวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์น้อยและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนมาก ย่อมมี)

๒. สัมปสารณนัย การขยายคำด้วยการเพิ่มและเปลี่ยนพยางค์ เช่น โสตฺถิ = สุวตฺถิ, สรติ = สุมรติ, สเกหิ = สุวเกหิ, สฺวามิ = สุวามิ, สฺวามินี = สุวามินี, สตฺต = สตฺตว, มจฺจ = มาติย, เทฺว = ทุเว, ตณฺหา = ตสิณา, ปมฺห = ปขุม ดังสูตรในสัททนีติ-ปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า อปฺปกฺขรานํ พหฺวตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์มากและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนน้อย ย่อมมี)

คำว่า โพธิสตฺตปฺปภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า โพธิยํ สตฺโต โพธิสตฺโต (โพธิสัตว์ คือ ผู้ผูกพันในมรรคญาณ)

คำว่า สุจิราวาสเกฺลส มีรูปวิเคราะห์ว่า สุจิรํ อาวาโส สุจิราวาโส, สุจิราวาเสน ภูโต เกฺลโส สุจิราวาสเกฺลโส (สุจิราวาสเกลสะ คือ ความเบื่อหน่ายที่เกิดแล้วด้วยการอยู่นานยิ่ง)

คำว่า ชลช มีความหมายเหมือน อมฺพุช, อมฺโภช, วาริช คือ พืชเกิดในน้ำ = ดอกบัว ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า อมฺพุชานิ

* * * * * * * *

การแก้ไขกาลวิโรธิโทษ

กาลวิโรธิโน ยถา-

๗๖. มหานุภาวปิสุโน มุนิโน มนฺทมารุโต
สพฺโพตุกมยํ วายิ ธุนนฺโต กุสุมํ สมํ.

แปลว่า: “การแก้ไขกาลวิโรธิโทษ เช่น ลมอ่อนนี้สำแดงอานุภาพอันใหญ่หลวงของพระมุนี รำเพยพัดเกลี่ยกุสุมาย์ที่บานในทุกฤดูกาลให้สม่ำเสมอ”

ในคาถานี้ บทว่า สพฺโพตุกมยํ (บานในทุกฤดูกาล) แม้จะผิดกาลเพราะดอกไม้ย่อมมีในบางฤดูตามพันธุ์ มิใช่ตลอดปี แต่เมื่อมีบทว่า มหานุภาวปิสุโน (สำแดงอานุภาพอันใหญ่หลวง) ความเป็นโทษนั้นก็หายไป เพราะอานุภาพดังกล่าวสามารถทำให้ดอกไม้ต่างฤดูบานในขณะเดียวกันได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ นานากาเล สมฺภวนฺตานมฺปิ กุสุมานํ เอกกาเล สมฺภวสฺส กาลวิโรธตฺเตปิ ภควโต ปุญฺญานุภาโว ตาทิสมจฺฉริยเมกกฺขเณ ชเนตุํ สมตฺโถติ กาลวิโรธํ มหานุภาวปิสุโนติ อิมินา นิราภโรติ.

แปลว่า: “แม้มีความผิดกาลแห่งการที่ดอกไม้ ซึ่งแม้เกิดในกาลต่างกันเกิดขึ้นในกาลเดียวกัน บุญญานุภาพของพระผู้มีพระภาคสามารถทำให้เกิดความอัศจรรย์เช่นนั้นได้ในขณะเดียวกัน ดังนั้น ท่านจึงแก้ไขการผิดกาลด้วยคำว่า มหานุภาวปิสุโน นี้”

คำว่า มหานุภาวปิสุน มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต อานุภาโว มหานุภาโว, ปิสตีติ ปิสุโน, มหานุภาวสฺส ปิสุโน มหานุภาวปิสุโน (มหานุภาวปิสุนะ คือ สำแดงอานุภาพอันใหญ่หลวง)

คำว่า สพฺโพตุก มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺโพ อุตุ สพฺโพตุ, สพฺโพตุมฺหิ ปุปฺผตีติ สพฺโพตุกํ (สัพโพตุกะ คือ บานในฤดูทั้งปวง) ลง ก ปัจจัยในอรรถปุปผนะ (บาน)

ตัวอย่าง

ลตา วา ยทิ วา รุกฺขา ผลภารา โหนฺติ ตาวเท
เตปชฺช ผลิตา สพฺเพ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.[๙]

แปลว่า: “เถาวัลย์และพฤกษชาติทั้งหลายออกผลพร้อมกัน ในขณะนั้น เถาวัลย์และพฤษชาตินั้นทั้งสิ้นก็ออกผลในวันนี้ ท่านจะเป็นพระพุทธเจ้าโดยแท้”

* * * * * * * *

การแก้ไขกลาวิโรธิโทษ

กลาวิโรธิโน ยถา-

๗๗. นิมฺคฺคมนโส พุทฺธ- คุเณ ปญฺจสิขสฺสปิ
ตนฺติสฺสรวิโรโธ โส น สมฺปีเณติ กํ ชนํ.

แปลว่า: "การแก้ไขกลาวิโรธิโทษ เช่น ความผิดเพี้ยนแห่งเสียงสายพิณของปัญจสิขเทพบุตรผู้มีใจดื่มด่ำในพระพุทธคุณนั้น จะไม่ยังใครให้อิ่มใจเล่า"

ปัญจสิขเทพบุตรเป็นคนธรรพ์ชำนาญในการดีดพิณ จะดีดพิณให้มีเสียงผิดเพี้ยนไปจากนาฏศิลป์นั้น ย่อมเป็นไปไม่ได้ บทว่า ตนฺติสฺสรวิโรโธ แม้ควรต้องโทษคือกลาวิโรธิผิดนาฏศิลป์ แต่ในคาถานี้มีบทว่า นิมฺคฺคมนโส พุทฺธคุเณ (มีใจดื่มด่ำในพระพุทธคุณ) กำกับไว้ ส่องความว่าเมื่อใจของเทพคนธรรพ์นั้นดื่มด่ำในพระพุทธคุณ แล้วเสียงพิณของเธอก็ผิดเพี้ยนไปได้ จึงไม่เป็นกลาวิโรธิโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อกนฺติยา การณภูโต กลาสตฺถาคตกฺกมภงฺโค โลกุตฺตรพุทฺธคุณานุคตพุทฺธิยา ชาโตติ โส ภงฺโค นิมฺคฺคมนโส พุทฺธคุเณติ วุตฺตตฺตา ปีติยา การณเมเวติ น วิโรโธ.

แปลว่า: "การเสียลำดับที่มีในคัมภีร์นาฏยศาสตร์ ซึ่งเป็นเหตุแห่งความไม่น่ายินดีในคาถานี้ เกิดจากปัญญาที่คล้อยตามพระพุทธคุณอันเป็นโลกุตระ ดังนั้น การเสียหายดังกล่าวจึงไม่ผิดพลาดเพราะเป็นเหตุแห่งความปีติยินดี เนื่องจากกล่าวไว้ว่า นิมฺคฺคมนโส พุทฺธคุเณ"

ตัวอย่าง

มานุสิกา จ ทิพฺพา จ ตูริยา วชฺชนฺติ ตาวเท
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.[๑๐]

แปลว่า: "ดนตรีทั้งหลายทั้งที่เป็นของมนุษย์และเป็นของทิพย์บรรเลงแล้วในขณะนั้น ดนตรีทั้งสองอย่างนั้นได้บรรเลงในวันนี้ ท่านจักเป็น พระพุทธเจ้าแน่นอน"

ตามปกติดนตรีของมนุษย์และเทวดามีจังหวะเสียงไม่เหมือนกัน จึงบรรเลงพร้อมกันให้มีเสียงไพเราะกลมกลืนไม่ได้ แต่เสียงดนตรีนั้นบรรเลงได้อย่างไพเราะกลมกลืนกันในเมื่อพระโพธิสัตว์ได้รับพยากรณ์ คำว่า ตาวเท (ในขณะนั้น) แก้ไขความเป็นกลาวิโรธิโทษในข้อความนี้

คำว่า นิมฺคฺคมน มีรูปวิเคราะห์ว่า นิมฺคฺโค มโน อสฺสาติ นิมฺคฺคมโน (นิมุคคมนะ คือ ผู้มีใจดื่มด่ำแล้ว)

คำว่า ตนฺติสฺสรวิโรธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตนฺติยา สโร ตนฺติสฺสโร, ตนฺติสฺสรานํ วิโรโธ ตนฺติสฺสรวิโรโธ (ตันติสสรวิโรธะ คือ ความผิดเพี้ยนแห่งเสียงของสายพิณ)

* * * * * * * *

การแก้ไขโลกวิโรธิโทษ

โลกวิโรธิโน ยถา-

๗๘. คณเย จกฺกวาฬํ โส จนฺทนายปิ สีตลํ
สมฺโพธิสตฺตหทโย ปทิตฺตงฺคารปูริตํ.

แปลว่า: "การแก้ไขโลกวิโรธิโทษ เช่น ผู้มีใจผูกพันในพระสัมโพธิญาณนั้น พึงคำนึงถึงจักรวาลอันเต็มด้วยถ่านเพลิงร้อนว่าเย็นแม้กว่าแก่น-จันทน์"

ตามวิสัยของโลก ถ่านเพลิงเป็นของร้อน จะไปคิดว่าเย็นเป็นไปไม่ได้ แต่พระโพธิ-สัตว์ผู้มุ่งจะบรรลุสัมโพธิญาณ ย่อมอดทนต่อความทุกข์ต่างๆ นานาได้ ถึงจักรวาลจะมีถ่านไฟรุ่งโรจน์เต็มไปหมดก็ไม่ปรากฏความร้อนได้ ญาณที่ปรากฏในหทัยทำให้เกิดความเย็นอย่างยอดเยี่ยม ดังนั้น บทว่า สมฺโพธิสตฺตหทโย (มีใจผูกพันในพระสัมโพธิญาณ) จึงทำให้ข้อความนี้พ้นไปจากโลกวิโรธิโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> อิฏฺฐตฺถลุทฺธสฺส จิตฺตปฺปวตฺติยา อีทิสตฺตา อคฺคิโน จนฺทนโตปิ อธิกสีตตฺตกปฺปนา จนฺทนํ สีตลํ, อคฺคิ อุณฺโหติ ปวตฺตโลกสีมาย วิรุทฺธา น โหติ.

แปลว่า: "การดำริว่าไฟเย็นแม้กว่าไม้จันทน์ ไม่ขัดแย้งกับขอบเขตในโลกที่เป็นไปว่า ไม้จันทน์เย็น ไฟร้อน เพราะความดำเนินไปแห่งจิตของผู้ผูกพันในประโยชน์ที่ตนต้องการเป็นเช่นนี้"

ตัวอย่าง

กุฏฺฏา กวาฏา เสลา จ น โหนฺตาวรณา ตทา
อากาสภูตา เตปชฺช ธุวํ พุทฺโธ ภวิสฺสสิ.[๑๑]

แปลว่า: "กำแพง ประตู และภูเขา มิอาจเป็นสิ่งปิดกั้นได้ในขณะนั้น ทั้งหมดเปิดโล่งในวันนี้ ท่านจักเป็นพระพุทธเจ้าแน่นอน"

คำว่า สมฺโพธิสตฺตหทย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺโพธิยํ สตฺตหทยํ ยสฺสาติ สมฺโพธิสตฺตหทโย (สัมโพธิสัตตหทยะ คือ ผู้มีใจผูกพันในพระสัมโพธิญาณ)

คำว่า ปทิตฺตงฺคารปูริต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทิตฺตานิ องฺคานิ ปทิตฺตงฺคานิ, ปทิตฺตงฺคาเรหิ ปูริตํ ปทิตฺตงฺคารปูริตํ (ปทิตตังคารปูริตะ คือ เต็มไปด้วยถ่านเพลิงที่โชติช่วง)

* * * * * * * *

การแก้ไขญายวิโรธิโทษ

ญายวิโรธิโน ยถา-

๗๙. ปริจฺจตฺตภโวปิ ตฺว- มุปนีตภโว อสิ
อจินฺตฺยคุณสาราย นโม เต มุนิปุงฺคว.

แปลว่า: “การแก้ไขญายวิโรธิโทษ เช่น ข้าแต่มุนีผู้ประเสริฐ พระองค์แม้ทรงสละภพเสียได้แล้วก็ยังทรงน้อมนำภพมา[ให้ชาวโลก] ขอนอบน้อมแด่พระองค์ผู้ทรงคุณธรรมอันยิ่งใหญ่เป็นอจินไตย”

ในคาถานี้มีบทสองบทที่มีลักษณะขัดแย้งกัน คือ ปริจฺจตฺตภโว (สละภพแล้ว) และ อุปนีตภโว (น้อมนำภพมา) ฟังดูจะเห็นได้ว่าความขัดแย้งกันเอง ผิดจากควาเหมาะสม เพราะตามปกติบุคคลจะให้สิ่งที่ตนมีอยู่เท่านั้น ไม่ให้สิ่งที่ไม่มี แต่พระพุทธองค์ทรงสละภพทั้งสิ้นแล้วกลับน้อมนำสุคติภพมาให้ชาวโลก ด้วยคุณธรรมอันยิ่งใหญ่เป็นอจินไตย บทว่า อจินฺตฺยคุณสาราย (ผู้ทรงคุณอันยิ่งใหญ่เป็นอจินไตย) คุมเข้ามาในที่นี้ จึงไม่เป็นญายวิโรธิโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สพฺพาการโต ภวสฺส ปริจฺจตฺตตฺตา อตฺตนิ อวิชฺชมานํ สุคติภวํ โลกสฺส เทตีติ เอตํ ญายาคตํ น โหตีติ ปฏิภาติ, ตถาปิ จ สพฺพญฺญุนํ ปวตฺติ อีทิสาเยวาติ ญายวิโรโธ นิรากโต.

แปลว่า: “ข้อความนี้ว่าพระพุทธองค์ประทานสุคติภพที่ไม่มีในพระองค์เพราะละภพได้แล้วโดยสิ้นเชิง ย่อมปรากฏว่าไม่มีความเหมาะสม แต่ความเป็นไปของพระสัพพัญญูเป็นเช่นนี้โดยแท้ ดังนั้นจึงแก้ไขญายวิโรธิโทษ”

คำว่า ปริจฺจตฺตภว มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริจฺจตฺโต ภโว เยนาติ ปริจฺจตฺตภโว (ปริจจัตตภวะ คือ ผู้สละภพ)

คำว่า อุปนีตภว มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปนีโต ภโว เยนาติ อุปนีตภโว (อุปนีตภวะ

คือ ผู้น้อมนำภพมา)

คำว่า อจินฺตฺยคุณสาร มีรูปวิเคราะห์ว่า อจินฺตฺยา คุณสารา ยสฺมินฺติ อจินฺตฺย-คุณสาโร (อจินตยคุณสาระ คือ ผู้มีคุณอันประเสริฐซึ่งใครๆ คิดไม่ได้)

ปุงฺคว แปลตามศัพท์ว่า "วัวตัวผู้" มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมา จ โส โค จาติ ปุงฺคโว (ปุงควะ คือ วัวตัวผู้) แต่เมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า คือ มุนิ ก็ใช้ในความหมายว่า "ประเสริฐ" เพราะ สีห สทฺทูล และ นาค เป็นต้นมีความหมายว่า "ประเสริฐ" ในเมื่อเข้าสมาสกับบทหน้า ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

สีหกุญฺชรสทฺทูลา- ที ตุ สมาสคา ปุเม.[๑๒]

แปลว่า: "ส่วนศัพท์มี สีห กุญฺชร และ สทฺทูล เป็นต้น เมื่อเป็นไปใน สมาส [ย่อมแสดงถึงอรรถว่า ประเสริฐ] เป็นไปในปุงลิงค์"

ข้อความนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานสันสกฤตชื่ออมรโกศ ดังนี้

อุตฺตรสฺมึ ปเท พฺยคฺฆ- ปุงฺคโวสภกุญฺชรา
สีหสทฺทูลนาคาที ปุเม เสฏฺฐตฺถโคจรา.[๑๓]

แปลว่า: "ศัพท์ทั้งหลายคือ พฺยคฺฆ ปุงฺคว อุสภ กุญฺชร สีห สทฺทูล และ นาค ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอรรถว่า ประเสริฐ ถ้าเป็นบทหลังในกรรม-ธารยสมาสย่อมเป็นไปในปุงลิงค์"

ตัวอย่าง

ยถา ปทุมํ ชลชํ ชลมชฺเฌ วิรูหติ
น โส ลิมฺปติ โตเยน ปริสุทฺโธ หิ เกสรี.
ตเถว ตฺวํ มหาวีร โลเก ชาโต มหามุนิ
โนปลิมฺปสิ โลเกน โตเยน ปทุมํ ยถา.[๑๔]

แปลว่า: "ดอกบัวหลวงเกิดในน้ำ งดงามอยู่กลางน้ำแต่ดอกบัวหลวง ยังคงบริสุทธิ์ ไม่ติดอยู่กับน้ำ ฉันใด ข้าแต่พระพุทธองค์ผู้มีความเพียร

มาก พระองค์ก็ทรงเป็นฉันนั้น มีปัญญายิ่งใหญ่เกิดแล้วในโลก แต่ไม่ทรงติดอยู่กับโลก ดุจดอกบัวหลวงไม่ติดอยู่กับน้ำ ฉะนั้น”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ภาวะที่ดอกบัวหลวงเกิดในน้ำแต่ไม่เปื้อนน้ำและภาวะที่พระพุทธเจ้าทรงอุบัติเกิดในโลก แต่ไม่เกลือกกลั้วกับโลกไม่ผิดความเหมาะสม เพราะทั้งสองอย่างเหล่านี้เป็นของบริสุทธิ์ตามสภาพตน จึงไม่เป็นญายวิโรธิโทษ

* * * * * * * *

การแก้ไขอาคมวิโรธิโทษ

อาคมวิโรธิโน ยถา-

๘๐. เนวาลปติ เกนาปิ วจีวิญฺญตฺติโต ยติ
สมฺปชานมุสาวาทา ผุเสยฺยาปตฺติทุกฺกฏํ.

แปลว่า: "การแก้ไขอาคมวิโรธิโทษ เช่น ภิกษุแม้มิได้เจรจากับใครๆ ก็ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการพูดเท็จด้วยการเปล่งวาจาทั้งที่รู้อยู่"

ข้อความในคาถานี้ดูเหมือนจะผิดจากพระบาลี เนื่องด้วยการต้องอาบัติเพราะมุสาวาทนั้นควรจะต้องมีวจีวิญญัติคือการเปล่งวาจาออกมา เมื่อไม่เปล่งวาจาทำไมจึงต้องอาบัติเพราะสัมปชานมุสาวาทได้ แต่ความจริงนั้นไม่ผิด เพราะในขณะฟังพระปาติโมกข์อยู่ ถ้าภิกษุมีอาบัติก็ต้องเปิดเผย เมื่อไม่บอกก็ถือเป็นการปกปิดอาบัติซึ่งพูดเท็จในกรณีที่ปกปิด ดังสาธกในพระบาลีว่า

สมฺปชานมุสาวาเท กึ โหติ. ทุกฺกฏํ โหติ.[๑๕]

แปลว่า: "อาบัติอะไรมีอยู่เพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้ตัว ได้แก่อาบัติทุกกฏ"

อนาลปนฺโต มนุเชน เกนจิ
วาจาคิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย
อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ น กายิกํ
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา.[๑๖]

แปลว่า: "ภิกษุมิได้กล่าวกับมนุษย์คนใดคนหนึ่ง ทั้งมิได้เปล่งวาจาสนทนากับคนอื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจา มิใช่ทางกาย ปัญหาข้อนี้ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว"

ด้วยเหตุดังกล่าว ข้อความในคาถานี้จึงพ้นจากอาคมวิโรธิโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อนาลปนฺตสฺส วจีวิญฺญตฺติโต มุสาวาโท กถํ สมฺภวตีติ

อภิธมฺมาปนฺนวิโรโธ. สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหตีติ นิทานุทฺเทเส นิทฺทิฏฺฐวจีทฺวาเร อกิริยสมุฏฺฐานา ทุกฺกฏาปตฺติ โหตีติ อาคมวิโรโธ นิราทโต. มุสาภณนํ วินา อาปตฺติ กถํ ภวตีติ. ยถา กาเล อวสฺสมานเมฆโต สญฺชาตทุพฺภิกฺขํ เมฆกตํ ทุพฺภิกฺขนฺติ วตฺตพฺพํ โหติ, เอวํ กเถตพฺพกาเล อกถนโต สญฺชาตา วจีทฺวาเร อกิริย-สมุฏฺฐานา ทุกฺกฏาปตฺติปิ ตโต สญฺชาตาติ วตฺตพฺพา โหติ.

แปลว่า: “การขัดแย้งที่เป็นไปในพระอภิธรรมว่า มุสาวาทจะมีแก่ผู้ไม่เจรจาด้วยวจีวิญญัติได้อย่างไร ย่อมมีในคาถานี้ แต่การขัดแย้งกับหลักฐานถูกแก้ไขไว้ เพราะว่าเป็นอาบัติทุกกฏที่มีการไม่กระทำเป็นสมุฏฐานในวจีทวารที่แสดงไว้ในนิทานุเทศว่า สนฺตึ อาปตฺตึ นาวิกเรยฺย, สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหติ (เมื่อสวดถึงครั้งที่ ๓ ท่านผู้ใดระลึกอยู่ไม่พึงบอก สัมปชานมุสาวาทย่อมมีแก่ท่านผู้นั้น)

ถามว่า : อาบัติย่อมมีได้อย่างไรโดยปราศจากการพูดเท็จ

ตอบว่า : การมีข้าวยากหมากแพงที่เกิดจากฝนไม่ตกตามฤดูกาล ควรกล่าว[โดยปริยาย]ว่าการมีข้าวยากหมากแพงถูกฝนกระทำขึ้น ฉันใด แม้อาบัติทุกกฏที่มีการไม่กระทำเป็นสมุฏฐานในวจีทวารซึ่งเกิดจากการไม่บอกในเวลาที่ควรบอกก็ควรกล่าวว่าเกิดจากการไม่บอกนั้นได้”

คำว่า เกนาปิ ตัดบทเป็น เกน + อปิ เป็นกลุ่มนิบาตที่เรียกว่า นิปาตสมุทายะ มีอรรถว่า “ใครๆ” เหมือนคำว่า เกนจิ ที่มี จิ นิบาตอยู่ท้าย เกน ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เกนจิ (กับใครๆ) ในที่นี้ลงตติยาวิภัตติในอรรถสหัตถตติยา แปลว่า “กับ” ดังอุทาหรณ์ว่า เทวทตฺโต ราชคหํ ปาวิสิ โกกาลิเกน ปจฺฉาสมเณน (พระเทวทัตเข้าไปสู่กรุงราชคฤห์กับพระปัจฉาสมณะชื่อว่า โกกาลิกะ)

คำว่า สมฺปชานมุสาวาท มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺปชานาตีติ สมฺปชานนฺโต, สมฺปชานนฺตสฺส มุสาวาโท สมฺปชานมุสาวาโท (สัมปชานมุสาวาทะ คือ การพูดเท็จของผู้รู้อยู่)

มีศัพท์เดิมว่า สมฺปชานนฺตมุสาวาท ลบ นฺต ใน สมฺปชานนฺต เพื่อย่อคำ

คำว่า อาปตฺติทุกฺกฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปตฺติเยว ทุกฺกฏํ อาปตฺติทุกฺกฏํ (อาปัตติ-ทุกกฏะ คือ อาบัติทุกกฏ)

ตัวอย่าง

อิตฺถึ หเน น มาตรํ ปุริสญฺจ น ปิตรํ หเน
หเนยฺย อนริยํ มนฺโท เตน จานนฺตรํ ผุเส.
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา.[๑๗]

แปลว่า: "บุคคลผู้โง่เขลาฆ่าสตรีซึ่งมิใช่มารดาและฆ่าบุรุษซึ่งมิใช่บิดา ฆ่าบุคคลผู้มิใช่พระอริยะ แต่ต้องอนันตริยกรรมเพราะโทษนั้น ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ การกล่าวว่าผู้ฆ่าสตรีซึ่งมิใช่มารดา และฆ่าบุรุษซึ่งมิใช่บิดา ฆ่าบุคคลผู้มิใช่พระอริยะ แต่ต้องอนันตริยกรรมเพราะโทษนั้น ดูเหมือนว่าจะขัดแย้งกับพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงอนันตริยกรรม ๕ คือ ฆ่าบิดา ฆ่ามารดา ฆ่าพระอรหันต์ ทำโลหิตุปบาท และทำสังฆเภท แต่ข้อความในคาถานี้ไม่เป็นอาคมวิโรธิโทษ เพราะหมายเอาการฆ่าบิดามารดาที่เปลี่ยนเพศไป จึงต้องอนันตริยกรรม

* * * * * * * *

การแก้ไขเนยยโทษ

เนยฺยสฺส ยถา-

๘๑. มรีจิจนฺทนาเลป- ลาภา สีตมรีจิโน
อิมา สพฺพาปิ ธวลา ทิสา โรจนฺติ นิพฺภรํ.

แปลว่า: “การแก้ไขเนยยโทษ เช่น แม้ทิศทั้งปวงนี้ขาวสว่างยิ่งนัก เพราะ ได้การชโลมไล้ด้วยจุรณจันทน์คือรัศมีแห่งดวงเดือน”

ในคาถานี้ไม่มีความเป็นเนยยโทษ คือ โทษเพิ่มบทอื่น เพราะบทที่จะต้องนำมาประกอบเพื่อความแจ่มแจ้งได้ปรากฏแล้ว พึงย้อนไปดูคาถา ๓๕ ประกอบด้วยจะเห็นความชัดเจนขึ้นคือในคาถานั้นพูดขึ้นมาลอยๆ ไม่มีเหตุผลต้นปลาย ส่งผลให้ความไม่บริบูรณ์ แต่ในคาถานี้ มีคำแสดงเหตุคือ มรีจิจนฺทนาเลปลาภา (เพราะได้การชโลมไล้ด้วยจุรณ-จันทน์คือรัศมี) จึงพ้นจากเนยยโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ทิสานํ ธวลการณสฺส มรีจิจนฺทนาเลปลาภา สีตมรีจิโนติ วุตฺตตฺตา เนยฺยโทโส น ปติฏฺฐาติ.

แปลว่า: “เนยยโทษย่อมไม่ตั้งอยู่ เนื่องจากกล่าวถึงเหตุที่ทิศมีสีขาวว่า เพราะได้การโชมไล้ด้วยจุรณจันทน์ คือ รัศมีแห่งดวงเดือน”

ตัวอย่าง

น มํ สีตํ น มํ อุณฺหํ น มํ ชาลสฺมิ พาธนํ
ยญฺจ มํ มญฺญเต มจฺฉี อญฺญํ โส รติยา คโต.[๑๘]

แปลว่า: “ความเย็น ความร้อน และการติดอยู่ในข่ายไม่ได้เบียดเบียน ให้เราได้รับทุกข์ เหมือนเรื่องที่นางปลาเข้าใจว่าไปยินดีนางปลาตัวอื่น”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ ต้องเพิ่มกิริยาคุมพากย์ของบทกัตตาคือ สีตํ และ อุณฺหํ ว่า พาธติ (เบียดเบียน) แต่บทนี้เป็นที่คาดคะเนได้ด้วยคำว่า พาธนํ ในบาทที่ ๒ จึงไม่เป็นเนยยโทษ

โดยทั่วไปประโยคบาลีที่ไม่มีกิริยาคุมพากย์ปรากฏอยู่ มักเพิ่ม อตฺถิ (มี) หรือ ภวติ (มี, เป็น) ดังกฎทั่วไปที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

ยตฺถ กฺริยาปทํ นตฺถิ. ตตฺถ อตฺถิ, ภวตีติ อชฺฌาหริตพฺพํ.

แปลว่า: "ในพากย์ใดไม่มีบทกริยา พึงเพิ่มบทว่า อตฺถิ หรือ ภวติ เข้ามาในพากย์นั้น

ข้อความนี้สอดคล้องกับคำอธิบายในปทรูปสิทธิฎีกาว่า

ยตฺถ หิ กฺริยาปทํ น สูยติ, ตตฺถ อตฺถิ ภวตีติ สมฺพนฺโธ.[๑๙]

แปลว่า: "โดยแท้จริงแล้ว ในพากย์ใดไม่ได้ยินบทกริยา พึงเพิ่มสัมพันธ์บทว่า อตฺถิ, ภวติ ในพากย์นั้น"

คำว่า มรีจิจนฺทนาเลปลาภ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺทนมิว จนฺทนํ, มรีจิโยเยว จนฺทนํ มรีจิจนฺทนํ, มรีจิจนฺทนสฺส อาเลโป มรีจิจนฺทนาเลโป, มรีจิจนฺทนาเลปสฺส ลาโภ มรีจิ-จนฺทนาเลปลาโภ (มรีจิจันทนาเลปลาภะ คือ การได้การชโลมไล้ด้วยจุรณจันทน์คือรัศมี)

คำว่า สีตมรีจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สีตา มรีจิ ยสฺสาติ สีตมรีจิ (สีตมรีจิ คือ ผู้มีรัศมีเย็น = ดวงจันทร์)

คำว่า นิพฺภร แปลว่า "ยิ่ง" ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า อติสยํ (ยิ่ง) ลงทุติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ คำไวพจน์ของบทนี้ คือ ภุส, อติสย, ทฬฺห, ติพฺพ, เอกนฺต, อติมตฺต และพาฬฺห

* * * * * * * *

อีกนัยหนึ่ง

ยถา วา-

๘๒. มโนนุรญฺชโน มารงฺ- คนาสิงฺคารวิพฺภโม
ชิเนนา'สมนุญฺญาโต มารสฺส หทยานโล.

แปลว่า: "อีกนัยหนึ่ง เช่น การกรีดกรายยั่วยวนของธิดามารที่ชวนตรึงใจ ซึ่งพระชินเจ้าไม่ทรงนำพา กลายเป็นไฟสุมใจพระยามาร"

ความในคาถานี้คือ เมื่อธิดามารมาล่อลวงพระพุทธองค์ไม่สำเร็จ เพราะพระพุทธองค์ไม่ทรงนำพา ก็เป็นอันว่าพวกมารต้องพ่ายแพ้แก่พระองค์ โดยเหตุที่ไม่มีบทแสดงเหตุกล่าวไว้โดยตรงจึงมีท่วงทีเหมือนจะเป็นเนยยโทษ แต่ในเมื่อได้วางบทว่า หทยานโล (กลายเป็นไฟสุมใจ) ลงไปแล้ว ความหมายที่ว่าพระยามารพ่ายแพ้ก็ปรากฏชัดเจน การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า วังกวุตติ คือ การกล่าวโดยอ้อม หมายความว่า ไม่บอกตรงๆ ว่าพระยามารพ่ายแพ้ แต่บอกว่าเป็นไฟสุมใจของมาร ก็มีความหมายอย่างนั้นอยู่แล้ว จึงไม่เป็นเนยยโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ กิญฺจาปิ มารงฺคนานํ ปราชยวาจโก สทฺโท นตฺถิ, ตถาปิ สิงฺคารวิพฺภโม มารสฺส หทยานโลติ วุตฺเต มารงฺคนาปราชยํ วินา ตาทิสโสกุปฺปตฺติการณสฺส อนธิคตตฺตา อญฺญถานุปปตฺติลกฺขณสามตฺถิเยน ตาสํ ปราชโย ปกาสิโต โหตีติ อีทิสวงฺกวุตฺติยา พนฺธคุณตฺตา เนยฺยโทโส นิรากโต โหตีติ.

แปลว่า: "แม้ศัพท์ที่แสดงถึงความพ่ายแพ้ของธิดามารไม่มีอยู่ในคาถานี้ แต่เมื่อกล่าวว่า การกรีดกรายยั่วยวนของธิดามารกลายเป็นไฟสุมใจพระยามาร ก็เป็นอันแสดงความพ่ายแพ้ของธิดามารเหล่านั้น โดยปริยายในลักษณะที่เป็นไปไม่ได้ด้วยประการอื่น เนื่องจากไม่มีเหตุให้เกิดความโศกเช่นนั้นโดยปราศจากความพ่ายแพ้ของธิดามาร ดังนั้นจึงแก้ไขเนยยโทษได้เพราะการกล่าวโดยอ้อมเช่นนี้เป็นคุณสมบัติในบท

ประพันธ์ ดังนี้แล”

ตามหลักภาษา การกล่าวโดยอ้อมในลักษณะนี้เรียกว่า อวุตตสิทธินัย คือการสำเร็จโดยไม่กล่าวไว้โดยตรง ดังข้อความที่พระเจ้าสุตโสมกล่าวว่า ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (เราพึงเห็นท่านเป็นผู้ไม่มีโรคตลอดร้อยปี) ข้อความนี้เป็นการกล่าวขอชีวิตโดปริยาย เพราะเมื่อพระเจ้าสุตโสมทรงพระชนม์ชีพต่อไป จึงสามารถทอดพระเนตรเห็นโปริสาทตลอดร้อยปีได้

คำว่า มโนนุรญฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า มโน อนุรญฺเชตีติ มโนนุรญฺชโน (มโนนุรัญ-ชนะ คือ การยังใจให้ยินดี)

คำว่า มารงฺคนาสิงฺคารวิพฺภม มีรูปวิเคราะห์ว่า มารงฺคนานํ สิงฺคาโร มารงฺคนาสิงคาโร, มารงฺคนาสิงฺคาเรน กโต วิพฺภโม มารงฺคนาสิงฺคารวิพฺภโม (มารังคนาสิงคารวิพภมะ คือ การกรีดกรายที่กระทำด้วยการยั่วยวนของธิดามาร)

ตัวอย่าง

ทณฺเฑเนเก ทมยนฺติ องฺกุสาหิ กสาหิ จ
อทณฺเฑน อสตฺเถน นาโค ทนฺโต มเหสินา.[๒๐]

แปลว่า: “คนฝึกช้างและคนฝึกม้าบางจำพวก มีท่อนไม้ ขอและแส้ จึงจะฝึกได้ พระพุทธเจ้าผู้ประสบคุณอันยิ่งใหญ่ ไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้ศาสตรา ทรงฝึกช้างได้เลย”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ต้องเพิ่มบทว่า นาคํ เป็นกรรมของ ทมยนฺติ แต่ ไม่เป็นเนยยโทษ เพราะบาทที่ ๔ มี นาโค อยู่แล้ว จึงสามารถคาดคะเนบทกรรมนี้ได้ อนึ่ง แม้ในคาถานี้จะไม่กล่าวถึงเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงปราบช้างนาฬาคีรี ข้อความนี้ก็เป็นอันทราบได้โดยปริยายว่าคือพระเมตตา โดยอิงอาศัยข้อความว่า อทณฺเฑน อสตฺเถน (ไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้ศาสตรา) ดังนั้น ข้อความท่อนหลังจึงพ้นจากเนยยโทษ เพราะแสดงเหตุโดยปริยายไว้แล้ว

การแก้ไขวิเสสนาเปกขโทษ

วิเสสนาเปกฺขสฺส ยถา-

๘๓. อปยาตาปราธมฺปิ อยํ เวรี ชนํ ชโน
โกธปาฏลภูเตน ภิยฺโย ปสฺสติ จกฺขุนา.

แปลว่า: "การแก้ไขวิเสสนาเปกขโทษ เช่น ชนผู้จองเวรนี้เขม้นมองชน ผู้แม้ไม่มีความผิดด้วยนัยน์ตาแดงเรื่อ เพราะความโกรธ"

คาถานี้ไม่เป็นวิเสสนาเปกขโทษ คือ โทษมองหาวิเสสนะ หมายความว่า การเห็นหรือมอง แม้ไม่ระบุว่าเห็นด้วยนัยน์ตาก็เป็นอันทราบได้ เพราะการเห็นเป็นหน้าที่ของตาอย่างเดียว จะเห็นด้วยอวัยวะอื่นไม่ได้ (ดู คาถา ๓๗) แต่ในคาถานี้วางบทว่า โกธปาฏลภูเตน (แดงเรื่อเพราะความโกรธ) ลงไปเป็นวิเสสนะของ จกฺขุนา ทำให้ได้ความชัดขึ้น บทว่า จกฺขุนา ในคาถานี้จึงไม่เป็นวิเสสนาเปกขโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ปสฺสตีติ วจนสฺส วิชฺชมานตฺเตปิ จกฺขุนาติ วิเสสฺยวจนํ โกธปาฏลภูเตนาติ วิเสสนสฺส ลพฺภมานตฺตา สาตฺถกํ โหตีติ วิเสสนาเปกฺขโทโส นิรากโตติ.
>
> แปลว่า: "แม้มีความปรากฏแห่งคำว่า ปสฺสติ วิเสสยศัพท์คือ จกฺขุนา มีประโยชน์ได้เพราะปรากฏวิเสสนะว่า โกธปาฏลภูเตน ดังนั้น จึงแก้ไขวิเสสนาเปกขโทษ ดังนี้แล"

คำว่า อปยาตาปราธ ตัดบทเป็น อปยาต + อปราธ มีรูปวิเคราะห์ว่า อปยาโต อปราโธ อสฺมาติ อปยาตาปราโธ (อปยาตาปราธะ คือ ผู้มีโทษอันปราศจากแล้ว)

คำว่า โกธปาฏลภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า โกเธน ปาฏลภูตํ โกธปาฏลภูตํ (โกธปาฏลภูตะ คือ อันแดงเรื่อเพราะความโกรธ)

คำว่า ปาฏล คือ สีแดงเรื่อ ดังคัมภีร์อภิธาน (คาถา ๙๗) กล่าวว่า ปาฏโล เสตโลหิโต (สีแดงที่ผสมกับสีขาว ชื่อว่า ปาฏละ)

ตัวอย่าง

อุทุมฺพรปุปฺผํว จนฺทมฺหิ สสกํ ยถา
วายสานํ ยถา ขีรํ ทุลฺลโภ โลกนายโก.[๒๑]

แปลว่า: “ความเป็นพระพุทธเจ้าผู้ทรงเป็นผู้นำชาวโลกนี้หาได้ยากเหมือนหาดอกมะเดื่อก็ดี เหมือนหากระต่ายในดวงจันทร์ก็ดี หรือเหมือนหาน้ำมันกา”

บทว่า สสกํ (กระต่าย) และ ขีรํ (น้ำมัน) ถ้าไม่มีวิเสสนะคือ จนฺทมฺหิ (ดวงจันทร์) และ วายสานํ (กา) ก็เป็นวิเสสนาเปกขโทษ เพราะกระต่ายและน้ำมันหาได้ง่าย แต่เมื่อกล่าววิเสสนะว่า จนฺทมฺหิ และ วายสานํ ความเป็นวิเสสนาเปกขโทษก็หมดไป อนึ่ง ในเรื่องนี้มิได้หมายถึงวิเสสนะที่มีวิภัตติเหมือนกับวิเสสยะที่เรียกว่า ตุลยาธิกรณะ ท่านยังหมายความถึงวิเสสนะที่มีวิภัตติต่างกับวิเสสยะอีกด้วย เริ่มตั้งแต่ทุติยาวิภัตติถึงสัตตมีวิภัตติ

คัมภีร์อลังการนิสสัยเก่าได้แสดงอุทาหรณ์การจ้องดูในแง่ดีที่พ้นจากความเป็นวิเสสนาเปกขโทษว่า

จิรปฺปวาสึ ปุริสํ ทูรโต โสตฺถิมาคตํ
สุหชฺชา มฺหิตปุพฺเพน ภิยฺโย ปสฺสนฺติ จกฺขุนา.[๒๒]

แปลว่า: “บุรุษผู้จากไปนาน เมื่อกลับมาจากสถานที่ไกลโดยสวัสดีบรรดามิตรสหายย่อมมองดูด้วยนัยน์ตายิ้มแย้ม”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ บทว่า มฺหิตปุพฺเพน (มีการยิ้มเป็นเบื้องหน้า) เป็นวิเสสนะทำให้ จกฺขุนา ไม่เป็นวิเสสนาเปกขโทษ

* * * * * * * *

การแก้ไขหีนัตถโทษ

หีนตฺถสฺส ยถา-

๘๔. อปฺปกานมฺปิ ปาปานํ ปภาวํ นาสเย พุโธ
อปิ นิปฺปภตานีต- ขชฺโชโต โหติ ภาณุมา.

แปลว่า: "การแก้ไขหีนัตถโทษ เช่น ผู้มีปัญญาพึงขจัดกำลังของบาปแม้เล็กน้อยให้หมดไป แม้ดวงอาทิตย์ก็ทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไปเช่นกัน"

ในคาถา ๓๘ ได้กล่าวถึงวิเสสนะคือ นิปฺปภีกตขชฺโชโต (ทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไป) ว่าเป็นบทที่ต้องหีนัตถโทษคือโทษมีอรรถทราม แต่ในคาถานี้มีบทอื่นคุมความอยู่ คือ กล่าวเทียบถึงการทำลายกำลังของบาปแม้จะน้อยให้หมดไป เปรียบดั่งดวงอาทิตย์ทำลายแสงหิ่งห้อย ความสมกันกลมกลืนกัน บทว่า นิปฺปภตานีตขชฺโชโต (ทำให้หิ่งห้อยสิ้นแสงไป) จึงพ้นจากหีนัตถโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อปิ นิปฺปภติจฺจาทิวจนวิลาสวเสน หีนปกฺขํ คเหตฺวาปิ สูริยอุฑารตฺตสฺเสว โปสิตตฺตา นิปฺปภตานีตขชฺโชโตติ วิเสสนปทํ หีนตฺถโทสํ น นิสฺสยติ.

แปลว่า: "บทวิเสสนะคือ นิปฺปภตานีตขชฺโชโต ในคาถานี้ย่อมไม่อาศัยหีนัตถโทษ เพราะแม้ถือเอาฝ่ายทรามก็เพิ่มพูนความยิ่งใหญ่แห่งดวงอาทิตย์ ด้วยความงามแห่งคำว่า อปิ นิปฺปภตา เป็นต้น"

คำว่า นิปฺปภตานีตขชฺโชโต มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ปภา เยสนฺติ นิปฺปภา, นิปฺปภานํ ภาโว นิปฺปภตา, นิปฺปภตํ อานีตา ขชฺโชตา เยนาติ นิปฺปภตานีตขชฺโชโต (นิปปภตานีตขัชโชตะ คือ มีหิ่งห้อยที่นำไปแล้วสู่ความไม่มีแสงสว่าง)

* * * * * * * *

การแก้ไขอนัตถโทษ

อนตฺถสฺส ยถา-

๘๕. น ปาทปูรณตฺถาย ปทํ โยเชยฺย กตฺถจิ
ยถา วนฺเท มุนินฺทสฺส ปาทปงฺเกรุหํ วรํ.

แปลว่า: “การแก้ไขอนัตถโทษ เช่น กวีชนไม่ควรประกอบบท เพื่อให้เต็มบาทในบทประพันธ์ใดๆ ดังอุทาหรณ์ว่าข้าพเจ้าไหว้บัวบาทอันประเสริฐของพระจอมมุนี”

ในคาถา ๓๙ แสดงอุทาหรณ์ในบาทที่ ๔ ว่า ปาทปงฺเกรุหมฺปิ จ บทว่า ปิ และ จ ไม่มีความหมายอะไร ใส่เข้ามาเพื่อให้ครบพยางค์ในบาท ในคาถานี้แก้เป็น ปาทปงฺเกรุหํ วรํ บทว่า วรํ ไม่เป็นอนัตถโทษคือไม่มีอรรถ เพราะมีความหมายว่า “ประเสริฐ” เป็นวิเสสนะของ ปาทปงฺเกรุหํ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เหฏฺฐา ทุฏฺโฐทาหรเณ วิย ปาทปูรณตฺถํ กสฺสจิ ปทสฺส อโยชิตตฺตา สาตฺถกปเทหิ นิรตฺถกโทโส นิรากโตติ.

แปลว่า: “โทษที่ไม่มีอรรถถูกแก้ไขไว้ด้วยบทที่มีอรรถ เพราะไม่ประกอบบทใดๆ เพื่อให้เต็มบาทเหมือนอุทาหรณ์ผิดในปริจเฉทก่อนดังนี้แล”

คำว่า ปาทปงฺเกรุห มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทเมว ปงฺเกรุหํ ปาทปงฺเกรุหํ (ปาทปังเกรุหะ หมายถึง ดอกบัวคือพระบาท)

* * * * * * * *

การแก้ไขโทษของพากย์ ๙ ประเภท

การแก้ไขเอกัตถโทษ

เอกตฺถสฺส ยถา-

๘๖. ภยโกธปสํสาทิ- วิเสโส ตาทิโส ยทิ
วตฺตุํ กามียเต โทโส น ตตฺเถ’กตฺถตากโต.

แปลว่า: “การแก้ไขเอกัตถโทษ เช่น ในกรณีพิเศษมีความกลัว โกรธ และชมเชยเป็นต้นนั้น หากต้องการกล่าวซ้ำ ก็ไม่เป็นเอกัตถโทษ”

ในคาถา ๔๐ ท่านกล่าวถึงเอกัตถโทษไว้ คือ วาริโท วาริโท ในศัพท์ทั้งสองนี้ ศัพท์แรกแปลว่า “ให้น้ำ” ศัพท์หลังแปลว่า “ฝน” ที่แปลว่า ให้น้ำ ก็เป็นวิเสสนะของฝนนั้นเอง ศัพท์ทั้งสองนี้จึงมีความเป็นอันเดียวกันมิได้ผิดแผกกันไป แต่ถ้ากวีชนปรารถนาจะกล่าวถึงกรณีพิเศษที่เป็นข้อยกเว้นคืออาเมฑิตะหมายถึงคำซ้ำที่ใช้ในขณะกลัวและโกรธเป็นต้น ก็ไม่เป็นเอกัตถโทษคือมีอรรถเดียว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ภยาทิวิเสเส วตฺตุมิจฺฉิเต ปุพฺพุจฺจาริตปทสฺส ปุนุจฺจารเณ เอกตฺถโทโส น โหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: “ความหมายก็คือ เมื่อปรารถนากล่าวถึงกรณีพิเศษมีความกลัวเป็นต้น เอกัตถโทษในการกล่าวซ้ำบทที่กล่าวมาก่อน ย่อมไม่มี”

คำซ้ำที่กล่าวในขณะกลัวเป็นต้นนี้เรียกว่า อาเมฑิต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + เมฑิ ธาตุ (อุมฺมทเน = วิกลจริต) + ต ปัจจัย ส่วน เมฑิ ธาตุที่มี อา เป็นอุปสรรคอยู่หน้ามีอรรถว่า ทฺวตฺติกฺขตฺตุมุจฺจารณ (กล่าวซ้ำ ๒-๓ ครั้ง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาเมฑียติ ปุนปฺปุนํ อุจฺจารียตีติ อาเมฑิตํ (คำที่กล่าวซ้ำบ่อยๆ ชื่อว่า อาเมฑิตะ) ปรากฏใช้ในฐานะ ๙ อย่าง คือ

๑. ภยะ กลัว เช่น สปฺโป สปฺโป (งูๆ) โจโร โจโร (โจรๆ)
๒. โกธะ โกรธ เช่น วิชฺฌ วิชฺฌ (แทงๆ) ปหร ปหร (ตีๆ)

๓. ปสังสา ชมเชย เช่น สาธุ สาธุ (ดีๆ)

๔. ตุริตะ รีบด่วน เช่น คจฺฉ คจฺฉ (ไปๆ) อเปหิ อเปหิ (หลีกๆ)

๕. โกตูหละ วุ่นวาย เช่น อาคจฺฉ อาคจฺฉ (มาๆ) ปสฺส ปสฺส (ดูๆ)

๖. อัจฉระ อัศจรรย์ เช่น พุทฺโธ พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าๆ)

๗. หาสะ ร่าเริง เช่น อภิกฺกมถายสฺมนฺโต อภิกฺกมถายสฺมนฺโต (เดินตรงไปเถิดท่านๆ)

๘. โสกะ เศร้าโศก เช่น กหํ เอกปุตฺตก กหํ เอกปุตฺตก (ลูกน้อยอยู่ไหนๆ)

๙. ปสาทะ ผ่องใส เช่น อโห สุขํ อโห สุขํ (สุขหนอๆ)

ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงลักษณะและการใช้อาเมฑิตะว่า

อาเมฑิตนฺติ วิญฺเญยฺยํ ทฺวตฺติกฺขตฺตุมุทีริตํ.[๒๓]

แปลว่า: “การกล่าวซ้ำ ๒-๓ ครั้งพึงทราบว่าชื่ออาเมฑิตะ”

ภเย โกเธ ปสํสายํ ตุริเต โกตูหเลจฺฉเร

หาเส โสเก ปสาเท จ กเร อาเมฑิตํ พุโธ.[๒๔]

แปลว่า: “ผู้รู้พึงทำอาเมฑิตะในเวลากลัว โกรธ ชมเชย รีบด่วน วุ่นวาย อัศจรรย์ ร่าเริง เศร้าโศก และผ่องใส”

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ที่ไม่เป็นเอกัตถโทษ

ยถา-

๘๗. สปฺโป สปฺโป อยํ หนฺท นิวตฺตตุ ภวํ ตโต
ยทิ ชีวิตุกาโมสิ กถํ ตมุปสปฺปสิ.

แปลว่า: "การแก้ไขเอกัตถโทษ เช่น ตายละ นี่งูๆ ท่านจงถอยจากที่นั้น ถ้ายังต้องการชีวิตอยู่ ทำไมจึงเข้าไปใกล้มัน"

ในคาถานี้ใช้คำซ้ำคือ สปฺโป สปฺโป เหมือนกับ วาริโท วาริโท ในคาถา ๔๐ แต่ในที่ นี้ไม่เป็นเอกัตถโทษ เพราะเป็นอาเมฑิตะที่กล่าวด้วยอำนาจของความกลัว แม้อาเมฑิตะที่กล่าวด้วยอำนาจของความโกรธเป็นต้นก็มีนัยเดียวกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ภเย อาเมฑิตวจนตฺตา เอกตฺถตาโทโส นตฺถิ.

แปลว่า: "โทษในความมีอรรถเดียวย่อมไม่มี เพราะเป็นคำกล่าวซ้ำในขณะกลัว"

ตัวอย่าง

พุทฺโธติ มม สุตฺวาน ปีติ อุปฺปชฺชิ ตาวเท
พุทฺโธ พุทฺโธติ กถยนฺโต โสมนสฺสํ ปเวทยึ.[๒๕]

แปลว่า: "ขณะนั้นความโสมนัสบังเกิดขึ้นแก่เราเพราะได้ฟังคำว่า พุทฺโธ เราจึงกล่าวประกาศความโสมนัสว่า พุทฺโธ พุทฺโธ"

นอกจากอาเมฑิตะแล้ว ในภาษาบาลียังมีคำไวพจน์ที่กล่าวซ้ำความเพื่อให้พระธรรมเทศนาไพเราะและคล้อยตามอัธยาศัยของผู้ฟัง คำไวพจน์ดังกล่าวไม่เป็นเอกัตถโทษ แต่เป็นอลังการประเภทหนึ่งที่เรียกว่า อาวุตติ (ดู คาถา ๒๒๔-๒๗)

* * * * * * * *

การแก้ไขภัคครีติโทษ

ภคฺครีติโน ยถา-

๘๘. โย โกปิ รูปาติสโย กนฺติ กาปิ มโนหรา
วิลาสาติสโย โกปิ อโห พุทฺธมโหทโย.

แปลว่า: “การแก้ไขภัคครีติโทษ เช่น พระรูปงามหยดย้อยปานไร พระรัศมีตรึงใจปานไร พระวิลาศเล่างดงามปานไร ความสง่าของพระพุทธองค์ น่าอัศจรรย์”

ในคาถานี้จะเห็นได้ว่าไม่เสียลำดับเลย คือลำดับของ กึ สรรพนาม และลำดับของ ปิ นิบาตที่เป็นรูปว่า โกปิ กาปิ และ โกปิ จึงไม่เป็นภัคครีติโทษ พากย์สุดท้ายคือ อโห พุทฺธมโหทโย มีคำว่า อโห โดยไม่มีสรรพนาม แต่เนื่องจากเป็นการกล่าวสรุปความ มิใช่พากย์กระแสความ จึงไม่เป็นภัคครีติโทษเหมือนในคาถา ๔๒ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ สพฺพนามิเกน กึสทฺเทน วตฺตุมารทฺธกฺกโม น กตฺถจิ ภินฺโนติ ภคฺครีติโทโส นตฺถีติ.

แปลว่า: “ลำดับที่ปรารภไว้เพื่อกล่าวด้วย กึ ศัพท์ที่เป็นสรรพนามในคาถานี้ ไม่เสียหายในที่ไหนๆ ดังนั้น จึงไม่เป็นภัคครีติโทษ ดังนี้แล”

คำว่า รูปาติสย มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปสฺส อติสโย รูปาติสโย (รูปาติสยะ คือ ความยิ่งแห่งพระรูป)

คำว่า พุทฺธมโหทย มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต เอว อุทโย มโหทโย, พุทฺธสฺส มโหทโย พุทฺธมโหทโย (พุทธมโหทยะ คือ ความเจริญอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า)

ตัวอย่าง

กิจฺโฉ มนุสฺสปฏิลาโภ กิจฺฉํ มจฺจาน ชีวิตํ
กิจฺฉํ สทฺธมฺมสฺสวนํ กิจฺฉํ พุทฺธาน'มุปฺปาโท.[๒๖]

แปลว่า: “ยากที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ ยากที่ชีวิตสัตว์จะอยู่สบาย ยาก

ที่จะได้ฟังธรรมของสัตบุรุษ ยากที่พระสัมพุทธเจ้าจะอุบัติมา”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ บทว่า กิจฺโฉ กิจฺฉํ และ กิจฺฉํ ในสามประโยคแรกมีลำดับของ กิจฺฉ ศัพท์และปฐมาวิภัตติติดต่อกันไม่ขาดช่วง จึงไม่เป็นภัคครีติโทษ

* * * * * * * *

การแก้ไขพยากิณณโทษ

๘๙. อพฺยาโมหกรํ พนฺธํ อพฺยากิณฺณํ มโนหรํ
อทูรปทวินฺยาสํ ปสํสนฺติ กวิสฺสรา.

แปลว่า: “กวีชนชั้นเยี่ยมย่อมชมเชยบทประพันธ์ที่ไม่ก่อให้เกิดความฉงน ไม่สับสน ไพเราะ และเชื่อมบทไว้ไม่ห่างกัน”

พากย์ที่เป็นพยากิณณโทษแล้วไม่อาจเปลี่ยนคำให้พ้นจากโทษนี้ได้ ท่านจึงไม่กล่าวว่า พฺยากิณฺณสฺส ยถา เหมือนในโทษก่อน แต่แสดงหลักการแต่งบทประพันธ์ให้พ้นจากโทษนี้ด้วยการไม่ก่อให้เกิดความฉงนสนเท่ห์แก่ผู้อ่านผู้ฟังโดยวางบทไว้ไม่สับสนปนกัน ความสัมพันธ์ระหว่างบทต่อบทก็แนบชิดไม่ห่างกัน มีความไพเราะสละสลวย เพราะความแจ่มแจ้งของเรื่องนั้น กวีชนชั้นเยี่ยมต่างชมเชยบทประพันธ์เช่นนี้ ซึ่งกอปรด้วยปสาทคุณอันเป็นสัททาลังการประเภทแรกในสัททาลังการ ๑๐ ประเภท

คำว่า กวิสฺสร มีรูปวิเคราะห์ว่า กวีนํ อิสฺสรา กวิสฺสรา (กวิสสระ คือ ผู้ยิ่งใหญ่กว่ากวีชนอื่น) ฎีกาใหม่อธิบายไว้ว่า

กวีนํ ปธานา ปณฺฑิตชนา กนิฏฺฐงฺคุลิยา คณิตพฺพา อคฺคกวิโนติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: “บัณฑิตชนผู้เป็นประธานในกวี ความหมายก็คือ กวีชนชั้นเยี่ยมผู้ควรนับด้วยนิ้วก้อย”

พึงสังเกตว่าเมื่อทดลองนับนิ้วมือดูด้วยมือข้างเดียวแล้ว ก็ต้องนับนิ้วก้อยก่อน กวีชนชั้นเยี่ยม จึงเปรียบเหมือนนิ้วก้อยนั่นเอง

คำว่า อทูรปทวินฺยาส มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ทูรํ เยสนฺติ อทูรานิ, อทูรานิเยว ปทานิ อทูรปทานิ, อทูรปทานํ วินฺยาโส อทูรปทวินฺยาโส (อทูรปทวินยาสะ คือ บทประพันธ์ที่มีการวางบทไม่ห่างกัน)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ที่ไม่เป็นพยากิณณโทษ

ยถา-

๙๐. นีลุปฺปลาภํ นยนํ　　　　พนฺธุกรุจิโร'ธโร
นาสา เหมงฺกุโส เตน　　　　ชิโนยํ ปิยทสฺสโน.

แปลว่า: "บทประพันธ์ที่ปราศจากพยากิณณโทษ เช่น พระเนตรดั่งบัวขาบ ริมพระโอษฐ์งามเหมือนดอกชบา พระนาสาดุจขอทอง ดังนั้นพระชินเจ้าพระองค์นี้จึงน่าชม"

คาถานี้เป็นตัวอย่างที่ไม่จัดเป็นพยากิณณโทษ จะเห็นได้ว่าบทในคาถานี้มีสัมพันธ์แนบชิดไม่ห่างกัน คือ นีลุปฺปลาภํ เป็นวิกติกัตตาของ นยนํ, พนฺธุกรุจิโร เป็นวิกติกัตตาของ อธโร, เหมงฺกุโส เป็นวิกติกัตตาของ นาสา, เตน เป็นเหตุของ ปิยทสฺสโน, อยํ ชิโน เป็นปกติกัตตาของ ปิยทสฺสโน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปสาทาลงฺกาเรน ยุตฺตตฺตา น พฺยากิณฺณโทโส.

แปลว่า: "พยากิณณโทษย่อมไม่มีในคาถานี้ เพราะประกอบด้วยอลังการคือปสาทคุณ"

คำว่า นีลุปฺปลาภ ตัดบทเป็น นีลุปฺปล + อาภ มีรูปวิเคราะห์ว่า นีลุปฺปเลน อาภา ยสฺสาติ นีลุปฺปลาภํ (นีลุปปลาภะ คือ เหมือนสีของบัวขาบ) อาภา ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ อิว ศัพท์

คำว่า พนฺธุกรุจิร มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺธุกํ วิย รุจิรํ ยสฺสาติ พนฺธุกรุจิโร (พันธุกรุจิระ คือ ริมพระโอษฐ์อันงามเหมือนดอกชบา)

คำว่า ปิยทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า ปิยํ ทสฺสนํ ยสฺสาติ ปิยทสฺสโน (ปิยทัสสนะ คือ ผู้มีการดูอันเป็นที่ยินดี)

* * * * * * * *

ตัวอย่าง

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.[๒๗]

แปลว่า: “สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขา ด้วยเหตุนั้น เหมือนเงาติดตามตัว”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ บททุกบทแนบชิดกันเหมือนประโยคจุณณิยะทั่วไป จึงไม่เป็นพยากิณณโทษ ความจริงประโยคในพระบาลีไม่จัดเป็นพยากิณณโทษเพราะกอปรด้วยปสาทคุณทั้งนั้น

* * * * * * * *

วิธีหลีกเลี่ยงจากคามมโทษ

๙๑. สมติกฺกนฺตคามฺมตฺตํ กนฺตวาจาภิสงฺขตํ
พนฺธนํ รสเหตุตฺตา คามฺมตฺตํ อติวตฺตติ.

แปลว่า: "บทประพันธ์ที่พ้นจากความไม่สุภาพ รจนาด้วยวาจาอันอ่อนหวาน ย่อมพ้นจากความเป็นคามมโทษ เพราะเป็นเหตุแห่งอรรถรส"

พากย์ที่เป็นคามมโทษแล้วจะแก้ไขให้ดีไม่ได้อีก ท่านจึงไม่กล่าวว่า คามฺมสฺสยถา เหมือนในการแก้ไขโทษอื่น แต่จะแสดงวิธีแต่งที่หลีกเลี่ยงจากคามมโทษด้วยคาถาต่อไป ความในคาถานี้คือ บทประพันธ์ที่สุภาพไพเราะสละสลวย ย่อมเป็นเหตุให้เกิดรสคือความโสมนัสยินดีแก่ผู้อ่านผู้ฟัง จึงพ้นจากคามมโทษได้

คำว่า สมติกฺกนฺตคามฺมตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา อติกฺกนฺต สมติกฺกนฺตํ, สมติกฺกนฺตํ คามฺมตฺตํ ยสฺสาติ สมติกฺกนฺตคามฺมตฺตํ (สมติกกันตคามมัตตะ คือ มีความเป็นคำที่มีในหมู่บ้านอันล่วงพ้นแล้วโดยชอบ)

คำว่า รสเหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า รสสฺส เหตุ รสเหตุ, รสเหตุโน ภาโว รสเหตุตฺตํ (รสเหตุตตะ คือ ความเป็นเหตุแห่งรส)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ที่ไม่เป็นคามมโทษ

ยถา-

๙๒. ทุโนติ กามจณฺฑาโล โส มํ สทย นิทฺทโย
อีทิสํ พฺยสนาปนฺนํ สุขิปี กิ'มุเปกฺขเส.

แปลว่า: "ตัวอย่างเช่น เธอผู้มีใจกรุณา ตัวจัณฑาลคือกามนั้น ช่างไร้กรุณาแผดเผาฉัน ไฉนเล่าเธอมีสุขอยู่ แต่มาดูดายฉันผู้ถึงความลำเค็ญเช่นนี้"

ข้อความนี้เป็นคำกล่าวของภรรยาที่ถูกสามีทอดทิ้งให้หงอยเหงา ความหมายของผู้กล่าวเป็นเชิงพ้อให้เห็นใจ เรียกผู้ที่ตนรักใคร่ว่า ผู้มีใจกรุณา แล้วรำพันว่าตัวจัณฑาลคือกามนั้นช่างไร้กรุณาแผดเผาฉัน ไฉนเล่าเธอมีสุขอยู่ แต่มาดูดายฉันผู้ถึงความลำเค็ญเช่นนี้ เพื่อแสดงความรักใคร่สามีอย่างอ่อนหวาน โดยเฉพาะพากย์สุดท้ายว่า ไฉนเล่าเธอมีสุขอยู่ แต่มาดูดายฉันผู้ถึงความลำเค็ญเช่นนี้ แสดงว่าสามีได้หญิงอื่นปรนเปรอความสุขให้ แต่เขากลับทอดทิ้งไม่เหลียวแลตน โดยกล่าวด้วยคำสุภาพชวนฟัง ดังนั้น ประโยคนี้จึงไม่เป็นคามมโทษ หากภรรยานั้นพูดคำไม่สุภาพว่า กสฺมา อนุเปกฺขนฺตึ มํ อุเปกฺขสิ, นนุ ตยิ กาจิ อนุภริยา อตฺถิ (ทำไมเธอจึงดูดายฉันที่มิได้เพิกเฉยต่อเธอ เธอมีภรรยาน้อยอยู่นางหนึ่งใช่ไหม) ก็เป็นคามมโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เอวํ วงฺกวุตฺติยา อตฺตโน วลฺลเภ สานุราคตฺตญฺจ อตฺตนิ ตสฺส ตทภาวตฺตญฺจ ทสฺเสตีติ. กญฺเญ กามยมานํ มํ น กามยสิ กึ นฺวิทนฺติ เอตฺถ วิย อิห คามฺมโทโส นตฺถีติ คามฺมโทสปริหารมิทํ.

แปลว่า: "คันถรจนาจารย์แสดงความรักใคร่ของตนในชายคนรักและความไม่มีความรักใคร่ของชายคนรักนั้นในตนด้วยวังกพฤตินี้ คามมโทษย่อมไม่มีในที่นี้เหมือนในข้อความว่า สาวน้อยเอ๋ย เจ้าไม่รักข้า ผู้รักเจ้าอยู่ นี่มันเรื่องอะไรกัน ดังนั้นข้อความนี้จึงแก้ไขคามมโทษ"

คำว่า กามจณฺฑาล มีรูปวิเคราะห์ว่า กาโมเยว จณฺฑาโล กามจณฺฑาโล (กาม-จัณฑาละ หมายถึง ตัวจัณฑาลคือกาม) จณฺฑาล คือ สิ่งต่ำช้าไม่น่าปรารถนา

คำว่า สทย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ทยาย โย วตฺตตีติ สทโย (สทยะ คือ ผู้มีความกรุณา)

คำว่า นิทฺทย มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ ทยา อสฺสาติ นิทฺทโย (นิททยะ คือ ผู้ไม่มีความกรุณา)

คำว่า สุขี มีรูปวิเคราะห์ว่า สุขมสฺส อตฺถีติ สุขี (สุขี คือ ผู้มีสุข)

อปิ ศัพท์ใน สุขีปิ มีอรรถว่า อกฺขม (ทนไม่ได้) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อปิสทฺโท อกฺขเม.

แปลว่า: “อปิ ศัพท์เป็นไปในการทนไม่ได้”

ตัวอย่าง

อุจฺเจ สกุณ เฑมาน ปตฺตยาน วิหงฺคม
วชฺชาสิ โข ตฺวํ วามูรุํ จิรํ โข สา กริสฺสติ.
อิทํ โข สา น ชานาติ อสึ สตฺติญฺจ โอฑฺฑิตํ
สา จณฺฑี กาหติ โกธํ ตํ เม ตปติ โน อิทํ.[๒๘]

แปลว่า: “นกผู้มีปีกเป็นยานพาหนะบินได้สูง ขอท่านช่วยบอกภรรยาของข้าพเจ้าผู้มีขาอ่อนประดุจลำต้นกล้วยให้ทราบด้วย เมื่อนางไม่รู้จักรอคอยข้าพเจ้าเป็นเวลานาน

นางเองมักหุนหัน ยังไม่รู้ว่าหลาวนี้เขาปักไว้เพื่อเสียบประจานข้าพเจ้า ก็จะโกรธ ความโกรธของนางย่อมทำให้ข้าพเจ้าเดือดร้อน แต่หลาวในที่นี้ไม่ทำให้ข้าพเจ้าเดือดร้อนเลย”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ นกผู้เป็นสามีได้แสดงความรักต่อแม่นกที่เป็นภรรยาของตนโดยกล่าวคำสุภาพอ่อนหวาน จึงไม่เป็นคามมโทษ

เหตุไม่แสดงการแก้ไขยติหีนโทษ

๙๓. ยติหีนปริหาโร น ปุเน'ทานิ นียเต
ยโต น สวนุพฺเพคํ เหฏฺจา เยตํ วิจาริตํ.

แปลว่า: "การแก้ไขยติหีนโทษ จะไม่นำมาแสดงไว้อีกในคราวนี้ เพราะไม่ให้เกิดความเบื่อหน่ายในการสดับ ข้อนั้น ได้วิจารณ์ไว้แล้วในหนหลัง"

อุทาหรณ์ของยติการหยุดช่วงจังหวะในที่นี้จะไม่กล่าวถึงอีก เพราะได้วิจารณ์ไว้แล้วในตอนก่อน คือคาถา ๔๙-๕๓ เพื่อไม่ให้ผู้เรียนรู้ได้รับความเบื่อหน่ายเพราะการกล่าวซ้ำ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อาโท ยติหีนโทสปาตุภาเวเยว ปริหารกฺกมสฺสาปิ ทสฺสิตตฺตา อิหาทสฺสเนปิ คนฺถสฺส อูนตา นตฺถีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ ความบกพร่องของคัมภีร์ย่อมไม่มีแม้ในเมื่อไม่แสดงไว้ในที่นี้ เพราะแสดงลำดับแห่งการแก้ไขในความปรากฏแห่งยติหีนโทษข้างต้นแล้ว"

คำว่า ยติหีนปริหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า ยติ หีนา เอตฺถาติ ยติหีโน, ยติหีนสฺส ปริหาโร ยติหีนปริหาโร (ยติหีนปริหาระ คือ การแก้ไขยติหีนโทษ)

คำว่า สวนุพฺเพค มีรูปวิเคราะห์ว่า สวเน อุพฺเพคํ สวนุพฺเพคํ (สวนุพเพคะ คือความเบื่อหน่ายในการสดับ)

คำว่า เหฏฺจา แปลตามศัพท์ว่า "ในหนล่าง" คือในปริจเฉทแรกที่ผ่านมาแล้ว เป็นรุกขารูฬหนัย คือ นัยที่เหมือนการขึ้นต้นไม้ หมายความว่า เมื่อปีนขึ้นต้นไม้แล้ว ส่วนที่ผ่านมาเป็นส่วนล่าง ส่วนที่ยังไม่ถึงเป็นส่วนบน ฉันใด ข้อนี้ก็มีอุปไมยฉันนั้น คือ คำที่กล่าวมาก่อนเป็นส่วนล่าง คำที่จักกล่าวต่อไปเป็นส่วนบน

คำว่า เยตํ ในบาทที่ ๔ ลง ยฺ อาคมเพื่อห้ามการเชื่อมคำระหว่าง เหฏฺจา กับ เอตํ ความจริงหากมีรูปว่า เหตํ ก็จะทำให้ประโยคงามขึ้นกว่านี้ กล่าวคือ คำว่า เหตํ ตัดบท

เป็น หิ + เอตํ หิ ศัพท์ทำหน้าที่ย้ำความ (ทัฬหีกรณโชตกะ) มีความหมายในบาทที่ ๔ ว่า "โดยแท้จริงแล้ว ข้อนั้นได้วิจารณ์ไว้แล้วในหนหลัง" ในที่นี้จำแนกลักษณะของประโยคได้ดังนี้

๑. ประโยคผล คือ ยติหีนปริหาโร น ปุเนทานิ นียเต

๒. ประโยคเหตุ คือ ยโต น สวนฺพฺเพคํ

๓. ประโยคย้ำความ คือ เหฏฺฐา เยตํ วิจาริตํ

การแต่งประโยคในลักษณะเช่นนี้เป็นที่นิยมในวรรณกรรมบาลีที่เขียนอธิบายความเหมือนอรรถกถาและฎีกา ขอยกตัวอย่างจากอรรถกถาพระวินัยว่า

ภควา ปน ติรจฺฉานคตานมฺปิ อนุสาสนิปฺปทาเนน สตฺถาเยว.

เตปิ หิ ภควโต ธมฺมสฺสวเนน อุปนิสฺสยสมฺปตฺตึ ปตฺวา ตาย เอว อุปนิสฺสยสมฺปตฺติยา ทุติเย วา ตติเย วา อตฺตภาเว มคฺคผลภาคิโน โหนฺติ.

มณฺฑูกเทวปุตฺตาทโย เจตฺถ นิทสฺสนํ.[๒๙]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเป็นพระศาสดา ด้วยการประทานคำสอนแม้แก่สัตว์ดิรัจฉานทั้งหลาย เพราะสัตว์ดิรัจฉานเหล่านั้นได้รับความถึงพร้อมแห่งอุปนิสสัยปัจจัยด้วยการฟังธรรมของพระผู้มีพระภาค เป็นผู้มีส่วนแห่งมรรคผลในอัตภาพที่สองหรือที่สามด้วยความถึงพร้อมแห่งอุปนิสสัยปัจจัยนั้นโดยแท้ ดังจะเห็นได้ว่ามัณฑูกเทพบุตรเป็นต้นเป็นนิทัศนะในเรื่องนี้

* * * * * * * *

การแก้ไขกมัจจุตโทษ

กมฺจุจุตสฺส ยถา-

๙๔. อุทารจริโตสิ ตฺวํ เตเนวาราธนา ตฺวยิ
เทสํ วา เทหิ คามํ วา เขตฺตํ วา มม โสภณํ.

แปลว่า: "การแก้ไขกมัจจุตโทษ เช่น พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระทัยเอื้อเฟื้อ ดังนั้นจึงทูลขอพระองค์ ขอพระองค์โปรดพระราชทานภูมิภาค หรือหมู่บ้าน หรือนาอันงดงามแก่ข้าพระองค์เถิด"

ตามปกติผู้ที่อยากได้สิ่งของจากคนอื่นมักกล่าวชมเชยก่อน ในที่นี้จึงกล่าวชมเชยว่า อุทารจริโตสิ ตฺวํ เตเนวาราธนา ตฺวยิ (พระองค์ทรงเป็นผู้มีพระทัยเอื้อเฟื้อ ดังนั้น จึงทูลขอพระองค์) ทั้งลำดับของการขอในเรื่องนี้ก็ไม่ลักลั่นเป็นไปตามลำดับจากใหญ่มาเล็ก จากมากมาน้อย คือ ขอส่วนใหญ่ก่อน หากไม่ได้ส่วนใหญ่ก็ขอส่วนเล็กลงตามลำดับซึ่งอาจได้รับผลไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ประโยคว่า เทสํ วา เทหิ คามํ วา เขตฺตํ วา มม โสภณํ (ขอพระองค์โปรดพระราชทานภูมิภาค หรือหมู่บ้าน หรือนาอันงดงาม แก่ข้าพระองค์เถิด) จึงไม่เป็นกมัจจุตโทษคือคลาดลำดับความ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อนุปุพฺพํ หีนปทตฺถยาจนา ทายกสฺส ทานสฺสาปิ ยาจกสฺส อิจฺฉิตตฺถปฏิลาภสฺสาปิ อนุรูปตฺตา กมจฺจุตโทสมปเนติ.
แปลว่า: "การขออรรถของบททรามตามลำดับย่อมแก้ไขกมัจจุตโทษ เพราะการให้ย่อมสมควรแก่ผู้ให้และการได้รับผลที่ต้องการก็สมควรแก่ผู้ขอ"

คำว่า อุทารจริต มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทารํ จริตํ ยสฺสาติ อุทารจริโต (อุทารจริตะ คือ ผู้มีอัธยาศัยกว้างขวาง)

คำว่า อาราธนา สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ราธ ธาตุ (โตสเน = ให้ยินดี) + ยุ ปัจจัย แปลตามศัพท์ว่า "การให้ยินดี" หมายถึงการขอนั่นเอง

ตัวอย่าง

ทานํ สีลญฺจ เนกฺขมฺมํ ปญฺญา วีริยญฺจ กีทิสํ
ขนฺติ สจฺจมธิฏฺฐานํ เมตฺตุเปกฺขา จ กีทิสา.[๓๐]

แปลว่า: “ทาน ศีล เนกขัมมะ ปัญญา วิริยะ ขันติ สัจจะ และอธิษฐาน เป็นเช่นไร เมตตาและอุเบกขาเป็นเช่นไร”

คาถานี้กล่าวถึงบารมี ๑๐ ประการตามลำดับ จึงไม่เป็นกมัจจุตโทษ

* * * * * * * *

การแก้ไขอติวุตตโทษ

อติวุตฺตสฺส ยถา-

๙๕. มุนินฺทจนฺทสมฺภูต- ยโสราสิมรีจินํ
สกโลปฺย'ย'มากาโส นา'วกาโส วิชมฺภเน.

แปลว่า: "การแก้ไขอติวุตตโทษ เช่น แม้อากาศทั้งหมดนี้ก็ไม่ว่าง เมื่อแสงสว่างคือกองเกียรติคุณอันปรากฏจากดวงจันทร์คือพระจอมมุนีกระจายออก"

คาถานี้กล่าวชมเชยพระพุทธคุณว่าไม่มีประมาณ โดยเปรียบกับอากาศที่ไม่มีขอบเขต กล่าวคือ อากาศหาประมาณมิได้ ฉันใด พระพุทธคุณก็หาประมาณมิได้ ฉันนั้น การกล่าวถึงกองเกียรติคุณของพระพุทธองค์ที่แผ่ออกไปเต็มอากาศ ไม่เป็นอติวุตตโทษ คือพูดเกินไป ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เหตุผลาทิเอเกกการเณนาปิ อปฺปเมยฺยานํ สพฺพญฺญุคุณานํ ปวตฺติยา อปฺปเมยฺยสามญฺญภูตากาสสฺส นิรวกาสสฺส อิว กถนมุจิตนฺติ อติวุตฺตโทโส อิห น ภวติ.

แปลว่า: "การกล่าวถึงความเป็นไปแห่งพระพุทธคุณซึ่งไม่มีประมาณ แม้ด้วยเหตุอย่างหนึ่งๆ มีเหตุและผลเป็นต้น ย่อมเหมาะสม เหมือนการกล่าวถึงอากาศที่เป็นสามัญทั่วไปไม่มีประมาณ ดังนั้น อติวุตตโทษจึงไม่มีในที่นี้"

คัมภีร์อัฏฐสาลินี (หน้า ๒๑๒) กล่าวว่าสิ่งที่ไม่มีขอบเขตมี ๔ ประการ คือ อากาศ จักรวาล เหล่าสัตว์ และพระพุทธคุณ คัมภีร์จตุรารักขะได้ประพันธ์เป็นคาถาว่า

อากาสํ จกฺกวาฬญฺจ สตฺตา พุทฺธคุณาปิ จ
อนนฺตา นาม จตฺตาโร ปริจฺเฉโท น วิชฺชติ.[๓๑]

แปลว่า: “อากาศ จักรวาล เหล่าสัตว์ และพระพุทธคุณ ทั้งสี่อย่างนี้ หาที่สุดมิได้ ไม่ปรากฏขอบเขต”

ตัวอย่าง

พุทฺโธปิ พุทฺธสฺส ภเณยฺย วณฺณํ
กปฺปมฺปิ เจ อญฺญมภาสมาโน
ขีเยถ กปฺโป จิรทีฆมนฺตเร
วณฺโณ น ขีเยถ ตถาคตสฺส.[๓๒]

แปลว่า: “หากแม้ว่า พระพุทธเจ้าจะตรัสคำพรรณนาพระพุทธคุณ ตลอดกัปหนึ่ง มิได้ตรัสคำอื่น กัปหนึ่งพึงหมดไปในกาลอันช้านาน แต่คุณของพระตถาคตมิได้หมดสิ้น”

คำว่า มุนินฺทจนฺทสมฺภูตยโสราสิมรีจิ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท อิว จนฺโท, มุนินฺโท เอว จนฺโท มุนินฺทจนฺโท, มุนินฺทจนฺทโต สมฺภูตา ยสา มุนินฺทจนฺทสมฺภูตยสา, มุนินฺทจนฺท-สมฺภูตยสานํ ราสี มุนินฺทจนฺทสมฺภูตยโสราสี, มุนินฺจนฺทสมฺภูตยโสราสี จ ตา มรีจิโย จาติ มุนินฺทจนฺทสมฺภูตยโสราสิมรีจิโย (มุนินทจันทสัมภูตยโสราสิมรีจิ หมายถึง รัศมีคือกองแห่งเกียรติคุณอันปรากฏจากดวงจันทร์คือพระจอมมุนี)

* * * * * * * *

พากย์ที่ไม่เป็นอเปตัตถโทษ

๙๖. วากฺยํ พฺยาปนฺนจิตฺตานํ อเปตตฺถํ อนินฺทิตํ
เตนุมฺมตฺตาทิกานํ ตํ วจนาญฺญตฺร ทุสฺสติ.

แปลว่า: “ถ้อยคำของชนผู้มีจิตแปรปรวนไม่ถูกตำหนิว่าเป็นอเปตัตถ-โทษ ดังนั้น นอกจากถ้อยคำของคนวิกลจริตเป็นต้น คำดังกล่าวจึงเสีย”

พากย์ที่เป็นอเปตัตถโทษคือปราศจากความ ได้กล่าวมาแล้วในคาถา ๕๗ แต่หากเป็นถ้อยคำของคนวิกลจริต คนเมา คนปัญญาอ่อน เป็นต้น ไม่จัดเป็นอเปตัตถโทษ ท่านถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษ เพราะการตำหนิคนบ้าหรือว่าคนเมารังแต่จะทำให้คุณธรรมของตนตกต่ำ ดังนั้น นอกจากถ้อยคำของคนวิกลจริตเป็นต้นแล้วคำที่ไม่มีความหมายทั้งหมด เป็นอเปตัตถโทษ

คำว่า พฺยาปนฺนจิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปนฺนํ จิตฺตํ เยสนฺติ พฺยาปนฺนจิตฺตา (พยาปันนจิตตะ คือ ผู้มีจิตแปรปรวน)

คำว่า อุมฺมตฺตาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า อุมฺมตฺโต อาทิ เยสนฺติ อุมฺมตฺตาทิกา (อุมมัตตาทิกะ คือ มีคนวิกลจริตเป็นต้น)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์

ยถา-

๙๗. สมุทฺโท ปียเต โส'ย- มห'มชฺช ชราตุโร
อิเม คชฺชนฺติ ชีมูตา สกฺกสฺเส'ราวโณ ปิโย.

แปลว่า: "ตัวอย่างเช่น มหาสมุทรนั้นถูกดื่มกิน วันนี้เราไม่สบายด้วยโรคไข้ เมฆเหล่านี้คำรามอยู่ ช้างเอราวัณเป็นที่รักของพระอิศวร"

ข้อความข้างต้นมีความหมายทีละประโยค แต่ละประโยคไม่เกี่ยวข้องกัน จึงไม่อาจประมวลว่าผู้พูดกล่าวถึงเรื่องอะไร เป็นคำที่พล่ามเพ้อไปตามอารมณ์ พากย์ที่ปราศจากความอย่างนั้นเป็นเรื่องของคนที่มีจิตแปรปรวน เป็นคนวิกลจริต ท่านไม่ตำหนิกัน ไม่ปรับเป็นอเปตัตถโทษ

อิทํ นินฺทิตานินฺทิตานํ ทฺวินฺนมุทาหรณํ. อิทํ วากฺยํ อวยวตฺถ-มนฺตเรน สมุทายโต คมฺยมานตฺถสฺสาภาวา อเปตตฺถํ นาม โหติ. อีทิสํ วากฺยํ อุมฺมตฺตกาทีหิ วุตฺตมปฺปีติกรํ น โหติ. อญฺเญหิ วุตฺตํ ปน กณฺเณ อโยสลากา วิย อปฺปีติกรํ.

แปลว่า: "พากย์นี้เป็นตัวอย่างของข้อความที่น่าตำหนิและไม่น่าตำหนิ พากย์นี้ชื่อว่า อเปตัตถะ เพราะไม่มีอรรถที่รู้ได้โดยรวม เว้นจากข้อความที่เป็นส่วน พากย์เช่นนี้เมื่อถูกคนวิกลจริตเป็นต้น กล่าวไว้ก็ไม่กระทำความไม่ยินดี แต่เมื่อถูกคนอื่นกล่าวย่อมกระทำความไม่ยินดีเหมือนหลาวเหล็กแทงหูฉะนั้น"

คำว่า ชราตุร มีรูปวิเคราะห์ว่า ชเรน อาตุโร ชราตุโร (ชราตุระ คือ ผู้กระสับกระส่าย ด้วยโรคไข้) ชรา ศัพท์ที่เป็นอิตถีลิงค์ แปลว่า "ความแก่" ส่วน ชร ศัพท์ ปุงลิงค์ แปลว่า "โรคไข้" (ดู อภิธาน คาถา ๓๒๙) ทั้งฎีกาใหม่ก็อธิบายว่า ชรโรคาภิภูโต (ถูกโรคไข้ครอบงำ) แต่ในฎีกาใหม่กล่าวว่า ชราย อาตุโร ชราตุโร โดยใช้เป็น ชรา ศัพท์

อิตถีลิงค์ ความจริงควรเป็น ชเรน อาตุโร ชราตุโร จึงจะถูก ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

ตัวอย่าง

น จาห'เมเต อิจฺฉามิ เย สสา ปจวีสิตา
จนฺทโต สสมิจฺฉามิ ตํ เม โอหร เกสว.[๓๓]

แปลว่า: "กระต่ายทั้งหลายบรรดาที่อาศัยอยู่บนแผ่นดิน หม่อมฉันไม่ต้องการ หม่อมฉันต้องการกระต่ายจากดวงจันทร์ ขอเดชะพระเจ้าเกสวะ ขอพระองค์จงนำกระต่ายนั้นลงมาประทานแก่หม่อมฉัน"

ข้อความนี้เป็นคำกล่าวเสแสร้งเป็นคนวิกลจริตของฆตบัณฑิต จึงไม่เป็นอเปตัตถ-โทษ

* * * * * * * *

การไม่เป็นพันธผรุสโทษ

๙๘. สุขุมาลาวิโรธิตฺต- ทิตฺตภาวปฺปภาวิตํ
พนฺธนํ พนฺธผรุส- โทสํ สํทูสเยยฺย ตํ.

แปลว่า: “บทประพันธ์ที่กอปรด้วยความน่าชื่นชม ซึ่งไม่ผิดสุขุมาลตาคุณนั้น พึงทำลายพันธผรุสโทษได้”

บทประพันธ์ที่ไม่ผิดไปจากสัททาลังการที่เรียกว่าสุขุมาลตาคุณ คือ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าธนิตอักษร และไม่มีอักษรออกเสียงยากคือสนธิ สมาส และสังโยคที่ประกอบบทไว้ไม่ดี (ดู คาถา ๑๓๕) และน่าชื่นชมโดยมีอักษรฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน บทประพันธ์ดังกล่าวย่อมละพันธผรุสโทษที่มีธนิตอักษรมากและมีสิถิลอักษรน้อย เมื่อกอปรด้วยสุขุมาลตาคุณดังนี้ก็เป็นอันพ้นไปจากพันธผรุสโทษซึ่งขัดแย้งกัน

คำว่า สุขุมาลาวิโรธิตฺตทิตฺตภาวปฺปภาวิต มีรูปวิเคราะห์ว่า น วิรุชฺฌติ สีเลนาติ อวิโรธี, อวิโรธิโน ภาโว อวิโรธิตฺตํ, สุขุมาลสฺส อวิโรธิตฺตํ ยสฺสาติ สุขุมาลาวิโรธิตฺโต, ทิตฺตสฺส ภาโว ทิตฺตภาโว, สุขุมาลาวิโรธิตฺโตเยว ทิตฺตภาโว สุขุมาลาวิโรธิตฺตทิตฺตภาโว, สุขุมาลาวิโรธิตฺตทิตฺตภาเวน ปภาวิตํ สุขุมาลาวิโรธิตฺตทิตฺตภาวปฺปภาวิตํ (สุขุมาลาวิโรธิตตทิตตภาวัปปภาวิตะ คือ เจริญด้วยความน่าชื่นชมซึ่งมีความไม่ผิดสุขุมาลตาคุณ)

ทิตฺต ศัพท์ในคาถานี้ สำเร็จรูปมาจาก ทีป ธาตุ (ทิตฺติยํ = รุ่งโรจน์) + ต ปัจจัย ฎีกาใหม่อธิบาย ทิตฺตภาว ว่า ปิยภาว (ความน่าชื่นชม)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์

ยถา-

๙๙. ปสฺสนฺตา รูปวิภวํ สุณนฺตา มธุรํ คิรํ
จรนฺติ สาธู สมฺพุทฺธ- กาเล เกฬิปรมฺมุขา.

แปลว่า: "ตัวอย่างเช่น ในครั้งพุทธกาล สาธุชนทั้งหลายได้เห็นพระรูปสมบัติ สดับพระวาจาอันไพเราะ ต่างประพฤติเมินหน้าต่อความสนุกสนาน"

ในคาถานี้ บาทแรกมีธนิต ๑ พยางค์ คือ ภ ใน วิภวํ, บาทที่ ๒ มี ๑ พยางค์ คือ ธ ใน มธุรํ, บาทที่ ๓ มี ๒ พยางค์ คือ ธ ใน สาธู และ ธ ใน สมฺพุทฺธ ส่วนบาทที่ ๔ มี ๑ พยางค์ คือ ข ใน ปรมฺมุขา อักษรอื่นจากนี้เป็นเสียงอ่อนทั้งหมด จึงมีเสียงนุ่มนวล ไม่เป็นพันธผรุสโทษคือมีเสียงกระด้างในบทประพันธ์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เกวลํ ผรุสสิถิลวณฺเณหิ วินา สุขุจฺจารณียวณฺเณหิ สมฺภูตสุขุมาลคุณาวิโรธอญฺญมญฺญสงฺคตวณฺณวิสทปฺปวตฺตคุณยุตฺตตฺตา เอตฺถ พนฺธผรุสโทโส นตฺถิ.

แปลว่า: "พันธผรุสโทษย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะกอปรด้วยคุณที่เป็นไปอย่างชัดเจนด้วยอักษรที่ประกอบร่วมกันซึ่งไม่ผิดกับสุขุมาลตาคุณอันเกิดจากอักษรที่ออกเสียงได้ง่ายโดยปราศจากอักษรแข็งหรืออ่อนล้วนๆ"

คำว่า เกฬิปรมฺมุขา มีรูปวิเคราะห์ว่า เกฬิยา ปรานิ มุขานิ เอเตสนฺติ เกฬิปรมฺมุขา (เกฬิปรัมมุขะ คือ ผู้มีหน้าอันเป็นภายหลังจากความสนุกสนาน)

ตัวอย่าง

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา

ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.[๓๔]

แปลว่า: “สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใดความสุขย่อมติดตามตัวเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนเงาติดตามตัว”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก โดยมีธนิตอักษร ๕ พยางค์ คือ ธ ใน ธมฺมา ในบาทแรก, ฐ ใน เสฏฺฐา ในบาทที่ ๒, ภ ใน ภาสติ ในบาทที่ ๔, ข ใน สุข ในบาทที่ ๕ และ ฉ ใน ฉายา ในบาทที่ ๖ จึงไม่เป็นพันธผรุสโทษ อนึ่ง พระคาถาในพระไตรปิฎกทั้งหมดพ้นจากโทษประเภทนี้

* * * * * * * *

การแก้ไขโทษในอรรถของพากย์ ๖ ประเภท

การแก้ไขอปักกมโทษ

อปกฺกมสฺส ยถา-

๑๐๐. ภาวนาทานสีลานิ สมฺมา สมฺปาทิตานิ'ห
นิพฺพานโภคสคฺคาทิ- สาธนานิ น สํสโย.

แปลว่า: "การแก้ไขอปักกมโทษ เช่น ภาวนา ทาน และศีลที่บำเพ็ญดีแล้วในอัตภาพนี้ ย่อมให้สำเร็จพระนิพพาน โภคสมบัติ และสวรรค์-สมบัติ เป็นต้น ไม่ต้องสงสัยเลย"

คาถานี้ไม่เป็นอปักกมโทษคือปราศจากลำดับ หมายความว่า ลำดับเหตุผลในเรื่องนี้เข้ากันไม่ลักลั่น คือ ภาวนาคู่กับพระนิพพาน, ทานคู่กับโภคสมบัติ, ศีลคู่กับสวรรคสมบัติ เป็นต้น คู่ไหนคู่นั้นเป็นลำดับไป ไม่คลาดเคลื่อน จึงไม่เป็นอปักกมโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิห ภาวนาทโย อุทฺทิสิตฺวา อุทฺเทสกฺกมํ อนติกฺกมฺม นิพฺพานาทีน-มนุทฺเทสสฺส กตตฺตา อปกฺกมวากฺยตฺถโทสสฺส โอกาโส น โหติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ โอกาสของโทษในอรรถของพากย์ที่ปราศจากลำดับย่อมไม่มี เพราะว่าแสดงภาวนาเป็นต้นไม่ล่วงลำดับอุเทศ กระทำการแสดงนิพพานเป็นต้นไว้ในภายหลัง"

ตัวอย่าง

อิวณฺณุวณฺณา ฌลา.[๓๕]

แปลว่า: "อิ วัณณะและ อุ วัณณะ ชื่อว่า ฌ และ ล"

ข้อความในกัจจายนสูตรนี้มีลำดับก่อนและหลังเข้ากัน คือ อิ วัณณะ ชื่อว่า ฌ ส่วน อุ วัณณะ ชื่อว่า ล

สมณี สมณคุตฺตา จ ภิกฺขุนี ภิกฺขุทาสิกา
ธมฺมา เจว สุธมฺมา จ สตฺตมี สํฆทาสิกา.
อหํ อุปฺปลวณฺณา จ ปฏาจารา จ กุณฺฑลา
กิสาโคตมี ธมฺมทินฺนา วิสาขา โหติ สตฺตมี.[๓๖]

แปลว่า: “พระราชธิดาพี่น้อง ๗ พระองค์ คือ พระนางสมณี พระนางสมณคุตตา พระนางภิกษุนี พระนางภิกขุทาสิกา พระนางธรรมา พระนางสุธรรมา และพระนางสังฆทายิกาเป็นที่ ๗ ได้เกิดเป็นดิฉัน (เขมาเถรี) อุบลวรรณาเถรี ปฏาจาราเถรี กุณฑลาเถรี กิสาโคตมีเถรี ธรรมทินนาเถรี และนางวิสาขาเป็นที่ ๗”

* * * * * * * *

ข้อยกเว้นในอปักกมโทษ

๑๐๑. อุทฺทิฏฺจวิสโย โกจิ วิเสโส ตาทิโส ยทิ
อนุทฺทิฏฺเจสุ เนวตฺถิ โทโส กมวิลงฺฆเน.

แปลว่า: "ถ้ากรณีพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งอันมีหัวข้อเป็นวิสัยเช่นนั้น พึงมีในคำขยายภายหลัง ก็ไม่มีโทษในการข้ามลำดับ"

เมื่อมีกรณีพิเศษเพื่อต้องการย่อข้อความหรือทำให้เข้าใจง่าย ลำดับอุเทศคือหัวข้อและลำดับนิเทศคือคำขยายก็อาจผิดลำดับได้ กล่าวคืออาจข้ามลำดับโดยกล่าวถึงสิ่งที่พูดไว้ภายหลังก่อนสิ่งที่พูดไว้ในเบื้องแรก พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า อุทฺทิฏฺจ คือ ข้อความที่กล่าวไว้ก่อน สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = เห็น) + ต ปัจจัย อุ อุปสรรคมีอรรถว่า ปฐม (เบื้องแรก, ก่อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐมํ ทิฏฺฐา อุทฺทิฏฺฐา (อุททิฏฐะ คือ ข้อความที่แสดงไว้ก่อน)

คำว่า อนุทฺทิฏฺจ ตัดบทเป็น อนุ + อุทฺทิฏฺจ คือ ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง โดย อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า ปจฺฉา (ภายหลัง) มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ ปจฺฉา อุทฺทิฏฺฐา อนุทฺทิฏฺฐา (อนุททิฏฐะ คือ ข้อความที่แสดงในภายหลัง)

คำว่า อุทฺทิฏฺจวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิฏฺจา วิสโย อสฺสาติ อุทฺทิฏฺจวิสโย (อุททิฏฐวิสยะ คือ มีอรรถที่แสดงไว้ก่อนเป็นวิสัย)

คำว่า กมวิลงฺฆน มีรูปวิเคราะห์ว่า กมสฺส วิลงฺฆนํ กมวิลงฺฆนํ (กมวิลังฆนะ คือ การข้ามลำดับ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์

ยถา-

๑๐๒. กุสลากุสลํ อพฺยา- กต'มิจฺเจสุ ปจฺฉิมํ
อพฺยากตํ ปากทํ น ปากทํ ปฐมทฺวยํ.

แปลว่า: "ตัวอย่างเช่น ในบรรดาจิตเหล่านี้คือ กุศล อกุศล และอัพยากฤต อัพยากฤตอย่างหลังไม่ให้ผล แต่จิตสองอย่างต้นให้ผลได้"

คาถานี้ไม่เป็นอปักกมโทษคือปราศจากลำดับ จะเห็นได้ว่ามีข้อความที่ผิดลำดับ เพราะลำดับกรรมมีอยู่ตอนแรกในอุเทศว่า กุศล อกุศล อัพยากฤต ครั้นในนิเทศขยายความกลับอธิบายอัพยากฤตก่อน แล้วอธิบายกุศลและอกุศลในภายหลัง ดูลักลั่นกัน แต่การแต่งในลักษณะนี้ไม่เป็นอปักกมโทษ เพราะยกเอาความพิเศษเฉพาะประการขึ้นมาแสดงเสียก่อนแล้วจึงอธิบายข้อความที่ไม่พิเศษต่อมา ทั้งนี้เพื่อความเข้าใจง่าย เช่น อัพยากฤตเป็นเรื่องเดียวและพิเศษกว่าจิตในอุเทศนี้ คือ ไม่ให้ผล ท่านจึงนำมาอธิบายก่อน ส่วนจิตอีก ๒ อย่างคือกุศลและอกุศล ต่างไม่มีอะไรพิเศษกว่ากัน คือให้ผลเหมือนกัน พูดถึงทีหลังก็ได้ จึงไม่เป็นอปักกมโทษ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานนฺติ วุตฺตตฺตา อุทฺทิฏฺเฐหิ สมานมนุทฺทิฏฺฐานเมว สมสงฺขฺยาย ลพฺภมานตฺตา สงฺขฺยายานติกฺกโม โหติ. เอตฺถ ปน กุสลาทิสภาวโต ติวิธตฺเตปิ วิปากทานาทานวเสน ทุวิธกุสลากุสลาทิวิสยภูตวิเสสสฺส ปวตฺติยา วตฺติจฺฉาโต ปฐมํ วตฺตพฺพตํ วินา กเมน นิสฺสยนํ นาม นตฺถีติ อปกฺกมโทโส น โหตีติ.

แปลว่า: "การไม่ล่วงจำนวนย่อมมี เพราะปรากฏจำนวนที่เสมอกันแห่งข้อความที่แสดงไว้อันเสมอกับข้อความที่แสดงไว้ก่อน เนื่องจากกล่าวไว้[ในคัมภีร์ปาณินิ]ว่า ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานํ (การแสดง

ข้อความที่เสมอกันตามจำนวนย่อมมีได้) อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้มีความเป็นจิตสามประเภทโดยสภาวะที่เป็นกุศลเป็นต้น ขึ้นชื่อว่าการอาศัยตามลำดับย่อมไม่มีเว้นการควรกล่าวก่อนตามความปรารถนาของผู้กล่าว เพราะความเป็นไปแห่งข้อพิเศษซึ่งเป็นวิสัยของกุศลและอกุศลเป็นต้นสองประเภท โดยเนื่องด้วยการให้ผลและไม่ให้ผล ดังนั้นจึงไม่เป็นอปักกมโทษ ดังนี้แล”

ข้อความว่า ยถาสงฺขฺยมนุเทโส สมานํ (การแสดงข้อความที่เสมอกันตามจำนวนย่อมมีได้) นำมาจากคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๑ ปาทะ ๓ สูตร ๑๐) คัมภีร์ตัตวโพธินีซึ่งอธิบายสูตรนั้นกล่าวว่า

อนุทิสฺสเต อิติ อนุเทโส. ปจฺฉา อุจฺจาริโต อิจฺจตฺโถ. สมานํ อิติ สมฺพนฺเธ ฉฏฺฐี.

แปลว่า: “ข้อความที่แสดงไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุเทสะ หมายความว่า ข้อความที่กล่าวไว้ในภายหลัง บทว่า สมานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถสัมพันธ์”

ตัวอย่าง

เย เกจิ กุสลา ธมฺมา, สพเพ เต กุสลมูลาติ. ตีเณว กุสลมูลานิ. อวเสสา กุสลา ธมฺมา น กุสลมูลา.[๓๗]

แปลว่า: “ถามว่า : ธรรมที่เป็นกุศลอย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ ธรรมทั้งหมดนั้นเป็นกุศลมูลหรือ ตอบว่า : กุศลมูลมี ๓ อย่างเท่านั้น [คือ อโลภเหตุ อโทสเหตุ และอโมหเหตุ] ธรรมอื่นจากนั้นเป็นกุศลธรรม มิใช่กุศลมูล”

ในพระบาลีนี้ แม้พระพุทธองค์ควรเฉลยโดยตรัสถึงกุศลธรรมก่อน แต่การกล่าวถึงกุศลมูลที่มีจำนวนน้อยจะทำให้เข้าใจความได้ง่าย จึงตรัสถึงกุศลมูลก่อนแล้ว ตรัสกุศลธรรมต่อมา พระดำรัสนี้จึงไม่เป็นอปักกมโทษ

การไม่ต้องโอจิตยหีนโทษ

๑๐๓. สคุณานา'วิกรเณ การเณ สติ ตาทิเส
โอจิตฺยหีนตาปตฺติ นตฺถิ ภูตตฺถสํสิโน.

แปลว่า: "เมื่อมีเหตุสมควรเช่นนั้น การต้องโอจิตยหีนโทษ ย่อมไม่มีแก่ผู้กล่าวความจริงด้วยการเปิดเผยคุณธรรมของตน"

ตามปกติการยกย่องตนเองเป็นโอจิตยหีนโทษคือทรามจากความเหมาะสม ดังที่กล่าวไว้แล้วในคาถา ๖๑ แต่เมื่อมีเหตุการณ์ที่ควรที่จะบอกให้ผู้อื่นรับรู้ เช่น ทำให้เกิดความเลื่อมใส เป็นต้น เมื่อเป็นดังนี้ก็เปิดเผยคุณธรรมของตนได้ การเปิดเผยคุณธรรมเช่นนี้ไม่เป็นโอจิตยหีนโทษเพราะมุ่งประโยชน์แก่ผู้ฟัง ดังพระพุทธองค์ทรงตรัสกับอุปกาชีวกว่า

น เม อาจริโย อตฺถิ สทิโส เม น วิชฺชติ
สเทวกสฺมึ โลกสฺมึ นตฺถิ เม ปฏิปุคฺคโล.[๓๘]

แปลว่า: "เราไม่มีอาจารย์ ไม่มีผู้เสมอเหมือน เราไม่มีผู้ทัดเทียมในโลกกับทั้งเทวโลก"

ตัวอย่าง

สหสฺสิยมฺหิ โลกมฺหิ อิสโย นตฺถิ เม สมา
อสโม อิทฺธิธมฺเมสุ อลภึ อีทิสํ สุขํ.[๓๙]

แปลว่า: "ในโลกธาตุมีหมื่นจักรวาล ไม่มีฤๅษีผู้เสมอกับเรา ในธรรมคือฤทธิ์ก็ไม่มีใครเสมอกับเรา เราบรรลุความสุขเช่นนี้"

คำว่า สคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน คุณา สคุณา (สคุณะ คือ คุณของตน) หรือ เส จ เต คุณา จาติ สคุณา (สคุณะ คือ คุณอันเป็นของตน)

คำว่า ภูตตฺถสํสี สำเร็จรูปมาจาก ภูตตฺถ บทหน้า + สํส ธาตุ (ปสํสเน = ยกย่อง) + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูโตเยว อตฺโถ ภูตตฺโถ, ภูตตฺถํ สํสติ สีเลนาติ ภูตตฺถสํสี

(ภูตัตถสังสี คือ ผู้มีปกติกล่าวความจริง) อนึ่ง โดยทั่วไป สํส ธาตุ ที่มี ป อยู่หน้ามีอรรถว่า “ยกย่อง” เช่น ปสํสติ (ย่อมยกย่อง) ปสํสา (การยกย่อง) เมื่อไม่มี ป อยู่หน้าก็มี อรรถว่า “กล่าว” เหมือนในบทนี้

* * * * * * * *

ความเหมาะสมประจักษ์อยู่โดยปกติในโลก

๑๐๔. โอจิตฺยํ นาม วิญฺเญยฺยํ โลเก วิขฺยาต'มาทรา
ตตฺโถ'ปเทสปภวา สุชนา กวิปุงฺควา.

แปลว่า: "ธรรมดาความเหมาะสมที่ประจักษ์อยู่แล้วในโลกพึงทราบโดยเอื้อเฟื้อ ในความเหมาะสมนั้น สัตบุรุษผู้เป็นกวีชั้นสูงเป็นแหล่งกำเนิดแห่งคำแนะนำ"

ความเหมาะสมที่เรียกว่า โอจิตยะ เป็นสภาพประจักษ์แก่ชาวโลกโดยทั่วไป แม้เด็กที่รู้ความแล้วก็เข้าใจว่าสิ่งไหนเหมาะสม สิ่งไหนไม่เหมาะสม เช่น หากผู้ใหญ่พูดยกย่องตน เด็กก็เข้าใจว่าเป็นการอวดดี ซึ่งคนฉลาดไม่พึงกระทำ ดังนั้นท่านจึงไม่จำเป็นต้องกล่าวชี้แจงว่าสิ่งนี้เหมาะสมหรือไม่เหมาะสม บัณฑิตพึงพิจารณ์ตามสมควรแล้วประพันธ์ข้อความที่เหมาะสมด้วยความเอาใจใส่ อนึ่ง กวีชั้นสูงเป็นผู้ชี้แนะความเหมาะสม โดยแต่งตำรับตำราด้วยมุ่งจะให้กุลบุตรได้เล่าเรียนศึกษาโดยสะดวก คำชี้แนะดังกล่าวเป็นบรรทัดฐานที่อนุชนรุ่นหลังปฏิบัติตามเพื่อหลีกเลี่ยงจากไม่ความเหมาะสม มีคำพังเพยพม่ากล่าวว่า "โอษฐ์ของกวีเหมือนบ่อเพชรแห่งความเหมาะสม"

คำว่า อุปเทสปภว มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปเทสสฺส ปภวา อุปเทสปภวา (อุปเทสปภวะ คือ แดนเกิดของคำแนะนำ)

คำว่า กวิปุงฺคว มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมาโน จ เต คาโว เจติ ปุงฺควา, กวีนํ ปุงฺควา กวิปุงฺควา (กวิปุงควะ คือ ผู้เลิศกว่าเหล่ากวี)

* * * * * * * *

ควรหลีกเลี่ยงจากโอจิตยหีนโทษ

๑๐๕. วิญฺญาโต’จิตฺยวิภโว- จิตฺยหีนํ ปริหเร
ตโต’จิตฺยสฺส สมฺโปเส รสโปโส สิยา กเต.

แปลว่า: “ท่านผู้เข้าใจคุณสมบัติคือความเหมาะสมแล้ว พึงหลีกเลี่ยงโอจิตยหีนโทษ เมื่อทำให้เพิ่มพูนความเหมาะสมเพราะหลีกเลี่ยงโทษนั้นได้ ก็จะเกิดความน่าชื่นชม”

เมื่อเข้าใจความเหมาะสมอย่างถ่องแท้โดยอาศัยกวีชนชั้นเยี่ยมแล้ว พึงแต่งบทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยความเหมาะสมนั้นตามที่ได้ศึกษาเข้าใจมาแล้ว ความจริง ผู้เข้าใจความเหมาะสมเป็นอย่างดีจึงสามารถหลีกเลี่ยงโอจิตยหีนโทษ เมื่อความเหมาะสมเพิ่มพูนในบทประพันธ์เพราะหลีกเลี่ยงความไม่เหมาะสมดังกล่าว บทประพันธ์ก็ย่อมจะไพเราะน่าชื่นชม ยิ่งบทประพันธ์มีความเหมาะสมมากเพียงใด คุณค่าในบทประพันธ์ ก็จะมีมากเพียงนั้น

สรุปความว่า ในคาถาทั้ง ๓ บทตั้งแต่คาถา ๑๐๓-๖ ท่านชี้ให้เห็นว่า กวีพึงศึกษาให้เข้าใจความเหมาะสม และแต่งบทประพันธ์ให้เกิดความเหมาะสม จึงจะควร

คำว่า วิญฺญาโตจิตฺยวิภว มีรูปวิเคราะห์ว่า โอจิตฺยเมว วิภโว โอจิตฺยวิภโว, วิญฺญาโต โอจิตฺยวิภโว เยนาติ วิญฺญาโตจิตฺยวิภโว (วิญญาโตจิตยวิภวะ หมายถึง ผู้เข้าใจคุณสมบัติคือความเหมาะสม)

คำว่า รสโปส มีรูปวิเคราะห์ว่า รสสฺส โปโส รสโปโส (รสโปสะ คือ ความเพิ่มพูนแห่งรส)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ในการหลีกเลี่ยงโอจิตยโทษ

ยถา-

๑๐๖. โย มารเสน'มาสนฺน- มาสนฺนวิชยุสฺสโว
ติณายปิ น มญฺญิตฺถ โส โว เทตุ ชยํ ชิโน.

แปลว่า: "ตัวอย่างเช่น พระชินเจ้าพระองค์ใดทรงมีงานฉลองคือชัยชนะใกล้มาแล้ว มิได้สำคัญกองทัพมารที่มาประชิดแม้เท่าเส้นหญ้า ขอพระองค์โปรดประทานชัยชนะแก่ท่านทั้งหลาย"

พระชินเจ้าทรงประสบชัยชนะกองทัพมารในยามอาทิตย์อัสดงคตก่อน เมื่ออาทิตย์อุทัยขึ้นในวันต่อมาจึงทรงชนะกิเลสมาร ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์ จึงกล่าวได้ว่าพระองค์ทรงมีงานฉลองชัยชนะใกล้มาแล้ว ในการกล่าวว่าพระองค์ผู้ใกล้จะชนะศัตรูภายในคือกิเลสมิได้สำคัญศัตรูภายนอกคือกองทัพมารแม้เท่าเส้นหญ้า เป็นความเหมาะสมโดยแท้ เพราะการเอาชนะศัตรูภายนอกในขณะนั้น ไม่ลำบากเท่าการเอาชนะศัตรูภายในที่ติดตามมาจากสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้น แม้การอวยชัยว่าขอพระองค์โปรดประทานชัยชนะแก่ท่านทั้งหลาย ก็เป็นความเหมาะสมเช่นกัน ทั้งนี้เพราะผู้ประสบชัยชนะแล้วเท่านั้นจึงจะมอบชัยชนะให้แก่ผู้อื่นได้ เหมือนผู้มีทรัพย์ได้มอบทรัพย์ของตนให้คนอื่น แม้ประธานในพากย์ก็ใช้คำว่า ชิน (ผู้พิชิตมาร) ไม่ใช่เป็น มุนินฺท (พระจอมมุนี) เมื่อเป็นดังนี้จึงเพียบพร้อมด้วยความเหมาะสมทั้งรูปศัพท์และความหมาย ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

เอตฺถ โย ปญฺจมาเร ชิตตฺตา ชิโน นาม โหติ, โส ปราภิภวเน อสหายกิจฺจตฺตา ปเรสํ ชยทาเน สามตฺถิยยุตฺโตติ ชยํ เทตูติ กตํ ชยาสีสน'มติอุจิตํ โหติ ชยทาเน สามตฺถิยสฺเสว โปสกตฺตา. มารเสนมาสนฺนํ ติณายปิ น มญฺญิตฺถาติ อิทํ วตฺตพฺพเมว นตฺถีติ เอวํ อจฺจนฺตอุจิตปโยเคน โอจิตฺยหีนโทโส นิราโกติ.

แปลว่า: "ในเรื่องนี้ พระพุทธเจ้าพระองค์ใดทรงพระนามว่าพระชินเจ้า

เพราะทรงชนะมารทั้ง ๕ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นทรงกอปรด้วยความสามารถในการประทานชัยชนะแก่ผู้อื่น เพราะมีกิจในการปราบมารแต่ผู้เดียวดังนั้นความปรารถนาในชัยชนะว่า ขอพระองค์โปรดประทานชัยชนะ จึงสมควรยิ่งเพราะเพิ่มพูนความสามารถ ในการประทานชัยชนะได้ ข้อความว่ามิได้สำคัญกองทัพมารที่มาประชิดแม้เท่าเส้นหญ้านี้มิควรจะกล่าวถึงเลย ดังนั้น จึงแก้ไขโอจิตยหีนโทษ ด้วยการประกอบความเหมาะสมยิ่งอย่างนี้”

คำว่า อาสนฺนวิชยุสฺสว มีรูปวิเคราะห์ว่า วิชโย เอว อุสฺสโว วิชยุสฺสโว, อาสนฺโน วิชยุสฺสโว ยสฺสาติ อาสนฺนวิชยุสฺสโว (อาสันนวิชยุสสวะ หมายถึง ผู้มีงานฉลองคือชัยชนะใกล้มาแล้ว)

ตัวอย่าง

กึ เม อญฺญาตเวเสน ธมฺมํ สจฺฉิกเตนิธ
สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํ.[๙๐]

แปลว่า: “จะมีประโยชน์อะไรด้วยการเป็นพระอรหันต์โดยคนอื่นไม่รู้จัก เราจะกระทำให้แจ้งซึ่งสัจธรรมในโลกนี้ บรรลุสัพพัญญุตญาณ เป็นพระพุทธเจ้าในโลกนี้ กับทั้งเทวโลกจะดีกว่า”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ไม่เป็นโอจิตยหีนโทษ เพราะแสดงความสามารถของตนอย่างองอาจ จัดเป็นรูพหาหังการาลังการที่แสดงความอหังการ (ดู คาถา ๒๘๖) และเป็นวีรรสคือรสกล้าหาญ ตามรสือลังการคืออลังการมีอรรถรส (ดู คาถา ๓๖๓)

* * * * * * * *

การพ้นจากภัคครีติโทษ

๑๐๗. อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิ- กมาติกฺกมลงฺฆเน
ภคฺครีติวิโรโธ'ยํ คตึ น กฺวาปิ วินฺทติ.

แปลว่า: "เมื่อพ้นไปจากการข้ามลำดับของอรรถมีกัตตาและกรรมเป็นต้น ที่ปรารภแล้ว ภัคครีติโทษนี้ ย่อมไม่ได้โอกาสในที่นั้น"

คาถานี้ กล่าวถึงเรื่องการแก้ไขภัคครีติโทษคือหักลำดับพึงดูคาถาที่ ๖ ประกอบด้วย จะเห็นได้ว่าในคาถานั้นใช้ฉัฏฐีวิภัตติและสัตตมีวิภัตติปนกัน จึงเป็นภัคครีติโทษ แต่ถ้าไม่ข้ามลำดับกัตตาและกรรมเป็นต้น ภัคครีติโทษก็มีไม่ได้ พึงดูอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

คำว่า อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมาติกฺกมลงฺฆน มีรูปวิเคราะห์ว่า อารทฺธานิ กตฺตุกมฺมาทีนิ เยสนฺติ อารทฺธกตฺตุกมฺมาทโย, อารทฺธกตฺตุกมฺมาทีนํ กโม อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกโม, อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมสฺส อติกฺกโม อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมาติกฺกโม, อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมาติกฺกมสฺส ลงฺฆนํ อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมาติกฺกมลงฺฆนํ (อารัทธกัตตุกัมมาทิกมาติกกมลังฆนะ คือ การพ้นการข้ามลำดับของอรรถมีกัตตาและกรรมเป็นต้น ที่ปรารภแล้ว)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์การแก้ไขภัคครีติโทษ

ยถา-

๑๐๘. สุชนญฺญาน'มิตฺถีนํ วิสฺสาโส โนปปชฺชเต
วิสสฺส สิงฺคิโน โรค- นทีราชกุลสฺส จ.

ยถา จ-

๑๐๙. เภสชฺเช วิหิเต สุทฺธ- พุทฺธาทิรตนตฺตเย
ปสาท'มาจเร นิจฺจํ สชฺชเน สคุเณปิ จ.

แปลว่า: "การแก้ไขภัคครีติโทษ เช่น ไม่ควรวางใจทรชน สตรี ยาพิษ
สัตว์มีเขา โรค แม่น้ำ และราชสกุล
อีกนัยหนึ่ง เช่น สัตบุรุษพึงทำความเชื่อใจเสมอในยาที่ปรุงไว้ ในพระ-
รัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ในคนดี และในความดีของตนด้วย"

คาถาทั้งสองบทนี้ปราศจากภัคครีติโทษ เพราะมีลำดับวิภัตติเป็นอันเดียวกันตลอด คาถาแรกลำดับความที่ปรารภไว้ท่อนต้น คือ สุชนญฺญานํ และ อิตฺถีนํ เป็นฉัฏฐีวิภัตติ ความท่อนหลังตั้งแต่ วิสสฺส เป็นต้นไปก็มีวิภัตติเดียวกัน การประกอบวิภัตติในลักษณะนี้ทำให้ลำดับความไม่คลาดเคลื่อน ส่วนคาถาหลังใช้สัตตมีวิภัตติคุมไว้ทุกๆ บท ทั้งลำดับคำก็ไม่คลาดเคลื่อน คือใช้ จ ศัพท์เข้าประกอบในบทปลายตามนัยประกอบ จ ศัพท์ท้ายบทต้น ท้ายบทปลาย หรือท้ายทุกบท ความในคาถาเหล่านี้จึงไม่เป็นภัคครีติโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อารทฺธสฺส ฉฏฺฐฺยนฺตกฺกมสฺส สพฺพตฺถ อปริจฺจาคโต อตฺถรีติภงฺโค จ ยุตฺตฏฺฐาเน เอกสฺเสว จการสฺส ยุตฺตตฺตา สทฺทรีติภงฺโค จ นตฺถิ. จสทฺทสฺส อเนกตฺถสมุจฺจยตฺตา สุชนญฺญานญฺจาติอาทิมฺหิ วา อิห วุตฺตนิยาเมน อวสาเน วา สพฺพตฺถ วา โยชนมรหติ.
แปลว่า: "การหักลำดับอรรถย่อมไม่มีในที่นี้ เพราะไม่สละลำดับบทที่มี

ฉัฏฐีวิภัตติอยู่ท้ายซึ่งปรารภไว้แล้ว และการหักลำดับศัพท์ก็ไม่มี เพราะประกอบ จ ศัพท์ไว้ศัพท์เดียวในฐานะอันสมควร การประกอบแห่ง จ ศัพท์ย่อมสมควรในบทต้นว่า สุชนญฺญานํ เป็นต้น หรือในบทท้ายตามครรลองที่กล่าวไว้ในคาถานี้ หรือในบททุกบท เพราะเป็นศัพท์รวบรวมข้อความเป็นอันมาก”

* * * * * * * *

การแก้ไขสสังสยโทษ

สสํสยสฺส ยถา-

๑๑๐. มุนินฺทจนฺทิมาโลก- รสโลลวิโลจโน
ชโน’วกฺกนฺตปนฺโถว รํสิทสฺสนปีณิโต.

แปลว่า: “การแก้ไขสสังสยโทษ เช่น ชนผู้มีนัยน์ตาซัดส่ายด้วยความพอใจแสงจันทร์คือพระจอมมุนี ก้าวไปสู่ทางแล้วอิ่มเอิบในเพราะเห็นพระรัศมี”

คาถานี้แสดงเรื่องการแก้ไขสสังสยโทษ คือ โทษชวนสงสัย มีข้อความคล้ายคาถา ๖๔ ในคาถานั้น บาทท้ายว่า โคปทสฺสนปีณิโต ทำให้เกิดความสงสัยในความหมายของ โค ศัพท์ ไม่ทราบว่าจะแปลอย่างไร แต่ในคาถานี้แก้ศัพท์ว่า โค เป็น รํสิ แล้วก็หายสงสัย จึงไม่เป็นสสังสยโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ รํสิสทฺเทน สุณนฺตานํ อุปฺปชฺชมานสํสเยน สสํสยภูตํ พนฺธโทสโมหตีติ.

แปลว่า: “ท่านละโทษในบทประพันธ์ที่ชวนสงสัยด้วยความเคลือบแคลงซึ่งเกิดแก่ผู้ฟังด้วย รํสิ ศัพท์ในคาถานี้”

ตัวอย่าง

อหํ หิ อรหา โลเก อหํ สตฺถา อนุตฺตโร
เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ สีติภูโตสฺมิ นิพฺพุโต.[๙๑]

แปลว่า: “เราเป็นพระอรหันต์ เป็นศาสดาผู้ยอดเยี่ยม เป็นผู้ตรัสรู้เองเพียงผู้เดียว เป็นผู้เยือกเย็นดับกิเลสได้แล้วในโลก”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ บทว่า อรหา และ สตฺถา หมายถึงพระพุทธองค์ผู้เป็นพระอรหันต์และพระศาสดาผู้ยอดเยี่ยมกว่าพระอรหันต์และศาสดาทั่วไป เนื่องจากมีบริบทว่า อนุตฺตโร (ยอดเยี่ยม) และ เอโกมฺหิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ (เป็นผู้ตรัสรู้เองเพียงผู้เดียว) ประกอบร่วมในคาถานี้ จึงไม่เป็นสสังสยโทษ

การไม่เป็นสสังสยโทษ

๑๑๑. สํสยาเยว ยํ กิญฺจิ ยทิ กีฬาทิเหตุนา
ปยุชฺชเต น โทโสว สสํสยสมปฺปิโต.

แปลว่า: “หากประกอบบทใดบทหนึ่งไว้ เพื่อชวนสงสัย เพราะมีสาเหตุคือความสนุกเป็นต้น โทษที่กอปรด้วยความน่าเคลือบแคลง ย่อมไม่มี”

ความหมายของคาถานี้คือ หากกวีจะประกอบบทที่ชวนน่าสงสัยเข้าไว้ในบทประพันธ์ เพื่อต้องการให้เป็นข้อสนุกสนานปรึกษากัน ในที่มีคนแออัดหรือทำให้ผู้อื่นสับสน ก็กระทำได้ไม่ผิดสสังสยโทษในการประกอบปเหฬิคือปริศนาเช่นนี้

อาทิ ศัพท์ใน กีฬาทิเหตุนา หมายเอา อากิณฺณสมฺมนฺตน (ปรึกษาในที่มีคนแออัด) และ ปรพฺยาโมหน (ทำให้ผู้อื่นสับสน) เรื่องนี้จะกล่าวต่อไปในบทเพิ่มเติมเรื่องปเหฬิในตอนท้ายของปริจเฉทนี้

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ที่ไม่เป็นสสังสยโทษในปเหฬี

๑๑๒. ยาเต ทุติยํ นิลยํ คุรุมฺหิ สกเคหโต
ปาปุเณยฺยาม นิยตํ สุข'มชฺฌยนาทินา.

แปลว่า: "เมื่อครูไปสู่เรือนที่สองจากเรือนของตน พวกเราพึงได้รับความสุขด้วยการเล่าเรียนเป็นต้นโดยแท้ (อรรถไม่ปรารถนา)

เมื่อดาวพฤหัสบดีย้ายจากเรือนของตนสู่เรือนจรที่สอง พวกเราพึงได้รับความสุขด้วยการเล่าเรียนเป็นต้นโดยแท้ (อรรถปรารถนา)"

คาถานี้แปลได้สองนัย ตามนัยแรกเป็นความหมายที่เข้าใจกันทั่วไป แต่ไม่ตรงกับความประสงค์ของผู้แต่ง เรียกว่า อนิฏฺฐตฺถ คืออรรถที่ไม่ปรารถนา ส่วนนัยที่ ๒ เป็นคำแปลแบบเล่นคำซึ่งกวีปรารถนา เรียกว่า อิฏฺฐตฺถ เนื่องจากคาถานี้มีความหมายได้สองนัย ชวนสงสัย การแต่งในลักษณะนี้จึงเป็นปเหฬีที่เรียกว่า วัญจิตาปเหฬี คือ ปริศนาหลอกล่อ ไม่เป็นสสังสยโทษ

ตามนัยแรก คุรุ แปลว่า "ครู" ความหมายตามนัยนี้คือ เมื่อครูไม่อยู่ควบคุมลูกศิษย์แล้วไปจากเรือนของตน บรรดาลูกศิษย์ก็จะได้รับอิสระจากการกวดขันของครูพากันได้รับความสุข คือเล่นหัวกันสนุกไป ตรงกับสำนวนที่ว่า "แมวไม่อยู่ หนูระเริง" ตามนัยหลัง คุรุ แปลว่า "ดาวพฤหัสบดี" โคจรจากเรือนที่ตนอยู่คือราศีมีน (ราศีธนู) ไปสู่เรือนจรที่ ๒ คือราศีเมษ (ราศีมังกร) ก็อาจส่งผลให้เจ้าของชะตาประสบความก้าวหน้าในการศึกษาได้

ฏีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

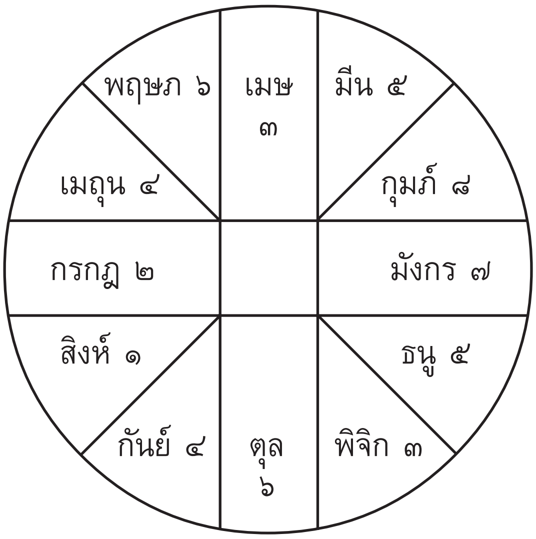
เอตฺถ อชฺฌยนสทฺทสนฺนิธาเนน ปยุตฺตคุรุสทฺทสฺส อาจริยตฺถ-วาจกตฺเตปิ อิจฺฉิตตฺถโคปนตฺถํ ปยุตฺตตฺตา อทุฏฺโฐติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ไม่ผิดอลังการ เพราะประกอบ เพื่อปิดบังข้อความที่ปรารถนาในเมื่อ คุรุ ศัพท์ที่ประกอบไว้ใกล้ อชฺฌยน ศัพท์ แสดง

ความหมายว่า ครู ได้ด้วย ดังนี้แล"

ในที่นี้จะแสดงจักรราศีซึ่งประกอบด้วยดาวพระเคราะห์ ๙ และราศี ๑๒ ตามโหราศาสตร์ ดังต่อไปนี้

จักรราศี ๑๒

ในตารางข้างต้นนี้เลข ๕ เป็นสัญลักษณ์ของดาวพฤหัสบดีซึ่งอยู่ในเรือนหลักคือราศีมีนและราศีธนู (ทางด้านขวามือ) เมื่อดาวนี้โคจรย้อนเข็มนาฬิกาคือเคลื่อนไปทางซ้ายมือก็จะไปถึงเรือนจรคือราศีเมษเป็นต้นไป ในขณะบรรลุถึงราศีสองอย่าง คือ เมษและมังกร อาจอำนวยผลดีแก่การศึกษาได้

ตัวอย่าง

ติฏฺฐตุ นาโค. มา นาคํ ฆฏฺเฏสิ. นโม กโรหิ นาคสฺส.[๔๒]

แปลว่า: "นาคจงหยุดอยู่เถิด อย่าเบียดเบียนนาค จงทำความนอบน้อมต่อนาค (อรรถไม่ปรารถนา)

พระอรหันต์จงหยุดอยู่เถิด อย่าเบียดเบียนพระอรหันต์ จงทำความนอบน้อมต่อพระอรหันต์ (อรรถปรารถนา)”

ในอุทาหรณ์ข้างต้นนี้ ตามนัยแรก นาค ใช้ในความหมายว่า “นาค” ส่วนนัยหลังหมายถึง “พระอรหันต์” ส่วนใหญ่ นาค ศัพท์มักปรากฏในความหมายว่า “นาค” การใช้นาคที่ปรากฏในความหมายอื่นจากความหมายที่ต้องการคือพระอรหันต์ เป็นวัญจิตาปเหฬี ไม่เป็นสสังสยโทษ

* * * * * * * *

การแก้ไขคามมโทษ

๑๑๓. สุภคา ภคินี สายํ   เอตสฺสิจฺเจว'มาทิกํ
น คามฺม'มิติ นิทฺทิฏฺฐํ   กวีหิ สกเลหิปิ.

แปลว่า: "ข้อความอย่างนี้ว่า น้องสาวนั้นของเขางดงาม เป็นต้น กวีทั้งหมดแสดงว่าไม่เป็นคามมโทษ"

การใช้ถ้อยคำสุภาพเป็นการแก้ไขคามมโทษ คือ โทษไม่สุภาพ เช่นศัพท์ว่า สุภคา แยกรูปศัพท์มาจาก สุภ บทหน้า + คมุ ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ที่กวีทราบกันเป็นตัปปุริสสมาสว่า สุภํ สุนฺทรภาวํ คตา สุภคา (สุภคา คือ หญิงผู้ถึงความงาม = หญิงงาม) เนื่องจากคำนี้ยังสามารถวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสได้อีกว่า สุนฺทรํ ภคํ ยสฺสาติ สุภคา (สุภคา คือ หญิงผู้มีอวัยวะเพศงาม) ตามนัยนี้ สุภคา แยกรูปศัพท์เป็น สุ (งาม) + ภคา (อวัยวะเพศ) จัดเป็นคามมโทษ แต่กวีทั้งหลายไม่ยอมรับรูปวิเคราะห์หลัง เพราะ ภค ศัพท์ปรากฏในความหมายว่า "โชค, สิริมงคล" เช่น ภควา (ผู้มีโชค) ไม่ปรากฏชัดในความหมายว่า "อวัยวะเพศ" ดังนั้น สุภคา จึงเป็นคำสุภาพไม่เป็นคามมโทษ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สุภํ สุนฺทรภาวํ คตาติ สุภคาติ อคฺคเหตฺวา พหุพฺพีหิสมาเส กเต ลพฺภมานตฺถสฺส อสพฺภภาเวปิ กวีนํ จิตฺตเขทํ น ชเนตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ เมื่อกระทำพหุพพีหิสมาสโดยไม่ถือเอารูปวิเคราะห์ว่า สุภํ สุนฺทรภาวํ คตา แม้มีความไม่สุภาพแห่งอรรถ ที่ปรากฏย่อมไม่ก่อให้เกิดความลำบากใจแก่กวีทั้งหลาย"

ตัวอย่าง

มิตฺตสมฺปท'มาคมฺม   โยนิโสว ปยุญฺชโต
วิชฺชาวิมุตฺติวสีภาโว   สพฺพ'เมเตน ลพฺภติ.[๙๓]

แปลว่า: “บุคคลอาศัยการคบหามิตร ประกอบความเพียรโดยแยบคาย
ก็จะเป็นผู้ชำนาญในวิชาและวิมุตติ ทั้งหมดจะได้ด้วยขุมทรัพย์นี้”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ โยนิ ศัพท์แม้จะหมายถึงอวัยวะเพศในบางที่ แต่ในที่นี้ไม่ชวนให้มีความหมายเช่นนั้นเพราะเป็นฐานะแสดงผลบุญ จึงใช้ในความหมายว่า “ปัญญา”

คำว่า อิจฺเจวมาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อิติ เอวํ ปกาโร อาทิ อสฺสาติ อิจฺเจวมาทิ (อิจเจวมาทิ คือ มีประการอย่างนี้เป็นต้น)

* * * * * * * *

การแก้ไขทุฏฐาลังกติโทษ

๑๑๔. ทุฏฺฐาลงฺการวิคเม โสภนาลงฺกติกฺกโม
อลงฺการปริจฺเฉเท อาวิภาวํ คมิสฺสติ.

แปลว่า: “ลำดับของอลังการที่งดงามในเมื่อปราศจากทุฏฐาลังกติโทษจักถึงความแจ่มแจ้งในปริจเฉทที่ชื่อว่า อลังการ”

เมื่อบทประพันธ์ปราศจากทุฏฐาลังกรณโทษ คือ โทษเสียอลังการ ซึ่งนับเข้าใน โทษของพากย์ จะปรากฏต่อไปในปริจเฉทที่ ๔ ซึ่งว่าด้วยอัตถาลังการ (ดู คาถา ๒๐๕-๘) ท่านจึงไม่กล่าวไว้ในที่นี้

คำว่า อลงฺการปริจฺเฉท มีรูปวิเคราะห์ว่า อลงฺกาโร จ โส ปริจฺเฉโท จาติ อลงฺการปริจฺเฉโท (อลังการปริจเฉทะ คือ ปริจเฉทที่ชื่อว่า อลังการ)

* * * * * * * *

คำลงท้าย

๑๑๕. โทเส ปรีหริตุเมส วโร'ปเทโส
สตฺถนฺตรานุสฺสรเณน กโต มเยวํ
วิญฺญายิมํ คุรุวราน'ธิกปฺปสาทา
โทเส ปรํ ปริหเรยฺย ยโสภิลาสี.

แปลว่า: "คำแนะนำอันดีเพื่อแก้ไขข้อที่เป็นโทษทั้งหลายนี้ ข้าพเจ้ากล่าวแล้วอย่างนี้โดยคล้อยตามคัมภีร์อื่น เหล่ากวีผู้มุ่งเกียรติยศทราบคำแนะนำนี้ด้วยการอุปการะของครูผู้ประเสริฐแล้ว พึงแก้ไขข้อบกพร่องทั้งหลายให้หมดไป"

คาถานี้เป็นคำลงท้ายของปริจเฉท ข้อความในครึ่งคาถาแรกกล่าวว่า ท่านแต่งปริจเฉทที่ ๒ นี้โดยอิงอาศัยอลังการสันสกฤต ปริจเฉทนี้จึงเป็นคำแนะนำอันดี ส่วนข้อความในครึ่งคาถาหลังกล่าวแนะนำให้ศึกษาเล่าเรียนด้วยดีแล้ว พึงหลีกเลี่ยงจากข้อบกพร่องเหล่านั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปุพฺพทฺเธน โทสปริหารปริจฺเฉทสฺส ปสตฺถภาโว ทสฺสิโต. อปรทฺเธน สิสฺสชนานุสาสนํ ทสฺสิตํ โหติ. ตถา ปุพฺพทฺเธน กรุณาปุพฺพงฺคมปญฺญากิจฺจํ ทสฺสิตํ. อปรทฺเธน ปญฺญาปุพฺพงฺคมกรุณากิจฺจํ ทสฺสิตํ. ตถา ปุพฺพทฺเธน อตฺตหิตสมฺปตฺติ. อปรทฺเธน ปรหิตสมฺปตฺติ ทสฺสิตาติ. เอวมเนกาการทีปิกาย อิมาย คาถาย ปริจฺเฉทํ นิคเมติ.

แปลว่า: "ท่านแสดงความดีงามแห่งปริจเฉทที่แก้ไขโทษด้วยครึ่งคาถาแรกในที่นี้ ได้แสดงการแนะนำศิษยชนด้วยครึ่งคาถาหลังเช่นเดียวกันนี้ แสดงปัญญากิจที่มีกรุณาเป็นประธานด้วยครึ่งคาถาแรก แสดงกรุณากิจที่มีปัญญาเป็นประธานด้วยครึ่งคาถาหลังโดยนัยเดียวกัน แสดงความถึงพร้อมแห่งประโยชน์ตนด้วยครึ่งคาถาแรก แสดงความถึงพร้อมแห่ง

ประโยชน์คนอื่นด้วยครึ่งคาถาหลัง ดังนี้แล คันถรจนาจารย์ได้ลงท้ายปริจเฉทนี้ด้วยคาถาที่แสดงลักษณะหลายประการอย่างนี้”

ปสาท ศัพท์มักใช้ในความหมายว่า “เลื่อมใส” ในที่นี้แปลว่า “อุปการะ” มีรูปในภาษาสันสกฤตว่า ปฺรสาท คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๘๙) แสดงอรรถของ ปฺรสาท ไว้ ๗ อย่าง คือ ไนรฺมลฺย (ไม่มีมลทิน) อนุคฺรห (ช่วยเหลือ) กาวฺยคุณเภท (ประเภทแห่งคุณในกาย์ = ปสาทคุณ) สฺวารฺสถฺย (ความไม่มีโรค) ปฺรสกฺต (การถึง) เทวไนเวทฺย (เครื่องบวงสรวงเทวดา) และ คุรฺชนภุกฺตาวศิษฺฏ (ของเหลือจากที่ชนผู้เป็นครูดื่มกินแล้ว)

คำว่า ยโสภิลาสี สำเร็จรูปมาจาก ยส บทหน้า + อภิ บทหน้า + ลส ธาตุ (ปิหายํ = รัก) + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ยสํ อภิลสติ สีเลน ยโสภิลาสี (ยโสภิลาสี คือ ผู้มุ่งเกียรติยศโดยปกติ) แปลง อ เป็น โอ ในท่ามกลางสมาส ดังอุทาหรณ์ว่า มโนมย, อโยปตฺต เป็นต้น

อิติ สํฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต สุโพธาลงฺกาเร
โทสปริหาราวโพโธ นาม ทุติโย ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๒ ชื่อว่าโทสปริหาราวโพธะ

ในคัมภีร์สุโพธาลังการ อันพระสังฆรักขิตมหาสามิผู้ประเสริฐรจนา

* * * * * * * *

บทเพิ่มเติม
เรื่องปเหฬี

ปเหฬี แปลว่า "ปริศนา" เป็นคำซ่อนเงื่อนชวนสงสัยที่มีความหมายเป็นสองอย่าง โดยความหมายที่แปลกันทั่วไปมักไม่ถูก แต่ความหมายที่ผู้แต่งต้องการเป็นอรรถที่ไม่เด่นชัด คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + หิล ธาตุ (หาวกรเณ = ทำความสนุกสนาน) + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน หิลนฺติ เอตายาติ ปเหฬี (ปเหฬี คือ เครื่องทำความสนุกสนานโดยประการต่างๆ) คัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะแสดงลักษณะของปเหฬีว่า

ปเหเฬติ ยติโปเต ยตฺถ กวิสฺสโร วโร
ตมฺมติวิสทตฺถาย ปเหฬี อิติ สา มตา.[๙๔]

แปลว่า: "จอมกวีผู้ประเสริฐย่อมยังภิกษุหนุ่มให้สนุกสนานในบทประพันธ์ใด เพื่อความกระจ่างแห่งปัญญาในปเหฬีนั้น บทประพันธนั้นชื่อว่า ปเหฬี"

คาถาข้างต้นนี้กล่าวว่า ปเหฬีเป็นปริศนาชวนหัว เพื่อให้ภิกษุหนุ่มขบคิดเป็นความสนุกสนาน บทประพันธ์ที่รจนาทำนองนี้มักมีลักษณะเหมือนจะผิดจากหลักแห่งการประพันธ์ แต่ความจริงไม่ผิด เป็นการแต่งให้สนุกสนาน ทำให้ได้ใช้ปัญญาพิจารณาถึงความที่ถูกต้อง

ปเหฬีปรากฏใช้ในลักษณะ ๓ ประการ คือ ความสำราญใจในที่ชวนหัว การปรึกษาในที่มีคนพลุกพล่าน และเจตนาทำให้คนอื่นสับสน ดังคัมภีร์กาวยาทรรศะกล่าวว่า

กีฬาโคฏฺฐิวิโนเทสุ ตญฺญหฺยากิณฺณมนฺตเน
ปรพฺยาโมหเน จาปิ โสปโยคา ปเหฬิกา.[๙๕]

แปลว่า: "ปเหฬีใช้ในความสำราญใจในกลุ่มคนที่ประชุมกัน เพื่อเล่น

ชวนหัว ในการปรึกษากับผู้รู้ปเหฬินั้นในที่พลุกพล่าน และในการทำคนอื่นให้สับสน”

ขอนำอุทาหรณ์ง่าย ๆ ของปเหฬิจากคัมภีร์วชิรสารัตถสังคหะมาแสดงไว้เป็นแนวทางในการเริ่มเข้าใจเรื่องปเหฬิว่า

รเถน สาครํ ยนฺติ นาวา รุหนฺติ ปพฺพตํ
ปาเปน สุคตึ ยนฺติ ปุญฺเญน ยนฺติ ทุคฺคตึ.[๔๖]

แปลว่า: “คนทั้งหลายไปสู่สาครด้วยรถ ขึ้นบรรพตด้วยเรือ ไปสู่สุคติด้วยบาป ไปสู่ทุคติด้วยบุญ (อรรถไม่ปรารถนา)

คนทั้งหลายไปสู่สาครด้วยเรือ ขึ้นบรรพตด้วยรถ ไปสู่สุคติด้วยบุญ ไปสู่ทุคติด้วยบาป (อรรถปรารถนา)”

คำแปลตามนัยแรกเป็นคำแปลตามปกติที่ประกอบศัพท์ไว้ แต่มีอรรถไม่ชอบด้วยเหตุผล ส่วนตามนัยหลังเป็นความหมายที่ผู้แต่งต้องการ ท่านเรียงกรณการก คือ รเถน กับ นาวา (นาวาย) และ ปาเปน กับ ปุญฺเญน สลับที่กันเพื่อจงใจให้ผู้อื่นแปลผิด

เอกูนวีสติ นารี นหานาย นทึ คตา
ตาเสฺวกํ กุมฺภีโล คณฺหิ วีสติ ฆรํ'มาคตา.[๔๗]

แปลว่า: “หญิง ๑๙ คนไปสู่แม่น้ำเพื่ออาบน้ำ ในหญิงเหล่านั้น จระเข้คาบไปคนหนึ่ง หญิง ๒๐ คนกลับมาเรือนแล้ว (อรรถไม่ปรารถนา)

หญิง ๒๐ คนไปสู่แม่น้ำ เพื่ออาบน้ำ ในหญิงเหล่านั้น จระเข้คาบไปคนหนึ่ง หญิง ๑๙ คนกลับมาเรือนแล้ว (อรรถปรารถนา)

คาถานี้ท่านจงใจเรียงคำว่า เอกูนวีสติ กับ วีสติ สลับกัน เนื้อความตามนัยแรกไม่ถูกต้อง ท่านประสงค์เนื้อความตามนัยหลังเท่านั้น

ปเหฬิมี ๑๖ อย่าง คือ

๑. สมาคตา ซ่อนอรรถด้วยการเชื่อมบทชวนสงสัย

๒. วัญจิตา พรางอรรถไว้ด้วยการกล่าวศัพท์ที่ปรากฏในอรรถอื่น

๓. อุกกันตา ทำให้สับสนโดยมีบทซึ่งมีสัมพันธ์ห่างกัน

๔. ปมุสสิตา ชวนหลง คือมีอรรถรู้ได้ยาก เพราะใช้ศัพท์เก่าที่ไม่นิยมแล้ว

๕. สมานรูปา มีรูปเหมือนกัน คือประกอบศัพท์ที่แสดงอรรถโดยตรงแต่หมายถึงอรรถโดยอ้อม

๖. ผรุสา หยาบ คือเข้าใจความได้ยาก

๗. สังขยาตา มีจำนวนสับสน

๘. ปกัปปิตา คาดคะเนอรรถของพากย์โดยประการอื่นจากอรรถปกติด้วยสิเลสนัยคือนัยซ้อนความ

๙. นามันตริตา ซ่อนชื่อด้วยการแสดงความหมายไว้หลายอย่าง แล้วประมวลกันเป็นชื่อที่ต้องการ

๑๐. นิภูตา เป็นเงื่อนงำ คือ ซ่อนอรรถที่ประจักษ์โดยกล่าวถึงอรรถที่ไม่ประจักษ์

๑๑. สมานสัททา อำพรางชื่อจริงด้วยคำอื่นที่มีอรรถเหมือนกัน

๑๒. สัมมูฬหา ชวนหลงโดยแม้ว่าจะกล่าวข้อความไว้โดยตรง

๑๓. ปาริหาริกี เฉลยชื่อที่ได้จากศัพท์สมาส

๑๔. เอกัจฉันนา ปกปิดฝ่ายเดียว คือปกปิดที่ตั้ง โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยอย่างเดียว

๑๕. อุภยัจฉันนา ปกปิดสองฝ่ายคือปกปิดวัตถุที่ตั้งและวัตถุอาศัยทั้งสองอย่าง

๑๖. สังกิณณา ผสมปเหฬีหลายประเภท

อลังการฎีกาเก่าและใหม่แสดงเรื่องปเหฬีไว้โดยนำมาจากคัมภีร์กาวยาทรรศะว่า

สมาคตา นาม สิยา คูฬฺหตฺถา ปทสนฺธินา
วญฺจิตาญฺญตฺถ รูฬฺเหน ยตฺถ สทฺเทน วญฺจนา.[๙๘]

แปลว่า: "ปเหฬีที่ซ่อนอรรถไว้ด้วยการเชื่อมบท ชื่อว่า สมาคตา การอำพรางด้วยศัพท์อันปรากฏในอรรถอื่น มีอยู่ในปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า วัญจิตา"

อุกฺกนฺตาติพฺยวหิตปฺ-	ปโยคา โมหการินี
สิยา ปมุสฺสิตา ยสฺสา	ทุพฺโพธตฺถา ปทาวลิ.[๔๙]

แปลว่า: "ปเหฬีที่มีอุทาหรณ์ซึ่งมีสัมพันธ์ห่างมาก กระทำความสับสน ชื่อว่า อุกกันตา ปเหฬีที่มีกลุ่มบทซึ่งรู้ความหมายได้ยาก ชื่อว่า ปมุสสิตา"

สมานรูปา'มุขฺยตฺถา-	โรปาหิตปทา สิยา
ผรุสา ปจฺจยาทีหิ	ชาตสทฺทา กถญฺจิปิ.[๕๐]

แปลว่า: "ปเหฬีที่มีบทปรากฏด้วยการยกขึ้นในอรรถปริยาย ชื่อว่าสมานรูปา ปเหฬีที่มีศัพท์อันเกิดจากปัจจัยเป็นต้น ตามแต่จะมีได้ ชื่อว่า ผรุสา"

สงฺขฺยาตา นาม สงฺขฺยานํ	ยตฺถ พฺยาโมหการณํ
อญฺญถา'ภาสเต ยตฺถ	วากฺยตฺโถ สา ปกปฺปิตา.[๕๑]

แปลว่า: "การนับอันเป็นเหตุแห่งความสับสน มีอยู่ในปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า สังขยาตา อรรถของพากย์ย่อมปรากฏด้วยประการอื่นในปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า ปกัปปิตา"

สา นามนฺตริตา ยสฺสา	นาเม นานตฺถกปฺปนา
นิภูตา'วฏฺจิตญฺญตฺถา	ตุลฺยตฺถสุติเหตุโต.[๕๒]

แปลว่า: "การดำริอรรถต่างๆ ไว้ในชื่อ มีอยู่แก่ปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า นามันตริตา ปเหฬีที่ตั้งอรรถอื่นไว้ โดยประกอบศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกันเป็นเหตุ ชื่อว่า นิภูตา"

สมานสทฺทา สา อิฏฺจ-	สทฺทปริยายสาธิตา
สมฺมูฬฺหา มูฬฺหตาเยว	นิทฺทิฏฺจตฺถาปิ สาธุกํ.[๕๓]

แปลว่า: “ปเหฬีที่พึงให้สำเร็จด้วยคำไวพจน์ของศัพท์อันตนปรารถนานั้น ชื่อว่า สมานสัททา ปเหฬีที่แม้แสดงอรรถไว้ดีก็เป็นไปเพื่อความหลงโดยแท้ ชื่อว่า สัมมูฬหา”

ยสฺสา สมฺพนฺธพาหุลฺยา นามํ สา ปาริหาริกี
เอกจฺฉนฺนา ภเว พฺยญฺชา- เธยฺยํ นิสฺสยโคปนา.[๕๔]

แปลว่า: “ชื่อแห่งปเหฬีใดย่อมมีได้ด้วยสัมพันธ์เป็นอันมาก ปเหฬีนั้นชื่อว่า ปาริหาริกี การแสดงวัตถุอาศัยแล้วปกปิดที่ตั้ง ชื่อว่า เอกัจฉันนา”

สา ภเว อุภยจฺฉนฺนา ยสฺสา อุภยโคปนา
สํกิณฺณา นาม สา ยสฺสา นานาลกฺขณสงฺกโร.[๕๕]

แปลว่า: “การปกปิดทั้งสองฝ่ายแห่งปเหฬีใดมีอยู่ ปเหฬีนั้นชื่อว่า อุภยัจฉันนา ความผสมกันแห่งลักษณะของปเหฬีต่างๆ มีอยู่แก่ปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า สังกิณณา”

ต่อไปนี้จะอธิบายลักษณะและอุทาหรณ์ของปเหฬีทั้ง ๑๖ ประเภทโดยคล้อยตามอลังการฎีกาเก่าและใหม่ พร้อมทั้งนำอุทาหรณ์จากพระบาลีมาแสดงไว้ ดังต่อไปนี้

สมาคตา

สมาคตา นาม สิยา คูฬฺหตฺถา ปทสนฺธินา

แปลว่า: “ปเหฬีที่ซ่อนอรรถไว้ด้วยการเชื่อมบท ชื่อว่า สมาคตา”

สมาคตา คือ ปเหฬีซ่อนอรรถด้วยการเชื่อมบทชวนสงสัย พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสมาคตา

ปภวานตวิตฺถิณฺณา ตวาณา มหตี สตี
จิราย ชยตํ นาถ ปหุตผลสาธนี.

แปลว่า: "ข้าแต่ท่านผู้เป็นนาถะ อำนาจของท่านยิ่งใหญ่ แผ่กว้างด้วยการไหลตั้งแต่ต้นน้ำ ทั้งให้สำเร็จผลเป็นอันมาก จงเป็นไปชั่วนิรันดร์ (อรรถไม่ปรารถนา)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นนาถะ ทรงพระรัศมี พระอาณาของพระองค์ยิ่งใหญ่ แผ่กว้างไปในหมู่ชนผู้นอบน้อม ทั้งให้สำเร็จผลเป็นอันมาก จงเป็นไปชั่วนิรันดร์ (อรรถปรารถนา)"

ตามนัยแรก ความหมายของคำว่า ปภวานตวิตฺถิณฺณา ไม่ถูก เพราะเป็นคำแปลด้วยการแยกบทเป็นสองบทคือ ปภวา และ นตวิตฺถิณฺณา จึงทำให้เข้าใจผิดว่า ปภวา แปลว่า "แดนเกิด" และลงปัญจมีวิภัตติ ความเข้าใจเช่นนี้ส่งผลให้ความในคาถานี้หมายถึง "แม่น้ำ" ตามนัยหลังเป็นบทสนธิที่มาจาก ปภว + อานตวิตฺถิณฺณา ปภว ศัพท์เป็นบทอาลปนะมีอรรถเหมือน ปภาวนฺต (ผู้มีรัศมี) สำเร็จรูปมาจาก ปภา ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย เมื่อรัสสะ อา ใน ปภาว เป็น อ ก็มีรูปว่า ปภว หมายถึง พระพุทธเจ้า เนื่องจากในสมัยก่อนนิยมเขียนบาลีติดกันไปหมด จึงอาจทำให้ผู้อ่านสับสนได้ด้วยการแยกบทใน ปภวานต-วิตฺถิณฺณา บทนี้จึงเป็นสมาคตาปเหฬี

อปิสฺสุ ภควนฺตํ อิมา อนจฺฉริยา คาถาโย ปฏิภํสุ ปุพฺเพ อสฺสุตปุพฺพา.[๕๖]

แปลว่า: "อนึ่ง คาถาอันน่าอัศจรรย์ยิ่งที่ไม่เคยได้สดับในกาลก่อนนี้ปรากฏแล้วแก่พระผู้มีพระภาค"

คำว่า อนจฺฉริยา ในที่นี้ คัมภีร์อรรถกถา[๕๗] แสดงการตัดบทเป็น อนุ + อจฺฉริยา (น่าอัศจรรย์ยิ่ง) โดย อนุ อุปสรรคมีอรรถว่า ภุสัตถะ (ยิ่ง) ดังคำว่า อนุรตฺต (กำหนัดยิ่ง) มิใช่ตัดบทเป็น น + อจฺฉริยา (ไม่น่าอัศจรรย์) เหมือนบททั่วไปที่แปลง น เป็น อนฺ เช่น อนริโย = น + อริโย (มิใช่พระอริยะ) อนสฺโส = น + อสฺโส (มิใช่ม้า)

วัญจิตา

วญฺจิตาญฺญตฺถ รูฬฺเหน ยตฺถ สทฺเทน วญฺจนา

แปลว่า: "การอำพรางด้วยศัพท์อันปรากฏในอรรถอื่น มีอยู่ในปเหฬีใด

ปเหฬีนั้นชื่อว่า วัญจิตา”

วัญจิตา คือ ปเหฬีที่พรางอรรถไว้ด้วยการกล่าวศัพท์ที่ปรากฏในอรรถอื่น หมายความว่า ใช้ศัพท์อันปรากฏในอรรถทั่วไปที่รู้กันอยู่ แต่หมายเอาอรรถอื่นซึ่งไม่เป็นที่รู้กันทั่วไป พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างวัญจิตา

ภทฺท'เมโวปเสเวยฺย วิธูตมทกิพฺพิสํ
สมฺปาปเย ปุรํ เขมํ ส ทนฺโตตฺตนิเสวิตํ.

แปลว่า: “บุคคลพึงเข้าไปคบหาช้างดีที่มีโทษคือการตกมันอันบุคคลกำจัดแล้ว ช้างนั้นที่ได้รับการฝึกแล้วย่อมยังผู้คบหาตนให้บรรลุบุรีอันเกษม (อรรถไม่ปรารถนา)

บุคคลพึงเข้าไปคบหาท่านผู้เจริญ ผู้มีโทษคือความมัวเมาอันตนกำจัดได้แล้ว ท่านผู้เจริญนั้นผู้ฝึกตนแล้วย่อมยังผู้คบหาตนให้บรรลุบุรีอันเกษม (อรรถปรารถนา) ”

ภทฺท ศัพท์ในคาถานี้แปลว่า “ดี, เจริญ” เป็นวิเสสนะทั่วไปที่หมายถึงสิ่งที่ดีงามหรือเจริญ และ มท ศัพท์ใน วิธูตมท ใช้ในความหมาย ๒ อย่างคือ “การตกมัน” หรือ “ความมัวเมา” ถ้าคำนี้หมายเอาอรรถว่า “การตกมัน” ภทฺท ศัพท์ก็หมายถึงช้างดี ถ้าหมายเอาอรรถว่า “ความมัวเมา” ภทฺท ศัพท์หมายถึงท่านผู้เจริญคือพระอรหันต์ อรรถตามนัยแรกไม่ถูก เพราะถูกลวงด้วยคำว่า มท ที่มักแปลว่า “การตกมัน” ทำให้ความของคาถานี้หมายถึงช้าง อรรถตามนัยหลังจึงเป็นอรรถที่ผู้แต่งต้องการ โดยเหตุที่ ภทฺท ศัพท์อำพราง อรรถว่า “ท่านผู้เจริญ” และ มท ศัพท์ใน วิธูตมทกิพฺพิสํ อำพรางอรรถว่า “ความมัวเมา” จึงเป็นวัญจิตาปเหฬี

ติฏฺฐตุ นาโค. มา นาคํ ฆฏฺเฏสิ. นโม กโรหิ นาคสฺส.[๕๘]

แปลว่า: “นาคจงหยุดอยู่เถิด อย่าเบียดเบียนนาค จงทำความนอบน้อม

ต่อนาค (อรรถไม่ปรารถนา)

พระอรหันต์จงหยุดอยู่เถิด อย่าเบียดเบียนพระอรหันต์ จงทำความนอบน้อมต่อพระอรหันต์ (อรรถปรารถนา)"

นาค ศัพท์ปรากฏในความหมาย ๒ ประการ คือ "นาค" หรือ "พระอรหันต์" แต่นิยมใช้ในความหมายแรกมากกว่า การอำพรางด้วย นาค ศัพท์ที่ปรากฏในอรรถอื่นจากอรรถที่ต้องการคือพระอรหันต์ จึงเป็นวัญจิตาปเหฬี

อสฺสทฺโธ อกตญฺญู จ สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร.
หตาวกาโส วนฺตาโส ส เว อุตฺตมโปริโส.[๕๙]

แปลว่า: "ผู้ใดไม่มีศรัทธา ไม่รู้คุณที่ผู้อื่นกระทำไว้ ตัดที่ต่อ[ของบ้าน] ทำลายที่ตั้ง[คือบ้าน]กินอาหารที่ถูกสำรอกแล้ว ผู้นั้นเรียกว่า ผู้ประเสริฐ (อรรถไม่ปรารถนา)

ผู้ไม่เชื่อง่ายตามคำของคนอื่น รู้แจ้งพระนิพพาน หมดการเวียนว่ายตายเกิด หมดโอกาสที่จะเกิดใหม่ และหมดกิเลสที่ทำให้หวัง บุคคลนั้นเรียกว่า ผู้ประเสริฐ (อรรถปรารถนา)"

รูปศัพท์ในคาถานี้มีรูปวิเคราะห์ต่างกัน ทำให้ความหมายต่างกันไป ดังนี้คือ

นัยแรก = สทฺธา เอตสฺส อตฺถีติ สทฺโธ, น สทฺโธ อสฺสทฺโธ (ผู้ไม่มีศรัทธา) กตํ ชานาตีติ กตญฺญู, น กตญฺญู อกตญฺญู (ผู้ไม่รู้คุณที่ผู้อื่นกระทำไว้) สนฺธึ ฉินฺทตีติ สนฺธิจฺเฉโท (สนธิจเฉทะ คือ ผู้ตัดที่ต่อของบ้าน) หโต อวกาโส เยนาติ หตาวกาโส (ผู้ทำลายที่ตั้งคือบ้าน) วนฺตํ อสฺนาตีติ วนฺตาโส (ผู้กินอาหารที่ถูกสำรอกแล้ว)

นัยหลัง = สทฺธา เอตสฺส อตฺถีติ สทฺโธ, น สทฺโธ อสฺสทฺโธ (ผู้ไม่เชื่อง่าย) อกตํ ชานาตีติ อกตญฺญู (อกตัญญู คือ ผู้รู้นิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) สนฺธึ ฉินฺทตีติ สนฺธิจฺเฉโท (สนธิจเฉทะ คือ ผู้ตัดที่ต่อของวัฏฏะ) หโต อวกาโส เยนาติ หตาวกาโส (หตาวกาสะ คือ ผู้กำจัดโอกาสแล้ว) วนฺตา อาสา เยนาติ วนฺตาโส (วันตาสะ คือ ผู้คลายความหวังแล้ว)

อุกกันตา

อุกฺกนฺตาติพฺยวหิตปฺ- ปโยคา โมหการินี.

แปลว่า: “ปเหฬีที่มีอุทาหรณ์ซึ่งมีสัมพันธ์ห่างกันมาก กระทำความสับสน ชื่อว่า อุกกันตา”

อุกกันตา คือ ปเหฬีทำให้สับสนโดยมีบทซึ่งมีสัมพันธ์ห่างกัน อุทาหรณ์ของอุกกันตา-ปเหฬี คือคาถาว่า พหุคุเณ ปณมติ เป็นต้น ดังที่กล่าวมาแล้วในปริจเฉทแรก คาถา ๔๔ โดยเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมเพื่อให้เวไนยชนเข้าใจและปฏิบัติตามคำสอนเพื่อความพ้นทุกข์ พระดำรัสของพระองค์จึงเข้าใจง่ายไม่สับสน อุทาหรณ์ของอุกกันตาปเหฬีจึงมีใช้น้อยมากในพระบาลี แต่ก็มีพระดำรัสในบางแห่งที่มีสัมพันธ์ห่างกันทำให้เข้าใจยากในปัจจุบัน พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างอุกกันตา

นวํ ปน ภิกฺขุนา จีวรลาเภน ติณฺณํ ทุพฺพณฺณกรณานํ อญฺญตรํ ทุพฺพณฺณกรณํ อาทาตพฺพํ นีลํ วา กทฺทมํ วา กาฬสามํ วา.[๖๐]

แปลว่า: “อนึ่ง ภิกษุได้จีวรมาใหม่ พึงถือเอาวัตถุสำหรับทำให้เสียสี ๓ อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่ง คือ ของเขียวคราม ตม หรือของดำคล้ำ”

บทว่า นวํ เป็นวิเสสนะของ จีวร ศัพท์ใน จีวรลาเภน แต่ถูกบทว่า ปน ภิกฺขุนา คั่นไว้ พร้อมกับลงนิคหิตอาคม จึงทำให้รู้ความได้ยาก เป็นอุกกันตาปเหฬี ความจริงในที่นี้เป็นบทสมาสว่า นวจีวรลาเภน เมื่อแยกศัพท์แล้วลงนิคหิตอาคมจึงดูเหมือนจะเป็นคนละศัพท์กัน

ปมุสสิตา

สิยา ปมุสฺสิตา ยสฺสา ทุพฺโพธตฺถา ปทาวลิ.

แปลว่า: “ปเหฬีที่มีกลุ่มบทซึ่งรู้ความหมายได้ยาก ชื่อว่า ปมุสสิตา”

ปมุสสิตา คือ ปเหฬีชวนหลง หมายความว่า มีอรรถรู้ได้ยาก เพราะใช้ศัพท์เก่า

ซึ่งไม่เป็นที่นิยม พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างปมุสสิตา

มุขผุลฺลํ คิงฺคมกํ นิยุรุคฺคตฺถนุณฺณตํ
ปฏิจฺจรี วรํ โปโส ภีรุยา ธารยนฺติยา.

แปลว่า: "บุรุษผู้นุ่งห่มผ้าเก่า ประเสริฐกว่าสตรีผู้ทรงเครื่องประดับหน้า สร้อยมุข กำไลมือ เครื่องยกทรง และกรอบหน้า"

ศัพท์บางศัพท์ในคาถานี้เป็นศัพท์เก่าเข้าใจยาก เช่น มุขผุลฺล คือ เครื่องประดับหน้ามีรอยเจิมเป็นต้น คิงฺคมก คือ สร้อยมุก ๓๒ เส้น นิยุร คือ กำไลมือ อุคฺคตฺถน คือ เครื่องยกทรง และ อุณฺณต คือ กรอบหน้า (เครื่องประดับหน้าผากเป็นรูปกระจัง) เป็นศัพท์เก่าที่เข้าใจยาก จึงเป็นปมุสสิตาปเหฬี

อนึ่ง บทว่า วรํ สัมพันธ์กับ ปุริโส แม้ควรใช้เป็นปุงลิงค์ว่า วโร ก็ใช้เป็นนปุงสกลิงค์ด้วยลิงควิปัลลาสนัย คือ การสลับลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปปุงลิงค์ ก็กล่าวเป็นนปุงสกลิงค์เพื่อให้คำสละสลวย

ยํ น กญฺจนเทฺวปิญฺฉ อนฺเธน ตมสา กตํ
ตาทิเส สญฺจชํ ปาณํ กมตฺถ'มภิโชตเย.[๖๑]

แปลว่า: "พ่อปักษีผู้มีปีกทั้งสองประดุจทองคำ เมื่อท่านสละชีพในเพราะคุณอันประจักษ์เช่นนี้ ก็เหมือนคนตาบอดตกอยู่ในความมืดมิด จะพึงทำประโยชน์อะไรให้โชติช่วงได้เล่า"

น นิบาตในบาทแรกทำหน้าที่ปฏิเสธ ดังคัมภีร์อรรถกถา[๖๒]อธิบายว่า ยํ นาติ เอตฺถ นกาโร อุปมาเน (น ศัพท์ในคำว่า ยํ น นี้ เป็นไปในการอุปมา) น ศัพท์ดังกล่าวนี้เป็นปมุสสิตาปเหฬี เพราะในพระบาลีหรืออรรถกถาอื่นจากนี้ไม่มี น ศัพท์ที่ทำหน้าที่อุปมาเหมือนในที่นี้

สมานรูปา

สมานรูปามุขฺยตฺถา- โรปาหิตปทา สิยา.

แปลว่า: "ปเหฬีที่มีบทปรากฏด้วยการยกขึ้นในอรรถปริยาย ชื่อว่า สมานรูปา"

สมานรูปา คือ ปเหฬีมีรูปเหมือนกัน หมายความว่า ประกอบศัพท์ที่แสดงอรรถโดยตรงแต่หมายถึงอรรถโดยอ้อมตามลักษณะของสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย เช่นคำว่า สีโห คายติ ตามรูปคำแล้วคำนี้แปลว่า "ราชสีห์ขับร้องอยู่" แต่ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้คือ "นายสีหะขับร้องอยู่" หรือ "ผู้กล้าดั่งราชสีห์ขับร้องอยู่" การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงราชสีห์ที่เป็นอุปมานะ แต่หมายถึงผู้กล้าหาญดั่งราชสีห์ที่เป็นอุปไมย พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสมานรูปา

นวคฺครตนานสฺมึ ทิสฺสนฺติ รตนากเร
ปุริสาเนตฺถ อฏฺฐนฺนํ อฏฺฐาสาธารณาปรํ.

แปลว่า: "รัตนะอันประเสริฐ ๙ ประการย่อมปรากฏในมหาสมุทรอันเป็นบ่อเกิดของรัตนะนี้ บรรดารัตนะเหล่านี้ รัตนะ ๘ ไม่ทั่วไปแก่บุรุษ ๘ คน ส่วนรัตนะอื่นเป็นของทั่วไป"

คาถานี้กล่าวถึงรัตนะและมหาสมุทรอันเป็นบ่อเกิดของรัตนะ โดยมุ่งให้หมายถึงโลกุตรธรรม ๙ ซึ่งเปรียบดั่งรัตนะ และหมายถึงพระพุทธเจ้าผู้เปรียบดั่งมหาสมุทรโดยปริยายจึงเป็นสมานรูปาปเหฬี

อนึ่ง รัตนะ ๘ คือ มรรค ๔ ผล ๔ เกี่ยวเนื่องกับพระอริยบุคคลนั้นๆ เฉพาะตนไม่เกี่ยวเนื่องกับพระอริยบุคคลประเภทอื่น ส่วนรัตนะคือนิพพาน เป็นสภาพที่เกี่ยวเนื่องกับพระอริยบุคคลทุกประเภท เพราะท่านเหล่านั้นรับรู้นิพพานเป็นอารมณ์ในขณะบรรลุมรรคผลเช่นเดียวกัน

คำว่า นวคฺครตนานสฺมึ ตัดบทเป็น นว + อคฺครตนานิ + อสฺมึ

คำว่า ปุริสาเนตฺถ ตัดบทเป็น ปุริสานํ + เอตฺถ

คำว่า อฏฺฐาสาธารณาปรํ ตัดบทเป็น อฏฺฐ + อสาธารณา + อปรํ (คำว่า อสาธารณา เป็นนปุงสกลิงค์ที่มาจาก อสาธารณานิ แปลง นิ เป็น อา เหมือน จิตฺตา)

ในอรรถกถาขุททกนิกายกล่าวเปรียบโลกุตตรธรรม ๙ คือ มรรค ๔ ผล ๔ นิพพาน ๑ เหมือนรัตนะไว้ว่า

จิตฺตีกตํ มหคฺฆญฺจ อตุลํ ทุลฺลภทสฺสนํ
อโนมสตฺตปริโภคํ รตนํ เตน วุจฺจติ.[๖๓]

แปลว่า: "ธรรมที่บุคคลพึงกระทำความเคารพ มีค่ามาก ไม่มีสิ่งใดเปรียบ เห็นได้ยาก เป็นเครื่องบริโภคของชนผู้ประเสริฐ ด้วยเหตุนั้นจึงเรียกว่า รัตนะ"

โอคห รหทํ อกทฺทมํ สพฺพํ เสทมลํ ปวาหย
คณฺหาหิ นวํ วิเลปนํ ยสฺส คนฺโธ น กทาจิ ฉิชฺชติ.[๖๔]

แปลว่า: "เจ้าจงลงสู่ห้วงน้ำที่ไม่มีโคลนตม ชำระเหงื่อและมลทินทั้งปวงให้สิ้นไป แล้วถือเอาเครื่องลูบไล้ชนิดใหม่ที่มีกลิ่นหอมไม่จางหายไปในกาลไหนๆ"

ข้อความนี้เป็นคำสอนของพระโพธิสัตว์ที่เสวยพระชาติเป็นสุกรชื่อมหาตุณฑิละ จะเห็นได้ว่าท่านเปรียบพระธรรมว่าเหมือนสระ เปรียบอกุศลเหมือนเหงื่อมลทิน และเปรียบศีลว่าเหมือนของหอมสำหรับสนาน จึงเป็นสมานรูปาปเหฬี

ผรุสา

ผรุสา ปจฺจยาทีหิ ชาตสทฺทา กถญฺจิปิ.

แปลว่า: "ปเหฬีที่มีศัพท์อันเกิดจากปัจจัยเป็นต้น ตามแต่จะมีได้ ชื่อว่า ผรุสา"

ผรุสา คือ ปเหฬีหยาบ หมายความว่า เข้าใจความได้ยาก โดยผู้แต่งดำริอรรถใหม่ตามหลักภาษาด้วยการแยกรากศัพท์และทำรูปวิเคราะห์เป็นอีกอย่างหนึ่งจากที่เข้าใจกัน

พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

ตัวอย่างผรุสา

วินฺทนฺติ เทวคนฺธพฺพา หิมวนฺตมหาตเล
รสวนฺเต สเร สตฺต น นาคาปิ อุโปสถา.

แปลว่า: "เทวดาและคนธรรพ์ย่อมเข้าหาสระทั้ง ๗ อันมีน้ำบนยอดเขาหิมพานต์ แม้พญาช้างอุโบสถก็ย่างกรายเข้าไปไม่ได้ (อรรถไม่ปรารถนา)

นักดีดพิณผู้ร่าเริง ย่อมบรรเลงเสียงดนตรี ๗ เสียงอันมีรสชาติพื้นมหาปราสาทอันมีแสงจันทร์ พระอรหันต์และผู้ทรงศีลอุโบสถทั้งหลาย ย่อมไม่ย่างกรายเข้าไป (อรรถปรารถนา)

ตามข้อความในคาถานี้ นัยแรกเป็นที่เข้าใจกันทั่วไป นัยหลังแม้ไม่เป็นที่นิยมกันก็คล้อยตามกฎไวยากรณ์ เพราะแยกรากศัพท์และทำวิเคราะห์ได้ตามสมควร ข้อความตามนัยหลังจึงเป็นผรุสาปเหฬีที่รู้ความได้ยาก ในที่นี้จะแยกรากศัพท์และตั้งวิเคราะห์ตามนัยทั้ง ๒ ดังนี้

คำว่า เทวคนฺธพฺพ ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า ทิพฺพนฺตีติ เทวา (เทวะ คือ ผู้รุ่งโรจน์ = เทวดา) คนฺธํ อพฺพนฺติ ภุญฺชนฺตีติ คนฺธพฺพา (คนธรรพ์ คือ ผู้กินของหอม) เทวา จ คนฺธพฺพา จ เทวคนฺธพฺพา (เทวคันธัพพะ คือ เทวดาและคนธรรพ์) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า ทิพฺพนฺติ กีฬนฺตีติ เทวา (เทวะ คือ ผู้ร่าเริง) คนฺธํ วีณํ วาเทนฺตีติ คนฺธพฺพา (คันธัพพะ คือ นักดีดพิณ) เทวา จ เต คนฺธพฺพา จาติ เทวคนฺธพฺพา (เทวคันธัพพะ คือ นักดีดพิณผู้ร่าเริง)

คำว่า หิมวนฺตมหาตล ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า หิมํ อสฺส อตฺถีติ หิมวนฺโต (หิมวันตะ คือ ภูเขาที่มีหิมะ) หิมวนฺตสฺส มหาตลํ หิมวนฺตมหาตลํ (หิมวันตมหาตละ คือ ยอดเขาของภูเขาหิมพานต์) ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า หิมํ อสฺส อตฺถีติ หิมวนฺโต (หิม-

วันตะ คือ พื้นมหาปราสาทอันมีแสงจันทร์) โดย หิม แปลว่า "แสงจันทร์" มหาปาสาทสฺส ตลํ มหาตลํ (มหาตละ คือ พื้นมหาปราสาท) หิมวนฺตญฺจ ตํ มหาตลญฺจาติ หิมวนฺตมหา-ตลํ (หิมวันตมหาตละ คือ พื้นมหาปราสาทอันมีแสงจันทร์)

คำว่า รสวนฺต ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า รโส เอเตสํ อตฺถีติ รสวนฺโต (รส-วันตะ คือ สระมีน้ำ) ตามนัยนี้ รส แปลว่า "น้ำ" ส่วน สร ศัพท์ในคาถา แปลว่า "สระน้ำ" ได้แก่สระน้ำ ๗ แห่ง คือ อโนดาด กัณณมุณฑ์ รถการก ฉัททันต์ กุณาละ มัณฑากินี และสีหปปาตะ ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า รโส เอเตสํ อตฺถีติ รสวนฺโต (รสวันตะ คือ เสียงดนตรีอันมีรสชาติ) ตามนัยนี้ รส แปลว่า "รสชาติ" ซึ่งได้แก่ สิงคารรสคือรสรักเป็นต้น ๙ ประการ ส่วน สร ศัพท์แปลว่า "เสียงดนตรี" มี ๗ เสียง คือ อุสภะ (เสียงโค) เธวตะ (เสียงม้า) ฉัชชะ (เสียงนกยูง) คันธาระ (เสียงแพะ) มัชฌิมะ (เสียงนกกะเรียน) ปัญจมะ (เสียงนกดุเหว่า) และนิสาทะ (เสียงช้าง)

คำว่า นาค ตามนัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า น คจฺฉตีติ อคา, น อคา นาคา (นาค คือ สัตว์ผู้ไม่ไปหามิได้ = สัตว์ไปเร็ว) มาจาก น + อคา ตามนัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ เอเตสนฺติ นาคา (นาคะ คือ ผู้ไม่มีโทษ = พระอรหันต์) มาจาก น + อาคุ

คำว่า อุโปสถ ตามนัยแรกแปลว่า "ช้างอุโบสถ" นัยหลังแปลว่า "ผู้ทรงอุโบสถศีล" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า อุโปสโถ เอเตสํ อตฺถีติ อุโปสถา (อุโปสถะ คือ ผู้มีอุโบสถศีล) ตาม นัยนี้มาจาก อุโปสถ ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต

ปิ ศัพท์ตามนัยแรกแปลว่า "แม้" ทำหน้าที่ครหาคือตำหนิว่า แม้ช้างอุโบสถที่มีฤทธิ์มากเหาะไปในอากาศได้ก็เข้าไปยังสระน้ำเหล่านั้นไม่ได้ ตามนัยหลังแปลว่า "และ" ทำหน้าที่รวบรวมที่เรียกว่าอัญญมัญญสมุจจยะ (รวบรวมซึ่งกันและกัน) คือ รวบรวม นาคา และ อุโปสถา

> อนนฺเตวาสิกมิทํ ภิกฺขเว พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ อนาจริยกํ. สนฺเต-วาสิโก ภิกฺขเว ภิกฺขุ สาจริยโก ทุกฺขํ น ผาสุ วิหรติ. อนนฺเตวาสิโก ภิกฺขเว ภิกฺขุ อนาจริยโก สุขํ ผาสุ วิหรติ.[๖๕]

> แปลว่า: “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประพฤติพรหมจรรย์นี้ไม่มีอันเตวาสิก ไม่มีอาจารย์ ภิกษุผู้มีอันเตวาสิก มีอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่สบาย ส่วนภิกษุผู้ไม่มีอันเตวาสิก ไม่มีอาจารย์ ย่อมอยู่เป็นสุขสบาย (อรรถไม่ปรารถนา)
>
> ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมประพฤติพรหมจรรย์ที่ไม่มีกิเลสอยู่ภายใน ไม่มีกิเลสเที่ยวไปภายนอก ภิกษุผู้มีกิเลสอยู่ภายใน มีกิเลสเที่ยวไปภายนอก ย่อมอยู่เป็นทุกข์ ไม่ผาสุก ส่วนภิกษุผู้ไม่มีกิเลสอยู่ภายใน ไม่มีกิเลสเที่ยวไปภายนอก ย่อมอยู่เป็นสุขสบาย (อรรถปรารถนา)”

คำว่า อนนฺเตวาสิก อนาจริยก สนฺเตวาสิก และ สาจริยก ในที่นี้เป็นผรุสาปเหพี มีวิธีแยกศัพท์ตั้งวิเคราะห์ต่างจากปกติ กล่าวคือ โดยทั่วไป อนฺเตวาสิก คือ ศิษย์ และ อาจริย คือ อาจารย์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

-อนฺเต วสนฺตีติ อนฺเตวาสี, นตฺถิ อนฺเตวาสี อสฺสาติ อนนฺเตวาสิโก (อนันเตวาสิกะ คือ ผู้ไม่มีศิษย์)

-นตฺถิ อาจริโย อสฺสาติ อนาจริยโก (อนาจริยกะ คือ ผู้ไม่มีอาจารย์)

-สห อนฺเตวาสีหิ โย วตฺตตีติ สนฺเตวาสิโก (สันเตวาสิกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยศิษย์)

-สห อาจริเยน โย วตฺตตีติ สาจริยโก (สาจริยกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยอาจารย์)

แต่ในที่นี้ อนฺเตวาสิก คือ กิเลสอยู่ภายใน หมายถึง กิเลสที่เกิดจากการตรึกของตนเองมีกามวิตกเป็นต้น ส่วน อาจริย คือ กิเลสเที่ยวไปภายนอก คือกิเลสที่เกิดจากการกระทบกับอารมณ์ภายนอก มีรูปวิเคราะห์ว่า

-อนฺเต วสนฺตีติ อนฺเตวาสี, นตฺถิ อนฺเตวาสี อสฺสาติ อนนฺเตวาสิโก (อนันเต-วาสิกะ คือ ผู้ไม่มีกิเลสภายใน)

-พหิ อาจรนฺตีติ อาจริยา, นตฺถิ อาจริยา ยสฺสาติ อนาจริยโก (อนาจริยกะ คือ

ผู้ไม่มีกิเลสเที่ยวไปภายนอก)

-สห อนฺเตวาสีหิ โย วตฺตตีติ สนฺเตวาสิโก (สันเตวาสิกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยกิเลสภายใน)

-สห อาจริเยหิ โย วตฺตตีติ สาจริยโก (สาจริยกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยกิเลสเที่ยวไปภายนอก)

พระบาลีข้างต้นนี้เป็นพระดำรัสที่ตรัสในลักษณะของผรุสาปเหฬี แต่ภิกษุผู้ฟังธรรมสามารถเข้าใจความหมายตามพุทธาธิบายได้ เพราะพระพุทธองค์ทรงเล็งเห็นด้วยพระปรีชาญาณว่าพระดำรัสเช่นนี้เหมาะสมกับภิกษุเหล่านั้น

คำอธิบายข้างต้นนี้คล้อยตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

> อนนฺเตวาสิกนฺติ อนฺโต วาสนกกิเลสวิรหิตํ. อนาจริยกนฺติ อาจรณกกิเลสวิรหิตํ.[๖๖]

แปลว่า: "คำว่า อนนฺเตวาสิกํ มีความหมายว่า ปราศจากกิเลสอยู่ภายใน คำว่า อนาจริยกํ มีความหมายว่า ปราศจากกิเลสเที่ยวไป[ภายนอก]"

สังขยาตา

สงฺขฺยาตา นาม สงฺขยานํ ยตฺถ พฺยาโมหการณํ.

แปลว่า: "การนับอันเป็นเหตุแห่งความสับสน มีอยู่ในปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า สังขยาตา"

สังขยาตา คือ ปเหฬีที่มีจำนวนสับสนทำให้ไม่รู้ว่ามีจำนวนเท่าใด พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสังขยาตา

คีตสทฺเท สรา เทฺว เทฺว เทฺว ฉชฺชญฺญตฺร ฉสฺสรา
ปญฺจวณฺณํ ยถา จกฺขุ ฉพฺพณฺณา นาสิกา ตถา.

แปลว่า: "เสียงทั้งหลายในเสียงดนตรี มีสองชนิด เสียงดนตรีอย่าง

> ละสองๆ ยกเว้นฉัชชะ มีหกเสียง จมูกมีหกสีเหมือนจักษุที่มีห้าสี (อรรถไม่ปรารถนา)
>
> สระทั้งหลายใน คีต ศัพท์มีสองตัว ศัพท์ทั้งหลายอย่างละสองๆ ยกเว้นฉัชชะ มีสระหกตัว จกฺขุ ศัพท์มีห้าอักษร ฉันใด นาสิกา ศัพท์ก็มีหกอักษร ฉันนั้น (อรรถปรารถนา)

นัยแรกของคาถานี้แปลตามศัพท์ที่นิยมแปลกันทั่วไป แต่ไม่มีความหมายใดๆ จึงไม่ตรงตามความประสงค์ของผู้กล่าว ตามนัยแรก สร ศัพท์แปลว่า “เสียง” นัยหลังแปลว่า “สระ” และใน คีต ศัพท์มีสระ ๒ ตัวคือ อี ใน คี และ อ ใน ต อนึ่ง ศัพท์ที่กล่าวถึงเสียงดนตรีมี ๗ เสียง ใน ๗ เสียงเหล่านั้น เสียง ๖ เสียงที่มีสระ ๓ ตัว จับคู่ได้ ๓ คู่ คือ อุสภ กับ คนฺธาร, มชฺฌิม กับ ปญฺจม และ เธวต กับ นิสาท เช่น อุสภ มีสระ ๓ ตัว คือ อุ อ และ อ เป็นต้น (เสียงดนตรีอีกอย่างหนึ่งคือ ฉชฺช มีสระ ๒ ตัว) จกฺขุ ศัพท์มีอักษร ๕ ตัวคือ จ อ ก ข และ อุ ส่วน นาสิกา ศัพท์มีอักษร ๖ ตัว คือ น อา ส อิ ก และ อา จะเห็นได้ว่าเมื่อแปลตามนัยแรก ความในคาถาก็จะสับสนไม่รู้ว่าเสียงดนตรีที่มี ๒ ชนิดคืออะไรบ้าง ดังนี้เป็นต้น คาถานี้จึงเป็นสังขยาตาปเหฬี

เสียงดนตรี ๗ เสียงนั้นมีตามลำดับดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๓๒) ว่า

๑. อุสภะ	เสียงโค
๒. เธวตะ	เสียงม้า
๓. ฉัชชะ	เสียงนกยูง
๔. คันธาระ	เสียงแพะ
๕. มัชฌิมะ	เสียงนกกระเรียน
๖. ปัญจมะ	เสียงนกดุเหว่า
๗. นิสาทะ	เสียงช้าง

อยํ วุจฺจตานนฺท ติสหสฺสี มหาสหสฺสี โลกธาตุ.[๖๗]

แปลว่า: “ดูกรอานนท์ ข้อนี้เรียกว่าโลกธาตุแสนโกฏิหลายพันแห่ง”

คำว่า ติสหสฺสิ ในประโยคนี้เป็นสังขยาตาปเหฬี ส่วน มหาสหสฺสิ เป็นคำไวพจน์ของคำนั้น กล่าวคือ ติสหสฺสิ มิได้แปลว่า “สามพัน” เหมือนในที่ทั่วไป แต่แปลว่า “แสนโกฏิ” โดยคูณพันหนึ่ง ๓ ครั้งดังนี้คือ ๑ พันคูณด้วย ๑ พัน = ๑ ล้าน, ๑ ล้านคูณด้วย ๑ พัน = ร้อยโกฏิ, ร้อยโกฏิคูณด้วย ๑ พัน = แสนโกฏิ ดังคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า

สหสฺสิโต ปฏฺฐาย ตติยาติ ติสหสฺสี...เอตฺตาวตา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริมาโณ โลโก ทสฺสิโต โหติ.[๖๘]

แปลว่า: “โลกธาตุที่สามตั้งแต่พันโลกธาตุ ชื่อว่า ติสหัสสี...ด้วยถ้อยคำดังนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงโลกที่มีจำนวนแสนโกฏิจักรวาล”

ปกัปปิตา

อญฺญถา’ภาสเต ยตฺถ วากฺยตฺโถ สา ปกปฺปิตา

แปลว่า: “อรรถของพากย์ย่อมปรากฏด้วยประการอื่นในปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า ปกัปปิตา”

ปกัปปิตา คือ ปเหฬีที่คาดคะเนอรรถของพากย์โดยประการอื่นจากอรรถปกติด้วยสิเลสนัยคือนัยซ้อนความ โดยตั้งรูปวิเคราะห์ในลักษณะต่างกัน พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างปกัปปิตา

ปาตุ โว อุทิโต ราชา สิริมา รตฺตมณฺฑโล
สกนฺติคหนกฺขตฺต- สํฆยุตฺโต สุลกฺขโณ.

แปลว่า: “พระราชาผู้ทรงสิริ มีหมู่ชนผู้ภักดี กอปรด้วยหมู่กษัตริย์อันเนืองแน่นในสำนักของพระองค์ ทรงพระลักษณะงาม มีเกียรติยศเลื่องลือโปรดรักษาท่านทั้งหลายเถิด (อรรถไม่ปรารถนา)

พระจันทร์อันทรงสิริ มีวงแดงกอปรด้วยกลุ่มดาวพระเคราะห์ที่มีแสงของตน มีรอยกระต่ายงาม ลอยเด่นแล้ว โปรดรักษาท่านทั้งหลายเถิด (อรรถปรารถนา)

พึงจำแนกรากศัพท์ของบทเหล่านั้นตามนัยที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ ดังนี้

คำว่า ราช ตามนัยแรกแปลว่า “พระราชา” นัยหลังแปลว่า “พระจันทร์”

คำว่า อุทิต ตามนัยแรกแปลว่า “เลื่องลือ” นัยหลังแปลว่า “ลอยเด่น”

คำว่า รตฺตมณฺฑล ตามนัยแรกแปลว่า “มีหมู่ชนผู้จงรัก” โดย รตฺต แปลว่า “ภักดี” มาจาก รนฺช ธาตุ + ต ปัจจัย ส่วน มณฺฑล แปลว่า “หมู่” ซึ่งหมายถึงหมู่ชนหรือหมู่อำมาตย์ ตามนัยหลังแปลว่า “มีวงแดง” (รตฺต = แดง, มณฺฑล = วง)

คำว่า สกนฺติคหนกฺขตฺตสํฆยุตฺต ตามนัยแรกแปลว่า “กอปรด้วยหมู่กษัตริย์อันเนืองแน่นในสำนักของพระองค์” โดยแยกรูปศัพท์ว่า สก (ของพระองค์) + อนฺติ (สำนัก, ที่ใกล้ มีรูปเดิมว่า อนฺติก ลบ ก อักษร) + คหน (เนืองแน่น) ขตฺต (กษัตริย์) + สํฆ (หมู่) + ยุตฺต (กอปร) ตามนัยหลังแปลว่า “กอปรด้วยกลุ่มดาวพระเคราะห์ที่มีแสงของตน” โดยแยกรูปศัพท์เป็น ส (เป็นไปกับ) + กนฺติ (รัศมี) + คห (ดาวเคราะห์) + นกฺขตฺต (ดาว) + สํฆ (กลุ่ม) + ยุตฺต (กอปร)

คำว่า สุลกฺขณ ตามนัยแรกแปลว่า “มีลักษณะงาม” (ปฐมนัย) นัยหลังแปลตามศัพท์ว่า “มีเครื่องหมายงาม” คือมีรอยกระต่ายงามนั่นเอง

โดยทั่วไป ราช ศัพท์มักปรากฏในอรรถว่า พระราชา ไม่ปรากฏในอรรถว่า พระจันทร์ การดำริอรรถที่ไม่ปรากฏเช่นนี้จึงเป็นปกับปิตาปเหฬี

กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตนา
โย จ กาลฆโส ภูโต ส ภูตปจินึ ปจิ.[๖๙]

แปลว่า: “ความตายย่อมกลืนกินเหล่าสัตว์ทั้งผองพร้อมกับตน ส่วนผู้ใดกินความตายได้ ผู้นั้นชื่อว่าเผาตัณหาที่เผาเหล่าสัตว์ได้แล้ว (อรรถ

ไม่ปรารถนา)

กาลเวลาย่อมกินเหล่าสัตว์ทั้งผองพร้อมกับตน ส่วนผู้ใดกินกาลเวลาได้ ผู้นั้นชื่อว่าเผาตัณหาที่เผาเหล่าสัตว์ได้แล้ว (อรรถปรารถนา)”

กาล ศัพท์มักปรากฏในอรรถว่า ความตาย ดังคำว่า กาลงฺกโต (กระทำความตาย) หรือมีความหมายว่า กาลเวลา แต่ประโยคนี้มีศัพท์ว่า ฆสติ (ย่อมกิน) ทำให้ กาล ศัพท์มีอรรถว่า กาลเวลา จึงเป็นปกัปปิตาปเหฬิ

ข้อความว่ากาลเวลากินเหล่าสัตว์ทั้งปวง หมายความว่า ทำให้อายุของเหล่าสัตว์หมดสิ้นไปอยู่เสมอทุกขณะ พระอรหันต์เป็นผู้กินกาลเวลาได้ เพราะยิ่งใกล้เวลาปรินิพพานเพียงใด ท่านก็เข้าใกล้อนุปาทิเสสนิพพานอันเป็นบรมสุขเพียงนั้น

นามันตริตา

สา นามนฺตริตา ยสฺสา นาเม นานตฺถกปฺปนา.

แปลว่า: “การดำริอรรถต่างๆ ไว้ในชื่อ มีอยู่แก่ปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า นามันตริตา”

นามันตริตา คือ ปเหฬีซ่อนชื่อด้วยการแสดงความหมายไว้หลายอย่าง แล้วประมวลกันเป็นชื่อที่ต้องการ ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับโรมันมีรูปว่า นามนฺตริกา ในที่นี้ใช้เป็น นามนฺตริตา ตามฉบับสิงหลที่สอดคล้องกับคัมภีร์กาวยาทรรศะ

ตัวอย่างนามันตริตา

วุจฺจตาโท อิสิตฺเยโก สุมหนฺโตปการวา
สนาตโน จ น อิสิ น สขา น สนาตโน.

แปลว่า: “สถานที่แห่งหนึ่งมีขอบเขตกว้างยิ่งนัก มีอุปการะ และคงที่อยู่เสมอ เรียกว่า อิสิ ในชื่อต้น แต่มิใช่ฤาษี มิใช่เพื่อน ไม่มี ต และ น อักษรหามิได้ (อรรถไม่ปรารถนา)

สถานที่แห่งหนึ่งมีขอบเขตกว้างยิ่งนัก เรียกว่าอิสิในชื่อต้น มี ป

อักษรในท่ามกลาง และคงที่อยู่เสมอ สถานที่นั้นมิใช่ฤาษี มิใช่เพื่อน
ไม่มี ต และ น อักษรหามิได้ (อรรถปรารถนา)

คาถานี้กล่าวถึงชื่อว่า อิสิปตน โดยแสดงถึงสถานที่มีอาณาเขตกว้างขวาง และคงอยู่เสมอจนถึงปัจจุบัน มี อิสิ อยู่หน้า, ป อยู่กลาง และ ตน อยู่ท้าย ข้อความตามนัยแรกไม่ถูก ทำให้สับสนไม่รู้ว่าคาถานี้เป็นคำแสดงชื่อ จึงเป็นนามันตริตาปเหฬี

คำว่า สุมหนฺโตปการวา ตามนัยแรกตัดบทเป็น สุมหนฺโต (กว้างยิ่งนัก) + อุปการวา (มีอุปการะ) ตามนัยหลังตัดบทเป็น สุมหา (กว้างยิ่งนัก) + อนฺโต (ในท่ามกลาง) + ปการวา (มี ป อักษร) โดยทั่วไป อนฺต ศัพท์แปลว่า "ที่สุด" แต่ในบางแห่งแปลว่า "ท่ามกลาง" ดังคำว่า อันตัฏฐอักษร คือ อักษรที่ตั้งอยู่ในท่ามกลางวรรคและอวรรค ได้แก่ ย ร ล และ ว

คำว่า สนาตน ในบาทที่ ๓ แปลว่า "คงที่อยู่เสมอ" ตามนัยทั้งสอง เป็นคำไวพจน์ของ สนนฺตน และ จิรนฺตน

ในบาทที่ ๔ คำว่า สนาตน แปลว่า "สถานที่นั้นไม่มี ต และ น อักษร หามิได้" โดยตัดบทเป็น ส (สถานที่นั้น) + น (หามิได้) + อตน (ไม่มี ต และ น อักษร) บทว่า ส ที่มาจาก โส ชาวลังกาถือว่าเชื่อมสนธิกันกับบทหลังจึงมีรูปติดกัน (ดู คาถา ๒๙๙) ข้อความที่แสดงการปฏิเสธสองครั้งในลักษณะเช่นนี้ หมายความถึงการมี ต และ น อักษรแน่นอน ดังกฎทั่วไปที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

ทฺวิปฏิเสโธ ปกตฺยตฺโถ.

แปลว่า: "การปฏิเสธสองครั้งมีอรรถเป็นปกติ"

กฎครอบคลุมดังกล่าวสอดคล้องกับข้อความในสีลักขันธวรรคฎีกาใหม่ว่า

ทฺวิปฏิเสโธ หิ สห อติสเยน ปกตตฺยตฺถทีปโก.[๗๐]

แปลว่า: "โดยแท้จริงแล้ว การปฏิเสธ ๒ ครั้งย่อมแสดงอรรถที่เป็นปกติพร้อมทั้งความยิ่งยวด"

คำว่า วุจฺจตาโท ตัดบทเป็น วุจฺจติ + อาโท

คำว่า อิสิตฺเยโก ตัดบทเป็น อิสิ + อิติ + เอโก

ทุมวฺหยาย อุปฺปนฺโน ชาโต ปณฺฑรเกตุนา
เกตุหา เกตุนาเยว มหาเกตุํ ปธํสติ.[๗๑]

แปลว่า: "ภิกษุผู้เกิดในนครที่มีชื่อของต้นไม้ บังเกิดแล้วด้วยธงขาว เป็นผู้กำจัดธง ทำลายธงใหญ่ด้วยธงได้" (อรรถไม่ปรารถนา)

ภิกษุผู้เกิดในนครโกสัมพี บังเกิดเป็นภิกษุแล้วด้วยพระมุนีผู้มีปัญญาบริสุทธิ์ เป็นผู้กำจัดมานะ ทำลายกิเลสอันใหญ่หลวงด้วยปัญญาได้ (อรรถปรารถนา)"

คำว่า ทุมวฺหยาย (ในนครมีชื่อของต้นไม้) ในคาถานี้ อำพรางชื่อว่า โกสมฺพี จึงเป็นนามันตริตาปเหฬี

นิภูตา

นิภูตาวฏฺฐิตญฺญตฺถา ตุลฺยตฺถสุติเหตุโต.

แปลว่า: "ปเหฬีที่ตั้งอรรถอื่นไว้ โดยประกอบศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกันเป็นเหตุ ชื่อว่า นิภูตา"

นิภูตาปเหฬี คือ ปเหฬีที่ซ่อนอรรถที่ประจักษ์โดยกล่าวถึงอรรถที่ไม่ประจักษ์ เพราะประกอบศัพท์ที่มีอรรถเหมือนกัน พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างนิภูตา

ธาวนฺตํ อุทยา อตฺถํ มุหุตฺตํ น นิวตฺตติ
น จนฺทมณฺฑลํ เอตํ นาปิ อาทิจฺจมณฺฑลํ.

แปลว่า: "สิ่งใดวิ่งเข้าไปหาความดับสูญตั้งแต่ผุดขึ้น ไม่ถอยกลับสักครู่หนึ่ง สิ่งนั้นทั้งไม่ใช่ดวงจันทร์ ไม่ใช่ดวงอาทิตย์"

ข้อความในคาถานี้คล้ายกับกล่าวถึงดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ที่อุทัยขึ้นและอัสดง

ไปตามกาลเวลา แต่กลับปฏิเสธว่าไม่ใช่ทั้งสองอย่างนั้น สิ่งนั้นคืออายุของสัตว์นับแต่อุบัติมาก็บ่ายหน้าไปหาความสิ้นอายุ ไม่หยุดยั้ง และไม่มีกลับคืนไปหาที่เดิมเลย จึงเป็นนิภูตาปเหฬี

อุเปติ กมฺมํ ปริปุจฺฉมาโน
กุสลํ อตฺถูปสญฺหิตํ
น ชีวติ น มโต น ปรินิพฺพุโต
กตมํ ตํ วทนฺติ พุทฺธา.[๗๒]

แปลว่า: "บุคคลเข้าถึงกรรม สอบถามกุศลที่กอปรด้วยประโยชน์ มิใช่ผู้มีชีวิต มิใช่ผู้ตาย มิใช่ผู้ดับ ท่านผู้รู้ทั้งหลายเรียกบุคคลนั้นว่าอย่างไร ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดคิดกันแล้ว"

คำตอบของคาถานี้ คือนิมมิตพุทธะ หมายถึง พระพุทธเจ้าอีกองค์หนึ่งที่พระพุทธเจ้าองค์จริงทรงเนรมิตขึ้นเพื่อแสดงธรรมแทนพระองค์ในขณะแสดงธรรมเทศนาในดาวดึงส์-สวรรค์ คาถานี้อำพรางข้อความดังกล่าว แต่ก็ปฏิเสธว่าไม่ใช่ผู้มีชีวิตอยู่ หรือตายแล้ว หรือปรินิพพานแล้ว จึงเป็นนิภูตาปเหฬี

สมานสัททา

สมานสทฺทา สา อิฏฺฐ- สทฺทปริยายสาธิตา.

แปลว่า: "ปเหฬีที่พึงให้สำเร็จด้วยคำไวพจน์ของศัพท์อันตนปรารถนานั้น ชื่อว่า สมานสัททา"

สมานสัททา คือ ปเหฬีที่อำพรางชื่อจริงด้วยคำอื่นที่มีอรรถเหมือนกัน พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสมานสัททา

เทวึ กิตฺติมหีนามํ กฬารตฺถวฺหยํ ปุรึ
หิตฺวา น สริ โส ธีโร กโรนฺโตปฺยุยฺยมวฺหยํ.

แปลว่า: "พระธีรเจ้าพระองค์นั้นทรงสละพระเทวีพระนามว่ากิตติมหี

และบุรีชื่อกฬารัตถะ เมื่อทรงกระทำความเพียรที่มีนามว่าอุยยามะ ก็ไม่ทรงระลึกถึงเลย (อรรถไม่ปรารถนา)

พระธีรเจ้าพระองค์นั้นทรงสละพระเทวีพระนามว่ายโสธราและบุรีชื่อกบิลพัสดุ์ เมื่อทรงกระทำความเพียรที่มีนามว่าปธานะ ก็ไม่ทรงระลึกถึงเลย (อรรถปรารถนา)"

พึงสังเกตคำแทนชื่อในคาถานี้ คือ กิตฺติมหี = ยโสธรา (กิตฺติ = ยโส, มหี = ธรา), กฬารตฺถ = กปิลวตฺถุ (กฬาร = กปิล, อตฺถ = วตฺถุ), อุยฺยาม = ปธาน คำเหล่านี้จึงเป็นสมานสัททาปเหฬี

คำว่า อุยฺยมวฺหยํ ในบาทที่ ๔ มาจากศัพท์เดิมว่า อุยฺยามวฺหยํ ทำรัสสะ อา ใน ยา เป็น อ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (ยมวฺห = ๑ ๒ ๑) ส่วนความเพียรที่ชื่อว่าปธานะ คือความเพียรอย่างยิ่งยวดที่ยอมให้ร่างกายเหลือเพียงหนัง เอ็น กระดูก และเลือดเนื้อในกายเหือดแห้งไป ก็จะไม่ล้มเลิกความเพียรเมื่อยังไม่บรรลุคุณธรรมที่ปรารถนา

ตํ เม พุทฺโธ วิยากาสิ ชลชุตฺตรนามโก
ภิกฺขุสํเฆ นิสีทิตฺวา อิมา คาถา อภาสถ.[๗๓]

แปลว่า: "พระพุทธเจ้าพระนามว่า ปทุมุตตระ ทรงพยากรณ์ข้อนั้นแก่เรา พระองค์ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุแล้วตรัสคาถาเหล่านี้"

ชื่อจริงที่ต้องการกล่าวถึงในที่นี้คือ ปทุมุตฺตร (ปทุม + อุตฺตร) แต่ใช้ ชลชุตฺตร (ชลช + อุตฺตร) แทน โดย ชลช เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

ตสฺส สิสฺโส มหาปญฺโญ ปุปฺผนาโม พหุสฺสุโต
สาสนํ อนุรกฺขนฺโต ชมฺพุทีเป ปติฏฺฐิโต.[๗๔]

แปลว่า: "ศิษย์ของพระติสสะนั้นมีปัญญามาก ชื่อว่าพระสุมนะ เป็นพหูสูตร ตามรักษาพระศาสนา พำนักอยู่ในชมพูทวีป"

คำว่า ปุปฺผ (ดอกไม้) ใช้แทน สุมน (ดอกมะลิ) จึงเป็นสมานสัททปเหฬี ดังคำ

อธิบายในสารัตถทีปนีว่า

ปุปฺผนาโมติ สุมนตฺเถโร.[๗๕]

แปลว่า: คำว่า ปุปฺผนาโม (ผู้มีชื่อของดอกไม้) หมายถึง พระสุมนเถระ

สัมมูฬหา

สมฺมูฬฺหา มูฬฺหตาเยว นิทฺทิฏฺฐจตฺถาปิ สาธุกํ

แปลว่า: "ปเหฬีที่แม้แสดงอรรถไว้ดีก็เป็นไปเพื่อความหลงโดยแท้ ชื่อ-ว่า สัมมูฬหา"

สัมมูฬหาปเหฬี คือ ปเหฬีชวนหลงโดยแม้ว่าจะกล่าวข้อความไว้โดยตรง พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสัมมูฬหา

จตุทฺทิสามุขา พนฺธา จตฺตาโร สินฺธวา สยํ
ปริภุญฺชนฺติ นิกฺขิตฺตํ ติณํ มชฺเฌ ยถาสุขํ.

แปลว่า: "ม้าสี่ตัวถูกผูกไว้หันหน้าไป ๔ ทิศ พากันกินหญ้าที่ทอดไว้ท่ามกลางเองอย่างสบาย"

การกล่าวว่าม้า ๔ ตัวหันหน้าไป ๔ ทิศ อาจทำให้เข้าใจผิดว่าม้าเหล่านี้ยืนเอาหลังชนกันหันหน้าจากกันไปทางทิศทั้ง ๔ แล้วก่อให้เกิดความสงสัยว่าจะกินหญ้าตรงกลางได้อย่างไร ความจริงหมายถึงม้าที่ผูกหันหน้าเข้าหากัน ม้าทั้ง ๔ ตัวนั้นก็จะหันหน้าไปทิศละตัวเหมือนกัน เมื่อเป็นดังนี้การที่ม้าทั้ง ๔ ตัวจะกินหญ้าที่กองทอดไว้ตรงกลางก็มีได้

มชฺเฌ ยถา สมุทฺทสฺส
อูมิ โน ชายติ ฐิโต โหติ
เอวํ ฐิโต อเนชสฺส
อุสฺสทํ ภิกฺขุ น คารยฺห กุหิญฺจิ.[๗๖]

แปลว่า: "คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ฉันใด ภิกษุพึง
เป็นผู้มั่นคง ไม่หวั่นไหว ฉันนั้น ภิกษุไม่พึงก่อกิเลสเครื่องฟูใจในที่ไหนๆ"

คำว่า "คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล" อาจทำให้เข้าใจว่าผิวน้ำในมหาสมุทรไม่มีคลื่น แต่ความจริงมิใช่เช่นนั้น เพราะผิวน้ำในมหาสมุทรมีคลื่นอยู่เสมอ มหาสมุทรนั้นตามคัมภีร์ทางศาสนากล่าวว่าลึกแปดหมื่นสี่พันโยชน์ ผิวน้ำระดับบน ๔ หมื่นโยชน์กระเพื่อมหวั่นไหวเพราะลม ผิวน้ำระดับล่าง ๔ หมื่นโยชน์กระเพื่อมหวั่นไหวเพราะสัตว์น้ำ แต่ผิวน้ำระดับกลาง ๔ พันโยชน์ไม่กระเพื่อมหวั่นไหว คำว่า มชฺเฌ สมุทฺทสฺส (ในส่วนกลางทะเล) แม้จะเป็นคำที่พูดไว้โดยตรง แต่ก็ชวนสับสนไม่ทราบว่า ท่ามกลางคืออะไร จึงเป็นสัมมูฬหาปเหฬี

ในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับโรมันมีรูปว่า สมฺมุฬฺหา ในที่นี้ใช้เป็นรูป สมฺมูฬฺหา ตามฉบับสิงหล เพราะสันสกฤตมีรูปเป็นทีฆะว่า สํมูฒา และต้องทำทีฆะใน มุห ธาตุแน่นอน เหมือน รุห และ คุห ธาตุ (ดู คาถา ๒๗๑)

ปาริหาริกี

ยสฺสา สมฺพนฺธพาหุลฺยา นามํ สา ปาริหาริกี.

แปลว่า: "ชื่อแห่งปเหฬีใดย่อมมีได้ด้วยสัมพันธ์เป็นอันมาก ปเหฬีนั้น
ชื่อว่า ปาริหาริกี"

ปาริหาริกี คือ ปเหฬีเฉลยชื่อ หมายความว่า แสดงชื่ออย่างใดอย่างหนึ่งโดยไม่กล่าวระบุไว้โดยตรง ต้องรวมความหมายของบทจึงจะรู้ชื่อได้ พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างปาริหาริกี

ชโน ชีวนชานนฺท- กรพนฺธุสฺส ภาสิตํ
สกฺกโรนฺโตว ปปฺโปติ ปุญฺญาริกฺขยโคจเร.

แปลว่า: "ชนผู้บูชาธรรมของท่านผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์อันกระทำ
ความเบิกบานแก่ดอกบัวที่เกิดในน้ำ ย่อมบรรลุสภาพอันมีอารมณ์ คือ

นิพพานซึ่งเป็นที่สิ้นบาปอันเป็นศัตรูของบุญ”

คำว่า ชีวนชานนฺทกรพนฺธุ (ท่านผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์อันกระทำความแย้มบานแก่ดอกบัวที่เกิดในน้ำ) หมายถึง พระพุทธเจ้า ส่วนคำว่า ปุญฺญาริกฺขยโคจร (สภาพอันมีอารมณ์คือนิพพานซึ่งเป็นที่สิ้นบาปอันเป็นศัตรูของบุญ) หมายถึง มรรคผล การไม่กล่าวโดยตรงว่า พุทฺธ และ มคฺคผล ในคาถานี้ แต่กลับกล่าวสมาสหลายศัพท์ชวนให้สับสน ต้องนำมาเชื่อมสมาสแล้วจึงจะทราบชื่อคำทั้งสองเหล่านี้จึงเป็นปาริหาริกีปเหฬี

คำว่า ชีวนชานนฺทกรพนฺธุ แยกศัพท์เป็น ชีวน (น้ำ) + ช (เกิดในน้ำ = ดอกบัว) + อานนฺท (ความเบิกบาน) + กร (กระทำ) + พนฺธุ (เผ่าพันธุ์)

คำว่า ปุญฺญาริกฺขยโคจร แยกศัพท์ว่า ปุญฺญ (บุญ) + อริ (ข้าศึก = อกุศล) + ขย (สิ้นไป) + โคจร (อารมณ์)

ปเหฬีประเภทนี้ไม่เหมาะสมกับการแสดงธรรมให้ผู้อื่นเข้าใจง่าย จึงไม่มีใช้ในพระบาลี

เอกัจฉันนา

เอกจฺฉนฺนา ภเว พฺยญฺชา- เธยฺยํ นิสฺสยโคปนา.

แปลว่า: “การแสดงวัตถุอาศัยแล้วปกปิดที่ตั้ง ชื่อว่า เอกัจฉันนา”

เอกัจฉันนา คือ ปเหฬีปกปิดฝ่ายเดียว หมายความว่า ปกปิดที่ตั้ง โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยอย่างเดียว พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า อาเธยฺย แปลว่า “วัตถุอาศัย” เป็นคำไวพจน์ของ นิสฺสิต มักใช้คู่กับ อาธาร, นิสฺสย (ที่ตั้ง) ส่วนคำว่า พฺยญฺช สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ปรากฏ) + เณ ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย เมื่อมีรูปว่า พฺยญฺชิย โดยแปลง ตฺวา เป็น ย แล้วให้ลบ ย อักษร อุทาหรณ์ที่ลบ ย อักษรในลักษณะนี้ เช่น อวลมฺพ = อวลมฺพิตฺวา, ปฏิสงฺขา = ปฏิสงฺขาย, สํวิทาวหาโร = สํวิทายอวหาโร เป็นต้น

ตัวอย่างเอกัจฉันนา

น คณฺหาติ มหนฺตมฺปิ สทฺทํ น จ วิภูสนํ
จตุปฺปทสฺส กสฺสาปิ กณฺโณยํ น กิลาผโล.

แปลว่า: "หูของสัตว์สี่เท้าอะไรเอ่ย ไม่ได้ยินเสียงแม้จะดังมาก และไม่ได้รับเอาเครื่องประดับ แต่หูนี้จะไม่มีผลก็หามิได้"

ข้อความนี้กล่าวถึงวัตถุอาศัยคือหูว่า หูของสัตว์สี่เท้าซึ่งไม่ได้ยินเสียง และไม่รับเอาเครื่องประดับ และยังบอกต่อไปอีกว่า ไม่มีผลก็หามิได้ คำนี้บอกใบ้ให้ทราบว่าเป็นต้นไม้ เมื่อประมวลความแล้วก็ทราบได้ว่าคือต้น "อสฺสกณฺณ" ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า ''หูม้า'' แต่ไทยแปลว่า "หูกวาง" ดังนั้นคาถานี้จึงปกปิดที่อาศัยคือต้นไม้ โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยคือหู

น จาปิ ญตฺติ น จ ปน กมฺมวาจา
น เจหิ ภิกฺขูติ ชิโน อโวจ
สรณคมนมฺปิ น จ ตสฺส อตฺถิ
อุปสมฺปทา จสฺส อกุปฺปา
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา.[๗๗]

แปลว่า: "ญัตติก็มิได้สวด กรรมวาจาก็มิได้สวด พระชินเจ้าก็มิได้รับสั่งว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ไตรสรณคมน์เขาก็มิได้รับ แต่อุปสัมบทกรรมของบุคคลนั้นไม่เสีย ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว"

คำเฉลยของคาถานี้ คือพระนางปชาบดีโคตมี คาถานี้ปกปิดที่อาศัยคือบุคคล โดยกล่าวถึงวัตถุอาศัยคือการอุปสมบทในลักษณะต่างๆ

อุภยัจฉันนา

สา ภเว อุภยจฺฉนฺนา ยสฺสา อุภยโคปนา.

แปลว่า: "การปกปิดทั้งสองฝ่ายแห่งปเหฬีใดมีอยู่ ปเหฬีนั้นชื่อว่า

อุภยัจฉันนา”

อุภยัจฉันนา คือ ปเหฬีปกปิดสองฝ่าย หมายความว่า ปกปิดวัตถุที่ตั้งและวัตถุอาศัยทั้งสองอย่าง พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างอุภยัจฉันนา

อลงฺกโรนฺโต ภุวนํ สสฺสิริโก สเทวกํ
กสฺมึ สญฺชาตสํวฑฺโฒ โก เกน นุปลิมฺปติ.

แปลว่า: “ใครเอ่ย ทรงสิริ ประดับโลกพร้อมทั้งเทวโลก บังเกิดเจริญแล้วในอะไร ย่อมไม่ติดเปื้อนด้วยอะไร (อรรถไม่ปรารถนา)

อะไรเอ่ย ทรงสิริ ประดับน้ำอันเป็นแดนเกิดเสมอ บังเกิดเจริญแล้วในน้ำ ย่อมไม่ติดเปื้อนด้วยน้ำ (อรรถปรารถนา)

อรรถอย่างแรกในที่นี้ชวนให้เข้าใจว่ากล่าวถึงพระพุทธเจ้า เพราะพระพุทธเจ้าทรงสิริและประดับโลก ๓ แต่อรรถนี้ไม่ถูกเพราะไม่สอดคล้องกับข้อความในครึ่งคาถาหลัง ตามนัยนี้ คำว่า สเทวก เป็นสมาสที่มาจาก สห ศัพท์ + เทว ศัพท์ ตามนัยหลังเป็นสองบทที่แยกเป็น สเทว (สทา + เอว) และ ก (น้ำ) คำตอบของอรรถที่สองคือ ปทุม (บัว) จะเห็นได้ว่าคาถานี้ปกปิดทั้งสองฝ่ายคือวัตถุที่ตั้งอันได้แก่บัวและวัตถุอาศัยอันได้แก่น้ำ เพราะใช้ ก ศัพท์ที่มักเป็นสรรพนามมากกว่านามนามที่ใช้ความหมายว่า น้ำ

เตลํ มธุํ ผาณิตญฺจาปิ สปฺปึ
สามํ คเหตฺวา นิกฺขิเปยฺย
อวีติวตฺเต สตฺตาเห สติ
ปจฺจเย ปริภุญฺชนฺตสฺส อาปตฺติ
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา.[๗๘]

แปลว่า: “เมื่อภิกษุรับประเคนน้ำมัน น้ำผึ้ง น้ำอ้อย และเนยใส ด้วยตนเองแล้วเก็บไว้ เมื่อยังไม่ล่วง ๗ วัน เมื่อปัจจัยมีอยู่จึงฉัน ต้องอาบัติ

ปัญหาข้อนี้ ผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว”

คำตอบของคาถานี้ คือ ลิงคปริวัตตนภิกขุ (ภิกษุผู้เปลี่ยนเพศ) คาถานี้ปกปิดทั้งสองฝ่ายวัตถุคือที่ตั้งอันได้แก่ภิกษุและวัตถุอาศัยอันได้แก่การเปลี่ยนเพศ

สังกิณณา

สํกิณฺณา นาม สา ยสฺสา นานาลกฺขณสงฺกโร.

แปลว่า: “ความผสมกันแห่งลักษณะของปเหฬีต่างๆ มีอยู่แก่ปเหฬีใด ปเหฬีนั้นชื่อว่า สังกิณณา”

สังกิณณา คือ ปเหฬีที่ผสมปเหฬีหลายประเภทในที่เดียวกัน พึงดูอุทาหรณ์

ตัวอย่างสังกิณณา

อาโท โสเยว โย อนฺเต มชฺฌิมสฺสาทิ มชฺฌิโม
สิทฺธนฺตาทีสุ วตฺตนฺตํ อสงฺขตปทํ วท.

แปลว่า: “สิ่งใดมีอยู่ในที่สุด สิ่งนั้นย่อมมีในเบื้องต้น เบื้องต้นของท่ามกลางก็เป็นท่ามกลาง เชิญท่านกล่าวบทว่าอสังขตะอันสำเร็จแล้วเป็นไปอยู่ในพระอรหันต์ทั้งหลาย (อรรถไม่ปรารถนา)

ส อักษรนั่นเทียวย่อมมีในชื่อต้น ย อักษร ย่อมมีในชื่อท้าย พยางค์แรกของ มชฺฌิม ศัพท์ เป็นท่ามกลาง ท่านจงกล่าวบทที่เป็นอสังขตะอันเป็นไปในอรรถมีความเห็นเป็นต้น (อรรถปรารถนา)”

ตามนัยแรกไม่มีความหมายใดๆ บทว่า สิทฺธนฺตาทีสุ ตัดบทเป็น สิทฺธํ (สำเร็จแล้ว) + ตาทีสุ (ในพระอรหันต์ทั้งหลาย) ส่วนนัยหลังกล่าวถึงชื่อว่า สมย ที่มี ส อยู่ต้น ม อยู่กลาง ย อยู่ท้าย บทนี้ใช้ในความหมายว่า ความเห็น หมู่ กาลเวลา เป็นต้น (ดู อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๗๗๘) ตามนัยนี้ คำว่า สิทฺธนฺตาทีสุ ตัดบทเป็น สิทฺธนฺต (ความเห็น) + อาทีสุ (เป็นต้น) คำว่า อสงฺขตปทํ คือบทที่เป็นอสังขตะซึ่งหมายถึงบัญญัติที่ไม่มีปัจจัยคือ

กรรมเป็นต้นปรุงแต่ง

พึงสังเกตว่าคาถานี้มีปเหฬิหลายประเภทผสมกัน กล่าวคือ คำว่า สิทฺธนฺตาทีสุ ทำให้เข้าใจผิดว่าตัดบทเป็น สิทฺธํ + ตาทีสุ ข้อนี้นับเข้าในสมาคตาปเหฬิ แม้คำว่า โส โย อสงฺขตปทํ ก็อำพรางอรรถที่ถูกต้องแล้วทำให้สับสน จัดเป็นวัญจิตาปเหฬิ อีกทั้งคาถานี้ก็อำพรางชื่อว่า สมย จัดเป็นนามันตริกาปเหฬิ ดังนั้นคาถานี้จึงเป็นสังกิณณาปเหฬิ ปเหฬิประเภทนี้มีใช้น้อยมากในพระบาลี จึงไม่อาจนำอุทาหรณ์มากล่าวไว้ในที่นี้

จะเห็นได้ว่าปเหฬิทั้ง ๑๖ อย่างนี้ปรากฏในพระบาลีตามสมควร แม้ว่าผู้กล่าวอาจจะกล่าวตามสำนวนภาษาที่นิยมในสมัยนั้นๆ ไม่ตั้งใจให้เป็นปริศนาสำหรับคนอื่น แต่เนื่องจากนับเข้าในลักษณะของปเหฬิ จึงได้ชื่อว่าปเหฬิเช่นเดียวกัน

จบปริจเฉทที่ ๒

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๓

คุณาวโพธะ

(แสดงสัททาลังการ)

คำปฏิญญา

๑๑๖. สมฺภวนฺติ คุณา ยสฺมา โทสาเนว’มติกฺกเม
ทสฺเสสฺสํ เต ตโต’ทานิ สทฺเท สมฺภูสยนฺติ เย.

แปลว่า: “ในเมื่อผ่านพ้นบรรดาโทษเสียได้เช่นนี้ สัททาลังการย่อมเกิดขึ้น ดังนั้น ข้าพเจ้าจะแสดงสัททาลังการที่ตกแต่งเสียงเหล่านั้น ณ บัดนี้”

เมื่อบทประพันธ์พ้นจากโทษที่เกี่ยวกับบท พากย์ และอรรถของพากย์ ซึ่งกล่าวไว้ในปริจเฉทแรก ตามนัยที่ท่านกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๒ แล้ว สัททาลังการ คือ การตกแต่งเสียง ย่อมจะเกิดขึ้นเองตามปกติ กล่าวคือสัททาลังการประเภทแรกที่เรียกว่า ปสาทคุณ คือความแจ่มกระจ่าง ย่อมสำเร็จด้วยการพ้นจากกิลิฏฐโทษ คือโทษเศร้าหมอง เข้าใจยาก และพยากิณณโทษคือโทษสับสน แม้สัททาลังการอื่นๆ ก็สำเร็จด้วยการพ้นจากโทษเช่นกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ กิลิฏฺฐโทสพฺยากิณฺณโทสปริหาเรหิ ปสาทาลงฺกาโร สิชฺฌติ. เสสาปิ ยถาลาภโต ญาตพฺพา.

แปลว่า:“ในเรื่องนี้ ปสาทาลังการ ย่อมสำเร็จด้วยการแก้ไขกิลิฏฐโทษ และพยากิณณโทษ แม้อลังการอื่นก็พึงทราบตามสมควรที่เป็นไปได้”

แม้ว่าสัททาลังการจะเกิดขึ้นเองตามปกติในเมื่อพ้นจากโทษต่างๆ แต่คันถรจนาจารย์จะกล่าวถึงสัททาลังการ ๑๐ ประการไว้ในปริจเฉทที่ ๓ นี้ เพื่อชี้แนะการประดับคำในพากย์ให้ไพเราะสละสลวย

คำว่า สมฺภวนฺติ คุณา ยสฺมา โทสาเนวมติกฺกเม (ในเมื่อผ่านพ้นบรรดาโทษเสียได้เช่นนี้ สัททาลังการย่อมเกิดขึ้น) สอดคล้องกับคาถา ๑๕ ในปริจเฉทแรกที่กล่าวว่า นิทฺโทสา สพฺพถา สายํ สคุณา น ภเวยฺย กึ (บทประพันธ์ที่ไม่มีโทษโดยประการทั้งปวงนั้นจะไม่พึงมีสัททาลังการหรือ)

คำว่า คุณ ในคาถานี้ เป็นคำไวพจน์ของ สทฺทาลงฺการ จึงแปลว่า สัททาลังการ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก คุณ ธาตุ (อามนฺตเน = เรียกหา) + อ ปัจจัย ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน นิสฺสิตํ พนฺธํ คุณาเปนฺติ อามนฺตาเปนฺติ กาพฺยวิทูติ คุณา (อลังการที่ยังนักกวีให้เรียกหาบทประพันธ์ที่ตนอาศัยอยู่ ชื่อว่า คุณะ) ความหมายก็คือ ตามปกติกวีย่อมจะชอบฟังบทประพันธ์ที่ไพเราะตรึงใจ การตกแต่งเสียงดังกล่าวนั้นจึงคล้ายกับทำให้กวีเรียกหาบทประพันธ์

บาทคาถาว่า สทฺเท สมฺภูสยนฺติ เย (สัททาลังการที่ตกแต่งเสียง) แสดงรูปวิเคราะห์ของ สทฺทาลงฺการ เป็นกัตตุสาธนะว่า สทฺเท อลงฺกโรนฺติ สมฺภูสยนฺตีติ สทฺทาลงฺการา (อลังการที่ตกแต่งเสียง ชื่อว่า สัททาลังการ)

* * * * * * * *

สัททาลังการ ๑๐ ประการ

๑๑๗. ปสาโท'โช มธุรตา สมตา สุขุมาลตา
สิเลโส'ทารตา กนฺติ อตฺถพฺยตฺติ สมาธโย.

แปลว่า: "สัททาลังการมี ๑๐ อย่าง คือ ปสาทคุณ โอชคุณ มธุรตาคุณ สมตาคุณ สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ อุทารตาคุณ กันติคุณ อัตถพยัตติ-คุณ และ สมาธิคุณ"

คันถรจนาจารย์กล่าวถึงสัททาลังการ ๑๐ อย่างที่กวีใช้ประดับคำในบทประพันธ์ดังต่อไปนี้

๑. ปสาทคุณ ความแจ่มกระจ่าง คือ มีบทที่สัมพันธ์อยู่ใกล้กันและอ่านเข้าใจง่าย

๒. โอชคุณ ความซาบซึ้งตรึงใจคือผูกบทหลายบทเป็นบทสมาสยาวๆ หรือกล่าวย่อข้อความยาวๆ และขยายข้อความสั้นๆ

๓. มธุรตาคุณ ความอ่อนหวาน คือ ประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐานกรณ์ และมาตราเหมือนกันไว้ใกล้กันหรือกล่าวซ้ำเสียงในพากย์ทำให้มีเสียงคล้องจองสัมผัสกัน

๔. สมตาคุณ ความสม่ำเสมอในการเลือกหาอักษรมาเรียงลำดับ โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก พยัญชนะเสียงแข็งฐานเดียวกันจำนวนมาก หรือพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งที่มีฐานเดียวกัน

๕. สุขุมาลตาคุณ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อย โดยมีพยัญชนะเสียงอ่อนมากกว่าธนิตอักษรและไม่มีอักษรออกเสียงยากคือสนธิ สมาส และสังโยคที่ประกอบบทไว้ไม่ดี หรือเป็นความนุ่มนวลด้วยการประกอบคำที่สละสลวย โดยหลีกเลี่ยงจากความไม่สุภาพและความไม่เหมาะสม

๖. สิเลสคุณ ความมีเสียงกลมกลืนกัน ด้วยบทสังโยคและอักษรเสียงหนักคือธนิตอักษรและทีฆสระ

๗. อุทารตาคุณ ความสง่างามด้วยการแสดงคุณธรรมอันสูงส่งมีความเสียสละ

เป็นต้น หรือใช้วิเสสนะเหมาะสม

๘. กันติคุณ ความน่าพึงใจคือไม่พูดเกินความจริง โดยสื่อความหมายตรงกับภาวะที่เป็นไปได้ ไม่เกินเลยจากความจริง

๙. อัตถพยัตติคุณ การมีความหมายชัดเจน ไม่กำกวมก่อให้เกิดความสงสัยตีความได้หลายทาง

๑๐. สมาธิคุณ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิตหรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูปเป็นต้น ทั้งนี้เพื่อให้มีภาพพจน์ชัดเจน

ในบรรดาสัททาลังการเหล่านี้ โอชคุณและอุทารตาคุณเกี่ยวกับเสียงและความหมาย สมาธิคุณเกี่ยวกับความหมายโดยตรงและเนื่องด้วยเสียงโดยอ้อม ส่วนสัททาลังการ ๗ อย่าง คือ ปสาทคุณ มธุรตาคุณ สมตาคุณ สุขุมาลตาคุณ สิเลสคุณ กันติคุณ และอัตถพยัตติคุณ เกี่ยวกับเสียงเท่านั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> อิเมสุ ทสสุ โอโชทารตาติ เทฺว สทฺทตฺถคุณา. สมาธิ อตฺถคุโณ ปริยาเยน ตทตฺถโชตกสทฺทคุโณปิ. เสสา สตฺต สทฺทคุณา เอว.
>
> แปลว่า: "ในบรรดาสัททาลังการเหล่านี้ สัททาลังการ ๒ อย่าง คือ โอชคุณและอุทารตาคุณเป็นสัททาลังการโดยเสียงและความหมาย สมาธิคุณเป็นสัททาลังการโดยความหมาย และเป็นสัททาลังการ โดยเสียงที่แสดงข้อความนั้นโดยปริยาย ส่วนสัททาลังการ ๗ อย่างอื่นเป็นสัททาลังการโดยเสียงอย่างเดียว"

บทว่า สมาธโย เป็นรูปพหูพจน์ ท่านไม่กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า สมาธิ จ เหมือนสัททาลังการอื่นๆ เพื่อแสดงว่าสมาธิคุณมีหลายประเภท ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> สมาธโยติ ตสฺเสว พหุตฺตํ ทีเปติ.
>
> แปลว่า: "คันถรจนาจารย์แสดงว่าสมาธิคุณนั้นมีจำนวนมากด้วยบทว่า สมาธโย"

ประโยชน์ของการประกอบสัททาลังการ

๑๑๘. คุเณเหเตหิ สมฺปนฺโน พนฺโธ กวิมโนหโร
สมฺปาทยติ กตฺตูนํ กิตฺติ'มจฺจนฺตนิมฺมลํ.

แปลว่า: “บทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการเหล่านี้ เป็นที่จับใจของกวี ย่อมยังเกียรติคุณอันหมดจดดีให้ปรากฏแก่ท่านผู้แต่ง”

คาถานี้กล่าวถึงประโยชน์ของสัททาลังการเหล่านั้นว่า กวีย่อมพึงใจในบทประพันธ์อันเพียบพร้อมด้วยสัททาลังการเหล่านี้ และเมื่อกวียกย่องชมเชย ท่านผู้แต่งย่อมจะได้รับเกียรติคุณที่ดีงามอย่างสูงจริงๆ คาถานี้ยังกล่าวชักชวนโดยปริยายว่า “ขอให้นักศึกษาพึงศึกษาสัททาลังการเหล่านี้แล้ว จงแต่งบทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา การเณน พนฺธสฺส ยถาวุตฺตทสวิธคุณปริคฺคโห สอุสฺสาหํ กาตพฺโพติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: “ความหมายก็คือ ด้วยเหตุนี้ พึงกระทำการถือเอาสัททาลังการ ๑๐ อย่างแห่งบทประพันธ์ตามที่กล่าวไว้แล้ว โดยถึงพร้อมด้วยความเพียร”

อนึ่ง กวีไม่จำเป็นต้องตกแต่งบทประพันธ์ให้มีสัททาลังการครบทั้ง ๑๐ อย่างนี้ เพราะการแต่งให้มีสัททาลังการครบทั้ง ๑๐ อย่าง ไม่ง่ายเลย หากทว่ามีสัททาลังการ ๒ อย่าง คือ ปสาทคุณ ที่ทำให้อ่านเข้าใจง่าย และมธุรตาคุณ ที่ทำให้เกิดเสียงอ่อนหวานคล้องจองกัน ก็เป็นที่ยอมรับของกวีโดยทั่วไป ส่วนใหญ่คาถาในพระบาลีจะมีสัททาลังการ ๓ อย่างเสมอ คือ ปสาทคุณ มธุรตาคุณ และสมตาคุณ (ดู คาถา ๑๒๗)

คำว่า กวิมโนหร มีรูปวิเคราะห์ว่า มนํ หรตีติ มโนหโร, กวีนํ มโนหโร กวิมโนหโร (กวิมโนหระ คือ บทประพันธ์ที่จับใจของกวี)

ปสาทคุณ

๑๑๙. อทูราหิตสมฺพนฺธ- สุภคา ยา ปทาวลิ
สุปสิทฺธาภิเธยฺยา'ยํ ปสาทํ ชนเย ยถา.

แปลว่า: "ลำดับบทใดงามด้วยสัมพันธ์ที่วางไว้ชิดกัน มีเนื้อความชัดเจนดี ลำดับบทนี้พึงก่อให้เกิดปสาทคุณ ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"

คาถานี้ เป็นอรรถาธิบายของสัททาลังการประเภทแรกที่เรียกว่า ปสาทคุณ อันหมายถึงความแจ่มกระจ่าง มีหลักใหญ่ ๒ ประการ คือ

๑. มีบทที่สัมพันธ์อยู่ใกล้กัน คือ บทกัตตาก็ดี กรรมก็ดี เหล่านี้เป็นต้น ได้รับการวางไว้ใกล้กันในพากย์ตามความที่จะพึงสัมพันธ์กัน ลักษณะแรกนี้แสดงความพ้นจากพยากิณณโทษ คือโทษสับสน อันวางบทไว้สับสนไม่เป็นระเบียบ เมื่อบทประพันธ์มีสัมพันธ์ไม่สับสน ก็จะเกิดความกระจ่างชัดเจนติดตามมาเอง

๒. มีเนื้อความชัดเจน คือ บทในพากย์มีอรรถอันสอดคล้องกับความเข้าใจของคนทั่วๆ ไป ไม่มีบทที่มีความหมายเข้าใจยากเลย อ่านแล้วเป็นเข้าใจได้ทันทีไม่ต้องเสียเวลานึกตรองทำความเข้าใจอีกชั้นหนึ่ง ลักษณะที่สองนี้แสดงความพ้นจากกิลิฏฐโทษคือโทษมัวหมองอันประกอบบทที่เข้าใจยาก

มีอรรถอีกอย่างหนึ่งที่ไม่กล่าวไว้โดยตรงในพากย์ แต่แอบแฝงอยู่ในศัพท์ จึงไม่เกี่ยวกับปสาทคุณ อรรถชนิดนี้เป็นเจตจำนงของท่านผู้แต่งที่มุ่งหมายจะกล่าวถึงข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งโดยปริยาย มีชื่อเรียกว่า ภาวัตถะ คือ อรรถที่ผู้แต่งประสงค์ ผู้มีปัญญาเท่านั้นย่อมเข้าใจอรรถนี้ได้ โดยทั่วไปพระอรรถกถาจารย์มักจะอธิบายพระบาลีที่มีอรรถชนิดนี้ไว้ในคัมภีร์อรรถกถา และพระฎีกาจารย์ก็จะอธิบายคำของอรรถกถาไว้ในคัมภีร์ฎีกา มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในฎีกาใหม่ว่า

กวีน'ธิปฺปาย'มสทฺทโคจรํ
ปเท ผุรนฺตํ มุทฺทมฺหิ เกวลํ

วิสนฺติ ภาวาวคมา กตสฺสมา
ปกาสยนฺตฺยา'กติโย ตุ ตาทิสา.

แปลว่า:“บัณฑิตผู้มีศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างดี ย่อมเข้าใจถึงความประสงค์ของกวีซึ่งมิใช่ฐานะแห่งศัพท์และมีอยู่ในบทที่ละเอียดลึกซึ้ง โดยเข้าใจอรรถอย่างถ่องแท้ วิธีใช้ศัพท์และอรรถเช่นนั้น ย่อมจะแสดงเจตจำนงของกวี”

คำว่า อทูราหิตสมฺพนฺธสุภค มีรูปวิเคราะห์ว่า อทูโร จ โส อาหิโต จาติ อทูราหิโต, อทูราหิโต จ โส สมฺพนฺโธ จาติ อทูราหิตสมฺพนฺโธ, อทูราหิตสมฺพนฺเธน สุภคา อทูราหิตสมฺพนฺธสุภคา (อทูราหิตสัมพันธสุภคะ คือ งามด้วยสัมพันธ์ที่วางไว้ไม่ห่างกัน)

คำว่า สุปสิทฺธาภิเธยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า สุ อติสเยน ปสิทฺโธ สุปสิทฺโธ, สุปสิทฺโธ อภิเธยฺโย อสฺสาติ สุปสิทฺธาภิเธยฺโย (สุปสิทธาภิเธยยะ คือ มีเนื้อความชัดเจนยิ่ง)

คำว่า อภิเธยฺย เป็นคำไวพจน์ของ อตฺถ แปลว่า “เนื้อความ” สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ณฺย ปัจจัย

คำว่า ชนเย สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + ณย ปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลง ติ เป็น เอ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๑๗) ว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น ดังฎีกาใหม่อธิบายด้วย ติ วิภัตติว่า อุปฺปาทยติ (ย่อมให้เกิด)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของปสาทคุณ

๑๒๐. อลงฺกโรนฺตา วทนํ มุนิโน'ธรรํสิโย
โสภนฺเต'รุณรํสี'ว สมฺปตนฺตามฺพุโช'ทเร.

แปลว่า: "พระรัศมีแห่งริมพระโอษฐ์ของพระมุนี ประดับพระพักตร์อยู่ย่อมงดงาม เพียงดังแสงอรุณสาดส่องต้องบงกช ฉะนั้น"

คาถานี้แสดงอุทาหรณ์ของปสาทคุณ จะเห็นว่าบทกัตตา กรรมและกริยาในคาถานี้อยู่ชิดกันตามเนื้อความ จึงมีลักษณะแรกของปสาทคุณ กล่าวคือ

ก) คำว่า อลงฺกโรนฺตา เป็นอัพภันตรกิริยาอยู่ติดกับบทกรรมว่า วทนํ

ข) คำว่า วทนํ เป็นบทกรรมอยู่ใกล้กิริยาคุมพากย์ว่า โสภนฺเต

ค) คำว่า มุนิโน เป็นบทสัมพันธ์อยู่ติดกับบทสัมพันธีว่า อธรรํสิโย

ฆ) คำว่า อธรรํสิโย เป็นบทกัตตาอยู่ติดกับกิริยาคุมพากย์ว่า โสภนฺเต

ง) คำว่า อรุณรํสีว เป็นบทวิเสสนะอยู่ติดกับบทอุปไมยว่า โสภนฺเต

จ) คำว่า สมฺปตนฺตา เป็นบทวิเสสนะอยู่ติดกับบทวิเสสยะว่า อรุณรํสี

ฉ) คำว่า อมฺพุโชทเร เป็นบทอาธาระอยู่ติดกับอัพภันตรกิริยาว่า สมฺปตนฺตา

นอกจากนี้ บททั้งหมดในพากย์ก็มีเนื้อความเข้าใจง่าย แม้ว่าจะมีบทสมาส ๓ บท คือ อธรรํสิ (พระรัศมีแห่งริมพระโอษฐ์) อรุณรํสิ (แสงอรุณ) และ อมฺพุโชทร (ห้องแห่งดอกบัว) แต่บทสมาสเหล่านี้ก็สั้นอ่านเข้าใจง่าย จึงมีลักษณะที่ ๒ ของปสาทคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ อทูรสมฺพนธํ ปสิทฺธตฺถญฺจ นิสฺสาย ปสาทคุโณ ปากโฏ.

แปลว่า: "ปสาทคุณปรากฏชัดในคาถานี้ โดยอาศัยสัมพันธ์ที่ไม่ไกลกันและเนื้อความชัดเจน"

คำว่า อธรรํสิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อธเร รํสิ อธรรํสิ (อธรรังสิ คือพระรัศมีที่ริม

พระโอษฐ์)

คำว่า อมฺพุโชทร มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺพุชสฺส อุทรํ อมฺพุโชทรํ (อัมพุโชทระ คือห้องแห่งบงกช)

คำว่า โสภนฺเตรุณรํสีว ตัดบทเป็น โสภนฺเต + อรุณรํสี + อิว

คำว่า สมฺปตนฺตามฺพุโชทเร ตัดบทเป็น สมฺปตนฺตา + อมฺพุช + อุทเร

ประโยคร้อยแก้วและร้อยกรองทั้งหมดในพระบาลีนั้นประกอบด้วยปสาทคุณทั้งนั้น เพราะพระพุทธองค์ทรงมุ่งหมายจะให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะโดยง่าย จึงตรัสคำที่เข้าใจง่าย แม้สัททาลังการอื่นๆ ในปริจเฉทนี้รวมทั้งอัตถาลังการที่ท่านกล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๔ ก็มีปรากฏในพระไตรปิฎกที่เป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองตามสมควร ทั้งนี้เพราะพระศาสดาและพระสาวกในสมัยนั้นบรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาคือปัญญาแตกฉานในภาษาบาลี จึงสามารถประกอบคำให้ไพเราะสละสลวยได้ สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสิ.[๑]

แปลว่า: “ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะหมดจดบริบูรณ์”

ในที่นี้ จะนำตัวอย่างอลังการที่มีพบพระบาลีประเภทร้อยกรองมาแสดงตามสมควรดังต่อไปนี้

ตัวอย่างบาลี

เทวตา เทวกญฺญา จ ปสนฺนา ตุฏฺฐมานสา
ปญฺจวณฺณิกปุปฺเผหิ ปูชยนฺติ นราสภํ.[๒]

แปลว่า: “เทพบุตรและเทพกัญญา ต่างเลื่อมใสมีใจยินดี พากันบูชาพระนราสภด้วยดอกไม้ ๕ สี”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีสัมพันธ์ใกล้กันและแจ่มกระจ่างเข้าใจง่าย พึงสังเกตว่า ถ้าจะแต่งคาถาข้างต้นเป็นประโยคร้อยแก้ว ก็จะมีรูปคล้ายคาถาว่า เทวตา เทวกญฺญา จ

ปสนฺนา ตุฏฺฐมานสา ปญฺจวณฺณิกปุปฺเผหิ นราสภํ ปูชยนฺติ ดังนั้น จึงประดับด้วยปสาทคุณ

แม้วรรณกรรมไทยที่เป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรอง ก็มีสัททาลังการและอัตถาลังการดังกล่าวนี้ประกอบร่วมอยู่ด้วย เช่น

ตัวอย่างไทย

พี่มนุษย์ สุดสวาท เป็นชาติยักษ์ จงคิดหัก ความสวาท ให้ขาดสูญ
กลับไปอยู่ คูหา อย่าอาดูร จงเพิ่มพูน ภาวนา รักษาธรรม[๓]

* * * * * * * *

โอชคุณ

๑๒๑. โอโช สมาสพาหุลฺย- เมโส คชฺชสฺส ชีวิตํ
ปชฺเชปฺย'นากุโล โส'ยํ กนฺโต กามียเต ยถา.

แปลว่า: "ความมีบทสมาสมาก ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้เป็นชีวิตของร้อยแก้ว โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้นย่อมน่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"

คาถานี้กล่าวอธิบายโอชคุณซึ่งเป็นสัททาลังการประเภทที่ ๒ อันหมายถึงความซาบซึ้งตรึงใจ กล่าวคือ การผูกบทหลายบทเป็นบทสมาสบทเดียวโดยลบวิภัตติระหว่างบท ทำให้คำสั้นแต่จุเนื้อความมาก ดังนั้น ความมีบทสมาสมากๆ จึงก่อให้เกิดความซาบซึ้งแก่ผู้อ่านผู้ฟังจัดเป็นโอชคุณ โอชคุณนี้เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้วคือทำให้ร้อยแก้วมีชีวิตชีวาน่าสนใจติดตามอ่าน ถ้าไม่มีบทสมาสเลยก็จะขาดรสชาติไป เหมือนกับการรับประทานอาหารโดยไม่มีเครื่องปรุง จะเห็นได้ว่าพระอรรถกถาจารย์มักกล่าวคำลงท้ายคัมภีร์ด้วยบทสมาสยาวๆ ว่า ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิต (ผู้ประดับด้วยศรัทธา ความรู้ และความเพียรอันหมดจดยิ่ง) เป็นต้น

โอชคุณนี้มีปรากฏมาก ในบางคัมภีร์ที่นิยมผูกบทสมาสยาวๆ เช่น อภิธัมมาวตาร และอรรถกถาพุทธวงศ์ ซึ่งเป็นผลงานของพระพุทธทัตตเถระ, มูลฎีกาซึ่งเป็นผลงานของพระอานันทเถระ, อนุฎีกา วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และฎีกาของอรรถกถาในนิกายสามหมวดแรก ซึ่งเป็นผลงานของพระธรรมบาลเถระ พร้อมด้วยคัมภีร์อภิธัมมัตถวิภาวินี ซึ่งเป็นผลงานของพระสุมังคลาจารย์ วรรณกรรมเหล่านี้ประกอบด้วยโอชคุณตลอดทั่วทั้งคัมภีร์

ไม่เพียงแต่ร้อยแก้วเท่านั้นที่ควรประกอบโอชคุณ แม้ร้อยกรองก็ควรประกอบโอชคุณเช่นกัน แต่ในร้อยกรองไม่มีความสำคัญนัก จะมีบทสมาสหรือไม่มีก็ได้ เมื่อเชื่อมบทไว้อ่านเข้าใจง่ายๆ กระจ่างชัดเจนด้วยปสาทคุณ ไม่สับสนด้วยพยากิณณโทษและกิลิฏฐโทษ ก็จะทำให้ร้อยกรองนั้นจับใจผู้สดับได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ปชฺเชปฺยนากุโล โสยํ กนฺโต กามียเต (โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้นย่อมน่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง)

ฉันท์สันสกฤตชื่อสุวฤตตดิลก กำหนดลักษณะการใช้สมาสในคาถาวรรณพฤติว่า

สมาเส ลหุวุตฺตานํ อสมาเส มหนฺตินํ
โสภา ภวติ ภพฺพาน- มุปโยควเสน วา.[๔]

แปลว่า: “คาถาที่มีพยางค์จำนวนน้อยจะงดงามเมื่อมีสมาส [แต่]คาถาที่มีจำนวนพยางค์มาก จะงามเมื่อปราศจากสมาสหรือด้วยการใช้สมาสอย่างเหมาะสม”

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของโอชคุณ

๑๒๒. มุนินฺทมนฺทสญฺชาต- หาสจนฺทนลิมฺปิตา
ปลฺลวา ธวลา ตสฺเส- เวโก นา'ธรปลฺลโว.

แปลว่า: "ใบไม้อ่อนชะโลมด้วยจันทน์คือหรรษาอันเกิดเพียงเล็กน้อยของพระจอมมุนี ต่างขาวนวลยังแต่ริมพระโอษฐ์ดุจดังใบไม้อ่อนของพระองค์อย่างเดียวเท่านั้นมิได้ขาว"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของโอชคุณ จะเห็นได้ว่าบทสมาสในคาถานี้มี ๒ บท คือ มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนลิมฺปิต และ อธรปลฺลว บทสมาสเหล่านี้แจ่มกระจ่างไม่สับสน จึงเป็นโอชคุณ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวเมตฺถ อคหนสมาสพาหุลฺยํ ทีปิตํ โหติ.

แปลว่า: "คันถรจนาจารย์ได้แสดงความมากแห่งบทสมาสที่ไม่สับสนไว้ในคาถานี้อย่างนี้"

ข้อความในคาถานี้มีว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคทอดพระเนตรเห็นเหตุการณ์บางอย่างที่พิเศษกว่าปกติทั่วไป เช่น เห็นสุกรตัวเมียที่เคยเกิดเป็นพรหมในชาติก่อนเป็นต้น ก็จะทรงแย้มยิ้ม ขณะนั้น พระรัศมีสีขาวนวลเหมือนจุรณจันทน์ซึ่งเกิดจากพระทนต์ได้แผ่กระจายผ่านริมพระโอษฐ์ออกมาภายนอก ทำให้ใบไม้อ่อนสีเขียวที่กระทบกับพระรัศมีนั้น กลายเป็นสีขาวนวล แต่ริมพระโอษฐ์ยังแดงระเรื่อดั่งผลตำลึงสุกเช่นเดิม

คำว่า มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนลิมฺปิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท, มนฺทํ สญฺชาโต มนฺทสญฺชาโต, มนฺทสญฺชาโต จ โส หาโส จาติ มนฺทสญฺชาตหาโส, มนฺทสญฺชาตหาสสงฺขาตํ จนฺทนํ มนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนํ, มุนินฺทสฺส มนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนํ มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนํ, มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทเนน ลิมฺปิตา มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนลิมฺปิตา (มุนินทมันทสัญชาตหาสจันทนลิมปิตะ คือ ชะโลมแล้วด้วยจันทน์คือหรรษาที่เกิดเพียงเล็กน้อยของพระจอมมุนี)

คำว่า อธรปลฺลว มีรูปวิเคราะห์ว่า อธรสงฺขาโต ปลฺลโว อธรปลฺลโว (อธรปัลลวะ หมายถึงใบไม้อ่อนคือริมพระโอษฐ์)

ตัวอย่างบาลี

อารทฺธวีริโย ปรมตฺถปตฺติยา
อลีนจิตฺโต อกุสีตวุตฺติ
ทฬฺหนิกฺกโม ถามพลูปปนฺโน
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป.[๕]

แปลว่า: "[พระปัจเจกพุทธเจ้า]ปรารภความเพียรเพื่อบรรลุประโยชน์สูงสุด มีจิตไม่ย่อหย่อน ไม่ประพฤติเกียจคร้าน มีความบากบั่นมั่นคง เข้าถึงเรี่ยวแรงและกำลังแล้ว จึงประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีบทสมาสที่ชัดเจนเข้าใจง่าย ๗ บท คือ อารทฺธวีริย (ปรารภความเพียร) ปรมตฺถปตฺติ (บรรลุประโยชน์สูงสุด) อลีนจิตฺต (มีจิตไม่ย่อท้อ) อกุสีตวุตฺติ (ไม่ประพฤติเกียจคร้าน) ทฬฺหนิกฺกม (มีความบากบั่นมั่นคง) ถามพลูปปนฺน (เข้าถึงเรี่ยวแรงและกำลัง) และ ขคฺควิสาณกปฺป (เหมือนนอแรด) จึงประดับด้วยโอชคุณ

ฎีกาเก่าและใหม่แสดงอุทาหรณ์ของโอชคุณนี้เป็นวสันตดิลกคาถาว่า

เปมาวพนฺธหทเย สทเย ชินสฺมึ
ตสฺมึ นุ กึ กุมตโย ภวถปฺปสนฺนา
กึ เตน โว น วิหิตํ หิต'มุคฺคทุคฺค-
สํสารสาครสมุตฺตรณาวสานํ.

แปลว่า: "ท่านผู้เห็นผิด เหตุใดท่านจึงไม่เลื่อมใสในพระชินเจ้า ผู้มีความการุณย์และมีพระทัยฝักใฝ่ ด้วยความเมตตาเอ็นดูพระองค์นั้น พระองค์มิได้ทรงบำเพ็ญประโยชน์สุขอันมีผลที่สุดเป็นการข้ามพ้นสาครแห่งสงสาร ซึ่งเป็นทางกันดารข้ามได้ยากแก่ท่านหรือไร"

บทสมาสในคาถานี้ มี ๕ บท คือ เปมาวพนฺธหทย (มีพระทัยฝักใฝ่ด้วยความเมตตาเอ็นดู) สทย (มีความการุณย์) กุมติ (ผู้เห็นผิด) อปฺปสนฺน (ไม่เลื่อมใส) อุคฺคทุคฺคสํสารสาครสมุตฺตรณาวสาน (มีผลที่สุดเป็นการข้ามพ้นสาครแห่งสงสารซึ่งเป็นทางกันดารข้ามได้ยาก) จึงเป็นอุทาหรณ์ของโอชคุณ

พึงสังเกตว่า ตัวอย่างของโอชคุณที่กล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการ เป็นบทสมาสตลอดคำในบาทที่ ๑ และที่ ๒ ว่า มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนลิมฺปิตา แต่ในพระบาลีไม่มีการเชื่อมบทสมาสหรือสนธิในระหว่างบาทที่ ๑-๒ และบาทที่ ๓-๔ ดังนั้น คาถาที่มีบาทใดบาทหนึ่งเชื่อมสมาสตลอดบาทก็ประดับด้วยโอชคุณเช่นกัน นอกจากนี้ คาถาที่มีบทสมาสในทุกบาทก็ควรจัดเป็นโอชคุณอีกด้วย

สรุปความว่า โอชคุณปรากฏในฐานะ ๓ อย่าง คือ

๑. มีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา

๒. มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง

๓. มีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท

อนึ่ง ภาษาบาลีมีหลักการใช้ภาษาอย่างหนึ่งที่เรียกว่า อนิยมะ (ไม่แน่นอน) และนิยมะ (แน่นอน) เมื่อผู้กล่าวต้องการจะบ่งถึงสิ่งที่ไม่แน่นอนมักประกอบคำว่า ย (ใด) เมื่อบ่งถึงสิ่งที่แน่นอน มักประกอบคำว่า ต (นั้น) สรรพนาม คือ ย และ ต นี้ นิยมใช้คู่กันเสมอ เช่น โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (บุคคลใดมีตุ้มหู บุคคลนั้นคือเทวทัต) ประโยคอนิยมะคือ โย กุณฺฑลี (บุคคลใดมีตุ้มหู) เป็นคำไม่แน่นอนว่าหมายถึงใคร ส่วนประโยคนิยมะคือ โส เทวทตฺโต (บุคคลนั้นคือเทวทัต) แสดงความแน่นอนว่าคนที่มีตุ้มหูคือเทวทัต ไม่ใช่ยัญญทัตหรือพรหมทัต

กฎที่กล่าวถึงการใช้ ย และ ต สรรพนามคู่กัน กล่าวไว้ในคัมภีร์มณิสารมัญชูสาว่า

ยนฺติ สุตฺวา ตนฺติ ปทํ ตนฺติ สุตฺวาน ยนฺติ จ
โยเชยฺย ย-ตสทฺทานํ นิจฺจํ สมฺพนฺธภาวโต.[๖]

แปลว่า: “เมื่อได้สดับบทว่า ยํ พึงให้ประกอบบทว่า ตํ และเมื่อสดับ
บทว่า ตํ พึงให้ประกอบบทว่า ยํ เพราะ ย และ ต ศัพท์เกี่ยวเนื่องกัน
เสมอ”

อย่างไรก็ดี กฎไวยากรณ์นี้ไม่แน่นอนเสมอไป ดังนั้น คำว่า ตสฺส ในบาทที่ ๓ ที่เชื่อมสนธิกับบทอื่นเป็นรูป ตสฺเสเวโก จึงเป็นรูปนิยมะที่ไม่มีอนิยมะประกอบร่วมในพากย์ต้น นอกจากนี้ ฎีกาเก่าและใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า ต สรรพนามที่มีการประกอบใช้โดดๆ โดยไม่มี ย สรรพนามอยู่คู่กัน จำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. ปักกันตวิสัย มีอรรถที่ผ่านมาเป็นวิสัย คือ เพิ่มคำมาจากพากย์ต้นคำที่เพิ่มมานั้น อาจจะเป็นบทนามหรือบทกริยาก็ได้ ถ้าเป็นบทกริยาก็ต้องแปลงให้เป็นบทนามก่อนด้วยการลง ยุ ปัจจัยท้ายธาตุเป็นต้น

๒. ปสิทธวิสัย มีอรรถที่ประจักษ์เป็นวิสัย คือ มีบทวิเสสยะของ ต สรรพนามประกอบร่วมอยู่ในพากย์

๓. อนุภูตวิสัย มีอรรถที่เสวยอารมณ์เป็นวิสัย คือ เพิ่มคำที่เกี่ยวกับการเสวยอารมณ์มาจากพากย์ต้น อนุภูตวิสัยนี้แม้จะมีลักษณะคล้ายปักกันตวิสัยที่เพิ่มคำมาจากพากย์ต้นเหมือนกัน แต่กล่าวไว้เฉพาะเพราะเกี่ยวกับความรู้สึกทางใจ

ท่านแสดงอุทาหรณ์ไว้ในอลังการฎีกาเก่าและใหม่ ดังนี้

ตัวอย่างปักกันตวิสัย

สวาสเน กิเลเส โส เอโก สพฺเพ นิฆาติย
อหุ สุสุทฺธสนฺตาโน ปูชานญฺจ สทารโห.

แปลว่า: “พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพียงพระองค์เดียว ทรงละกิเลส
ทั้งปวงพร้อมด้วยความเคยชิน มีกระแสจิตหมดจดยิ่งและควรรับการบูชา
เป็นนิตย์”

ในคาถานี้ คำว่า โส (พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น) ในบาทแรก หมายเอา พุทฺโธ

(พระพุทธเจ้า) ที่กล่าวไว้แล้วในคาถาก่อนว่า พุทฺธานุสฺสติมาทิโต (จักกล่าวพุทธานุสสติเป็นลำดับแรก) จึงเป็นปักกันตวิสัย

ตัวอย่างปสิทธวิสัย

อคฺคึ ปกฺขนฺท อถวา ปพฺพตคฺคา ปเตติ วา
ยทิ วกฺขติ กตฺตพฺพํ ญาตการีหิ โส ชิโน.

แปลว่า: "หากพระชินเจ้าพระองค์นั้นจักกล่าวสิ่งที่ผู้ทำประโยชน์ที่ตนเข้าใจควรกระทำว่า เธอจงวิ่งเข้าสู่กองไฟหรือจงกระโดดลงจากยอดเขา [ข้าพเจ้าก็จักวิ่งเข้าสู่กองไฟ หรือจักกระโดดลงจากยอดเขา]"

ในคาถานี้ คำว่า โส (พระชินเจ้าพระองค์นั้น) มีบทวิเสสยะคือ ชิโน ประกอบร่วมอยู่ในพากย์ จึงเป็นปสิทธวิสัย แม้ประโยคว่า นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส (ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เองพระองค์นั้น) ก็มีนัยเดียวกัน

ตัวอย่างอนุภูตวิสัย

อตีตํ นานุโสจามิ นปฺปชปฺปาม'นาคตํ
ปจฺจุปฺปนฺเนน ยาเปมิ เตน วณฺโณ ปสีทติ.

แปลว่า: "ข้าพเจ้าย่อมไม่เศร้าโศกถึงอดีต ไม่เพ้อหาอนาคต ยังชีพอยู่ด้วยปัจจุบัน ดังนั้น ผิวพรรณจึงผ่องใส"

ในคาถานี้ คำว่า เตน (ดังนั้น) เป็น ต สรรพนามที่กล่าวถึงบทกริยาที่ผ่านมาในประโยคก่อน คือ การไม่เศร้าโศก[ถึงอดีต] ไม่เพ้อหา[อนาคต] และยังชีพอยู่[ด้วยปัจจุบัน] จึงเป็นอนุภูตวิสัย

คัมภีร์สัททสารัตถชาลินี (คาถา ๒๐๑) กล่าวถึง ต ศัพท์ทั้ง ๓ ประการเป็นคาถาท่องจำว่า

ปกฺกนฺตวิสโย เจว ปสิทฺธวิสโย ตถา
อนุภูตวิสโย เจติ ตํสทฺโท ยํ น เปกฺขเต.

แปลว่า: "ต ศัพท์ที่เรียกว่า ปักกันตวิสัย ปสิทธวิสัย และอนุภูตวิสัย ย่อมไม่มองหา ย ศัพท์"

อนึ่ง แม้ว่า ย สรรพนามมักจะอยู่ในพากย์ต้นเป็นส่วนใหญ่ แต่ในที่บางแห่งก็อยู่ในพากย์หลังได้ ในกรณีเช่นนี้ควรเพิ่ม ต สรรพนามเข้ามาแปลในพากย์ต้นอีกด้วย อลังการฎีกานำอุทาหรณ์มากล่าวไว้ว่า

โพธึ นมามิ นติภาชน'มจฺจุฬารํ
ปุญฺญากรํ ภุวนมณฺฑลโสตฺถิภูตํ
โย จกฺขุโสตสติโคจรตํ สเมโต
โทสาริทปฺปมถเน'กรโส พุธานํ.

แปลว่า: "โพธิพฤกษ์ใด บรรลุความเป็นอารมณ์แห่งจักขุโสตะและสติของผู้มีปัญญา มีกิจสำคัญในการกำหราบความคะนองของข้าศึกคือกิเลส ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้โพธิพฤกษ์นั้นซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งความนอบน้อมอันสูงส่ง อันเป็นบ่อเกิดแห่งบุญและเป็นสิริมงคลแห่งพื้นปฐพี"

ภาษาไทยเป็นตระกูลภาษาคำโดด จึงไม่นิยมใช้สมาสโดยทั่วไป มีตัวอย่างในบางแห่ง ดังนี้

ตัวอย่างไทย

ศรีศรีสิทธิสวัสดิ์ ชยัศดุมงคล วิมลวิบูลย์ อดุลยาดิเรก เอกภูธรกรกชทสนัขสมุชลิต วิกสิตสโรโชดม บรมอภิวาท บาทรโชพระโคดม๗

* * * * * * * *

โอชคุณโดยอรรถ

๑๒๓. ปทาภิเธยฺยวิสยํ สมาส-พฺยาสสมฺภวํ
ยํ ปาริณตฺยํ โหตี'ห โสปิ โอโชว ตํ ยถา.

แปลว่า: "การนำเสนอใดมีอรรถแห่งบทเป็นวิสัย เกิดแต่การย่อและการขยาย แม้การนำเสนอนั้นก็ชื่อว่าโอชคุณในที่นี้ ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"

คาถาก่อนกล่าวถึงโอชคุณที่เกี่ยวกับการประกอบศัพท์ให้สั้นลงด้วยการเชื่อมบทสมาสเพื่อจุคำ เรียกว่า สัททโอชคุณ คือ โอชคุณโดยศัพท์ แต่ยังมีโอชคุณอีกประเภทหนึ่งเกี่ยวกับอรรถโดยย่อความหรือขยายความ เรียกว่า อัตถโอชคุณ คือ โอชคุณโดยอรรถ ท่านกล่าวคาถานี้เพื่อแสดงอัตถโอชคุณนั้น

อัตถโอชคุณจำแนกออกเป็น ๒ ประการ ดังนี้

๑. สมาสอัตถโอชคุณ คือ โอชคุณโดยอรรถย่อความ

๒. พยาสอัตถโอชคุณ คือ โอชคุณโดยอรรถขยายความ

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของอัตถโอชคุณทั้ง ๒ ประการเหล่านี้ตามลำดับในคาถาถัดไป

คำว่า ปทาภิเธยฺยวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทานํ อภิเธยฺโย ปทาภิเธยฺโย, ปทาภิเธยฺโย วิสโย ยสฺสาติ ปทาภิเธยฺยวิสยํ (ปทาภิเธยยวิสยะ คือ มีอรรถของบทเป็นวิสัย)

คำว่า สมาสพฺยาสสมฺภว มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโส จ พฺยาโส จ สมาสพฺยาสา, สมาสพฺยาสโต สมฺภวํ สมาสพฺยาสสมฺภวํ (สมาสพยาสสัมภวะ คือ เกิดแต่การย่อและการขยาย)

คำว่า ปาริณตฺย สำเร็จรูปมาจาก ปริณต ศัพท์ (ปริ บทหน้า + นมฺ ธาตุ + ต ปัจจัย) + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริณตีติ ปริณโต, ปริณตสฺส ภาโว ปาริณตฺยํ (ปาริณัตยะ คือ การน้อมไป = การนำเสนอ)

โอชคุณโดยอรรถย่อความ

๑๒๔. โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมํ สนฺตาเรตฺวา สเทวเก
ชลิตฺวา อคฺคิขนฺโธว นิพฺพุโต โส สสาวโก.

แปลว่า: "พระตถาคตพระองค์นั้น ทรงยังพระสัทธรรมให้สว่างไสว ช่วยมวลชนและเทวดาให้ข้ามพ้น ทรงรุ่งเรืองดั่งกองเพลิง เสด็จปรินิพพานพร้อมทั้งพระสาวกแล้ว"

คาถานี้กล่าวย่อความจากคัมภีร์พุทธวงศ์ทั้งหมด จึงจัดเป็นโอชคุณโดยอรรถย่อความ (สมาสอัตถโอชคุณ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อิมินา สกลพุทฺธวํเส พหูหิ ปเทหิ วุตฺตตฺโถ สงฺเขปกฺกเมน วุตฺโต.

แปลว่า: "คันถรจนาจารย์กล่าวถึงข้อความที่แสดงไว้ด้วยบทจำนวนมากในคัมภีร์พุทธวงศ์ทั้งหมดโดยลำดับย่อความด้วยคาถานี้"

คำว่า สทฺธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า สตํ ธมฺโม สทฺธมฺโม (สัทธรรม คือ ธรรมของสัตบุรุษ), สนฺโต ธมฺโม สทฺธมฺโม (สัทธรรม คือ ธรรมอันสงบ)

คำว่า สเทวก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห เทเวหิ วตฺตมานาติ สเทวกา (สเทวกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยเทวดา)

คำว่า สสาวก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห สาวเกหิ วตฺตมานาติ สสาวกา (สสาวกะ คือ ผู้เป็นไปกับด้วยสาวก)

คำว่า นิพฺพุต สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วา ธาตุ (คติคนฺธเนสุ = ไป, ดมกลิ่น) + ต ปัจจัย แปลง อา เป็น อุ

ตัวอย่างบาลี

สา จ อิทฺธิ โส จ ยโส
ตานิ จ ปาเทสุ จ จกฺกรตนานิ

สพฺพํ ต'มนฺตรหิตํ
นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา.[๘]

แปลว่า: "พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์ มีพระยศพร้อมทั้งจักรรัตนะ ที่พระยุคล-บาททุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ย่อความมาจากข้อความเต็มว่า "พระลักษณะ ๓๒ พระอนุพยัญชนะ ๘๐ ปฏิสัมภิทา ๔ อภิญญา ๖ สมาบัติ ๘ คุณธรรมทั้งหมดนี้อันตรธานแล้ว" จึงประดับด้วยโอชคุณโดยการย่อความ (สมาสอัตถโอชคุณ)

หนฺททานิ ภิกฺขเว อามนฺตยามิ โว. วยธมฺมา สงฺขารา. อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ.[๙]

แปลว่า: "ดูกรภิกษุทั้งหลาย บัดนี้เราจะกล่าวกับพวกเธอ สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา พวกเธอจงบำเพ็ญไตรสิกขาด้วยความไม่ประมาทเถิด"

พระดำรัสนี้กล่าวสรุปพระธรรมเทศนาตลอด ๔๕ พรรษาของพระพุทธองค์ที่เกี่ยวกับไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ และปัญญา จึงประดับด้วยโอชคุณโดยการย่อความ

ตัวอย่างไทย

นนโท พ่ายสิศยซ้าย ภควา
ปนนทะ นาเคนทรา กราบกล้า
สูตร ทีฆนิกายสา ทรเลอศ
บริบูรณ ธรรมพระเจ้า เทศนไว้ควรยอ ฯ[๑๐]

* * * * * * * *

โอชคุณโดยอรรถขยายความ

๑๒๕. มตฺถกฏฺฐี มตสฺสาปิ รโชภาวํ วชนฺตุ เม
ยโต ปุญฺเญน เต เสนฺติ เชนปาทมฺพุชทฺวเย.

แปลว่า: “ขอกระดูกศีรษะของข้าพเจ้าผู้แม้จะสิ้นชีพแล้วจงถึงความเป็นธุลีเถิด เพราะธุลีเหล่านั้นจะนอนอยู่ใต้บัวบาทคู่ของพระชินเจ้าด้วยบุญ”

คาถานี้แต่งขยายข้อความย่อที่ปรารถนาว่า “ข้าพเจ้าจะนอบน้อมพระบาทอันทรงสิริของพระผู้มีพระภาคเป็นนิตย์ได้อย่างไร” โดยท่านผู้แต่งประกาศความรักอย่างสูงยิ่งในความนอบน้อมของตนว่า แม้ตนจะสิ้นชีพแล้วก็ยังปรารถนาให้กระดูกศีรษะของตนไปเป็นธุลีรองฝ่าพระยุคลบาทของพระบรมศาสดา ดังนั้นจึงเป็นโอชคุณโดยอรรถขยายความ (พยาสอัตถโอชคุณ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอตฺถ กถมหํ ภควโต สิริปาเท มุทฺธนา นิจฺจํ ปณมามีตฺยาภิลาโส วิตฺถาเรน วุตฺโต.

แปลว่า: “คันถรจนาจารย์กล่าวความปรารถนาว่า ‘ข้าพเจ้าจะนอบน้อมพระบาทอันทรงสิริของพระผู้มีพระภาคเป็นนิตย์ได้อย่างไร’ ไว้โดยพิสดารในคาถานี้”

ความจริงพระบาทและพระวรกายส่วนอื่นๆ ของพระผู้มีพระภาคละเอียดอ่อนยิ่งนัก ละอองธุลีไม่อาจจะติดเปื้อนได้เลย ข้อนี้เป็นพุทธลักษณะประการหนึ่งที่เรียกว่า สุขุมจฺฉวิ (มีพระฉวีวรรณละเอียดอ่อน) ดังข้อความในทีฆนิกาย ลักขณสูตร ว่า

สุขุมจฺฉวิ โหติ. สุขุมตฺตา ฉวิยา รโชชลฺลํ กาเย น อุปลิมฺปติ.[๑๑]

แปลว่า: “ทรงมีพระฉวีวรรณละเอียดอ่อน ฝุ่นธุลีย่อมไม่แปดเปื้อนในสรีระ เพราะความละเอียดแห่งพระฉวีวรรณ”

กระนั้นก็ตาม คันถรจนาจารย์กล่าวไว้เช่นนี้ด้วยปรารถนาในการนอบน้อมเสมอ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

พุทฺธสฺส สิริปาเท กิญฺจิปิ รโชชลฺลํ น อุปลิมฺปเตว, ตถาปิ วนฺทนาภิลาเสน เอวํ วุตฺตํ.

แปลว่า: "ฝุ่นธุลีใดๆ ย่อมไม่แปดเปื้อนในพระบาทอันทรงสิริของพระพุทธเจ้าโดยแท้ แต่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ด้วยความปรารถนายิ่งในการนอบน้อม"

พึงสังเกตว่าในชินกาลมาลีปกรณ์ ฉบับไทยมีรูปว่า ชินปํสุมาลึ ในบาทที่ ๔ ของคาถาแรก มีคำแปลในฉบับแปลว่า "ผู้ทรงชนะแล้ว มีละอองพระบาทเป็นพวงมาลัยมีระเบียบอันดีงาม"แต่ข้อความนี้ขัดแย้งกับคำอธิบายข้างต้นที่ถูกต้องควรมีรูปว่า ชินอํสุมาลึ (ดวงสุรีย์คือพระชินเจ้า) ตามฉบับโรมันที่พระลังกาชื่อพระพุทธทัตตะชำระไว้ความผิดพลาดเช่นนี้คงเกิดจากรูปว่า อํ และ ปํ ตามอักษรขอมมีรูปคล้ายคลึงกัน ทำให้ผู้แปลเข้าใจผิด

คำว่า มตฺถกฏฺฐิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มตฺถเก อฏฺฐี มตฺถกฏฺฐี (มัตถกัฏฐิ คือ กระดูกในศีรษะ)

คำว่า รโชภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า รชโส ภาโว รโชภาโว (รโชภาวะ คือ ความเป็นธุลี)

คำว่า เชนปาทมฺพุชทฺวย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชินสฺส อิเม เชนา, เชนา จ เต ปาทา จาติ เชนปาทา, เชนปาทาเยว อมฺพุชานิ เชนปาทมฺพุชานิ, เชนปาทมฺพุชานํ ทฺวยํ เชน-ปาทมฺพุชทฺวยํ (เชนปาทัมพุชทวยะ หมายถึงคู่แห่งบัวคือพระบาทของพระชินเจ้า)

คำว่า เชน สำเร็จรูปมาจาก ชิน (พระชินเจ้า) + ณ ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต ดังตัวอย่างว่า มหึสสฺส อิทํ มาหึสํ (มาหิงสะ คือ ของกระบือ)

ตัวอย่างบาลี

นตฺถิ ชาติ ชรา พฺยาธิ มรณญฺจ มหามุเน
อชรามรณํ ปุรํ คมิสฺสามิ อสงฺขตํ.[๑๒]

แปลว่า: "ข้าแต่พระมหามุนี หม่อมฉันไม่มีชาติ ชรา พยาธิ และมรณะ

หม่อมฉันจักเข้าถึงนิพพานที่ไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นบุรีที่ไม่มีความแก่ ความตาย และไม่มีภัย”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวขยายข้อความย่อว่า “หม่อมฉันขอปรินิพพาน” จึงประดับด้วยโอชคุณโดยการขยายความ

ตัวอย่างไทย

พระจันทร์โอภาสด้วย	ราตรี
แสงสว่างแผ้วพันสี	ส่องหล้า
กษัตริย์อำอินทรีย์	เรืองรุ่ง งามนา
บุตรที่ดีรุ่งหน้า	พวกพ้องพงศ์พันธุ์ ๆ[๑๓]

* * * * * * * *

เหตุในการแต่งโอชคุณโดยอรรถขยายความ

๑๒๖. อิจฺจตฺร นิจฺจํปณติ- เคโธ สาธุ ปทิสฺสติ
ชายเต'ยํ คุโณ ติกฺข- ปญฺญาน'มภิโยคโต.

แปลว่า: "ความปรารถนาในการนอบน้อมเป็นนิตย์ย่อมปรากฏชัดเจนดีเช่นนี้ในคาถาข้างต้นนี้ คุณข้อนี้ย่อมเกิดขึ้นเพราะความเพียรของผู้มีปัญญายิ่ง"

คาถา ๑๒๕ ได้กล่าวถึงความปรารถนาในการนอบน้อมพระพุทธเจ้าเป็นนิตย์อย่างชัดเจน โดยอธิษฐานให้กระดูกศีรษะของตนเป็นธุลีรองฝ่าพระบาท การแต่งขยายความในลักษณะเช่นนี้ ไม่ใช่แต่งง่ายๆ มักเกิดขึ้นแก่กวีผู้มีปัญญายิ่งเพราะความพากเพียรในการศึกษาและฝึกฝนอยู่เสมอ ส่วนผู้มีปัญญาน้อยท้อถอยความพยายามเป็นหมดโอกาสที่จะแต่งโอชคุณประเภทนี้ให้แก่บทประพันธ์ของตน

คำว่า นิจฺจํปณติเคธ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิจฺจํ ปวตฺตา ปณติ นิจฺจํปณติ, นิจฺจํปณติยํ เคโธ นิจฺจํปณติเคโธ (นิจจังปณติเคธะ คือ ความปรารถนาในการนอบน้อมเป็นนิจ)

คำว่า ปณติ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + นมุ ธาตุ (นมเน = นอบน้อม) + ติ ปัจจัย แปลง น เป็น ณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปณมนํ ปณติ (ปณติ คือ ความนอบน้อม)

คำว่า เคธ สำเร็จรูปมาจาก คิธุ ธาตุ (อติกาเม = ปรารถนายิ่ง) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า คิชฺฌนํ เคโธ (เคธะ คือ ความปรารถนายิ่ง)

คำว่า ติกฺขปญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า ติกฺขา ปญฺญา เยสนฺติ ติกฺขปญฺญา (ติกขปัญญะ คือ ผู้มีปัญญากล้า)

คำว่า อภิโยค สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + ยุช ธาตุ (โยเค = ประกอบ) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิ ปุนปฺปุนํ โยโค อภิโยโค (อภิโยคะ คือ ความเพียรบ่อยๆ)

คำว่า ปทิสฺสติ แปลว่า "ย่อมปรากฏ" สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + ติ วิภัตติ ลง ย ปัจจัยในทิวาทิคณะ ตามมติของสัททนีติปกรณ์ ส่วนปทรูป-

สิทธิปกรณ์กล่าวว่าเป็นกรรมรูป โดยแยกเป็น ป บทหน้า + ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ แปลง เต เป็น ติ ลง ย ปัจจัยในกรรมวาจก ตามมตินี้ แปลว่า “ย่อมรู้เห็น”

มีข้อสังเกตว่า ฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ของอลังการกล่าวอธิบายความหมายของคำนี้ไว้ต่างกัน คือ ฎีกาเก่าอธิบาย ปทิสฺสติ ว่า วิญฺญายเต (ย่อมรู้เห็น) โดยถือว่าเป็นกรรมรูป ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ซึ่งแต่งที่ประเทศศรีลังกา ส่วนฎีกาใหม่อธิบายเป็นกัตตุ-รูปว่า ปญฺญายติ (ย่อมปรากฏ) ตามมติของสัททนีติปกรณ์ซึ่งแต่งที่ประเทศสหภาพพม่า เหตุที่ฎีกาเก่าและใหม่มีมติต่างกันก็เพราะว่าพระสังฆรักขิตะผู้แต่งฎีกาเก่าเป็นชาวลังกา จึงกล่าวตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ ส่วนผู้แต่งฎีกาใหม่คือพระธรรมกิตติรัตนปัชโชตะเป็นชาวพม่า แม้ว่าท่านจะไปศึกษาพระปริยัติธรรมในสำนักของพระสังฆรักขิตะเป็นเวลานาน แต่ท่านก็เชื่อถือมติของสัททนีติปกรณ์ตามธรรมเนียมนิยมจึงอธิบายบทนี้เป็นกัตตุรูป

* * * * * * * *

มธุรตาคุณ

๑๒๗. มธุรตฺตํ ปทาสตฺติ-	รนุปฺปาสวสา ทฺวิธา
สิยา สมสุติ ปุพฺพา	วณฺณาวุตฺติ ปโร ยถา.

แปลว่า: “มธุรตาคุณมี ๒ อย่างโดยจำแนกเป็น ปทาสัตติ (มีเสียงคล้องจอง) และอนุปปาสะ (กล่าวซ้ำเสียง) อย่างแรกมีเสียงรับสัมผัสกัน อย่างหลังกล่าวซ้ำเสียง ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป”

คาถานี้กล่าวถึงสัททาลังการประเภทที่ ๓ ซึ่งเรียกว่า มธุรตาคุณ คือ ความอ่อนหวาน มีเสียงราบรื่นคล้องจองสัมผัสเป็นเสาวพจน์ มีรูปวิเคราะห์ว่า มธุรสฺส ภาโว มธุรตา (มธุรตา คือ ความอ่อนหวาน) บางแห่งเรียกว่า มาธุริยะ โดยลง ณฺย ปัจจัยแทน ตา ปัจจัย

มธุรตาคุณนี้จำแนกออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. ปทาสัตติ มีเสียงคล้องจองกัน คือ ประกอบสระและพยัญชนะที่มีฐาน กรณ์ และมาตรา (เสียงยาว-สั้น) เหมือนกันไว้ใกล้กัน ท่านอธิบายคำนี้ไว้ในคาถาว่า สมสุติ (มีเสียงรับสัมผัสกัน) อนึ่ง ปทาสตฺติ แปลตามศัพท์ว่า “ความใกล้แห่งบท” มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทานํ อาสตฺติ ปทาสตฺติ (ความใกล้แห่งบท ชื่อว่า ปทาสัตติ)

๒. อนุปปาสะ กล่าวซ้ำเสียง คือ ออกเสียงซ้ำกันบ่อยๆ นั่นเอง การกล่าวซ้ำเสียงนี้ส่งผลให้เกิดความเพราะพริ้งยิ่งนัก ท่านอธิบายคำนี้ว่า วณฺณาวุตฺติ (การกล่าวซ้ำเสียง) อนึ่ง อนุปฺปาส แปลตามศัพท์ว่า “การวางไว้ในภายหลัง” สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + ป บทหน้า + อส ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุ ปจฺฉา ปาโส ปกฺเขโป อนุปฺปาโส (การวางไว้ในภายหลัง ชื่อว่า อนุปปาสะ)

มธุรตาคุณนี้เป็นสัททาลังการที่สำคัญอย่างหนึ่งเหมือนปสาทคุณ บทประพันธ์ที่ขาดมธุรตาคุณจะมีเสียงกระด้างไม่อ่อนหวาน บทประพันธ์ที่เป็นทั้งร้อยแก้วและร้อยกรองในพระบาลีและอรรถกถาฎีกามักมีสัททาลังการทั้งสองอย่างนี้เสมอ โดยบางแห่ง

มีปทาสัตติอย่างเดียว บางแห่งมีอนุปปาสะอย่างเดียว บางแห่งก็มีทั้งสองอย่างตามสมควร อนึ่ง มธุรตาคุณที่ประกอบด้วยสิเลสคุณและสมาธิคุณ ซึ่งท่านจะกล่าวต่อไปในปริจเฉท ที่ ๓ นี้ ย่อมจะไพเราะเพราะพริ้งเป็นที่พึงใจของท่านผู้รู้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เอวํ กตฺถจิ พนฺเธ ปทาสตฺติ, กตฺถจิ อนุปฺปาโส, กตฺถจิ ตทุภยํ. ทฺวีหิ วินิมุตฺโต ปน พนฺโธ วิญฺญูหิ อสฺสาทนีโย น โหติ. อุปริ วกฺขมานาหิ สิเลสสมตาหิ ยุตฺตํ มธุรตฺตํ ปน วิเสสโต อสฺสาทนียํ โหติ.
>
> แปลว่า: “โดยประการดังนี้ ปทาสัตติมีปรากฏในบทประพันธ์บางแห่ง อนุปปาสะมีปรากฏในบางแห่ง ทั้งสองอย่างมีปรากฏในบางแห่ง ส่วนบทประพันธ์ที่พ้นจากทั้งสองอย่างนั้น ย่อมไม่เป็นที่พึงใจของท่านผู้รู้ อนึ่ง มธุรตาคุณที่ประกอบด้วยสิเลสคุณ และสมาธิคุณที่จะกล่าวถึงต่อไป ย่อมจะเป็นที่พึงใจโดยพิเศษ”

คำว่า มธุรตฺตํ ในบาทแรก เป็นคำไวพจน์ของ มธุรตา ท่านใช้เป็น มธุรตฺตํ แทน มธุรตา เพื่อหลีกเลี่ยงกฎฉันทลักษณ์ที่ห้าม ส น คณะท้ายพยางค์แรก ซึ่งกล่าวไว้ในวุตโตทัยปกรณ์ (ปริจเฉท ๕ คาถา ๑) ว่า นาฏฺจกฺขเรสุ ปาเทสุ สฺนาทิมฺหา (ส น คณะย่อมไม่มีท้ายพยางค์แรกในบาทที่มี ๘ พยางค์)

คำว่า สมสุติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมา สุติ ยสฺสาติ สมสุติ (สมสุติ คือ มีเสียงเสมอกัน)

คำว่า อาวุตฺติ ใน วณฺณาวุตฺติ (วณฺณ + อาวุตฺติ) สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + วจ ธาตุ + ติ ปัจจัย อา อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ปุนปฺปุนํ (บ่อยๆ) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุนปฺปุนํ วจนํ อาวุตฺติ, วณฺณสฺส อาวุตฺติ วณฺณาวุตฺติ (วัณณาวุตติ คือ การกล่าวซ้ำอักษร)

คำว่า อาสตฺติ ใน ปทาสตฺติ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + สท ธาตุ (วิสรณ-คตฺยาวสาเนสุ = แผ่ไป, ที่สุดของการไป) + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาสชฺชนํ อาสตฺติ (อาสัตติ คือ ความใกล้) คำนี้มีอรรถเหมือนคำว่า อาสนฺน (ใกล้) ที่มาจาก อา บทหน้า + สท ธาตุ + ต ปัจจัย

ปทาสัตติมธุรตา

๑๒๘. ยทา เอโส"ภิสมฺโพธึ สมฺปตฺโต มุนิปุงฺคโว
ตทา ปภุติ ธมฺมสฺส โลเก ชาโต มหุสฺสโว.

แปลว่า: "พระมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้นทรงบรรลุพระอภิสัมโพธิญาณในกาลใด จำเดิมแต่กาลนั้น ความเจริญอันใหญ่หลวงแห่งพระธรรมเกิดขึ้นแล้วในโลก"

ข้อความในพระคาถานี้มีว่าเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงบรรลุอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้วประกาศพรหมจรรย์หมดจดบริบูรณ์แก่มหาชน ความเจริญอันใหญ่หลวงแห่งพระธรรมคือโพธิปักขิยธรรมอันเป็นทางตรัสรู้ได้เกิดขึ้นในโลก จะเห็นได้ว่าคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้มีอักขระที่มีฐาน กรณ์ และมาตราเหมือนกันอยู่ใกล้กัน กล่าวคือ

ก) คำว่า ยทา เอโสภิสมฺโพธึ มีทีฆสระคือ ทา เอ โส, อักษรตาลุฐานคือ ย เอ และธนิตอักษรคือ ภิ ธึ อยู่ใกล้กัน

ข) คำว่า สมฺปตฺโต มุนิปุงฺคโว มีอักษรทันตฐานคือ ส ตฺโต นิ, อักษรโอฏฐฐานคือ มฺป มุ ปุ และทีฆสระคือ โต โว อยู่ใกล้กัน

ค) คำว่า ตทา ปภุติ ธมฺมสฺส มีอักษรทันตฐานคือ ต ทา ติ ธ สฺส และธนิตอักษรคือ ภุ ธ อยู่ใกล้กัน

ฆ) คำว่า โลเก ชาโต มหุสฺสโว มีอักษรทันตฐานคือ โต สฺส และทีฆสระคือ โล เก ชา โต โว อยู่ใกล้กัน

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อิห ยทา เอโสติ ทีฆกาลวเสน อาสนฺนตา, ย เอติ ฐานวเสน อาสนฺนตา, ภิ ธินฺติ ธนิตโต อาสนฺนตาติ อิจฺจาทินา ปทาสตฺติ ทฏฺฐพฺพา.

แปลว่า: พึงทราบความใกล้แห่งบทในที่นี้โดยนัยว่า ความใกล้โดยเนื่อง

ด้วยระยะยาวในคำว่า ยทา เอโส, ความใกล้โดยเนื่องด้วยฐานใน ศัพท์ว่า ย เอ และความใกล้โดยเนื่องด้วยธนิตอักษรในศัพท์ว่า ภิ ธี”

แม้ว่าปทาสัตติมธุรตานี้จะมีสัมผัสสระและพยัญชนะสองอย่าง โดยสัมผัสสระคือความมีมาตราเหมือนกันอยู่ใกล้กันและสัมผัสพยัญชนะคือความมีพยัญชนะฐานเดียวกันอยู่ใกล้กันแต่เนื่องจากการสัมผัสพยัญชนะจะมีปรากฏในสมตาคุณเป็นพิเศษ ดังนั้น สัททาลังการประเภทนี้จึงมีลักษณะพิเศษคือมีสัมผัสสระที่เรียกว่าสัมผัสนอกและสัมผัสในปรากฏอยู่ในบทกวี แต่บาลีไม่มีกฎการสัมผัสสระนอกและสัมผัสในที่แน่นอนเหมือนภาษาไทย หากใช้คำให้มีสัมผัสสระคล้องจองกันก็จัดเป็นปทาสัตติมธุรตา พึงสังเกตว่า คาถานี้มีเสียงสระสัมผัสกันคือเสียง อา ในทา ๒ พยางค์ ชา, เสียง โอ ใน โส โพ โต โว โล โต โว, เสียง เอ ใน เอ เก และเสียง อิ ใน ภิ ธี นิ ติ

ความจริงการวางครุลหุในตำแหน่งที่ฉันทลักษณ์กำหนดไว้จัดว่าเป็นสัมผัสสระในบทกวีบาลี แต่ปทาสัตติมธุรตานี้เป็นการสัมผัสสระฐานเดียวกัน เช่น มี อ อา (กัณฐฐาน) อิ อี (ตาลุฐาน) อุ อู (โอฏฐฐาน) เอ (กัณฐตาลุฐาน) หรือ โอ (กัณฐโอฏฐฐาน) เหมือนกัน ไม่ใช่การสัมผัสสระที่เป็นครุหรือลหุตามระเบียบบัญญัติในฉันทลักษณ์

องค์ประกอบที่ทำให้เกิดเสียง จำแนกออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑. ฐาน ที่เกิดของอักษร มี ๖ อย่าง คือ คอ (กัณฐะ) เพดาน (ตาลุ) ปุ่มเหงือก (มุทธะ) ฟัน (ทันตะ) ริมฝีปาก (โอฏฐะ) และจมูก (นาสิกา)

๒. กรณ์ เครื่องมือในการเปล่งเสียง มี ๔ อย่าง คือ ท่ามกลางลิ้น (ชิวหามัชฌะ) ที่ใกล้ปลายลิ้น (ชิวโหปัคคะ) ปลายลิ้น (ชิวหัคคะ) และฐานของตน (สกัฏฐานะ)

๓. ปยตนะ ความพยายามในการเปล่งเสียง มี ๔ อย่าง คือ การปิดฐานกรณ์ (สังวุตะ) การเปิดฐานกรณ์ (วิวฏะ) การกระทบฐานกรณ์แรงๆ (ผุฏฐะ) และการกระทบฐานกรณ์เบาๆ (อีสังผุฏฐะ)

การเปล่งเสียงนั้น เหมือนการตีระฆังที่ต้องมีอุปกรณ์ในการตี คือ ระฆังและไม้ตี

ระฆังเหมือนฐาน ไม้ตีเหมือนกรณ์ ส่วนความพยายามในการตีเหมือนปยตนะ

จะแสดงตารางอักษรที่เกิดในฐาน กรณ์ และปยตนะ ตามมติของปทรูปสิทธิ-ปกรณ์ ดังนี้

		ปยตนะ				
ฐาน	กรณ์	สังวุฏะ	วิวฏะ	ผุฏฐะ	อีสังผุฏฐะ	วิวฏะ
กัณฐะ	กัณฐะ	อ	อา เอ โอ	ก ข ค ฆ ง		ห
ตาลุ	ชิวหามัชฌะ		อิ อี เอ	จ ฉ ช ฌ ญ	ย	
มุทธะ	ชิวโหปัคคะ			ฏ ฐ ฑ ฒ ณ	ร (ฬ)	
ทันตะ	ชิวหัคคะ			ต ถ ท ธ น	ล ว	ส
โอฏฐะ	โอฏฐะ		อุ อู โอ	ป ผ พ ภ ม	ว	
นาสิกา	นาสิกา			ง ญ ณ น ม		อํ

คำว่า อภิสมฺโพธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิสมฺพุชฌติ เอตายาติ อภิสมฺโพธิ (อภิสัม-โพธิ คือ ญาณเป็นเหตุตรัสรู้ยิ่ง)

คำว่า มหุสฺสว มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส อุสฺสโว จาติ มหุสฺสโว (มหุสสวะ คือ ความเจริญอันใหญ่หลวง)

คำว่า มุนิปุงฺคว มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุมา จ โส โค จาติ ปุงฺคโว, มุนีนํ ปุงฺคโว มุนิปุงฺคโว หรือ มุนิ จ โส ปุงฺคโว จาติ มุนิปุงฺคโว (มุนิปุงควะ คือ มุนีผู้ประเสริฐ)

คำว่า อุสฺสว แปลว่า "งานฉลอง" บ้าง แต่ในที่นี้ควรแปลว่า "ความเจริญ" ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า มหาภิวุทฺธิ (ความเจริญอันใหญ่หลวง)

พึงสังเกตว่าอุทาหรณ์ของสัททาลังการหรืออัตถาลังการนั้นๆ ที่คัมภีร์นี้แต่งขึ้น มักเกี่ยวกับพระพุทธเจ้าผู้เป็นศาสดาในศาสนาพุทธ เพราะท่านผู้แต่งเป็นพระภิกษุ เมื่อ

เทียบดูกับอุทาหรณ์ในคัมภีร์กาวยาทรรศะที่คัมภีร์นี้อิงอาศัยก็พบว่ามีข้อความคล้ายคลึงกัน แต่คัมภีร์นั้นมักกล่าวถึงเรื่องทางโลกโดยทั่วไปหรือพูดถึงพระพรหมที่เป็นศาสดาในศาสนา เช่น คัมภีร์กาวยาทรรศะแสดงอุทาหรณ์ของปทาสัตติมธุรตาคุณว่า

เอส ราชา ยทา ลกฺขึ สมฺปตฺโต พฺราหฺมณปฺปิโย
ตโต ปภุติ ธมฺมสฺส โลเกสฺมึ อุสฺสโว'ภวา.[๑๔]

แปลว่า: "พระราชาผู้เป็นที่ชื่นชมของพราหมณ์พระองค์นี้ ทรงบรรลุสิริสมบัติในกาลใด จำเดิมแต่กาลนั้น ความเจริญแห่งธรรมได้มีแล้วในโลกนี้"

ตัวอย่างบาลี

อนาถานํ ภวํ นาโถ ภีตานํ อภยมฺปโท
วิสฺสาสภูมิ สนฺตานํ สรณํ สรเณสินํ.[๑๕]

แปลว่า: "พระองค์ทรงเป็นที่พึ่งของปวงชนผู้ไม่มีที่พึ่งประทานความเกษมแก่ผู้หวาดกลัว เป็นที่พักของผู้เหน็ดเหนื่อย เป็นที่อาศัยของผู้แสวงหาสรณะ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีอักขระที่มีฐาน กรณ์ และมาตราเหมือนกันอยู่ใกล้กัน กล่าวคือ

ก) บาทว่า อนาถานํ ภวํ นาโถ มีทีฆสระคือ นา ถา นา โถ อักษรตาลุฐาน คือ นา นํ นา เสียงนิคหิตคือ นํ วํ และธนิตอักษรคือ ถา ภ โถ อยู่ใกล้กัน

ข) บาทว่า ภีตานํ อภยมฺปโท มีทีฆสระคือ ภี ตา โท และธนิตอักษรคือ ภี ภ อยู่ใกล้กัน

ค) บาทว่า วิสฺสาสภูมิ สนฺตานํ มีอักษรทันตฐานคือ สฺสา ส สนฺตานํ และเสียง อิ คือ วิ มิ อยู่ใกล้กัน

ฆ) บาทว่า สรณํ สรเณสินํ มีอักษรทันตฐานคือ ส ส สิ นํ และ เสียงนิคหิต คือ

ณํ นํ อยู่ใกล้กัน

ตัวอย่างไทย

แซ้งแซวแว่วแหว้วพลอด ฉอดเสียง
หวีดหว่อจ้อจับเคียง คู่เคล้า
นึกเหมือนเพื่อนรักเรียง ร่ำพลอด ฉอดเอย
อายอกนกใจเศร้า โศกสอื้นฝืนเดิน ฯ[๗๖]

* * * * * * * *

อนุปปาสมธุรตา

๑๒๙. มุนินฺทมนฺทหาสา เต กุนฺทสนฺโทหวิพฺภมา
ทิสนฺต'มนุธาวนฺติ หสนฺตา จนฺทกนฺติโย.

แปลว่า: "พระหรรษาน้อยๆ ของพระจอมมุนีนั้นมีความงามแห่งกลุ่มดอกคล้าไยไพแสงจันทรา ย่อมขจรขจายไปทั่วทิศ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของมธุรตาประเภทที่ ๒ ซึ่งเรียกว่า อนุปปาสมธุรตา การกล่าวซ้ำเสียง หมายถึง นฺท ใน มุนินฺท มนฺท กุนฺท สนฺโทห และ นฺต ใน ทิสนฺต หสนฺตา พร้อมด้วย นฺติ ใน ธาวนฺติ กนฺติโย ดังนั้น จึงจัดเป็นอนุปปาสมธุรตาคุณ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ นการสหิตทการสฺส นการสหิตตการสฺส จ อาวุตฺติ ทฏฺฐพฺพา.

แปลว่า: "พึงทราบการกล่าวซ้ำ ท อักษรที่ประกอบกับ น อักษร [นฺท] และ ต อักษรที่ประกอบกับ น อักษร [นฺต, นฺติ]"

คำว่า มุนินฺทมนฺทหาส มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺทา จ เต หาสา จาติ มนฺทหาสา, มุนินฺทสฺส มนฺทหาสา มุนินฺทมนฺทหาสา (มุนินทมันทหาสะ คือ พระหรรษาน้อยๆ ของพระจอมมุนี)

คำว่า กุนฺทสนฺโทหวิพฺภม มีรูปวิเคราะห์ว่า กุนฺทานํ สนฺโทโห กุนฺทสนฺโทโห, กุนฺทสนฺโทหสฺส วิพฺภโม เยสนฺติ กุนฺทสนฺโทหวิพฺภมา (กุนทสันโทหวิพภมะ คือ มีความงามแห่งกลุ่มของดอกคล้า)

คำว่า ทิสนฺตํ ตัดบทเป็น ทิสา + อนฺตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิสาเยว ทิสนฺตํ (ทิสันตะ คือ ทิศนั่นเอง) โดย อนฺต ศัพท์เป็นบทตัพภาวะที่ไม่มีอรรถใดๆ ใช้กล่าวเพื่อให้คำสละสลวย ดังคำว่า สุตฺตนฺต (พระสูตร) วนนฺต (ป่า) รูปวิเคราะห์ในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า ตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือกรรมธารยสมาสที่แสดงตัพภาวะ (อรรถของบทที่ตนประกอบนั้น) อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์เป็นฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า ทิสานํ อนฺตํ ทิสนฺตํ (ทิสันตะ คือ

ที่สุดแห่งทิศ) ดังฎีกาใหม่อธิบายเป็น ๒ นัยว่า ตํ ตํ ทิสํ, ทิสาปริยนฺตํ วา (สู่ทิศนั้นๆ หรือสู่ที่สุดแห่งทิศ)

คำว่า ทิสนฺตมนุธาวนฺติ ตัดบทเป็น ทิสา + อนฺตํ + อนุธาวนฺติ

ฎีกาเก่าและใหม่แสดงอุทาหรณ์ของอลังการนี้อีกอย่างหนึ่ง โดยมี นฺท อักษรซ้ำกันว่า

อินฺทนีลทลทฺวนฺท- สุนฺทรํ สิริมนฺทิรํ
มุนินฺทนยนทฺวนฺทํ วินฺทตินฺทีวรชฺชุตึ.

แปลว่า: "พระเนตรคู่ของพระจอมมุนีอันเป็นที่สถิตแห่งสิริ งามดุจแก้วอินทนิลคู่หนึ่ง ย่อมได้รับความงามดั่งดอกบัวอินทีวร"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีเสียง นฺท ซ้ำกันใน อินฺท, ทฺวนฺท, สุนฺทร, มนฺทิร, มุนินฺท, ทฺวนฺท, วินฺทติ, อินฺทีวร คาถานี้จึงเป็นอนุปปาสมธุรตาคุณ

ตัวอย่างบาลี

ปสฺสติ ปสฺโส ปสฺสนฺตํ อปสฺสนฺตญฺจ ปสฺสติ
อปสฺสนฺโต อปสฺสนฺตํ ปสฺสนฺตญฺจ น ปสฺสติ.[๑๗]

แปลว่า: "ผู้เห็นธรรมย่อมเห็นทั้งผู้เห็นธรรมและผู้ไม่เห็นธรรม ผู้ไม่เห็นธรรม ย่อมไม่เห็นทั้งผู้ไม่เห็นธรรม และผู้เห็นธรรม"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีเสียง สฺส ซ้ำกัน ๙ แห่งใน ปสฺสติ เป็นต้น จึงประดับด้วยอนุปปาสมธุรตาคุณ

* * * * * * * *

แก้วอินทนิล- มรกต

อินทีวร- บัวสายสีน้ำเงิน

ตัวอย่างไทย

จากเรื่องกนกนคร ตอนที่ น.ม.ส.ทรงพรรณนาถึงความงามของนางอนุศยินี ขณะลอยเรืออยู่กลางสระบัวว่า

เห็นนางนวลศรีมีโฉม	ดังโสมส่องหล้าราศี
เนาเรือเหนือสรัสปัทมี	ตรณีจันทร์นวลชวนชม
พายเงินงามเงาเพราพราย	นวลฉายยึดด้ามงามสม
เรือน้อยลอยน้ำขำคม	บัวฉมชูล้อมห้อมเรือ
งามน้ำงามนางกลางชล	งามกุมุทอุตบลล้นเหลือ
สะโรชนงรามงามเจือ	งามเรือลอยน้ำอำไพ
พิศรูปเพลินลักษณ์ศักดิ์ศรี	งามฉวีคือชวาน่าใคร่
นวลนงค์องค์ลอองยองใย	รูปลไมแลลม่อมพร้อมเพรา
คิดเจ้าคือจันทร์ครรพิต	งอนจริตงามแจร่มแชล่มเฉลา
เสมอเหมือนเดือนเด่นเพ็ญเพรา	น่าพเน้าพนอน้อมออมองค์[๑๘]

จากกลอนบทนี้จะเห็นได้ว่า น.ม.ส. ทรงเน้นถึงความงามเป็นจุดสำคัญ ทรงใช้คำ *งาม* ถึง ๙ ครั้งด้วยกันแต่แทนที่ผู้อ่านจะเบื่อกลับรู้สึกว่านางอนุศยินียิ่งดูงามยิ่งขึ้นเพราะไม่เพียงแต่ตัวนางเท่านั้นที่งาม แต่สิ่งต่างๆ ที่อยู่รอบตัวนาง เช่น สระบัว ดอกบัว น้ำเรือ พาย ล้วนแต่งดงามทั้งสิ้น ความงามของสิ่งเหล่านี้จะช่วยเชิดชูให้ความงามของนางเด่นยิ่งขึ้น ผู้อ่านจะเห็นภาพนางงามนั่งอยู่ในเรือแสนสวยที่ลอยอยู่ในสระบัวงามสะพรั่ง ดอกบัวดอกงามๆ ส่งกลิ่นหอมอบอวลไปทั่วบริเวณ ภาพดังกล่าวนี้เกิดจากโวหารของกวีผู้มีความสามารถในการพรรณนาอย่างยิ่ง

* * * * * * * *

การซ้ำเสียงที่ไม่น่าชมเชย

๑๓๐. สพฺพโกมลวณฺเณหิ นา'นุปฺปาโส ปสํสิโย
ยถายํ มาลตีมาลา ลินโลลาลิมาลินี.

แปลว่า: "การซ้ำเสียงด้วยเสียงอ่อนทั้งหมด ย่อมไม่น่าชมเชย เช่น อยํ มาลตีมาลา ลินโลลาลิมาลินี (ช่อมะลินี้มีกลุ่มแมลงภู่คลึงเคล้าลุ่มหลง)"

แม้ว่าการซ้ำเสียงในลักษณะของอนุปปาสมธุรตาจะเป็นคุณที่พึงปรารถนาในการแต่งบทประพันธ์ของกวีทั้งหลาย แต่ก็ยังมีข้อห้ามเหมือนกันคือถ้าประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนตลอดไปแล้ว ท่านว่ากวีทั้งหลายไม่ชมเชย ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าการเปล่งเสียงอ่อนอย่างเดียวขัดกับความสละสลวยในภาษาบาลีซึ่งนิยมมีเสียงแข็ง คือ ธนิตอักษรประกอบร่วมบ้าง โดยอย่างน้อยที่สุดธนิตอักษรควรจะมี ๑ พยางค์ในคาถาบทหนึ่ง จึงจะไม่ขัดแย้งกับสิเลสคุณที่จะมีปรากฏในคาถา ๑๔๐ จะเห็นได้ว่าคำที่เป็นอุทาหรณ์ว่า อยํ มาลตีมาลา ลินโลลาลิมาลินี (ช่อมะลินี้มีกลุ่มแมลงภู่คลึงเคล้าลุ่มหลง) มีพยัญชนะ เสียงอ่อน คือ ล ซ้ำกันและไม่มีธนิตอักษรเลย จึงเป็นการกล่าวซ้ำเสียงอ่อนล้วนๆ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ลการสฺเสว ปุนปฺปุนปฺปโยเคน โกมลวณฺณาวุตฺติ.

แปลว่า: "การกล่าวซ้ำอักษรอ่อนมีอยู่ในที่นี้ ด้วยการประกอบ ล อักษรบ่อยๆ นั่นเทียว"

อนึ่ง พยัญชนะเสียงอ่อน (มุทุอักษร) ที่ท่านกล่าวถึงในสัททาลังการนี้และสัททาลังการอื่นๆ ไม่เพียงหมายถึงสิถิลอักษร ๑๐ ตัวคือ ปฐมอักษร (ก จ ฏ ต ป) และตติยอักษร (ค ช ท ฑ พ) เท่านั้น แต่ยังหมายถึงปัญจมอักษร (ง ญ ณ น ม) และอวรรค (ย ร ล ว ส ห ฬ ํ) อีกด้วย ดังนั้น การกล่าวซ้ำ ล อักษรที่แม้จะไม่ใช่สิถิล ก็จัดเป็นพยัญชนะเสียงอ่อน จึงไม่น่าชมเชย ส่วนพยัญชนะเสียงแข็ง (ผฺรุอักษร) คือ ธนิตอักษร ๑๐ ตัวอันได้แก่ทุติยอักษร (ข ฉ ฐ ถ ผ) และจตุตถอักษร (ฆ ฌ ฒ ธ ภ)

คำว่า มาลตีมาลา มีรูปวิเคราะห์ว่า มาลตีนํ มาลา มาลตีมาลา (มาลตีมาลา คือ

ช่อแห่งมะลิ)

คำว่า ลินโลลาลิมาลินี แยกศัพท์เป็น ลิน (ขวนขวาย) + โลล (ลุ่มหลง) + อลิ (แมลงภู่) + มาลินี (มีกลุ่ม) มีรูปวิเคราะห์ว่า โลลา จ เต อลโย จาติ โลลาลโย, ลินา จ เต โลลาลโย จาติ ลินโลลาลโย, ลินโลลาลีนํ มาลา ลินโลลาลิมาลา, ลินโลลาลิมาลา อสฺสาอตฺถีติ ลินโลลาลิมาลินี (ลินโลลาลิมาลินี คือ มีกลุ่มแห่งแมลงภู่คลึงเคล้าลุ่มหลง) อลังการฎีกาใหม่อธิบาย ลิน ศัพท์ว่า พฺยาวฏ (ขวนขวาย = คลึงเคล้า) และอธิบาย โลล ศัพท์ว่า คนฺธลุทฺธานํ (ลุ่มหลงในกลิ่น)

แม้ว่าคัมภีร์สุโพธาลังการจะกล่าวปฏิเสธการใช้พยัญชนะเสียงอ่อนอย่างเดียว แต่ในพระบาลีมีพบอุทาหรณ์ที่มีแต่พยัญชนะเสียงอ่อนบ้าง เช่น

อเสวนา จ พาลานํ ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา
ปูชา จ ปูชนียานํ เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ.[๑๙]

แปลว่า: “การไม่คบคนพาล การคบแต่บัณฑิต และการบูชาคนที่ควรบูชา ทั้งหมดนี้เป็นมงคลอันสูงสุด”

พระพุทธพจน์ในพระบาลีนี้ไม่ควรถูกตำหนิว่ามีโทษ เพราะระเบียบบัญญัติแห่งอลังการก็เหมือนกฎไวยากรณ์ที่กล่าวถึงวิธีใช้เป็นส่วนใหญ่และมีข้อยกเว้นเสมอ อนึ่ง แม้ในวรรณกรรมบาลียุคหลังก็มีคาถาที่แต่งโดยไม่มีธนิตอักษรเลย เช่น

โนนานิ โน นนูนานิ นาเนนานิ นนานิ โน
นูน นาเนนานิ นูน นานนํนานเนน โน.[๒๐]

แปลว่า: “[กุศลทั้งหลาย]ของพระผู้มีพระภาคของพวกเราที่จะบกพร่องหามีไม่ บรรดาผู้เป็นใหญ่ของชาวโลก ผู้ที่ปราศจากบาปเหมือนพระองค์ย่อมไม่มี พระพักตร์ของผู้เป็นใหญ่ [ในโลก] ซึ่งเสมอเหมือนพระพักตร์ของพระองค์ท่าน ก็ไม่มีเช่นกัน”

คาถาข้างต้นนี้ มีเสียงคล้องจองกันตามลักษณะของปทาสัตติและกล่าวซ้ำเสียง

ตามลักษณะของอนุปปาสะ จึงจัดเป็นมธุรตาคุณทั้งสองประเภท แม้ว่าจะมีแต่พยัญชนะเสียงอ่อนล้วนๆ คือ น อักษร ก็ไม่พึงถูกตำหนิ

กฎอลังการในภาษาไทยนั้น แม้จะอิงอาศัยกฎอลังการในภาษาบาลี แต่กฎบาลีทุกอย่างก็ไม่ตรงกับภาษาไทย ทั้งนี้เพราะระดับเสียงในภาษาไทยนิยมความนุ่มนวล แต่ระดับเสียงในภาษาบาลีที่ต้องมีเสียงแข็งผสมอยู่บ้าง จึงจะไพเราะน่าฟัง การใช้พยัญชนะอ่อนอย่างเดียวในบทประพันธ์ไทยจึงไม่จัดเป็นข้อบกพร่องในการแต่ง ด้วยเหตุนี้ กวีชาวไทยจึงแต่งด้วยอักษรอ่อนล้วนๆ บ้าง เช่น

ตัวอย่างไทย

ลางลิงลิงลอดไม้ ลางลิง
แลลูกลิงลงชิง ลูกไม้
ลิงลมไต่ลมติงลิงโลด หนีนา
แลลูกลิงลางไหล้ ลอดเลี้ยวลางลิง ๗[๒๑]

ตัวอย่างนี้เป็นทั้งปทาสัตติและอนุปปาสะ เหมือนตัวอย่างบาลีที่กล่าวไว้แล้ว

* * * * * * * *

สมตาคุณ

๑๓๑. มุทูหิ วา เกวเลหิ | เกวเลหิ ผุเฏหิ วา
มิสฺเสหิ วา ติธา โหติ | วณฺเณหิ สมตา ยถา.

แปลว่า: “สมตาคุณจำแนกเป็น ๓ ประการ ด้วยเสียงอ่อนทั้งสิ้น เสียงแข็งทั้งสิ้น และเสียงผสมกัน ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป”

คาถานี้กล่าวถึงสัททาลังการประเภทที่ ๔ ซึ่งเรียกว่า สมตา คือ ความสม่ำเสมอ หมายความว่า มีเสียงสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากบ้าง พยัญชนะเสียงแข็งจำนวนมากบ้างหรือพยัญชนะเสียงอ่อนผสมเสียงแข็งบ้างซึ่งพยัญชนะเหล่านั้น ต้องมีฐานเหมือนกัน มีรูปวิเคราะห์ว่า สมสฺส ภาโว สมตา (สมตา คือ ความสม่ำเสมอ) สัททาลังการประเภทนี้ มีปรากฏทั้งในร้อยแก้วและร้อยกรอง เหมือนสัททาลังการอื่นๆ ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า สมตา ติธา โหติ คชฺเช วา ปชฺเช วา (สมตาคุณมี ๓ ประการในร้อยแก้วหรือร้อยกรอง) สำหรับในร้อยแก้ว เมื่อบทในพากย์มีเสียงสม่ำเสมอกันก็จัดเป็นสมตาคุณ ส่วนในร้อยกรอง เมื่อบทในบาททั้ง ๔ มีเสียงสม่ำเสมอกันจึงจัดเป็น สมตาคุณ

ท่านจำแนกสมตาคุณออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. เกวลมุทุสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนทั้งสิ้น ทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงอ่อน

๒. เกวลผุฏสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงแข็งทั้งสิ้น ทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงแข็ง

๓. มิสสกสมตา ความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อน ผสมเสียงแข็ง ทำให้เกิดความไพเราะด้วยเสียงผสมกัน เหมือนปี่และกลองอันมีเสียงไปคนละทาง แต่เข้าผสมกันได้

คำว่า เกวล (ทั้งสิ้น) เป็นคำไวพจน์ของ สพฺพ (ทั้งหมด) จัดเป็นสำนวนประการหนึ่งที่หมายถึงข้อความจำนวนมาก ไม่ใช่ทั้งหมด เหมือน สพฺพ ศัพท์ในบางแห่ง ไม่ได้

หมายถึงข้อความทั้งหมด เช่นคำว่า สพฺเพ ตสนฺติ ทณฺฑสฺส สพฺเพ ภายนฺติ มจฺจุโน (ทุกคนกลัวอาชญา ทุกคนกลัวความตาย) คำว่า สพฺเพ ในที่นี้ไม่รวมถึงผู้ที่ไม่กลัวอาชญาและความตาย คือ บุรุษอาชาไนย ช้างอาชาไนย ม้าอาชาไนย พระอนาคามี และพระอรหันต์

อนึ่ง บทประพันธ์ที่แต่งด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนอย่างเดียว ย่อมขัดแย้งกับสิเลสคุณอันเป็นสัททาลังการประเภทที่ ๖ ซึ่งกล่าวว่าต้องมีพยัญชนะเสียงแข็งบ้าง แม้การแต่งด้วยพยัญชนะเสียงแข็งล้วนๆ ก็ขัดแย้งกับสุขุมาลตาคุณอันเป็นสัททาลังการประเภทที่ ๕ ซึ่งกล่าวว่าต้องมีพยัญชนะเสียงอ่อนบ้าง ดังนั้น เกวลมุทุสมตาและเกวลผุฏฐสมตาจึงหมายถึงความสม่ำเสมอด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนหรือเสียงแข็งจำนวนมาก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ยทิ สิถิลโกมลวณฺเณหิ วิรจิตํ สิเลสาลงฺการสฺส กิจฺฉุจฺจารณีเยหิ ผุฏฺฐวณฺเณหิ กตํ สุขุมาลาลงฺการสฺส จ วิรุชฺฌติ.
>
> แปลว่า: "ถ้าแต่งด้วยอักษรอ่อนมีเสียงหย่อน บทประพันธ์ย่อมจะขัดแย้งกับสิเลสาลังการ และถ้าแต่งด้วยอักษรแข็งออกเสียงยาก ก็ย่อมจะขัดแย้งกับสุขุมาลาลังการ"

ข้อความข้างต้นนี้มีความหมายว่า การประกอบสัททาลังการอย่างใดอย่างหนึ่งนั้นไม่ควรจะให้ขัดแย้งกับสัททาลังการอย่างอื่น สัททาลังการสองสามอย่างจึงจะเกิดร่วมกันและเอื้อประโยชน์ให้เกิดความไพเราะกว่าเดิม ท่านกล่าวว่าบาทคาถาที่มีเสียงอ่อนหรือแข็งทั้งหมดไม่ไพเราะสละสลวย จึงควรมีเสียงแข็งแทรกอยู่บ้างในคาถา ดังนั้น เกวลมุทุสมตา จึงมีพยัญชนะเสียงอ่อนมาก และมีพยัญชนะเสียงแข็ง ๑ พยางค์ เกวลผุฏฐสมตา มีธนิตอักษรในทุกๆ บาท บาทละ ๒ พยางค์ ส่วนมิสสกสมตา มีธนิตอักษรบาทละ ๑ พยางค์ ถ้ามีธนิตอักษรมากกว่า ๓ พยางค์ในแต่ละบาทจัดว่าเป็นพันธผรุสโทษ คือ โทษหยาบคายในบทประพันธ์

* * * * * * * *

เกวลมุทุสมตา

๑๓๒. โกกิลาลาปสํวาที มุนินฺทาลาปวิพฺภโม
หทยงฺคมตํ ยาติ สตํ เทติ จ นิพฺพุตึ.

แปลว่า: "ความไพเราะแห่งพระสุรเสียงของพระจอมมุนี เปรียบดั่งเสียงนกโกกิลา ย่อมถึงความจับใจและอำนวยความดับสนิทแก่สาธุชนทั้งหลาย"

คาถานี้กล่าวสดุดีพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า ว่าเหมือนดั่งนกโกกิลา ย่อมเป็นที่จับใจของสาธุชนผู้ฟัง ทั้งอำนวยผลคือความดับกิเลสให้แก่สาธุชนเหล่านั้น จะเห็นได้ว่าคาถานี้ประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ

ก) ทันตฐาน (เกิดที่ฟัน) คือ ลาลา, สํ, ที, นินฺทาลา, ท, ตํ, ติ, สตํ, เทติ, นิ, ตึ
ข) โอฏฐฐาน (เกิดที่ริมฝีปาก) คือ ป, มุ, ป, โม, ม, พุ

ดังนั้น จึงจัดเป็นเกวลมุทุสมตา แม้ ภ อักษรในบาทที่ ๒ จะเป็นธนิตอักษร ก็ไม่ผิดตามเกวลมุทุสมตา เพราะธนิตอักษรนั้นช่วยให้ไม่ขัดแย้งกับสิเลสคุณ ดังที่กล่าวไว้แล้วในคาถาก่อน

เกวลมุทุสมตานี้ต่างจากอนุปปาสมธุรตา กล่าวคือ อนุปปาสมธุรตากำหนดการวางสระและพยัญชนะที่มีฐาน กรณ์ และมาตราสั้นยาวเหมือนกันไว้ใกล้กัน ส่วนเกวลมุทุสมตา กำหนดการใช้พยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันเท่านั้น ดังนั้น อนุปปาสมธุรตา จึงมีขอบเขตกว้างกว่าเกวลมุทุสมตา

คำว่า สตํ เทติ จ นิพฺพุตึ (และอำนวยความดับสนิทแก่เหล่าสาธุชน) หมายความว่า ขณะฟังธรรม ผู้ฟังได้สดับพระสุรเสียงอันไพเราะมีองค์ ๘ คือ สละสลวย ไพเราะ ชัดเจน เสนาะโสต ไม่เครือพร่า กลมกล่อม ลึก และมีกังวาล ย่อมเกิดความปีติยินดีระลึกถึงคุณธรรมของพระพุทธเจ้าและเมื่อเจริญสติระลึกรู้ความปีติยินดีนั้นเป็นอารมณ์ก็สามารถบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นต่างๆ จนกระทั่งบรรลุความดับสนิทคือพระนิพพาน

ในขณะฟังธรรมได้ สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

> อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ "อิติปิ โส ภควา ฯเปฯ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควา"ติ. ยสฺมึ สมเย อริยสาวโก ตถาคตํ อนุสฺสรติ. เนวสฺส ตสฺมึ สมเย ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ. อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ นิกฺขนฺตํ มุตฺตํ วุฏฺฐิตํ เคธมฺหา. "เคโธ"ติ โข ภิกฺขเว ปญฺจนฺเนตํ กามคุณานํ อธิวจนํ. อิทมฺปิ โข ภิกฺขเว อารมฺมณํ กริตฺวา เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา วิสุชฺฌนฺติ.[๒๒]
>
> แปลว่า: "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในศาสนานี้ย่อมระลึกถึงพระตถาคตว่า 'แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น...ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เป็นผู้รู้ เป็นผู้จำแนกธรรม' สมัยใด อริยสาวกย่อมระลึกถึงพระตถาคต สมัยนั้น จิตของอริยสาวกนั้น จะไม่ถูกราคะครอบงำ ไม่ถูกโทสะครอบงำ ไม่ถูกโมหะครอบงำ เป็นจิตดำเนินไปตรง ย่อมหลุดพ้นออกจากตัณหา
>
> ดูกรภิกษุทั้งหลาย คำว่า "ตัณหา" นี้เป็นชื่อของเบญจกามคุณ บุคคลบางคนในโลกนี้เจริญพุทธานุสสตินี้เป็นอารมณ์ ย่อมบริสุทธิ์ด้วยประการฉะนี้"

คำว่า โกกิลาลาปสํวาที มีรูปวิเคราะห์ว่า โกกิลานํ อาลาโป โกกิลาลาโป, โกกิลาลาเปน สํวาที โกกิลาลาปสํวาที (โกกิลาลาปสังวาที คือ เปรียบดั่งเสียงของนกโกกิลา) คำว่า สํวาที (เปรียบดั่ง) เป็นคำไวพจน์ของ สทิส ศัพท์ (ดู คาถา ๑๘๐)

คำว่า มุนินฺทาลาปวิพฺภม มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสฺส อาลาโป มุนินฺทาลาโป, มุนินฺทาลาปสฺส วิพฺภโม มุนินฺทาลาปวิพฺภโม (มุนินทาลาปวิพภมะ คือ ความไพเราะแห่งพระสุรเสียงของพระจอมมุนี)

ตัวอย่างบาลี

อปฺปมตฺโต ปมตฺเตสุ สุตฺเตสุ พหุชาคโร
อพลสฺสํว สีฆสฺโส หิตฺวา ยาติ สุเมธโส.[๒๓]

แปลว่า: "ผู้มีปัญญามักไม่ประมาท เมื่อคนอื่นมัวพากันประมาท และตื่นเมื่อคนอื่นพากันหลับอยู่ เขาจึงละทิ้งคนเหล่านั้นไปไกลเหมือนม้าฝีเท้าเร็ววิ่งเลยม้าแกลบ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ประดับด้วยเกวลมุทุสมตา เพราะมีพยัญชนะเสียงอ่อนฐานเดียวกันจำนวนมาก คือ

ก) ทันตฐาน คือ ตฺโต, ตฺเต ๒ พยางค์, ติ ใน ยาติ

ข) โอฏฺฐฐาน คือ ส ใน สุ ๒ พยางค์, สฺสํ, สฺโส, โส

ตัวอย่างไทย

ปลาเนื้ออ่อนอ่อนกายขึ้นว่ายเกลื่อน ไม่อ่อนเหมือนเนื้อน้องประคองสงวน
ปลานวลจันทร์นั้นก็งามแต่นามนวล ไม่งามชวนชื่นเช่นระเด่นดวง[๒๔]

* * * * * * * *

เกวลผุฏสมตา

๑๓๓. สมฺภาวนียสมฺภาวํ ภควนฺตํ ภวนฺตคุํ
ภวนฺตสาธนากงฺขี โก น สมฺภาวเย วิภุํ.

แปลว่า: “ใครเล่าผู้ปรารถนาบรรลุพระนิพพาน จะไม่พึงสรรเสริญพระผู้มีพระภาคผู้มีพระปณิธานดีงามน่าสรรเสริญ ดำเนินถึงที่สุดแห่งภพและทรงเป็นใหญ่[ในไตรโลก]”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของเกวลผุฏสมตา คือ ความสม่ำเสมอของพยัญชนะเสียงแข็งทั้งสิ้น อาจเห็นว่าคาถาข้างต้นนี้มีเสียงธนิตอักษรรับสัมผัสกันในแต่ละบาท โดยบาทแรกมี ภ อักษร ๒ พยางค์ บาทที่ ๒ มี ภ อักษร ๒ พยางค์ บาทที่ ๓ มี ภ, ธ, ข อักษร ๓ พยางค์ ส่วนบาทที่ ๔ มี ภ อักษร ๒ พยางค์ อนึ่ง ภ อักษรนี้จัดเข้าในกลุ่มอักษรโอฏฐฐาน (เกิดที่ริมฝีปาก) ดังนั้น คาถานี้จึงมีความสม่ำเสมอแห่งธนิตอักษร คือ ภ อนึ่ง แม้ว่าบาทที่ ๓ จะมีธนิตอักษร ๓ พยางค์ ก็ไม่จัดว่าผิดสุขุมาลตาคุณ เพราะมีเช่นนั้นในบาทเดียว

คาถานี้มีเสียงธนิต ๙ พยางค์ มีพยัญชนะเสียงอ่อน ๒๓ พยางค์ แต่เสียงธนิตสามารถทำให้เสียงของตนเด่นชัดกว่าเสียงอ่อนเหล่านั้น เปรียบดั่งขณะบรรเลงดนตรี แม้เสียงกลองสั้นจะดังเสมอ แต่เสียงกลองยาวที่ตีในบางคราวมักจะเด่นชัดกว่าเสียงกลองสั้น ดังนั้น ท่านจึงจำแนกเป็นเกวลผุฏสมตา ในกรณีที่มีเสียงธนิตชัดเจน

คำว่า สมฺภาวนียสมฺภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภาวียเตติ สมฺภาวนีโย, สนฺโต จ โส ภาโว จาติ สมฺภาโว, สมฺภาวนีโย สมฺภาโว ยสฺสาติ สมฺภาวนียสมฺภาโว (สัมภาวนีย-สัมภาวะ คือ ผู้มีพระปณิธานดีงามน่าสรรเสริญ)

คำว่า ภวนฺตคู สำเร็จรูปมาจาก ภวนฺต ศัพท์ + คมฺ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + รูปปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวสฺส อนฺตํ ภวนฺตํ, ภวนฺตํ คโตติ ภวนฺตคู (ภวันตคู คือผู้ดำเนินถึงที่สุดแห่งภพ)

คำว่า ภวนฺตสาธนากงฺขี สำเร็จรูปมาจาก ภวนฺตสาธน บทหน้า + อา บทหน้า + กขิ ธาตุ (อิจฺฉายํ = ปรารถนา) + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนฺตสฺส สาธนํ ภวนฺตสาธนํ, ภวนฺตสาธนํ อากงฺขติ สีเลนาติ ภวนฺตสาธนากงฺขี (ภวันตสาธนากังขี คือ ผู้ปรารถนาความสำเร็จแห่งนิพพาน)

ตัวอย่างบาลี

ธมฺเมน จ อลาโภ โย โย จ ลาโภ อธมฺมิโก
อลาโภ ธมฺมิโก เสยฺโย ยญฺเจ ลาโภ อธมฺมิโก.[๒๕]

แปลว่า: "การไม่ได้ลาภโดยธรรม กับการได้ลาภโดยไม่ชอบธรรม สองอย่างนี้ การไม่ได้ลาภโดยชอบธรรมประเสริฐกว่า การได้ลาโดยไม่ชอบธรรม ไม่ประเสริฐเลย"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีพยัญชนะเสียงแข็งฐานเดียวกันรับสัมผัสกันในแต่ละบาท โดยมี ธ และ ภ อักษรในทุกๆ บาท บาทละ ๒ พยางค์ จึงประดับด้วยเกวลผุฏฐสมตา

ตัวอย่างไทย

จำใจจำจากเจ้า จำจร
จำนิราศแรมสมร แม่ร้าง
เพราะเพื่อจักไปรอน อริราช แลแม่
จำทุกข์จำเทวษว้าง สวาทว้าหวั่นถวิล ฯ[๒๖]

* * * * * * * *

มิสสกสมตา

๑๓๔. ลทฺธจนฺทนสํสคฺค- สุคนฺธี มลยานิโล
มนฺท'มายาติ ภีโตว มุนินฺทมุขมารุตา.

แปลว่า: "ลมจากเทือกเขามลัยมีกลิ่นหอมอบอวลด้วยจันทน์ที่ได้สัมผัส ย่อมรำเพยมาอ่อนๆ ดั่งเกรงกลัวแต่ลมพระโอษฐ์ของจอมมุนี"

คาถานี้กล่าวยกย่อง ลมพระโอษฐ์ของพระจอมมุนีว่า หอมกว่าลมที่โชยพัดมาจากเทือกเขามลัยซึ่งกล่าวกันว่ามีไม้จันทน์มาก โดยประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน อาจเห็นว่าบาทแรกมีธนิตอักษรคือ ธ ใน ลทฺธ บาทที่ ๒ คือ ธ ในสุคนฺธิ บาทที่ ๓ คือ ภ ใน ภีโต ส่วนบาทที่ ๔ คือ ข ใน มุข แม้พยัญชนะเสียงอ่อนอื่นๆ ก็มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือทันตฐานอันได้แก่ ทฺธ, นฺทนสํส, สุ, นฺธิ, ล, นิโล, นฺท, ติ, โต, นินฺท, ตา จึงเป็นอุทาหรณ์ของมิสสกสมตา

ฉบับฉัฏฐสังคายนากับฉบับสิงหลมีรูปสมาสว่า ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธิมลยานิโล เมื่อตรวจดูรูปวิเคราะห์ในฎีกาใหม่ พบว่าท่านไม่ได้เชื่อมสมาสระหว่างคำว่า ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธี กับ มลยานิโล ในที่นี้จึงใช้เป็นรูปแยกกันว่า ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธี มลยานิโล ฉบับแปลของอาจารย์แย้มก็มีรูปเป็น ๒ บทเช่นกัน

คำว่า มลย (เทือกเขามลัย) ฎีกาใหม่อธิบายว่า มลยเทสโต (ถิ่นมลัย) คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๑๔) กล่าวถึง มลย ศัพท์แปลว่า "เทือกเขามลัย" พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๓ หน้า ๖๔๕) กล่าวว่า มลย แปลตามศัพท์ว่า "ทรงไม้จันทน์ไว้" มีรูปวิเคราะห์ว่า มลเต ธรติ จนฺทนาทิกนฺติ มลโย (เทือกเขาทรงไม้จันทน์ไว้ ชื่อว่า มลยะ) มีคำไวพจน์อื่นว่า ทักษิณาจละ (ภูเขาทางใต้) นอกจากนี้ คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๒๔) กล่าวว่าเทือกเขานี้อยู่ทางตอนใต้ของอินเดียเป็นแหล่งกำเนิดไม้จันทน์ และเป็นหนึ่งในเทือกเขาใหญ่ ๗ แห่งที่เรียกว่า กุลาจละ หรือกุลบรรพต ของประเทศอินเดีย อันได้แก่ มาเหนทระ มลยะ สัหยะ ศรุกติ อานฤกษิวาน วินธยะ และปาริปาตระ

คำว่า ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺทนานํ สํสคฺโค จนฺทนสํสคฺโค, ลทฺโธ จ โส จนฺทนสํสคฺโค จาติ ลทฺธจนฺทนสํสคฺโค, โสภโน คนฺโธ ยสฺสาติ สุคนฺธิ, ลทฺธ-จนฺทนสํสคฺเคน สุคนฺธิ ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธิ (ลัทธจันทนสังสัคคสุคันธิ คือ มีกลิ่นหอมเพราะการอบอวลแห่งจันทน์อันตนได้รับแล้ว)

คำว่า มุนินฺทมุขมารุต มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสฺส มุขํ มุนินฺทมุขํ, มุนินฺทมุขโต นิกฺขนฺโต มารุโต มุนินฺทมุขมารุโต (มุนินทมุขมารุตะ คือ ลมที่พัดออกจากพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี)

ตัวอย่างบาลี

ปนฺเถ ทิสฺวาน กาสาวํ ฉฑฺฑิตํ มีฬฺหมกฺขิตํ
สิรสฺมึ อญฺชลึ กตฺวา วนฺทิตพฺพํ อิสิทฺธชํ.[๒๗]

แปลว่า: “ท่านทั้งหลายได้พบผ้ากาสาวะอันเป็นธงชัยของอริยเจ้า
ซึ่งเปื้อนคูถถูกทิ้งไว้ข้างทาง ก็พึงประนมมือเหนือศีรษะ แล้วไหว้เถิด”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ประกอบด้วยพยัญชนะเสียงอ่อนและเสียงแข็งผสมกัน จะเห็นได้ว่าบาทแรกมีธนิตอักษรคือ ถ ใน ปนฺเถ บาทที่ ๒ คือ ฉ ใน ฉฑฺฑิตํ และ ข ใน มกฺขิตํ บาทที่ ๓ ไม่มีธนิตอักษร ส่วนบาทที่ ๔ คือ ธ ใน ธชํ แม้พยัญชนะเสียงอ่อนอื่นๆ ก็มีฐานเดียวกันจำนวนมาก คือทันตฐานอันได้แก่ นฺเถ, ทิสฺ, น, สา, ตํ ๒ พยางค์, สิ, ลึ, นฺทิต, สิทฺธ จึงประดับด้วยมิสสกสมตา

ตัวอย่างไทย

เห็นนกเปล้าเคล้าคู่เข้าซูชื่น ถอนสะอื้นเหมือนไม่พอใจเห็น
พอเวลาสายัณห์ตะวันเย็น นกยูงเล่นลมเพลินบนเนินเตียน
บ้างเยื้องอกหกหางก้อกางปีก แฉลกฉลีกเลี้ยวลัดฉวัดเฉวียน
บ้างย่างย่องจ้องประจงที่วงเวียน ออกกลางเตียนตีนขวิดดูกรีดกราย[๒๘]

สุขุมาลตาคุณ

๑๓๕. อนิฏฺฐุรกฺขรปฺปายา สพฺพโกมลนิสฺสฏฺฐา
กิจฺฉ'มุจฺจารณาเปต- พฺยญฺชนา สุขุมาลตา.

แปลว่า: "สุขุมาลตาคุณ มีเสียงไม่กระด้างเป็นอันมาก พ้นไปจาก เสียงอ่อนล้วนๆ และปราศจากอักษรออกเสียงยาก"

คาถานี้กล่าวถึงสัททาลังการประเภทที่ ๕ ซึ่งเรียกว่า สุขุมาลตาคุณ คือ ความนุ่มนวล กระชดกระช้อย มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ

๑. มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมาก

๒. ไม่มีพยัญชนะเสียงอ่อนล้วนๆ โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้าง

๓. ปราศจากอักษรออกเสียงยาก คือสนธิ สมาส หรือสังโยค ที่ประกอบบทไม่ดี

พึงสังเกตว่า อักษรที่นำมาประดับในบทกวีที่แต่งด้วยสุขุมาลตาคุณนี้ทั้งไม่อ่อนและไม่กระด้าง คือมีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากและมีธนิตอักษรประกอบร่วมอยู่บ้าง ทั้งมีอักษรที่ออกเสียงง่ายรวมเข้ากันแล้ว คือ ความนุ่มนวลกระชดกระช้อยนั่นเอง พึงดูอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

คำว่า อนิฏฺฐุรกฺขรปฺปาย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนิฏฺฐุรานิ อกฺขรานิ ปายานิ ยสฺสนฺติ อนิฏฺฐุรกฺขรปฺปายา (อนิฏฐุรักขรัปปายะ คือ มีอักษรไม่กระด้างเป็นอันมาก) นิฏฺฐุร ศัพท์แปลว่า "กระด้าง" เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ธนิต (แข็ง)

คำว่า สพฺพโกมลนิสฺสฏฺฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพ จ เต โกมลา จาติ สพฺพโกมลา, สพฺพโกมเลหิ นิสฺสฏฺฐา สพฺพโกมลนิสฺสฏฺฐา (สัพพโกมลนิสสฏฐะ คือ พ้นไปจากอักษรอ่อนทั้งหมด)

คำว่า กิจฺฉมุจฺจารณาเปตพฺยญฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า กิจฺเฉน อุจฺจารณา กิจฺฉ-มุจฺจารณา, กิจฺฉมุจฺจารเณหิ อเปตานิ กิจฺฉมุจฺจารณาเปตานิ, กิจฺฉมุจฺจารณาเปตานิ พฺยญฺชนานิ ยสฺสาติ กิจฺฉมุจฺจารณาเปตพฺยญฺชนา (กิจฉมุจจารณาเปตพยัญชนะ คือ มีอักษร

ปราศจากวัณณะที่ออกเสียงยาก)

พฺยญฺชน ศัพท์โดยทั่วไปแปลว่า “พยัญชนะ” หมายถึง พยัญชนะ ๓๓ ตัว แต่ในที่นี้แปลว่า “อักษร” คือ สระ ๘ ตัว และพยัญชนะ ๓๓ ตัว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า ทุกฺขุจฺจารณียวณฺเณหิ วิคตอกฺขรสมนฺนาคตา (ถึงพร้อมด้วยอักษรที่ปราศจากวัณณะที่ออกเสียงยาก) ข้อนี้เหมือนพยัญชนะในพยัญชนพุทธิ ๑๐ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคหิต และวิมุต ซึ่งหมายถึงสระและพยัญชนะทั้งหมด

คำว่า นิสฺสฏฺ สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + สร ธาตุ (คติจินฺตายํ = ไป, คิด) + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น ฏฺ ดังคำว่า ทุกฺกฏ = ทุกฺกต, นิสฺสฏ = นิสฺสต

คำว่า กิจฺฉมุจฺจารณาเปต ตัดบทเป็น กิจฺฉ + อุจฺจารณ + อเปต

* * * * * * * *

อุทาหรณ์สุขุมาลตาคุณ

๑๓๖. ปสฺสนฺตา รูปวิภวํ สุณนฺตา มธุรํ คิรํ
จรนฺติ สาธู สมฺพุทฺธ- กาเล เกฬิปรมฺมุขา.

แปลว่า: "ในสมัยพุทธกาล สาธุชนทั้งหลายได้เห็นพระรูปสมบัติ สดับพระวาจาอันไพเราะ ย่อมประพฤติเมินหน้าต่อความสนุกสนาน"

คาถาที่แสดงเป็นอุทาหรณ์แห่งสุขุมาลตาคุณนี้ เป็นไปตามกฎเกณฑ์ทั้ง ๓ คือ มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากและไม่ใช่มีเสียงอ่อนทั้งหมด โดยมีธนิตอักษรอยู่บ้างในบาททั้ง ๔ คือ บาทที่ ๑ มีธนิตอักษร ๑ พยางค์ คือ ภ ใน วิภวํ บาทที่ ๒ มี ธนิตอักษร ๑ พยางค์ คือ ธ ใน มธุรํ บาทที่ ๓ มีธนิตอักษร ๒ พยางค์ คือ ธ ใน สาธู และ สมฺพุทฺธ ส่วนบาทที่ ๔ มีธนิตอักษร ๑ พยางค์ คือ ข ใน ปรมฺมุขา ทั้งไม่มีสนธิหรือสังโยคที่ออกเสียงยาก จึงมีเสียงนุ่มนวลกระชดกระช้อยน่าฟัง

ตัวอย่างบาลี

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปสนฺเนน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ สุขมนฺเวติ ฉายาว อนปายินี.[๒๙]

แปลว่า: "สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจผ่องใสแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความสุขย่อมติดตามตัวเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนเงาติดตามตัว"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีธนิตอักษร ๕ พยางค์ คือ ธ ใน ธมฺมา ในบาทแรก, ฐ ใน เสฏฺฐา ในบาทที่ ๒, ภ ใน ภาสติ ในบาทที่ ๔, ข ใน สุข ในบาทที่ ๕ และ ฉ ใน ฉายา ในบาทที่ ๖ และไม่มีอักษรออกเสียงยากอันได้แก่สนธิและสมาส คือ บทสนธิในรูปว่า สุขมนฺเวติ (สุขํ + อนฺเวติ) ออกเสียงง่าย แม้บทสังโยคในคาถา

คือ ปุพฺ, พงฺ, เสฏฺ, สนฺ, อนฺ ก็ออกเสียงง่าย จึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณ

ตัวอย่างไทย

เจ้าประคุณทูลกระหม่อมแก้วของลูกเอ๋ย ตัดลูกเสียแล้วหรือจึงนิ่งเฉยได้ปล่อยให้พราหมณ์จัญไรแกตีด่าคร่ำไปต่อหน้าพระที่นั่ง ฆเร ชาตํ ดั่งว่าข้าจรมาเกิดในเรือนเบี้ย โบยตีบรรดาเสียสุดกำลัง น จายํ พฺราหฺมโณ มิใช่พราหมณ์แล้วหนอพระพ่อเจ้าเฒ่านี่ ทำไม ตัวแกจึงร้ายกาจ ยกฺโข ชะรอยว่าผีปีศาจมันแกล้งแปลงมาขอทาน[๓๐]

* * * * * * * *

ลักษณะพิเศษของสุขุมาลตาคุณ

๑๓๗. อลงฺการวิหีนาปิ สตํ สมฺมุขเต'ทิสี
อาโรหติ วิเสเสน รมณียา ตทุชฺชลา.

แปลว่า: "สุขุมาลตาคุณเช่นนี้แม้ปราศจากอัตถาลังการก็ยังเข้าถึงความเป็นวาจาของสาธุชน เมื่องามด้วยอัตถาลังการนั้นย่อมน่าพึงใจเป็นพิเศษ"

สุขุมาลตาคุณนี้มีเสียงนุ่มนวลกระชดกระช้อยอยู่ในตัวเอง มีปรากฏในพระบาลีและวรรณกรรมบาลีโดยทั่วไป ถึงแม้ว่าจะปราศจากอัตถาลังการ (การประดับความหมาย) อย่างใดอย่างหนึ่งที่ท่านจะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๔ เช่น การกล่าวอุปมา เป็นต้น ก็จัดว่าเป็นวาจาของสาธุชน คือ สาธุชนมักกล่าววาจาที่ประดับด้วยสุขุมาลตาคุณนี้เสมอ เพราะมีเสียงเสนาะโสตชวนฟัง หากทว่าประดับด้วยอัตถาลังการอีกอย่างหนึ่งเพิ่มมาอีก ก็ย่อมจะจับจิตติดใจผู้อ่านเป็นพิเศษเนื่องด้วยเพียบพร้อมด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการทั้งสองอย่าง เหมือนดั่งหญิงสาวผู้งามตามธรรมชาติเมื่อประดับตกแต่งสรีระด้วยเครื่องอลังการมีต่างหูและกำไลเป็นต้น ย่อมงามเฉิดฉายดึงดูดใจผู้แลเห็น ฉะนั้น

ตามปกติ อลงฺการ (อลังการ) เป็นคำทั่วไปที่ไม่ระบุว่าเป็นอลังการใด จึงหมายถึงสัททาลังการและอัตถาลังการทั้งสองอย่าง แต่ในที่นี้หมายถึงอัตถาลังการเหมือนในคาถา ๑๖

คำว่า อลงฺการวิหีนา มีรูปวิเคราะห์ว่า อลงฺกาเรหิ วิหีนา อลงฺการวิหีนา (อลังการ-วิหีนา คือ ปราศจากอัตถาลังการ)

คำว่า ตทุชฺชลา ตัดบทเป็น ต + อุชฺชลา มีรูปวิเคราะห์ว่า เตน อุชฺชลา ตทุชฺชลา (ตทุชชลา คือ งามด้วยอัตถาลังการนั้น)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์สุขุมาลตาคุณที่เพียบพร้อมด้วยอัตถาลังการ

๑๓๘. โรมญฺจปิญฺฉรจนา สาธุวาทาหิตทฺธนี
ลพนฺติ'เม มุนีเมฆุมฺ- มทา สาธุสิขาวลา.

แปลว่า: "นกยูงที่เปรียบดั่งสาธุชนเหล่านี้ มัวเมายินดีในเมฆินทร์ดุจพระมุนี เริงร่ารำแพนหางเหมือนการชูชันแห่งโลมชาติ มีเสียงร้องเหมือนการกล่าวสาธุการ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์อีกอย่างหนึ่งของสุขุมาลตาคุณ ที่มีอัตถาลังการเพิ่มมาอีก โดยใจความกล่าวเปรียบนกยูงว่าเหมือนสาธุชน กล่าวคือ ตามปกติ เมื่อนกยูงได้ยินเสียงฟ้าร้อง จะร่าเริงรำแพนแผ่หางถลาร่อนรำฟ้อนไปทั้งส่งเสียงร้องรับกันอยู่ แม้เหล่าสาธุชนเมื่อได้สดับพระธรรมเทศนาของพระจอมมุนี ก็ร่าเริงบันเทิงใจเกิดโลมชาติชูชัน ทั้งกล่าวสาธุการประกาศความปีติโสมนัสของตน พึงทราบลักษณะของการอุปมาในคาถานี้ว่า

นกยูง = สาธุชนผู้ฟังธรรม

เสียงฟ้าร้อง = การแสดงธรรมของพระจอมมุนี

การรำแพนของนกยูง = การที่สาธุชนเกิดโลมชาติชูชัน

การที่นกยูงส่งเสียงร้อง = การกล่าวสาธุการของสาธุชน

ด้วยเหตุนั้น คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถาลังการที่เรียกว่าอุปมาลังการ (อลังการเปรียบเทียบ) พร้อมด้วยสุขุมาลตาคุณที่มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีธนิตอักษร ๖ พยางค์ คือ ฉ ใน ปิญฺฉ ในบาทแรก, ธ ใน สาธุ และ ธนี ในบาทที่ ๒, ฆ ใน เมฆุมฺ ในบาทที่ ๓ และ ธ ใน สาธุ, ข ใน สิขา ในบาทที่ ๔ และไม่มีอักษรออกเสียงยากอันได้แก่สนธิและสมาส คือ บทสนธิในรูปว่า วาทาหิตทฺธนี (วาท + อาหิต + ธนี), เมฆุมฺมทา (เมฆ + อุมฺมทา) ออกเสียงง่าย แม้บทสังโยคในคาถาคือ มญฺ, ปิญฺ, ตทฺ, พนฺ, ฆุมฺ ก็ออกเสียงง่าย จึงเป็นที่จับใจของกวีเป็นอย่างยิ่ง

คำแปลของคาถานี้กล่าวไว้ตามลักษณะของอุปมาลังการ ฎีกาเก่าและใหม่กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า คาถานี้เป็นรูปกาลังการคืออลังการแสดงความเป็นสิ่งเดียวกันระหว่างอุปมานะและอุปไมย มีคำแปลตามศัพท์ว่า

"นกยูงคือสาธุชนเหล่านี้ มัวเมายินดีในเมฆินทร์คือพระมุนี เริงร่ารำแพนหางคือการชูชันแห่งโลมชาติ มีเสียงร้องเป็นการกล่าวสาธุการ"

สำหรับลักษณะของรูปกาลังการ จะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๔ คาถา ๒๑๒-๒๐ อนึ่ง ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของคาถานี้ ตามลักษณะของรูปกาลังการดังต่อไปนี้

คำว่า โรมญฺจปิญฺฉรจน มีรูปวิเคราะห์ว่า โรมญฺจา เอว ปิญฺฉานิ โรมญฺจปิญฺฉานิ, โรมญฺจปิญฺฉานํ รจนา เยสนฺติ โรมญฺจปิญฺฉรจนา (โรมัญจปิญฉรจนะ หมายถึง มีการรำแพนแห่งหางคือโลมชาติชูชัน)

คำว่า สาธุวาทาหิตทฺธนี ตัดบทเป็น สาธุวาท + อาหิต + ธนี มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธุ อิติ วาโท สาธุวาโท, อาหิโต จ โส ธนิ จาติ อาหิตทฺธนิ, สาธุวาโท อาหิตทฺธนิ เยสนฺติ สาธุวาทาหิตทฺธนี (สาธุวาทาหิตัทธนี หมายถึง มีเสียงร้องคือการกล่าวสาธุการ) อาหิตศัพท์แปลว่า "ร้อง" ธนิ ศัพท์แปลว่า "เสียง"

คำว่า มุนิเมฆุมฺมทา ตัดบทเป็น มุนิเมฆ + อุมฺมทา มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนิ เอว เมโฆ มุนิเมโฆ, มุนิเมเฆน อุมฺมทา มุนิเมฆุมฺมทา (มุนิเมฆุมมทะ หมายถึง ผู้มัวเมาด้วยเมฆคือพระมุนี) สำหรับในคาถามีรูปว่า มุนีเมฆุมฺมทา โดยทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ย คณะ (มุนีเม = ๑ ๒ ๒) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มุนีเมโฆติ เอตฺถ ทีฆตฺตํ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถํ.

แปลว่า: "ความเป็นทีฆะมีอยู่ในคำว่า มุนีเมโฆ นี้ เพื่อรักษาฉันท์"

คำว่า สาธุสิขาวล มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธโว เอว สิขาวลา สาธุสิขาวลา (สาธุ-สิขาวละ หมายถึง นกยูงคือสาธุชน)

ตัวอย่างบาลี

สุสุขํ วต ชีวาม เยสํ โน นตฺถิ กิญฺจนํ
ปีติภกฺขา ภวิสฺสาม เทวา อาภสฺสรา ยถา.[๓๑]

แปลว่า: “พวกเราไม่มีกิเลสเศร้าหมองใจ อยู่สุขสบายหนอ พวกเรามี ปีติเป็นภักษาหาร เปรียบดั่งอาภัสรพรหม”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ประดับด้วยอัตถาลังการคือรูปกาลังการและสุขุมาลตาคุณที่มีพยัญชนะเสียงอ่อนจำนวนมากโดยมีธนิตอักษร ๗ พยางค์ คือ ข ใน สุขํ ในบาทแรก, ถ ใน นตฺถิ ในบาทที่ ๒, ภ, ข ใน ภกฺขา และ ภ ใน ภวิสฺสาม ในบาทที่ ๓, ภ ใน อาภสฺสรา และ ถ ใน ยถา ในบาทที่ ๔ และไม่มีอักษรออกเสียงยากอันได้แก่สนธิและสมาส คือ บทสนธิในรูปว่า นตฺถิ (น + อตฺถิ) ออกเสียงง่าย แม้บทสังโยคในคาถา คือ สนฺ, กิญฺ, ภกฺ, วิสฺ. ภสฺ ก็ออกเสียงง่าย

* * * * * * * *

สุขุมาลตาคุณโดยอรรถ

๑๓๙. สุขุมาลตฺต'มตฺเถว ปทตฺถวิสยมฺปิ จ
ยถา มตาทิสทฺเทสุ กิตฺติเสสาทิกิตฺตนํ.

แปลว่า: "อนึ่ง ความเป็นสุขุมาลตาคุณที่มีความแห่งบทเป็นวิสัยก็มีอยู่เหมือนกัน เช่นในเมื่อควรกล่าวคำว่า มต (ตาย) เป็นต้น ก็กล่าวว่า กิตฺติเสส (เหลือแต่ชื่อเสียง) เป็นต้น"

สุขุมาลตาคุณตามที่กล่าวไว้ข้างต้นนั้น มีรูปศัพท์เป็นวิสัย เรียกว่า สุขุมาลตาคุณโดยศัพท์ แต่ที่เป็นสุขุมาลตาโดยความของบทก็มีอยู่ด้วยการใช้คำสละสลวยหลีกเลี่ยงคำไม่สุภาพ เช่นศัพท์ว่า มต (ตาย) เป็นคำสามัญทั่วไปไม่สละสลวย แต่ศัพท์ว่า กิตฺติเสโส (เหลือแต่ชื่อเสียง) เทวตฺตํ คโต (ถึงความเป็นเทพ) สคฺคกาย'มลงฺกริ (ประดับกายสวรรค์) ปรินิพฺพุโต (ปรินิพพาน) เป็นคำสละสลวยเจริญใจผู้ฟัง และปราศจากโอจิตยหีนโทษ คือโทษทรามจากความเหมาะสม และไม่มีคามมโทษคือโทษไม่สุภาพ ดังนั้น สุขุมาลตาคุณโดยอรรถจึงมีได้เหมือนโอชคุณโดยอรรถ

คำว่า กิตฺติเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า กิตฺติ เสสา ยสฺสาติ กิตฺติเสโส (กิตติเสสะ คือผู้มีเกียรติศักดิ์เหลืออยู่)

คำว่า มตาทิสทฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า มโต อิติ อาทิ เยสํ เต มตาทโย, มตาทโย สทฺทา มตาทิสทฺทา (มตาทิสัททะ คือ ศัพท์ว่า มต เป็นต้น)

คำว่า กิตฺติเสสาทิกิตฺตน มีรูปวิเคราะห์ว่า กิตฺติเสโส อิติ อาทิ เยสํ เต กิตฺติ-เสสาทโย, กิตฺติเสสาทีนํ กิตฺตนํ กิตฺติเสสาทิกิตฺตนํ (กิตติเสสาทิกิตตนะ คือ การกล่าวคำว่า กิตฺติเสส เป็นต้น)

คำว่า สุขุมาลตฺตมตฺเถว ตัดบทเป็น สุขุมาลตฺตํ + อตฺถิ + เอว

ตัวอย่างบาลี

น ชรา มจฺจุ วา ยตฺถ อปฺปิเยหิ สมาคโม
ปิเยหิ น วิโยโคตฺถิ ตํ วชิสฺสํ อสงฺขตํ.[๓๒]

แปลว่า: “ที่ใดไม่มีความแก่ ความตาย ไม่มีการประจวบกับสิ่งที่ไม่ชอบ และไม่มีความพลัดพรากจากสิ่งที่ชอบ หม่อมฉันจักไปสู่ที่นั้น อันไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พระนางมหาปชาบดีโคตมีทูลลาพระพุทธเจ้าเพื่อปรินิพพาน โดยประกอบคำไว้สละสลวยชวนฟังว่า หม่อมฉันจักไปสู่ที่ไม่แก่ไม่ตาย ไม่พบกับสิ่งที่ไม่ชอบ ไม่พลัดพรากจากสิ่งที่ชอบและไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง จึงประดับด้วยสุขุมาลตาคุณโดยอรรถ

ตัวอย่างไทย

คนใดเอมโอชด้วย	เจรจา
เห็นแก่เฒ่าพฤฒา	ถ่อมไหว้
สรรเสริญทั่วโลกา	มนุษย์ นี้นา
ปรโลกพู้นจักได้	สู่ฟ้าเมืองแมน ๗๓

* * * * * * * *

สิเลสคุณ

๑๔๐. สิลิฏฺฐปทสํสคฺค- รมณียคุณาลโย
สพนฺธคารโว โสยํ สิเลโส นาม ตํ ยถา.

แปลว่า: "บทประพันธ์ที่เป็นบ่อเกิดแห่งคุณอันรื่นรมย์ เพราะประสมด้วยบท[สังโยค]ที่แนบชิดกัน มีครุภาพแห่งบทประพันธ์นั้น ชื่อว่า สิเลสคุณ ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"

คาถานี้กล่าวด้วยเรื่องสิเลสคุณ คือ ความมีเสียงกลมกลืนกัน ด้วยบทสังโยคและอักษรเสียงหนักคือธนิตอักษรและทีฆสระ ย่อมก่อให้เกิดความจับใจแก่ผู้ฟัง มีองค์ประกอบ ๒ อย่าง คือ

๑. มีบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กันทำให้เกิดเสียงรับสัมผัสกันของสังโยค บทสังโยคดังกล่าวอาจเป็นสังโยคของอักษรเหมือนกัน เช่น กฺก หรือสังโยคของอักษรต่างกัน เช่น กฺข เป็นต้น

๒. มีอักษรเสียงหนักคือทีฆสระและธนิตอักษรรับสัมผัสกัน

สิเลสคุณนี้เกี่ยวกับการใช้เสียงหนักในบทประพันธ์ กล่าวคือ ถ้าบทสังโยคที่มีฐานเดียวกันมีอยู่มากในบทประพันธ์ และมีทีฆอักษรพร้อมทั้งธนิตอักษรบาทละ ๑ พยางค์เป็นอย่างน้อยก็จะทำให้มีเสียงหนักรับสัมผัสกัน เพราะสังโยคจัดเป็นสังโยคาทิครุ (ครุที่มีสังโยคอยู่ต้น) และทีฆสระก็จัดเป็นทีฆครุ (ครุคือเสียงยาว) ส่วนธนิตอักษรที่มีเสียงแข็งก็อนุโลมเข้าในเสียงหนักโดยปริยาย ดังนั้น สิเลสคุณนี้จึงเป็นแดนเกิดแห่งคุณอันรื่นรมย์ด้วยเสียงหนัก

คำว่า สิเลส สำเร็จรูปมาจาก สิลิส ธาตุ (สิเลสเน = แนบชิด, อาศัย) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สิลิสฺสนํ สิเลโส (การอาศัยกัน = การซ้อนกัน ชื่อว่าสิเลสะ) หมายถึงการซ้อนสังโยคของพยัญชนะ ๒ ตัวที่ไม่มีสระคั่น ซึ่งมีครุภาพแห่งบทประพันธ์ โดยปริยาย หมายถึงบทประพันธ์ที่แสดงลักษณะเช่นนั้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สิเลโส นาม พนฺธคารโว, ตปฺปฏิปาทกพนฺโธปฺเยตฺถ สิเลโสติ วุจฺจติ.

แปลว่า: “ความหนักแห่งบทประพันธ์ ชื่อว่า สิเลสะ แม้บทประพันธ์ที่แสดงลักษณะนั้นก็เรียกว่า สิเลสะ ในที่นี้”

คำว่า สิลิฏฺจ สำเร็จรูปมาจาก สิลิส ธาตุ + ต ปัจจัย

คำว่า สิลิฏฺจปท (บทที่อาศัยกัน) คือ บทสังโยคที่มีฐานเดียวกัน

คำว่า สิลิฏฺจปทสํสคฺครมณียคุณาลย มีรูปวิเคราะห์ว่า สิลิฏฺจา จ เต ปทา จาติ สิลิฏฺจปทา, สิลิฏฺจปทานํ สํสคฺโค สิลิฏฺจปทสํสคฺโค, สิลิฏฺจปทสํสคฺเค รมณีโย สิลิฏฺจ-ปทสํสคฺครมณีโย, สิลิฏฺจปทสํสคฺครมณีโย เอว คุโณ สิลิฏฺจปทสํสคฺครมณียคุโณ, สิลิฏฺจปทสํสคฺครมณียคุณสฺส อาลโย สิลิฏฺจปทสํสคฺครมณียคุณาลโย (สิลิฏฐปทสังสัคค-รมณียคุณาลยะ คือ บ่อเกิดแห่งคุณอันรื่นรมย์เพราะการประสมแห่งบทที่อาศัยกัน)

คำว่า สพนฺธคารว มีรูปวิเคราะห์ว่า คุรุโน ภาโว คารวํ, พนฺธสฺส คารวํ พนฺธ-คารวํ, พนฺธคารเวน สห ปวตฺตตีติ สพนฺธคารโว (สพันธคารวะ คือ มีความหนักแห่งบทประพันธ์)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์สิเลสคุณ

๑๔๑. พาลินฺทุวิพฺภมจฺเฉทิ- นขราวลิกนฺติภิ
สา มุนินฺทปทมฺโภช- กนฺติ โว วลิตาวตํ.

แปลว่า: "ขอพระรัศมีแห่งบัวบาทของพระจอมมุนีนั้น ซึ่งกอปรด้วยรัศมีแห่งลำดับพระนขาอันข่มความงามของศศิธรอ่อน จงคุ้มครองท่านทั้งหลาย"

คาถานี้กล่าวแสดงความปรารถนาว่า ขอพระรัศมีแห่งบัวบาทของพระจอมมุนีจงคุ้มครองท่านทั้งหลาย โดยประดับด้วยสิเลสคุณ มีองค์ประกอบ ๒ ประการ คือ

๑. มีบทสังโยคฐานเดียวกันอยู่ใกล้กัน คือ นฺทุ, พฺภ, นฺติ, นฺท, มฺโภ, นฺติ ในบาททั้ง ๔ โดยคำว่า นฺทุ, นฺติ เป็นทันตฐาน ส่วนคำว่า พฺภ, มฺโภ เป็นโอฏฐฐาน

๒. มีอักษรเสียงหนักคือทีฆสระและธนิตอักษร รับสัมผัสกัน คือ บาทแรกมี พา บาทที่ ๒ มี รา บาทที่ ๓ มี สา โภ ส่วนบาทที่ ๔ มี โว, ตา และบาทแรกมีธนิตอักษร คือ ภ ใน วิพฺภม และ ฉ ใน เฉทิ บาทที่ ๒ มี ข ใน นข และ ภ ใน กนฺติภิ บาทที่ ๓ มี ภ ในโภช ส่วนบาทที่ ๔ แม้ไม่มีธนิตอักษรก็มี ตํ ที่เป็นนิคคหีตปรครุแทน

คำว่า วลิตา สำเร็จรูปมาจาก วล ธาตุ (วิลาสจาลสํวเร = งาม, สั่นคลอน, ปิดกั้น) + ต ปัจจัย ในที่นี้ วล ธาตุใช้ในความหมายว่า "ประกอบ" ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า สํยุตฺตา (ประกอบ)

คำว่า อวตํ สำเร็จรูปมาจาก อว ธาตุ (รกฺขเณ = รักษา) + อ ปัจจัย + ตํ วิภัตติ

คำว่า วลิตาวตํ ตัดบทเป็น วลิตา + อวตํ

ตัวอย่างบาลี

อพฺภตีตสหายสฺส อตีตคตสตฺถุโน
นตฺถิ เอตาทิสํ มิตฺตํ ยถา กายคตา สติ.[๓๔]

แปลว่า: “กัลยาณมิตรเช่นนั้น ย่อมไม่มีแก่ผู้ปราศจากสหาย ผู้มีพระศาสดาล่วงลับไป เหมือนดั่งสติที่เป็นไปในกาย”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ มีสังโยคฐานเดียวกันในบาทที่ ๑-๓ โดยบาทแรกมี สฺส บาทที่ ๒ มี ตฺถุ, บาทที่ ๓ มี ตฺถิ, ตฺตํ สังโยคเหล่านี้จัดเข้าในทันตฐาน แม้บาททั้ง ๔ ก็มีทีฆสระรับสัมผัสกัน คือ หา, ตี, โน, ถา, กา, ตา นอกจากนี้ ธนิตอักษรในคาถานี้ก็รับสัมผัสกัน โดยบาทแรกมี ภ ใน อพฺภ บาทที่ ๒ มี ถ ใน สตฺถุโน บาทที่ ๓ มี ถ ใน นตฺถิ ส่วนบาทที่ ๔ มี ถ ใน ยถา ดังนั้น คาถานี้จึงประดับด้วยสิเลสคุณ

ตัวอย่างไทย

แจ้วแจ้วจักจั่นจ้า จับใจ
หริ่งหริ่งเรื่อยเรไร ร่ำร้อง
แซ้งแซวส่งเสียงใส ทราบโสต
แหนงนิ่งนึกนุชน้อง นิ่มเนื้อนวลนาง [๙๓๕]

* * * * * * * *

อุฑารตาคุณ

๑๔๒. อุกฺกํสวนฺโต โย โกจิ คุโณ ยทิ ปตียเต
อุฑาโร'ยํ ภเว เตน สนาถา พนฺธปทฺธติ.

แปลว่า: "คุณธรรมอันสูงส่งอันใดอันหนึ่ง หากปรากฏอยู่ในบทประพันธ์ สัททาลังการนี้ชื่อว่า อุฑารตาคุณ ลำดับแห่งบทประพันธ์ย่อมทรงสง่าด้วยอุฑารตาคุณนั้น"

คาถานี้กล่าวถึงลักษณะของอุฑารตาคุณว่า อุฑารตาคุณ คือ การแสดงคุณธรรมอันสูงส่งน่าอัศจรรย์อย่างใดอย่างหนึ่ง เช่น การพลีชีพเป็นทาน การยอมสละชีพเพื่อรักษาศีล ความเพียรกล้าจนไม่คำนึงถึงชีวิต เป็นต้น บทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยอุฑารตาคุณนี้ ย่อมจะทรงความสง่างามน่าชื่นชมกว่าบทประพันธ์ทั่วไป

คำว่า อุกฺกํส สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + กสิ ธาตุ (ยายเน = ไป) + อ ปัจจัย กสิ ธาตุที่มี อุ บทหน้าใช้ในความหมายว่า อติสย (ยิ่ง, สูงส่ง)

คำว่า อุกฺกํสวนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุกฺกํโส อสฺส อตฺถีติ อุกฺกํสวนฺโต (อุกกังสวันตุ คือ คุณธรรมมีความสูงส่ง)

คำว่า อุฑาร สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + อา บทหน้า + รา ธาตุ (อาทาเน = ถือเอา) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสเยน อาราตีติ อุฑาโร (สัททาลังการที่ถือเอาโดยยิ่ง ชื่อว่า อุฑาระ)

คำว่า อุฑารตา สำเร็จรูปมาจาก อุฑาร ศัพท์ + ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์มี รูปวิเคราะห์ว่า อุฑาโร เอว อุฑารตา (อุฑารตา คือ สัททาลังการที่ถือเอาโดยยิ่งนั่นแหละ) ความจริงชื่อว่า อุฑาร และ อุฑารตา เป็นคำไวพจน์กันดังคำว่า เทว และ เทวตา ท่านใช้ชื่อว่า อุฑาร ในคาถานี้ เพื่อให้ครบแปดพยางค์ในบาท

คำว่า สนาถา มีรูปวิเคราะห์ว่า นาเถน สห วตฺตตีติ สนาถา (สนาถา คือ เป็นไปกับด้วยที่พึ่ง)

คำว่า พนฺธปทฺธติ มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺธสฺส ปทฺธติ พนฺธปทฺธติ (พันธปัทธติ คือ ลำดับแห่งบทประพันธ์)

อุทาหรณ์ของอุทารตาคุณ

๑๔๓. ปาทมฺโภชรโชลิตฺต- คตฺตา เย ตว โคตม
อโห เต ชนฺตโว ยนฺติ สพฺพถา นิรชตฺตนํ

แปลว่า: “ข้าแต่พระโคดมเจ้า หมู่ชนผู้มีสรีระลูบไล้ด้วยเกสรแห่งบัวบาทคู่ของพระองค์นั้น ย่อมบรรลุความไร้ธุลีมลทินโดยสิ้นเชิง น่าอัศจรรย์”

อุทาหรณ์นี้ประกาศคุณธรรมอันน่าอัศจรรย์ของพระพุทธเจ้าให้ปรากฏอย่างสูงส่ง กล่าวคือ แม้ว่าหมู่ชนจะนำร่างเข้าคลุกคลีกับธุลีละอองพระบาทบงกชของพระองค์ แต่แทนที่จะมัวหมองกลับเป็นผู้ปราศจากธุลีคือกิเลส ที่เป็นเช่นนี้ก็ด้วยอานุภาพแห่งศีล สมาธิ ปัญญา และพระเมตตาเป็นต้นของพระพุทธองค์ การพรรณนาในลักษณะนี้เป็นสิ่งอุกฤษฏ์แท้ๆ สัททาลังการอย่างนี้เรียกว่า อุทารตาคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

รโชลิตฺตา นาม สํกิลิฏฺฐา สิยุํ. ตฺวํ ปน ปาทรชสา อุปลิตฺเตปิ สตฺเต นิรเช กโรสีติ ภาโว. อิห ภควโต อุกฺกํสคุโณ ทีปิโต โหติ.

แปลว่า: “ความหมายก็คือธรรมดาว่าผู้ลูบไล้ด้วยละอองธุลี พึงเป็นผู้มัวหมอง แต่พระองค์ทรงกระทำหมู่ชนผู้แม้จะลูบไล้ด้วยละอองธุลีพระบาทให้ปราศจากธุลีมลทิน คันถรจนาจารย์ได้แสดงคุณธรรมอันสูงส่งของพระผู้มีพระภาคไว้ในคาถานี้”

พระสรีระของพระพุทธเจ้านั้นละเอียดอ่อนจนละอองธุลีไม่อาจจะติดเปื้อนได้ ดังได้กล่าวไว้แล้วในคาถา ๑๒๕ ดังนั้น ข้อความในคาถานี้จึงเป็นคำกล่าวโดยปริยาย ด้วยการดำริสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง ตามหลักภาษาเรียกว่า อภูโตปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่นคำว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู) ในคัมภีร์ชาดกมีอุทาหรณ์ว่า

คงฺคา กุมุทินี สนฺตา สงฺขวณฺณา จ โกกิลา
ชมฺพู ตาลผลํ ทชฺชา อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: “เมื่อใดแม่น้ำคงคาสงบดารดาษด้วยดอกบัวกุมุทก็ดี นกดุเหว่าสีขาวเหมือนสังข์ก็ดี ต้นหว้าให้ผลเป็นผลตาลก็ดี เมื่อนั้นเราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา กจฺฉปโลมานํ ปาวาโร ติวิโธ สิยา
เหมนฺติกํ ปาวุรณํ อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: “เมื่อใด ผ้าห่มสามชนิดจะพึงสำเร็จได้ด้วยขนเต่า ใช้เป็นเครื่องกันหนาวในคราวน้ำค้างตกได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา มกสปาทานํ อฏฺฏาโล สุกโต สิยา
ทฬฺโห จ อวิกมฺปี จ อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า:“เมื่อใด เท้ายุงทั้งหลายจะพึงทำเป็นป้อมมั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจจะทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สสวิสาณานํ นิสฺเสณี สุกตี สิยา
สคฺคสฺสาโรหณตฺถาย อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: “เมื่อใด เขากระต่ายจะพึงทำเป็นบันไดเพื่อขึ้นไปสวรรค์ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา นิสฺเสณิมารุยฺห จนฺทํ ขาเทยฺยุ มูสิกา
ราหุญฺจ ปริพาเหยฺยุํ อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: “เมื่อใด หนูทั้งหลายจะพึงไต่บันไดขึ้นไปกัดพระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

ยทา สุราฆฏํ ปิตฺวา มกฺขิกา คณจาริณี
องฺคาเร วาสํ กปฺเปยฺยุํ อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: "เมื่อใด แมลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นหมู่ๆ ดื่มเหล้าหมดหม้อเมาแล้วจะพึงเข้าไปอยู่ในโรงถ่านเพลิง เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่"

ยทา พิมฺโพฏฺจสมฺปนฺโน คทฺรโภ สุมุโข สิยา
กุสโล นจฺจคีตสฺส อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: "เมื่อใด ลาพึงมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับมีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้นทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่"

ยทา กากา อุลูกา จ มนฺตเยยฺยุํ รโหคตา
อญฺญมญฺญํ ปิหเยยฺยุํ อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: "เมื่อใด กากับนกเค้าพึงปรารถนาสมบัติให้แก่กันและกันปรึกษาปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่"

ยทา มุฬาลปตฺตานํ ฉตฺตํ ถิรตรํ สิยา
วสฺสสฺส ปฏิฆาตาย อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: "เมื่อใด รากไม้และใบไม้อย่างละเอียด พึงเป็นร่มมั่นคงป้องกันฝนได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่"

ยทา กุลโก สกุโณ ปพฺพตํ คนฺธมาทนํ
ตุณฺเฑนาทาย คจฺเฉยฺย อถ นูน ตทา สิยา.

แปลว่า: "เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึงเอาจงอยปากคาบภูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่"

ยทา สามุทฺทิกํ นาวํ สยนฺตํ สวฏฺฏากรํ
เจโฏ อาทาย คจฺเฉยฺย อถ นูน ตทา สิยา.[๓๖]

แปลว่า: “เมื่อใด เด็กๆ พึงจับเรือใหญ่อันประกอบด้วยเครื่องยนต์และใบพัด กำลังแล่นไปในสมุทรไว้ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่”

คำว่า ปาทมฺโภชรโชลิตฺตคตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทานิเยว อมฺโภชานิ ปาทมฺโภชานิ, ปาทมฺโภชานํ รชานิ ปาทมฺโภชรชานิ, ปาทมฺโภชรเชหิ ลิตฺตานิ คตฺตานิ เยสนฺติ ปาทมฺโภชรโชลิตฺตคตฺตา (ปาทัมโภชรโชลิตตคัตตะ คือ ผู้มีร่างกายลูบไล้แล้วด้วยเกสรแห่งบงกชคือพระบาท)

คำว่า นิรชตฺตน มีรูปวิเคราะห์ว่า รเชหิ นิคฺคตา นิรชา, นิรชานํ ภาโว นิรชตฺตนํ (นิรชัตตนะ คือ ความเป็นผู้ออกแล้วจากธุลี)

ตัวอย่างบาลี

กามํ มํ สิวโย สพฺเพ ปพฺพาเชนฺตุ หนนฺตุ วา
เนว ทานา วิรมิสฺสํ กามํ ฉินฺทนฺตุ สตฺตธา.[๓๗]

แปลว่า: “ถึงชาวกรุงสิพีทั้งมวลจะขับไล่เรา หรือจะเข่นฆ่าเรา หรือตัดเราให้เป็น ๗ ท่อนก็ตามเถิด เราจะไม่งดการให้เลย”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ แสดงความสูงส่งแห่งการบริจาคทาน จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ ทั้งบริบูรณ์ด้วยทานวีรรส คือรสอาจหาญในการบริจาคทาน (ดู ปริจเฉทที่ ๕ คาถา ๓๖๓)

ตํ โข ภวนฺตํ โคตมํ เอวํ กลฺยาโณ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต “อิติปิ โส ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ วิชฺชาจรณสมฺปนฺโน สุคโต โลกวิทู อนุตฺตโร ปุริสทมฺมสารถิ สตฺถา เทวมนุสฺสานํ พุทฺโธ ภควาติ. โส อิมํ โลกํ สเทวกํ สมารกํ สพฺรหฺมกํ สสฺสมณพฺราหฺมณึ ปชํ สเทวมนุสฺสํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทติ. โส ธมฺมํ เทเสสิ อาทิกลฺยาณํ มชฺเฌกลฺยาณํ

ปริโยสานกลฺยาณํ สาตฺถํ สพฺยญฺชนํ เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ ปกาเสสิ. สาธุ โข ปน ตถารูปานํ อรหตํ ทสฺสนํ โหตี”ติ.[๓๘]

แปลว่า: “เกียรติคุณอันงามของท่านโคตมะพระองค์นั้นขจรไปแล้วอย่างนี้ว่า “‘แม้เพราะเหตุนี้ พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ถึงพร้อมด้วยความรู้และความประพฤติ เป็นผู้เสด็จไปดีแล้ว ทรงรู้แจ้งโลก ทรงเป็นสารถีฝึกบุรุษที่ควรฝึก ไม่มีใครยิ่งกว่า ทรงเป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ทรงเป็นผู้รู้แจ้ง ทรงเป็นผู้อธิบายธรรม’

พระองค์ทรงหยั่งรู้กระทำให้แจ้งโลกนี้พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลกแล้ว สั่งสอนเหล่าสัตว์พร้อมทั้งสมณะ พราหมณ์ เทพและมนุษย์ ทรงแสดงธรรมงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ทรงประกาศพรหมจรรย์พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะหมดจดบริบูรณ์ อนึ่ง การพบเห็นพระอรหันต์เช่นนั้นเป็นการดี”

ข้อความข้างต้นนี้ประกาศคุณธรรมอันสูงส่งของพระพุทธเจ้าอย่างน่าอัศจรรย์ว่า พระองค์ทรงเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ

* * * * * * * *

พึงประพันธ์อุทารตาคุณ

๑๔๔. เอวํ ชินานุภาวสฺส สมุกฺกํโสตฺร ทิสฺสติ
ปญฺญวา วิธินาเนน จินฺตเย ปร'มีทิสํ.

แปลว่า: "โดยประการดังนี้ ความสูงส่งแห่งชินานุภาพย่อมปรากฏชัด ในคาถาข้างต้นนี้ ท่านผู้มีปัญญาพึงคิดแต่งบทประพันธ์อื่นๆ เช่นนี้ ด้วยวิธีนี้"

ครึ่งคาถาแรกอธิบายว่า คาถา ๑๔๓ กล่าวถึงความสูงส่งแห่งชินานุภาพ จึงจัดเข้าในอุทารตาคุณ ส่วนครึ่งคาถาหลังชักชวนให้กวีแต่งบทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยอุทารตาคุณเช่นนี้ ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว

ตัวอย่างบาลี

อตฺถีนํ กปณา ทิฏฺฐิ ตฺวํมุเข ปติตา'สกึ
ตทวตฺถา ปุโน เทว นาญฺญสฺส มุขมิกฺขเต.[๓๙]

แปลว่า: "ข้าแต่สมมุติเทพ ดวงตาที่ยากไร้ของยาจกได้ประสบกับพระพักตร์ของพระองค์เพียงครั้งเดียวระยะเวลานั้นย่อมจะไม่แลดูพักตร์ของผู้อื่นอีกเลย"

คาถานี้กล่าวถึงคุณธรรมอันสูงส่งยิ่ง ในการบริจาคทานของพระราชาว่า เมื่อบรรดาเหล่ายาจกได้เห็นพระพักตร์ที่เปี่ยมด้วยความการุญแล้ว ย่อมไม่แลดูพักตร์ของผู้อื่นอีก เพราะพวกเขาได้รับสิ่งที่ตนต้องการจากพระราชานั้นแล้ว

* * * * * * * *

อุทารตาคุณอีกนัยหนึ่ง

๑๔๕. อุทาโร โสปิ วิญฺเญยฺโย ยํ ปสตฺถวิเสสนํ
ยถา กีฬาสโร ลีลา- หาโส เหมงฺคทาทโย.

แปลว่า: “บทวิเสสนะที่น่าชมเชย ก็พึงทราบว่าเป็นอุทารตาคุณ เช่น กีฬาสโร (สระเล่นน้ำ) ลีลาหาโส (การยิ้มงาม) เหมงฺคท (กำไลทอง) เป็นต้น”

อุทารตาคุณที่กล่าวไว้แล้วในคาถาก่อน หมายถึง การกล่าวถึงคุณธรรมอันสูงส่ง ตามนัยนี้ คำว่า อุทาร ใช้ในความหมายว่า “สูงส่ง” มีอุทารตาคุณอีกประเภทหนึ่งที่เกี่ยวกับการใช้บทวิเสสนะมาขยายความ เพื่อแสดงการชมเชย ตามนัยหลังนี้ใช้ในความหมายว่า “ชมเชย”

ฎีกาใหม่กล่าวว่าอุทารตาคุณนี้ย่อมสำเร็จด้วยการพ้นจากพันธผรุสโทษ คือ โทษหยาบคายในบทประพันธ์ และคามมโทษ คือโทษไม่สุภาพ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อยมุทาโร พนฺธผรุสคามฺมาทิโทสปริจฺจาเคน สิชฺฌติ.

แปลว่า: “อุทารตาคุณนี้ย่อมสำเร็จด้วยการสละโทษคือพันธผรุสโทษและคามมโทษเป็นต้น”

ท่านแสดงตัวอย่างของอุทารตาคุณตามนัยนี้ว่า กีฬาสโร (สระเล่นน้ำ) คำนี้แปลตามศัพท์ว่า “สระเพื่อการเล่น” คำว่า กีฬา (เล่น) เป็นบทวิเสสนะชมเชยสระ คำว่า ลีลา-หาโส แปลว่า “การยิ้มงาม” โดยคำว่า ลีลา (งาม) ชมเชยการยิ้ม ส่วนคำว่า เหมงฺคท แปลว่า “กำไลทอง” โดยคำว่า เหม (ทอง) เป็นบทวิเสสนะชมเชยกำไลเท้าคือ องฺคท

อาทิ ศัพท์ใน เหมงฺคทาทโย หมายเอา กุสุมทาม (พวงดอกไม้) และ มณิเมขลา (เข็มขัดแก้วมณี) เป็นต้น ดังคำอธิบายในฎีกาเก่าว่า

อาทิสทฺเทน กุสุมทามมณิเมขลาทีนํ สงฺคโห.

แปลว่า: “ด้วย อาทิ ศัพท์รวบรวมคำว่า กุสุมทาม และ มณิเมขลา เป็นต้น”

บทว่า ยํ ในบาทที่ ๒ เป็นรูปนปุงสกลิงค์ตามบทวิเสสยะว่า วิเสสนํ ส่วนบทว่า โส (วิเสสนสทฺโท) เป็นรูปปุงลิงค์ตามบทวิกติกัตตาว่า อุทาโร การเพิ่มบทว่า สทฺโท ท้าย วิเสสน ใน วิเสสนสทฺโท ส่งผลให้คำว่า วิเสสน เปลี่ยนจากนปุงสกลิงค์เป็นรูปปุงลิงค์ว่า วิเสสนสทฺโท โดยยังคงความหมายเดิมไว้ การเปลี่ยนลิงค์ในฐานะต่างๆ นั้น มี ๓ วิธี คือ

๑. เพิ่มคำที่มีอรรถเฉพาะแต่มีความหมายเดิม คือ ศัพท์ว่า วิเสสน (วิเสสนะ) เป็นนปุงสกลิงค์ เมื่อเพิ่ม สทฺท (ศัพท์) ท้าย วิเสสน ก็จะมีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า วิเสสนสทฺโท (วิเสสนศัพท์) การเพิ่มคำในลักษณะเช่นนี้ ไม่จัดว่าเป็นคำใหม่ หากแต่ถือว่ายังเป็นคำเดิม เพราะมีความหมายเดิม ดังคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ปริจเฉท ๑ ข้อ ๓๗) กล่าวว่า เอกเทสวิกตํ อนญฺญํว (รูปที่ต่างกันบางส่วน เป็นเหมือนมิได้เป็นรูปอื่น)

๒. ประกอบตัพภาวศัพท์ คือ ศัพท์ที่มีอรรถของบทที่ตนประกอบอยู่นั้น ไม่มีอรรถเฉพาะใดๆ เช่น คำว่า ทิฏฺฐิ (ความเห็นผิด) เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อประกอบตัพภาวศัพท์ มี คต อนฺต เป็นต้น ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า ทิฏฺฐิคตํ (ความเห็นผิด) ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺฐตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมตกไปในที่สุดแห่งบท เพื่อความสละสลวยแห่งคำ)

๓. ลงสกัตถปัจจัย คือ ปัจจัยที่มีอรรถของตน = อรรถในบทที่ตนประกอบร่วม เช่น คำว่า เทว (เทพ) เป็นปุงลิงค์ เมื่อลงสกัตถปัจจัยมี ณฺย ณิก ตา เป็นต้น ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ว่า เทวตา (เทวดา) ดังคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๑๒) ว่า สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ (บทที่ลงสกัตถปัจจัยย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์ไปจากรูปเดิม)

อนึ่งการเปลี่ยนลิงค์ตามบทวิกติกัตตานี้เป็นวิธีใช้ทั่วไปในพระบาลี ขอนำอุทาหรณ์มาแสดงในที่นี้ ดังต่อไปนี้

เอตเมว โข ปน สญฺโญชนํ เอตํ นีวรณํ, ยทิทํ มุสาวาโท.[๙๐]

แปลว่า: "การพูดเท็จเป็นสัญโญชน์ เป็นนิวรณ์"

คำว่า มุสาวาโท เป็นปุงลิงค์ แต่คำว่า เอตํ ใน เอตเมว เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ตาม สญฺโญชนํ และ นีวรณํ คำว่า เอตํ ในที่นี้จึงหมายถึงคำว่า มุสาวาทรูปํ (สภาพคือมุสาวาท) ส่วนคำว่า ยทิทํ เป็นลิงควิปัลลาสคือเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นรูปปุงลิงค์ ตาม มุสาวาโท ว่า โย อยํ กลับใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ยทิทํ

*เอต*เมว โข ปน สญฺโญชนํ เอตํ นีวรณํ, ยทิทํ ปิสุณวาจา.[๔๑]

แปลว่า: "การพูดส่อเสียดเป็นสัญโญชน์ เป็นนิวรณ์"

คำว่า ปิสุณวาจา เป็นอิตถีลิงค์ แต่คำว่า เอตํ ใน เอตเมว เป็นรูปนปุงสกลิงค์ ตาม สญฺโญชนํ และ นีวรณํ คำว่า เอตํ ในที่นี้จึงหมายถึงคำว่า ปิสุณวาจารูปํ (สภาพคือปิสุณวาจา) ส่วนคำว่า ยทิทํ เป็นลิงควิปัลลาสคือเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรใช้เป็นรูปอิตถีลิงค์ตาม ปิสุณวาจา ว่า ยา อยํ กลับใช้เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ยทิทํ

อหญฺเจว โข ปน ธมฺมํ เทเสยฺยํ, ปเร จ เม น อาชาเนยฺยุํ. *โส* มมสฺส กิลมโถ. *สา* มมสฺส วิเหสา.[๔๒]

แปลว่า: "ถ้าเราจะพึงแสดงธรรม สัตว์เหล่าอื่นจะไม่พึงรู้แจ้งธรรมของเรา ข้อนั้นจะพึงเป็นความเหน็ดเหนื่อยลำบากของเรา"

คำว่า โส หมายถึง มม ธมฺมเทสนาภาโว ปเรสํ อนาชานนภาโว จ (ภาวะคือการแสดงธรรมของเรา และภาวะคือการไม่รู้แจ้งของผู้อื่น) มีรูปเป็นปุงลิงค์ตาม กิลมโถ คำว่า สา หมายถึง มม ธมฺมเทสนา ปเรสํ อนาชานนา จ (การแสดงธรรมของเราและการไม่รู้แจ้งของผู้อื่น) ก็มีรูปเป็นอิตถีลิงค์ตาม วิเหสา

ฉบับแปลของอาจารย์แย้ม มีรูปในบาทที่ ๒ ว่า โย ปสฏฺจวิเสสโน โดยถือว่าคำว่า โย เป็นบทวิเสสนะของปาฐเสสะว่า พนฺโธ จึงจะสอดคล้องกับรูปปุงลิงค์ว่า อุฬาโร โสปิ วิญฺเญยฺโย ความเห็นนี้ไม่ตรงกับคำอธิบายในฎีกาเก่าและใหม่ที่อธิบายเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า ยํ ปสตฺถํ สิลาฆนียํ วิเสสนํ อุปาทิยติ (บทวิเสสนะใดน่าชมเชย ย่อมถูกถือเอา) และ

ยํ ปสตฺถวิเสสนํ ปสํสนียวิเสสนํ โหติ (บทวิเสสนะที่น่าชมเชยใด มีอยู่)

แม้รูปว่า ปสฏฺฐ ตามฉบับแปลของอาจารย์แย้มก็ไม่ถูกไวยากรณ์ กล่าวคือ คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + สํส ธาตุ (ปสํสเน = ชมเชย) + ต ปัจจัย ปทรูปสิทธิปกรณ์ (อธิบาย สูตร ๖๒๘) กล่าวว่าให้แปลง สฺต เป็น ตฺถ ด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น เหมือนรูปว่า นิวตฺถ (นิ บทหน้า + วส ธาตุ + ต ปัจจัย) นิวตฺถพฺพ (นิ บทหน้า + วส ธาตุ + ตพฺพ ปัจจัย) ปสตฺถิ (ป บทหน้า + สํส ธาตุ + ติ ปัจจัย)

ด้วยเหตุนี้ รูปว่า ยํ ปสตฺถวิเสสนํ จึงควรเป็นปาฐะเดิมของคัมภีร์นี้

คำว่า กีฬาสร มีรูปวิเคราะห์ว่า กีฬาย กโต สโร กีฬาสโร (กีฬาสระ คือ สระที่บุคคลสร้างไว้เพื่อการเล่น)

คำว่า ลีลาหาส มีรูปวิเคราะห์ว่า ลีลาย ยุตฺโต หาโส ลีลาหาโส (ลีลาหาสะ คือการยิ้มอันกอปรด้วยความงาม)

คำว่า เหมงฺคท มีรูปวิเคราะห์ว่า เหเมน ปกตํ เหมํ, เหมํ องฺคทํ เหมงฺคทํ (เหมังคทะ คือ กำไลเท้าที่ทำด้วยทอง)

ตัวอย่างบาลี

อจฺโฉทิกา ปุถุสิลา โคนงฺคุลมิคายุตา
อมฺพุเสวาลสญฺฉนฺนา เต เสลา รมยนฺติ มํ.[๔๓]

แปลว่า: “ภูเขาหินอันกว้างใหญ่ไพศาลมีน้ำไหลใสสะอาด มีฝูงค่างและฝูงเนื้อฟานคลาคล่ำดารดาษไปด้วยน้ำและสาหร่าย ย่อมทำเราให้รื่นรมย์ใจยิ่งนัก”

คาถานี้กล่าวพรรณนาภูเขาว่าน่าเพลิดเพลินด้วยบทวิเสสนะว่า อจฺโฉทิกา (มีน้ำไหลใสสะอาด) ปุถุสิลา (ภูเขาหินอันกว้างใหญ่ไพศาล) โคนงฺคุลมิคายุตา (มีฝูงค่างและฝูงเนื้อฟานคลาคล่ำ) อมฺพุเสวาลสญฺฉนฺนา (ดารดาษไปด้วยน้ำและสาหร่าย) จึงประดับด้วยอุทารตาคุณ

ตัวอย่างไทย

ดวงประยงลงลับอับไศล   อรุณไขขาวกระจ่างกลางเวหา
อุทัยส่องแสงทองรองเรืองตา   ปักษาแซ่ร้องจากรังเรียง
มานุคไพรไขขันสนั่นก้อง   ดุเหว่าร้องไพเราะเสนาะเสียง
เรไรหมู่ภู่แมลงหวี่มีสำเนียง   เสนาะเพียงขับขานบรรสานพิณ[๙๔]

* * * * * * * *

กันติคุณ

๑๔๖. โลกิยตฺถานติกฺกนฺตา กนฺตา สพฺพชนานปิ
กนฺติ นามา'ติวุตฺตสฺส วุตฺตา สา ปริหารโต
ยถา "มุนินฺท" อิจฺจาทิ.

แปลว่า: "การตกแต่งเสียงอันเป็นที่ชื่นชอบของชนทั้งมวล ไม่ล่วงพ้นไปจากอรรถที่ประจักษ์ชัดในโลก ชื่อว่า กันติคุณ กันติคุณนั้นได้กล่าวไว้ในตอนแก้ไขอติวุตตโทษ ดังอุทาหรณ์ว่า มุนินฺท เป็นต้น"

คาถานี้กล่าวถึงสัททาลังการประเภทที่ ๘ เรียกว่า กันติคุณ คือ ความน่าพึงใจ หมายความว่า เป็นสิ่งที่คนทั้งปวงปรารถนากัน กวีก็ปรารถนา คนทั่วไปก็ปรารถนาและมิใช่เป็นข้อที่เกินไปจากวิสัยของโลก ถึงกับจะเป็นไปไม่ได้ การเรียบเรียงบทประพันธ์ที่ประกอบด้วยสัททาลังการอันเป็นที่ปรารถนาเช่นนั้น จัดว่าประดับด้วยกันติคุณ

กันติคุณนี้ขัดแย้งกับอติวุตตโทษ คือ โทษพูดเกินไป ในเมื่อบทประพันธ์พ้นไปจากอติวุตตโทษ ก็จัดว่าประดับด้วยกันติคุณ อุทาหรณ์ของสัททาลังการประเภทนี้ ท่านผู้แต่งได้กล่าวไว้แล้วในตอนที่กล่าวถึงการแก้ไขอติวุตตโทษ คาถา ๙๕ ว่า

มุนินฺทจนฺทสมฺภูต- ยโสราสิมรีจินํ
สกโลปฺย'ย'มากาโส นา'วกาโส วิชมฺภเน.

แปลว่า: "ท้องฟ้าแม้ทั้งหมดนี้จะไม่ว่างเลย ในเมื่อรัศมีคือกองเกียรติยศอันปรากฏจากดวงจันทร์คือพระจอมมุนีแผ่ซ่านออก"

ข้อความในคาถาข้างต้นนี้มุ่งแสดงว่า "เกียรติยศของพระจอมมุนีฟุ้งขจรไปถึงภวัคคภูมิจนท้องฟ้าทั้งหมดไม่มีที่ว่าง" เป็นความจริงดังพระพุทธวจนะว่า กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต (เกียรติคุณขจรไปแล้ว)[๙๕] ดังนั้น ข้อความนั้นจึงไม่พูดเกินไปจากวิสัยของโลก ประดับด้วยกันติคุณ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อติวุตฺตโทสปริหารโต เอว กนฺติยา สิทฺธตฺตา ตสฺส ลกฺขิโย เอว

เอติสฺสา โหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: “ความหมายก็คือ อุทาหรณ์ของอติวุตตโทษเป็นตัวอย่างของกันติคุณนี้ เพราะกันติคุณสำเร็จด้วยการแก้ไขอติวุตตโทษ”

คาถานี้มี ๕ บาท บาทที่ ๕ แสดงอุทาหรณ์ของกันติคุณ ตามที่ได้กล่าวไว้แล้ว

ตัวอย่างบาลี

ยํ น ทิฏฺฐํ ปุราเณหิ ติตฺถิยาจริเยหิปิ
ตํ ปทํ สุกุมารีหิ สตฺตวสฺสาหิ เวทิตํ.[๔๖]

แปลว่า: “พระนิพพานใดที่เจ้าลัทธิทั้งหลายในปางก่อนมิได้รู้เห็นแล้ว เด็กหญิงงามอายุ ๗ ขวบ ได้รู้แจ้งพระนิพพานนั้น”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวชมเชยพระผู้มีพระภาคว่าเป็นผู้แนะนำธรรมอย่างยอดเยี่ยมแม้กระทั่งเด็กหญิงอายุ ๗ ขวบก็ได้บรรลุพระนิพพานที่เจ้าลัทธิทั้งหลายในกาลก่อนมิได้รู้เห็น ทั้งไม่เป็นการพูดเกินไปเพราะเป็นความจริงที่ประจักษ์ในโลก จึงเป็นที่พึงใจของชนทั้งหมด ประดับด้วยกันติคุณ

คำว่า โลกิยตฺถานติกฺกนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า โลเก วิทิโต โลกิโย, โลกิโย จ โส อตฺโถ จาติ โลกิยตฺโถ, โลกิยตฺถํ อนติกฺกนฺตา โลกิยตฺถานติกฺกนฺตา (โลกิยัตถานติกกันตะ คือ ไม่ล่วงพ้นอรรถที่ประจักษ์ในโลก)

ตัวอย่างไทย

เพื่อนกิน สิ้นทรัพย์แล้ว แหนงหนี
หาง่าย หลายหมื่นมี มากได้
เพื่อนตาย ถ่ายแทนชี- วาตตม์
หายาก ฝากผีไข้ ยากแท้จักหา ฯ[๔๗]

* * * * * * *

อัตถพยัตติคุณ

๑๔๗. อตฺถพฺยตฺตาภิเธยฺยสฺสา- เนยฺยตา สทฺทโตตฺถโต
สายํ ตทุภยา เนยฺย- ปริหาเร ปทสฺสิตา.
ยถา "มรีจิ"จฺจาทิ จ "มโนนุรญฺชโน"จฺจาทิ.

แปลว่า: "การไม่นำมา[แสดง]โดยศัพท์และอรรถของข้อความ[ที่เรียบเรียง] ชื่อว่า อัตถพยัตติคุณ อัตถพยัตติคุณโดยศัพท์และอรรถทั้งสองนั้น มีแสดงไว้ในการแก้ไขเนยยโทษ ดังอุทาหรณ์ว่า มรีจิ เป็นต้น และ มโน-นุรญฺชโน เป็นต้น"

คาถานี้กล่าวถึงสัททาลังการประเภทที่ ๙ ซึ่งเรียกว่า อัตถพยัตติคุณ คือ ความเป็นไปแจ่มแจ้งของอรรถกล่าว คือ ไม่มีข้อความที่ซ่อนเร้นพึงนำมาแสดงโดยศัพท์หรือโดยอรรถที่รู้ได้โดยอ้อม ทุกๆ ข้อล้วนมีความหมายแจ่มแจ้งไม่คลุมเครืออ่านแล้ว ฟังแล้วเข้าใจได้ทันที

อัตถพยัตติคุณนี้มี ๒ ประเภท คือ

๑. อัตถพยัตติคุณโดยศัพท์
๒. อัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

อัตถพยัตติคุณนี้มีได้ด้วยการล่วงพ้นเนยยโทษ คือ โทษมีอรรถอื่นเพิ่ม อุทาหรณ์ของอัตถพยัตติคุณโดยศัพท์และอรรถได้แสดงไว้ในปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๘๑ ว่า มรีจิ เป็นต้น และคาถา ๘๒ ว่า มโนนุรญฺชโน เป็นต้น ตามลำดับ พึงย้อนไปดูคำอธิบายในคาถาเหล่านั้น

อนึ่ง เมื่อพยากิณณโทษที่ทำให้บทสับสนมีปรากฏในบทประพันธ์ ความแจ่มแจ้งของอรรถย่อมไม่มี ฎีกาเก่าจึงกล่าวว่า อัตถพยัตติย่อมมีด้วยการพ้นจากพยากิณณโทษอีก

คำว่า อตฺถพฺยตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถสฺส พฺยตฺติ อตฺถพฺยตฺติ (อัตถพยัตติ คือ ความแจ่มแจ้งของอรรถ)

คำว่า อเนยฺยตา มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ เนยฺยํ อสฺสาติ อเนยฺโย, อเนยฺยสฺส ภาโว อเนยฺยตา (อเนยยตา คือ ความเป็นแห่งอรรถที่ไม่มีบทพึงนำมา)

คำว่า ตทุภย ประกอบรูปศัพท์มาจาก ต ศัพท์ + อุภ ศัพท์ + อย ปัจจัย ใน อวยวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เต จ เต อุโภ สทฺทตฺถา จาติ ตทุโภ, ตทุโภ อวยวา เอติสฺสาติ ตทุภยา (ตทุภยะ คือ มีส่วนคือศัพท์และอรรรถทั้งสองนั้น)

คำว่า เนยฺยปริหาร มีรูปวิเคราะห์ว่า เนยฺยสฺส ปริหาโร เนยฺยปริหาโร (เนยย-ปริหาระ คือ ปริจเฉทเป็นที่แก้ไขแห่งเนยยโทษ)

คำว่า อตฺถพฺยตฺตาภิเธยฺยสฺสาเนยฺยตา ตัดบทเป็น อตฺถพฺยตฺติ + อภิเธยฺยสฺส + อเนยฺยตา

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของอัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

ปุน อตฺเถน ยถา.

อัตถพยัตติคุณโดยอรรถ มีอุทาหรณ์อีกว่า

๑๔๘. สภาวามลตา ธีร มุธา ปาทนเขสุ เต
ยโต เต'วนตานนฺต- โมฬิจฺฉายา ชหนฺติ โน.

แปลว่า: "ข้าแต่พระธีรเจ้า สภาพไร้มลทินตามธรรมชาติในพระนขาแห่งพระบาทของพระองค์ เห็นจะเปล่าประโยชน์ เพราะพระนขานั้นมิได้ละแสงมงกุฎของผู้น้อมประณตมิรู้สิ้น"

คันถรจนาจารย์แสดงอุทาหรณ์ของอัตถพยัตติคุณโดยอรรถซึ่งไม่เป็นเนยยโทษในคาถานี้อีก ทั้งนี้เพื่อย้ำข้อความนี้ให้ชัดเจน ความหมายของคาถานี้ คือ ความผุดผ่องแห่งพระนขาระคนเป็นอันเดียวกันกับแสงมงกุฎของเหล่ามนุษย์และเทวดาผู้น้อมประณตจึงไม่ประจักษ์ชัดแก่ผู้พบเห็น ดังนั้น ท่านผู้แต่งจึงกล่าวในลักษณะดำริว่า ความผุดผ่องแห่งพระนขาเป็นสภาพหาประโยชน์มิได้ แม้ว่าท่านจะไม่กล่าวไว้โดยตรงว่า "มนุษย์และเทวดาน้อมไหว้พระบาทบงกชเป็นนิตย์" แต่ข้อความนี้ก็เป็นที่รู้ได้ชัดโดยปริยาย ด้วยคำว่า "มิได้ละแสงมงกุฎของผู้น้อมประณตมิรู้สิ้น" ข้อความดังกล่าวนี้แจ่มแจ้งแก่ผู้อ่านผู้ฟังโดยไม่ต้องนำความอื่นมาคิดเลย คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ จนฺทกิรณสนฺนิภานํ นขรํสีนํ สมีเป โมฬีนํ นขรํสีหิ อมทฺทิตสกกนฺติยุตฺตภาวมาปชฺชนํ ตาทิสานํ นิรนฺตรปฺปณามาภาวาภาวโต ขตฺติยาทีนํ มุนินฺทปาทารวินฺททฺวนฺเท นิรนฺตรปฺปณาโม สามตฺถิยา วิภูตํ คมฺยเต.

แปลว่า: "การถึงสภาพที่มงกุฎประกอบด้วยแสงของตนไม่ถูกรัศมีพระนขาข่มไว้ในที่ใกล้แห่งรัศมีพระนขาที่คล้ายแสงจันทร์ จัดว่าเป็น

ความนอบน้อมเสมอของเหล่ากษัตริย์เป็นต้นในบัวบาทคู่ของพระจอมมุนี
ย่อมเป็นที่รู้ประจักษ์โดยปริยายเพราะมีความนอบน้อมเสมอแห่งบุคคล
เหล่านั้น”

คำว่า อวนตานนฺตโมฬิจฺฉายา มีคำแปล ๒ นัยตามฎีกา คือ ตามนัยแรก แปลตามศัพท์ว่า “แสงแห่งมงกุฎของอนันตนาคราชผู้น้อมประณตแล้ว” นัยต่อมาแปลว่า “แสงแห่งมงกุฎอันหาที่สุดมิได้ของผู้น้อมประณตแล้ว” มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อวนโต จ โส อนนฺโต จาติ อวนตานนฺโต, อวนตานนฺตสฺส โมฬิ อวนตานนฺตโมฬิ, อวนตานนฺตโมฬิโน ฉายา อวนตานนฺตโมฬิจฺฉายา (อวนตานันตโมฬิจฉายา คือ แสงแห่งมงกุฎของอนันตนาคราชผู้น้อมประณตแล้ว) หรือ อนนฺตา จ เต โมฬี จาติ อนนฺตโมฬี, อวนตานํ อนนฺตโมฬี อวนตานนฺตโมฬี, อวนตานนฺตโมฬีนํ ฉายา อวนตานนฺตโมฬิจฺฉายา (อวนตานันตโมฬิจฉายา คือ แสงแห่งมงกุฎอันหาที่สุดมิได้ของผู้น้อมประณตแล้ว)

คำว่า สภาวามลตา มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส ภาโว สภาโว, สภาเวน อมลา สภาวามลา, สภาวามลานํ ภาโว สภาวามลตา (สภาวามลตา คือ ความไม่มีมลทินโดยสภาพของตน)

คำว่า เตวนตานนฺตโมฬิจฺฉายา ตัดบทเป็น เต + อวนต + อนนฺต + โมฬิ + ฉายา

ตัวอย่างบาลี

อพฺภตีตา จ เย พุทฺธา วตฺตมานา อนาคตา
ธเชนาเนน สุชฺฌนฺติ ตสฺมา เอเต นมสฺสิยา.[๙๘]

แปลว่า: “พระพุทธเจ้าเหล่าใดทั้งอดีตปัจจุบันและอนาคต ท่านเหล่านั้น
ย่อมบริสุทธิ์ด้วยธงชัยนี้ ดังนั้น จึงควรนอบน้อมพระพุทธเจ้าเหล่านั้น”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ควรนบไหว้ โดยมีคำแสดงเหตุปรากฏอยู่ในคาถาว่า ตสฺมา (เพราะพระพุทธเจ้าทั้งอดีต ปัจจุบัน และอนาคต ย่อมบริสุทธิ์

ด้วยธงชัย) จึงมีอรรถแจ่มแจ้ง ประดับด้วยอัตถพยัตติคุณโดยศัพท์

ตัวอย่างบาลี

พหุสฺสุโต จ เมธาวี สีเลสุ จ สมาหิโต
เจโตสมถานุยุตฺโต อปิ มุทฺธนิ ติฏฺฐตุ.[๔๙]

แปลว่า: "ส่วนภิกษุผู้เป็นพหูสูต มีปัญญา ตั้งมั่นดีในศีล เพียรเจริญความสงบใจเนืองๆ อยู่ ขอจงมาสถิตบนกระหม่อมของเราเถิด"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ แสดงความนอบน้อมภิกษุผู้น่าเคารพนับถือ โดยกล่าวว่าจงมาสถิตบนกระหม่อม จึงประดับด้วยอัตถพยัตติคุณโดยอรรถ

* * * * * * * *

สมาธิคุณ

๑๔๙. “พนฺธสาโร”ติ มญฺญนฺติ ยํ สมคฺคาปิ วิญฺญุโน
ทสฺสนาวสรํ ปตฺโต สมาธิ นาม'ยํ คุโณ.

แปลว่า: “ผู้รู้ทั้งหมดย่อมสำคัญสัททาลังการอันใดว่าเป็นแก่นของบทประพันธ์ สัททาลังการนี้ชื่อว่า สมาธิ ถึงโอกาสที่จะแสดงแล้ว”

ตั้งแต่คาถานี้เป็นต้นไป พระสังฆรักขิตะจะกล่าวถึงความหมายและประเภทของสมาธิคุณซึ่งเป็นสัททาลังการประการสุดท้าย แต่ท่านกล่าวคาถานี้ไว้เป็นบทนำของสมาธิคุณก่อนเพื่อแสดงว่าสมาธิคุณเป็นสัททาลังการที่ผู้รู้ทั้งหมดชมเชยว่าเป็นแก่นของบทประพันธ์ทั้ง ๓ คือ คัชชะ (ร้อยแก้ว) ปัชชะ (ร้อยกรอง) และวิมิสสะ (ร้อยแก้วผสมร้อยกรอง) แก่นของบทประพันธ์ดังกล่าว คือ จิตวิญญาณของบทประพันธ์ที่เปรียบเสมือนจิตวิญญาณของสิ่งที่มีชีวิตที่พวกพราหมณ์เชื่อว่าไม่ดับสูญตามกาลเวลา สมาธิคุณดังกล่าวนี้ย่อมเป็นที่ทราบกันในหมู่ผู้รู้ทั่วๆ ไป บทประพันธ์ใดขาดคุณข้อนี้บทประพันธ์นั้นปราศจากจิตวิญญาณ

คำว่า พนฺธสาร มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺธสฺส สาโร พนฺธสาโร (พันธสาระ คือ แก่นของบทประพันธ์)

คำว่า ทสฺสนาวสร มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสฺสเน อวสรํ ทสฺสนาวสรํ (ทัสสนาวสระ คือ โอกาสในการแสดง)

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอลุตตสมาสว่า ทสฺสนาวสรํ ปตฺโต ทสฺสนาวสรํ-ปตฺโต (ทัสสนาวสรังปัตตะ คือ ถึงโอกาสในการแสดงแล้ว) แต่อลังการทุกฉบับมีรูปที่ไม่ใช่สมาสว่า ทสฺสนาวสรํ ปตฺโต สันนิษฐานว่าสมัยก่อนน่าจะเป็นรูปสมาสว่า ทสฺสนาวสรปฺ-ปตฺโต เหมือนบทสมาสคือ สุขปฺปตฺโต (ผู้ถึงสุข) แต่อักขระวิบัติไปด้วยการจารกันต่อๆ มา

* * * * * * * *

ความหมายของสมาธิคุณ

๑๕๐. อญฺญธมฺโม ตโตญฺญตฺถ โลกสีมานุโรธโต
สมฺมา อาธียเตจฺเจโส สมาธีติ นิรุจฺจติ.

แปลว่า: "สภาพของสิ่ง[ที่มีจริง]อื่น ย่อมถูกยกขึ้นไว้ในสิ่ง[ที่ไม่มีจริง]อื่น จากนั้นอย่างเหมาะสม โดยคล้อยตามความเข้าใจของชาวโลก ดังนั้น สัททาลังการนี้จึงเรียกว่า สมาธิ"

ตามคำอธิบายในคาถานี้ สมาธิคุณ คือ การยกเอาสภาพปกติของสิ่งที่มีจริงไปใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีจริง แต่การยกเอาไปใส่ไว้นั้นเป็นไปโดยชอบ คือไม่ผิดไปจากที่ชาวโลกใช้และเข้าใจกัน ความหมายนี้ก็คือพูดถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เช่น พูดถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิตหรือพูดถึงสิ่งที่ไม่มีรูปให้เหมือนมีรูป เป็นต้น ท่านจะกล่าวถึงประเภทของสมาธิ-คุณในคาถาต่อไป

คำว่า สมฺมา อาธียเต (ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสม) แสดงว่า สมาธิ ตัดบทเป็น สํ + อาธิ โดยแปลงนิคหิตเป็น มฺ อักษร และแสดงรูปวิเคราะห์ของ สมาธิ ว่า สมฺมา อาธียเตติ สมาธิ (สัททาลังการที่ถูกยกขึ้นไว้โดยชอบ ชื่อว่า สมาธิ)

คำว่า โลกสีมานุโรธโต (โดยคล้อยตามความเข้าใจของชาวโลก) อธิบาย สมฺมา (อย่างเหมาะสม) ว่า การยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสม คือ การคล้อยตามความรู้ความเข้าใจของชาวโลก ไม่นอกเหนือจากที่ชาวโลกเข้าใจกันอยู่

คำว่า โลกสีมา แปลตามศัพท์ว่า "ขอบเขตของชาวโลก" ฎีกาเก่าอธิบายว่า โลกปฺปตีติ (ความเข้าใจของชาวโลก) ส่วนฎีกาใหม่อธิบายว่า โลกโวหารมริยาท (ขอบเขตคือคำของชาวโลก)

คำว่า อญฺญธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญสฺส ธมฺโม อญฺญธมฺโม (อัญญธัมมะ คือ สภาพของวัตถุอื่น)

คำว่า โลกสีมานุโรธ มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส สีมา โลกสีมา, โลกสีมาย อนุโรโธ

โลกสีมานุโรโธ (โลกสีมานุโรธะ คือ คล้อยตามขอบเขตของชาวโลก)

คำว่า นิรุจฺจติ ตัดบทเป็น นิ + อุจฺจติ ลง รฺ อาคมท้าย นิ อุปสรรค เนื่องจากภาษาสันสกฤตมีอุปสรรคเป็นรูปว่า นิรฺ จึงลง รฺ อาคม

คำว่า อารียเตจฺเจโส ตัดบทเป็น อารียเต + อิติ + เอโส

* * * * * * * *

ประเภทของสมาธิคุณ

๑๕๑. อปาเณ ปาณินํ ธมฺโม | สมฺมา อาธียเต กฺวจิ
นิรูเป รูปยุตฺตสฺส | นิรเส สรสสฺส จ.

๑๕๒. อทฺรเว ทฺรวยุตฺตสฺส | อกตฺตริปิ กตฺตุตา
กฐินสฺสา'สรีเรปิ | รูปํ เตสํ กมา สิยา.

แปลว่า: "(๑) ในที่บางแห่ง สภาพของสิ่งที่มีชีวิต ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่ไม่มีชีวิต

(๒) ในที่บางแห่ง สภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยรูป ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่ปราศจากรูป

(๓) ในที่บางแห่ง สภาพของสิ่งที่มีรส ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่ปราศจากรส

(๔) ในที่บางแห่ง สภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยความเหลว ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่ไม่เหลว

(๕) ในที่บางแห่ง สภาพของกัตตา ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่มิใช่กัตตา

(๖) ในที่บางแห่ง สภาพของสิ่งที่แข็ง ถูกยกขึ้นไว้อย่างเหมาะสมในสิ่งที่ไม่มีสรีระ

อุทาหรณ์ของสมาธิคุณเหล่านั้น พึงมีตามลำดับ"

คาถานี้กล่าวถึงสมาธิคุณ ๖ ประเภท คือ

๑. ปาณิธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีชีวิต เช่น การหลับ เป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิต คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีชีวิตให้เหมือนมีชีวิต

๒. รูปธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยรูป เช่น การดำน้ำ

เป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรูปให้เหมือนมีรูป

๓. รสธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่มีรส เช่น รสหวาน รสขมเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ปราศจากรสมีจิตเป็นต้น คือกล่าวถึงสิ่งที่ปราศจากรสให้เหมือนมีรส

๔. ทฺรวธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยความเหลวขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนเป็นของเหลว

๕. กัตตุธัมมสมาธิ การยกสภาพของกัตตาที่ทำกิริยาได้ เช่น ความอายของคนเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่กัตตามีอาวุธเป็นต้นคือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่กัตตาให้เหมือนเป็นกัตตา

๖. กฐินธัมมสมาธิ การยกสภาพของสิ่งที่แข็งซึ่งเนื่องด้วยกิริยาการทำลายเป็นต้นขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ คือ กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีสรีระให้เหมือนสิ่งที่แข็ง

คันถรจนาจารย์จะกล่าวถึงอุทาหรณ์ของสมาธิคุณเหล่านี้ ตามลำดับต่อไป

อลังการนิสสัยพม่าชื่อว่า อลังการัตถมาลัย (อธิบายคาถา ๑๕๑-๕๒) กล่าวว่า แม้ว่าคัมภีร์สุโพธาลังการจะกล่าวถึงสมาธิคุณ ๖ อย่างนี้ แต่ในพระบาลีมีพบสมาธิคุณอีกประการหนึ่ง คือ คันธธัมมสมาธิคุณ หมายถึง การยกสภาพของสิ่งที่มีกลิ่น เช่น ความหอมเป็นต้น ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีกลิ่นมีศีลเป็นต้น ดังมีอุทาหรณ์ว่า

จนฺทนํ ตครํ วาปิ อุปฺปลํ อถ วสฺสิกี
เอเตสํ คนฺธชาตานํ สีลคนฺโธ อนุตฺตโร.[๕๐]

แปลว่า: “กลิ่นศีล หอมยิ่งกว่าของหอมเหล่านี้คือ จันทน์ กฤษณา ดอกอุบล และกะลำพัก”

คำว่า อปาณ มีรูปวิเคราะห์ว่า น สนฺติ ปาณา อสฺสาติ อปาณํ (อปาณะ คือ สิ่งที่ไม่มีชีวิต)

คำว่า รูปยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า รูเปน ยุตฺตํ รูปยุตฺตํ (รูปยุตตะ คือ ประกอบด้วยรูป)

คำว่า นิรส มีรูปวิเคราะห์ว่า รสา นิคฺคตํ นิรสํ (นิรสะ คือ ปราศจากรส)

คำว่า สรส มีรูปวิเคราะห์ว่า รเสน สห วตฺตมานํ สรสํ (สรสะ คือ มีรส)

คำว่า อทฺรว มีรูปวิเคราะห์ว่า น ทฺรโว อทฺรโว (อทฺรวะ คือ ไม่เหลว)

คำว่า ทฺรวยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทฺรเวน ยุตฺตํ ทฺรวยุตฺตํ (ทฺรวยุตตะ คือ ประกอบด้วยความเหลว)

คำว่า กตฺตุตา มีรูปวิเคราะห์ว่า กตฺตุโน ภาโว กตฺตุตา (กัตตุตา คือ สภาพของกัตตา)

คำว่า อสรีร มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สรีรํ อสฺสาติ อสรีรํ (อสรีระ คือ ไม่มีสรีระ)

คำว่า นิรูป ควรมีรูปวิเคราะห์เป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า รูปา นิคฺคตํ นิรูปํ (นิรูปะ คือ ปราศจากรูป) แต่ฎีกาใหม่กล่าวว่า รูปา นิคฺคโต โดยมุ่งแสดงรูปวิเคราะห์เป็นปุงลิงค์ว่า รูปา นิคฺคโต นิรูโป (นิรูปะ คือ ปราศจากรูป) คำนี้ขัดแย้งกับคำอธิบายในฎีกาเก่าและใหม่ที่กล่าวว่า คำว่า นิรูป หมายถึง วัตถุ และคำว่า วตฺถุ ก็เป็นนปุงสกลิงค์อย่างเดียว หากว่าพระฎีกาจารย์มุ่งจะแสดงรูปวิเคราะห์ว่า รูปา นิคฺคโต นิรูปํ รูปนี้ก็ไม่สมควร เพราะคำว่า นิคฺคต และ นิรูป หมายถึงสิ่งเดียวกันต้องมีลิงค์เสมอกันดังตัวอย่างว่า วานโต นิกฺขนฺตํ นิพฺพานํ (นิพพาน คือ สภาพหลีกออกจากตัณหา) ขอฝากให้ท่านผู้รู้พิจารณาต่อไป

คำว่า ปาณินํ มีรูปเดิมว่า ปาณีนํ โดยรัสสะ อี เป็น อิ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ย คณะ (๑ ๒ ๒) เวลาแปลโดยพยัญชนะพึงแปลตามรูปเดิมว่า ปาณีนํ

คำว่า กจินสฺสาสรีเรปิ ตัดบทเป็น กจินสฺส + อสรีเร + อปิ

* * * * * * * *

ปาณิธัมมสมาธิคุณ

๑๕๓. อุณฺณาปุณฺณินฺทุนา นาถ ทิวาปิ สห สงฺคมา
วินิทฺทา สมฺปโมทนฺติ มณฺเฑ กุมุทินี ตว.

แปลว่า: “ข้าแต่พระนาถะ กลุ่มดอกบัวกุมุทมิได้หลับอยู่ ดูเหมือนจะเบิกบานแม้ในยามกลางวัน เพราะประสบกับดวงจันทร์วันเพ็ญคือพระอุณาโลมของพระองค์”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการแรก คือ ปาณิธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการนำเอาสภาพของสิ่งที่มีชีวิตจิตใจมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไร้ชีวิต ในที่นี้ท่านนำเอาสภาวะ ๓ อย่าง คือ การประสบพบความปราศจากการหลับและความเบิกบานของสิ่งที่มีชีวิตมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตคือ พระอุณาโลม ดวงจันทร์เพ็ญและกลุ่มดอกบัวกุมุท โดยไม่ผิดไปจากคำของชาวโลก ชาวโลกสดับแล้วเข้าใจความหมายได้ดี คาถานี้จึงเรียกว่า ปาณิธัมมสมาธิคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ปาณิธมฺมสงฺขาโต สุรตสงฺคโม จ นิทฺทาปคโม จ สมฺปโมทนญฺจาติ ติณฺณํ อุณฺณาปุณฺณินฺทุกุมุทินีสงฺขาเตสุ อปาเณสุ โลกโวหารานติกฺกมฺม พุทฺธิยา อาโรปเนน ปาณิธมฺมโต ปสิทฺธา ตโย อตฺถา อิธ สมาธโย นาม.

แปลว่า: “อรรถ ๓ อย่างที่ประจักษ์ตามสภาวะของสิ่งที่มีชีวิต ชื่อว่า สมาธิคุณ ในคาถานี้ ด้วยการยกอรรถ ๓ อย่างนั้น ด้วยความเข้าใจ คือ การประสบพบด้วยความยินดียิ่ง ความปราศจากการหลับและความเบิกบาน ที่เรียกว่าสภาวะของสิ่งที่มีชีวิต ขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตคือพระอุณาโลม จันทร์เพ็ญ และกลุ่มดอกบัวกุมุท โดยไม่พ้นไปจากคำของชาวโลก”

พึงสังเกตว่าสมาธิคุณนี้เกี่ยวกับอรรถของพากย์ แต่พระสังฆรักขิตะจัดรวมเข้าใน

สัททาลังการ เพราะอลังการสันสกฤตคือคัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉท ๑ คาถา ๖๓) จัดไว้ในประเภทสัททาลังการ กระนั้นก็ตาม พากย์ที่กล่าวถึงสมาธิคุณ ก็จัดว่าเป็นสมาธิคุณโดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ เช่น คำว่า โอทโน ปจฺจเต (หุงข้าว) ตามรูปคำแล้วคำว่า โอทโน แปลว่า ข้าวสุก แต่ถ้าหุงข้าวสุก ก็จะได้ข้าวต้ม ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือหุงข้าวสาร การใช้คำในลักษณะนี้ จึงเป็นการพูดถึงผลคือข้าวสุก แต่หมายถึงเหตุคือข้าวสาร (ตณฺฑุล) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ตปฺปฏิปาทกคนฺโถปิ อตฺถานุคามิตฺตา ตทุปจาเรน สมาธีติ ทฏฺฐพฺโพ.
>
> แปลว่า: "แม้ประโยคที่แสดงข้อความนั้น พึงทราบว่าเป็นสมาธิคุณโดยปริยายนั้น เพราะคล้อยตามอรรถ"

ในบาทแรกของคาถานี้ คำว่า อุณฺณา (พระอุณาโลม) คือ ขนอ่อนที่อยู่กลางพระขนงของพระผู้มีพระภาคมีสีขาวใสเหมือนดวงรุ่ง เมื่อดึงออกจะยาวตรงไปข้างหน้าสองคืบ เมื่อหดตัวจะเวียนขวาเป็นทักษิณาวัฏมีปลายอยู่บน

คำว่า กุมุทินี คือ กลุ่มบัวขาวที่เรียกว่า ดอกกุมุท มักแย้มบานในยามราตรีเมื่อประจวบกับแสงจันทร์และหุบในยามเช้า ต่างจากบัวทั่วไปที่แย้มบานในยามเช้าและหุบในยามราตรี บัวชนิดนี้ออกดอกในสรทกาลคือเดือน ๑๑-๑๒ เท่านั้น ไม่ออกดอกในฤดูอื่น มีขนาดใหญ่กว่าบัวธรรมดาเล็กน้อย ท่านจึงเปรียบพระอุณาโลมว่าเหมือนจันทร์เพ็ญ

คำว่า อุณฺณาปุณฺณินฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุณฺโณ จ โส อินฺทุ จาติ ปุณฺณินฺทุ, อุณฺณา เอว ปุณฺณินฺทุ อุณฺณาปุณฺณินฺทุ (อุณณาปุณณินทุ หมายถึง ดวงจันทร์เพ็ญคือพระอุณาโลม)

คำว่า วินิทฺทา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคตา นิทฺทา เยหีติ วินิทฺทา (วินิททา คือ มีความปราศจากการหลับ)

คำว่า กุมุท สำเร็จรูปมาจาก กุ ศัพท์ + มุท ธาตุ (โมเท = เบิกบาน) + ก ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์แสดงไว้ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๒๖) ว่า กุยํ ภูมิยํ โสภเตติ กุมุทํ

(กุมุทะ คือ ดอกไม้ที่งามบนแผ่นดิน = บัว)

คำว่า กุมุทินี สำเร็จรูปมาจาก กุมุท ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต + อินี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์แสดงไว้ในคัมภีร์ศัพทกัลปทรุมะ (เล่ม ๒ หน้า ๑๔๗) ว่า กุมุทานิ สนฺติ อสฺสนฺติ กุมุทินี (กุมุทินี คือ กลุ่มที่มีดอกบัวกุมุท)

ตัวอย่างบาลี

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา
สย'เมโวนมิตฺวาน อุปคจฺฉนฺติ ทารเก.[๕๑]

แปลว่า: “หมู่ไม้สูงใหญ่ดังจะเห็นทารกทรงกันแสง จึงสงสารโน้มกิ่งลงมาเองเข้าไปหาทารกทั้งหลาย”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ นำเอาสภาวะของสิ่งที่มีชีวิตคือการเห็นและความสงสารมาใส่ไว้ในต้นไม้ที่ไม่มีชีวิต จึงประดับด้วยปาณิธัมมสมาธิคุณ

ตัวอย่างไทย

อกนางพระธรณีจะแตกแยกกระจายอยู่รอนๆ สะท้อนสะเทือนเลื่อนลั่นอยู่ ครืนๆ ...ทั้งพระยาเขาพระสุเมรุ ก็เอนอ่อนอยู่ทบเทาแก้วเก้าเนาวรัตน์แสนสัตตรัตนะเรืองรองซ้องสาธุการอยู่อึงมี่[๕๒]

* * * * * * * *

รูปธัมมสมาธิคุณ

๑๕๔. ทยารเสสุ มุชฺชนฺตา ชนา'มตรเสสฺวิ'ว
สุขิตา หตโทสา เต นาถ ปาทมฺพุชานตา.

แปลว่า: "ข้าแต่พระนาถะ ชนผู้น้อมกราบบัวบาทของพระองค์ ดำดิ่งลงในพระกรุณาคุณดั่งน้ำอมฤต เป็นผู้กำจัดสิ่งร้ายได้บรรลุความสุข"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการที่ ๒ คือ รูปธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการนำเอาสภาพของสิ่งที่มีรูปมาใส่ไว้ในสิ่งที่ปราศจากรูป ในคาถานี้ท่านอธิบายว่า การดำลงเป็นเรื่องของสิ่งที่ประกอบด้วยรูปคือดำน้ำ แต่ท่านยกไปใส่ในพระกรุณาคุณของพระพุทธองค์ โดยอุปมาว่าผู้ที่ดำลงในน้ำอมฤตย่อมจะกำจัดสิ่งร้ายในร่างกายได้ เช่น โรคเรื้อน เสลดน้ำดี เป็นต้น บรรลุความสุขกายปราศจากโรคาพาธ ฉันใด มวลชนผู้ดำลงในน้ำคือพระกรุณาคุณของพระพุทธองค์ ย่อมกำจัดโรคทางใจคือกิเลส บรรลุความสุขใจได้ ฉันนั้น คาถานี้จึงเรียกว่า รูปธัมมสมาธิคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ รูปยุตฺตชเล ลพฺภมานํ มุชฺชนํ นิรูเป ทยาคุเณ อาโรปิตํ โหติ.

แปลว่า: "การดำลงในน้ำที่ประกอบด้วยรูป ถูกยกขึ้นไว้ในพระกรุณาคุณที่ปราศจากรูปในที่นี้"

รส ศัพท์ในคำว่า อมตรเสสุ (น้ำอมฤต) แปลว่า "น้ำ" ดังคำว่า นาฬิเกรรส (น้ำมะพร้าว) อมฺพรส (น้ำมะม่วง) เป็นต้น ส่วนใน ทยารส (พระกรุณาคุณ) รส ศัพท์แปลว่า "คุณ" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

"สิงฺคาราโท วิเส วีริเย คุเณ ราเค ทฺรเว รโส"ติ เอตฺถ รสสทฺโท คุณชเลสุ วตฺตติ.

แปลว่า: "รส ศัพท์ในที่นี้ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า คุณ และน้ำ [สมจริงดังคำในคัมภีร์อมรโกศ ปริจเฉทที่ ๓ วรรค ๓ คาถา ๒๒๖] ว่า

'รส ศัพท์ย่อมเป็นไปในรสรักเป็นต้น พิษ ความเพียร คุณ ราคะ และ ของเหลว (น้ำ)'"

คำว่า ทยารส มีรูปวิเคราะห์ว่า ทยา เอว รโส ทยารโส (ทยารสะ หมายถึง คุณ คือ พระกรุณา)

คำว่า อมตรส มีรูปวิเคราะห์ว่า อมตา เอว รโส อมตรโส (อมตรสะ คือ น้ำอมฤต)

คำว่า หตโทส มีรูปวิเคราะห์ว่า หตา โทสา เยสนฺติ หตโทสา (หตโทสะ คือ ผู้กำจัดสิ่งร้ายแล้ว)

คำว่า ปาทมฺพุชานต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาทานิ เอว อมฺพุชานิ ปาทมฺพุชานิ, ปาทมฺพุเชสุ อานตา ปาทมฺพุชานตา (ปาทัมพุชานตะ คือ ผู้น้อมกราบใกล้บัวบาท)

คำว่า สุขิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุขํ อิตา สุขิตา (สุขิตะ คือ ผู้บรรลุความสุขแล้ว)

คำว่า ปาทมฺพุชานตา ตัดบทเป็น ปาท + อมฺพุช + อานตา

คำว่า ชนามตรเสเสฺวิว ตัดบทเป็น ชนา + อมตรเสสุ + อิว

ตัวอย่างบาลี

มนฺธาตาทินรินฺทานํ ยา มาตา สา ภวณฺณเว
นิมุคฺคาหํ ตยา ตาต ตาริตา ภวสาครา.[๕๓]

แปลว่า: "มารดาใดของจอมนรชน มีพระเจ้ามันธาตุเป็นต้น มารดานั้นจมอยู่ในห้วงมหรรณพคือภพแล้ว ข้าแต่พระปิโยรส ส่วนหม่อมฉันผู้จมอยู่แล้ว พระองค์ทรงช่วยให้ข้ามพ้นจากสาครคือภพได้"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ นำเอาสภาพของสิ่งที่มีรูปคือสาครมาใส่ไว้ในภพที่ไม่มีรูป จึงประดับด้วยรูปธัมมสมาธิคุณ

ตัวอย่างไทย

เจ้าไม่รู้ฤๅคือพระบิตุรงค์ บรรจงรักพระโพธิญาณ หวังจะยังสัตว์ให้ข้ามห้วงมหรรณพภพสงสารให้ถึงฝั่งฟาก เป็นเยี่ยงอย่างยอดยากที่จะข้ามได้[๕๔]

รสธัมมสมาธิคุณ

๑๕๕. มธุเรปิ คุเณ ธีร นปฺปสีทนฺติ เย ตว
กีทิสี มนโส วุตฺติ เตสํ ขารคุณาน โภ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระธีรเจ้า ชนเหล่าใดไม่เลื่อมใสในคุณธรรมอัน แสนหวานของพระองค์ ความเป็นไปแห่งใจของชนผู้มีคุณขมนั้น เป็นเช่นไรเล่า พระเจ้าข้า"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการที่ ๓ คือ รสธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการยกเอาสภาพของสิ่งที่มีรสมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีรส ในคาถานี้ ท่านกล่าวว่าพระพุทธคุณคือกรุณาและปัญญามีรสหวาน ส่วนอัธยาศัยของชนพาลผู้ไม่เลื่อมใสมีรสขม โดยยกสภาพที่มีรสไปใส่ไว้ในคุณธรรมของพระพุทธเจ้า และอัธยาศัยของชนพาลที่ไม่มีรสเป็นการยกขึ้นใส่ไว้โดยชอบตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน จึงเรียกว่า รสธัมมสมาธิคุณ

ฏีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ สมาธิ นาม รสหีเน อาโรปิตรสยุตฺตธมฺมภูตํ มธุรขารคุณทฺวยํ.

แปลว่า: "คุณสองอย่างที่หวานและขม ซึ่งเป็นสภาพประกอบด้วยรส ถูกยกขึ้นไว้ในสิ่งที่ไม่มีรส ชื่อว่า สมาธิคุณ ในที่นี้"

คำว่า ธีร มีรูปวิเคราะห์ว่า ธิยา อีรติ ปวตฺตตีติ ธีโร (ธีระ คือ ผู้เป็นไปด้วยปัญญา)

คำว่า กีทิสี สำเร็จรูปมาจาก กึ บทหน้า + ทิส ธาตุ (เปกฺขเน = ดู) + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กา วิย สา ทิสฺสตีติ กีทิสี (กีทิสี คือ เป็นเช่นไร)

คำว่า ขารคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ขารา คุณา เยสนฺติ ขารคุณา (ขารคุณะ คือ ผู้มีคุณขม)

คำว่า วุตฺติ สำเร็จรูปมาจาก วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ต ปัจจัย

คำว่า ขารคุณาน มีรูปเดิมว่า ขารคุณานํ ลบนิคหิตเพื่อให้ต้องคณะฉันท์โดยเป็น

ช คณะ (คุณาน = ๑ ๒ ๑) ดังคำว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนํ (อริยสจฺจาน = อริยสจฺจานํ)

ตัวอย่างบาลี

สพฺพทานํ ธมฺมทานํ ชินาติ
สพฺพรสํ ธมฺมรโส ชินาติ
สพฺพรตึ ธมฺมรติ ชินาติ
ตณฺหกฺขโย สพฺพทุกฺขํ ชินาติ.[๕๕]

แปลว่า: "ธรรมทาน ชนะทานทุกอย่าง รสพระธรรม ชนะรสทุกอย่าง ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทุกอย่าง สภาพที่ดับตัณหา ชนะทุกข์ทุกอย่าง"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ยกเอาสภาพแห่งสิ่งที่มีรสมาใส่ไว้ในพระธรรมที่ไม่มีรส จึงประดับด้วยรสธัมมสมาธิคุณ

ตัวอย่างไทย

เรืองรองไตรรัตน์พ้น	พันแสง
รินรสพระธรรมแสดง	ค่ำเช้า
เจดีย์ระดะแซง	เสียดยอด
ยลยิ่งแสงแก้วเก้า	แก่นหล้าหลากสวรรค์[๕๖]

* * * * * * * *

ทฺรวธัมมสมาธิคุณ

๑๕๖. สพฺพตฺถสิทฺธ จูฬก- ปฺปฏิเปยฺยา มหาคุณา
ทิสา สมนฺตา ธาวนฺติ กุนฺทโสภาสลกฺขณา.

แปลว่า: "ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสำเร็จกิจทั้งมวลแล้ว คุณธรรมอันใหญ่หลวงที่ดื่มได้ด้วยถ้วยใบน้อย[คือจิต] มีลักษณะเสมอด้วยความงามแห่งดอกคล้า ย่อมขจายไปทั่วทุกสารทิศ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการที่ ๔ คือ ทฺรวธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการยกเอาสภาพของสิ่งที่เหลวมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่เหลว ในคาถานี้ท่านอธิบายว่า ภาวะที่ดื่มได้ด้วยถ้วยใบน้อยคือจิตเป็นสภาพอันประกอบด้วยความเหลว แต่ท่านยกขึ้นไว้ในคุณธรรมอันมิใช่ความเหลว เป็นการยกขึ้นใส่ไว้โดยชอบตามที่ชาวโลกเข้าใจกันจึงเรียกว่า ทฺรวธัมมสมาธิคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ทฺรวยุตฺตคุณภูโต จูฬกปฺปฏิเปยฺยภาโว ทฺรวรหิเต คุเณ อาโรปิโต สมาธิ นาม โหติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ ภาวะที่ดื่มได้ด้วยถ้วยใบน้อยซึ่งเป็นสภาพของสิ่งที่ประกอบด้วยความเหลว ชื่อว่า สมาธิคุณที่ถูกยกขึ้นไว้ในสภาพที่ปราศจากความเหลว"

คำว่า มหาคุณ (คุณธรรมอันใหญ่หลวง) หมายถึง พระพุทธคุณคือความเป็นผู้ไกลจากกิเลส เป็นต้น ซึ่งมีจำนวนมากหรือมีอานุภาพมาก

คำว่า สพฺพตฺถสิทฺธ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพ จ เต อตฺถา จาติ สพฺพตฺถา, สพฺพตฺถา สิทฺธา ยสฺสาติ สพฺพตฺถสิทฺโธ (สัพพัตถสิทธะ คือ ผู้สำเร็จแล้วในกิจทั้งปวง)

คำว่า จูฬก สำเร็จรูปมาจาก จูฬ ศัพท์ + ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

จูฬเมว จูฬกํ (จูฬกะ คือ [ถ้วย]ใบน้อยนั่นเอง)

คำว่า จูฬกปุฏเปยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า จูฬกเมว ปุฏํ จูฬกปุฏํ, จูฬกปุเฏน เปยฺยา จูฬกปุฏเปยฺยา (จูฬกปุฏเปยยะ คือ สิ่งที่ดื่มได้ด้วยถ้วยใบน้อย)

คำว่า มหาคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตา จ เต คุณา จาติ มหาคุณา (มหาคุณะ คือ คุณอันใหญ่หลวง)

คำว่า กุนฺทโสภาสลกฺขณ มีรูปวิเคราะห์ว่า กุนฺทานํ โสภา กุนฺทโสภา, กุนฺท-โสภาหิ สมานํ ลกฺขณํ เยสนฺติ กุนฺทโสภาสลกฺขณา (กุนทโสภาสลักขณะ คือ มีลักษณะเสมอกับความงามแห่งดอกคล้า) แปลง สมาน เป็น ส

คำว่า ปุฏ ในที่นี้แปลว่า "ถ้วย" ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๗๔) กล่าวว่า ปตฺราทิรจิเต ทุคฺธาทิปานปาตฺเร (ภาชนะดื่มน้ำนมเป็นต้น ที่ทำด้วยใบไม้เป็นต้น)

ตัวอย่างบาลี

ปวิเวกรสํ ปิตฺวา รสํ อุปสมฺสส จ
นิทฺทโร โหติ นิปฺปาโป ธมฺมปีติรสํ ปิวํ.[๕๗]

แปลว่า: "ผู้ดื่มรสแห่งความอิ่มเอิบในพระธรรม ย่อมจะหมดทุกข์ร้อน
หมดบาป เพราะลิ้มรสแห่งวิเวกและรสพระนิพพานอันสงบ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ยกเอาสภาพแห่งของเหลวมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่ของเหลว คือพระธรรม จึงประดับด้วยทฺรวธัมมสมาธิคุณ

มุหุตฺตํ ตณฺหาสมนํ ขีรํ ตฺวํ ปายิโต มยา
ตยาหํ สนฺต'มจฺจนฺตํ ธมฺมขีร'มฺหิ ปายิตา.[๕๘]

แปลว่า: "หม่อมฉันให้พระองค์ดื่มน้ำนมอันระงับความกระหายได้เพียง
ชั่วครู่ แต่พระองค์ให้หม่อมฉันดื่มน้ำนมคือพระธรรมอันสงบระงับได้

อย่างแท้จริง”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ยกเอาสภาพแห่งของเหลวคือน้ำนมมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่ใช่ของเหลวคือธรรมอันสงบยิ่ง จึงประดับด้วยทฺรวธัมมสมาธิคุณ

* * * * * * * *

กัตตุธัมมสมาธิคุณ

๑๕๗. มาราริพลวิสฺสฏฺฐา กุณฺฐา นานาวิธา'ยุธา
ลชฺชมานา'ญฺญเวเสน ชิน ปาทานตา ตว.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินสีห์ อาวุธหลากหลายที่ไพร่พลแห่งข้าศึกคือพระยามารซัดใส่ ต่างก็ไร้คม จึงละอายน้อมเข้าหาฝ่าพระบาทของพระองค์ด้วยลักษณะอื่น [คือดอกไม้]"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการที่ ๔ คือ กัตตุธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการยกเอาสภาพของกัตตามาใส่ไว้ในที่มิใช่กัตตา ในคาถานี้ท่านอธิบายว่า ความละอายก็ดี การเปลี่ยนเป็นลักษณะอื่นก็ดี การน้อมเข้าหาก็ดี เป็นสภาพของกัตตาทั้งนั้น แต่ท่านยกขึ้นใส่ในอาวุธต่างๆ ซึ่งมิใช่กัตตา เป็นการยกขึ้นใส่ไว้โดยชอบตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน เรียกว่ากัตตุธัมมสมาธิคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ กตฺตุธมฺมภูตํ ลชฺชนญฺจ อญฺญเวเสน ปริวตฺตนญฺจ อานตญฺเจติ อิเม ลชฺชนาทีนํ อกตฺตุภูเตสุ วิสเยสุ อาโรปิตา สมาธโย นาม โหนฺติ.

แปลว่า: "สภาพเหล่านี้ คือ ความละอาย การเปลี่ยนแปลงโดยลักษณะอื่น และการน้อมเข้าหา ซึ่งเป็นสภาพของกัตตา ถูกยกขึ้นไว้ในฐานะ (อาวุธ) ที่มิใช่กัตตาแห่งความละอายเป็นต้น จึงชื่อว่า สมาธิคุณ ในคาถานี้"

คำว่า มาราริพลวิสฺสฏฺฐ มีรูปวิเคราะห์ว่า มาโร เอว อริ มาราริ, มาราริโน พลํ มาราริ พลํ, มาราริพเลน วิสฺสฏฺฐา มาราริพลวิสฺสฏฺฐา (มาราริพลวิสัฏฐะ คือ [อาวุธ] ที่ไพร่พลแห่งข้าศึกคือพระยามารซัดออกแล้ว) คำนี้มีอรรถอีกนัยหนึ่งตามฎีกาเก่าและใหม่ว่า "[อาวุธ]ที่ข้าศึกคือพระยามารซัดออกแล้วด้วยกำลัง" มีรูปวิเคราะห์ว่า มาโร เอว อริ

มาราริ, พเลน วิสฺสฏฺจา พลวิสฺสฏฺจา, มาราริน พลวิสฺสฏฺจา มาราริพลวิสฺสฏฺจา (มาราริ-พลวิสสัฏฐะ คือ [อาวุธ]ที่ข้าศึกคือพระยามารซัดออกแล้วด้วยกำลัง)

คำว่า นานาวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า นานา อเนกา วิธา ปการา เยสนฺติ นานาวิธา (นานาวิธะ คือ มีประการต่างๆ)

คำว่า อญฺญเวส มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺเญสํ เวโส อญฺญเวโส (อัญญเวสะ คือ ลักษณะแห่งวัตถุอื่น) หรือ อญฺโญ จ โส เวโส จาติ อญฺญเวโส (อัญญเวสะ คือ ลักษณะอื่น)

คำว่า ปาทานต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเทสุ อานตา ปาทานตา (ปาทานตะ คือ น้อมแล้วใกล้พระบาท)

ตัวอย่างบาลี

โจทิตา เทวทูเตหิ เย ปมชฺชนฺติ มานวา
เต ทีฆรตฺตํ โสจนฺติ หีนกายูปคา นรา.[๕๙]

แปลว่า: “ชนเหล่าใดอันเทวทูตตักเตือนแล้วยังประมาทอยู่ ชนเหล่านั้น
เข้าถึงอัตภาพทรามแล้ว ย่อมเศร้าโศกตลอดกาลนาน”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ยกเอาสภาพของกัตตาคือผู้ทำกิริยาตักเตือน มาใส่ไว้ในสิ่งที่มิใช่กัตตาซึ่งตักเตือนไม่ได้ คือ เทวทูต ๔ อันได้แก่ คนแก่ คนเจ็บ คนตาย และเด็ก จึงประดับด้วยกัตตุธัมมสมาธิคุณ

ตัวอย่างไทย

กามเทพทะนงองอาจ ผาดแผลงศรแกมบุปผา
ศรศักดิ์ปักอยู่แทบอุรา หอมชื่นนาสาน่ายินดี
ตั้งแต่ประสบพบสมร จิตพี่นี้ร้อนดังไฟจี้
กลัวแต่เจ้าจะไม่ไยดี พี่จึ่งไม่กล้ามาวอน[๖๐]

กฐินธัมมสมาธิคุณ

๑๕๘. มุนินฺทภาณุมา กาโล- ทิโต โพโธทยาจเล
สทฺธมฺมรํสินา ภาติ ภินฺท'มนฺธตมํ ปรํ.

แปลว่า: “ดวงอาทิตย์คือพระจอมมุนี ลอยเด่นในยามเช้าเหนืออุทัยบรรพตคือพระโพธิญาณ กำจัดความมืดคือโมหะด้วยรัศมีพระสัทธรรมย่อมงามเลิศ”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสมาธิคุณประการที่ ๕ คือ กฐินธัมมสมาธิคุณ หมายถึงการยกเอาสิ่งที่แข็งมาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระ ในคาถานี้ท่านอธิบายว่าการทำลายเป็นกิริยาที่จะต้องใช้กับวัตถุที่แข็งเป็นแท่งเป็นก้อน แต่ท่านยกขึ้นใส่ไว้ในความมืดที่ไม่มีสรีระ เป็นการยกขึ้นใส่ไว้โดยชอบตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน จึงเรียกว่า กฐินธัมมสมาธิคุณ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ถทฺธธมฺมภูตํ เภทนํ อสรีรภูเต อนฺธกาเร พุทฺธิยา อาโรปิตํ สมาธิ นาม โหติ.

แปลว่า: “การทำลายที่เป็นสภาพแข็ง ซึ่งถูกยกขึ้นไว้ด้วยความรู้[ของผู้กล่าว]ในความมืดที่ไม่มีสรีระ ชื่อว่า สมาธิคุณ ในที่นี้”

คำว่า กาล ใน กาโลทิโต แปลตามศัพท์ว่า กาล[อันควร] ฎีกาใหม่ไขเป็น ๒ นัยว่า รตฺติกฺขเย มารปราชิตสมเย วา (ในกาลสิ้นราตรี หรือในสมัยปราบมาร) ตามนัยแรก กาลอันควร คือ ยามเช้าของวันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๘ นัยที่ ๒ คือ สมัยปราบมาร หมายถึงยามพระอาทิตย์อัสดงของวันขึ้น ๑๔ ค่ำ เดือน ๘ ในกาลนั้น พระผู้มีพระภาคทรงปราบมารในยามพระอาทิตย์อัสดงแล้วพระองค์ทรงเจริญอานาปานะ ต่อจากนั้นจึงบรรลุปุพเพนิวาสานุสสติญาณในปฐมยาม จุตูปปาตญาณในมัชฌิมยาม และอาสวักขยญาณในปัจฉิมยาม พร้อมทั้งทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณเมื่อพระอาทิตย์อุทัยในยามเช้า

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของคาถานี้ ตามลักษณะของรูปกาลังการ ดังต่อไปนี้

คำว่า มุนินฺทภาณุมนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท, มุนินฺโทเยว ภาณุมา มุนินฺทภาณุมา (มุนินทภาณุมันตุ หมายถึง ดวงอาทิตย์คือพระจอมมุนี)

คำว่า โพโธทยาจล ตัดบทเป็น โพธ (พระโพธิญาณ) + อุทย (ทิศตะวันออก) + อจล (ภูเขา) มีรูปวิเคราะห์ว่า โพโธ เอว อุทยาจโล โพโธทยาจโล (โพโธทยาจละ หมายถึง อุทัยบรรพตคือพระโพธิญาณ)

คำว่า โพธ สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ณ ปัจจัย ส่วนคำว่า โพธิ ในที่บางแห่ง สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + อิ ปัจจัย ทั้งสองบทนี้เป็นคำไวพจน์กัน หมายถึง พระโพธิญาณ (พระสัพพัญญุตญาณ)

คำว่า สทฺธมฺมรํสิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺธมฺโม เอว รํสิ สทฺธมฺมรํสิ (สัทธัมมรังสิ หมายถึง รัศมีคือพระสัทธรรม)

ตัวอย่างบาลี

สํสารโสตํ ฉินฺทิตฺวา วิทฺธํเสตฺวา ตโย ภเว
ธมฺมนาวํ สมารุยฺห สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํ.[๖๑]

แปลว่า: "เราจักตัดกระแสแห่งสงสาร ทำลายภพทั้ง ๓ แล้วขึ้นสู่ธรรมนาวา ช่วยมวลมนุษย์และเทวดาให้ข้ามพ้น"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ยกเอาสภาพของสิ่งที่แข็งซึ่งถูกตัดทำลายได้ มาใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีสรีระคือกระแสแห่งสงสาร จึงประดับด้วยกฐินธัมมสมาธิคุณ

* * * * * * * *

สมาธิคุณที่ควรกล่าวโดยอ้อม

๑๕๙. วมนุคฺคิรนาเทฺย'ตํ คุณวุตฺยปริจฺจุตํ
อติสุนฺทร'มญฺญํ ตุ กามํ วินฺทติ คามฺมตํ.

แปลว่า: "สภาพมีการสำรอกและการคายเป็นต้นนี้ เมื่อไม่เคลื่อนจากสภาพปริยายก็เป็นการดียิ่งนัก แต่ถ้าเป็นอย่างอื่น (สภาพที่กล่าวโดยตรง) ย่อมถึงความเป็นคามมโทษโดยแท้"

คาถานี้กล่าวถึงการใช้คำที่เกี่ยวกับการสำรอกและการคายที่เหมาะสมถูกตามหลักภาษากล่าวคือ สภาพมีการสำรอกและการคายเป็นต้น ถ้ากล่าวไว้โดยตรง เช่น ภตฺตสิตฺถํ วมติ (สำรอกเม็ดข้าว) หรือ ภตฺตสิตฺถํ อุคฺคิรติ (คายเม็ดข้าว) ย่อมจะไม่สุภาพจัดเป็นคามมโทษคือโทษไม่สุภาพ แต่ถ้ากล่าวโดยปริยายในลักษณะที่ยกขึ้นใส่ไว้ในสิ่งที่ไม่มีชีวิตจิตใจตามลักษณะของสมาธิคุณ ก็จัดเป็นสัททาลังการอีกประการหนึ่งที่กวียกย่อง ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

คำว่า วมนุคฺคิรนาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วมนญฺจ อุคฺคิรนญฺจ วมนุคฺคิรนานิ, วมนุคฺคิรนานิ อาทีนิ ยสฺสาติ วมนุคฺคิรนาทิ (วมนุคคิรนาทิ คือ มีการสำรอกและการคายเป็นต้น)

คำว่า คุณวุตฺยปริจฺจุตํ ตัดบทเป็น คุณวุตฺติ + อปริจฺจุตํ มีรูปวิเคราะห์ว่า คุณา วุตฺติ คุณวุตฺติ, คุณวุตฺติโต อปริจฺจุตํ คุณวุตฺยปริจฺจุตํ (คุณวุตยปริจจุตะ คือ ไม่เคลื่อนจากความเป็นปริยาย)

คำว่า วมนุคฺคิรนาเทฺยตํ ตัดบทเป็น วมน + อุคฺคิรน + อาทิ + เอตํ

* * * * * * * *

อุทาหรณ์

๑๖๐. กนฺตีนํ วมนพฺยาชา มุนิปาทนขาวลี
จนฺทกนฺตี ปิวนฺตี'ว นิปฺปภํ ตํ กโรนฺติโย.

แปลว่า: "ลำดับพระนขาในพระบาทของพระมุนี เปรียบดั่งดูดดื่มแสงจันทร์ ทำให้ดวงจันทร์นั้นสิ้นแสงด้วยอาการคายพระรัศมีคลี่คลุม"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ เป็นอิฏฐวิสัยคือวิสัยที่น่าปรารถนา กล่าวคือ ท่านกล่าวถึงการคายรัศมี และการดื่มแสงจันทร์ในลักษณะที่กล่าวโดยอ้อมโดยมีกัตตาคือพระนขาและกรรมคือแสงจันทร์ซึ่งไม่มีชีวิตจิตใจจึงพ้นไปจากคามมโทษ ประดับด้วยสมาธิคุณดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ภตฺตสิตฺถาทิมุขฺยวิสยโต อญฺญกนฺติสงฺขาตอมุขฺยวิสเย ปยุตฺตํ วมนํ คุณวุตฺตีติ ญาตพฺพํ.

แปลว่า: "การคายที่ประกอบในวิสัยโดยอ้อมคือพระรัศมีซึ่งนอกเหนือจากวิสัยโดยตรงมีเม็ดข้าวเป็นต้น พึงทราบว่ากล่าวโดยปริยายในที่นี้"

คำว่า วมนพฺยาชา (อาการคาย) ลง สฺมา วิภัตติในอรรถตติยา ดังตัวอย่างว่า มตฺตาสุขปริจฺจาคา (ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) และคำว่า พฺยาช ก็ใช้ในความหมายว่า "อาการ" ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า อุคฺคิรนเลเสน (ด้วยอาการคาย)

คำว่า วมนพฺยาช มีรูปวิเคราะห์ว่า วมนเมว พฺยาชํ วมนพฺยาชํ (วมนพยาชะ คือ อาการคาย)

คำว่า มุนิปาทนขาวลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนิโน ปาทา มุนิปาทา, มุนิปาเทสุ นขา มุนิปาทนขา, มุนิปาทนขานํ อาวลิโย มุนิปาทนขาวลี (มุนิปาทนขาวลิ คือ ลำดับพระนขาในพระบาทของพระมุนี)

คำว่า จนฺทกนฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺทสฺส กนฺตี จนฺทกนฺตี (จันทกันติ คือ แสง

ของดวงจันทร์)

คำว่า นิปฺปภ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคโต ปภาหีติ นิปฺปโภ (นิปปภะ คือ ปราศจากแสง)

ตัวอย่างบาลี

วมนํ ปฏิปนฺนานํ ผลฏฺฐานํ วิเรจนํ
โอสธํ ผลลาภีนํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ คเวสินํ[๖๒]

แปลว่า: “[พระผู้มีพระภาคตรัสบอก]ยาสำรอกกิเลสแก่ผู้ปฏิบัติ ตรัสบอกยาถ่ายแก่ผู้ดำรงอยู่ในผล ตรัสบอกยารักษาโรคแก่ผู้ได้รับผลแล้ว และ ตรัสบอกบุญเขตแก่ผู้แสวงบุญ”

คาถานี้กล่าวถึงการสำรอกและการถ่ายกิเลส โดยมีผู้ทำกิริยาสำรอกคือพระธรรมและกรรมคือกิเลสซึ่งไม่มีชีวิตจิตใจ จึงประดับด้วยสมาธิคุณที่กวียกย่อง

* * * * * * * *

บทกัตตาและกรรมในสมาธิคุณ

๑๖๑. อจิตฺตกตฺตุกํ รุจฺย- มิจฺเจวํ คุณกมฺม ตํ
สจิตฺตกตฺตุกมฺเปตํ คุณกมฺมํ ยทุตฺตมํ.

แปลว่า: "สภาพมีการคายเป็นต้นที่มีกัตตาซึ่งไม่มีชีวิตจิตใจมีกรรมเป็นสภาพปริยาย ย่อมน่าพึงใจอย่างนี้ แม้หากสภาพนั้นมีกัตตาเป็นสิ่งมีชีวิตจิตใจ มีกรรมเป็นสภาพปริยาย ก็เป็นดีที่สุด"

อุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ในคาถา ๑๖๐ ข้างต้น บทกัตตา คือ นขาวลี (ลำดับพระนขา) เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต บทกรรม คือ จนฺทกนฺตี (แสงจันทร์) ก็เป็นสิ่งที่ไม่มีชีวิต และเป็นสภาพที่กล่าวโดยอ้อมในลักษณะของการเปรียบเทียบอย่างนี้ย่อมเป็นที่น่าพอใจ แต่ยังไม่ดีถึงที่สุด ถ้าจะให้ดีที่สุดต้องใช้กัตตาเป็นสิ่งที่มีชีวิตจิตใจและมีกรรมเป็นสภาพปริยาย พึงดูอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

สรุปความว่า ในสมาธิคุณ ๖ อย่างนี้ บทกัตตาของสมาธิคุณที่เกี่ยวกับการคายเป็นต้น จะเป็นสิ่งที่มีชีวิตจิตใจหรือไม่มีชีวิตจิตใจก็ได้ขึ้นอยู่กับเนื้อความที่กวีประสงค์จะพรรณนา แต่บทกรรมต้องเป็นสภาพปริยายแน่นอน

คำว่า อจิตฺตกตฺตุก มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ จิตฺตํ เยสนฺติ อจิตฺตา, อจิตฺตา กตฺตาโร ยสฺสาติ อจิตฺตกตฺตุกํ (อจิตตกัตตุกะ คือ มีกัตตาที่ไม่มีจิต)

คำว่า คุณกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า คุโณ กมฺมํ ยสฺสาติ คุณกมฺมํ (คุณกัมมะ คือ มีกรรมเป็นสภาพปริยาย)

คำว่า สจิตฺตกตฺตุก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห จิตฺเตน วตฺตมานาติ สจิตฺตา, สจิตฺตา กตฺตาโร ยสฺสาติ สจิตฺตกตฺตุกํ (สจิตตกัตตุกะ คือ มีกัตตาที่เป็นไปกับด้วยจิต)

คำว่า อิจฺเจวํ ตัดบทเป็น อิติ + เอวํ อิติ ศัพท์เป็นนิบาตทำหน้าที่นิทัสสนะ (แสดง) เอวํ ศัพท์เป็นนิบาตทำหน้าที่ปการะ (ชนิด, ประเภท) อีกนัยหนึ่ง เป็นนิปาต-สมุทายะ คือกลุ่มนิบาตในการปรารภคำลงท้ายของศัพท์และอรรถ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> อิติ นิทสฺสเน เอวํ ปกาเร นิปาโต. อถ วา วจนวจนียานํ นิคมารมฺเภ นิปาตสมุทาโย.
>
> แปลว่า: “อิติ ศัพท์เป็นบทนิบาตในอรรถนิทัสสนะ เอวํ ศัพท์เป็นบทนิบาตในอรรถปการะ อีกนัยหนึ่ง คำว่า อิจฺเจวํ เป็นกลุ่มนิบาต ในการปรารภคำลงท้ายของศัพท์และอรรถ”

คำว่า คุณกมฺม มีรูปเดิมว่า คุณกมฺมํ ลบนิคหิตเพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (ณกมฺม = ๑ ๒ ๑)

คำว่า รุจฺยมิจฺเจวํ ตัดบทเป็น รุจฺยํ + อิติ + เอวํ

คำว่า สจิตฺตกตฺตุกมฺเปตํ ตัดบทเป็น สจิตฺตกตฺตุกํ + อปิ + เอตํ

คำว่า ยทุตฺตมํ ตัดบทเป็น ยทิ + อุตฺตมํ

* * * * * * * *

ตัวอย่างบทกัตตาที่มีชีวิตจิตใจ

๑๖๒. อุคฺคิรนฺโตว ส เสฺนห- รสํ ชินวโร ชเน
ภาสนฺโต มธุรํ ธมฺมํ กํ น สมฺปีณเย ชนํ.

แปลว่า: "พระชินเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงแสดงพระธรรมอันไพเราะ ประดุจทรงคายน้ำสิเนหาในหมู่ชนจะไม่ยังใครให้อิ่มใจเล่า"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ แสดงถึงการยกเอากิริยาการคายคือ อุคฺคิรน ขึ้นใช้กับบทกรรมคือ เสฺนหรสํ (น้ำสิเนหา) ซึ่งเป็นสิ่งไม่มีชีวิตจิตใจและเป็นสภาพปริยายเปรียบความสิเนหา (เมตตา) ว่าเหมือนน้ำ แต่มีบทกัตตาเป็นสิ่งที่มีชีวิตจิตใจ คือพระชินเจ้าผู้ประเสริฐ จึงเป็นรูปธัมมสมาธิคุณที่ดีสูงสุด ตามกำหนดที่กล่าวไว้แล้วในคาถา ๑๖๒

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ อุคฺคิรนํ ชินวรสงฺขาตสจิตฺตกกตฺตุวนฺตมฺปิ เสฺนหรส-สงฺขาตอมุขฺยกมฺมยุตฺตตฺตา ปสตฺถํ โหติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ การคายแม้จะมีกัตตาที่มีชีวิตจิตใจคือพระชินเจ้าผู้ประเสริฐ ก็น่ายกย่องเพราะประกอบด้วยกรรมที่เป็นสภาพปริยาย คือน้ำสิเนหา"

คำว่า เสฺนหรส มีรูปวิเคราะห์ว่า เสฺนโห เอว รโส เสฺนหรโส (เสฺนหรสะ หมายถึงน้ำคือสิเนหา)

คำว่า อุคฺคิรนฺโต สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + คิร ธาตุ (นิคิเร = กลืน) + อ ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ฉบับแปลของอาจารย์แย้มมีรูปว่า อุคฺคิลนฺโต ตามนัยนี้มาจาก คิล ธาตุ ความจริงธาตุทั้งสองคือ คิร และ คิล มีอรรถเหมือนกัน ในที่นี้ใช้รูปว่า อุคฺคิรนฺโต ตามฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหล

ตัวอย่างบาลี

ขนฺธายตนธาตาทิ- ธมฺมเภทา มเหสินา
กณฺหสุกฺกา ยโต วนฺตา ตโตปิ ภควา ชิโน.[๖๓]

แปลว่า: "ประเภทของธรรมมีขันธ์, อายตนะ และธาตุ เป็นต้น ที่เป็นฝ่ายดำและฝ่ายขาว อันพระพุทธเจ้าทรงคายแล้ว ดังนั้น พระองค์ทรงพระนามว่า พระผู้มีพระภาค (ผู้คายธรรมฝ่ายดำและฝ่ายขาว)"

บทกัตตาในคาถานี้ คือ มเหสี (พระพุทธเจ้า) เป็นสิ่งที่มีชีวิตจิตใจ ส่วนกรรมของกริยาว่า วนฺตา (คาย) คือ ธมฺมเภทา (ประเภทของธรรม) ไม่มีชีวิตจิตใจและเป็นสภาพที่กล่าวโดยอ้อม คาถานี้จึงประดับด้วยสมาธิคุณที่น่าพึงใจ

* * * * * * * *

ประโยชน์ของการศึกษาอลังการศาสตร์เป็นต้น

๑๖๓. โย สทฺทสตฺถกุสโล กุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โส'ยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขฺย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺติ'มมนฺทรูปํ.

แปลว่า: “ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในนิฆัณฑุศาสตร์ ฉันท-ศาสตร์และอลังการศาสตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องจากความเป็นกวีก็หยั่งสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะได้รับเกียรติคุณหาน้อยไม่”

คาถานี้ท่านผู้รจนากล่าวเป็นนิคมพจน์ เพื่อปลุกใจท่านผู้ต้องการจะเป็นกวี จะได้อุตสาหะศึกษาเล่าเรียนคัมภีร์พื้นฐานของพระไตรปิฎก คัมภีร์เหล่านั้นมี ๔ อย่าง คือ

๑. ไวยากรณ์ ตำราว่าด้วยแบบแผนของภาษา
๒. นิฆัณฑุศาสตร์ ตำราว่าด้วยชื่อศัพท์และลิงค์ (เพศทางไวยากรณ์)
๓. ฉันทศาสตร์ ตำราว่าด้วยการวางครุลหุในกวีนิพนธ์
๔. อลังการศาสตร์ ตำราว่าด้วยการประดับคำให้ไพเราะสละสลวย เหมาะเจาะด้วยเสียงและความหมาย

ท่านผู้ประกอบด้วยองค์ ๔ หมั่นศึกษาค้นคว้าอยู่เป็นนิจศีลดังนี้ แม้จะบกพร่องจากความเป็นกวี คือไม่ได้เรียบเรียงกวีนิพนธ์หรือคัมภีร์อันใดอันหนึ่งที่ประกาศความรู้ความสามารถของตน ก็จัดว่าเป็นกวีได้เหมือนกัน เนื่องจากมีความรู้ความสามารถของกวีอยู่ครบถ้วนและจะได้รับเกียรติคุณไม่น้อย ส่วนบุคคลผู้ไม่เชี่ยวชาญใน ๔ คัมภีร์เหล่านี้แม้จะศึกษาค้นคว้าคัมภีร์จำนวนมากก็ไม่ได้รับยกย่องว่าเป็นกวี ทั้งนี้เพราะขาดพื้นฐานสำคัญทางหลักภาษา ทำให้ไม่อาจตัดสินความถูกต้องเกี่ยวกับหลักภาษาได้อย่างชัดเจน

มูลเหตุสำคัญในความเป็นกวีนั้น คือความเพียรเป็นนิจศีลในการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์

เหล่านี้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถาวุตฺตสตฺเถสุ อภิโยโค พนฺธสฺส เอกนฺตการณเมว. วุตฺตํ หิ

สาภาวิกี จ ปฏิภา สุตญฺจ พหุ นิมฺมลํ
อมนฺโท จาภิโยโคยํ เหตุ โหติห พนฺธเน.[๖๔]

แปลว่า: "การเพียรในคัมภีร์ดังที่กล่าวไว้แล้ว เป็นเหตุแน่นอนของ[การแต่ง]บทประพันธ์ สมจริงดังสาธกว่า

ปฏิภาณที่ปรากฏโดยปกติ การสดับที่ไร้มลทินเป็นอันมากและการฝึกฝนอย่างสม่ำเสมอ ทั้งสามอย่างนี้เป็นเหตุใน[การแต่ง]บทประพันธ์"

คำว่า สทฺทสตฺถ คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ โดยแยกรูปศัพท์เป็น สทฺท (ไวยากรณ์) + สตฺถ (คัมภีร์) มีคำไวพจน์อื่นของ สทฺท ว่า พฺยากรณ, นิรุตฺติ ดังปรากฏในคำว่า สทฺทนีติ (ระเบียบแห่งไวยากรณ์) กจฺจายนพฺยากรณ (กัจจายนไวยากรณ์) นิรุตฺติทีปนี (คัมภีร์แสดงไวยากรณ์) เป็นต้น

บางท่านแปลทับศัพท์ สทฺทสตฺถ ว่า "ศัพทศาสตร์" แต่คำนี้ใกล้เคียงกับคำว่า สัทศาสตร์ ที่มีความหมายต่างจากไวยากรณ์ ดังพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานให้ความหมายไว้ว่า

สัทศาสตร์ [สัดทะ-] น. วิชาว่าด้วยการศึกษาธรรมชาติของการออกเสียงและการเปล่งเสียงพูด (อ. phonetics)

คัมภีร์ไวยากรณ์ที่มีสูตรเฉพาะตัวซึ่งเป็นที่นิยมศึกษามาตั้งแต่โบราณกาล มี ๔ คัมภีร์ คือ

๑. กัจจายนะ พระกัจจายนเถระชาวอินเดียตอนใต้หรือชาวลังกา แต่งไว้ในราวพุทธศตวรรษที่ ๙ หรือ ๑๐

๒. โมคคัลลานะ พระโมคคัลลานเถระชาวลังกาแต่งในรัชสมัยพระเจ้าปรากรมพาหุที่ ๑ (พ.ศ. ๑๖๙๖-๑๗๒๙)

๓. สัททนีติ พระอัคควังสเถระชาวพม่าแต่งในรัชสมัยพระเจ้าจะสวา (พ.ศ. ๑๗๗๗-๑๗๙๓)

๔. สัททสังคหะ เสนาบดีชื่อเจ้าโภลาย เจ้าครองนครยอ แต่งในรัชสมัยพระเจ้ามินดง (พ.ศ. ๒๓๕๗-๒๔๒๑)

นอกจากคัมภีร์ไวยากรณ์ทั้ง ๔ เหล่านี้แล้ว คัมภีร์อธิบายอื่นๆ เช่น นยาสะ ปท-รูปสิทธิ พาลาวตาร เป็นต้น ก็เป็นที่นิยมศึกษาเล่าเรียนของผู้สนใจโดยเฉพาะคัมภีร์พาลาวตารและปทรูปสิทธิปกรณ์ถือว่าเป็นตำราเรียนสำหรับเยาวชนผู้เริ่มศึกษาภาษาบาลี

คำว่า นิฆณฺฑุ (นิฆัณฑุศาสตร์) ใช้เป็น นิฆณฺฐุ บ้าง มี ๒ คัมภีร์ คือ

๑. อภิธานัปปทีปิกา พระโมคคัลลานะชาวลังกาแต่งไว้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. เอกักขรโกสะ พระสัทธรรมกิตติเถระชาวพม่าแต่ง ณ ภูเขาสะไกย (ไม่ปรากฏปีที่แต่ง)

ฉันทศาสตร์บาลี เท่าที่ทราบมี ๓ คัมภีร์ คือ

๑. วุตโตทัยปกรณ์ พระสังฆรักขิตะผู้ประพันธ์คัมภีร์สุโพธาลังการ แต่งไว้ในพุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. ฉันโทมัญชรี พระวิสุทธาจาระชาวพม่าแต่งในพุทธศักราช ๒๔๓๙

๓. ฉันทวุตติปทีป พระญาณมงคลชาวไทยในสมัยอยุธยาแต่งไว้ มี ๗ ปริจ-เฉท ยังไม่ได้รับการพิมพ์เผยแพร่ในปัจจุบัน

อลังการศาสตร์มีมากมายในภาษาสันสกฤต แต่ในภาษาบาลีเท่าที่ทราบมีคัมภีร์สุโพธาลังการฉบับเดียว คัมภีร์ที่แต่งแสดงวิธีประดับคำและความหมายที่คล้ายกับสุโพธา-ลังการ ยังมีอีกคัมภีร์หนึ่ง คือ วชิรสารัตถสังคหะ พระวชิรปัญญเถระชาวเมืองเชียงใหม่แต่งในพุทธศักราช ๒๐๗๘

คำว่า อลงฺกติ ในบาทที่ ๒ เป็นอิตถีลิงค์ที่ท่านใช้ในที่นี้ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็นวสันตดิลกคาถา ความจริง อลงฺการ ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์มีคำไวพจน์เป็นอิตถีลิงค์ และ

นปุงสกลิงค์ตามลำดับว่า อลงฺกติ และ อลงฺกรณ

คำว่า ฉนฺโทอลงฺกติสุ แปลง อ เป็น โอ ฉนฺท ศัพท์ที่เป็นมโนคณะ ดังตัวอย่างว่า อโยปตฺต (บาตรเหล็ก)

คำว่า นิจฺจกตาภิโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า นิจฺจํ กโต อภิโยโค อสฺสาติ นิจฺจกตา-ภิโยโค (นิจจกตาภิโยคะ คือ ผู้มีความเพียรอันตนกระทำแล้วเป็นนิตย์)

คำว่า กวิตฺตวิกล มีรูปวิเคราะห์ว่า กวิโน ภาโว กวิตฺตํ, กวิตฺเตน วิกโล กวิตฺต-วิกโล (กวิตตวิกละ คือ ผู้บกพร่องโดยความเป็นกวี)

คำว่า อมนฺทรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า อมนฺทํ รูปํ ยสฺสาติ อมนฺทรูปา (อมันทรูปะ คือ มีสภาพไม่น้อย)

อิติ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต สุโพธาลงฺกาเร คุณาวโพโธ นาม

ตติโย ปริจฺเฉโท

จบปริจเฉทที่ ๓ ชื่อว่า คุณาวโพธะ

ในคัมภีร์สุโพธาลังการ อันพระสังฆรักขิตมหาสามิผู้ประเสริฐรจนา

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๔

อัตถาลังการาวโพธะ

(แสดงอัตถาลังการ)

คำปฏิญญา

๑๖๔. อตฺถาลงฺการสหิตา สคุณา พนฺธปทฺธติ
อจฺจนฺตกนฺตา กนฺตาว วุจฺจนฺเต เต ตโต'ธุนา.

แปลว่า: "ลำดับแห่งบทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ กอปรด้วยอัตถาลังการ จะน่าพอใจยิ่งเหมือนสาวงามผู้มีคุณสมบัติกุลสตรีมีทรัพย์สินและถนิมพิมพาภรณ์ ดังนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวอัตถาลังการเหล่านั้น ณ บัดนี้"

ความในคาถานี้มีว่า บทประพันธ์ที่เป็นทั้งร้อยแก้วหรือร้อยกรอง เมื่อเพียบพร้อมด้วยสัททาลังการดังที่กล่าวไว้แล้วในปริจเฉทที่ ๓ และประกอบด้วยอัตถาลังการดังจะกล่าวต่อไปในปริจเฉทที่ ๔ นี้อีก ก็พึงเป็นเรื่องที่น่าพอใจยิ่ง เหมือนสาวงามผู้เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติกุลสตรีมีความภักดีในสามีเป็นต้น ทั้งกอปรด้วยทรัพย์สินและถนิมพิมพาภรณ์ ดังนั้น คันถรจนาจารย์จึงกล่าวเรื่องอลังการที่เรียกว่า อัตถาลังการ คือ การตกแต่งความหมายในที่นี้เพื่อความรอบรู้ของท่านผู้ต้องการจะเป็นกวี

บทว่า อตฺถาลงฺการสหิตา และ สคุณา ในคาถานี้ จัดเป็นสิเลสาลังการ คือการซ้อนความ หมายความว่า มีอรรถ ๒ อย่างในบทหนึ่ง จึงมีคำแปลเป็น ๒ นัย นัยแรกเกี่ยวกับลำดับบทประพันธ์โดยเป็นวิเสสนะของบทว่า พนฺธปทฺธติ แปลว่า "กอปรด้วยอัตถาลังการ" และ "เพียบพร้อมด้วยสัททาลังการ" นัยหลังเกี่ยวกับสาวงามโดยเป็นวิเสสนะของบทว่า กนฺตา

แปลว่า “มีทรัพย์สินและถนิมพิมพาภรณ์” และ “มีคุณสมบัติ” เรื่องของสิเลสาลังการจะกล่าวต่อไปในปริจเฉททที่ ๔ คาถา ๒๘๘

คำว่า อตฺถาลงฺการ มีรูปวิเคราะห์ตามนัยแรกว่า อลงฺกโรนฺติ พนฺธํ เอเตหีติ อลงฺการา, อตฺถสฺส อลงฺการา อตฺถาลงฺการา (อัตถาลังการ คือ เครื่องตกแต่งความหมาย) อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ตามนัยหลังว่า อลงฺกโรนฺติ สรีรํ เอเตหีติ อลงฺการา, อตฺถา จ อลงฺการา จ อตฺถาลงฺการา (อัตถาลังการ คือ ทรัพย์สินและถนิมพิมพาภรณ์)

คำว่า สคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า คุเณหิ สห วตฺตตีติ สคุณา ตามนัยแรกแปลว่า “สคุณะ คือ เป็นไปกับด้วยสัททาลังการ” นัยหลังแปลว่า “สคุณะ คือ เป็นไปกับด้วยคุณสมบัติ”

คำว่า อตฺถาลงฺการสหิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถาลงฺกาเรหิ สหิตา อตฺถาลงฺการ-สหิตา นัยแรกแปลว่า “อัตถาลังการสหิตะ คือ ประกอบด้วยอัตถาลังการ” นัยหลังแปลว่า “อัตถาลังการสหิตะ คือ ประกอบด้วยทรัพย์สินและถนิมพิมพาภรณ์”

คำว่า พนฺธปทฺธติ มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺธสฺส ปทฺธติ พนฺธปทฺธติ (พันธปัทธติ คือ ลำดับของบทประพันธ์)

คำว่า อจฺจนฺตกนฺตา มีรูปวิเคราะห์ว่า อจฺจนฺตํ กนฺตา อจฺจนฺตกนฺตา (อัจจันต-กันตา คือ เป็นที่น่าพอใจยิ่ง)

* * * * * * * *

ประเภทของอัตถาลังการ

๑๖๕. สภาววงฺกวุตฺตีนํ เภทา ทฺวิธา อลํกฺริยา
ปจฺมา ตตฺถ วตฺถูนํ นานาวตฺถาวิภาวินี.

แปลว่า: "อลังการมี ๒ ประเภท โดยจำแนกเป็นสภาววุตติและวังกวุตติ ในอลังการเหล่านั้น อย่างแรกแสดงสภาวะต่างๆ ของเนื้อหาเรื่องราว"

คาถานี้จำแนกอัตถาลังการออกเป็น ๒ อย่าง คือ

๑. สภาววุตติ กล่าวโดยตรง คือ พูดตรงๆ ตามสภาวะของเนื้อหาเรื่องราว อันได้แก่ ชาติ (ประเภทเดียวกัน) เช่น คน นก เป็นต้น, คุณ (ลักษณะ) เช่น ลักษณะของการสัมผัส เป็นต้น, กิริยา (อาการ) เช่น การชนะ เป็นต้น และทัพพะ (รูปธรรมคือบุคคลสิ่งของ) เช่น พระโพธิสัตว์ เป็นต้น

๒. วังกวุตติ กล่าวโดยอ้อม คือพูดในเชิงอุปมาเปรียบเทียบ เป็นต้น

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ชาตฺยาทีนํ ปทตฺถานํ อเนกปฺปการสภาวปกาสินี สภาววุตฺติ นาม. เอสาว ชาติคุณาทิจตุพฺพิธปทตฺถานํ สรูปสงฺขาตชาติยา เตหิ อากาเรหิ ปฏิปาทนโต อุปจารโต ชาติ นาม โหติ. ชาตฺยาทิปทตฺถานํเยว ยถาสภาวํ หิตฺวา วตฺถุปริกปฺปิตอติสโยปมารูปกาทิสรูปสงฺขาตํ วงฺกสภาวํ ปกาเสนฺตี วงฺกวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "ในเรื่องนี้ บทประพันธ์ที่แสดงสภาวะต่างๆ แห่งเนื้อหาเรื่องราวของบทอันมีชาติ (ประเภทเดียวกัน) เป็นต้น ชื่อว่า สภาววุตติ สภาววุตตินี้นั่นเองชื่อว่า ชาติ (สภาวะ) โดยปริยาย เพราะแสดงเนื้อหาเรื่องราวของบททั้ง ๔ อันมีชาติและคุณเป็นต้น ด้วยอาการเหล่านั้นของชาติที่เรียกว่า สภาวะ ส่วนบทประพันธ์ที่แสดงสภาวะโดยอ้อมซึ่งเรียกว่าสภาพของอติสยวุตติ (การประกาศคุณอันวิเศษเลิศล้ำ) อุปมา

(การเปรียบเทียบ) และรูปกะ (การแสดงความเป็นสิ่งเดียวกันระหว่าง
อุปมานะและอุปไมย) เป็นต้น ซึ่งละสภาวะเดิมแห่งเนื้อหาเรื่องราวของ
บทมีชาติเป็นต้นแล้วดำริเนื้อหาขึ้น ชื่อว่า วังกวุตติ”

คำว่า อลํกฺริยา (อลังการ) ในคาถานี้ หมายถึง อัตถาลังการ คือ การตกแต่งความหมาย

คำว่า วตฺถุ ในบาทที่ ๓ แปลว่า “เนื้อหา, อรรถ” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า ชาติ-คุณกฺริยาทพฺพลกฺขณานํ ปทตฺถานํ (อรรถของบทซึ่งมีลักษณะคือ ชาติ คุณ กิริยา และทัพพะ)

คำว่า อวตฺถา แปลว่า “สภาวะ” เหมือนคำว่า อวัตถานาม (นามที่ตั้งตามสภาวะ) ได้แก่ วจฺโฉ (ลูกวัว) ทมฺโม (วัวรุ่น) พลิพทฺโธ (วัวหนุ่ม) ชรคฺคโว (วัวแก่)

คำว่า สภาววงฺกวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สภาโว จ วงฺโก จ สภาววงฺกา, สภาววงฺกานํ วุตฺติ สภาววงฺกวุตฺติ (สภาววังกวุตติ คือ กล่าวโดยตรงและโดยอ้อม)

คำว่า อลํกฺริยา มีรูปวิเคราะห์ว่า อลํกโรนฺติ เอเตหีติ อลํกฺริยา (อลังกริยา คือ เครื่องตกแต่ง) คำว่า อลํกฺริยา อลํกรณ และ อลงฺการ เป็นคำไวพจน์กัน โดยต่างกันที่คำปัจจัย กล่าวคือ อลํกฺริยา ลง ริริย ปัจจัย อลํกรณ ลง ยุ ปัจจัย ส่วน อลงฺการ ลง ณ ปัจจัย ท่านใช้ อลํกฺริยา ในบาทที่ ๒ เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (อลํกฺริ = ๑ ๒ ๑)

คำว่า นานาวตฺถาวิภาวินี มีรูปวิเคราะห์ว่า นานา จ สา อวตฺถา จาติ นานาวตฺถา, นานาวตฺถาย วิภาวินี นานาวตฺถาวิภาวินี (นานาวัตถาวิภาวินี คือ แสดงสภาวะต่างๆ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของสภาววุตติ

๑๖๖. ลีลาวิกนฺติสุภโค ทิสาถิรวิโลกโน
โพธิสตฺตงฺกุโร ภาสํ วิโรจิ วาจ'มาสภึ.

แปลว่า: "พระโพธิสัตว์หน่อเนื้อพุทธางกูร งามด้วยการดำเนินอย่างสง่า แลดูทั่วทิศาอย่างมั่นคง ทรงเปล่งพระวาจาอันองอาจ งามเลิศแล้ว"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของสภาววุตติ แถลงเรื่องพระสิทธัตถกุมารขณะประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา ทรงย่างพระบาทไป ๗ ก้าว ด้วยลีลาท่าทีอันสง่างาม ทรงเหลียวดูทั่วทิศแล้วตรัสอาสภิวาจาคือวาจาอันองอาจ ดังนี้ว่า อคฺโคหมสฺมิ โลกสฺส (เราเป็นเลิศในโลก) เชฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส (เราเป็นผู้เจริญในโลก) เสฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส (เราเป็นผู้ประเสริฐในโลก)

การแต่งคาถานี้เป็นการประกาศเรื่องของพระโพธิสัตว์หน่อเนื้อพุทธางกูรตามสภาวะของพระองค์ บทว่า โพธิสตฺตงฺกุโร เป็นทัพพะคือรูปธรรมอันได้แก่บุคคลหรือสิ่งของอย่างใดอย่างหนึ่ง และเป็นบทที่ประกาศอาการที่ทรงดำเนินด้วยท่าทีลีลาสง่างาม อาการที่แลดูทั่วทิศ และอาการที่ทรงเปล่งอาสภิวาจา อาการต่างๆ เหล่านี้เป็นอลังการ ประกาศพระโพธิสัตว์ซึ่งเป็นทัพพะ คาถานี้จึงเรียกว่า ทัพพสภาววุตติ แสดงสภาวะของทัพพะ แม้ชาติสภาววุตติ แสดงสภาวะของประเภทเดียวกัน คุณสภาววุตติ แสดงสภาวะของคุณลักษณะ และกิริยาสภาววุตติ แสดงสภาวะของกิริยา ก็พึงทราบตามนัยนี้

พึงจำแนกคาถานี้ออกเป็น ๓ ลักษณะ คือ

๑. อลังกิริยา สภาวะที่กวีตกแต่ง คือ การดำเนินด้วยท่าทีลีลาสง่างาม การแลดูทั่วทิศอย่างมั่นคง และการเปล่งอาสภิวาจา

๒. ทัพพสภาววุตติ การกล่าวถึงสภาวะของรูปธรรม คือ คำในคาถานี้ที่กล่าวถึงอาการเหล่านั้นของรูปธรรมคือพระโพธิสัตว์

๓. อลังการ การตกแต่ง คือ คำในคาถานี้ที่ตกแต่งอาการดำเนินไปเป็นต้น ได้แก่คำว่า ลีลาวิกนฺติสุภโค (งามด้วยการดำเนินอย่างสง่า) ทิสาถิรวิโลกโน (แลดู

ทั่วทิศาอย่างมั่นคง) และ วาจมาสภึ ภาสํ (ทรงเปล่งพระวาจาอันองอาจ) โดยไม่เพียงกล่าวถึงการดำเนินไปตามปกติ การแลดูทั่วทิศอย่างธรรมดา และการเปล่งวาจาปกติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

> อิห โพธิสตฺตสงฺขาตสฺส ทพฺพสฺส ลีลาวิกนฺติทิสาถิรวิโลกนวโจนิจฺฉารณสงฺขาตานํ อวตฺถานํ ปกาสิตตฺตา ทพฺพสภาววุตฺตีติ ญาตพฺพา. เอสาเยว ทพฺพคตคตฺยาทิวิจิตฺรสรูปํ อลงฺกรณโต อลงฺกาโร นาม. ทพฺพคตคตฺยาทโย ปน อลํกิริยมานตฺตา อลํกิริยา นาม. ชาติคุณกฺริยาสภาววุตฺติโยปิ เอวเมว ทฏฺฐพฺพา.
>
> แปลว่า: "พึงทราบว่าเป็นทัพพสภาววุตติในคาถานี้ เพราะแสดงสภาวะคือการดำเนินด้วยท่าทีลีลาสง่างาม การแลดูทั่วทิศอย่างมั่นคง และการเปล่งวาจา แห่งทัพพะคือพระโพธิสัตว์ สภาวะนั้นนั่นเองชื่อว่า อลังการ เพราะตกแต่งสภาวะอันวิจิตรมีการดำเนินไปเป็นต้นอันเป็นไปในทัพพะ ส่วนการดำเนินไปเป็นต้นอันเป็นไปในทัพพะ ชื่อว่า อลังกิริยา เพราะเป็นสภาวะถูกตกแต่ง แม้สภาววุตติแห่งชาติ คุณ และกิริยาก็พึงทราบอย่างนี้นั่นเอง"

คำว่า ลีลาวิกนฺติสุภค มีรูปวิเคราะห์ว่า ลีลาย ยุตฺตา วิกนฺติ ลีลาวิกนฺติ, ลีลาวิกนฺติยา สุภโค ลีลาวิกนฺติสุภโค (ลีลาวิกันติสุภคะ คือ งามด้วยการดำเนินอันประกอบแล้วด้วยความสง่า)

คำว่า ทิสาถิรวิโลกน มีรูปวิเคราะห์ว่า ทิสาสุ ถิรํ วิโลกนํ ยสฺสาติ ทิสาถิรวิโลกโน (ทิสาถิรวิโลกนะ คือ มีการเหลียวดูอย่างมั่นคงในทิศ)

คำว่า โพธิสตฺตงฺกุร มีรูปวิเคราะห์ว่า โพธิยา สตฺโต โพธิสตฺโต, โพธิสตฺโตเยว องฺกุโร โพธิสตฺตงฺกุโร (โพธิสัตตังกุระ คือ พระโพธิสัตว์ผู้เป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร)

คำว่า อาสภี มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสภสฺส ภาโว อาสภี (อาสภี คือ ภาวะของ

พญาวัว) ภาวะของพญาวัว คือ ความตั้งมั่นไม่หวั่นไหว แม้วาจาที่ตั้งมั่นไม่หวั่นไหวก็เรียกว่า อาสภี โดยอ้อม ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุสภสฺส ภาวสงฺขาตา อกมฺปนียา จิติ อาสภํ นาม. อกมฺปสภาวโต เตน สมาปิ วาจา อุปจารโต อาสภี นาม โหติ.

แปลว่า: "ความตั้งมั่นไม่หวั่นไหวที่เรียกว่าภาวะของพญาวัว ชื่อว่าอาสภะ แม้คำที่เสมอกับภาวะของพญาวัวนั้น ก็ชื่อว่า อาสภี โดยอ้อม เพราะมีสภาวะไม่หวั่นไหว"

ตัวอย่างทัพพสภาววุตติ

กณฺเจกาโฬ กรฏฺเจน กปาเลนินฺทุเสขโร
ชฏาภิ สุนิทฺธตมฺพาภิ อาวิราสิ วุสธฺวโช.[๑]

แปลว่า: "พระศิวะผู้ทรงมีพระศอดำ มีพระเมาลีเหมือนดวงศศิธร ทรงถือถ้วยในพระหัตถ์ ทรงมีมุ่นชฎาสีแดงละเอียด ได้อุบัติโดยประจักษ์แล้ว"

คาถานี้พรรณาสภาวะของรูปธรรม คือพระศิวะ โดยตกแต่งความด้วยการกล่าวถึงลักษณะของพระศิวะว่า ทรงมีพระศอดำ มีดวงจันทร์เป็นปิ่นปักพระเศียร ทรงถือถ้วยในพระหัตถ์ ทรงมีมุ่นชฎาสีแดงละเอียด ได้อุบัติโดยประจักษ์แล้ว จึงจัดเป็นทัพพสภาววุตติ

กามธาตุ'มติกฺกนฺตา สณฺจิตา รูปธาตุยา
รูเปน สทิสา นตฺถิ จเปตฺวา โลกนายกํ.[๒]

แปลว่า: "เว้นพระองค์ผู้ทรงเป็นผู้นำชาวโลกแล้ว เหล่าสตรีผู้ฉลาด ล่วงเลยกามภูมิ ตั้งอยู่ในรูปภูมิ มีรูปเช่นกับหม่อมฉันหามีไม่"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พรรณาสภาวะของรูปธรรม คือพระนางยโสธรา โดยตกแต่งความด้วยการกล่าวถึงลักษณะของพระนางว่างามยิ่งกว่าสตรีทั่วไปยกเว้นพระพุทธเจ้าจึงประดับด้วยทัพพสภาววุตติ

ตัวอย่างไทย

โอ้เจ้าดวงพวงพุ่มปทุเมศ แสนวิเศษสุดจะล้ำไม่งามเหมือน
งามตระการบานแบ่งรับแสงเดือน เหมือนจะเตือนภุมรินให้บินตอม[๓]

คันถรจนาจารย์ได้แสดงอุทาหรณ์ของทัพพสภาววุตตินี้ไว้อย่างเดียวในคัมภีร์สุโพธาลังการ ในที่นี้จะแสดงอุทาหรณ์ของสภาววุตติอื่นอีกโดยนำมาจากคัมภีร์กาวยาทรรศะ รวมทั้งจะนำสาธกจากพระบาลีมากล่าวไว้เป็นอุทาหรณ์ ดังต่อไปนี้

ตัวอย่างชาติสภาววุตติ

ตุณฺเฑ อาตมฺพกุฏิเล ปกฺเข หริตโกมเล
ติวณฺณราชิภิ กณฺเฐ- เหเต มญฺชุคิรา สุภา.[๔]

แปลว่า: "นกแก้วงามที่มีเสียงไพเราะเหล่านี้ มีจะงอยปากโค้งงอสีแดงระเรื่อ ปีกสีเขียวอ่อนนุ่ม และลำคอที่มีรอยเส้น ๓ สี"

คาถานี้พรรณนาสภาวะของชาติคือประเภทเดียวกันซึ่งได้แก่นกแก้วในที่นี้ โดยตกแต่งความด้วยการใช้บทวิเสสนะขยายนกแก้วว่า มญฺชุคิรา (มีเสียงไพเราะ) สุภา (งาม) ตุณฺเฑ อาตมฺพกุฏิเล (มีจะงอยปากโค้งงอสีแดงระเรื่อ) ปกฺเข หริตโกมเล (ปีกสีเขียวอ่อนนุ่ม) ติวณฺณราชิภิ กณฺเฐ (ลำคอที่มีรอยเส้น ๓ สี) จึงจัดเป็นชาติสภาววุตติ

เยน อุตฺตรกุรุวฺโห มหาเนรุ สุทสฺสโน
มนุสฺสา ตตฺถ ชายนฺติ อมมา อปริคฺคหา.
น เต พีชํ ปวปฺปนฺติ นาปิ นียนฺติ นงฺคลา
อกฏฺฐปากิมํ สาลึ ปริภุญฺชนฺติ มานุสา.
อกณํ อถุสํ สุทฺธํ สุคนฺธํ ตณฺฑุลปฺผลํ
ตุณฺฑิกิโร ปจิตฺวาน ตโต ภุญฺชนฺติ โภชนํ.[๕]

แปลว่า: "อุตตรกุรุทวีปเป็นรมณียสถาน มีภูเขาหลวงชื่อสิเนรุแลดูงดงาม

ตั้งอยู่ทางทิศใด พวกมนุษย์ซึ่งเกิดในอุตตรกุรุทวีปนั้น ไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน ไม่ถือครอง มนุษย์เหล่านั้นไม่ต้องหว่านพืช ไม่ต้องนำไถออกไถ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวสาลีอันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ พวกเขาหุงข้าวสาลีอันไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารบนเตาอันปราศจากควันและถ่าน แล้วบริโภคโภชนะจากที่นั้น”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พรรณนาสภาวะของชาติ คือกลุ่มบุคคลผู้พำนักอยู่ในอุตตรกุรุทวีป โดยตกแต่งความที่เกี่ยวกับบุคคลเหล่านั้นว่า บุคคลเหล่านั้นไม่ยึดถือสิ่งใดว่าเป็นของตน ไม่ถือครอง ไม่ต้องหว่านพืช ไม่ต้องนำไถออกไถ บริโภคข้าวสาลีอันผลิผลในที่ที่ไม่ต้องไถ พวกเขาหุงข้าวสาลีอันไม่มีรำ ไม่มีแกลบ บริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสารบนเตาอันปราศจากควันและถ่าน แล้วบริโภคโภชนะจากที่นั้น จึงประดับด้วยชาติสภาววุตติ

ตัวอย่างคุณสภาววุตติ

พนฺธํ องฺเคสุ โรมญฺจํ กุพฺพํ มนสิ นิพฺพุตึ
เนตฺเต จามีลยํ เอโส ปิยาผสฺโส ปวตฺตเต.[๖]

แปลว่า: “สัมผัสของเมียรักนี้ ทำให้เกิดขนชูชันในร่างกาย กระทำความพอใจแห่งจิต และยังตาให้หรี่ปิดลง”

คาถานี้พรรณนาสภาวะของลักษณะของการสัมผัสเมียรัก โดยตกแต่งคำเกี่ยวกับลักษณะการสัมผัสว่า สัมผัสของเมียรักนี้ ทำให้เกิดขนชูชันในร่างกาย กระทำความพอใจแห่งจิต และยังตาให้หรี่ปิดลง จึงประดับด้วยคุณสภาววุตติ

โก นุวณฺณตีมริเยภิ ปทํ สมฺพุทฺธุมรหติ
ยํ ปทํ สมฺมทญฺญาย ปรินิพฺพนฺติ อนาสวา.[๗]

แปลว่า: “พระอริยะทั้งหลายหยั่งรู้พระนิพพานโดยชอบแล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ ย่อมปรินิพพาน ยกเว้นพระอริยะทั้งหลาย ใครจะรู้นิพพานนั้นเล่า”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวถึงสภาวะของลักษณะพระนิพพาน โดยตกแต่งคำที่ เกี่ยวกับลักษณะพระนิพพานซึ่งเป็นอารมณ์ของพระอริยะทั้งหลายว่า พระอริยะทั้งหลายหยั่ง รู้พระนิพพานโดยชอบแล้ว เป็นผู้สิ้นอาสวะ ย่อมปรินิพพาน ยกเว้นพระอริยะทั้งหลาย ใครจะรู้นิพพานนั้นเล่า จึงประดับด้วยคุณสภาววุตติ

ตัวอย่างกิริยาสภาววุตติ

กลกฺวณิตคพฺเภน กณฺเจนาฆุณฺณิเตกฺขโณ
ปาราวโต ปริภมฺย ริรํสุ จุมฺพเต ปิยํ.[๘]

แปลว่า: “นกพิราบส่งเสียงร้องไพเราะเบาๆ อยู่ภายในคอ กลอกตาไปมาปรารถนาจะร่วมภิรมย์ จึงบินไปจูบเมียรัก”

คาถานี้พรรณนาสภาวะของกิริยาการจูบแห่งนกพิราบ โดยตกแต่งความเกี่ยวกับกิริยาการจูบว่า นกพิราบส่งเสียงร้องไพเราะเบาๆ อยู่ภายในคอ กลอกตาไปมาปรารถนาจะร่วมอภิรมย์ บินไปจูบเมียรัก จึงจัดเป็นกิริยาสภาววุตติ

โย สหสฺสํ สหสฺเสน สงฺคาเม มานุเส ชเน
เอกญฺจ เชยฺยมตฺตานํ ส เว สงฺคามชุตฺตโม.[๙]

แปลว่า: “ถึงจะรบชนะข้าศึกนับพันในสงคราม ก็ไม่นับเป็นยอดขุนพลแต่ผู้ที่เอาชนะใจตนจึงเรียกว่ายอดขุนพลโดยแท้”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พรรณนาสภาวะของกิริยาการชนะ โดยตกแต่งความเกี่ยวกับกิริยาการชนะว่า ถึงจะรบชนะข้าศึกนับพันในสงคราม ก็ไม่นับเป็นยอดขุนพลแต่ผู้ที่เอา ชนะใจตนจึงเรียกว่ายอดขุนพลโดยแท้ จึงประดับด้วยกิริยาสภาววุตติ

อลังการสันสกฤต ชื่อว่า กาวยาทรรศะ (ปริจเฉท ๒ คาถา ๑๓) กล่าวถึงสภาววุตติ ๔ ประเภทไว้ แต่ไม่มีแสดงนามสภาววุตติ ที่เป็นเช่นนี้คงเป็นเพราะว่า นามะ (ชื่อ) ถูกจัดอยู่ในทัพพะ (รูปธรรม) อยู่แล้ว ในพระบาลีพบข้อความที่จัดเป็นนามสภาววุตติบ้าง เช่น

น มยฺหํ มตฺติกํ นามํ นาปิ เปตฺติกสมฺภวํ
ชาโตมฺหิ เวสฺสวีถิยา ตสฺมา เวสฺสนฺตโร อหุ.[๑๐]

แปลว่า: “ชื่อของเราไม่เนื่องข้างฝ่ายพระมารดา และไม่เนื่องข้างฝ่ายพระบิดา เราเกิดที่ถนนของพ่อค้า จึงมีพระนามว่า เวสสันดร”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พรรณนาสภาวะของชื่อ โดยตกแต่งคำที่เกี่ยวกับชื่อเวสสันดรว่า ชื่อของเราไม่เนื่องข้างฝ่ายพระมารดา และไม่เนื่องข้างฝ่ายพระบิดา เราเกิดที่ถนนของพ่อค้า จึงปรากฏนามว่า เวสสันดร

พระดำรัสว่า ชาโตมฺหิ เวสฺสวีถิยา (เราเกิดที่ถนนของพ่อค้า) แสดงรูปวิเคราะห์ของ เวสฺสนฺตร ว่า

-เวสฺสานํ เอสา วีถิ เวสฺสา (เวสสา คือ ถนนของพ่อค้า) = เวสฺส ศัพท์ + ณ ปัจจัย

-เวสฺสาย อนฺตรํ เวสฺสนฺตรํ (เวสสันตระ คือ ระหว่างถนนของพ่อค้า) = เวสฺสา ศัพท์ + อนฺตร ศัพท์

-เวสฺสนฺตเร ชาโต เวสฺสนฺตโร (เวสสันตระ คือ ผู้เกิดในระหว่างถนนของพ่อค้า) = เวสฺสนฺตร ศัพท์ + ณ ปัจจัย

ส่วนคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีคือปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๖๖) และสัททนีติปกรณ์ (สุตต7มาลา สูตร ๑๑๒๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า เวสฺสํ ตรตีติ เวสฺสนฺตโร (เวสสันตระ คือ ผู้ข้ามถนนของพ่อค้า) ความจริงเด็กแรกเกิดไม่อาจจะเดินข้ามถนนได้ รูปวิเคราะห์ดังกล่าวจึงหมายถึงคนข้ามถนนของพ่อค้า ไม่ใช่คำแสดงอรรถของชื่อว่า เวสสันตระ หรือเวสสันดร

* * * * * * * *

ลักษณะของวังกวุตติ

๑๖๗. วุตฺติ วตฺถุสภาวสฺส ยาญฺญถา สา ปรา ภเว
ตสฺสานนฺตวิกปฺปตฺตา โหติ พีโชปทสฺสนํ.

แปลว่า: "วังกวุตติประการหลัง คือการแสดงสภาวะของเนื้อหาเรื่องราวเป็นอย่างอื่นเนื่องจากวังกวุตตินั้นมีประเภทเป็นอันมาก จึงจะแสดงพอเป็นแนวทาง"

คาถา ๑๖๕-๖๖ คันถรจนาจารย์ได้แสดงเรื่องของสภาววุตติและอุทาหรณ์ไว้ บัดนี้จะกล่าวถึงวังกวุตติอันเป็นประการที่ ๒ แห่งอัตถาลังการ จึงกล่าวคาถา ๑๖๗ นี้

ความในคาถานี้ คือ วังกวุตติ หมายถึง การกล่าวถึงสภาวะแห่งเนื้อหาเรื่องราวโดยประการอื่น คือกล่าวโดยปริยายด้วยการอุปมาเปรียบเทียบเป็นต้น ไม่กล่าวตามความเป็นจริงของเรื่องราวนั้นๆ วังกวุตตินั้นมีประเภทมากมายกล่าวไว้ในอลังการสันสกฤต ไม่สามารถจะนำมาชี้แจงให้จบสิ้นได้ จึงขอชี้แจงแนวทางบางส่วนเพื่อให้กำหนดเทียบเคียงกับประเภทอื่นๆ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วกฺขมานเภทโต เอกเมกมฺปิ อตฺตนา สทิสํ อนนฺตเภทปริคฺคหชานนตฺถํ ปโหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ แม้อัตถาลังการหนึ่งๆ จากประเภทที่จะกล่าวไว้ ย่อมสามารถเพื่อให้รู้การกำหนดประเภทที่คล้ายคลึงกับตนอันหาที่สุดมิได้"

คำว่า พีโชปทสฺสน แปลตามศัพท์ว่า "การแสดงแนวทาง" หมายถึง การแสดงตัวอย่างโดยสังเขปที่พอจะเป็นแนวทางให้รู้วังกวุตติอย่างอื่นที่ไม่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ ฎีกาใหม่จึงอธิบายว่า การณมตฺตสฺส นิทสฺสนํ โหติ (แสดงเพียงแนวทาง)

คำว่า วตฺถุสภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า วตฺถูนํ สภาโว วตฺถุสภาโว (วัตถุสภาวะ คือสภาวะของเนื้อหาเรื่องราว)

คำว่า พีโชปทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า พีชสฺส อุปทสฺสนํ พีโชปทสฺสนํ (พีโชปทัสสนะ

คือ การแสดงแนวทาง)

คำว่า อนนฺตวิกปฺปตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อนนฺตา วิกปฺปา ยายาติ อนนฺตวิกปฺปา, อนนฺตวิกปฺปาย ภาโว อนนฺตวิกปฺปตฺตํ (อนันตวิกัปปัตตะ คือ ความมีประเภทอันหาที่สุดมิได้)

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของ อนนฺตวิกปฺปตฺต เป็นรูปปุงลิงค์ว่า อนนฺตา วิกปฺปา ยสฺส สภาวสฺสาติ อนนฺตวิกปฺโป, อนนฺตวิกปฺปสฺส ภาโว อนนฺตวิกปฺปตฺตํ แต่รูปวิเคราะห์นี้ไม่สอดคล้องกับหลักภาษา กล่าวคือ บทหน้าคือ อนนฺตวิกปฺปา ที่ลง ตฺต ปัจจัยเป็นรูปว่า อนนฺตวิกปฺปตฺตํ ต้องมีลิงค์และพจน์เหมือนบทสัมพันธ์ของตน และบทสัมพันธ์ของบทนี้คือ ตสฺสา (วงฺกวุตฺติยา) ที่มีรูปอิตถีลิงค์ คำว่า อนนฺตวิกปฺปตฺต จึงควรมาจาก อนนฺตวิกปฺปา ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย ไม่ใช่มาจาก อนนฺตวิกปฺป ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

* * * * * * * *

วังกวุตติ ๓๕ ประเภท

๑๖๘. ตตฺถาติสยอุปมา- รูปกาวุตฺติทีปกํ
อกฺเขโปตฺถนฺตรนฺยาโส พฺยติเรโก วิภาวนา.

๑๖๙. เหตุกฺกโม ปิยตรํ สมาสปริกปฺปนา
สมาหิตํ ปริยาย- วุตฺติ พฺยาโชปวณฺณนํ.

๑๗๐. วิเสส รูฬฺหาหงฺการา สิเลโส ตุลฺยโยคิตา
นิทสฺสนํ มหนฺตตฺตํ วญฺจนาปฺปกตตฺถุติ.

๑๗๑. เอกาวลิ อญฺญมญฺญํ สหวุตฺติ วิโรธิตา
ปริวุตฺติพฺภโม ภาโว มิสฺสมาสี รสี อิติ.

๑๗๒. เอเต เภทา สมุทฺทิฏฺฐา ภาโว ชีวิต'มุจฺจเต
วงฺกวุตฺตีสุ โปเสติ สิเลโส ตุ สิรึ ปรํ.

แปลว่า: "ในวังกวุตตินั้น ข้าพเจ้าขอกล่าวประเภทไว้โดยสังเขป ดังนี้ คือ อติสยวุตติ อุปมา รูปกะ อาวุตติ ทีปกะ อักเขปะ อัตถันตรนยาสะ พยติเรกะ วิภาวนา เหตุ กมะ ปิยตระ สมาสวุตติ ปริกัปปนา สมาหิตะ ปริยายวุตติ พยาโชปวัณณนะ วิเสสะ รูฬหาหังการะ สิเลสะ ตุลยโยคิตา นิทัสสนะ มหันตัตตะ วัญจนา อัปปกตัตถุติ เอกาวลิ อัญญมัญญะ สหวุตติ วิโรธิตา ปริวุตติ ภมะ ภาวะ มิสสะ อาสี และรสี

กวีทั้งหลายกล่าวว่า ภาวะเป็นชีวิต[ของบทประพันธ์] ส่วนสิเลสะย่อมยังความเฉิดฉายให้จำเริญอย่างยิ่งในวังกวุตติทั้งหลาย"

คาถานี้กล่าวว่า วังกวุตติมี ๓๕ ประเภท คือ

๑. อติสยวุตติ แสดงคุณอันพิเศษล้ำเลิศ
๒. อุปมา เปรียบเทียบ
๓. รูปกะ แสดงความเป็นสิ่งเดียวกันระหว่างอุปมานะและอุปไมย

๔.	อาวุตติ	กล่าวซ้ำ
๕.	ทีปกะ	ส่องความตลอดทั้งประโยค
๖.	อักเขปะ	กล่าวในเชิงปฏิเสธ แต่มีความหมายสดุดี
๗.	อัตถันตรนยาสะ	ย้ำความอื่น
๘.	พยติเรกะ	แสดงความพิเศษ
๙.	วิภาวนา	แสดงเหตุอื่นจากเหตุที่ประจักษ์
๑๐.	เหตุ	แสดงเหตุ
๑๑.	กมะ	แสดงตามลำดับ
๑๒.	ปิยตระ	กล่าวถึงความพึงใจยิ่ง
๑๓.	สมาสวุตติ	กล่าวอุปมานะโดยย่อ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย
๑๔.	ปริกัปปนา	คาดคะเนไปอีกทางหนึ่งจากความเป็นจริง
๑๕.	สมาหิตะ	แสดงเหตุอื่นจากเหตุจริง
๑๖.	ปริยายวุตติ	พูดโดยอ้อม
๑๗.	พยาโชปวัณณนะ	กล่าวสดุดีในเชิงตำหนิ
๑๘.	วิเสสวุตติ	แสดงความวิเศษโดยพูดถึงความบกพร่อง
๑๙.	รูฬหาหังการ	แสดงความอหังการ
๒๐.	สิเลสะ	ซ้อนความ คือมีอรรถแนบชิดกันเป็นสองนัย
๒๑.	ตุลยโยคิตา	แสดงการประกอบร่วมกันเป็นคู่ๆ คือกล่าวเทียบเคียงเป็นคู่ๆ เพื่อตำหนิหรือสรรเสริญ
๒๒.	นิทัสสนะ	แสดงผลอื่นจากผลเดิม
๒๓.	มหันตัตตะ	พรรณนาความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติหรืออัธยาศัย
๒๔.	วัญจนา	อำพรางข้อความที่พึงกล่าวแล้วแสดงข้อความอื่น
๒๕.	อัปปกตัตถุติ	ชมเชยสิ่งที่ทำไม่ได้
๒๖.	เอกาวลิ	มีลำดับอันเดียว คือบทหลังคล้องจองกับบทหน้า
๒๗.	อัญญมัญญวิภูสนะ	แต่งเกื้อกูลกันโดยความเป็นสิ่งที่พึงตกแต่งและเครื่อง

ตกแต่ง

๒๘.	สหวุตติ	กล่าวกิริยาหรือคุณลักษณะร่วมกัน
๒๙.	วิโรธิตา	แต่งแย้งกัน
๓๐.	ปริวุตติ	แลกเปลี่ยน
๓๑.	ภมะ	แต่งหมุนความ คือกลับความไปเสียอีกอย่างหนึ่งจากข้อความที่เข้าใจกัน
๓๒.	ภาวะ	แสดงจุดมุ่งหมายของผู้แต่ง
๓๓.	มิสสะ	แต่งผสมกัน คือ มีอัตถาลังการหลายอย่างระคนกัน
๓๔.	อาสี	แสดงความปรารถนา
๓๕.	รสี	มีอรรถรส คือ แต่งให้เกิดรสต่างๆ มีรสรักเป็นต้น

ในบรรดาประเภทแห่งวังกวุตติเหล่านี้ ท่านยกส่วนที่สำคัญขึ้นกล่าวไว้เป็นพิเศษ ๒ ประการ คือ ภาวะ และสิเลสะ โดยกล่าวว่า ภาวะคือภาวาลังการเป็นชีวิตของบทประพันธ์ คือทำให้บทประพันธ์มีชีวิตจิตใจไม่จืดชืด ส่วนสิเลสะคือสิเลสาลังการ ทำหน้าที่เพิ่มพูนความเฉิดฉายเพราะพริ้งให้แก่บทประพันธ์เป็นอย่างยิ่ง อลังการทั้งคู่นี้จึงเป็นสิ่งสำคัญในการเรียบเรียง ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิมินา ภาโว จ สิเลโส จ อติปฺปสตฺโถติ ทีเปติ.

แปลว่า: "ด้วยคำนี้ คันถรจนาจารย์แสดงว่า ภาวะและสิเลสะ เป็นอัตถาลังการน่าชมเชยยิ่งนัก"

คำอรรถาธิบายของอลังการเหล่านั้นพร้อมทั้งอุทาหรณ์ จักปรากฏในตอนที่กล่าวถึงประเภทนั้นๆ พึงทราบดังต่อไปนี้

* * * * * * * *

อติสยวุตติ

๑๗๓. ปกาสิกา วิเสสสฺส สิยา'ติสยวุตฺติ ยา
โลกาติกฺกนฺตวิสยา โลกิยาติ จ สา ทฺวิธา.

แปลว่า: "ถ้อยคำอันประกาศคุณวิเศษ ชื่อว่า อติสยวุตติ อติสยวุตติ นั้นมี ๒ ประการ คือ มีวิสัยพ้นไปจากโลก และเป็นวิสัยโลก"

คาถานี้แสดงเรื่องอัตถาลังการประเภทแรกที่ชื่อว่า อติสยวุตติ ตามลำดับอุเทศของอัตถาลังการ ๓๕ ประเภทที่กล่าวไว้ในคาถาก่อน หมายความว่า ถ้อยคำที่แสดงคุณอันยอดเยี่ยมของเนื้อหาเรื่องราวคือชาติเป็นต้น เรียกว่า อติสยวุตติ คือ คำแสดงถึงคุณอันพิเศษล้ำเลิศ แต่เป็นวังกวุตติ คือแสดงโดยวิธีอ้อม มิได้ระบุตามสภาวะ แจกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. โลกาติกกันตวิสยา มีวิสัยพ้นไปจากโลก
๒. โลกิยา เป็นวิสัยโลก

คันถรจนาจารย์จะอธิบายความข้อนี้ในคาถาต่อไป

ประโยคแรกในคาถานี้ว่า ปกาสิกา วิเสสสฺส สิยา'ติสยวุตฺติ ยา ชื่อว่า ประโยคอนิยมะ คือ ประโยคแสดงความไม่แน่นอน มี ย สรรพนามเป็นเครื่องสังเกต ส่วนประโยคหลังว่า โลกาติกฺกนฺตวิสยา โลกิยาติ จ สา ทฺวิธา ชื่อว่า ประโยคนิยมะ คือ ประโยคแสดงความแน่นอน มี ต สรรพนามเป็นเครื่องสังเกต ประโยคอนิยมะมักแสดงการขยายความของประโยคนิยมะที่จะกล่าวต่อไป เช่นคำว่า โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (ผู้ใดมีตุ้มหู ผู้นั้นเป็นเทวทัต) ประโยคหน้าทำหน้าที่ขยายความว่า เทวทัตเป็นคนมีตุ้มหู จึงเรียกว่า อนุวาทะ (กล่าวตามสมควร) ประโยคหลังเรียกว่า วิธิ (ถูกขยายความ) พึงทราบนัยนี้ในทุกแห่ง ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

วิเสสสฺส ปกาสิกาติ ปสิทฺธคุณานุวาเทน สา อติสยวุตฺติ สิยาติ อปสิทฺธํ อติสยวุตฺติวิธานํ กโรติ ยถา โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโตติ. อนุวาทกอนุวาทนียเภโท อุปริเปฺยวเมว ทฏฺฐพฺโพ.

แปลว่า: “คันถรจนาจารย์กระทำการแสดงอติสยวุตติที่ไม่ประจักษ์ว่า สา อติสยวุตฺติ ด้วยการกล่าวลักษณะที่ประจักษ์ไว้ก่อนว่า วิเสสสฺส ปกาสิกา ดังคำว่า โย กุณฺฑลี, โส เทวทตฺโต (ผู้ใดมีตุ้มหู ผู้นั้นเป็นเทวทัต) พึงทราบความต่างกันของอนุวาทกะและอนุวาทนียะ (วิธิ) แม้ในข้อความต่อไปเหมือนอย่างนี้”

คำว่า ปกาสิกา สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + กาส ธาตุ (ปกาเส = แสดง) + ณฺวุ ปัจจัย ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า ปกาสกา แต่รูปว่า ปกาสกา ไม่ถูก เพราะคำว่า ยา ที่หมายถึง วุตฺติ เป็นอิตถีลิงค์ จึงต้องมีรูปว่า ปกาสิกา โดยแปลง อ เป็น อิ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ดังสาธกในปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๐) ว่า เตสุ วุทฺธีติอาทินา อการสฺส อิกาโร (แปลง อ เป็น อิ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น) เช่นคำว่า ทายิกา (ทา ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย) สาวิกา (สุ ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย) อุปาสิกา (อุป บทหน้า + อาส ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย) การิกา (กร ธาตุ + ณฺวุ ปัจจัย)

คำว่า อติสยวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า วทตีติ วุตฺติ, อติสยสฺส วุตฺติ อติสยวุตฺติ (อติสยวุตติ คือ คำประกาศคุณอันยอดเยี่ยม)

คำว่า โลกาติกฺกนฺตวิสยา มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกํ อติกฺกนฺโต วิสโย เอติสฺสาติ โลกาติกฺกนฺตวิสยา (โลกาติกกันตวิสยา คือ มีวิสัยล่วงพ้นโลก)

คำว่า โลกิยา มีรูปวิเคราะห์ว่า โลเก ภวา โลกิยา (โลกิยา คือ มีในโลก)

* * * * * * * *

ลักษณะของอติสยวุตติ

๑๗๔. โลกิยาติสยสฺเสเต เภทา เย ชาติอาทโย
ปฏิปาทียเต ตฺวชฺช โลกาติกฺกนฺตโคจรา.

แปลว่า: “เนื้อหามีชาติเป็นต้น เป็นประเภทของอติสยวุตติที่เป็นวิสัยโลก แต่บัดนี้ข้าพเจ้าจะแสดงอติสยวุตติที่มีวิสัยพ้นไปจากโลก”

โลกิยาติสยวุตตินั้น เมื่อจำแนกประเภทออกไป ก็เหมือนที่กล่าวไว้ในสภาววุตติข้างต้น คือสำเร็จความตามเนื้อหาเรื่องราว ๔ ประเภท คือ ชาติ คุณ ทัพพะ และกิริยา แต่อติสยวุตตินี้กล่าวไว้ให้ยอดเยี่ยมกว่าธรรมดา เช่นคาถาว่า ลีลาวิกนฺติสุภโค เป็นต้น ที่กล่าวถึงปาฏิหาริย์ซึ่งพระโพธิสัตว์ผู้แรกประสูติเสด็จดำเนินและเปล่งวาจาได้ ดังนั้นท่านจึงแสดงอุทาหรณ์ของอติสยวุตติประเภทที่ ๒ คือ โลกาติกกันตวิสยา (มีวิสัยพ้นไปจากโลก) ในคาถาต่อไป

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ตตฺถ โลกิยาติสยวุตฺติ นาม ชาติสภาววุตฺติคุณสภาววุตฺยาทโยเยวาติ. เอสาเยว วิจิตฺรรูปปฏิปาทิกา อุกฺกํสาติ จ วุจฺจติ.

แปลว่า: “ในเรื่องนั้น การกล่าวสภาวะของชาติและคุณเป็นต้น ชื่อว่าอติสยวุตติที่เป็นวิสัยโลก การกล่าวสภาวะของชาติและคุณเป็นต้นนี้นั่นเอง อันประกาศสภาวะอันวิจิตร ท่านกล่าวว่ายอดเยี่ยม”

ตามนัยของคัมภีร์สุโพธาลังการ คาถาว่า ลีลาวิกนฺติสุภโค เป็นต้น เป็นทั้งสภาววุตติและวังกวุตติ กล่าวคือ จัดเป็นสภาววุตติ เมื่อหมายเอาการพรรณนาสภาวะของพระโพธิสัตว์ผู้เสด็จไปในขณะประสูติ หรือเป็นวังกวุตติ เมื่อหมายเอาการประกาศคุณอันพิเศษยอดเยี่ยม ส่วนอลังการนิสสัยพม่าชื่อว่า อลังการัตถมาลัย (อธิบายคาถา ๑๗๔) กล่าวว่า มติของคัมภีร์สุโพธาลังการข้างต้นนั้นชวนให้สับสนเกี่ยวกับลักษณะของสภาววุตติที่กล่าวโดยตรงกับวังกวุตติที่กล่าวโดยอ้อม แม้อลังการสันกฤตทั้งหลายก็กล่าวถึงอติสยวุตติในลักษณะ

อย่างเดียวคือพ้นไปจากวิสัยโลก คัมภีร์นั้นกล่าวว่าโบราณาจารย์ชาวพม่าสอนให้ยึดมติของอลังการสันสกฤตเป็นหลัก เพราะชัดเจนกว่าคัมภีร์สุโพธาลังการ

คำว่า ปฏิปาทียเต สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า อุทาหรณโต นิปฺผาทียเต (ให้สำเร็จโดยอุทาหรณ์) บทว่า ปฏิปาทียเต จึงเป็นคำไวพจน์ของ นิปฺผาทียเต (ให้สำเร็จ)

คำว่า วิสย, โคจร เป็นคำไวพจน์กัน ในบาทที่ ๔ จึงกล่าวว่า โลกาติกฺกนฺตโคจรา แทน โลกาติกฺกนฺตวิสยา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ ว่า ตโคจ (๑ ๒ ๑)

คำว่า อชฺช สำเร็จรูปมาจาก อิม ศัพท์ + ชฺช ปัจจัย แปลง อิม เป็น อิ โดยทั่วไปแปลว่า "ในวันนี้" แต่ในที่นี้แปลว่า "ในกาลนี้" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า อิทานิ (ในกาลนี้) ปทรูปสิทธิปกรณ์แสดงอรรถของ อชฺช ไว้ ๒ นัย คือ

อิมสฺมึ กาเล อิมสฺมึ ทิวเส วา อชฺช.[๑๑]

แปลว่า: "ในกาลนี้ หรือในวันนี้ เรียกว่า อัชชะ"

คัมภีร์กาวยาทรรศะกล่าวถึงลักษณะของอติสยวุตติว่า

วิวกฺขา ยา วิเสสสฺส โลกสีมาติวตฺตินี
สิยา เอสาติสโยตฺติ อลงฺกาโรตฺตมา ยถา.[๑๒]

แปลว่า: "การประกาศคุณวิเศษอันพ้นไปจากขอบเขตของโลก ชื่อว่าอติสยวุตติ อติสยวุตตินั้นเป็นอลังการอันยอดเยี่ยม ดังอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป"

* * * * * * * *

ตัวอย่างโลกาติกกันตวิสัย

๑๗๕. ปิวนฺติ เทหกนฺตี เย เนตฺตญฺชลิปุเฏน เต
นาลํ หนฺตุํ ชิเน'สํ ตฺวํ ตณฺหํ ตณฺหาหโรปิ กึ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินสีห์ หมู่ชนดื่มพระรัศมีแห่งพระวรกายของพระองค์ด้วยพนมคือนัยน์ตา แม้พระองค์ทรงขจัดตัณหาแล้วไฉนมิอาจหักห้ามความกระหายของพวกเขา"

ข้อความในคาถาที่กล่าวว่า "พระองค์สามารถขจัดตัณหาได้ ไฉนจึงไม่สามารถขจัดความกระหายใคร่ดูของชนเหล่านั้น" เป็นการกล่าวโดยอ้อมเพื่อพรรณนาว่าพระรัศมีของพระพุทธองค์งดงามอย่างยอดเยี่ยม ซึ่งความข้อนี้มิได้ปรากฏในรูปศัพท์ที่ท่านรจนาไว้เลย แต่อ่านแล้วฟังแล้วสรุปความเป็นอย่างนั้น นี้คือวังกวุตติ และเป็นอติสยวุตติ เนื่องจากว่าการดื่มสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมจะทำให้ดับความกระหายได้ แต่การที่พระพุทธองค์ดับความกระหายของหมู่ชนไม่ได้ จัดเป็นสภาวะที่พ้นไปจากวิสัยของโลก ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เอตฺถ ปิวนํ นาม ปิปาสํ วิเนตีติ โลกสภาโว. ตณฺหํ หนฺตุํ นาล-มิติ โลกสภาวมติกฺกนฺตตฺโถ. กนฺตีนํ อธิกปิยตา อติสยธมฺโม. ตสฺส วุตฺติ ปน ตณฺหํ หนฺตุํ นาลนฺติ โลกาติกฺกนฺตอตฺถํ วิสยํ กตฺวา ปวตฺตา โหติ. สา ปน กเถตุมิจฺฉิตํ กนฺตีนํ อธิกปิยตํ ตณฺหาหนเน อสมตฺถํ วตฺวา ทีเปตีติ วงฺกวุตฺติ นาม. วุจฺจมานานํ อุปมารูปกาทีนมฺปิ วงฺก-วุตฺติตา อิจฺฉิตตฺถสฺส ปการนฺตเรน ปกาสนโตเยว.

แปลว่า "ในข้อนี้ ธรรมดาว่าการดื่มย่อมขจัดความกระหาย นี้เป็นสภาวะปกติในโลก แต่การกล่าวว่า ไม่สามารถขจัดความกระหายใคร่ดู เป็นข้อความที่พ้นไปจากสภาวะของโลก การที่พระรัศมีเป็นของงามยิ่ง เป็นสภาพอันยอดเยี่ยม ส่วนการกล่าวสภาพอันยอดเยี่ยมนั้น ชื่อว่าวังกวุตติ เพราะดำเนินไปกระทำข้อความที่พ้นไปจากโลกให้เป็นวิสัยว่าไม่สามารถขจัดความกระหายใคร่ดู อนึ่ง การกล่าวสภาพอันยอดเยี่ยมนั้นย่อม

แสดงว่าพระรัศมีเป็นที่น่าพึงใจยิ่งอันกวีปรารถนาจะพรรณนา โดยกล่าวถึงความไม่สามารถในการขจัดความกระหายใคร่ดู ความเป็นวังกวุตติของอุปมาและรูปกะเป็นต้นที่จะกล่าว[ต่อไป] ย่อมมีได้เพราะแสดงข้อความที่กวีปรารถนาโดยลักษณะอื่น[จากการกล่าวโดยตรง]"

คาถานี้ยังประกอบด้วยลักษณะของสมาธิคุณที่เรียกว่า ทฺรวธัมมสมาธิคุณ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนสิ่งที่ประกอบด้วยความเหลว กล่าวคือ เรื่องของการดื่มนั้นเป็นกิริยาทางปาก และใช้สำหรับวัตถุที่เป็นน้ำ แต่ในที่นี้เป็นกิริยาของนามคือนัยน์ตาและสิ่งที่ดื่มก็ไม่ใช่น้ำ แต่เป็นพระรัศมี

ข้อความในคาถานี้ จำแนกออกเป็น ๒ ประการ คือ

๑. อลังการิยะ อรรถที่ได้รับการตกแต่ง คือ ภาวะที่พระรัศมีเป็นสิ่งที่น่าชื่นชมยิ่งนัก

๒. อลังการ คำตกแต่ง คือ คำที่กล่าวพรรณนาว่า พระองค์แม้ว่าทรงกำจัดตัณหาได้ ไฉนเล่าจึงไม่ทรงสามารถกำจัดตัณหาของชนเหล่านั้นได้

ในบาทที่ ๓ คำว่า เอสํ ตณฺหํ (ความกระหายใคร่ดูของพวกเขา) หมายถึง ฉันทะที่ประกอบด้วยกุศลจิต ไม่ใช่โลภะฝ่ายอกุศล เพราะความต้องการจะชื่นชมรัศมีของพระชินสีห์ต้องมีกุศลจิตเกิดร่วมกัน

คำว่า เทหกนฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทเห กนฺติ เทหกนฺติ (เทหกันติ คือ รัศมีในพระวรกาย)

คำว่า เนตฺตญฺชลิปุฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺชลิเยว ปุโฏ อญฺชลิปุโฏ, เนตฺตานิเยว อญฺชลิปุโฏ เนตฺตญฺชลิปุโฏ (พนมคือนัยน์ตา เรียกว่า เนตตัญชลิปุฏะ)

คำว่า ตณฺหาหร มีรูปวิเคราะห์ว่า ตณฺหํ หรตีติ ตณฺหาหโร (ตัณหาหระ คือ ผู้ขจัดตัณหา)

ตัวอย่างบาลี

มลฺลิกามาลธาริณี สพฺพงฺคีณาตฺตจนฺทนา
โขมวตฺถา น ลกฺขฺยนฺเต ชุณฺหาย'มภิสาริกา.[๑๓]

แปลว่า: "หญิงที่นัดพบกับชายคนรัก ทัดทรงดอกมะลิ ลูบไล้จุรณจันทน์ทั่วสรรพางค์กาย นุ่งห่มผ้าโขมพัสตร์ ย่อมไม่ประจักษ์ใต้แสงจันทร์

คาถานี้กล่าวชมเชยแสงจันทร์ที่ขาวนวลยิ่งนักจนกระทั่งหญิงที่นัดพบกับชายคนรักซึ่งแม้จะมีสีขาวทั่วร่างกายด้วยการทัดทรงดอกมะลิ ลูบไล้จุรณจันทน์ และนุ่งห่มผ้าโขมพัสตร์ขาว ก็ยังไม่ประจักษ์แก่ผู้พบเห็น

* * * * * * * *

อุปมา

๑๗๖. อุปมาโนปเมยฺยานํ สธมฺมตฺตํ สิโย'ปมา
สทฺทตฺถคมฺมา วากฺยตฺถ- วิสยาติ จ สา ติธา.

แปลว่า: "ความเป็นสภาพเสมอกันระหว่างอุปมานะ (ตัวเปรียบ) กับอุปไมย (สิ่งที่รับเปรียบ) ชื่อว่า อุปมา อุปมานั้นมี ๓ ประเภทคือ สัททคัมมา (รู้ด้วยศัพท์) อัตถคัมมา (รู้ด้วยอรรถ) และวากยัตถวิสยา (มีความของพากย์เป็นวิสัย)"

คาถานี้แสดงเรื่องอุปมาลังการ คือ การเปรียบเทียบ ท่านกล่าวว่า ภาวะที่วัตถุอันเป็นตัวเปรียบและวัตถุที่รับเปรียบ มีสภาพเสมอกัน หมายความว่า นำเอาวัตถุอีกอย่างหนึ่งซึ่งมีลักษณาการละม้ายกันมาเปรียบกับวัตถุอีกอย่างหนึ่ง คำที่นำมาเปรียบ เรียกว่า อุปมานะ สิ่งที่ถูกเปรียบ เรียกว่า อุปไมย เราใช้การเปรียบเทียบเพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจมากขึ้น สิ่งที่นำมาเปรียบนั้นเป็นสิ่งที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว จะช่วยให้เข้าใจสิ่งที่คนอ่านยังไม่เข้าใจ ตัวอย่างเช่น เกสรสีโห วิย พุทฺโธ (พระพุทธเจ้าทรงเป็นดั่งไกรสรราชสีห์) ในข้อความนี้ ท่านแสดงความเปรียบเพื่อช่วยให้คนเข้าใจว่าพระพุทธเจ้ามีลักษณะอย่างไร บทว่า พุทฺโธ เป็นบทอุปไมย ส่วนบทที่นำมาเปรียบคือ เกสรสีโห เป็นบทอุปมานะ บทอุปมานะนี้เป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้ว เมื่อนำมาเปรียบจะช่วยให้เข้าใจว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้มีลักษณะสง่างามองอาจเหมือนกับไกรสรราชสีห์นั้น นอกจากบทอุปมานะและอุปไมยแล้ว ยังมีข้อความอีก ๒ อย่างในประโยคอุปมา คือ อุปมา (ความเปรียบ) คือ ความเสมอกันระหว่างพระพุทธเจ้ากับไกรสรราชสีห์ในที่นี้ คือ "ความสง่างามองอาจ" และอุปมาโชตกะ (คำแสดงความเปรียบ) คือ "ดั่ง" ข้อความทั้ง ๔ อย่างนี้ คือ อุปมานะ อุปไมย อุปมา และอุปมาโชตกะ มักปรากฏในประโยคอุปมาเสมอ

อุปมาลังการจำแนกออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. สัททคัมมา รู้ด้วยศัพท์ คือ มีศัพท์ระบุอุปมาปรากฏ เช่น อิว วา ตุลฺย เป็นต้น

๒. อัตถคัมมา รู้ด้วยอรรถ คือ ไม่มีศัพท์ระบุอุปมา แต่ความหมายระบุว่าเป็นอุปมา

๓. วากยัตถวิสยา มีความของพากย์เป็นวิสัย คือ ไม่มีศัพท์ระบุอุปมา ไม่มีความบ่งว่าเป็นอุปมา แต่เมื่อรวมความเข้าทั้งประโยคแล้วก็รู้ได้ว่าเป็นอุปมา

คำว่า อุปมาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมียเต อเนนาติ อุปมานํ (อุปมานะ คือ เครื่องเปรียบ)

คำว่า อุปเมยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมียเตติ อุปเมยฺยํ (อุปไมย คือ วัตถุที่รับเปรียบ)

คำว่า อุปมาโนปเมยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมานญฺจ อุปเมยฺยญฺจ อุปมาโนปเมยฺยํ (อุปมาโนปเมยยะ คือ อุปมานะ และอุปไมย)

คำว่า สธมฺมตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน จ โส ธมฺโม จาติ สธมฺโม (แปลง สมาน เป็น ส) สธมฺมสฺส ภาโว สธมฺมตฺตํ (สธัมมัตตะ คือ ความเป็นสภาวะที่คล้ายคลึงกัน)

คำว่า คมฺมา สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + ณฺย ปัจจัย + อา อิตถี-ปัจจัย

คำว่า วากฺยตฺถวิสยา มีรูปวิเคราะห์ว่า วากฺยสฺส อตฺโถ วากฺยตฺโถ, วากฺยตฺโถ วิสโยยสฺสา อุปมายาติ วากฺยตฺถวิสยา (วากยัตถวิสยา คือ มีความของพากย์เป็นวิสัย)

* * * * * * * *

สัททคัมมา ๓ ประเภท

๑๗๗. สมาสปจฺจเยวาที สทฺทา เตสํ วสา ติธา
สทฺทคมฺมา สมาเสน มุนินฺโท จนฺทิมานโน.

แปลว่า: "ศัพท์ หมายถึง สมาส ปัจจัย และ อิว ศัพท์เป็นต้น สัทท-คัมมาจึงมี ๓ อย่างตามประเภทของศัพท์เหล่านั้น อุปมาที่รู้ได้ด้วยศัพท์สมาส เช่น พระจอมมุนีมีพระพักตร์ดั่งดวงแข"

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาอย่างแรกที่เรียกว่า สัททคัมมา คือ อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์ ท่านแยกประเภทย่อยออกไปอีกตามศัพท์ที่มีใช้ในการอุปมา ๓ ประเภท คือ

๑. บทสมาส หมายถึง อุปมานุตตรบท กรรมธารยสมาส คือกรรมธารย-สมาสที่มีอุปมาอยู่ท้าย เช่น มุนิ จ โส สีโห จาติ มุนิสีโห (มุนิสีหะ คือ พระมุนีผู้เปรียบดั่งสีหะ) และอุปมาบุรพบท พหุพพิหิสมาส คือพหุพพีหิสมาสที่มีอุปมาเป็นบทหน้า เช่น สุวณฺณสฺส วณฺโณ วิย วณฺโณ ยสฺสาติ สุวณฺณวณฺโณ (สุวัณณวัณณะ คือ ผู้มีผิวดั่งทอง)

๒. ปัจจัย หมายถึง ตัทธิตปัจจัยที่แสดงอรรถอุปมา มี อายิตตฺต เป็นต้น หรือ อาขยาตปัจจัย เช่น อาย อีย เป็นต้น

๓. บทนามและนิบาตมี อิว ศัพท์ เป็นต้น หมายถึง บทนาม มี ตุลฺย สมาน เป็นต้น และนิบาตมี อิว วิย เป็นต้น

ด้วยเหตุนั้น สัททคัมมาจึงมี ๓ อย่าง คือ

๑. สมาสสัททคัมมา อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์สมาส
๒. ปัจจัยสัททคัมมา อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวกปัจจัย
๓. อิวาทิสัททคัมมา อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวก อิว เป็นต้น

ท่านแสดงอุทาหรณ์ของสมาสสัททคัมมาว่า มุนินฺโท จนฺทิมานโน (พระจอมมุนีมีพระพักตร์ดั่งดวงแข) บทว่า จนฺทิมานโน เป็นสมาสมีอุปมาอยู่ในศัพท์นั่นเอง ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺทิมา อิว อานนํ ยสฺสาติ จนฺทิมานโน (จันทิมานนะ คือ ผู้มีพระพักตร์ดั่งดวงแข) ดวงแขเป็นอุปมานะ พระพักตร์เป็นอุปไมย สำเร็จด้วยวิธีของสมาสที่ลบอุปมาโชตกะ

จึงเรียกว่า สมาสสัททคัมมา

อนึ่ง ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๖) กล่าวถึงการลบ อิว ศัพท์ด้วยสูตรว่า วุตฺตตฺถานมปฺปโยโค (การไม่ประกอบแห่งอรรถที่กล่าวแล้ว ย่อมมีได้) แม้ว่า อิว ศัพท์จะถูกลบไปแล้วแต่อรรถอุปมายังคงอยู่ เหมือนน้ำฝนที่ยังปรากฏอยู่แม้ว่าฝนจะหยุดตกแล้ว

คำว่า จนฺทิมนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท อสฺส อตฺถีติ จนฺทิมา (จันทิมันตุ คือ มีเทพบุตรชื่อว่าจันทะ)

* * * * * * * *

ปัจจยสัทฑคัมมา

๑๗๘. อายาที ปจฺจยา เตหิ วทนํ ปงฺกชายเต
มุนินฺทนยนทฺวนฺทํ นีลุปฺปลทลียติ.

แปลว่า: “ปัจจัย หมายถึง อาย ปัจจัยเป็นต้น อุปมาที่รู้ด้วยปัจจัยเหล่านั้น เช่น วทนํ ปงฺกชายเต (พระพักตร์เหมือนดอกบัว) มุนินฺทนยนทฺวนฺทํ นีลุปฺปลทลียติ (พระเนตรคู่ของพระจอมมุนีเหมือนกลีบบัวขาบ)”

คาถานี้แสดงปัจจยสัทฑคัมมา คือ อุปมาที่รู้ด้วยศัพท์จำพวกปัจจัย ปัจจัยที่เป็นเครื่องหมายของอุปมามี ๒ ประเภท คือ

๑. ตัทธิตปัจจัย มี ๓ ตัว คือ อ, อายิตตฺต และ ก ปัจจัย เช่น

[อ ปัจจัย]สีโห วิยาติ สีโห (สีหะ คือ ผู้เปรียบดั่งราชสีห์) สีห = สีห ศัพท์ + อ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต

[อายิตตฺต ปัจจัย] ธูโม วิย ทิสฺสตีติ ธูมายิตตฺตํ (ธูมายิตัตตะ คือ ผู้ปรากฏดั่งควันไฟ, บังหวนควัน) ธูมายิตตฺต = ธูม + อายิตตฺต

[ก ปัจจัย]อสฺโส วิยาติ อสฺสโก (อัสสกะ คือ สิ่งที่คล้ายม้า, ตุ๊กตาม้า) อสฺสก = อสฺส ศัพท์ + ก ปัจจัย

อ ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่มิได้แสดงในไวยากรณ์นี้ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) อายิตตฺต ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๕๗) ว่า อุปมตฺถายิตตฺตํ (ลง อายิตตฺต ปัจจัยในอรรถอุปมา) ส่วน ก ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๓๖๒) ว่า ทฺวาทิโต โกเนกตฺเถ จ (ลง ก ปัจจัยในอรรถจำนวนมากท้าย ทฺวิ ศัพท์เป็นต้น)

๒. อาขยาตปัจจัย มี ๒ ตัว คือ อาย และ อีย ปัจจัย ปัจจัยเหล่านี้มีค่าเท่ากับ อิว อาจรติ (ประพฤติดั่ง) เช่น

[อาย ปัจจัย] สํโฆ ปพฺพตายติ (พระสงฆ์ย่อมประพฤติดั่งภูเขา) ปพฺพตายติ = ปพฺพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ, นาโค ธูมายติ (พญานาคย่อมประพฤติดั่งควัน =

บังหวนควัน) ธูมายติ = ธูม + อาย ปัจจัย + ติ วิภัตติ

[อีย ปัจจัย] อาจริโย สิสฺสํ ปุตฺตียติ (อาจารย์ย่อมประพฤติศิษย์ดั่งบุตร) ปุตฺตียติ = ปุตฺต + อีย + ติ, ปณฺณํ ฉตฺตียติ (ย่อมประพฤติใบไม้เหมือนร่ม = ใช้ใบไม้กันฝนแทนร่ม)

อาย ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๕) ว่า อาย นามโต กตฺตูปมานาทาจาเร (ลง อาย ปัจจัยในอรรถอาจาระ ท้ายบทนามที่เป็นอุปมานะของกัตตา) ส่วน อีย ปัจจัยลงด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๖) ว่า อียูปมานา จ (ลง อีย ปัจจัยในอรรถอาจาระท้ายบทนามอันเป็นอุปมานะ)

อุทาหรณ์ที่ท่านแสดงไว้ในคาถานี้ คือ ปงฺกชายเต และ นีลุปฺปลทลียติ บทว่า ปงฺกชายเต แปลตามศัพท์ว่า “ประพฤติเหมือนดอกบัว” คำนี้มีค่าเท่ากับ ปงฺกชํ อิว อาจรติ ส่วน นีลุปฺปลทลียติ แปลว่า “ประพฤติดั่งกลีบบัวขาบ” คำนี้มีค่าเท่ากับ นีลุปฺปลทลํ อิว อาจรติ ปัจจัยทั้งสอง คือ อาย และ อีย เหล่านี้เป็นปัจจัยพิเศษที่ลงท้ายบทนาม แล้วทำบทนามให้เป็นกริยา บทนามที่ลงปัจจัยเหล่านี้เรียกว่า นามธาตุ คือธาตุที่เป็นบทนาม

อาย ปัจจัยใช้ในการเปรียบบทกัตตา ส่วน อีย ปัจจัยมักใช้ในการเปรียบกรรม ดังอุทาหรณ์ในกัจจายนไวยากรณ์ที่กล่าวมาแล้วข้างต้น โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๗) ยังกล่าวว่า อีย ปัจจัยใช้ในการเปรียบบทอาธาระได้อีกด้วย ท่านแสดงอุทาหรณ์ว่า ปาสาเท กุฏียติ (ประพฤติในปราสาทเหมือนกระท่อม) อย่างไรก็ตาม อุทาหรณ์ของ อีย ปัจจัยในคัมภีร์สุโพธาลังการนี้ว่า นีลุปฺปลทลียติ แสดงการเปรียบบทกัตตาคือ มุนินฺทนยนทฺวนฺทํ ข้อนี้ไม่ปรากฏในไวยากรณ์ใด ๆ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

ฎีกาใหม่กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> เอตฺถ ปงฺกชมิติ จ นีลุปฺปลมิติ จ อุปมานํ อาจรณกฺริยาย กตฺตุภูตํ วทนํ นยนทฺวนฺทญฺจ อุปเมยฺยํ รุจิรตฺตํ อุปมาโนปเมยฺยานํ สธมฺโม อุปมาโนปเมยฺยานํ สมานธมฺมโชตโก อิวสทฺโท เตสํ อตฺถานํ ปจฺจเยน วุตฺตตฺตา เตสมฺปฺปโยโค. เอวรูเปสุ อญฺเญสุปิ เอวเมว เวทิตพฺโพ.
>
> แปลว่า: “ในคาถานี้ บทว่า ปงฺกชํ (ดอกบัว) และ นีลุปฺปลํ (บัวขาบ)

เป็นอุปมานะ พระพักตร์และพระเนตรคู่ซึ่งเป็นบทกัตตาของกิริยาประพฤติ เป็นอุปไมย ความงามเป็นสภาพเสมอกันของอุปมานะและอุปไมย (อุปมา) อิว ศัพท์เป็นคำแสดงสภาพเสมอกันของอุปมานะและอุปไมย (อุปมาโชตกะ) การไม่ประกอบอรรถเหล่านั้นย่อมมี เพราะอรรถเหล่านั้นถูกปัจจัยกล่าวแล้ว บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้นั่นเอง แม้ในฐานะอื่นที่มีลักษณะเช่นนี้”

* * * * * * * *

อิวาทิสัททคัมมา

๑๗๙. อิวาที อิว วา ตุลฺย- สมาน นิภ สนฺนิภา
ยถา สงฺกาส ตุลิตปฺ- ปกาส ปติรูปกา.
๑๘๐. สรี สริกฺข สํวาที วิโรธี สทิสา วิย
ปฏิปกฺข ปจฺจนีก- สปกฺโข’ปมิโต’ปมา.
๑๘๑. ปฏิพิมฺพ ปฏิจฺฉนฺท- สรูป สม สมฺมิตา
สวณฺณา’ภา ปฏินิธิ สธมฺมาทิ สลกฺขณา.
๑๘๒. ชยตฺยกฺโกสติ หสติ ปฏิคชฺชติ ทูภติ
อุสูยตฺย’วชานาติ นินฺทติสฺสติ รุนฺธติ.
๑๘๓. ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ
เตน สทฺธึ วิวทติ ตุลฺยํ เตนาธิโรหติ.
๑๘๔. กจฺฉํ วิคาหเต ตสฺส ตมเนฺวตฺย’นุพนฺธติ
ตํสีลํ ตํ นิเสเธติ ตสฺส จานุกโรติ’เม.

แปลว่า: “อิว ศัพท์ เป็นต้น คือ ศัพท์เหล่านี้ ได้แก่

[นิบาตและบทนาม ๓๒ บท]

๑. อิว เหมือน
๒. วา เหมือน
๓. ตุลฺย เหมือน
๔. สมาน เหมือน
๕. นิภ เหมือน
๖. สนฺนิภ เหมือน
๗. ยถา เหมือน
๘. สงฺกาส เหมือน
๙. ตุลิต เหมือน

๑๐. ปกาส	เหมือน
๑๑. ปติรูปก	เหมือน
๑๒. สรี	เหมือน
๑๓. สริกฺข	เหมือน
๑๔. สํวาที	เหมือน
๑๕. วิโรธี	ตรงกันข้าม
๑๖. สทิส	เหมือน
๑๗. วิย	เหมือน
๑๘. ปฏิปกฺข	ตรงกันข้าม
๑๙. ปจฺจนีก	ปฏิปักษ์
๒๐. สปกฺข	มีฝ่ายเหมือนกัน
๒๑. อุปมิต	เปรียบ
๒๒. อุปมา	เปรียบ
๒๓. ปฏิพิมฺพ	รูปเหมือน
๒๔. ปฏิจฺฉนฺท	มีฉันทะเสมอกัน
๒๕. สรูป	มีสภาพเสมอกัน
๒๖. สม	เสมอกัน
๒๗. สมฺมิต	นับเสมอกัน
๒๘. สวณฺณ	มีสภาพเสมอกัน
๒๙. อาภา	เหมือน
๓๐. ปฏินิธิ	เหมือน
๓๑. สธมฺม	มีสภาพเสมอกัน
๓๒. สลกฺขณ	มีสภาพเสมอกัน เป็นต้น

[บทกริยา ๑๐ บท]

๑. ชยติ	ชนะ

๒.	อกฺโกสติ	ด่า
๓.	หสติ	เย้ย
๔.	ปฏิคชฺชติ	แข่งดี
๕.	ทูภติ	ทำลาย
๖.	อุสูยติ	ริษยา
๗.	อวชานาติ	ดูหมิ่น
๘.	นินฺทติ	ตำหนิ
๙.	อิสฺสติ	ริษยา
๑๐.	รุนฺธติ	ปิดกั้น

[พากย์ ๑๐ อย่าง]

๑.	ตสฺส โสภคฺคํ โจเรติ	ปล้นความงามเลิศแห่งบุคคลนั้น
๒.	ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ	ปล้นความงามแห่งบุคคลนั้น
๓.	เตน สทฺธึ วิวทติ	วิวาทกับบุคคลนั้น
๔.	เตน ตุลฺยํ อธิโรหติ	ขึ้นสู่ความเสมอกับบุคคลนั้น
๕.	ตสฺส กจฺฉํ วิคาหเต	หยั่งลงสู่วิถีแห่งบุคคลนั้น
๖.	ตํ อนฺเวติ	ไปตามบุคคลนั้น
๗.	ตํ อนุพนฺธติ	ติดตามบุคคลนั้น
๘.	ตํสีลํ	ปกติของบุคคลนั้น
๙.	ตํ นิเสเธติ	คัดค้านบุคคลนั้น
๑๐.	ตสฺส อนุกโรติ	ทำตามบุคคลนั้น”

คาถาทั้ง ๖ บทเหล่านี้กล่าวถึงอิวาทิคณะ คือ กลุ่มศัพท์มี อิว เป็นต้นใน อิวาทิสัททคัมมา คือ อุปมาที่รู้ด้วย อิว ศัพท์เป็นต้น ท่านแสดงรูปศัพท์ที่ระบุอุปมาไว้ ๕๒ ศัพท์ เป็นนิบาต ๔ ศัพท์ บทนาม ๒๘ ศัพท์ บทกริยา ๑๐ ศัพท์ และพากย์ ๑๐ ตอน คือ

๑. นิบาตมี ๔ ศัพท์ คือ อิว วา ยถา วิย

๒. บทนาม มี ๒๘ ศัพท์ คือ ตุลฺย สมาน นิภ สนฺนิภ สงฺกาส ตุลิต ปกาส ปติรูปก สรี สริกฺข สํวาที วิโรธี สทิส ปฏิปกฺข ปจฺจนีก สปกฺข อุปมิต อุปมา ปฏิพิมฺพ ปฏิจฺฉนฺท สรูป สม สมฺมิต สวณฺณ อาภา ปฏินิธิ สธมฺม และ สลกฺขณ

๓. บทกริยา มี ๑๐ ศัพท์ คือ ชยติ อกฺโกสติ หสติ ปติคชฺชติ ทูภติ อุสูยติ อวชานาติ นินฺทติ อิสฺสติ และ รุนฺธติ

๔. พากย์มี ๑๐ ประการ คือ ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ, ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ, เตน สทฺธึ วิวทติ, เตน ตุลฺยํ อธิโรหติ, ตสฺส กจฺฉํ วิคาหเต, ตํ อนฺเวติ, ตํ อนุพนฺธติ, ตํสีลํ, ตํ นิเสเธติ และ ตสฺส อนุกโรติ

ศัพท์ต่างๆ ที่ท่านนำมาแสดงไว้นั้น มีคำแปลในทางเปรียบได้ทั้งนั้น ศัพท์อื่นๆ ที่เป็นรูปนิบาตและบทนามนั้น มีทางที่พอจะทำความเข้าใจได้โดยไม่ลำบาก แต่สำหรับบทกริยาและพากย์ เช่น ชยติ (ชนะ) อกฺโกสติ (ด่า) หสติ (เย้ย) เข้าใจยากกว่าเพราะไม่ได้กล่าวเปรียบไว้โดยตรง แต่ก็จัดว่าแสดงความเปรียบไว้โดยอ้อม เช่นคำว่า อวหสนฺต (เย้ย) ใน อวหสนฺตมิว เทววิมานสิรึ (ประดุจเย้ยสิริแห่งเทพวิมาน)[๑๔] แสดงความเปรียบมณฑปซึ่งเป็นที่ร้อยกรองพระธรรมวินัยในปฐมสังคายนาว่างามคล้ายเทพวิมานแต่ยิ่งใหญ่กว่า มีโคลงบทหนึ่งกล่าวว่า

โฉมผจญสามแผ่นแพ้ งามเลิศงามล้วนแล้
รูปต้องติดใจ บารนี ๆ[๑๕]

โคลงบทนี้กล่าวชมโฉมของพระลอว่าชนะผู้งามในสามภพ กิริยาการชนะเทียบกับบาลีว่า ชยติ (ชนะ) ในคาถา ๑๘๒

จะเห็นได้ว่าบทที่แสดงความเปรียบข้างต้นมีจำนวนมาก มีทั้งนิบาต บทนาม บทกริยา และพากย์ ที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่าอุปมาลังการเป็นที่นิยมใช้ในวรรณกรรมบาลี ดังข้อความในโสณกชาดกว่า

อุปมาย มิเธกจฺเจ อตฺถํ ชานนฺติ ปณฺฑิตา.[๑๖]

แปลว่า: "บัณฑิตบางท่านในโลกนี้ย่อมเข้าใจความด้วยอุปมา"

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า ในคาถา ๑๘๒ บทกริยาคือ ชยติ เป็นต้น ไม่ใช่แปลว่า "ย่อมชนะ" แต่แปลว่า "ชยติ ศัพท์" คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อนุกรณะ คือ ศัพท์เทียม ดังนั้นจึงเชื่อมสมาสเป็น ชยตฺยกฺโกสติหสติปติคชฺชติทูภติ ได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ชยติ จ อกฺโกสติ จ หสติ จ ปฏิคชฺชติ จ ทูภติ จ ชยตฺยกฺโกสติหสติปติคชฺชติทูภติ (คำว่า ชยตฺยกฺ-โกสติหสติปติคชฺชติทูภติ คือ ชยติ ศัพท์ อกฺโกสติ ศัพท์ หสติ ศัพท์ ปฏิคชฺชติ ศัพท์ และ ทูภติ ศัพท์) แม้คำว่า อุสูยตฺยวชานาตินินฺทติสฺสติรุนฺธติ ก็เป็นบทสมาสมีรูปวิเคราะห์ว่า อุสูยติ จ อวชานาติ จ นินฺทติ จ อิสฺสติ จ รุนฺธติ จ อุสูยตฺยวชานาตินินฺทติสฺสติรุนฺธติ (คำว่า อุสู-ยตฺยวชานาตินินฺทติสฺสติรุนฺธติ คือ อุสูยติ ศัพท์ อวชานาติ ศัพท์ นินฺทติ ศัพท์ อิสฺสติ ศัพท์ และ รุนฺธติ ศัพท์)

อีกนัยหนึ่ง บทเหล่านี้แยกกันทีละบท ไม่ใช่สมาส แม้พากย์ว่า ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ ในคาถา ๑๘๓ ก็เรียกว่า วากยานุกรณะ (พากย์เทียม) จึงเชื่อมเป็นสมาสว่า ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ จ ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ จ ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ (คำว่า ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ คือ พากย์ว่า ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ และ ตสฺส กนฺตึ วิลุมฺปติ) เตน สทฺธึ วิวทติ จ ตุลฺยํ เตนาธิโรหติ จ เตน สทฺธึ วิวทติ ตุลฺยํ เตนาธิโรหติ (คำว่า เตน สทฺธึ วิวทติ ตุลฺยํ เตนาธิโรหติ คือ พากย์ว่า เตน สทฺธึ วิวทติ และ ตุลฺยํ เตนาธิโรหติ) อีกนัยหนึ่ง พากย์เหล่านี้แยกกันทีละบท ไม่ใช่สมาส

มีสาธกเกี่ยวกับเรื่องนี้ในฎีกาใหม่ว่า

> ชยติ อกฺโกสติ หสติอิจฺจาทิกํ ตํตํกฺริยาปทสงฺขาตอนุการิยานํ อนุกรณนฺติ กตฺวา ทฺวนฺโทเยว. สนฺธิสมาสา อทฺธสฺสาติ วุตฺตตฺตา สนฺธิสมาสานํ คาถทฺธสฺส วินา อุภยทฺธมชฺเฌ อลพฺภนโต ทูภติปทโต ปุพฺเพเยว สมาโส กาตพฺโพ. โน เจ อสมาโสติ คเหตพฺโพ. ตสฺส โจเรติ โสภคฺคมิจฺจาทิกมฺปิ วากฺยานุกรณนฺติ กตฺวา ตตฺถ สมาโส วากฺเย เกวลปทานีติ วา คเหตพฺโพ.

แปลว่า: "บทกริยาว่า ชยติ อกฺโกสติ หสติ เป็นต้น เป็นศัพท์เทียมแห่ง

ศัพท์แท้คือบทกริยานั้นๆ ดังนั้นความเป็นทวันทสมาสจึงมีได้นั่นเอง พึงกระทำสมาสในบทก่อนจากบทว่า ทูภติ เพราะสนธิและสมาสไม่มีกลางครึ่งทั้งสองยกเว้นครึ่งคาถา เนื่องจากมีกฎทั่วไปกล่าวว่า "สนธิและสมาสมีอยู่แก่ครึ่งคาถาได้" หากมิใช่สมาส ก็พึงถือเอาว่าไม่ใช่สมาส แม้พากย์ว่า ตสฺส โจเรติ โสภคฺคํ เป็นต้นก็เป็นพากย์เทียม ดังนั้น ความเป็นสมาสจึงมีได้ในพากย์นั้น อีกนัยหนึ่ง พึงถือเอาว่าเป็นบทเฉพาะในพากย์"

ในคาถา ๑๘๑ ฉบับฉัฏฐสังคายนา ฉบับโรมัน และฉบับไทยของอาจารย์แย้ม มีรูปว่า ปฏิจฺฉนฺน แต่ฉบับสิงหลมีรูปว่า ปฏิจฺฉนฺท ซึ่งตรงกับรูปว่า ปฺรติจฺฉนฺท ในคัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉท ๒ คาถา ๕๙) ดังนั้น ในที่นี้จึงใช้รูปว่า ปฏิจฺฉนฺท

รูปว่า ปฏิคชฺชติ ในคาถา ๑๘๒ พบเป็นรูป ปติคชฺชติ ในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับโรมัน แต่ในที่นี้ใช้รูปว่า ปฏิคชฺชติ ตามฉบับสิงหลและฉบับไทยของอาจารย์แย้ม และคล้อยตามรูปว่า ปฏิคชฺชิตุํ (เพื่อประชัน) ในคาถา ๑๙๓

อาทิ ศัพท์ใน สธมฺมาทิ หมายเอา สาธารณ (ทั่วไป) และ สจฺฉายา (เงาของตน) เป็นต้น

* * * * * * * *

คำปฏิญญาในการแสดงอุปมา

๑๘๕. อุปมาโนปเมยฺยานํ สธมฺมตฺตํ วิภาวิหิ
อิเมหิ อุปมาเภทา เกจิ นิยฺยนฺติ สมฺปติ.

แปลว่า:“ประเภทแห่งอุปมา[ที่รู้]ด้วยศัพท์มี อิว เป็นต้นนี้ อันแสดงความเป็นสภาพเสมอกันแห่งอุปมานะและอุปไมย บางประการ ข้าพเจ้าจะนำมาแสดง ณ บัดนี้”

คาถานี้กล่าวปฏิญญาว่าจะแสดงอุทาหรณ์ของอุปมาบางประการ พึงสังเกตว่าท่านมักจะกล่าวปฏิญญาก่อนจะอธิบายข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งโดยละเอียดเสมอ แม้ว่าอลังการสันสกฤตจะกล่าวถึงอุปมาจำนวนมาก แต่ท่านจะแสดงอุปมาที่ระบุด้วยศัพท์มี อิว เป็นต้น ๑๑ ประการตามลำดับ คือ

๑. ธัมโมปมา เปรียบคุณลักษณะ
๒. ธัมมหีโนปมา เปรียบทรามจากคุณลักษณะ
๓. วิปรีโตปมา เปรียบสลับกัน คือ สลับบทอุปมานะและอุปไมย
๔. อัญญมัญโญปมา เปรียบกันและกัน
๕. อัพภุโตปมา เปรียบด้วยสิ่งอัศจรรย์
๖. สิเลโสปมา เปรียบซ้อนความ คือ มีบทวิเสสนะเนื่องกับบทอุปมานะและอุปไมยทั้งสองฝ่าย
๗. สันตาโนปมา เปรียบเชื่อมกัน คือ มีบทสมาสที่มีอรรถต่างกันในฝ่ายอุปมานะและอุปไมย
๘. นินโทปมา เปรียบเชิงตำหนิ
๙. ปฏิเสโธปมา เปรียบเชิงปฏิเสธ
๑๐. อสาธารโณปมา เปรียบไม่ทั่วไป
๑๑. อภูโตปมา เปรียบด้วยวัตถุที่ไม่มีจริง

คำว่า อุปมาน (เครื่องเปรียบ) สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + มา ธาตุ (มาเน

= นับ) + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะว่า อุปมียเต อเนนาติ อุปมานํ (อุปมานะ คือ เครื่องเปรียบ)

คำว่า อุปเมยฺย (สิ่งที่พึงเปรียบ) สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + มา ธาตุ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า อุปมียเตติ อุปเมยฺยํ (อุปเมยยะ คือ สิ่งที่พึงเปรียบ)

คำว่า อุปมา (การเปรียบ) สำเร็จรูปมาจาก อุป บทหน้า + มา ธาตุ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า อุปมียเต อุปมา (อุปมา คือ การเปรียบ)

* * * * * * * *

ธัมโมปมา

๑๘๖. วิกาสิปทุมํ'วา'ติ- สุนฺทรํ สุคตานนํ
อิติ ธมฺโมปมา นาม ตุลฺยธมฺมนิทสฺสนา.

แปลว่า: "พระพักตร์ของพระสุคตงดงามยิ่งดั่งบัวบาน อุปมาอย่างนี้ชื่อว่า ธัมโมปมา เพราะแสดงคุณลักษณะอันเสมอกัน"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอุปมาประเภทแรกที่ชื่อว่า ธัมโมปมา คือเปรียบคุณลักษณะอันเสมอกัน หมายความว่า คำว่า สุคตานนํ วิกาสิปทุมํ อิว อติสุนฺทรํ (พระพักตร์ของพระสุคตงดงามยิ่งดั่งบัวบาน) แสดงการเปรียบคุณลักษณะที่เสมอกัน กล่าวคือ บัวบานงดงามอย่างยิ่ง ฉันใด พระพักตร์ของพระสุคตก็งดงามอย่างยิ่ง ฉันนั้น ที่เปรียบนี้มิใช่เปรียบความเสมอกันระหว่างวัตถุกับวัตถุ คือมิได้เปรียบพระพักตร์พระสุคตเหมือนบัวบาน หากแต่นำเอาสภาวะคือความงามของบัวบานนั้นมาเปรียบกับความงามของพระพักตร์พระสุคต จัดว่าเป็นการเปรียบคุณลักษณะ จึงเรียกว่า ธัมโมปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> ปทุมานนานํ สาธารณคุณสฺส ปกาสนโต อติสุนฺทรมิติ ตุลฺยธมฺโม นาม โหติ. เอตฺถ ปทุมสุคตตุลฺยธมฺมสมฺพนฺธสงฺขาตาย อุปมาย อิวสทฺเทน โชติยมานตฺเตปิ อติสุนฺทรนฺติ วุตฺตตฺตา ยถาวุตฺโตปมาย ธมฺเมน ยุตฺตตฺตา ธมฺโมปมา นาม โหตีติ อธิปฺปาโย.
>
> แปลว่า: "คุณลักษณะที่เสมอกันคือ ความงดงามยิ่ง ย่อมมีเพราะแสดงคุณลักษณะทั่วไปของบัวและพระพักตร์ หมายความว่า แม้ภาวะที่อุปมาคือความเกี่ยวเนื่องกันแห่งคุณลักษณะที่เสมอกันของบัวและพระสุคตจะมีแสดงไว้ด้วย อิว ศัพท์ ก็ชื่อว่า ธัมโมปมา เพราะท่านกล่าวว่างดงามยิ่ง และประกอบด้วยคุณลักษณะแห่งอุปมาดังที่กล่าวไว้แล้ว"

พึงสังเกตว่าในคาถา ๕๑ ของปริจเฉทแรก ท่านกล่าวว่าบทอุปสรรคต้องอยู่ติดกับบทหลังเสมอ เขียนแยกบาทกันไม่ได้ และได้แสดงตัวอย่างผิดไว้ในคาถา ๕๔ ว่า ปณมามิ

ชินํ ตํ ป-วรํ วรคุณาลยํ คำว่า ปวรํ ถือว่าผิดหลักอลังการ เพราะ ป อุปสรรคอยู่บาทหน้า วรํ อยู่บาทหลัง แม้ในที่นี้ อติ ก็อยู่บาทหน้า สุนฺทรํ อยู่บาทหลัง จึงน่าจะผิดหลักอลังการเช่นกัน ขอฝากผู้รู้ไว้พิจารณาต่อไป เมื่อเทียบดูกาวยาทรรศะพบว่าไม่ได้ใช้ อติ อุปสรรคในลักษณะเช่นนี้ มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อมฺโภรุหมิวาตมฺพํ กณฺเฐ กรตลํ ตว
อิติ ธมฺโมปมา มุขฺยา ตุลฺยธมฺมปทสฺสนา.[๑๗]

แปลว่า: “สาวน้อยเอ๋ย ฝ่ามือของเธอแดงดั่งบัวโกกนุท อุปมาอย่างนี้ชื่อว่า ธัมโมปมา เพราะแสดงคุณลักษณะที่เสมอกันไว้โดยตรง”

ผู้เรียบเรียงสันนิษฐานว่าท่านผู้แต่งสุโพธาลังการคงจะกล่าวถึงยติหีนโทษตามกฎจากสันสกฤต แต่ในวรรณกรรมบาลีอาจมีข้อยกเว้นในบางแห่ง ท่านจึงแต่งไว้เช่นนี้ตามอุทาหรณ์ที่พบในคัมภีร์อภิธัมมาวตารว่า

กาเม ปุญฺญาภิสงฺขาร- สญฺญิตา อฏฺฐ เจตนา
นวนฺนํ ปากจิตฺตานํ กาเม สุคติยํ ปน.

นานากฺขณิกกมฺมูป- นิสฺสยปจฺจเยหิ จ
เทฺวธา หิ ปจฺจยา เตสํ ภวนฺติ ปฏิสนฺธิยํ.[๑๘]

แปลว่า: “เจตนา ๘ อย่าง[ในมหากุศลจิต]ที่ชื่อว่าปุญญาภิสังขารในกามภูมิ เป็นปัจจัยได้ ๒ อย่างคือโดยนานักขณิกกรรมปัจจัยและอุปนิสสยปัจจัยแก่[สุคติปฏิสนธิ]วิปากจิต ๙ ดวง[ที่เป็นอเหตุกะและสเหตุกะ]ในปฏิสนธิกาลในกามสุคติภูมิ”

ในที่นี้พึงสังเกตว่าในคาถาหลัง อุป อุปสรรคใน อุปนิสฺสย อยู่ในบาทต้นแยกกับคำว่า นิสฺสย ในบาทหลัง ดังนั้น การใช้อุปสรรคในบาทต้นแยกกับคำในบาทหลังจึงมีใช้ บ้างในบางแห่ง

แม้คัมภีร์ขุททสิกขาก็มีข้อความว่า

อาทิเยยฺย หเรยฺยาว- หเรยฺย อิริยาปถํ
โกเปยฺย ฐานา จาเวยฺย สงฺเกตํ วีตินามเย.[๑๙]

แปลว่า: “ภิกษุพึงถือเอา นำไป ขโมย ทำให้เสียอิริยาบถ ทำให้เคลื่อนจากที่ และทำให้ล่วงพ้นที่กำหนดหมาย”

ในคาถาข้างต้น พึงสังเกตว่า อว ใน อวหเรยฺย อยู่ในบาทต้นแยกกับ หเรยฺย ในบาทหลัง

ตัวอย่างบาลี

มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทุฏฺเฐน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมนฺเวติ จกฺกํว วหโต ปทํ.[๒๐]

แปลว่า: “สภาพธรรม[คือเจตสิก] มีใจเป็นผู้นำ มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ ถ้ามีใจชั่วแล้วพูดหรือทำสิ่งใด ความทุกข์ย่อมติดตามตัวเขาด้วยเหตุนั้น เหมือนล้อหมุนตามเท้าโค”

ในคาถาตัวอย่างนี้พระพุทธองค์ทรงเปรียบความทุกข์ว่าเหมือนล้อและเปรียบผู้รับผลกรรมว่าเหมือนโคที่นำภาระไป จึงประดับด้วยธัมโมปมา

ตัวอย่างไทย

พักตร์น้องละอองนวลปลั่งเปล่ง ดังดวงจันทร์วันเพ็งประไพศรี
อรชรอ้อนแอ้นทั้งอินทรีย์ ดังกินรีลงสรงคงคาลัย
งามจริงพริ้งพร้อมทั้งสารพางค์ ไม่ขัดขวางเสียทรงที่ตรงไหน
พิศพลางปฏิพัทธ์กำหนัดใน จะใคร่ไปโอบอุ้มองค์มา[๒๑]

ธัมมหีโนปมา-วิปรีโตปมา

๑๘๗. ธมฺมหีนา มุขมฺโภช- สทิสํ มุนิโน อิติ
วิปรีโตปมา ตุลฺย- มานเนนมฺพุชํ ตว.

แปลว่า: “พระพักตร์ของพระมุนีเพียงดังดอกบัว อุปมาอย่างนี้ชื่อว่าธัมม-หีโนปมา ดอกบัวเทียมทันกับพระพักตร์ของพระองค์ อุปมาอย่างนี้ชื่อว่าวิปรีโตปมา”

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาประเภทที่ ๒ และที่ ๓ ตามลำดับ กล่าวคือ อุปมาประเภทที่ ๒ ว่า ธัมมหีโนปมา คือเปรียบทรามจากคุณลักษณะ หมายถึง ไม่มีคำแสดงคุณลักษณะโดยตรงเหมือนธัมโมปมา แต่ให้อนุมานรู้คุณลักษณะเสมอกันโดยอ้อม เช่น มุนิโน มุขํ อมฺโภชสทิสํ (พระพักตร์ของพระมุนีเพียงดังดอกบัว) แม้ว่าพระพักตร์จะเหมือนดอกบัวทั้งหมดไม่ได้ ดอกบัวต้องเป็นอย่างหนึ่ง พระพักตร์ต้องเป็นอย่างหนึ่ง แต่การแสดงอุปมาคือการเปรียบความคล้ายคลึงกันบางส่วน ไม่ใช่ระบุถึงความเหมือนกันทั้งหมด ดังนั้น ท่านจึงแสดงอุปมาประเภทที่ ๒ นี้ เพื่อแสดงการเปรียบวัตถุสองสิ่งโดยตรง และเปรียบคุณลักษณะโดยอ้อม ซึ่งในที่นี้คือเอาความงามมาเปรียบกัน ความงามก็เป็นคุณลักษณะ เมื่อไม่ปรากฏศัพท์ที่ระบุคุณลักษณะ ก็เป็นอันทรามจากคุณลักษณะไป จึงเรียกว่า ธัมมหีโนปมา เปรียบทรามจากคุณลักษณะ

อุปมาประเภทที่ ๓ ว่า วิปรีโตปมา คือเปรียบสลับกันโดยสลับบทอุปมานะและอุปไมย หมายความว่า ในประโยคว่า ตุลฺยมานเนนมฺพุชํ ตว (ดอกบัวเทียมทันกับพระพักตร์ของพระองค์) ท่านนำเอาดอกบัวซึ่งควรจะเป็นอุปมานะกลับเป็นอุปไมย พระพักตร์ควรจะเป็นอุปไมย กลับกล่าวเป็นอุปมานะไป อย่างนี้เป็นการผิดผันจากความนิยมของชาวโลกที่มักกล่าวเปรียบอุปไมยด้วยข้อความที่ประจักษ์แก่คนทั่วไป จึงเรียกว่า วิปรีโตปมา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ มุขสฺส อมฺโภชสมานตฺตํ มุขมฺโภชานํ สาธารณธมฺเม อสติ

กถํ ภวตีติ. อญฺญถานุปปตฺติลกฺขณสามตฺถิยาติ. อิวปริยาโย สทิสสทฺโท มุขสฺส วิเสสนํ ยสฺมา โหติ, ตสฺมา มุขคตสทิสตฺตํ วทติ. อมฺโภชคตสทิสตฺตํ ปน สามตฺถิยา เอว วิญฺญายเต.

แปลว่า: "ถามว่า ในเรื่องนี้ เมื่อคุณลักษณะทั่วไปของพระพักตร์และดอกบัวไม่มี[กล่าวไว้] ความเสมอกันแห่งพระพักตร์กับดอกบัวย่อมมีได้อย่างไร ตอบว่า ย่อมมีได้โดยปริยายในลักษณะที่ไม่ควรเป็นไปโดยประการอื่น ศัพท์ว่า สทิส ที่เป็นคำไวพจน์ของ อิว ศัพท์เป็นบทวิเสสนะของ มุข ศัพท์ ดังนั้น จึงกล่าวถึงความเสมอกันอันเป็นไปในพระพักตร์ ส่วนความเสมอกันอันเป็นไปในดอกบัว พึงทราบโดยปริยายนั่นเอง"

อมฺพุเชน อานนํ ตุลฺยนฺติ โลกปฺปสิทฺธิยา วิปริยาเยน อานเนน อมฺพุชํ ตุลฺยนฺติ วุตฺตตฺตา ธมฺมหีนตฺเต สติปิ วิปรีโตปมา นาม โหติ.

แปลว่า: "เมื่อความทรามจากคุณลักษณะแม้มีอยู่ ชื่อว่า วิปรีโตปมา เพราะกล่าวว่า ดอกบัวเทียมทันกับพระพักตร์โดยสลับกับความประจักษ์ในโลกที่ว่า พระพักตร์เปรียบเสมือนดอกบัว"

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า ควรเพิ่มบทอาลปนะที่ใช้ร้องเรียกบุคคลที่ผู้กล่าวระบุถึงในเมื่อมีคำว่า ตว (ของพระองค์) ในที่นี้ควรเพิ่มคำว่า มุนิ (ข้าแต่พระมุนี) เพราะในพากย์ต้นมีคำว่า มุนิโน (ของพระมุนี) จะเพิ่มบทอาลปนะอื่นว่า พุทฺธ (ข้าแต่พระพุทธเจ้า) ไม่ได้ ดังมีกฎครอบคลุมในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๑๑๓) ว่า สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลวา (ในข้อความที่สดับมาก่อนและอนุมานรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาก่อนมีกำลังกว่า) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สุตานุมิเตสุ สุตสมฺพนฺโธ พลวาติ วุตฺตตฺตา เอตฺถ มุนีติ อวิชฺชมาเนปิ ปุพฺพทฺเธ มุนิโนติ สุตตฺตา ลพฺภมาโน ตวาติ ตุมฺหสทฺทสนฺนิธาเนน อามนฺตนตฺโถ วิญฺญายติ.

แปลว่า: “แม้บทว่า มุนิ (ข้าแต่พระมุนี) จะไม่ปรากฏในที่นี้ ก็พึงรู้อรรถอาลปนะด้วยการตั้งอยู่ใกล้แห่ง ตุมฺห ศัพท์ ซึ่งมีได้เพราะการสดับว่า มุนิโน (ของพระมุนี) ในครึ่งบาทแรก เนื่องจากมีกฎทั่วไปกล่าวว่า ในข้อ ความที่สดับมาก่อนและอนุมานรู้ การเกี่ยวเนื่องกับข้อความที่สดับมาก่อนมีกำลังกว่า”

อนึ่ง ธัมมหีโนปมาไม่พบในคัมภีร์กาวยาทรรศะ พบแต่วิปรีโตมาที่เรียกว่า วิปริยาโสปมา มีตัวอย่างว่า

ตวานนมิโวนฺนิทฺทํ อรวินฺทํ ภวี อิติ
ปสิทฺธิพฺยตฺตเยเนสา วิปริยาโสปมา มตา.[๒๒]

แปลว่า: “ดอกบัวบานเทียมทันกับพระพักตร์ของพระองค์ ในอุทาหรณ์นี้ อุปมานี้พึงทราบว่า วิปริยาโสปมา เพราะความสลับกันแห่งความประจักษ์”

คำว่า ธมฺมหีโนปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมน หีนา ธมฺมหีนา, ธมฺมหีนา จ สา อุปมา จาติ ธมฺมหีโนปมา (ธัมมหีโนปมา คือ การเปรียบทรามจากคุณลักษณะ)

คำว่า วิปรีโตปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิปรีตา จ สา อุปมา จาติ วิปรีโตปมา (วิปรีโตปมา คือ การเปรียบสลับกัน)

คำว่า อมฺโภช สำเร็จรูปมาจาก อมฺภ บทหน้า + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัย ศัพท์ว่า อมฺภ (น้ำ) จัดเข้าในมโนคณาทิคณะ จึงลง โอ อาคมท้าย อมฺภ เหมือนคำว่า มโนมย (สำเร็จด้วยใจ)

คำว่า อมฺพุช สำเร็จรูปมาจาก อมฺพุ บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย ศัพท์ว่า อมฺพุ (น้ำ) เป็นบทนามธรรมดา จึงลง โอ อาคมเป็นรูปว่า อมฺโพช ไม่ได้

* * * * * * * *

อัญญมัญโญปมา

๑๘๘. ตวานน'มิวมฺโภชํ อมฺโภช'มิว เต มุขํ
อญฺญมญฺโญปมา สายํ อญฺญมญฺโญปมานโต.

แปลว่า: "ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว อุปมาอย่างนั้นชื่อว่า อัญญมัญโญปมา เพราะเปรียบซึ่งกันและกัน"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอุปมาประเภทที่ ๓ ชื่อว่า อัญญมัญโญปมา คือเปรียบกันและกัน ประโยคว่า ตวานนมิวมฺโภชํ (ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์) อมฺโภชมิว เต มุขํ (พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว) แสดงการเปรียบกันและกัน โดยในพากย์แรกพระพักตร์เป็นอุปมานะ ดอกบัวเป็นอุปไมย ส่วนในพากย์หลัง ดอกบัวเป็นอุปมานะ พระพักตร์เป็นอุปไมย

คำว่า อญฺญมญฺโญปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส อุปมา อญฺญมญฺโญปมา (การเปรียบกันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญโญปมา)

คำว่า อญฺญมญฺโญปมาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส อุปมานํ อญฺญมญฺโญปมานํ (อัญญมัญโญปมานะ คือ เครื่องเปรียบกันและกัน)

ตัวอย่างบาลี

ตวานนมิวมฺโภชํ อมฺโภชมิว เต มุขํ
อญฺญมญฺโญปมา สายํ อญฺโญญฺญุกฺกฏฺฐจสํสินี.[๒๓]

แปลว่า: "ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว อุปมาอย่างนั้นชื่อว่า อัญญมัญโญปมา แสดงความวิจิตรซึ่งกันและกัน"

* * * * * * * *

อัพภุโตปมา

๑๘๙. ยทิ กิญฺจิ ภเวมฺโภชํ โลจนพฺภมุวิพฺภมํ
ธาเรตุํ มุขโสภํ ตํ ตเวติ อพฺภุโตปมา.

แปลว่า: “ผิว่าจะพึงมีดอกบัวชนิดไร ที่งดงามด้วยดวงตาและคิ้วไซร้ ดอกบัวนั้นอาจทรงความงามแห่งพระพักตร์ของพระองค์ได้ อุปมานี้ชื่อว่า อัพภุโตปมา”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอุปมาประเภทที่ ๔ ชื่อว่า อัพภุโตปมา คือเปรียบด้วยสิ่งที่น่าอัศจรรย์ หมายความว่า นำเอาดอกบัวที่มีดวงตาและคิ้วอันงดงามมาเปรียบ แต่เป็นเพียงความดำริ หากว่ามีดอกบัวเช่นนั้นจริง จึงจะพอเทียมทันกับพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าได้ แต่ดอกบัวอย่างนั้นเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ไม่มีจริง เมื่อดอกบัวเช่นนั้นมีไม่ได้ ก็ไม่มีอะไรจะเทียมทันพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า การอุปมาอย่างนี้จึงเรียกว่า อัพภุโตปมา เช่นกับคำพูดว่า “ไม่มีอะไรจะเปรียบได้” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กึ นุวจฺฉริยมีทิสนฺติ อพฺภุตตฺถวิภาวเนน วทนมฺพุเชโนปมียตีติ อยมพฺภุโตปมา ญาตพฺพาติ.

แปลว่า: “อัพภุโตมานี้พึงทราบว่า พระพักตร์ได้รับเปรียบด้วยดอกบัว โดยการแสดงข้อความที่น่าอัศจรรย์ว่า ดอกบัวที่น่าอัศจรรย์เช่นนี้ มีได้หรือไร ดังนี้แล”

คำว่า อพฺภุโตปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อพฺภุตา จ สา อุปมา จาติ อพฺภุโตปมา (อุปมาที่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า อัพภุโตปมา)

คำว่า โลจนพฺภมุวิพฺภม มีรูปวิเคราะห์ว่า โลจนานิ จ ภมุโย จ โลจนภมุโย, โลจน-ภมูนํ วิพฺภโม ยสฺมินฺติ โลจนพฺภมุวิพฺภมํ (โลจนัพภมุวิพภมะ คือ มีความงามแห่งดวงตาและคิ้ว)

คำว่า มุขโสภา มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขสฺส โสภา มุขโสภา (มุขโสภา คือ ความงาม

อัญญมัญโญปมา

๑๘๘. ตวานน'มิวมฺโภชํ อมฺโภช'มิว เต มุขํ
อญฺญมญฺโญปมา สายํ อญฺญมญฺโญปมานโต.

แปลว่า: "ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว อุปมาอย่างนั้นชื่อว่า อัญญมัญโญปมา เพราะเปรียบซึ่งกันและกัน"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอุปมาประเภทที่ ๔ ชื่อว่า อัญญมัญโญปมา คือเปรียบกันและกัน ประโยคว่า ตวานนมิวมฺโภชํ (ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์) อมฺโภชมิว เต มุขํ (พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว) แสดงการเปรียบกันและกัน โดยในพากย์แรกพระพักตร์เป็นอุปมานะ ดอกบัวเป็นอุปไมย ส่วนในพากย์หลัง ดอกบัวเป็นอุปมานะ พระพักตร์เป็นอุปไมย

คำว่า อญฺญมญฺโญปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส อุปมา อญฺญมญฺโญปมา (การเปรียบกันและกัน ชื่อว่า อัญญมัญโญปมา)

คำว่า อญฺญมญฺโญปมาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญมญฺญสฺส อุปมานํ อญฺญมญฺโญปมานํ (อัญญมัญโญปมานะ คือ เครื่องเปรียบกันและกัน)

ตัวอย่างบาลี

ตวานนมิวมฺโภชํ อมฺโภชมิว เต มุขํ
อญฺญมญฺโญปมา สายํ อญฺโญญฺญุกฺกฏฺฐสํสินี.[๒๓]

แปลว่า: "ดอกบัวเพียงดังพระพักตร์ของพระองค์ พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว อุปมาอย่างนั้นชื่อว่า อัญญมัญโญปมา แสดงความวิจิตรซึ่งกันและกัน"

* * * * * * * *

อัพภุโตปมา

๑๘๙. ยทิ กิญฺจิ ภเวมฺโภชํ โลจนพฺภมุวิพฺภมํ
ธาเรตุํ มุขโสภํ ตํ ตเวติ อพฺภุโตปมา.

แปลว่า: "ผิว่าจะพึงมีดอกบัวชนิดไร ที่งดงามด้วยดวงตาและคิ้วไซร้ ดอกบัวนั้นอาจทรงความงามแห่งพระพักตร์ของพระองค์ได้ อุปมานี้ชื่อว่า อัพภุโตปมา"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอุปมาประเภทที่ ๕ ชื่อว่า อัพภุโตปมา คือเปรียบด้วยสิ่งอัศจรรย์ หมายความว่า นำเอาดอกบัวที่มีดวงตาและคิ้วอันงดงามมาเปรียบ แต่เป็นเพียงความดำริ หากว่ามีดอกบัวเช่นนั้นจริง จึงจะพอเทียมทันกับพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าได้ แต่ดอกบัวอย่างนั้นเป็นสิ่งน่าอัศจรรย์ไม่มีจริง เมื่อดอกบัวเช่นนั้นมีไม่ได้ ก็ไม่มีอะไรจะเทียมทันพระพักตร์ของพระพุทธเจ้า การอุปมาอย่างนี้จึงเรียกว่า อัพภุโตปมา เช่นกับคำพูดว่า "ไม่มีอะไรจะเปรียบได้" ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กึ นฺวจฺฉริยมีทิสนฺติ อพฺภุตตฺถวิภาวเนน วทนมฺพุเชโนปมียตีติ อยมพฺภุโตปมา ญาตพฺพาติ.

แปลว่า: "อัพภุโตมานี้พึงทราบว่า พระพักตร์ได้รับเปรียบด้วยดอกบัว โดยการแสดงข้อความที่น่าอัศจรรย์ว่า ดอกบัวที่น่าอัศจรรย์เช่นนี้ มีได้หรือไร ดังนี้แล"

คำว่า อพฺภุโตปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อพฺภุตา จ สา อุปมา จาติ อพฺภุโตปมา (อุปมาที่น่าอัศจรรย์ ชื่อว่า อัพภุโตปมา)

คำว่า โลจนพฺภมุวิพฺภม มีรูปวิเคราะห์ว่า โลจนานิ จ ภมุโย จ โลจนภมุโย, โลจนภมูนํ วิพฺภโม ยสฺมินฺติ โลจนพฺภมุวิพฺภมํ (โลจนัพภมุวิพภมะ คือ มีความงามแห่งดวงตาและคิ้ว)

คำว่า มุขโสภา มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขสฺส โสภา มุขโสภา (มุขโสภา คือ ความงาม

แห่งพระพักตร์)

ตัวอย่างบาลี

ยทิ กิญฺจิ ภเว ปทุมํ สุภฺรู วิพฺภนฺตโลจนํ
ตํ เต มุขสิรึ ธาติ อิตฺเยสา อพฺภุโตปมา.[๒๔]

แปลว่า: "เธอผู้มีคิ้วงาม ผิว่าจะพึงมีดอกบัวเช่นไรที่มีดวงตากลอกไปมา ดอกบัวนั้นย่อมทรงสิริแห่งวงพักตร์ของเธอได้ อุปมานี้ชื่อว่าอัพภุโตปมา"

ยถาปิ เสลา วิปุลา นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ นิปฺโปนฺเถนฺตา จตุทฺทิสา.[๒๕]

แปลว่า: "ภูเขาหินใหญ่สูงเสียดฟ้า กลิ้งบดเหล่าสัตว์มาทั้งสี่ทิศรอบด้านฉันใด"

* * * * * * * *

สิเลโสปมา

๑๙๐. สุคนฺธิ โสภาสมฺพนฺธิ สิสิรํสุวิโรธิ จ
มุขํ ตวมฺพุชํเว'ติ สา สิเลโสปมา มตา.

แปลว่า: “พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว มีกลิ่นหอม เพียบพร้อมด้วยความงาม และประชันกับดวงจันทร์ อุปมาอย่างนี้นั้นเรียกว่า สิเลโสปมา”

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาประเภทที่ ๖ ชื่อว่า สิเลโสปมา คือเปรียบซ้อนความหมายความว่า ใช้บทวิเสสนะวางไว้บทเดียว แต่ส่องความเนื่องกับบทอุปมานะและอุปไมยได้ทั้งสองฝ่ายซึ่งได้แก่บทว่า สุคนฺธิ (มีกลิ่นหอม) โสภาสมฺพนฺธิ (เพียบพร้อมด้วยความงาม) และ สิสิรํสุวิโรธ (ประชันกับดวงจันทร์) ทั้งสามบทนี้เป็นบทวิเสสนะของอุปไมย คือ มุขํ (พระพักตร์) และอุปมานะ คือ อมฺพุชํ (ดอกบัว)

คำว่า สุคนฺธิ (มีกลิ่นหอม) มีความหมายว่า พระพักตร์ของพระพุทธเจ้ามีกลิ่นหอมของคันธชาติ ๔ อย่าง คือ หญ้าฝรั่ง กานพลู กฤษณา และกำยาน ดอกบัวก็มีกลิ่นหอมตามธรรมชาติ

คำว่า โสภาสมฺพนฺธิ (เพียบพร้อมด้วยความงาม) มีความหมายว่า พระพักตร์ทรงความงามเลิศหาผู้เสมอเหมือนมิได้ด้วยพระวรลักษณ์น้อยใหญ่และผุดผ่องด้วยอานุภาพของจิตที่หมดจดจากกิเลส ดอกบัวก็มีความงามตามธรรมชาติ

คำว่า สิสิรํสุวิโรธิ (ประชันกับดวงจันทร์) มีความหมายว่า พระพักตร์มีความงามคล้ายคลึงกับดวงจันทร์ จึงประชันกับดวงจันทร์ได้ ดอกบัวก็มักหุบกลีบในยามราตรีเมื่อกระทบแสงจันทร์ จึงกล่าวว่าดอกบัวประชันกับดวงจันทร์ คือเป็นคู่แข่งของดวงจันทร์

คำว่า สิเลโสปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า สิเลเสน วุตฺตา อุปมา สิเลโสปมา (อุปมาที่กล่าวด้วยการซ้อนความ ชื่อว่า สิเลโสปมา)

คำว่า สิเลส สำเร็จรูปมาจาก สิลิส ธาตุ (สิเลสเน = แนบชิด ติด) + ณ ปัจจัย มี

รูปวิเคราะห์ว่า สิลิสฺสติ อปโรปิ อตฺโถ เอตฺถาติ สิเลโส (สิเลสะ คือ อลังการที่มีอรรถอื่นแนบชิดกัน = อลังการซ้อนความ)

คำว่า สุคนฺธิ สำเร็จรูปมาจาก สุคนฺธ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุนฺทโร คนฺโธ สุคนฺโธ, สุคนฺโธ อสฺส อตฺถีติ สุคนฺธิ (สุคันธิ คือ มีกลิ่นหอม)

คำว่า โสภาสมฺพนฺธิ สำเร็จรูปมาจาก โสภาสมฺพนฺธ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า โสภาย สมฺพนฺโธ โสภาสมฺพนฺโธ, โสภาสมฺพนฺโธ อสฺส อตฺถีติ โสภาสมฺพนฺธิ (โสภาสัมพันธิ คือ มีความเนื่องด้วยความงาม)

คำว่า สิสิรํสุวิโรธิ ตัดบทเป็น สิสิร + อํสุวิโรธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิสิรา อํสุ ยสฺสาติ สิสิรํสุ (สิสิรํสุ คือ สิ่งที่มีแสงเย็น = ดวงจันทร์), วิโรโธ อสฺส อตฺถีติ วิโรธิ (วิโรธิ คือ คู่แข่ง), สิสิรํสุโน วิโรธิ สิสิรํสุวิโรธิ (สิสิรังสุวิโรธิ คือ คู่แข่งแห่งดวงจันทร์)

คำว่า ตวมฺพุชํเวติ ตัดบทเป็น ตว + อมฺพุชํ + อิว + อิติ

ตัวอย่างบาลี

สิสิรํสุวิโรธิ จ		สิริมํ สุรภิคนฺธิ จ
อมฺโภชมิว เต วตฺต-		มิติ สิเลโสปมา มตา.[๒๖]

แปลว่า: “พระพักตร์ของพระองค์เพียงดังดอกบัว ประชันกับดวงจันทร์ ทรงศรี และมีกลิ่นหอม อุปมาอย่างนี้เรียกว่า สิเลโสปมา”

* * * * * * * *

สันตาโนปมา

๑๙๑. สรูปสทฺทวาจฺจตฺตา สา สนฺตาโนปมา ยถา
พาลา'วุยฺยานมาลา'ยํ สาลกานนโสภินี.

แปลว่า: "อุปมานั้นชื่อว่า สันตาโนปมา เพราะกล่าวด้วยคำที่มีเสียงเหมือนกัน เช่น ทิวแถวแห่งอุทยานนี้งามด้วยป่าไม้รัง ดุจดั่งสาวรุ่นผู้งามสะคราญด้วยดวงพักตร์มีเกศาโค้งงอ"

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาประเภทที่ ๗ ชื่อว่า สันตาโนปมา คือเปรียบเชื่อมกันโดยมีบทสมาสที่มีอรรถต่างกันในฝ่ายอุปมานะและอุปไมย หมายความว่า อุปมานะใช้รูปศัพท์ใด อุปไมยก็ใช้ศัพท์รูปนั้น แต่ความเป็นคนละอย่างในฝ่ายอุปมานะและอุปไมย ตามอุทาหรณ์ คำว่า สาลกานนโสภินี เป็นคุณศัพท์ที่เกี่ยวกับอุปมานะ คือ พาลา (สาวรุ่น) และอุปไมย คือ อุยฺยานมาลา (ทิวแถวแห่งอุทยาน) สำหรับในฝ่ายอุปมานะ คำว่า สาลกานนโสภินี มาจาก สาล (ไม้รัง) + กานน (ป่า) + โสภินี (งาม) จึงแปลว่า: "งามด้วยป่าไม้รัง" ส่วนในฝ่ายอุปไมย มาจาก ส (กับ) + อลก (เกศาโค้งงอ) + อานน (ดวงพักตร์) + โสภินี (งาม) จึงแปลว่า "งามสะคราญด้วยดวงพักตร์มีเกศาโค้งงอ" ตามนัยแรกควรอ่านว่า สาล-กานน-โสภินี นัยหลังควรอ่านว่า สา-ลกา-นน-โสภินี ตามศัพท์สมาสเดิม

สันตาโนปมานี้แม้มีอรรถสองอย่างในบทเดียวกันเหมือนสิเลโสปมา แต่เป็นอุปมาที่กล่าวด้วยลำดับบทซึ่งเป็นสมาส จึงต่างจากสิเลโสปมาที่ไม่มีบทสมาสในบทอุปมานะ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

สิเลสตฺเต สติปิ กตสมาเสหิ ปทสนฺตาเนหิ วุจฺจมานตฺตา สนฺตาโนปมา นาม โหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ ชื่อว่าสันตาโนปมา เพราะกล่าวด้วยกลุ่มบทที่กระทำสมาสแล้วแม้ในเมื่อมีความเป็นสิเลสะอยู่ก็ตาม"

คำว่า อลก ในที่นี้เป็นรูปปุงลิงค์ ฎีกาเก่าอธิบายว่า เกสสนฺนิเวสวิเสส (สัณฐานพิเศษแห่งผม) คำนี้มีรูปปุงลิงค์และอิตถีลิงค์ในภาษาสันสกฤต กล่าวคือ คัมภีร์อมรโกศ

(ปริจเฉทที่ ๒ วรรค ๑๖ คาถา ๙๖) กล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า อลกา จูรฺณกุนฺตลาะ (ผมดัดงอ) คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๔๙) แสดงความหมายของคำนี้ว่า ลลาฏสฺเถ ฉินฺนาคฺเร กุฏิลเกเส (ผมโค้งงอที่ตัดปลายแล้วอยู่บนหน้าผาก) และแสดงรูปวิเคราะห์เป็นปุงลิงค์ว่า อลติ ภูสยติ มุขนฺติ อลโก (อลกะ คือ ผมประดับหน้า)

คำว่า สนฺตาโนปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตาเนน ยุตฺตา อุปมา สนฺตาโนปมา (อุปมาที่ประกอบด้วยศัพท์ที่สืบต่อกัน ชื่อว่า สันตาโนปมา)

คำว่า สรูปสทฺทวาจฺจตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานํ รูปํ เยสนฺติ สรูปา, สรูปา จ เต สทฺทา จาติ สรูปสทฺทา, สรูปสทฺเทหิ วาจฺจา สรูปสทฺทวาจฺจา, สรูปสทฺทวาจฺจานํ ภาโว สรูปสทฺทวาจฺจตฺตํ (สรูปสัททวาจจัตตะ คือ ความเป็นอุปมาที่พึงกล่าวด้วยศัพท์ที่มีสภาพเสมอกัน)

คำว่า อุยฺยานมาลา มีรูปวิเคราะห์ว่า อุยฺยานานํ มาลา อุยฺยานมาลา (อุยยานมาลา คือ ทิวแถวแห่งอุทยาน)

คำว่า สาลกานนโสภินี มีรูปวิเคราะห์ตามนัยแรกว่า สาลานํ กานนํ สาลกานนํ, สาลกานเนน โสภติ สีเลนาติ สาลกานนโสภินี (สาลกานนโสภินี คือ มีปกติงามด้วยป่าแห่งต้นรัง) ตามนัยหลังตัดบทเป็น ส + อลก + อานนโสภินี มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อลเกน วตฺตมานํ สาลกํ, สาลกญฺจ ตํ อานนญฺจาติ สาลกานนํ, สาลกานเนน โสภติ สีเลนาติ สาลกานนโสภินี (สาลกานนโสภินี คือ มีปกติงามด้วยดวงพักตร์ที่มีเกศาโค้งงอ)

คำว่า พาลาวุยฺยานมาลายํ ตัดบทเป็น พาลา + อิว + อุยฺยานมาลา + อยํ

คัมภีร์กาวยาทรรศะเรียกอลังการนี้ว่า สมาโนปมา คือ เปรียบเสมอกัน หมายถึง มีบทวิเสสนะที่มีรูปเสมอกัน แต่มีอรรถต่างกัน เช่น

สรูปสทฺทวาจฺจตฺตา สา สมาโนปมา ยถา
พาลา'วุยฺยานมาลา'ยํ สาลกานนโสภินี.[๒๗]

แปลว่า: "อุปมานั้นชื่อว่า สมาโนปมา เพราะกล่าวด้วยคำที่มีเสียงเหมือนกัน เช่น ทิวแถวแห่งอุทยานนี้งามด้วยป่าไม้รัง ดุจดั่งสาวรุ่นผู้งามสะคราญด้วยดวงพักตร์มีเกศาโค้งงอ"

นินโทปมา

๑๙๒. ขยี จนฺโท พหุรชํ ปทุมํ เตหิ เต มุขํ
สมานมฺปิ สมุกฺกํสิ- ตฺย'ยํ นินฺโทปมา มตา.

แปลว่า: "ดวงจันทร์ยังเว้าแหว่ง ดอกบัวเล่าก็มีเกสรมาก พระพักตร์ของ พระองค์แม้จะเสมอกับสิ่งเหล่านั้นก็งามเลิศกว่า อุปมาอย่างนี้ ชื่อว่า นินโทปมา"

คาถานี้กล่าวถึงอุทาหรณ์ของอุปมาประการหนึ่งเรียกว่า นินโทปมา คือเปรียบในเชิงตำหนิ ตามอุทาหรณ์นั้น ดวงจันทร์ยังเสื่อมได้ หมายความว่า ตั้งแต่วันแรม ๑ ค่ำเป็นต้นไปดวงจันทร์จะค่อยๆ แหว่งเว้าไปทุกๆ วันเพราะโคจรเข้าใกล้ดวงอาทิตย์ จึงยังคงมีตำหนิ ดอกบัวเล่าก็ยังมีเกสรเป็นอันมาก แต่พระพักตร์ของพระพุทธเจ้าแม้จะงามเสมอกับดวงจันทร์และมีกลิ่นหอมเสมอกับดอกบัว ก็ไม่แหว่งเว้าเหมือนดวงจันทร์และไม่มีเกสรเหมือนดอกบัว จึงล้ำเลิศกว่า อย่างนี้เป็นนินโทปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นินฺทิตานํ จนฺทปทุมานํ มุขสฺส อุปมิตาติ นินฺโทปมา นาม โหติ.

แปลว่า: "ท่านเปรียบพระพักตร์เหมือนดวงจันทร์และดอกบัวที่ถูกตำหนิ จึงชื่อว่า นินโทปมา"

อปิ ศัพท์ใน สมานมฺปิ ใช้ในความหมายว่า วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจย (รวบรวมข้อความอื่นที่ควรกล่าว) ข้อความที่พึงกล่าวในที่นี้ คือ คำว่า สมุกฺกํสิ (งามเลิศ) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อปิสทฺโท เจตฺถ วตฺตพฺพนฺตรสมุจฺจเย. สมุกฺกํโสติ วตฺตพฺพนฺตโร.

แปลว่า: "อนึ่ง อปิ ศัพท์ในที่นี้เป็นไปในการรวบรวมข้อความอื่นที่ควรกล่าว ข้อความอื่นที่ควรกล่าว คือคำว่า สมุกฺกํโส (งามเลิศ)"

คำว่า นินฺโทปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า นินฺทาย วุตฺตา อุปมา นินฺโทปมา (อุปมาที่กล่าวด้วยการตำหนิ ชื่อว่า นินโทปมา)

คำว่า ขยี มีรูปวิเคราะห์ว่า ขโย อสฺส อตฺถีติ ขยี (ขยี คือ มีการเสื่อม)

คำว่า สมุกฺกํสิ สำเร็จรูปมาจาก สมุกฺกํส ศัพท์ + อี ปัจจัย รัสสะ อี เป็น อิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุกฺกํโส อสฺส อตฺถีติ สมุกฺกํสิ (สมุกกังสิ คือ มีความล้ำเลิศ)

สุโพธาลังการฎีกาและนิสสัยบางฉบับมีรูปเป็น อี ทีฆะในบาทที่ ๓ ว่า สมุกฺกํสีตฺยยํ แต่นิสสัยบางฉบับมีรูปรัสสะว่า สมุกฺกํสิตฺยยํ ผู้แปลคิดว่ารูปว่า สมุกฺกํสิตฺยยํ เหมาะสมกว่า เพราะตัดบทเป็น สมุกฺกํสิ + อิติ + อยํ ส่วนรูปว่า สมุกฺกํสีตฺยยํ คล้ายกับรูปในภาษาสันสกฤตที่ต้องทำทีฆะสระหน้า แต่ภาษาบาลีไม่จำเป็นต้องทำทีฆะเช่นนี้เสมอไป ทั้งรูปว่า สมุกฺกํสีตฺยยํ ก็อาจทำให้เข้าใจผิดว่ารูปนี้ตัดบทเป็น สมุกฺกํสี + อิติ + อยํ

ตัวอย่างบาลี

ปทุมํ พหุรชํ จนฺโท ขยี เตหิ ตวานนํ
สมานมฺปิ สาธิก- มิติ นินฺโทปมา มตา.[๒๘]

แปลว่า: “ดอกบัวมีเกสรมาก ดวงจันทร์ก็ยังเว้าแหว่ง พระพักตร์ของพระองค์แม้จะเสมอกับสิ่งเหล่านั้นก็งามเลิศกว่า อุปมาอย่างนี้ ชื่อว่า นินโทปมา”

ตัวอย่างไทย

ชมแขคิดใช่หน้า นวลนาง
เดือนตำหนิตรงกลาง ต่ายแต้ม
พิมพ์พักตร์แม่เพ็ญปราง จักเปรียบ ใดฤๅ
ขำกว่าแขไขแย้ม ยิ่งยิ้ม อัปสร ฯ[๒๙]

* * * * * * * *

ปฏิเสโธปมา

๑๙๓. อสมตฺโถ มุเขนินฺทุ ชิน เต ปฏิคชฺชิตุํ
ชโฬ กลงฺกีติ อยํ ปฏิเสโธปมา สิยา.

แปลว่า: “ข้าแต่พระชินเจ้า ดวงจันทร์ที่มีแสงสลัว มีตำหนิ มิอาจจะประชันกับพระพักตร์ของพระองค์ได้ อุปมาอย่างนี้ชื่อว่า ปฏิเสโธปมา”

คาถานี้แสดงอุปมาอีกประเภทหนึ่ง มีชื่อว่า ปฏิเสโธปมา คือเปรียบด้วยการปฏิเสธ ตามอุทาหรณ์ ดวงจันทร์ที่มีแสงสลัวและมีรอยกระต่ายเป็นตำหนิ ไม่อาจประชันความงามกับพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าได้ เพราะพระพักตร์ของพระองค์ผุดผ่อง และปราศจากรอยใดๆ ทั้งสิ้น การเปรียบในเชิงปฏิเสธเช่นนี้ เรียกว่า ปฏิเสโธปมา อนึ่ง คำว่า ปฏิคชฺชิตุํ (เพื่อประชัน) เป็นอุปมาโชตกะประเภทกิริยาศัพท์ เทียบได้กับคำว่า ปฏิคชฺชติ (ย่อมประชัน) ในคาถา ๑๘๒

คำว่า ชโฬ (มีแสงสลัว) กลงฺกี (มีตำหนิ) แม้จะเป็นบทขยายที่ตำหนิดวงจันทร์ แต่คาถานี้ไม่จัดเป็นนินโทปมา คือเปรียบในเชิงตำหนิ เพราะใจความของคาถานี้ คือการปฏิเสธว่า ปฏิคชฺชิตุํ อสมตฺโถ (มิอาจจะประชัน) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เอตฺถ วิสเทน กลงฺกรหิเตน มุเขน สีตโล อวิสโท สโทโส จนฺโท สมาโน ปฏิคชฺชิตุมสมตฺโถติ เอวํ ปฏิเสธทฺวเยน อินฺทุมุขสงฺขาตานํ อุปมาโนปเมยฺยานํ ตุลฺยธมฺมสมฺพนฺธสฺส ปกาสิตตฺตา สติปิ นินฺโทปมาภาเว ปฏิเสโธปมา นาม โหตีติ อธิปฺปาโย.
>
> แปลว่า: “ความหมายก็คือ แม้มีความเป็นนินโทปมาก็ชื่อว่า ปฏิเสโธปมา เพราะแสดงความเกี่ยวเนื่องโดยสภาพเหมือนกันแห่งอุปมานะและอุปไมยกล่าวคือดวงจันทร์และพระพักตร์ ด้วยการปฏิเสธสองประการว่า ดวงจันทร์มีแสงสลัวและมีตำหนิมิอาจจะประชันกับพระพักตร์ที่สว่างไสวและปราศจากตำหนิได้”

คำว่า ชฬ มีรูปสันสกฤตว่า ชฑ ใช้ในความหมายว่า “เย็นฉ่ำ” หรือ “ไม่กระจ่าง มีแสงสลัว” ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า สีตโล อวิสโท (เย็นฉ่ำ หรือไม่กระจ่าง)

คำว่า กลงฺกี สำเร็จรูปมาจาก กลงฺก ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต แปลได้สองนัย คือ “มีรอย[กระต่าย]” หรือ “มีตำหนิ” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า สสลกฺขโณ วา สโทโส วา (มีรอยกระต่าย หรือมีตำหนิ)

คำว่า ปฏิเสโธปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิเสเธน วุตฺตา อุปมา ปฏิเสโธปมา (ปฏิเสโธปมา คือ อุปมาที่กล่าวด้วยการปฏิเสธ)

ตัวอย่างบาลี

น ชาตุ สตฺติ อินฺทุ เต มุเขน ปฏิคชฺชิตุํ
กลงฺกิโน ชฬสฺสาติ ปฏิเสโธปมาว สา.[๓๐]

แปลว่า: “ความสามารถแห่งดวงจันทร์ที่มีแสงสลัว มีตำหนิ มิอาจจะประชันกับพระพักตร์ของพระองค์ได้ อุปมานั้นนั่นเองชื่อว่า ปฏิเสโธปมา”

* * * * * * * *

อสาธารโณปมา

๑๙๔. กจฺฉํ จนฺทารวินฺทานํ อติกฺกมฺม มุขํ ตว
อตฺตนาว สมํ ชาต- มิตฺย’สาธารโณปมา.

แปลว่า: “พระพักตร์ของพระองค์ก้าวล่วงวิถีแห่งดวงจันทร์และดอกบัว ย่อมเสมอกับตนนั่นแล อุปมาอย่างนี้ชื่อว่า อสาธารโณปมา”

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาที่เรียกว่า อสาธารโณปมา คือเปรียบไม่ทั่วไป หรือเปรียบจำกัด ตามอุทาหรณ์กล่าวว่า พระพักตร์ของพระพุทธเจ้าทอดทิ้งวิถีทางแห่งดวงจันทร์และดอกบัว คืองามเฉิดฉายกว่าดวงจันทร์และหอมหวนกว่าดอกบัว เป็นสิ่งเสมอกับตนคือรูปของพระพักตร์เท่านั้น ความจริงพระพักตร์ของพระองค์นั้นงดงามไม่มีสิ่งใดเปรียบ แต่พอที่จะนำเอาดวงจันทร์และดอกบัวมาเทียบเคียงได้ เพราะวัตถุใดๆ ในโลกที่ชาวโลกนับถือกันที่จะนำมาเปรียบ ก็มีอยู่แต่ดวงจันทร์และดอกบัวเท่านั้น นอกจากนี้แล้วไม่มีสิ่งอื่นเลย กวีจึงมักเปรียบพระพักตร์ว่าคล้ายดวงจันทร์และดอกบัว แต่อุปมาประเภทนี้ กล่าวว่าแม้ดวงจันทร์และดอกบัวก็ไม่อาจจะประชันความงามกับพระพักตร์ได้ อย่างนี้เป็นอสาธารโณปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิห อุปมานภูตานํ จนฺทารวินฺทานํ มุขสฺส หีนภาวปฏิปาทน-ทฺวาเรน จนฺทารวินฺเทหิ มุขํ ตุลฺยนฺติ ปญฺญาปนโต จนฺทารวินฺทา อสาธารโณปมา นาม โหติ.

แปลว่า: “ดวงจันทร์และดอกบัวชื่อว่า อสาธารโณปมา เพราะกล่าวว่าพระพักตร์คล้ายคลึงกับดวงจันทร์และดอกบัว โดยมุ่งแสดงภาวะที่ดวงจันทร์และดอกบัวอันเป็นอุปมานะในที่นี้เป็นสิ่งทรามกว่าพระพักตร์”

อนึ่ง อุปมาโชตกะในคาถานี้ คือคำว่า กจฺฉํ อติกฺกมฺม (ก้าวล่วงวิถี) คำนี้จัดเข้าในกิริยาศัพท์ว่า กจฺฉํ วิคาหเต (หยั่งลงสู่วิถี) ซึ่งกล่าวไว้ในคาถา ๑๘๔

คำว่า อสาธารโณปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อสาธารเณน วุตฺตา อุปมา อสาธารโณ-

ปมา (อุปมาที่กล่าวไว้โดยไม่ทั่วไป ชื่อว่า อสาธารโณปมา)

คำว่า จนฺทารวินฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท จ อรวินฺโท จ จนฺทารวินฺทา (จันทา-วินทะ คือ ดวงจันทร์และดอกบัว)

ตัวอย่างบาลี

กนฺตึ จนฺทารวินฺทานํ อติกฺกมฺม มุขํ ตว
อตฺตนาว ภวี ตุลฺย- มิตฺย'สาธารโณปมา.[๓๑]

แปลว่า: "พระพักตร์ของพระองค์ก้าวล่วงวิถีแห่งดวงจันทร์และดอกบัว
ย่อมเสมอกับตนนั่นแล อุปมาอย่างนี้ชื่อว่า อสาธารโณปมา"

* * * * * * * *

อภูโตปมา

๑๙๕. สพฺพมฺโภชปฺปภาสาโร ราสิภูโตว กตฺถจิ
ตวานนํ วิภาตีติ โหตา'ภูโตปมา อยํ.

แปลว่า: "พระพักตร์ของพระองค์งามเฉิดฉายดั่งความงามเลิศของปทุมชาติทั้งมวลที่รวมกันไว้ ณ ที่ใดๆ อุปมาอย่างนี้ ชื่อว่า อภูโตปมา"

คาถานี้แสดงอุปมาประเภทหนึ่ง เรียกว่า อภูโตปมา คือเปรียบด้วยวัตถุที่ไม่มีจริง ตามอุทาหรณ์ท่านเปรียบพระพักตร์ของพระพุทธองค์กับความงามเลิศของปทุมชาติทั้งมวลที่รวมกองไว้ ณ ที่แห่งใดๆ กล่าวคือ ถ้าต้องการจะทราบความงามเฉิดฉายแห่งพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าแล้ว ก็จงเก็บปทุมชาติทุกชนิดทั้งที่บานในกลางวันและกลางคืน แล้วนำมารวมกองไว้สักแห่งหนึ่ง ดูว่าจะมีกระแสส่องเฉิดฉายปานใด ความงามเฉิดฉายแห่งพระพักตร์ของพระพุทธองค์ก็ปานนั้น กองดอกบัวอย่างนั้นเป็นวัตถุที่ไม่มีจริง ยกขึ้นเป็นอุปมาจึงเรียกว่า อภูโตปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ โยชนาวิภูโต ตาทิสปภาสาราภาวโต อวิชฺชมานตฺเถน ปริกปฺปิโต.

แปลว่า: "ในคาถานี้ได้ดำริสิ่งที่ปรากฏโดยประกอบความไว้ด้วยเนื้อความที่ไม่มีจริง เพราะไม่มีความงามเลิศเช่นนั้น"

คำว่า ปภา มักแปลว่า "รัศมี" แต่ในที่นี้แปลว่า "ความงาม" ส่วน สาร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "เลิศ" ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า อุตฺตมกนฺติ (ความงามเลิศ)

คำว่า สพฺพมฺโภชปฺปภาสาร มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺเพ อมฺโภชา สพฺพมฺโภชา, ปภาเยว สาโร ปภาสาโร, สพฺพมฺโภชานํ ปภาสาโร สพฺพมฺโภชปฺปภาสาโร (สัพพัมโภชัปปภาสาระ คือ ความงามเลิศแห่งดอกบัวทั้งหมด)

ในฎีกาของฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปในบาทแรกว่า สพฺพมฺโภชปฺปภาสาโร โดยซ้อน ปฺ อักษร ตามฉบับสิงหล แต่ในคัมภีร์นิสสัยของพม่าทุกฉบับมีรูปที่ไม่ซ้อนอักษรว่า สพฺพมฺโภชปภาสาโร ความจริงคำว่า ปภา มีรูปในภาษาสันสกฤตว่า ปฺรภา จึงควรซ้อน ปฺ

อักษร แต่การซ้อนอักษรนี้เป็นกฎที่ไม่แน่นอนในภาษาบาลี คือจะซ้อนหรือไม่ซ้อนก็ถูกต้องเหมือนกัน ดังคำว่า สุปฏิปนฺโน ไม่มีรูปว่า สุปฺปฏิปนฺโน ในฉบับต่างๆ

คำว่า อภูโตปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อภูเตน วุตฺตา อุปมา อภูโตปมา (อุปมาที่กล่าวด้วยวัตถุที่ไม่มีจริง ชื่อว่า อภูโตปมา)

คำว่า ราสิภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า ราสิ หุตฺวา ภูโต ราสิภูโต (ราสิภูตะ คือ เป็นกอง)

ตัวอย่างบาลี

สพฺพมฺโภชปฺปภาสาโร สมาหโฏว กตฺถจิ
ตวานนํ วิภาตีติ ต'มภูโตปมํ วิทู.[๓๒]

แปลว่า: "พระพักตร์ของพระองค์งามเฉิดฉายดั่งความงามเลิศของปทุมชาติทั้งมวลที่รวมกันไว้ ณ ที่ใดๆ กวีกล่าวอุปมานั้นว่า อภูโตปมา"

* * * * * * * *

อัตถคัมโมปมา ๔ ประเภท

๑๙๖. ปตียเตตฺถคมฺมา ตุ สทฺทสามตฺถิยา กฺวจิ
สมาสปฺปจฺจเยวาทิ- สทฺทโยคํ วินา อปิ.

แปลว่า: “ส่วนอุปมาที่พึงรู้ด้วยอรรถ ในที่บางแห่งแม้จะเว้นจากการประกอบศัพท์ คือ บทสมาส ปัจจัย และ อิว ศัพท์ เป็นต้น กวีทั้งหลายก็เข้าใจได้ด้วยความสามารถแห่งศัพท์”

ในบรรดาอุปมา ๓ ประการ คือ สัททคัมโมปมา คืออุปมาที่พึงรู้ด้วยศัพท์ อัตถคัมโมปมา คืออุปมาที่พึงรู้ด้วยอรรถ และวากยัตถวิสโยปมา คืออุปมาที่มีอรรถของพากย์เป็นวิสัย คันถรจนาจารย์อธิบายสัททคัมโมปมาโดยจำแนกเป็นบทสมาส ปัจจัย และ อิว ศัพท์เป็นต้นแล้วตั้งแต่คาถา ๑๗๗-๑๙๕ บัดนี้ จะกล่าวถึงอุปมาประการที่ ๒ คือ อัตถคัมโมปมา จึงกล่าวคาถานี้

อัตถคัมโมปมา คือ อุปมาที่พึงรู้ด้วยอรรถ หมายความว่า แม้จะไม่มีศัพท์ที่แสดงความเสมอกันอันได้แก่บทสมาส ปัจจัย และ อิว ศัพท์ เป็นต้นเหมือนสัททคัมโมปมา ก็เป็นที่เข้าใจกันได้ด้วยความสามารถแห่งศัพท์ คือบริบทที่เรียงเข้าเป็นพากย์ บ่งความอุปมานั้น ท่านจำแนกอัตถคัมโมปมาไว้ ๔ ประเภทตามลำดับ คือ

๑. สรูโปปมา เปรียบสิ่งที่มีสภาพเสมอกัน
๒. ปริกัปโปมา เปรียบเชิงดำริ
๓. สังสโยปมา เปรียบอย่างสงสัย
๔. ปติวัตถูปมา เปรียบด้วยวัตถุเทียบ

คัมภีร์กาวยาทรรศะกล่าวถึงสัททคัมโมปมาและวากยัตโถปมา ไม่ได้กล่าวอัตถคัมโมปมาไว้ แต่แสดงปติวัตถูปมาไว้ในวากยัตโถปมา ผู้แปลจึงนำอุทาหรณ์ของปติวัตถูปมาเท่านั้นมาแสดงไว้ในที่นี้

คำว่า สทฺทสามตฺถิย มีรูปวิเคราะห์ว่า สทฺทานํ สามตฺถิยํ สทฺทสามตฺถิยํ (สัททสามัตถิยะ คือ ความสามารถแห่งศัพท์)

สรูโปปมา

๑๙๗. ภิงฺคาเน'มานิ จกฺขูนิ นามฺพุชํ มุข'เมวิทํ
สุพฺยตฺตสทิสตฺเตน สา สรูโปปมา มตา.

แปลว่า: "สิ่งนี้มิใช่แมลงภู่ เป็นดวงตา สิ่งนี้มิใช่ดอกบัว เป็นดวงพักตร์แท้ๆ อุปมานั้นชื่อว่า สรูโปมา เพราะความเสมอกันปรากฏชัด"

คาถานี้แสดงถึงอัตถคัมโมปมาประเภทแรกที่เรียกว่า สรูโปปมา คือเปรียบสิ่งที่มีสภาพเสมอกัน ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่าปราศจากศัพท์ที่ใช้ในการอุปมา แต่ความของประโยคก็คงเป็นอุปมาอยู่นั่นเอง มิได้เป็นอย่างอื่นไปเลย ที่กล่าวว่ามิใช่แมลงภู่ เป็นดวงตาก็ดี ที่ว่ามิใช่ดอกบัว เป็นดวงพระพักตร์แท้ๆ ก็ดี บ่งถึงข้อความว่า ดวงตานั้นเปรียบเหมือนแมลงภู่ ดวงพระพักตร์นั้นก็เปรียบเหมือนดอกบัวไม่มีทางที่จะเข้าใจเป็นอย่างอื่นไปได้ เพราะอำนาจของศัพท์ คือ ภิงฺค กับ จกฺขุ และ อมฺพุช (ดอกบัว) กับ มุข ระบุว่าเปรียบเทียบกันได้ และความคล้ายคลึงกันของวัตถุทั้ง ๔ นั้น ก็ปรากฏอย่างชัดเจน อุปมาดังกล่าวนี้ พึงรู้โดยอรรถ และเป็นการเปรียบสิ่งที่มีสภาพเสมอกัน จึงเรียกว่า สรูโปปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> เอตฺถ สมาสปจฺจยอิวาทิสทฺทปโยคาภาเวปิ ภิงฺคาเนมานิ จกฺขูนิจฺจาทินา จกฺขุมุเขสุ ภิงฺคอมฺพุชนฺติ วิปรีตปวตฺตพุทฺธึ ปฏิเสเธตฺวา จกฺขุมุขวิธานโต จญฺจลตฺตกนฺติมตฺตาทีสุ สุพฺยตฺตํ ตุลฺยตฺตํ วินา จกฺขุมุเขสุ ภิงฺคอมฺพุชพุทฺธิ กีทิสมุปฺปชฺชตีติ อญฺญถานุปปตฺติลกฺขณสามตฺถิยา อุปมานภูตานํ ภิงฺคมฺพุชานํ อุปเมยฺยภูตานํ จกฺขุมุขานญฺจ สทิสตฺตํ ญายติ.
>
> แปลว่า: "แม้ไม่มีการประกอบศัพท์คือ สมาส ปัจจัย และ อิว ศัพท์ เป็นต้นในคาถานี้ ความเสมอกันแห่งแมลงภู่และดอกบัวที่เป็นอุปมานะ พร้อมทั้งดวงตาและพระพักตร์ที่เป็นอุปเมยยะ บุคคลย่อมรู้ได้โดยอ้อมคือลักษณะที่ไม่เป็นไปโดยประการอื่นว่า ความรู้ว่าแมลงภู่และดอกบัวเหมือนกับดวงตาและพระพักตร์ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ โดยปราศจากความเสมอกันที่ปรากฏชัดในความเคลื่อนไหวและความงามเป็นต้น

เพราะมุ่งแสดงดวงตาและพระพักตร์โดยปฏิเสธความรู้ที่เป็นไปผิดว่า เป็นแมลงภู่และดอกบัวในดวงตาและพระพักตร์ ด้วยคำว่า สิ่งนี้มิใช่แมลงภู่ เป็นดวงตา เป็นต้น”

คำว่า สรูโปปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานํ รูปํ ยสฺสาติ สรูปา, สรูปา จ สา อุปมา จาติ สรูโปปมา (สรูโปปมา คือ การเปรียบที่มีสภาพเสมอกัน)

คำว่า สุพฺยตฺตสทิสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุฏฺฐุ พฺยตฺตํ สุพฺยตฺตํ, สุพฺยตฺตญฺจ ตํ สทิสตฺตญฺจาติ สุพฺยตฺตสทิสตฺตํ (สุพยัตตสทิสัตตะ คือ ความเสมอกันอันปรากฏดีแล้ว)

* * * * * * * *

ปริกัปโปปมา

๑๙๘. มเยว มุขโสภาสฺเส- ตฺยล'มินฺทุ วิกตฺถนา
ยโตมฺพุเชปิ สาตฺถีติ ปริกปฺโปปมา อยํ.

แปลว่า: "ดวงจันทร์เอ๋ย อย่าอวดตัวเลยว่าความงามแห่งพระพักตร์ของพระมุนีนั้น มีอยู่แต่ในเรา เพราะความงามอย่างนั้นมีอยู่ในดอกบัวเหมือนกัน อุปมานี้ชื่อว่า ปริกัปโปปมา"

คาถานี้กล่าวถึงอัตถคัมมูปมาอีกประเภทหนึ่งที่ชื่อว่า ปริกัปโปปมา คือเปรียบเชิงดำริ ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่า การพรรณนาความงามแห่งพระพักตร์ของพระมุนี โดยยกเอาความโอ้อวดของดวงจันทร์ขึ้นมาอ้างเป็นความดำริในใจทั้งนั้น เพราะความจริงดวงจันทร์ไม่มีลักษณาการจะโอ้อวดเช่นนี้เลย รวมความเข้าแล้วก็มุ่งจะเปรียบดวงพระพักตร์ของพระมุนีกับดวงจันทร์นั่นเอง แต่เป็นการเปรียบด้วยความดำริ จึงเรียกว่า ปริกัปโปปมา ดังคำ อธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิธ จนฺทสฺส อวิชฺชมานวิกตฺถนสฺส วิชฺชมานตฺเตน ปริกปฺปนโต สธมฺมโชตกสทฺทนฺตเร อสติปิ อุปมานภูตอินฺทุโน จ อุปเมยฺยภูตมุขสฺส จ สทิสตฺตํ อิเมสํ ทฺวินฺนํ สทิสตฺตํ วินา วตฺตุโน ตาทิสกปฺปนา กถํ โหตีติ อิมาย อตฺถสตฺติยา คมฺยเต.

แปลว่า: "แม้ว่าจะไม่มีศัพท์อื่นที่แสดงความเสมอกันก็ตาม แต่ความเสมอกันแห่งดวงจันทร์อันเป็นอุปมานะและพระพักตร์อันเป็นอุปไมย บัณฑิตย่อมรู้ได้ด้วยความสามารถแห่งอรรถนี้ว่า ความดำริเช่นนั้นของผู้กล่าวจะมีได้อย่างไรโดยปราศจากความเสมอกันแห่งดวงจันทร์และพระพักตร์ทั้งสองเพราะดำริขึ้นด้วยความปรากฏแห่งดวงจันทร์ที่ไม่มีความโอ้อวด"

คำว่า ปริกปฺโปปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริกปฺปนาย วุตฺตาอุปมา ปริกปฺโปปมา

(ปริกัปโปปมา คือ อุปมาที่กล่าวด้วยความดำริ)

คำว่า วิกตฺถนา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + กตฺถ ธาตุ (สิลาฆเน = ยกย่อง) + ยุ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

คำว่า มุขโสภาสฺเสตฺยลมินฺทุ ตัดบทเป็น มุขโสภา + อสฺส + อิติ + อลํ + อินฺทุ

* * * * * * * *

สังสโยปมา

๑๙๙. กึ วามฺพุชนฺโตภนฺตาลิ กึ โลลนยนํ มุขํ
มม โทลายเต จิตฺต- มิจฺจ’ยํ สํสโยปมา.

แปลว่า: “ดอกบัวมีแมลงภู่วู่ว่อนอยู่ภายในหรือไร ดวงหน้ามีนัยน์ตากลอกไปมาหรือไร จิตของเราเคลือบแคลงอยู่ อุปมานี้ชื่อว่า สังสโยปมา”

คาถานี้แสดงถึงอุปมาประเภทหนึ่ง เรียกว่า สังสโยปมา คือเปรียบอย่างสงสัย ตามอุทาหรณ์นั้น หมายความว่า เมื่อได้พบดวงหน้าอันมีนัยน์ตาแวววาว กลอกไปมา ก็เกิดความฉงนใจว่าสิ่งที่พบเห็นนี้จะเป็นดอกบัวที่มีแมลงภู่บินว่อนอยู่ภายใน หรือเป็นดวงหน้าที่มีนัยน์ตากลอกไปมา อุทาหรณ์นี้ปราศจากศัพท์ที่แสดงความเสมอกัน แต่ความในประโยคมุ่งอุปมาอยู่ในตัวด้วยอำนาจของบริบท คือ ดอกบัวกับดวงหน้า แมลงภู่กับนัยน์ตา เปรียบกันได้ แต่ความคล้ายคลึงกันของวัตถุนั้นเป็นที่น่าสงสัย จึงเรียกว่า สังสโยปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิหาปิ สธมฺมปกาสเก สทฺทนฺตเร อสติปิ ยถาวุตฺตวิเสสนทฺวเยน วิสิฏฺฐานํ ทฺวินฺนํ อมฺพุชมุขานํ สํสยนิมิตฺเต ตุลฺยตฺเต อสติ กถํ สํสโย อุปฺปชฺชตีติ สามตฺถิเยเนว ตุลฺยธมฺมสมฺพนฺโธ คมฺยเต.

แปลว่า: “แม้ไม่มีศัพท์อื่นที่แสดงความเสมอกันในเรื่องนี้ ความเกี่ยวเนื่อง กับความเสมอกันย่อมรู้ได้โดยอ้อมว่า ความเคลือบแคลงย่อมเกิดขึ้นอย่างไรในเมื่อไม่มีความเสมอกันอันเป็นเหตุสงสัยแห่งดอกบัวและดวงหน้าทั้งสองซึ่งต่างกันด้วยบทขยายสองบทดังที่กล่าวมาแล้ว”

คำว่า สํสโยปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า สํสเยน วุตฺตา อุปมา สํสโยปมา (สังสโยปมา คือ อุปมาที่กล่าวด้วยความสงสัย)

คำว่า อนฺโตภนฺตาลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺโต ภนฺตา อลี ยสฺมินฺติ อนฺโตภนฺตาลิ (อันโตภันตาลิ คือ มีแมลงภู่วู่ว่อนแล้วในภายใน)

คำว่า โลลนยน มีรูปวิเคราะห์ว่า โลลานิ นยนานิ ยสฺมินฺติ โลลนยนํ (โลลนยนะ คือ มีนัยน์ตากลอกกลิ้ง)

คำว่า โทลายเต สำเร็จรูปมาจาก โทลา (ชิงช้า) + อาย ปัจจัย ในอรรถ อาจรติ (ประพฤติ) + เต วิภัตติ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ย่อมประพฤติดั่งชิงช้า" คือ เคลือบแคลงใจเหมือนชิงช้าที่แกว่งไปมา

คำว่า ภนฺต สำเร็จรูปมาจาก ภมุ ธาตุ (อนวฏฺฐาเน = หมุน) + ต ปัจจัย

คำว่า วามฺพุชนฺโตภนฺตาลิ ตัดบทเป็น วา + อมฺพุชํ + อนฺโตภนฺต + อลิ

* * * * * * * *

ปติวัตถูปมา

๒๐๐. กิญฺจิ วตฺถุํ ปทสฺเสตฺวา สธมฺมสฺสา’ภิธานโต
สามฺยปฺปตีติสพฺภาวา ปติวตฺถูปมา ยถา.

แปลว่า: “กวีทั้งหลายกล่าวปติวัตถูปมา เพราะความปรากฏแห่งการรู้ความเสมอกัน ด้วยการแสดงวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งก่อน แล้วกล่าวถึงวัตถุที่มีลักษณะเสมอกัน เหมือนอุทาหรณ์ดังต่อไปนี้”

คาถานี้กล่าวถึงอุปมาประเภทหนึ่ง เรียกว่า ปติวัตถูปมา คือเปรียบด้วยวัตถุเสมอกัน หมายความว่า ยกวัตถุอันใดขึ้นเป็นหลักความแล้ว ก็กล่าวถึงวัตถุที่มีสภาวะเสมอกันอีกตอนหนึ่ง อาการที่วัตถุทั้งคู่มีสภาวะเสมอกันก็จะปรากฏโดยไม่ต้องใช้ศัพท์ที่เป็นเครื่องบอกอุปมากำกับไว้

คำว่า ปทสฺเสตฺวา สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ทิส ธาตุ + เณ ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย ป อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อาทิกมฺม (ทำเป็นเบื้องแรก) จึงแปลว่า “ก่อน” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า ปฐมํ นิทสฺเสตฺวา (แสดงก่อน)

อลังการนิสสัยบางฉบับมีรูปสนธิว่า วตฺถุํปทสฺเสตฺวา โดยตัดบทเป็น วตฺถุํ + อุปทสฺเสตฺวา แต่การลบสระท้ายนิคหิต เหมือนคำว่า เอวํส (เอวํ + อสฺส) เข้าใจยาก ไม่เป็นที่นิยมในวรรณกรรมบาลีทั่วไป

อลังการฉบับของอาจารย์แย้มมีรูปว่า ปฏิวตฺถูปมา โดยแปลง ปติ เป็น ปฏิ แต่ฉบับพม่า สิงหล และโรมันมีรูปว่า ปติวตฺถูปมา ในที่นี้ใช้รูปว่า ปติวตฺถูปมา เพราะ ปติวตฺถุ ที่มีความหมายว่า “เทียบ” มีใช้เป็น ปติ รูปเดิมเท่านั้น

คำว่า ปติวตฺถูปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปติวตฺถุนา วุตฺตา อุปมา ปติวตฺถูปมา (ปติวัตถูปมา คือ อุปมาที่กล่าวด้วยวัตถุเสมอกัน)

คำว่า สธมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาโน ธมฺโม ยสฺสาติ สธมฺมํ (สธัมมะ คือ วัตถุที่มีสภาพเสมอกัน)

คำว่า อภิธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิธียเต อภิธานํ (อภิธานะ คือ การกล่าว)

คำว่า สามฺยปฺปตีติสพฺภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานํ ภาโว สามฺยํ, ปตียนํ ปตีติ, สามฺยสฺส ปตีติ สามฺยปฺปตีติ, สนฺโต ภาโว สพฺภาโว, สามฺยปฺปตีติยา สพฺภาโว สามฺยปฺปตีติ-สพฺภาโว (สามยัปปตีติสัพภาวะ คือ ความปรากฏแห่งการรู้ความเสมอกัน)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของปติวัตถูปมา

๒๐๑. ชเนสุ ชายมาเนสุ เนโกปิ ชินสาทิโส
ทุติโย นนุ นตฺเถว ปาริชาตสฺส ปาทโป.

แปลว่า: "บรรดาชนผู้เกิดอยู่ แม้สักคนเดียวก็ไม่เสมอกับพระชินเจ้าต้นไม้อันเป็นต้นที่สองของปาริชาต ย่อมไม่มีเป็นแน่"

ในอุทาหรณ์นี้ ความตอนแรกกล่าวถึงความเป็นเอกของพระชินเจ้าในชนทั้งหลายด้วยความหมายหลักว่า บรรดาชนผู้เกิดอยู่ แม้สักคนเดียวก็ไม่เสมอกับพระชินเจ้าด้วยศีลและสมาธิเป็นต้น ครั้นแล้วก็นำต้นปาริชาตมาเรียงเทียบไว้ว่า ต้นไม้ต้นที่สองของต้นปาริชาตไม่มีในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์เป็นแน่ พระชินเจ้าและต้นปาริชาตทั้งคู่ เป็นอันรู้กันว่าหนึ่งไม่มีสองด้วยกัน ก็เป็นอุปมาไปในตัว อุปมาอย่างนี้เรียกว่า ปติวัตถูปมา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> อิห ปาริชาตรุกฺขสฺส อญฺเญหิ รุกฺเขหิ อุตฺตมตฺตญฺจ พุทฺธสฺส อญฺเญสุ สตฺเตสุ อุตฺตมตฺตญฺจาติ อิทํ ทฺวยํ วตฺถูนํ สามฺยํ นาม. เอตํ สามฺยํ วุตฺตตฺถสฺส สมตฺถนวเสน ปติวตฺถุภูตปาริชาตสฺส รุกฺเขหิ อสมานตฺต-กถเนเนว โชติตํ โหติ.
>
> แปลว่า: "ในเรื่องนี้ ภาวะทั้งสองอย่างนี้คือ ความเป็นเลิศของต้นปาริชาตกว่าต้นไม้อื่น และความเป็นเลิศของพระพุทธเจ้าในเหล่าสัตว์อื่น ชื่อว่าความเสมอกันความเสมอกันนั้นถูกแสดงไว้ด้วยการกล่าวว่าต้นปาริชาตที่เป็นวัตถุเสมอกันไม่เหมือนกับต้นไม้ทั้งหลาย ด้วยอำนาจของการย้ำความหมายที่กล่าวไว้แล้ว"

ปาริชาตเป็นต้นไม้สวรรค์ในสวนของพระอินทร์ จัดเป็นต้นไม้สวรรค์อย่างหนึ่งในจำนวน ๕ อย่าง คือ กัลปพฤกษ์ ปาริชาต มณฑารพ สันตานะ และจันทน์เหลือง

นนุ ศัพท์ในคาถานี้ใช้ในความหมายว่า อนุญฺญาต (อนุญาต) หมายความว่าได้

อนุญาตภาวะที่พระสัพพัญญูไม่เสมอเหมือนบุคคลอื่น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นนูติ อนุญฺญายํ. เตน สพฺพญฺญุโน อญฺเญน อตุลฺยภาวํ อนุชานาติ.

แปลว่า: “นิบาตคือ นนุ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า อนุญาต ด้วยคำนั้น ท่านอนุญาตภาวะที่พระสัพพัญญูไม่เสมอเหมือนบุคคลอื่น”

คำว่า สาทิส เป็นคำไวพจน์ของ สทิส ท่านใช้คำนี้ในคาถาเพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (นสาทิ = ๑ ๒ ๑)

ตัวอย่างบาลี

ตุมฺหาทิโสชฺช เนโกปิ ชายมาเนสุ ราชุสุ
ทุติโย นนุ นตฺเถว ปาริชาตสฺส ปาทโป.[๓๓]

แปลว่า: “บรรดากษัตริย์ผู้ทรงอุบัติในวันนี้ แม้สักพระองค์เดียวก็ไม่เสมอเหมือนพระองค์ ต้นไม้อันเป็นต้นที่สองของปาริชาต ย่อมไม่มีเป็นแน่”

ตัวอย่างไทย

เรื่อง “ต้นไม้ใกล้ฝั่ง”

พ่อแม่ก็แก่เฒ่า จำจากเจ้าอยู่ไม่นาน
จะพบจะพ้องพาน เพียงเสี้ยววารของคืนวัน
ใจจริงไม่อยากจาก เพราะยังอยากเห็นลูกหลาน
แต่ชีพมิทนทาน ย่อมร้าวรานสลายไป
ขอเถิดถ้าสงสาร อย่ากล่าวขานให้ช้ำใจ
คนแก่ชะแรวัย คิดเผลอไผลเป็นแน่นอน
ไม่รักก็ไม่ว่า เพียงเมตตาช่วยอาทร
ให้กินและให้นอน คลายทุกข์ผ่อนพอสุขใจ
เมื่อยามเจ้าโกรธขึ้ง ให้นึกถึงเมื่อเยาว์วัย
ร้องไห้ยามป่วยไข้ ได้ใครเล่าเฝ้าปลอบโยน

เฝ้าเลี้ยงจนเติบใหญ่แม้เหนื่อยกายก็ยอมทน

หวังเพียงจะได้ผล　　เติบโตจนสง่างาม
ต้นไม้ที่ใกล้ฝั่ง　　มีหรือหวังอยู่นานได้
วันหนึ่งคงล้มไป　　ทิ้งฝั่งไว้ในวังเวง[๓๔]

ตัวอย่างนี้กล่าวถึงพ่อแม่ตั้งแต่บทแรกเป็นต้นมา พอถึงบทสุดท้ายได้กล่าวถึงต้นไม้ใกล้ฝั่งที่นำไปสู่ความหมายแฝงคือพ่อแม่ โดยไม่มีคำแสดงอุปมาใดๆ จึงเป็นปติวัตถูปมา

นางจึงสรงสนานในสระศรี　　กับกำนัลนารีเกษมสานต์
หอมกลิ่นโกสุมปทุมมาลย์　　อายอบชลธารขจรไป
น้ำใสไหลเย็นเห็นตัวปลา　　ว่ายแหวกปทุมาอยู่ไหวไหว
นิลุบลพ้นน้ำขึ้นรำไร　　ตูมตั้งบังใบอรชร[๓๕]

กลอนบทที่ ๒ นี้แม้จะบรรยายดอกบัวก็ชวนให้นึกถึงปทุมถันของสาวงามที่ว่ายน้ำอยู่ คำว่า ปทุม และนิลุบล นำไปสู่ความหมายแฝงคือออกของสตรี จึงเป็นปติวัตถูปมา

* * * * * * * *

วากยัตโถปมา

๒๐๒. วากฺยตฺเถเนว วากฺยตฺโถ ยทิ โกจฺยุ'ปมียเต
อิวยุตฺตวิยุตฺตตฺตา สา วากฺยตฺโถปมา ทฺวิธา.

แปลว่า: "ถ้าอรรถของพากย์ไรๆ ถูกเปรียบด้วยอรรถของพากย์นั่นเอง ในอุปมาใด อุปมานั้น ชื่อว่า วากยัตโถปมา มี ๒ ประการ เพราะประกอบด้วยกลุ่ม อิว ศัพท์ และปราศจากกลุ่ม อิว ศัพท์"

คันถรจนาจารย์ได้จำแนกอุปมาไว้ ๓ ประเภทใหญ่ คือ สัททคัมโมปมา อัตถ-คัมโมปมา ซึ่งได้อธิบายไว้แล้ว บัดนี้ ถึงวาระจะกล่าวถึงวากยัตถวิสโยปมา หรือวากยัตโถปมา อันเป็นอุปมาประการสุดท้าย จึงกล่าวคาถานี้

ความในคาถานี้มีว่า ความเกี่ยวเนื่องกันระหว่างกิริยากับการก (นามศัพท์) ในประโยค เรียกว่า วากยัตถะ (อรรถของพากย์) หากว่ากล่าวเปรียบอรรถของพากย์อย่างหนึ่งด้วยอรรถของพากย์อีกอย่างหนึ่งโดยไม่ใช้เพียงบทใดบทหนึ่งเป็นเครื่องเปรียบ เรียกว่า วากยัตโถปมา คือ อุปมาที่มีอรรถของพากย์ แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อิวยุตตวากยัตโถปมา วากยัตโถปมาที่ประกอบด้วยกลุ่ม อิว ศัพท์

๒. อิววิยุตตวากยัตโถปมา วากยัตโถปมาที่ไม่ประกอบด้วยกลุ่ม อิว ศัพท์

อิว ศัพท์ใน อิวยุตฺตวิยุตฺตตฺตา หมายถึง อิว ศัพท์พร้อมด้วยคำไวพจน์อื่นที่จัดเข้าอยู่ในอิวาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี อิว เป็นต้น) โดยนิทัสสนนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อิวาติ อิวาทีนมตฺถสฺส คหิตตฺตา อิวสทฺโทปิ ตปฺปริยายสทฺทาปิ คยฺหนฺเต.

แปลว่า: "ศัพท์ว่า อิว ในที่นี้หมายเอา อิว ศัพท์และคำไวพจน์ของ อิว ศัพท์ เพราะถือเอาอรรถของ อิว ศัพท์เป็นต้น"

* * * * * * *

อิวยุตตวากยัตโถปมา

๒๐๓. ชิโน สํเกฺลสตตฺตานํ อาวิภูโต ชนาน'ยํ
ฆมฺมสนฺตาปตตฺตานํ ฆมฺมกาเลมฺพุโท วิย.

แปลว่า: “พระชินเจ้าพระองค์นี้ ทรงปรากฏแก่ชนทั้งหลายผู้เร่าร้อนด้วยกิเลส เปรียบดั่งเมฆปรากฏแก่ชนทั้งหลายผู้เร่าร้อนด้วยแสงแดดอันร้อนแรงในฤดูคิมหันต์”

คาถานี้มีข้อความสองตอนในประโยคแรกที่เป็นอุปไมยและประโยคหลังที่เป็นอุปมานะ ประโยคแรกกล่าวใจความว่า พระชินเจ้าทรงปรากฏแก่ชนทั้งหลายผู้เร่าร้อนด้วยกิเลส ประโยคหลังกล่าวพลความในลักษณะอุปมาว่า เปรียบดั่งเมฆย่อมปรากฏแก่ชนทั้งหลายผู้เร่าร้อนด้วยแสงแดดอันร้อนแรงในฤดูร้อน วากยัตโถปมานี้ประกอบด้วย วิย ศัพท์ จึงเป็นอิวยุตตวากยัตโถปมา

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า อรรถของประโยคหลังเป็นอุปมานะ ส่วนอรรถของประโยคแรกเป็นอุปไมย ประโยคอุปมานะ ท่านเรียกว่า วิเสสนะ ส่วนประโยคอุปไมยเรียกว่า วิเสสยะ คาถานี้แม้มีประโยคสองตอนประกอบร่วมกันก็จัดว่าเป็นประโยคเดียว เพราะทั้งสองประโยคกล่าวถึงการเปรียบอย่างเดียวเท่านั้น มีข้อความในฎีกาใหม่ดังนี้ว่า

> อิห อุตฺตรวากฺยตฺโถ เภทกตฺตา วิเสสนํ โหติ ปุพฺพวากฺยตฺโถ ปน เภทฺยตฺตา วิเสสฺโย โหติ. เอวํ วากฺยเภเท สติปิ วากฺยตฺโถ เอโกเวติ ทฏฺฐพฺโพ. เอวมุตฺตรตฺราปิ.
>
> แปลว่า: “ในคาถานี้ อรรถของประโยคหลังชื่อว่า วิเสสนะ เพราะกระทำพิเศษ ส่วนอรรถของประโยคหน้าชื่อว่า วิเสสยะ เพราะถูกกระทำพิเศษ แม้ความต่างกันของประโยคจะมีอยู่อย่างนี้ อรรถของประโยคพึงทราบว่ามีอย่างเดียว แม้คาถาถัดไปก็เหมือนกัน”

คำว่า สํเกฺลสตตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สํเกฺลเสหิ ตตฺตา สํเกฺลสตตฺตา (สังเกฺลส-

ตัตตะ คือ ผู้เร่าร้อนด้วยกิเลส)

คำว่า ฆมฺมสนฺตาปตตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆมฺโม เอว สนฺตาโป ฆมฺมสนฺตาโป, ฆมฺมสนฺตาเปน ตตฺตา ฆมฺมสนฺตาปตตฺตา (ฆัมมสันตาปตัตตะ คือ ผู้เร่าร้อนด้วยแสงแดดอันร้อนแรง)

คำว่า ฆมฺมกาล มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆมฺโม เอว กาโล ฆมฺมกาโล (ฆัมมกาละ คือ ฤดูคิมหันต์)

คำว่า ฆมฺม สำเร็จรูปมาจาก ฆร ธาตุ (เสเก = ราด, รด) + รมฺม ปัจจัย คำนี้ใช้ในความหมาย ๓ อย่าง คือ ฤดูร้อน ความร้อน และเหงื่อ (ดู อภิธาน คาถา ๙๕๕)

คำว่า สํเกลฺส สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กิลิส ธาตุ (กิเลสเน = เร่าร้อน) + ณ ปัจจัย ลบ อิ ใน กิ เพื่อย่อคำดังอุทาหรณ์ว่า รตน = รตฺน ปทุม = ปทฺม เป็นต้น

ตัวอย่างบาลี

ยถา ทณฺเฑน โคปาโล คาโว ปาเชติ โคจรํ
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ อายุํ ปาเชนฺติ ปาณินํ.[๓๖]

แปลว่า: “ความแก่และความตาย ไล่ต้อนอายุสัตว์ทั้งหลายไป
เหมือนเด็กเลี้ยงโค ถือท่อนไม้คอยไล่ต้อนฝูงโคไปสู่ที่หากิน”

* * * * * * * *

อิววิยุตตวากยัตโถปมา

๒๐๔. มุนินฺทานน'มาภาติ วิลาเสกมโนหรํ
อุทฺธํ สมุคฺคตสฺสาปิ กึ เต จนฺท วิชมฺภนา.

แปลว่า: "ดวงจันทร์เอ๋ย พระพักตร์ของพระจอมมุนี น้อมนำใจไม่มีใดเปรียบด้วยความงามสว่างอยู่ ประโยชน์อะไรด้วยความโอ้อวดของท่านแม้จะขึ้นไปเบื้องสูงแล้ว"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของวากยัตโถปมาที่ปราศจากกลุ่ม อิว ศัพท์ แต่ความของพากย์ก็ระบุถึงความเปรียบได้ ความของพากย์ท่อนหลังบ่งว่าเป็นอุปมาความของพากย์ท่อนต้น การปฏิเสธภาวะที่ดวงจันทร์ขึ้นไปสู่ท้องฟ้าแล้วโอ้อวดนั้น เป็นการแสดงความเหมือนกันระหว่างพระพักตร์และดวงจันทร์ที่มีความงามคล้ายกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิห ปุพฺพวากฺยตฺถสฺส อุตฺตรวากฺยตฺโถ อิววิยุตฺโตปมา นาม โหติ. ตถา หิ สพฺพถา มุเขน สทิโส ภวามีติ มานํ กโรนฺตสฺส จนฺทสฺส คคนตลาโรโหปิ วิชมฺภนญฺเจติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปฏิกฺเขเปน มุขจนฺทานํ วิลาเสกมโนหรตฺตกนฺติมตฺตสงฺขาตสทิสตฺตํ อิวาทีนมภาเวปิ วิญฺญายตีติ กตฺวา อุตฺตรวากฺยตฺโถ ปุพฺพวากฺยตฺถสฺส อุปมา จ วิเสสนญฺจ โหติ.

แปลว่า: "ในเรื่องนี้ ความของพากย์หลังชื่อว่า อุปมาที่ไม่ประกอบด้วยกลุ่ม อิว ศัพท์ของความในพากย์ต้น จริงอย่างนั้น แม้ไม่มี อิว ศัพท์เป็นต้นก็รู้ความเสมอกันกล่าวคือความน้อมนำใจไม่มีใดเปรียบด้วยความงามและความสว่างแห่งพระพักตร์และพระจันทร์ด้วยการปฏิเสธข้อความทั้งสองเหล่านี้คือการขึ้นไปสู่ท้องฟ้าและความโอ้อวดของดวงจันทร์ ที่ทำความทะนงตนว่า เราเสมอกับพระพักตร์โดยประการทั้งปวง ดังนั้นความของพากย์หลังจึงเป็นการเปรียบและขยายความในพากย์ต้น"

คำว่า วิลาเสกมโนหร มีรูปวิเคราะห์ว่า วิลาเสน เอกํ วิลาเสกํ, วิลาเสกญฺจ ตํ มโนหรญฺจาติ วิลาเสกมโนหรํ (วิลาเสกมโนหระ คือ น้อมนำใจไม่มีที่เปรียบด้วยความงาม)

เอก ศัพท์ ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า อตุลฺย (ไม่มีที่เปรียบ) ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายไว้ อนึ่ง เอก ศัพท์มีความหมายทั้งหมด ๑๑ อย่าง ดังสาธกที่โบราณาจารย์กล่าวว่า

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา- ตุลฺยา'สหายมิสฺสเน
เสฏฺฐจญฺญสจฺจมุขฺเยสุ อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ.[๓๗]

แปลว่า: "เอก ศัพท์เป็นไปในลิงค์ทั้งสาม ย่อมปรากฏในอรรถว่า สังขยา (จำนวน) ตุลยะ (เสมอกัน) อตุลยะ (ไม่มีที่เปรียบ) อสหายะ (ไม่มีสหาย) มิสสนะ (ผสม) เสฏฐะ (ประเสริฐ) อัญญะ (อื่น) สัจจะ (จริง) มุขยะ (ประธาน) อัปปะ (น้อย) และเกวละ (ล้วนๆ)"

คำว่า วิชมฺภนา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ชภิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ลง สฺมา วิภัตติแล้วแปลงเป็น อา ในที่นี้ สฺมา วิภัตติมีความหมายเหมือน นา วิภัตติ เช่นอุทาหรณ์ว่า มตฺตาสุขปริจฺจาคา ปสฺเส เจ วิปุลํ สุขํ (ถ้าเห็นสุขอันยิ่งใหญ่ด้วยการสละสุขเล็กน้อย) ตาม กฎไวยากรณ์ บทที่ประกอบกับ กึ ศัพท์มักลงตติยาวิภัตติ แต่ในที่นี้ลงปัญจมีวิภัตติแทน ตติยาวิภัตติ

อปิ ศัพท์ ใน สมุคฺคตสฺสาปิ ทำหน้าที่สัมภาวนา (พูดยกให้สูงส่ง) หมายความว่า แม้ดวงจันทร์ก็ขึ้นไปสู่เบื้องสูงแล้วโอ้อวดได้ อปิ ศัพท์ที่มีอรรถสัมภาวนานี้ยังรวบรวมอรรถ ครหา (ตำหนิ) ในลักษณะว่า จะป่วยกล่าวไปไยในดอกบัวที่ขึ้นสู่เบื้องสูงไม่ได้ก็ยัง โอ้อวดความงาม

ตัวอย่างบาลี

ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา
อโถ สรีรมฺปิ ชรํ อุเปติ
สตญฺจ ธมฺโม น ชรํ อุเปติ
สนฺโต หเว สพฺภิ ปเวทยนฺติ.[๓๘]

แปลว่า: "ราชรถอันวิจิตรงดงาม ยังเก่าได้ แม้ร่างกายของเรา ก็ไม่พ้น ชราภาพ แต่ธรรมของสัตบุรุษหาแก่ไม่ สัตบุรุษทั้งหลายย่อมกล่าวสอน

กันกับสัตบุรุษเช่นนี้”

คาถานี้ประดับด้วยอุปมาลังการ ประเภทอิววิยุตตวากยัตโถปมา กล่าวคือ คำว่า ชีรนฺติ เว ราชรถา สุจิตฺตา (ราชรถอันวิจิตรงดงาม ยังเก่าได้) เปรียบประโยคต่อมาที่กล่าวว่า แม้ร่างกายของเรา ก็ไม่พ้นชราภาพ

* * * * * * * *

อุปมาที่ต้องโทษ

๒๐๕. สมฺพฺเพเชติ ธีมนฺตํ ภินฺนลิงฺคาทิกํ ตุ ยํ
อุปมาทูสนายา'ล- เมตํ กตฺถจิ ตํ ยถา.

แปลว่า: "อนึ่ง บทที่ต่างลิงค์เป็นต้นใด ย่อมยังท่านผู้ทรงปัญญาให้หวั่นกลัว บทนี้สามารถทำลายอุปมาได้ในที่บางแห่ง ข้อนั้นดังอุทาหรณ์ต่อไปนี้"

คันถรจนาจารย์อธิบายเกี่ยวกับอุปมาลังการจบแล้ว บัดนี้ ถึงวาระที่จะกล่าวถึงทุฏฐาลังกติโทษ คือ โทษเสียอลังการ ซึ่งทำให้อุปมาลังการเสียหาย จึงกล่าวคาถา ๒๐๕-๒๑๑ ตามคำปฏิญญาที่กล่าวไว้ในปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๑๑๔

ก่อนจะกล่าวถึงอุปมาต่างลิงค์เป็นต้น จะแสดงลักษณะทั่วไปของบทอุปมานและบทอุปไมย กล่าวคือ บททั้งสองเหล่านี้จะต้องมีวิภัตติเดียวกันเสมอ ส่วนลิงค์และพจน์นั้นไม่แน่นอน ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ทั่วไปก็ให้กระจายลิงค์และพจน์เดียวกับบทอุปไมยนั้น เช่นคำว่า พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า) บทอุปมานะ คือ พุทฺธํ เป็นปุงลิงค์เอกพจน์และลงทุติยาวิภัตติเหมือนบทอุปไมยคือ ภวนฺตํ

กัจจายนสารฏีกาใหม่ (อธิบายคาถา ๙) แสดงอุทาหรณ์เป็นวิภัตติทั้ง ๗ หมวด ดังต่อไปนี้

[ปฐมา] จนฺโท วิย ตวานนํ รุจิรํ โหติ (พระพักตร์ของพระองค์งามดั่งพระจันทร์)

[ทุติยา] พุทฺธํ วิย ภวนฺตํ ปสฺสามิ (ข้าพเจ้าเห็นท่านเหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ตติยา] พุทฺเธน วิย ภวตา ธมฺโม เทสิโต (พระธรรมอันท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้าแสดงแล้ว)

[จตุตถี] พุทฺธสฺส วิย ภวโต ทานํ ททาติ (ถวายทานแด่ท่านผู้เหมือนดั่งพระพุทธเจ้า)

[ปัญจมี] ปพฺพตา วิย ปาสาทา อวโรหติ (ลงจากปราสาทเหมือนดั่งภูเขา)

[ฉัฏฐี] ปิตุสฺส วิย ปุตฺตสฺส มุขํ โหติ (หน้าของบุตรเหมือนดั่งบิดา)

[สัตตมี] อตฺตโน เคเห วิย รญฺโญ นิเวสเน นิสีทติ (นั่งในราชนิเวศน์เหมือนเรือนของตน)

ถ้าบทอุปมานะเป็นศัพท์ที่มีลิงค์เฉพาะเป็นของตนเองแน่นอนอยู่แล้ว (นิจฺจลิงฺค) ก็ให้กระจายลิงค์เดิมของตนเอง ไม่ต้องกระจายให้อยู่ในรูปเดียวกับลิงค์ของบทอุปไมย ส่วนพจน์นั้นถ้าให้เป็นพจน์เดียวกันได้ก็ดี แต่บางครั้งก็อาจมีพจน์ต่างกันได้ ขึ้นอยู่กับพจน์ของอุปไมยเป็นสำคัญ เช่น

[อุปมาต่างลิงค์] มตฺตมาตงฺโค อิว วนิตา วิหรติ (หญิงสาวอยู่เหมือนช้างตกมัน)

บทอุปมานะว่า มาตงฺค เป็นปุงลิงค์เสมอ มีความหมายทั้งช้างตัวผู้และช้างตัวเมีย จึงไม่เปลี่ยนจากปุงลิงค์เป็นอิตถีลิงค์ตามบทอุปไมยคือ วนิตา

[อุปมาต่างพจน์] สีโห วิย อิเม ปุริสา สูรตรา (บุรุษเหล่านี้อาจหาญดั่งราชสีห์)

[อุปมาต่างลิงค์-พจน์] ตุรงฺโค วิย อิมา อิตฺถิโย ธาวนฺติ (สตรีเหล่านี้วิ่งเหมือนม้า)

ความมีวิภัตติเหมือนกันของบทอุปมานะและอุปไมยนี้ปรากฏในประโยคเดียวกันเท่านั้น ถ้าต่างประโยคกันก็มีวิภัตติต่างกันได้ เช่น เอกาหํ ภนฺเต ปาณึ อภินิมฺมินิสฺสามิ เสยฺยถาปิ ปฐวี[๓๙] (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ หม่อมฉันจักเนรมิตมือข้างหนึ่งเหมือนปฐพี) บทอุปไมย คือ หตฺถํ เป็นปุงลิงค์ ทุติยาวิภัตติ ส่วนบทอุปมานะคือ ปฐวี เป็นอิตถีลิงค์ ปฐมาวิภัตติ

ข้อความในคาถานี้มีว่าบทอุปมานะที่ต่างลิงค์เป็นต้นย่อมจะทำให้บัณฑิตหวั่นกลัว เป็นเหตุให้อุปมาลังการเสียต้องทุฏฐาลังกติโทษ คือ โทษเสียอลังการ (ดู ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๖ และปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๑๑๔) ดังนั้น กวีผู้มีปัญญาจึงไม่กล้าใช้ หรือไม่เต็มใจเรียบเรียงลงในบทประพันธ์ ท่านแสดงไว้ ๗ อย่างพร้อมทั้งอุทาหรณ์ในคาถา ๒๐๕ ถึง ๒๐๘ คือ

๑. ภินนลิงโคปมา อุปมาต่างลิงค์ เช่น อยํ สสี หํสีว (ดวงจันทร์เหมือนนาง

หงส์)

๒. วิชาติวจโนปมา อุปมาต่างพจน์ เช่น อากาสํ สรานิว (อากาสเหมือนสระน้ำ)

๓. หีโนปมา อุปมาทราม เช่น สาว ภตฺโต ภฏฺฐ'ธิเป (จงรักในเจ้าเหมือนหมา)

๔. อธิโกปมา อุปมาเกินตัว เช่น ขชฺโชโต ภาณุมาลีว วิภาติ (หิ่งห้อยสว่างเหมือนดวงตะวัน)

๕. อผุฏฺฐจัตโถปมา อุปมาความไม่เด่น เช่น พลมฺโภธิ สาคโร วิย สํขุภิ (สมุทรพลกระฉอกกระฉ่อนเหมือนสาครคะนองคลื่น)

๖. อุปมาเปกขินี อุปมามองหาอุปมาอื่น เช่น จนฺเท กลงฺโก ภิงฺโคว (รอยกระต่ายเพียงดั่งแมลงภู่ในดวงจันทร์)

๗. ขัณฑิโตปมา อุปมากระท่อนกระแท่น เช่น เกรวากาโร สกลงฺโก นิสากโร (ดวงจันทร์มีรอยกระต่ายคล้ายดอกบัวกุมุท)

คำว่า ภินฺนลิงฺคาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า ภินฺนญฺจ ตํ ลิงฺคญฺจาติ ภินฺนลิงฺคํ, ภินฺนลิงฺคํ อาทิ ยสฺสาติ ภินฺนลิงฺคาทิกํ (ภินนลิงคาทิกะ คือ มีลิงค์ต่างกันเป็นต้น)

คำว่า อุปมาทูสน มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมาย ทูสนํ อุปมาทูสนํ (อุปมาทูสนะ คือ การทำลายอุปมา)

คำว่า สมุพฺเพเชติ สำเร็จรูปมาจาก สํ อุ บทหน้า + วิช ธาตุ (ภยกมฺปเน = กลัว, หวั่นไหว) + เณ ปัจจัย + ติ วิภัตติ

* * * * * * * *

ภินนลิงคา-วิชาติวจนา-หีนา

๒๐๖. หํสีวายํ สสี ภินฺน-
วิชาติวจนา หีนา
ลิงฺคา'กาสํ สรานิว
สาว ภตฺโต ภโฏ'ธิเป.

แปลว่า: "ดวงจันทร์นี้เหมือนนางหงส์ เป็นภินนลิงโคปมา ท้องฟ้าเหมือนสระน้ำ เป็นวิชาติวจโนปมา ข้าจงรักในเจ้าเหมือนหมา เป็นหีโนปมา"

ภินนลิงโคปมา คือ อุปมาต่างลิงค์ อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ หํสีว อยํ สสี (ดวงจันทร์นี้เหมือนนางหงส์) ดวงจันทร์เป็นปุงลิงค์เพศชาย มีรูปวิเคราะห์ว่า สโส อสฺส อตฺถีติ สสี (สสี คือ ผู้มีรอยกระต่าย) นางหงส์เป็นอิตถีลิงค์ เพศหญิง ถ้าบทอุปมานะมีรูปเป็นปุงลิงค์ว่า หํโสว อยํ สสี (ดวงจันทร์นี้เหมือนหงส์) ก็จะไม่ต้องโทษตามหลักอลังการ

วิชาติวจโนปมา คือ อุปมาต่างพจน์ อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ อากาสํ สรานิว (ท้องฟ้าเหมือนสระน้ำ) อากาสเป็นเอกพจน์ สระน้ำเป็นพหูพจน์

หีโนปมา คือ อุปมาทราม อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ สาว ภตฺโต ภโฏ'ธิเป (ข้าจงรักในเจ้าเหมือนหมา) คนเป็นอธิกชาติ หมาเป็นหีนชาติ คัมภีร์อลังการัตถมาลัย (อธิบายคาถา ๒๐๖) กล่าวว่า หีโนปมาที่ใช้พูดเปรียบในกรณีตำหนิ เช่น ตฺวํ สุนโข วิย พาโล (เธอเกเรเหมือนสุนัข) หรือพูดเป็นตัวอย่าง เช่น สุนโข สามิกสฺส วจนํ สุณาติ วิย ภโฏ สามิกสฺส วจนํ สุเณยฺย (ข้าพึงเชื่อฟังคำของเจ้า เหมือนสุนัขฟังคำของนาย) ไม่จัดเป็นทุฏฐาลังกติโทษ

คำว่า ภินฺนลิงคา มีรูปวิเคราะห์ว่า ภินฺนํ ลิงฺคเมติสฺสาติ ภินฺนลิงฺคา (ภินนลิงคา คือ มีลิงค์ต่างกัน)

คำว่า วิชาติวจนา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวิธา ชาติ สภาโว อสฺสาติ วิชาติ, วิชาติ วจนํ อสฺสา อุปมายาติ วิชาติวจนา (วิชาติวจนา คือ มีพจน์ที่มีสภาพต่างๆ)

* * * * * * * *

อธิกา-อผุฏฐจัตถา

๒๐๗. ขชฺโชโต ภานุมาลีว วิภาตีตฺย'ธิโกปมา
อผุฏฺฐจตฺถา พลมฺโภธิ สาคโร วิย สํขุภิ.

แปลว่า: "หิ่งห้อยสว่างเหมือนดวงตะวัน อย่างนี้เป็นอธิโกปมา สมุทรพลกระฉอกกระฉ่อนเหมือนสาครคะนองคลื่นอย่างนี้เป็นอผุฏฐจัตโถปมา"

อธิโกปมา คือ อุปมาเกินตัว อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ ขชฺโชโต ภาณุมาลี อิว วิภาติ (หิ่งห้อยสว่างเหมือนดวงตะวัน) หิ่งห้อยเป็นหีนะ ดวงตะวันเป็นอธิกะ

อผุฏฐจัตโถปมา คือ อุปมาความไม่เด่น อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ พลมฺโภธิ สาคโร วิย สํขุภิ (สมุทรพลกระฉอกกระฉ่อน เหมือนสาครคะนองคลื่น) ศัพท์แสดงความมากมายของกองทัพ ใช้ อมฺโภธิ (มหาสมุทร) มาแล้ว เวลาอุปมาก็คงใช้ สาคร ศัพท์ซึ่งมีความหมายอย่างเดียวกันอีก ไม่ปรากฏความพิเศษอะไรขึ้นมา

คำว่า อธิโกปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกา อุปมา เอติสฺสาติ อธิโกปมา (อธิโกปมา คือ อุปมาเกินตัว)

คำว่า อผุฏฐจตฺถา มีรูปวิเคราะห์ว่า อผุฏฺโจ อตฺโถ เอติสฺสาติ อผุฏฐจตฺถา (อผุฏฐจัตถา คือ อุปมาที่มีความไม่เด่น)

คำว่า พลมฺโภธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า พลํ เอว อมฺโภธิ พลมฺโภธิ (พลัมโภธิ คือ มหาสมุทรกล่าวคือกองทัพ)

* * * * * * * *

อุปมาเปกขินี-ขัณฑิตา

๒๐๘. จนฺเท กลงฺโก ภิงฺโคเว- ตฺยุ'ปมาเปกฺขินี อยํ
ขณฺฑิตา เกรวากาโร สกลงฺโก นิสากโร.

แปลว่า: "รอยกระต่ายในดวงจันทร์ดุจดังแมลงภู่ อุปมาอย่างนี้เป็นอุปมาเปกขินี ดวงจันทร์มีรอยกระต่ายคล้ายดอกบัวกุมุท อย่างนี้เป็นขัณฑิโตปมา"

อุปมาเปกขินี คือ มองหาอุปมา อุทาหรณ์ในข้อนี้ คือ จนฺเท กลงฺโก ภิงฺโคว (รอยกระต่ายในดวงจันทร์ดุจดังแมลงภู่) การเปรียบเพียงเท่านี้ยังไม่พอ ต้องใส่ความเปรียบดวงจันทร์ว่า กุสุมคจฺฉสทิเส (เหมือนกอดอกไม้) เข้ามาอีก ความจึงจะบริบูรณ์ เพราะแมลงภู่เกิดในดวงจันทร์ไม่ได้ แต่เกิดในกอไม้ดอก

ขัณฑิโตปมา คือ อุปมากระท่อนกระแท่น อุทาหรณ์ในข้อนี้ว่า เกรวากาโร สกลงฺโก นิสากโร (ดวงจันทร์มีรอยกระต่ายคล้ายดอกบัวกุมุท) ข้อความนี้ยังกระท่อนกระแท่นที่นำเอาดอกบัวกุมุทมาเปรียบกับดวงจันทร์นั้น ต้องการจะว่ามีรอยกระต่ายเป็นสีดำ แต่ดอกบัวกุมุทซึ่งนำมาเปรียบ ไม่มีอะไรที่ระบุว่ามีสีดำ ถ้าใส่ศัพท์ สภิงฺค (มีแมลงภู่) เข้ามาเป็นบทวิเสสนะของ เกรว จะมีรูปประโยคว่า สภิงฺคเกรวากาโร สกลงฺโก นิสากโร (ดวงจันทร์มีรอยกระต่ายคล้ายดอกบัวกุมุทมีแมลงภู่) เช่นนี้ ความดำที่ปรากฏในภายในก็เป็นอันตรงกัน

เกรว ศัพท์ใน เกรวากาโร เป็นคำไวพจน์ของ กุมุท คำว่า เกรวากาโร แปลตามศัพท์ว่า "มีอาการแห่งดอกบัวกุมุท" หมายความว่า คล้ายดอกบัวกุมุท ดังมีรูปวิเคราะห์ว่า เกรวสฺส อากาโร อสฺสาติ เกรวากาโร (เกรวาการะ คือ อาการแห่งดอกบัวกุมุท)

คำว่า อุปมาเปกฺขินี มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมํ อเปกฺขตีติ อุปมาเปกฺขินี (อุปมาเปกขินี คือ มองหาอุปมา)

คำว่า ขณฺฑิโตปมา มีรูปวิเคราะห์ว่า ขณฺฑํ อิตา ขณฺฑิตา, ขณฺฑิตา จ สา อุปมา จาติ ขณฺฑิโตปมา (ขัณฑิโตปมา คือ อุปมาที่ถึงความกระท่อนกระแท่น)

คำว่า สกลงฺโก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห กลงฺเกน โย วตฺตตีติ สกลงฺโก (สกลังกะ คือ มีรอยกระต่าย)

ภินนลิงโคปมาเป็นต้นบางอย่างที่ไม่ผิด

๒๐๙. อิจฺเจวมาทิรูเปสุ ภวนฺติ วิคตาทรา
กโรนฺติ จาทรํ ธีรา ปโยเค กฺวจิเทว ตุ.

แปลว่า: "ธีรชนย่อมปราศจากการชมเชยในอุทาหรณ์ที่กล่าวมาอย่างนี้เป็นต้น แต่กระทำการชมเชยในบางอุทาหรณ์เท่านั้น"

ความหมายของนิคมคาถานี้มีว่า กวีผู้มีปัญญาย่อมไม่นิยมใช้ประโยคดังที่กล่าวมาข้างต้นซึ่งมีบทต่างลิงค์กันเป็นต้น มีบางประโยคเท่านั้นที่ใช้ประโยครูปนั้น ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ตั้งแต่คาถา ๒๑๐-๑๑

จ ศัพท์ใน จาทรํ ทำหน้าที่รวบรวมประโยคอื่น (วากฺยนฺตรสมุจฺจย) หมายความว่า ธีรชนไม่ยกย่องอุทาหรณ์ที่กล่าวมาแล้ว แต่ก็ยังยกย่องในอุทาหรณ์อื่นที่ท่านจะกล่าวต่อไป ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

จสทฺโท วากฺยนฺตรสมุจฺจเย. ตสฺมา วิคตาทรตฺเถน อญฺญมาทรกรณํ วุจฺจมานกถาสนฺตตึ อากฑฺฒติ.

แปลว่า: "จ ศัพท์ย่อมเป็นไปในการรวบรวมประโยคอื่น ดังนั้น การกระทำการชมเชยประโยคอื่นจากข้อความที่กวีปราศจากการชมเชย จึงดึงลำดับคำที่จะกล่าวต่อไป"

ตุ ศัพท์ในบาทที่ ๔ ทำหน้าที่ปักขันตระ (ฝ่ายอื่น)

คำว่า อิจฺเจวมาทิรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า อิติ เอวํ อาทิ เยสนฺติ อิจฺเจวมาทีนิ, อิจฺเจวมาทีนิ จ ตานิ รูปานิ จาติ อิจฺเจวมาทิรูปานิ (อิจเจวมาทิรูปะ คือ อุทาหรณ์มีอย่างนี้เป็นต้น) คำว่า รูป ในที่นี้เป็นคำไวพจน์ของ อุทาหรณ และ ปโยค (อุทาหรณ์)

คำว่า อิจฺเจวํ (อย่างนี้) เป็นนิบาตรวมที่เรียกว่า นิปาตสมุทาย ใช้ในการลงท้ายข้อความที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า วิคตาทร มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคโต อาทโร เยสนฺติ วิคตาทรา (วิคตาทระ คือ มีการชมเชยอันปราศจากแล้ว) ในที่นี้ อาทร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สมฺภาวนา (ชมเชย)

ภินนลิงคา-วิชาติวจนา ที่ไม่ผิด

๒๑๐. อิตฺถีวายํ ชโน ยาติ วทเตฺยสา ปุมา วิย
ปิโย ปาณา อิวายํ เม วิชฺชา ธน'มิวชฺชิตา.

แปลว่า: "ชายผู้นี้เดินเหมือนหญิง หญิงนางนี้พูดเหมือนชาย ชนผู้นี้เป็นที่รักของเราปานชีวิต วิชาทั้งหลายที่บุคคลสะสมไว้ย่อมเป็นเหมือนทรัพย์"

ประโยคข้างต้นนี้เข้าหลักภินนลิงโคปมาทั้งนั้น แต่เป็นประโยคที่ใช้เปรียบกันได้ไม่เสียหายต้องโทษในอลังการคือทุฏฐาลังกติโทษ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เอตฺถ อุปมาโนปเมยฺยานํ วจนโต วิเสสเตฺเต สติปิ อิฏฺฐเมว.

แปลว่า: "แม้มีความต่างกันโดยถ้อยคำของบทอุปมานะและอุปไมยในประโยคเหล่านี้ ก็น่าปรารถนานั่นเอง"

ประโยคที่ท่านกล่าวไว้ในคาถานี้มีอุปมาต่างกัน ๓ อย่าง คือ

๑. อุปมาต่างลิงค์ คือ อิตถีวายํ ชโน ยาติ (ชายผู้นี้เดินเหมือนหญิง) หญิงเป็นอิตถีลิงค์เพศหญิง ชายเป็นปุงลิงค์เพศชาย

๒. อุปมาต่างพจน์ คือ ปิโย ปาณา อิวายํ เม (ชนผู้นี้เป็นที่รักของเราปานชีวิตทั้งหลาย) ชนเป็นเอกพจน์ ชีวิตทั้งหลายเป็นพหูพจน์ ชีวิตอันหมายถึงวิญญาณหรือที่เรียกว่าอาตมันตามความเชื่อในศาสนาฮินดู เป็นสภาพเที่ยงแท้ไม่แปรปรวน แม้ร่างกายจะตายไปวิญญาณก็เวียนไปเกิดในภพใหม่อีกภพแล้วภพเล่า ดังนั้น คำที่กล่าวถึงชีวิตจึงใช้เป็นพหูพจน์ได้

๓. อุปมาต่างลิงค์และพจน์ คือ วิชฺชา ธนมิวชฺชิตา (วิชาทั้งหลายที่บุคคลสะสมไว้ย่อมเป็นเหมือนทรัพย์) วิชาเป็นอิตถีลิงค์เพศหญิง พหูพจน์ ทรัพย์เป็นนปุงสกลิงค์เอกพจน์

คำว่า อชฺชิตา สำเร็จรูปมาจาก อชฺช ธาตุ (ลาเภ = ได้) + ต ปัจจัย รูปนี้ปรากฏในฉบับสิงหลและตรงกับสันสกฤตว่า อรฺชิตา ในคัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉทที่ ๒ คาถา

๕๒) ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อจฺจิตา รูปนี้ไม่สมควรเพราะ อจฺจ ธาตุมีอรรถว่า "บูชา"

ตัวอย่าง

กิกีว อณฺฑํ จมรีว วาลธึ
ปิยํว ปุตฺตํ นยนํว เอกกํ
ตเถว สีลํ อนุรกฺขมานกา
สุเปสลา โหถ สทา สคารวา.[๙๐]

แปลว่า "พวกเธอผู้ตามรักษาศีล จงมีศีลเป็นที่รักด้วยดี มีความเคารพในศีลเสมอเหมือนนกต้อยตีวิดพิทักษ์ฟอง จามรีรักษาขนหาง มารดาคุ้มครองบุตรรัก ผู้มีจักษุดูแลจักษุข้างเดียว"

อุทาหรณ์นี้เป็นตัวอย่างอุปมาต่างลิงค์และพจน์ คือ พวกเธอ (ตุมฺเห) เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ นกต้อยตีวิด (กิกี) และมารดา (มาตา) เป็นอิตถีลิงค์ เอกพจน์

* * * * * * * *

หีโนปมา-อธิโกปมา ที่ไม่ผิด

๒๑๑. ภวํ วิย มหีปาล เทวราชา วิราชเต
อล'มํสุมโต กจฺฉํ เตชสาโรหิตุํ อยํ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระมหิบาล ท้าวเทพย่อมสง่างามเหมือนพระองค์ พระราชานี้สามารถขึ้นสู่วิถีแห่งพระอาทิตย์ด้วยเดชานุภาพ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของหีโนปมาและอธิโกปมาที่ใช้ได้ไม่เสีย อุทาหรณ์แรกว่า ภวํ วิย มหีปาล เทวราชา วิราชเต (ข้าแต่พระมหิบาล ท้าวเทพย่อมสง่างามเหมือนพระองค์) เป็นอุปมาทราม เห็นได้ว่าเอาต่ำไปเปรียบสูง แต่ใช้ได้ เพราะเทพที่เป็นสมมติเทพคือกษัตริย์และอุปปัตติเทพคือเทวดา จัดว่าเป็นเทพผู้ควรบูชาเหมือนกัน ส่วนอุทาหรณ์ต่อมาว่า อลมํสุมโต กจฺฉํ เตชสาโรหิตุํ อยํ (พระราชานี้สามารถขึ้นสู่วิถีแห่งพระอาทิตย์ด้วยเดชานุภาพ) เป็นอุปมาเกินตัว ตามศัพท์ดูจะเกินไป แต่ไม่ผิดตามธรรมเนียมที่ชาวโลกใช้ยกย่องกษัตริย์ว่าเป็นผู้ทรงฤทธิ์เหมือนพระอาทิตย์ จึงไม่เป็นอธิโกปมา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

> เอตฺถ สกฺกมุปาทาย ภวํ วิยาติ หีนตฺเตปิ อิฏฺฐเมว. เอตฺถ เตชสา อธิโกปิ สูริโย อุปมานภูโต อิฏฺโฐว ฯเปฯ อีทิสํ ภินฺนลิงฺคาทิโกปมาทิกํ อุปมานทูสนํ น กโรติ.
>
> แปลว่า: "ในประโยคแรกนี้ แม้มีความทรามว่า "เหมือนพระองค์' โดยมุ่งถึงท้าวสักกะ ก็น่าปรารถนานั่นเอง ในประโยคที่สองนี้ แม้พระอาทิตย์ที่เป็นบทอุปมานะจะยิ่งด้วยเดช ก็น่าปรารถนานั่นเอง...ประโยคที่มีอุปมาต่างลิงค์เป็นต้นเช่นนี้ย่อมไม่กระทำบทอุปมานะให้เสียหาย"

คำว่า กจฺฉํ อาโรหิตุํ (เพื่อขึ้นสู่วิถี) เป็นคำไวพจน์ของ อิว ศัพท์ จัดเข้าอยู่ในหมวดกิริยาเหมือนคำว่า กจฺฉํ วิคาหเต (หยั่งลงสู่วิถี) คำนี้มีความหมายว่ามีเดชเหมือนดวงอาทิตย์นั่นเอง ดังฎีกาใหม่กล่าวว่า

กจฺฉํ อาโรหิตุนฺติ อิวสทฺทปริยาโย.

แปลว่า: “บทว่า กจฺฉํ อาโรหิตุํ เป็นคำไวพจน์ของ อิว ศัพท์”

ตัวอย่าง

อาสีวิโส ยถา โฆโร มิคราชาว เกสรี
มทฺทิโต กุญฺชโร ทนฺตี เอวํ พุทฺธา ทุราสทา.[๙๑]

แปลว่า: “พระพุทธเจ้าทั้งหลายหาผู้กระทบกระทั่งได้ยาก ดุจอสรพิษกล้า ดุจพญาเนื้อไกรสรราชสีห์ ดุจช้างกุญชรตกมันที่ได้รับการฝึกแล้ว”

อุทาหรณ์นี้เป็นตัวอย่างอุปมาต่างลิงค์และพจน์ คือ พระพุทธเจ้าทั้งหลาย (พุทฺธา) เป็นพหูพจน์ อสรพิษกล้า (อาสีวิโส โฆโร) พญาเนื้อไกรสรราชสีห์ (มิคราชา เกสรี) และช้างตกมัน (มทฺทิโต กุญฺชโร) เป็นเอกพจน์ และเป็นตัวอย่างของหีโนปมาที่ไม่เสีย คือ บทอุปมานะต่ำกว่าบทอุปไมย แต่ใช้ได้

โสภนฺเตวํ น ราชาโน มุตฺตามณิวิภูสิตา
ยถา โสภนฺติ ยติโน สีลภูสนภูสิตา.[๙๒]

แปลว่า: “พระราชาทรงประดับแล้วด้วยมุกดาและมณี ยังไม่งามดั่งภิกษุ ผู้ประดับด้วยเครื่องประดับคือศีลแล้วงาม”

อุทาหรณ์นี้เป็นตัวอย่างอุปมาเกินตัว คือ ภิกษุเป็นนักบวชประเภทหนึ่ง ต่ำกว่าพระราชาโดยชาติ แต่ใช้ได้

* * * * * * * *

รูปกะ

๒๑๒. อุปมาโนปเมยฺยานํ อเภทสฺส นิรูปนา
อุปมาว ติโรภูต- เภทา รูปก'มุจฺจเต.

แปลว่า "อุปมาที่มีความต่างกันถูกปกปิดไว้ เพราะยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันแห่งอุปมานะและอุปไมย ท่านเรียกว่า รูปกะ"

คาถานี้แสดงเรื่องรูปกาลังการ คือ การแสดงความเป็นสิ่งเดียวกันของอุปมานะและอุปไมย หมายความว่า รูปกะนั้นก็คืออุปมานั่นเอง แต่เป็นเรื่องปกปิดความต่างกัน โดยยกเอาแต่ความไม่ต่างกันของวัตถุที่เป็นอุปมานะและอุปไมยขึ้นกล่าวไว้ ก็เป็นที่เข้าใจกันดี โดยไม่ต้องมีศัพท์หรือความใดๆ ระบุ เช่นที่พูดกันเป็นสามัญว่า โส เอโส (นั่นคือนี้) เอโส โส (นี้คือนั่น) เป็นอุปมาไปในตัว อุปมาในประเภทที่กล่าวแล้ว คือ ปทํ อมฺพุชมิว (พระบาทเหมือนดอกบัว) ความต่างกันปรากฏ ส่วนอุปมาที่ปกปิดความต่างกัน เช่น ปทมฺพุชํ (บัวบาท) ไม่ต้องระบุอุปมาเข้ามา ก็เป็นอันเข้าใจกันได้ว่าเป็นอุปมา การแต่งที่ประกอบศัพท์ทำนองนี้ เรียกว่า รูปกะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิภูตสทิสตฺตํ นิสฺสาย อุปมาโนปเมยฺยวตฺถูนิ อเภเทน คยฺหนฺติ. เตสมเภทคฺคหเณเนว เต นิสฺสาย ปวตฺตมานภินฺนสาธมฺมสงฺขาตาย อุปมายปิ เภโท ติโรหิโต โหติ. เอวํ ติโรภูตนานตฺตวนฺตสาธมฺมสงฺขาตา อุปมา เอว วตฺถูนมเภทํ ทีเปตีติ รูปกํ นาม โหตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ สิ่งที่เป็นอุปมานะและอุปไมยย่อมถูกถือเอาไม่ต่างกัน โดยอาศัยความเสมอกันอันปรากฏ ความต่างกันแม้ของอุปมาที่เรียกว่าความเสมอกันอันต่างกันโดยเป็นไปอาศัยอุปมานะและอุปไมยเหล่านั้น ย่อมถูกปกปิดไว้ด้วยการถือเอาความไม่ต่างกันของอุปมานะและอุปไมยเหล่านั้น อุปมาที่เรียกว่าความเสมอกันอันมีความต่างกันซึ่งถูกปกปิดไว้อย่างนี้ ย่อมแสดงความไม่ต่างกันแห่งวัตถุทั้งหลาย"

ตัวอย่างไทย

มาตาปิตุไซร้	พรหมของ บุตรนา
อันสุภาษิตปอง	เปรียบไว้
ให้ผู้ฉลาดตรอง	เห็นชอบ ตามแล
ฝังจิตแล้วจักได้	บ่รู้ลืมคุณ ๗[๔๓]

คำว่า "มาตาปิตุไซร้ พรหมของ บุตรนา" กล่าวเปรียบว่ามารดาปิดาเป็นพรหมของบุตร โดยไม่มีคำอุปมาใดๆ จึงเป็นรูปกาลังการ

พิศไท้ว่าไท้	ทินกร
พิศอ่อนคือศศิธร	ส่องฟ้า ๗[๔๔]

คำว่า ติโรภูตเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า ติโรภูโต เภโท ยสฺสาติ ติโรภูตเภโท (ติโรภูตเภทะ คือ มีความต่างกันถูกปกปิดไว้)

คำว่า รูปก สำเร็จรูปมาจาก รูป ธาตุ (ปกาสเน = แสดง) + ณฺวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อเภทํ รูปยตีติ รูปกํ (อลังการที่แสดงความไม่ต่างกัน ชื่อว่า รูปกะ)

คำว่า นิรูปน สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + รูป ธาตุ + ยุ ปัจจัย มีอรรถว่า "ยกขึ้น" ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า อาโรปน (ยกขึ้น)

คำว่า ติโร มักใช้ในความหมายว่า "ภายนอก" แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "ปกปิด" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า ติโรหิตเภทา (มีความต่างกันถูกปกปิดไว้)

คำว่า อุปมาว ตัดบทเป็น อุปมา + เอว บางฉบับมีรูปว่า อุปเมว โดยลบ อา สระหน้า ทั้งสองรูปไม่ผิด พบในฉบับสิงหลและฉบับพม่า

* * * * * * * *

ประเภทของรูปกะ

๒๑๓. อเสสวตฺถุวิสยํ เอกเทสวิวตฺติ จ
ตํ ทฺวิธา ปุน ปจฺเจกํ สมาสาทิวสา ติธา.

แปลว่า: "รูปกะนั้นมี ๒ อย่าง คือ อเสสวัตถุวิสัย (รูปกะมีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย) และเอกเทสวิวัตติ (รูปกะอันเป็นไปในบางส่วน) แต่ละอย่าง มีอย่างละ ๓ ประเภท โดยจำแนกเป็นสมาสรูปกะเป็นต้น"

รูปกะที่กล่าวในคาถา ๒๑๓ นั้น มี ๒ อย่าง คือ

๑. อเสสวัตถุวิสัย รูปกะมีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย

๒. เอกเทสวิวัตติ รูปกะอันเป็นไปในบางส่วน

แต่ละอย่างมีอย่างละ ๓ ประเภท คือ

๑. สมาสรูปกะ รูปกะเป็นบทสมาส

๒. อสมาสรูปกะ รูปกะไม่ใช่บทสมาส

๓. สมาสาสมาสรูปกะ รูปกะทั้งเป็นบทสมาส ทั้งมิใช่บทสมาส

อุทาหรณ์ของรูปกะทั้ง ๖ ประเภทเหล่านี้จะปรากฏตามลำดับในคาถา ๒๑๔-๒๔

คำว่า อเสสวตฺถุวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า อเสสํ วตฺถุ วิสโย อสฺสาติ อเสสวตฺถุวิสยํ (รูปกะที่มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย ชื่อว่า อเสสวัตถุวิสัย)

คำว่า เอกเสสวิวตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกเทเส วิวตฺติ เอกเทสวิวตฺติ (รูปกะที่เป็นไปในบางส่วน ชื่อว่า เอกเทสวิวัตติ)

คำว่า ปจฺเจก มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกํ เอกํ ปตีติ ปจฺเจกํ (ปัจเจกะ คือ แต่ละอย่าง)

คำว่า สมาสาทิวส มีวิเคราะห์ว่า สมาโส อาทิ เยสนฺติ สมาสาทโย, สมาสาทีนํ วโส สมาสาทิวโส (สมาสาทิวสะ คือ ประเภทของรูปกะมีสมาสรูปกะเป็นต้น)

คำว่า ติธา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตีหิ ปกาเรหิ ติธา (ติธา คือ โดยอย่างสาม) รูปวิเคราะห์นี้ปรากฏในฎีกาใหม่ อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโย ปการา อสฺสาติ ติธา (ติธา คือ มีสามอย่าง) คำว่า ทฺวิธา ก็เช่นเดียวกัน

อเสสวัตถุวิสยสมาสรูปกะ

๒๑๔. องฺคุลีทลสํโสภึ นขทีธิติเกสรํ
สิรสา น ปิฬนฺธนฺติ เก มุนินฺทปทมฺพุชํ.

แปลว่า: "ใครเล่าจะไม่น้อมเศียรประดับดอกบัวคือพระบาทของพระ-จอมมุนี อันงามด้วยกลีบคือพระองคุลี ซึ่งมีรัศมีแห่งพระนขาเป็นเกสร"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอเสสวัตถุวิสยสมาสรูปกะ คือรูปกะที่เป็นบทสมาส มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย พึงสังเกตว่าบทที่เป็นวิเสสนะทั้ง ๒ บท คือ องฺคุลิทลสํโสภึ (งามด้วยกลีบคือพระองคุลี) และ นขทีธิติเกสรํ (มีรัศมีแห่งพระนขาเป็นเกสร) แสดงลักษณะของบทที่เป็นนาม คือ มุนินฺทปทมฺพุชํ (ดอกบัวคือพระบาทของพระจอมมุนี) ไว้อย่างครบถ้วน มิได้ขาดตกบกพร่อง หมายความว่า ดอกบัวมีส่วนสำคัญที่ปรากฏชัด คือกลีบและเกสร บัวบาทของพระมุนีก็มีพระองคุลีเป็นกลีบ มีรัศมีเป็นเกสร และศัพท์ที่เข้าสมาสทั้ง ๓ บท คือ องฺคุลีทลสํโสภึ ก็ดี นขทีธิติ ก็ดี มุนินฺทปทมฺพุชํ ก็ดี ล้วนเป็นบทอุปมานะและอุปไมยที่รวมเข้าเป็นบทเดียวกัน จึงเรียกว่า อเสสวัตถุวิสยสมาสรูปกะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิเสสฺยภูตํ จรณํ วิเสสนภูตา องฺคุลี นขทีธิติ เจติ อิเมสํ อุปมา-ภูเตหิ อมฺพุชทลเกสเรหิ อเภทกปฺปนาย เอกตฺตํ คเหตฺวา สมาเสเนฺ นิทฺทิฏฺจตฺตา อิทํ อเสสวตฺถุวิสยสมาสรูปกํ นาม.

แปลว่า: "รูปกะนี้ชื่อว่า อเสสวัตถุวิสยสมาสรูปกะ เพราะแสดงด้วยบทสมาสโดยถือเอาความเป็นอย่างเดียวกันด้วยการดำริความไม่ต่างกันด้วยดอกบัว กลีบ และเกสร ซึ่งเป็นอุปมาของสิ่งเหล่านี้คือพระบาทที่เป็นบทวิเสสยะและพระองคุลีพร้อมทั้งรัศมีแห่งพระนขาที่เป็นบทวิเสสนะ"

คำว่า องฺคุลี ใน องฺคุลีทลสํโสภึ มาจาก องฺคุลิ ศัพท์ เป็นอิการันต์ ในที่นี้ทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อหลีกเลี่ยง น คณะท้ายสี่พยางค์แรก แต่เวลาแปลหรือแสดงรูปวิเคราะห์พึงใช้รูปเดิมที่เป็นอิการันต์

คำว่า องฺคุลิทลสํโสภิ มีรูปวิเคราะห์ว่า องฺคุลิโย เอว ทลานิ องฺคุลิทลานิ, สํโสภา อสฺส อตฺถีติ สํโสภิ, องฺคุลิทเลหิ สํโสภิ องฺคุลิทลสํโสภิ (อังคุลิทลสังโสภิ คือ มีความงามด้วยกลีบคือพระองคุลี)

คำว่า นขทีธิติเกสร มีรูปวิเคราะห์ว่า นเขสุ ทีธิติโย นขทีธิติโย, นขทีธิติโย เอว เกสรานิ อสฺสาติ นขทีธิติเกสรํ (นขทีธิติเกสระ คือ มีเกษรคือรัศมีในพระนขา)

จะเห็นได้ว่ารูปวิเคราะห์ของบทสมาสที่เป็นรูปกาลังการนี้มี ๒ นัย คือ มี เอว หรือ สงฺขาต ศัพท์ในรูปวิเคราะห์ เช่น ปทํ เอว อมฺพุชํ ปทมฺพุชํ (ปทัมพุชะ คือ ดอกบัวคือพระบาท) หรือ ปทสงฺขาตํ อมพุชํ ปทมฺพุชํ (ปทัมพุชะ คือ ดอกบัวกล่าวคือพระบาท) ส่วนใหญ่รูปกาลังการมักแปลว่า "คือ, กล่าวคือ, เป็น"

คำว่า มุนินฺทปทมฺพุช มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสฺส ปทํ มุนินฺทปทํ, มุนินฺทปทํ เอว อมฺพุชํ มุนินฺทปทมฺพุชํ (มุนินทปทัมพุชะ คือ ดอกบัวคือพระบาทของพระจอมมุนี)

คำว่า ปิฬนฺธนฺติ สำเร็จรูปมาจาก ปิฬธิ ธาตุ (อลงฺกาเร = ประดับ) + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ

ตัวอย่าง

มคฺคงฺคนาวํ มุนิทกฺขนาวิโก
อีหาผิยํ ญาณกเรน คาหโก
อารุยฺห โย ตาย พหู ภวณฺณวา
ตาเรสิ ตํ พุทฺธ'มฆปฺปหํ นเม.[๙๕]

แปลว่า: "นายเรือผู้ฉลาดคือพระจอมมุนีพระองค์ใด เสด็จขึ้นสู่นาวาคืออัษฎางคิกมรรค ทรงถือพายคือวิริยะด้วยพระหัตถ์คือปัญญา นำเวไนยสัตว์เป็นอันมากให้ข้ามภพคือมหรรณพด้วยนาวานั้น ข้าพเจ้าขอน้อมไหว้พระพุทธเจ้าผู้ดับทุกข์[ของมหาชน]พระองค์นั้น"

บทสมาสที่เป็นรูปกะในคาถานี้ คือ มคฺคงฺคนาวํ มุนิทกฺขนาวิโก อีหาผิยํ ญาณกเรน และ ภวณฺณวา คาถานี้จึงประดับด้วยอเสสวัตถุวิสยสมาสรูปกะ

อเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกะ

๒๑๕. รตนานิ คุณา ภูรี กรุณา สีตลํ ชลํ
คมฺภีรตฺต'มคาธตฺตํ ปจฺจกฺโข'ยํ ชิโนมฺพุธิ.

แปลว่า: "พระชินเจ้าพระองค์นี้เป็นห้วงน้ำอันประจักษ์ พระคุณอันไพศาลเป็นรัตนะต่างๆ พระกรุณาเป็นน้ำเย็น ความที่พระองค์เป็นผู้ไม่หวั่นไหว [ในโลกธรรม]เป็นความลึกล้ำ"

คาถานี้เป็นอเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกะ คือเรียงบทต่างๆ เป็นรูปกะโดยไม่เข้าสมาส มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย พึงสังเกตว่าคาถานี้กล่าวเปรียบพระชินเจ้าเป็นมหาสมุทร ลักษณะของมหาสมุทรมีอย่างไรก็จะต้องจาระไนให้หมด และเทียบกันได้กับพระพุทธคุณมิให้เหลือ ดังนั้น ท่านจึงเปรียบเป็นเรื่องๆ ไป พระคุณอันไพศาลคือศีลและสมาธิเป็นต้นเป็นรัตนะ เพราะมหาสมุทรเป็นบ่อเกิดของรัตนะนานัปการ จึงเรียกว่า สาคร (คำว่า สาคร มาจาก สํ (รัตนะ) + อาคาร (เรือน) เมื่อรัสสะ อา ใน คา เป็น อ ก็มีรูปว่า สาคร) พระกรุณาอันไม่มีที่เปรียบ เป็นน้ำเย็น ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหวในโลกธรรมเป็นความลึกล้ำ เพราะมหาสมุทรมีความลุ่มลึก ไม่มีใครหยั่งถึงได้ รวมเข้าแล้วพระพุทธองค์ก็เป็นมหาสมุทรไปจริงๆ บทต่างๆ ที่เรียงเข้าเป็นหลักนั้น ความจริงเป็นอุปมานะและอุปไมยทั้งนั้น แต่ไม่เข้าในประเภทอุปมาดังกล่าวแล้ว เพราะยกขึ้นกล่าวเป็นสิ่งเดียวกัน จึงเรียกว่า อเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกะ

ฎีกาใหม่อธิบายว่า ภูรี ศัพท์เป็นอัพยยศัพท์ อีการันต์ คำนี้มาจากศัพท์สันสกฤตที่มี ๔ มาตราว่า ภูริสฺ บาลีจึงมีรูปว่า ภูรี ที่มี ๔ มาตราเช่นกัน แม้ว่าสันสกฤตจะมีรูปเป็น ๔ มาตราว่า ภูริสฺ แต่บาลีก็มีรูปเป็น ๓ มาตราว่า ภูริ ได้เหมือนกัน เช่นคำว่า อาวิสฺ ในสันสกฤตมี ๔ มาตรา แต่มีรูปบาลีว่า อาวิ ที่มี ๓ มาตรา ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

เมตฺตํ กายกมฺมํ ปจฺจุปฏฺฐิตํ โหติ อาวิ เจว รโห จ.[๔๖]

แปลว่า: "พึงตั้งกายกรรมที่มีเมตตาทั้งต่อหน้าและลับหลัง"

ตัวอย่าง

สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ ปญฺญา เม ยุคนงฺคลํ
หิรี อีสา มโน โยตฺตํ สติ เม ผาลปาจนํ.[๔๗]

แปลว่า: “ศรัทธาของเราเป็นเมล็ด ความเพียรเป็นฝน ปัญญาเป็นแอก และไถ หิริเป็นงอนไถ ใจเป็นเชือก สติของเราเป็นผาลและประตัก”

ในคาถานี้ พระพุทธองค์ตรัสแก่ชาวนาคนหนึ่งว่าพระองค์ก็เป็นชาวนา มีศรัทธาเป็นเมล็ด ฯลฯ บทที่เรียงไว้ในคาถาก็ไม่ใช่บทสมาส และกล่าวเปรียบสิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลในการทำนาทั้งหมดอันได้แก่ เมล็ด ฝน เป็นต้นไว้คู่กับศรัทธาและความเพียรเป็นต้น จึงประดับด้วยอเสสวัตถุวิสยอสมาสรูปกะ

* * * * * * * *

อเสสวัตถุวิสยมิสสกรูปกะ

๒๑๖. จนฺทิกา มนฺทหาสา เต มุนินฺท วทนินฺทุโน
ปโพธยตฺย'ยํ สาธุ- มโนกุมุทกานนํ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระจอมมุนี พระหรรษาน้อยๆ แห่งพระเพ็ญพักตร์ของพระองค์นี้เป็นแสงจันทร์ ย่อมยังป่าดอกบัวกุมุทคือดวงใจของสาธุชนให้แย้มบาน"

คาถานี้กล่าวพรรณนาตามลักษณะของรูปกะว่าพระพักตร์เหมือนดวงจันทร์ พระหรรษาน้อยๆ ในพระพักตร์เหมือนแสงจันทร์ ความเบิกบานแห่งดวงจิตของสาธุชนที่พบกับพระพักตร์เหมือนป่าดอกบัวกุมุทที่แย้มบานรับแสงจันทร์ โดยมีรูปกาลังการที่ไม่ใช่บทสมาสคือ จนฺทิกา มนฺทหาสา และเป็นบทสมาส คือ วทนินฺทุโน สาธุมโนกุมุทกานนํ จึงเรียกว่า อเสสวัตถุวิสยมิสสกรูปกะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

จนฺทิกา มนฺทหาสาติ อสมาสรูปกํ. วทนินฺทุโนติ จ มโนกุมุทกานนนฺติ จ สมาสรูปกํ. ตสฺมา อิทํ อเสสวตฺถุวิสยสมาสาสมาสรูปกํ.

แปลว่า: "บทว่า จนฺทิกา มนฺทหาสา เป็นรูปกาลังการที่ไม่ใช่สมาส ส่วนบทว่า วทนินฺทุโน และ มโนกุมุทกานนํ เป็นรูปกาลังการที่เป็นสมาส ดังนั้น รูปกะนี้จึงเป็นอเสสวัตถุวิสยสมาสาสมาสรูปกะ"

บทว่า จนฺทิกา มนฺทหาสา เป็นรูปกะที่ไม่ใช่บทสมาส บทว่า วทนินฺทุโน และ มโนกุมุทกานนํ เป็นรูปกะที่เป็นบทสมาส ดังนั้น คาถานี้จึงชื่อว่า อเสสวัตถุวิสยมิสสกรูปกะ

คำว่า จนฺทิกา สำเร็จรูปมาจาก จนฺท ศัพท์ + อิก ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท ยาสํ อตฺถีติ จนฺทิกา (จันทิกา คือ แสงที่มีดวงจันทร์เป็นเหตุ)

คำว่า มนฺทหาสา มีรูปวิเคราะห์ว่า มนฺทา จ เต หาสา จาติ มนฺทหาสา (มันทหาสะ คือ พระหรรษาน้อยๆ)

คำว่า วทนินฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า วทนเมว อินฺทุ วทนินฺทุ (วทนินทุ หมายถึงพระจันทร์คือพระพักตร์)

คำว่า สาธุมโนกุมุทกานน มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธูนํ มนานิ สาธุมนานิ, สาธุมนานิ-เยว กุมุทานิ สาธุมโนกุมุทานิ, สาธุมโนกุมุทานํ กานนํ สาธุมโนกุมุทกานนํ (สาธุมโนกุมุท-กานนะ หมายถึง ป่าแห่งดอกบัวกุมุทคือดวงใจของสาธุชน)

ตัวอย่าง

สีลํ ปาการิกํ ตตฺถ	ญาณํ เต ทฺวารโกฏฺฐกํ
สทฺธา เต เอสิกา วีร	ทฺวารปาโล จ สํวโร.
สติปฏฺฐาน'มฏฺฏาลํ	ปญฺญา เต จจฺจรํ มุเน
อิทฺธิปาทญฺจ สิงฺฆาฏํ	ธมฺมวีถิ สุมาปิตา.[๙๘]

แปลว่า: “ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียร ในนครคือพระธรรมนั้น พระองค์มีศีลเป็นปราการ มีพระญาณเป็นซุ้มประตู มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด และมีความสังวรเป็นนายประตู

ข้าแต่พระมุนี พระองค์มีสติปัฏฐานเป็นป้อม มีปัญญาเป็นชุมทาง มีอิทธิบาทเป็นถนนสี่แยก ธรรมวิถี พระองค์ก็ทรงสร้างไว้ดีแล้ว”

ความในคาถานี้กล่าวพรรณนาพระพุทธองค์เป็นเจ้านครผู้เนรมิตปราการคือศีล มีพระญาณเป็นซุ้มประตู เป็นต้น โดยเปรียบวัตถุทั้งสิ้นไว้ด้วยรูปกะที่เป็นบทสมาสคือ ธมฺม-วีถิ และที่ไม่ใช่บทสมาสคือ สีลํ ปาการิกํ เป็นต้น จึงประดับด้วยอเสสวัตถุวิสยมิสสกรูปกะ

* * * * * * * *

จะกล่าวถึงเอกเทสวิวัตติรูปกะ

๒๑๗. อเสสวตฺถุวิสเย ปเภโท รูปเก อยํ
เอกเทสวิวตฺติมฺหิ เภโท'ทานิ ปวุจฺจติ.

แปลว่า: "อุทาหรณ์ดังกล่าวเป็นประเภทในรูปกะที่มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวประเภทในเอกเทสวิวัตติรูปกะ"

ครึ่งคาถาแรกกล่าวสรุปความว่าท่านได้แสดงอเสสวัตถุวิสยรูปกะไว้แล้วในคาถา ๒๑๔-๑๖ ครึ่งคาถาหลังแสดงการปฏิญญาว่าจะกล่าวถึงเอกเทสวิวัตติรูปกะ

* * * * * * * *

เอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ

๒๑๘. วิลาสหาสกุสุมํ　　รุจิราธรปลฺลวํ
สุขํ เก วา น วินฺทนฺติ　　ปสฺสนฺตา มุนิโน มุขํ.

แปลว่า: "ใครเล่า เมื่อเห็นพระพักตร์ของพระมุนีที่มีดอกไม้คือพระหรรษางาม มีใบอ่อนคือริมพระโอษฐ์อันน่าพึงใจ จะไม่ได้รับความสุข"

คาถานี้เป็นเอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ คือ รูปกะที่เป็นบทสมาส เป็นไปในบางส่วน หมายความว่า คาถานั้นยกเฉพาะบางส่วนขึ้นพรรณนา มิได้ยกขึ้นทั้งหมด จะเห็นได้ว่าคาถานี้พรรณนาแต่พระโอษฐ์อย่างเดียวโดยไม่พรรณนาพระพักตร์ ด้วยรูปกาลังการอันเป็นบทสมาส คือ วิลาสหาสกุสุมํ และ รุจิราธรปลฺลวํ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิเสสนภูตานํ หาสอธรานํ อุปมานภูตกุสุมปลฺลเวหิ อเภทํ ทสฺเสตฺวา วิเสสฺยภูตสฺส มุขสฺส อญฺญตรอุปมาวตฺถุนา อเภเทน อวุตฺตตฺตา อเภทาโรปนํ เอกเทเสเยว วิวตฺตีติ อิทํ เอกเทสวิวตฺติสมาสรูปกํ.

แปลว่า: "การยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันย่อมเป็นไปในบางส่วนเท่านั้น เพราะแสดงความไม่ต่างกันแห่งพระหรรษาและริมพระโอษฐ์ที่เป็นบทวิเสสนะกับดอกไม้และใบอ่อนที่เป็นบทอุปมานะแล้ว ไม่กล่าวความไม่ต่างกันแห่งพระพักตร์ที่เป็นบทวิเสสยะกับอุปมาวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังนั้น รูปกะนี้จึงชื่อว่า เอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ"

ตัวอย่าง

อุทยา พุทฺธจนฺทสฺส-　　โลกปีติชรสฺมิโน
ปิณีสุ ธมฺมรสฺมิมฺหิ　　ลีลนฺตา สุคโตรสา.[๔๙]

แปลว่า: "โอรสของพระสุคตงดงามอยู่ อิ่มเอิมแล้วในรัศมีธรรม เพราะการอุทัยแห่งดวงจันทร์คือพระพุทธเจ้าผู้มีรัศมีก่อความปีติโสมนัสแก่ชาวโลก"

อุทาหรณ์นี้กล่าวพรรณนาตามลักษณะของรูปกะว่า พระพุทธเจ้าเหมือนพระจันทร์ พระธรรมเหมือนแสงจันทร์ แต่ไม่เปรียบโอรสของพระสุคตด้วยคำอุปมาใดๆ และคำว่า พุทฺธ-จนฺท, ธมฺมรสฺมิ ก็เป็นบทสมาส คาถานี้จึงประดับด้วยเอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ

* * * * * * * *

เอกเทสวิวัตติอสมาสรูปกะ

๒๑๙. ปาททฺวนฺทํ มุนินฺทสฺส ทฺทาตุ วิชยํ ตว
นขรํสี ปรํ กนฺตา ยสฺส ปาปชยทฺธชา.

แปลว่า: “พระรัศมีแห่งนขาอันงามยิ่งของพระจอมมุนีพระองค์ใด เป็นธงชัยในการชนะบาป ขอพระยุคลบาทของพระจอมมุนีพระองค์นั้น โปรดประทานพรชัยแก่ท่านเถิด”

คาถานี้เป็นเอกเทสวิวัตติอสมาสรูปกะ คือ รูปกะที่ไม่ใช่บทสมาส เป็นไปในบางส่วน ตามอุทาหรณ์ได้กล่าวพรรณนาพระรัศมีแห่งพระนขาในลักษณะของรูปกะว่าเป็นธงชัยในการชนะบาป เพราะความผุดผ่องแห่งพระรัศมีได้ประกาศความเป็นพระพุทธเจ้าให้ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป แต่ก็มิได้เข้าบทสมาส คงเรียงศัพท์เป็นศัพท์ๆ ไปว่า นขรํสี ปาปชยทฺธชา (พระรัศมีแห่งพระนขาเป็นธงชัยในการชนะบาป) และมิได้พรรณนาพระยุคลบาทไว้ในที่นี้ จึงได้ชื่อดังกล่าว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

นขรํสีนํ อุปมาภูตธเชหิ อเภทมาโรเปตฺวา ปาททฺวนฺทมิติ อนิรูปิตตฺตา เอกเทสวิวตฺติอสมาสรูปกํ.

แปลว่า: “ชื่อว่า เอกเทสวิวัตติอสมาสรูปกะ เพราะยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันของพระรัศมีแห่งนขากับธงชัยที่นำมาเปรียบแล้ว ไม่ยกขึ้นพรรณนาบทว่า ปาททฺวนฺทํ (พระยุคลบาท)”

คำว่า ปาปชยทฺธช มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาปานํ ชโย ปาปชโย, ปาปชเย ธชา ปาปชยทฺธชา (ปาปชยัทธชะ คือ ธงชัยในการชนะบาป)

* * * * * * * *

เอกเทสวิวัตติมิสสกะ

๒๒๐. สุนิมฺมลกโปลสฺส มุนินฺทวทนินฺทุโน
สาธุปฺปพุทฺธหทยํ ชาตํ เกรวกานนํ.

แปลว่า: "ดวงใจอันเบิกบานของสาธุชน เป็นป่าดอกบัวกุมุทรับพระเพ็ญพักตร์ของพระจอมมุนี ผู้มีพระปรางหมดจดเป็นอันดี"

คาถานี้เป็นเอกเทสวิวัตติมิสสกรูปกะ คือ รูปกะผสมที่เป็นไปในบางส่วน ตามอุทาหรณ์ท่านพรรณนาโดยยกอุปมานะและอุปไมยไม่ต่างกัน คือ วทน กับ อินฺทุ และ หทย กับ เกรวกานน เป็นรูปกาลังการ และพรรณนาเฉพาะบางส่วน คือ พระพักตร์เหมือนพระจันทร์ และดวงใจอันเบิกบานของสาธุชนเหมือนป่าดอกบัวกุมุท ส่วนพระปรางไม่มีการเปรียบว่าเหมือนดวงจันทร์ ดังนั้น จึงเรียกชื่อตามที่กล่าวข้างต้น ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วทนหทยานํ อุปมาภูเตหิ อินฺทุเกรเวหิ อเภทาโรปนํ กตฺวา กโปลสฺส มณฺฑลาทีหิ อุปมาวิเสเสหิ อนิรูปิตตฺตา เอกเทสวิวตฺติสมาสาสมาสรูปกํ. เอตฺถ สมาโส นาม วทนินฺทูนเมว. อสมาโส นาม หทยเกรวานเมวาติ. ตถา หิ รูปกวิสเย สมาสาสมาสตฺตํ อุปมาโนปเมยฺยปทานํ ทฺวินฺนเมวาติ.

แปลว่า: "ชื่อว่า เอกเทสวิวัตติสมาสาสมาสรูปกะ เพราะกระทำการยกขึ้นสู่ความไม่ต่างกันแห่งพระพักตร์และดวงใจกับพระจันทร์และดอกบัวกุมุทที่เป็นคำอุปมาแล้วไม่ยกขึ้นแสดงพระปรางเปรียบด้วยอุปมาพิเศษมีวงจันทร์เป็นต้นในคาถานี้ ธรรมดาว่าบทสมาสย่อมมีแก่พระพักตร์และดวงจันทร์ บทที่ไม่ใช่สมาสย่อมมีแก่ดวงใจและดอกบัวกุมุท จริงอย่างนั้นความเป็นบทสมาสและไม่ใช่สมาสในวิสัยแห่งรูปกะ ย่อมมีแก่บทอุปมานะและอุปไมยทั้งสองนั่นเอง ดังนี้แล"

คำว่า สุนิมฺมลกโปล มีรูปวิเคราะห์ว่า สุฏฺฐุ นิมฺมโล สุนิมฺมโล, สุนิมฺมโล กโปโล อสฺสาติ สุนิมฺมลกโปโล (สุนิมมลกโปละ คือ มีพระปรางหมดจดเป็นอันดี)

คำว่า มุนินฺทวทนินฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสฺส วทนํ มุนินฺทวทนํ, มุนินฺทวทนเมว อินฺทุ มุนินฺทวทนินฺทุ (มุนินทวทนินทุ หมายถึง ดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระจอมมุนี)

คำว่า สาธุปฺปพุทฺธหทย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปพุทฺธญฺจ ตํ หทยญฺจาติ ปพุทฺธหทยํ, สาธูนํ ปพุทฺธหทยํ สาธุปฺปพุทฺธหทยํ (สาธุปปพุทธหทยะ คือ ดวงใจอันเบิกบานของสาธุชน)

คำว่า เกรวกานน มีรูปวิเคราะห์ว่า เกรวานํ กานนํ เกรวกานนํ (เกรวกานนะ คือ ป่าแห่งดอกบัวกุมุท)

ตัวอย่าง

อุทยา ยสฺส เอกสฺส สทฺธมฺมรํสิชาลิโน
ปพุชฺฌึสุ ชนมฺพุชา ชาติเขตฺเต มหาสเร.[๕๐]

แปลว่า: "ปทุมชาติคือเวไนยชน แย้มบานในสระน้ำคือชาติเขต [หมื่นจักรวาล] เพราะการอุทัยแห่งพระอาทิตย์ดวงเดียวผู้มีพระสัทธรรมเป็นข่ายรัศมี"

คาถานี้กล่าวพรรณนาตามลักษณะของรูปกะว่า เวไนยชนเหมือนปทุมชาติ ชาติเขตเหมือนสระน้ำ พระสัทธรรมเหมือนข่ายรัศมี บทว่า สทฺธมฺมรํสิชาลิโน และ ชนมฺพุชา เป็น บทสมาส ส่วน ชาติเขตฺเต กับ มหาสเร มิใช่บทสมาส และยกบางส่วนขึ้นพรรณนาเท่านั้น เพราะไม่มีคำเปรียบพระพุทธเจ้าว่าเหมือนพระอาทิตย์ไว้โดยตรง จึงประดับด้วยเอกเทสวิวัตติมิสสกรูปกะ

* * * * * * * *

รูปกะอื่นนับเข้าในรูปกะที่กล่าวไว้แล้ว

๒๒๑. รูปกานิ พหูเนฺยว ยุตฺตายุตฺตาทิเภทโต
วิสุํ น ตานิ วุตฺตานิ เอตฺเถ'วนฺโตคธานิ'ติ.

แปลว่า: "รูปกาลังการมีมากทีเดียว โดยประเภทแห่งยุตตรูปกะและอยุตตรูปกะเป็นต้น รูปกาลังการเหล่านั้นนับเข้าในรูปกะเหล่านี้ เพราะ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวรูปกาลังการเหล่านั้นไว้โดยเฉพาะ"

รูปกาลังการที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการนี้ มีทั้งหมด ๖ ประเภท คือ อเสสวัตถุวิสัย ๓ เอกเทสวิวัตติ ๓ ส่วนอลังการสันสกฤตได้กล่าวถึงรูปกาลังการจำนวนมาก กล่าวคือ คัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉท ๒ คาถา ๖๖-๙๕) แสดงรูปกาลังการ ๑๖ ประเภท ดังนี้ คือ พยัตตรูปกะ สกลรูปกะ อวยวรูปกะ ยุตตรูปกะ อยุตตรูปกะ วิสมรูปกะ สวิเสสนรูปกะ วิรุทธรูปกะ เหตุรูปกะ สิลิฏฐรูปกะ อุปมารูปกะ พยติเรกรูปกะ อักเขปรูปกะ สมาธานรูปกะ รูปกรูปกะ และตัตวาปหนวรูปกะ เนื่องจากรูปกาลังการทั้งหมดนี้นับเข้าในรูปกะทั้ง ๖ ที่กล่าวมาแล้ว ท่านจึงไม่จำแนกประเภทเหล่านั้นไว้ในคัมภีร์สุโพธาลังการอีก

คำว่า อนฺโตคธ มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺโต มชฺเฌ คธานิ ปวตฺตานิ อนฺโตคธานิ (อันโตคธะ คือ เป็นไปแล้วในท่ามกลาง)

คำว่า เอตฺเถวนฺโตคธานิติ ตัดบทเป็น เอตฺถ + เอว + อนฺโตคธานิ + อิติ

ฎีกาเก่าและใหม่แสดงอุทาหรณ์ของยุตตรูปกะ ดังนี้

สิตปุปฺผุชฺชลํ โลล- เนตฺตภิงฺคํ ตวานนํ
กสฺส นาม มโน ธีร นากฑฺฒติ มโนหรํ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระธีรเจ้า พระพักตร์ของพระองค์แพรวพราวด้วยบุปผาคือพระหรรษา มีแมลงภู่วู่ว่อนเป็นดวงพระเนตร เป็นที่น้อมนำใจ จะไม่เหนี่ยวรั้งใจของใครหรือ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของยุตตรูปกะ คือ รูปกะที่ประกอบร่วมกัน พึงสังเกตว่า

ดอกไม้กับแมลงภู่เป็นของคู่กันเสมอ โดยแมลงภู่มาดูดดื่มน้ำหวานจากดอกไม้ ในที่นี้ท่านนำทั้งสองสิ่งนั้นมาเปรียบกับพระหรรษาและดวงพระเนตรของพระพุทธเจ้าตามลักษณะของรูปกาลังการว่า พระหรรษาเหมือนดอกไม้ที่แพรวพราว ดวงพระเนตรเหมือนแมลงภู่วู่ว่อน บทว่า สิตปุปฺผุชฺชลํ และ โลลเนตฺตภิงฺคํ เป็นบทสมาส และคาถานี้ก็ยกเฉพาะส่วนขึ้นพรรณนา มิได้ยกขึ้นทั้งหมดเพราะพระพักตร์ไม่มีการเปรียบใดๆ คาถานี้จึงนับเข้าในเอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ปรากฏในคัมภีร์สุโพธาลังการฎีกาเก่าและใหม่ ไม่ใช่ข้อความในคัมภีร์สุโพธาลังการ เพราะท่านกล่าวว่า วิสุํ น ตานิ วุตฺตานิ (ข้าพเจ้าจะไม่กล่าวรูปกาลังการเหล่านั้นไว้โดยเฉพาะ) แต่ฉบับแปลของอาจารย์แย้มถือว่าคาถานี้จัดเป็นคาถา ๒๒๒ ของสุโพธาลังการ ส่วนฉบับพม่า สิงหลและโรมัน ไม่ถือเอาอย่างนั้น สุโพธาลังการฉบับแปลของอาจารย์แย้มจึงมีคาถา ๓๖๘ บท ในขณะที่ฉบับอื่นทั้งหมดมี ๓๖๗ บท

ตัวอย่างยุตตรูปกะ

สิตปุปฺผุชฺชลํ โลล- เนตฺตภิงฺคมิทํ มุขํ
อิติ กุสุมภิงฺคานํ สงฺคตฺยา ยุตฺตรูปกํ.[๕๑]

แปลว่า: "ดวงหน้านี้แพรวพราวด้วยบุปผาคือรอยยิ้ม มีแมลงภู่วู่ว่อนเป็นนัยน์เนตร รูปกะอย่างนี้ชื่อว่า ยุตตรูปกะ เพราะการประกอบกันแห่ง บุปผาและแมลงภู่"

ตัวอย่างอยุตตรูปกะ

อิท'มทฺทสิตชฺชุณฺหํ สุนิทฺธเนตฺโตปฺปลํ มุขํ
อิติ ชุณฺหุปฺปลา'โยคา อยุตฺตํ นาม รูปกํ.[๕๒]

แปลว่า: "ดวงพักตร์นี้มีแสงจันทร์คือรอยยิ้มที่สดใส มีดอกบัวคือดวงเนตรที่อ่อนโยน รูปกะนี้ชื่อว่า อยุตตรูปกะ เพราะการไม่ประกอบกันแห่ง

แสงจันทร์และดอกบัว”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอยุตตรูปกะ คือ รูปกะที่ไม่ประกอบร่วมกัน จะเห็นว่าแสงจันทร์กับดอกบัวไม่ใช่ของคู่กัน เพราะดอกบัวมีปกติบานเมื่อประจวบกับแสงอาทิตย์ ไม่บานเมื่อพบกับแสงจันทร์ ในที่นี้ท่านผู้แต่งพรรณนาดวงเนตรตามลักษณะของรูปกาลังการว่าดวงเนตรเหมือนดอกบัว บทว่า สุนิทฺธเนตฺโตปฺปลํ เป็นบทสมาสและคาถานี้ก็ยกเฉพาะส่วนขึ้นพรรณนา มิได้ยกขึ้นทั้งหมดเพราะดวงพักตร์ไม่มีการเปรียบใดๆ คาถานี้จึงนับเข้าในเอกเทสวิวัตติสมาสรูปกะ

* * * * * * * *

ขัณฑรูปกะ-ทุฏฐรูปกะ

๒๒๒. จนฺทิมา'กาสปทุม- มิจฺเจตํ ขณฺฑรูปกํ
ทุฏฺจ'มฺมฺโภรุหวนํ เนตฺตานิจฺจาทิ สุนฺทรํ.

แปลว่า: "ดวงจันทร์เป็นดอกปทุมในอากาศ รูปกะอย่างนี้เป็นขัณฑ-รูปกะ ที่เสียหาย รูปกะอย่างนี้ว่า ดวงเนตรทั้งหลาย เป็นป่าดอกบัว เป็นต้น เป็นรูปกะดี"

โทษของรูปกาลังการก็เป็นเช่นเดียวกับโทษของอุปมาที่เรียกว่า ทุฏฐาลังกติโทษ ในคาถานี้ท่านกล่าวถึงรูปกาลังการที่เป็นโทษและไม่เป็นโทษไว้ให้ดูพอเป็นตัวอย่าง

ข้อแรกคือ ขัณฑรูปกะ รูปกะกระท่อนกระแท่น เช่น จนฺทิมา อากาสปทุมํ (ดวงจันทร์เป็นดอกปทุมในอากาศ) อุทาหรณ์นี้เป็นขัณฑรูปกะ เพราะไม่ได้เอาสระขึ้นกล่าว ดอกปทุมจะไปเกิดในอากาศไม่ได้ ต้องเกิดในสระ เมื่อไม่ยกสระขึ้นพูดไว้ก็เป็นอันขาดไป ไม่สมควร แต่ถ้าเปรียบอากาศกับสระว่า จนฺทิมา สรากาสปทุมํ (ดวงจันทร์เป็นดอกปทุมในอากาศคือสระน้ำ) ข้อความก็จะบริบูรณ์ไม่เสีย

ข้อต่อมาคือ สุนทรรูปกะ รูปกะดี เช่น เนตฺตานิ อมฺโภรุหวนํ (ดวงเนตรทั้งหลายเป็นป่าดอกบัว) แม้ดวงเนตรจะมีพจน์ต่างจากป่า แต่เนื่องจากมีสองข้างก็ควรใช้เป็นพหูพจน์ ส่วนป่ามักใช้เป็นเอกพจน์ตามชาตยาเปกขนัย คือ การมองหากลุ่มเดียวกัน เช่น อมฺพวนํ (ป่ามะม่วง), ขทิรวนํ (ป่าตะเคียน) คำนี้จึงไม่ต้องทุฏฐาลังกติโทษ

คำว่า จนฺทิมากาสปทุมมิจฺเจตํ ตัดบทเป็น จนฺทิมา + อากาสปทุมํ + อิติ + เอตํ

* * * * * * * *

อุปมาและรูปกะมีจำนวนมาก

๒๒๓. ปริยนฺโต วิกปฺปานํ รูปกสฺโส'ปมาย จ
นตฺถิ ยํ เตน วิญฺเญยฺยํ อวุตฺต'มนุมานโต.

แปลว่า: "ที่สิ้นสุดแห่งประเภทของรูปกะและอุปมา ย่อมไม่มี ดังนั้น พึงทราบข้อที่มิได้กล่าวไว้โดยอนุมาน"

รูปกะและอุปมาที่ท่านกล่าวไว้โดยสังเขปในคัมภีร์นี้ อลังการสันสกฤตจำแนกไว้หลายประเภท ถ้าท่านนำข้อความจากอลังการสันสกฤตต่างๆ มาแสดงโดยพิสดาร ก็จะเยิ่นเย้อจำยาก บัณฑิตจึงควรอนุมานรู้ประเภทอื่นๆ ที่นับเข้าในประเภทที่ท่านกล่าวไว้แล้ว

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อุปมารูปกานํ สกลมวุตฺตปกฺขํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ สามญฺญลกฺขณํ อนติกฺกมิตฺวา วุตฺเตหิ เตหิ เตหิ ปกฺขสงฺขาเตหิ สิทฺธานุมานญาเณน สามญฺญลกฺขเณ อนฺโตคธานมนุตฺตรูปกสงฺขาตานุเมยฺยานํ อวโพโธ สกฺกาติ อธิปฺปาโย. รูปกสฺส ปน อุปมนฺโตคธตฺตา อุปมาย นิทฺทิฏฺฐ-โทสาโทสํ ทฺวินฺนมปิ อุตฺตานุตฺตปกฺขสฺส สาธารณํ โหติ.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ สามารถเข้าใจสิ่งที่อนุมานรู้ได้กล่าวคือรูปกะที่มิได้กล่าวไว้ซึ่งนับเข้าในลักษณะทั่วไป ด้วยปัญญาอนุมานซึ่งสำเร็จจากเครื่องหมายคือฝ่ายนั้นๆ ที่ท่านได้กล่าวไว้ โดยไม่ล่วงลักษณะทั่วไปอันตั้งอยู่แผ่ไปสู่ฝ่ายของอุปมาและรูปกะที่ไม่ได้กล่าวไว้ทั้งหมดโทษและคุณของอุปมาที่ท่านแสดงแล้ว เป็นสิ่งทั่วไปแก่ฝ่ายที่กล่าวไว้และไม่ได้กล่าวไว้ของอุปมาและรูปกะทั้งสอง เพราะรูปกะจัดเข้าอยู่ในอุปมา"

บทว่า ยํ ในบาทที่ ๓ เป็นนิบาตทำหน้าที่เหตุ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

ยํ ตํ ยโต ตโต เยน เตเนติ การเณ สิยุํ.[๕๓]

แปลว่า: “นิบาต คือ ยํ ตํ ยโต ตโต เยน และ เตน ย่อมเป็นไปในอรรถว่า เหตุ”

คำว่า วิกปฺป ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “ประเภท” ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า ปเภทานํ (ประเภท) พึงสังเกตว่ามีบางบทซึ่งมีอรรถต่างจากที่ใช้กันทั่วไปในพระบาลีและอรรถกถาฎีกา ปรากฏใช้ในกลุ่มคัมภีร์พื้นฐานของพระไตรปิฎกคือไวยากรณ์ อภิธาน ฉันท์ และอลังการ ทั้งนี้ เพราะไวยากรณ์เป็นต้นได้รับอิทธิพลจากภาษาสันสกฤต จึงควรใช้คำตามภาษาเดิม แม้คำบางคำก็มีใช้เฉพาะในคัมภีร์เหล่านี้เท่านั้น เช่น อุตฺต อนุตฺต มาจากศัพท์สันสกฤต ว่า อุกฺต อนุกฺต ในพระบาลีเป็นต้นมีบทว่า วุตฺต อวุตฺต เท่านั้น

* * * * * * * *

อาวุตติ

๒๒๔. ปุนปฺปุน’มุจฺจารณํ ย’มตฺถสฺส ปทสฺส จ
อุภเยสํ จ วิญฺเญยฺยา สาย’มาวุตฺติ นามโต.

แปลว่า: “การกล่าวซ้ำอรรถ บท และทั้งสองอย่างนั้น พึงทราบโดยชื่อว่า อาวุตติ”

คาถานี้แสดงเรื่องอาวุตติอลังการ คือ การกล่าวซ้ำ จำแนกประเภทตามอรรถ ตามบท และทั้งอรรถทั้งบทเป็น ๓ ประเภท เรียกตามหลักจำแนกว่า

๑. อัตถาวุตติ กล่าวซ้ำความ
๒. ปทาวุตติ กล่าวซ้ำบท
๓. อุภยาวุตติ กล่าวซ้ำความและบททั้งสอง

คำว่า อาวุตฺติ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อา ปุนปฺปุนํ วตฺตนํ อาวุตติ (ความเป็นไปบ่อยๆ ชื่อว่า อาวุตติ) ในที่นี้ อา อุปสรรคเป็นไปในอรรถว่า “บ่อยๆ ซ้ำ” เหมือนอุทาหรณ์ว่า อาเมฑิต (การพูดซ้ำ)

พึงสังเกตว่าในประโยคอนิยมะของคาถานี้ คำว่า ยํ อุจฺจารณํ ประกอบเป็นรูปนปุงสกลิงค์ แต่ในประโยคนิยมะประกอบเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า สายํ เพื่อให้มีลิงค์ตรงกับ อาวุตฺติ เพราะส่วนใหญ่บทสรรพนามมักประกอบลิงค์ตามข้อความที่ท่านกล่าวถึงในประโยคนิยมะ ในที่นี้ควรเพิ่มบทตัพภาวะว่า ชาติ ท้าย อุจฺจารณ ประกอบเป็นรูปว่า อุจฺจารณชาติ (การกล่าว) เพื่อเปลี่ยนลิงค์ (ดู คาถา ๑๔๕)

* * * * * * * *

อัตถาวุตติ

๒๒๕. มโน หรติ สพฺเพสํ อาททาติ ทิสา ทส
คณฺหาติ นิมฺมลตฺตญฺจ ยโสราสิ ชินสฺส'ยํ.

แปลว่า: "กองเกียรติคุณของพระชินเจ้านี้ ย่อมจับใจชนทั้งมวล ครอบครองทิศทั้งสิบ และถือเอาความไร้มลทิน"

คาถานี้เป็นตัวอย่างของอัตถาวุตติ คือ กล่าวซ้ำความ พึงสังเกตว่า บทกริยาทั้ง ๓ คือ หรติ อาททาติ และ คณฺหาติ มีอรรถเดียวกันทั้งนั้น เป็นแต่ใช้รูปศัพท์โดยปริยายอื่น การใช้คำไวพจน์เพื่อกล่าวถึงข้อความอย่างหนึ่งในลักษณะนี้เป็นอัตถาวุตติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ คณฺหาตีติ เอกสฺเสวตฺถสฺส หรติ อาททาติ คณฺหาตีติ อญฺเญหิ ปริยายวจเนหิ อาวตฺติตตฺตา อยมตฺถาวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "ในคาถานี้ อลังการนี้ชื่อว่า อัตถาวุตติ เพราะกล่าวซ้ำเนื้อความอย่างเดียวด้วยคำไวพจน์อื่นว่า หรติ อาททาติ คณฺหาติ"

คำว่า นิมฺมลตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคโต มเลหีติ นิมฺมโล, นิมฺมลสฺส ภาโว นิมฺมลตฺตํ (นิมมลัตตะ คือ ความปราศจากมลทิน)

คำว่า ยโสราสิ ลง โอ อาคมท่ามกลางสมาสท้าย ยส ที่เป็นมโนคณะ เหมือนอุทาหรณ์ว่า มโนมย (สำเร็จด้วยใจ)

คำว่า มโน ในบาทแรก แปลง อํ ทุติยาวิภัตติเป็น โอ ท้าย มน ศัพท์ดังอุทาหรณ์ในพระบาลีว่า

กสฺสปสฺส วโจ สุตฺวา[๕๔]

แปลว่า: "สดับคำของฤาษีกัสสปะแล้ว"

ตัวอย่างบาลี

วิกสนฺติ กทมฺพานิ ผุลฺลนฺติ กุฏชทฺรุมา
อุมฺมีลนฺติ จ กทลิโย ทลนฺติ กกุธานิ จ.[๕๕]

แปลว่า: "ต้นกระทุ่มย่อมแย้มบาน ต้นมวกเหล็กย่อมออกดอก ต้นกล้วยย่อมออกปลี และต้นกุ่มย่อมผลิดอก"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ บทกริยาทั้ง ๔ คือ วิกสนฺติ ผุลฺลนฺติ อุมฺมีลนฺติ และ ทลนฺติ มีอรรถเดียวกันว่า "ออกดอก" แต่ใช้คำไวพจน์ต่างกัน คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถาวุตติ

อิธ โสจติ เปจฺจ โสจติ
ปาปการี อุภยตฺถ โสจติ
โส โสจติ โส วิหญฺญติ
ทิสฺวา กมฺมกิลิฏฺฐมตฺตโน.[๕๖]

แปลว่า: "คนทำชั่วย่อมเศร้าโศกในโลกนี้ คนทำชั่วย่อมเศร้าโศกในโลกหน้า คนทำชั่วย่อมเศร้าโศกในโลกทั้งสอง คนทำชั่วย่อมเศร้าโศกเดือดร้อนยิ่งนัก เพราะมองเห็นกรรมชั่วของตน"

บทกริยาว่า โส โสจติ (เขาย่อมเศร้าโศก) โส วิหญฺญติ (เขาย่อมเดือดร้อน) มีอรรถเป็นอันเดียวกัน จึงเป็นอัตถาวุตติ

* * * * * * * *

ปทาวุตติ

๒๒๖. วิภาเสนฺติ ทิสา สพฺพา มุนิโน เทหกนฺติโย
วิภา เสนฺติ จ สพฺพาปิ จนฺทาทีนํ หตา วิย.

แปลว่า: "พระรัศมีในพระวรกายของพระมุนี ย่อมส่องสว่างทิศทั้งปวง แม้รัศมีทั้งมวลของดวงจันทร์เป็นต้นก็ซบเซาไปเหมือนถูกกำจัดเสีย"

คาถานี้เป็นตัวอย่างของปทาวุตติ คือ กล่าวซ้ำบท พึงสังเกตว่า วิภาเสนฺติ กับ วิภา เสนฺติ ทั้งสองศัพท์เหมือนกัน แต่บทแรกเป็นกริยา (วิ บทหน้า + ภา ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ) บทหลังเป็นสองบทแยกกันและมีอรรถต่างกัน คือ วิภา (รัศมี) และ เสนฺติ (เป็นไป) ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิภาเสนฺตีติ ปทสฺเสว อาวตฺตนโต อยํ ปทาวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า ปทาวุตติ เพราะกล่าวซ้ำบทว่า วิภาเสนฺติ นั่นเอง"

คำว่า เทหกนฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า เทเห กนฺติโย เทหกนฺติโย (เทหกันติ คือ รัศมีในพระวรกาย)

คำว่า เสนฺติ สำเร็จรูปมาจาก สิ ธาตุ + อ ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ตามปกติใช้ในความหมายว่า "นอน" แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "เป็นไป" ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า ปวตฺตนฺติ (เป็นไป)

ตัวอย่างบาลี

อุกฺกณฺฐยติ เมฆานํ มาลา วคฺคํ กลาปินํ
อุกฺกณฺฐยติ จ ยุวานํ มานสํ มกรทฺธโช.[๕๗]

แปลว่า: "กลุ่มเมฆย่อมทำให้ฝูงนกยูงชูคอขึ้น วันนี้ พระกามเทพย่อม

ยังใจของชายหนุ่มให้หงอยเหงา”

ในคาถาอุทาหรณ์นี้ คำว่า อุกฺกณฺฐยติ ในบาทแรก และบาทที่ ๓ มีรูปเหมือนกัน แต่บทแรกแปลว่า “ทำให้ชูคอ” มีรากศัพท์มาจาก อุกฺกณฺฐ ศัพท์ (อุ = ขึ้น ชู + กณฺฐ = คอ) + ณย ปัจจัย (ทำ) + ติ วิภัตติ ในที่นี้ ณย ปัจจัย เป็นธาตุนิทฺทิฏฐปัจจัย คือ ปัจจัยที่แสดงอรรถของธาตุ มีอรรถว่า “กระทำ” เช่น ทฬฺหยติ (ทำให้มั่น) ในประโยคว่า วีริยํ ทฬฺหยติ (ทำความเพียรให้มั่น) ส่วนบทหลังว่า อุกฺกณฺฐยติ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + กฐิ ธาตุ (อชฺฌเน = หงอยเหงา, เบื่อระอา) + ณย การิตปัจจัย + ติ วิภัตติ แปลว่า “ให้หงอยเหงา, ให้เบื่อระอา”

* * * * * * * *

อุภยาวุตติ

๒๒๗. ชิตฺวา วิหรติ เกฺลส- ริปุํ โลเก ชิโน อยํ
วิหรตฺยา'ริวคฺโค'ยํ ราสีภูโตว ทุชฺชเน.

แปลว่า: "พระชินเจ้าพระองค์นี้ ทรงชำนะข้าศึกคือกิเลสแล้ว ประทับอยู่ในโลก หมู่ข้าศึกคือกิเลสนี้ เป็นดุจรวมกองอยู่ในทรชน"

คาถานี้เป็นตัวอย่างของอุภยาวุตติ คือ กล่าวซ้ำทั้งอรรถทั้งบท พึงสังเกตบทว่า วิหรติ กล่าวไว้ซ้ำกัน และแสดงอรรถคือ "การอยู่" เหมือนกัน แต่ วิหรติ ในบาทแรกหมายถึงการอยู่ด้วยอิริยาบถ ๔ ส่วน วิหรติ ในบาทที่ ๓ หมายถึงการเป็นไปอยู่ คาถานี้จึงเป็นอุภยาวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วาสสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส จ วิหรตีติ ปทสฺส จ ปุน อุจฺจารณโต อยํ อุภยาวุตฺติ นาม โหติ.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า อุภยาวุตติ เพราะกล่าวซ้ำอรรถคือการอยู่และกล่าวซ้ำบทว่า วิหรติ"

คำว่า เกฺลสริปุ มีรูปวิเคราะห์ว่า เกฺลโส เอว ริปุ เกฺลสริปุ (เกฺลสริปุ หมายถึง ข้าศึกคือกิเลส)

คำว่า อริวคฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า อรีนํ วคฺโค อริวคฺโค (อริวัคคะ คือ หมู่แห่งข้าศึก)

คำว่า ราสีภูต มีรูปวิเคราะห์ว่า อภวีติ ภูโต, อราสิ ราสิ ภูโต ราสีภูโต (ราสีภูตะ คือ สิ่งที่ไม่ใช่กองได้รวมเป็นกองแล้ว) คำว่า ราสีภูต เป็นกรรมธารยสมาสประเภทสัมภาวนาบุรพบท ลง อี ปัจจัยท้าย ราสิ ในอรรถอภูตตัพภาวะ คือ การทำสิ่งที่ไม่เคยมีให้มีขึ้น ด้วยกัจจายนสูตร (สูตร ๓๙๑) ว่า ยทนุปปนฺนา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ตัวอย่างที่มิได้แสดงในไวยากรณ์นี้ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยด้วยโมคคัลลานสูตร (ปริจเฉท ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่แสดงความเปลี่ยนแปลงในเมื่อประกอบด้วย กร, อส และ ภู ธาตุ ในความปรากฏแห่งสิ่งนั้น

ที่ไม่เคยมีมาก่อน)

คำว่า ทุชฺชน มีรูปวิเคราะห์ว่า กุจฺฉิโต ชโน ทุชฺชโน (ทุชชนะ คือ ชนผู้น่าตำหนิ, ทรชน)

คำว่า วิหรตฺยริวคฺโคยํ ตัดบทเป็น วิหรติ + อริวคฺโค + อยํ

ตัวอย่างบาลี

ชิตฺวา สพฺพํ ภวํ เอตฺถ วิหรตฺยาวโรธเน
วิหรตฺยจฺฉราหิ เต ริปุวคฺโค ทิวงฺคโต.[๕๘]

แปลว่า:"พระองค์ทรงชนะทุกสิ่งในปฐพีแล้วประดับอยู่กับนางสนมกำนัล หมู่ข้าศึกของพระองค์ผู้สิ้นชีพแล้วย่อมไปอยู่กับเหล่าอัปสร"

* * * * * * * *

ทีปกะ

๒๒๘. เอกตฺถ วตฺตมานมฺปิ สพฺพวากฺโยปการกํ
ทีปกํ นาม ตญฺจาทิ- มชฺฌนฺตวิสยํ ติธา.

แปลว่า: "กิริยา ชาติ และคุณลักษณะทั้งสาม แม้มีอยู่ในที่เดียวก็เป็นอุปการะแก่พากย์ทั้งหมด ชื่อว่า ทีปกะ อนึ่ง ทีปกะนั้นมี ๓ ประเภท คือ มีเบื้องต้นเป็นวิสัย มีท่ามกลางเป็นวิสัย และมีที่สุดเป็นวิสัย"

คาถานี้แสดงเรื่องทีปกาลังการ คือ การส่องความตลอดทั้งประโยค หมายความว่า ประทีบส่องแสดงวัตถุที่อยู่ใกล้และไกล ฉันใด บทที่เป็นทีปกะอย่างใดอย่างหนึ่งในกิริยา ชาติ และคุณลักษณะ แม้จะเรียบเรียงไว้แห่งเดียวก็ส่องความในพากย์ของตนและพากย์อื่นได้ ฉันนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นอุปการะแก่พากย์ทั้งหมด คือส่องความตลอดทั้งประโยค คำว่า ทีปกะ แปลตามศัพท์ว่า "บทที่เหมือนประทีป"

บทที่เป็นทีปกะนี้จำแนกตามรูปศัพท์เป็น ๓ อย่าง คือ

๑. กิริยาทีปกะ บทส่องคือกิริยา
๒. ชาติทีปกะ บทส่องคือชาติ (กลุ่มเดียวกัน)
๓. คุณทีปกะ บทส่องคือคุณลักษณะ

เมื่อจำแนกตามวิสัย แบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ

๑ อาทิวิสยทีปกะ ทีปกะมีเบื้องต้นเป็นวิสัย
๒. มัชฌวิสยทีปกะ ทีปกะมีท่ามกลางเป็นวิสัย
๓. อันตวิสยทีปกะ ทีปกะมีที่สุดเป็นวิสัย

ถ้านำเอาทีปกะที่จำแนกตามรูปศัพท์ ๓ อย่างมาคูณด้วยทีปกะที่จำแนกตามวิสัยอีก ๓ คงเป็นทีปกาลังการ ๙ ประเภท พึงดูอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

คำว่า ทีปก มีรูปวิเคราะห์ว่า ทีเปตีติ ทีโป (ทีปะ คือ ประทีป) ทีโป วิยาติ ทีปกํ (บทที่เหมือนประทีป ชื่อว่า ทีปกะ) สำเร็จรูปมาจาก ทีป ศัพท์ + ก ปัจจัย ในอรรถว่า

ปฏิภาคะ (เหมือน) ก ปัจจัยในอรรถปฏิภาคะนี้ดังคำว่า หตฺถิก (สิ่งที่เหมือนช้าง = ตุ๊กตาช้าง) เป็นต้น

คำว่า อาทิมชฺฌนฺตวิสย มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิ จ มชฺฌญฺจ อนฺตญฺจาติ อาทิมชฺฌนฺตํ, อาทิมชฺฌนฺตํ วิสโย อสฺสาติ อาทิมชฺฌนฺตวิสยํ (อาทิมัชฌันตวิสยะ คือ มีเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดเป็นวิสัย)

* * * * * * * *

อาทิทีปกะ

๒๒๙. อกาสิ พุทฺโธ เวเนยฺย- พนฺธูน'มมิโตทยํ
สพฺพปาเปหิ จ สมํ- เนกติตฺถิยมทฺทนํ.

แปลว่า: “พระพุทธเจ้าทรงกระทำความเจริญอันหาประมาณมิได้แก่เวไนยชนแล้ว และทรงกระทำการย่ำยีเหล่าเดียรถีย์เป็นอเนกพร้อมด้วยบาปทั้งหมด”

คาถานี้เป็นอาทิทีปกะ ประเภทกิริยา คือ มีกิริยาเป็นบทส่อง เรียงไว้เบื้องต้น พึงสังเกตบทว่า อกาสิ ในคาถานี้มีบทเดียว เรียงไว้ในพากย์แรก แต่ก็ส่องความไปถึงพากย์หลังด้วย กล่าวคือ เป็นบทกริยาของบทกรรม คือ อเนกติตฺถิยมทฺทนํ คำว่า อกาสิ จึงเป็นอุปการะแก่พากย์ทั้งหมด ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วากฺยาทิมฺหิ กฺริยาย ฐิตตฺตา อิทํ กฺริยาทิทีปกํ นาม.

แปลว่า: “อลังการนี้ชื่อว่า อาทิทีปกะ เพราะความตั้งอยู่แห่งบทกริยาในเบื้องต้นของพากย์”

คำว่า อมิโตทย มีรูปวิเคราะห์ว่า อมิโต จ โส อุทโย จาติ อมิโตทโย (อมิโตทยะ คือ ความเจริญอันใครๆ นับไม่ได้)

คำว่า อเนกติตฺถิยมทฺทน มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนกา จ เต ติตฺถิยา จาติ อเนกติตฺถิยา, อเนกติตฺถิยานํ มทฺทนํ อเนกติตฺถิยมทฺทนํ (อเนกติตถิยมัททนะ คือ การย่ำยีเดียรถีย์จำนวนมาก)

คำว่า สมํ เป็นนิบาตที่ใช้ในความหมายว่า “พร้อม, กับ” เหมือน สห สทฺธึ ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า เอกโต (พร้อมกัน) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๑๓๖) ก็กล่าวคำไวพจน์คือ สห สทฺธึ สมํ และ อมา

คำว่า เวเนยฺยพนฺธูนมมิโตทยํ ตัดบทเป็น เวเนยฺยพนฺธูนํ + อมิต + อุทยํ

ตัวอย่างบาลี

จรนฺติ จตุรมฺโพธิ- เวโลยฺยาเนสุ ทนฺติโน
จกฺกวาฬทฺทิกุญฺเชสุ กุนฺทภาสา คุณา จ เต.[๕๙]

แปลว่า: “โขลงช้างย่อมเที่ยวไปในอุทยานใกล้ฝั่งสาครทั้งสี่ และคุณธรรมที่ขาวสะอาดดั่งดอกคล้าของพระองค์ย่อมขจรขจายไปภายในภูเขาแวดล้อมจักรวาล”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ บทกริยา คือ จรนฺติ เรียงไว้ในพากย์แรกที่เกี่ยวกับโขลงช้าง แต่ก็ส่องความไปถึงพากย์หลังที่เกี่ยวกับคุณธรรมอีกด้วย คาถานี้จึงประดับด้วยทีปกาลังการ อาทิทีปกะ

* * * * * * * *

มัชฌทีปกะ

๒๓๐. ทสฺสนํ มุนิโน สาธุ- ชนานํ ชายเต'มตํ
ตทญฺเญสํ ตุ ชนฺตูนํ วิสํ นิจฺโจปตาปนํ.

แปลว่า: "การพบเห็นพระมุนีเกิดเป็นอมฤตแก่บรรดาสาธุชน แต่เป็นยาพิษที่เฝ้าผลาญทรชนอื่นจากสาธุชนนั้นเป็นนิจ"

คาถานี้เป็นมัชฌทีปกะ ประเภทกิริยา คือ มีกิริยาเป็นบทส่อง เรียงไว้ท่ามกลาง พึง สังเกตบทว่า ชายเต ในพากย์ทั้ง ๒ นี้มีบทเดียวเรียงไว้ท่ามกลาง แต่ส่องความตลอดพากย์ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทํ กฺริยาย มชฺเฌ ฐิตตฺตา กฺริยามชฺฌทีปกํ.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า กิริยามัชฌทีปกะ เพราะความตั้งอยู่แห่งบทกริยาในท่ามกลาง[ของพากย์]"

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า "การพบเห็นพระมุนีเป็นอมฤตแก่บรรดาสาธุชน" เป็นสำนวนที่กล่าวโดยปริยาย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า การิโยปจาระ หรือ ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล กล่าวคือ การพบเห็นพระมุนีเป็นเหตุสำคัญแห่งการบรรลุนิพพานที่เป็นผล จึงกล่าวเช่นนั้นได้ แม้คำว่า "เป็นยาพิษเฝ้าผลาญทรชน" ก็มีนัยเดียวกัน

คำว่า สาธุชน มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธโว จ เต ชนา จาติ สาธุชนา (สาธุชน คือ คนดี)

คำว่า ตทญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า เตหิ อญฺเญ ตทญฺเญ (ตทัญญะ คือ ชนเหล่าอื่นจากนั้น)

ตัวอย่างบาลี

มนฺโท คนฺธวโห ขาโร คินิ อินฺทุ จ ชายเต
จจฺจาจนฺทนปาโต จ สตฺถปาโต ปวาสินํ.[๖๐]

แปลว่า: “ลมโชยพัดมาอ่อนๆ มีสัมผัสหยาบ ดวงจันทร์ร้อนเป็นไฟ
การลูบไล้จุรณจันทร์เป็นการลงศาสตราแก่ผู้พลัดพรากจากคนรัก”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ศัพท์ว่า ชายเต มีบทเดียวอยู่กลางพากย์ทั้ง ๒ แต่ส่องความมายังพากย์หลังอีกด้วย คาถานี้จึงประดับด้วยทีปกาลังการ ประเภทมัชฌทีปกะ

* * * * * * * *

อันตทีปกะ

๒๓๑. อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺย- จนฺทาตปมโนหโร
ชินานนินฺทุ อินฺทุ จ กสฺส นา'นนฺทโก ภเว.

แปลว่า: "พระเพ็ญพักตร์ของพระชินเจ้าอันดึงดูดใจด้วยแสงจันทร์คือความงามน่ายินดียิ่ง จะไม่เป็นที่ชอบใจแก่ใครๆ หรือ อนึ่ง ดวงจันทร์อันดึงดูดใจด้วยแสงจันทร์ที่เปรียบดั่งความงามน่ายินดียิ่ง จะไม่เป็นที่ชอบใจแก่ใครๆ หรือ"

คาถานี้เป็นอันตทีปกะ ประเภทกิริยา คือ มีบทกิริยาเป็นบทส่อง เรียงไว้เบื้องปลาย พึงสังเกตบทว่า ภเว เรียงไว้บทเดียวในพากย์หลัง ก็ส่องความมายังพากย์หน้าได้ พากย์หน้าของคาถานี้ คือ อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร ชินานนินฺทุ กสฺส นานนฺทโก ภเว ส่วนพากย์หลัง คือ อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร อินฺทุ กสฺส นานนฺทโก ภเว ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิทํ กฺริยาย อนฺเต ฐิตตฺตา กฺริยานฺตทีปกํ นาม. ฯเปฯ อิมินา กฺริยาทีปกตฺตเยเนว อวุตฺตชาติทีปกคุณทีปกานิปิ ญาตพฺพานิ.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า กิริยาอันตทีปกะ เพราะความตั้งอยู่แห่งบทกริยาในที่สุด[ของพากย์]...แม้ชาติทีปกะและคุณทีปกะที่ท่านมิได้กล่าวไว้ บัณฑิตพึงทราบตามกิริยาทีปกะทั้งสามประเภทนี้นั่นเอง"

คำว่า ลาวณฺย สำเร็จรูปมาจาก ลวณ + ณฺย ปัจจัย ตามปกติ ลวณ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "เกลือ" แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "งาม" ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า ปิยภาโว (ความงาม)

คำว่า อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺย มีอรรถ ๒ นัยตามข้อความในเรื่องนี้ ถ้าหมายถึงพระเพ็ญพักตร์ของพระชินเจ้า จัดเป็นรูปกาลังการ ถ้าหมายถึงดวงจันทร์ ก็เป็นอุปมาลังการ

คำว่า อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหร มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺตํ อติกฺกนฺตํ อจฺจนฺตํ, อจฺจนฺตญฺจ ตํ กนฺตญฺจาติ อจฺจนฺตกนฺตํ, ลวณสฺส ภาโว ลาวณฺยํ, อจฺจนฺตกนฺตญฺจ

ตํ ลาวณฺยญฺจาติ อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยํ, จนฺทสฺส อาตโป จนฺทาตโป, อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยเมว จนฺทาตโป อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตโป, อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตเปน มโนหโร อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร (อัจจันตกันตลาวัณยจันทาตปมโนหระ คือ [พระพักตร์] อันนำไปซึ่งใจด้วยแสงแห่งดวงจันทร์กล่าวคือความงามน่ายินดียิ่ง)

ในกรณีที่คำนี้หมายถึงดวงจันทร์ พึงวิเคราะห์ในลักษณะของอุปมาลังการว่า อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยมิว จ โส จนฺทาตโป จาติ อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตโป, อจฺจนฺตกนฺต-ลาวณฺยจนฺทาตเปน มโนหโร อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร (อัจจันตกันตลาวัณย-จันทาตปมโนหระ คือ [ดวงจันทร์]อันนำไปซึ่งใจด้วยแสงแห่งดวงจันทร์อันเปรียบดั่งความงามน่ายินดียิ่ง)

คำว่า ชินานนินฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ชินสฺส อานนํ ชินานนํ, ชินานนเมว อินฺทุ ชินานนินฺทุ (ชินานนินทุ หมายถึง ดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระชินเจ้า)

ตัวอย่างบาลี

ตยา นีลุปฺปลํ กณฺเณ กาเมนาตฺรํ สราสเน
มยาปิ มรเณ เจโต ตย’เมตํ สมํ กตํ.[๖๑]

แปลว่า: “เธอทัดดอกบัวที่จอนหู กามเทพจับลูกศรที่คันศร เราหมายใจในความตาย ทั้งสามอย่างนี้กระทำขึ้นในขณะเดียวกัน”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ ศัพท์ว่า กตํ มีเพียงบทเดียวเรียงไว้ปลายบาทที่ ๔ ก็ยังส่องความมายังพากย์หน้าได้ คาถานี้จึงประดับด้วยทีปกาลังการ อันตทีปกะ

* * * * * * * *

มาลาทีปกะ

๒๓๒. โหตา'วิปฺปฏิสาราย สีลํ ปาโมชฺชเหตุ โส
ตํ ปีติเหตุ สา จา'ยํ ปสฺสทฺธฺยาทิปสิทฺธิยา.

แปลว่า: "ศีลย่อมเป็นไปเพื่อความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนนั้นเป็นเหตุแห่งปราโมทย์ ความปราโมทย์นั้นเป็นเหตุแห่งปีติ และความปีตินั้นย่อมเป็นไปเพื่อความสำเร็จแห่งปัสสัทธิเป็นต้น"

คาถานี้แสดงเป็นอุทาหรณ์ในเรื่องทีปกาลังการ แต่พ้นจากประเภทที่กล่าวไว้ทั้ง ๙ นั้น เป็นทีปกะพิเศษที่เรียกว่า มาลาทีปกะ คือ ส่องกันเป็นสายไป พึงทราบเรื่องมาลาทีปกะตามคาถาที่ท่านจะกล่าวต่อไป

อนึ่ง ข้อความในคาถานี้นำมาจากพระวินัยปิฎกว่า

วินโย สํวรตฺถาย. สํวโร อวิปฺปฏิสารตฺถาย. อวิปฺปฏิสาโร ปามุชฺชตฺถาย. ปามุชฺชํ ปีตตฺถาย. ปีติ ปสฺสทฺธตฺถาย. ปสฺสทฺธิ สุขตฺถาย. สุขํ สมาธตฺถาย. สมาธิ ยถาภูตญาณทสฺสนตฺถาย. ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทตฺถาย. นิพฺพิทา วิราคตฺถาย. วิราโค วิมุตฺตตฺถาย. วิมุตฺติ วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺถาย. วิมุตฺติญาณทสฺสนํ อนุปาทาปรินิพฺพานตฺถาย.[๖๒]

แปลว่า: "วินัยเพื่อประโยชน์แก่ความสำรวม ความสำรวมเพื่อความไม่เดือดร้อน ความไม่เดือดร้อนเพื่อความปราโมทย์ ความปราโมทย์เพื่อความปีติ ความปีติเพื่อความสงบ ความสงบเพื่อความสุข ความสุขเพื่อสมาธิ สมาธิเพื่อการรู้เห็นตามความเป็นจริง การรู้เห็นตามความเป็นจริงเพื่อความเบื่อหน่าย ความเบื่อหน่ายเพื่อความสิ้นกิเลส ความสิ้นกิเลสเพื่อความหลุดพ้น ความหลุดพ้นเพื่อวิมุตติญาณทัศนะ วิมุตติญาณทัศนะเพื่อการดับกิเลสไม่ยึดมั่น"

คำว่า ปาโมชฺชเหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปมุทิตสฺส ภาโว ปาโมชฺชํ, ปาโมชฺชสฺส เหตุ

ปาโมชฺชเหตุ (ปาโมชชเหตุ คือ เหตุแห่งปราโมทย์)

คำว่า ปสฺสทฺธฺยาทิปสิทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปสฺสทฺธิ อาทิ เยสนฺติ ปสฺสทฺธฺยาทโย, ปสฺสทฺธฺยาทีนํ ปสิทฺธิ ปสฺสทฺธฺยาทิปสิทฺธิ (ปัสสัทธยาทิปสิทธิ คือ ความสำเร็จแห่งคุณมีปัสสัทธิเป็นต้น)

* * * * * * * *

ลักษณะของมาลาทีปกะ

๒๓๓. อิจฺจาทิทีปกตฺเตปิ ปุพฺพํ ปุพฺพ'มเปกฺขินี
วากฺยมาลา ปวตฺตาติ ตํ มาลาทีปกํ มตํ.

แปลว่า: "แม้เมื่อมีความเป็นอาทิทีปกะในอุทาหรณ์นี้ ลำดับแห่งพากย์[หลัง]มองหาพากย์ต้นๆ เป็นไปแล้ว ดังนั้น ทีปกะนั้นจึงเรียกว่า มาลาทีปกะ"

เมื่อพิเคราะห์ตามหลักเกณฑ์ที่กล่าวมาแล้ว คาถา ๒๓๒ ควรจะเป็นอาทิทีปกะประเภทกิริยา เพราะมีบทกริยาคือ โหติ เรียงไว้ข้างต้นแห่งเดียวในประโยคแรกว่า โหติ อวิปฺปฏิสาราย สีลํ แต่ก็ส่องความมายังประโยคต่อๆ มา คือ ปาโมชฺชเหตุ โส ตํ ปีติเหตุ สา จ อยํ ปสฺสทฺธฺยาทิปสิทฺธิยา จึงควรจะเป็นอาทิทีปกะ ประเภทกิริยา แต่ประโยคเหล่านี้เป็นประโยคพิเศษ ลำดับแห่งพากย์หลังมองหาบทก่อนสืบต่อกันเป็นสายเหมือนลูกโซ่จึงมีชื่อเรียกเป็นพิเศษว่า มาลาทีปกะ

คำว่า อาทิทีปก มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิมฺหิ ทีปกํ อาทิทีปกํ (อาทิทีปกะ คือ ทีปกะในต้นพากย์) อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิ จ ตํ ทีปกญฺจาติ อาทิทีปกํ (อาทิทีปกะ คือ ทีปกะต้นพากย์)

คำว่า มาลาทีปก มีรูปวิเคราะห์ว่า มาลา เอว ทีปกํ มาลาทีปกํ (ทีปกะที่เป็นลำดับสืบต่อกันไป ชื่อว่า มาลาทีปกะ)

ตัวอย่างบาลี

สุกฺโก เสตจฺจิโน วุทฺธฺยา ปกฺโข ปญฺจรสสฺส โส
ส จ ราคสฺส ราโคปิ ยุวานํ รตฺสฺสวสฺริยา.[๖๓]

แปลว่า: "ชุณหปักษ์ย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งดวงจันทร์ ดวงจันทร์นั้นย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญแห่งกามเทพ กามเทพนั้นย่อมเป็นไปเพื่อ

ความเจริญแห่งราคะ แม้ราคะย่อมเป็นไปเพื่อความเจริญศรีในงานรื่นเริง

ของชายหนุ่ม”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ บทกริยาว่า โหติ เป็นปาฐเสสะในพากย์แรก คือ สุกฺโกเสตจฺจิโน วุทฺธฺยา แต่ก็ติดตามมาสู่พากย์หลังๆ และพากย์หลังๆ ก็มองหาเกี่ยวเนื่องกับพากย์แรก คาถานี้จึงประดับด้วยมาลาทีปกะ

* * * * * * * *

ทีปกะอื่นก็มีนัยเดียวกัน

๒๓๔. อเนเนวปฺปกาเรน เสสาน'มปิ ทีปเก
วิกปฺปานํ วิธาตพฺพา- นุคตี สุทฺธพุทฺธิภิ.

แปลว่า: “กวีพึงกระทำความเข้าใจประเภทที่เหลือในทีปกะ โดยประการที่กล่าวมาแล้วนี้ในทีปกาลังการ”

เรื่องของทีปกาลังการที่ท่านแสดงอุทาหรณ์ไว้นี้ มีเพียงสองอย่าง คือ กิริยาอาทิทีปกะ และมาลาทีปกะ ส่วนชาติทีปกะและคุณทีปกะที่ตั้งอยู่ในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุดพร้อมด้วยมาลาทีปกะที่เกี่ยวเนื่องกับทีปกะเหล่านั้น ท่านมิได้ระบุอุทาหรณ์ไว้เหมือนกิริยาอาทิทีปกะ อย่างไรก็ตาม เมื่อยึดแบบฉบับของกิริยาอาทิทีปกะและมาลาทีปกะตามที่ท่านแสดงไว้นั้น กวีก็พอจะเข้าใจได้

โดยทั่วไปประโยคทีปกาลังการมักจะมี จ ศัพท์หรือ อปิ ศัพท์ เพื่อแสดงการรวบรวมประโยค (วากฺยสมุจฺจย) ทั้งนี้เพราะพากย์แรกและพากย์หลังในคาถาที่ประดับด้วยทีปกาลังการต้องมีความเกี่ยวเนื่องกันเสมอ จะเห็นได้ว่าคาถา ๒๒๙, ๒๓๑ มี จ ศัพท์ ส่วนคาถา ๒๓๐ แม้จะไม่มี จ ศัพท์ก็มี ตุ ศัพท์

คำว่า วิกปฺป มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสสโต กปฺปียนฺตีติ วิกปฺปา (วิกัปปะ คือ สิ่งที่ถูกกระทำโดยพิเศษ = ประเภท)

คำว่า สุทฺธพุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุทฺธา พุทฺธิ เยสนฺติ สุทฺธพุทฺธิ (สุทธพุทธิ คือ ผู้มีปัญญาบริสุทธิ์ = กวี)

คำว่า วิธาตพฺพานุคตี ตัดบทเป็น วิธาตพฺพา + อนุคตี บทว่า อนุคตี มีศัพท์เดิมเป็น อนุคติ ทำทีฆะ อิ ใน ติ เป็น อี เพื่อหลีกเลี่ยง ส คณะตามฉันทลักษณ์

* * * * * * * *

อักเขปะ

๒๓๕. วิเสสวจนิจฺฉายํ นิเสธวจนํ ตุ ยํ
อกฺเขโป นาม โสยญฺจ ติธา กาลปฺปเภทโต.

แปลว่า: "การกล่าวปฏิเสธในเมื่อปรารถนาจะกล่าวถึงความพิเศษนั่นเอง ชื่อว่า อักเขปะ มี ๓ อย่างโดยประเภทแห่งกาล"

คาถานี้กล่าวถึงลักษณะและประเภทแห่งอักเขปาลังการ คือ กล่าวในเชิงปฏิเสธ แต่มีความหมายสดุดี หมายความว่า เมื่อต้องการจะกล่าวถึงความพิเศษของผู้ใดผู้หนึ่งหรือสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แต่ไม่กล่าวไปตามนั้น กลับกล่าวเสียในเชิงปฏิเสธ ถ้าเล็งความในด้านกลับแล้วจึงทราบว่าแสดงความพิเศษไว้ พันธะที่เรียบเรียงด้วยวิธีนี้เรียกว่า อักเขปาลังการ อลังการประเภทนี้กล่าวความพิเศษไว้โดยอ้อมด้วยการปฏิเสธ จึงจัดเป็นวังกวุตติ แต่ถ้ากล่าวปฏิเสธไว้โดยไม่ได้แสดงความพิเศษ ก็นับเข้าในสภาววุตติ ไม่ใช่อักเขปาลังการ

อักเขปาลังการจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. อตีตักเขปะ ปฏิเสธอดีต
๒. วัตตมานักเขปะ ปฏิเสธปัจจุบัน
๓. อนาคตักเขปะ ปฏิเสธอนาคต

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ตามลำดับต่อไป

คำว่า อกฺเขป สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ขิป ธาตุ (โนทเน = บรรเทา กำจัด) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺเขปนํ อกฺเขโป (อักเขปะ คือ การปฏิเสธ) คำนี้เป็นไวพจน์ของ นิเสธ และ ปฏิเสธ

ตุ ศัพท์ใน นิเสธวจนํ ตุ ทำหน้าที่สันนิฏฐานาวธารณะ (ย้ำความ) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เอว (นั่นเอง)

คำว่า วิเสสวจนิจฺฉา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสสสฺส วจนํ วิเสสวจนํ, วิเสสวจเน อิจฺฉา วิเสสวจนิจฺฉา (วิเสสวจนิจฉา คือ ความปรารถนาในการกล่าวความพิเศษ)

คำว่า กาลปฺปเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า กาลสฺส ปเภโท กาลปฺปเภโท (กาลัปปเภทะ คือ ประเภทแห่งกาล)

บทว่า โสยํ ในบาทที่ ๓ ใส่บทวิเสสยะว่า นิเสโธ เพื่อให้มีลิงค์เหมือน อกฺเขโป แม้ว่าบทนี้จะไม่เหมือนกับบทอนิยมะว่า ยํ นิเสธวจนํ ก็ถือว่าเป็นข้อยกเว้นพิเศษในภาษาบาลี (ดู คาถา ๑๔๕)

* * * * * * * *

อตีตักเขปะ

๒๓๖. เอกากี'เนกเสนํ ตํ มารํ ส วิชยี ชิโน
กถํ ต'มถ วา ตสฺส ปารมีพล'มีทิสํ.
อตีตกฺเขโป.

แปลว่า: "พระชินเจ้าลำพังพระองค์เดียวนั้น ทรงปราบมารผู้มีกองทัพมากนั้นได้อย่างไรหรือว่าอานุภาพแห่งพระบารมีของพระองค์เป็นเช่นนี้ [อักเขปะนี้] ชื่อว่า อตีตักเขปะ"

ความหมายของคาถานี้เป็นคำปรารภในเชิงปฏิเสธว่า พระชินเจ้าพระองค์เดียวไม่น่าจะปราบมารที่มีกองทัพมากได้เลย ต่อมามีข้อความที่แสดงความพิเศษว่า อานุภาพแห่งพระบารมีของพระองค์เป็นเช่นนี้ คือมีอานุภาพอันใหญ่หลวงสามารถปราบมารพร้อมทั้งกองทัพได้ คาถานี้จึงเรียกว่า อตีตักเขปะ คือ ปฏิเสธเรื่องที่ผ่านมาแล้วโดยประสงค์จะแสดงความพิเศษ คืออานุภาพแห่งพระบารมีของพระโพธิสัตว์

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

พุทฺธสฺส อทุติยภาวญฺจ มารสฺส สปริวารภาวญฺจ นิสฺสาย กสฺสจิ อุปฺปนฺนา เอกากินา กถมเนกเสโน มาโร ชิโตติ วิปรีตพุทฺธิ อตีต-มารวิชยวิสยตฺตา อตีตา โหติ. ตสฺส ปารมีพลํ อีทิสนฺติ อตฺถวิเสสสฺส กถนิจฺฉาย อถ วาติ นิทฺทิฏฺฐปฏิเสธวจเนน อกฺขิตฺตนฺติ อตีตสฺส อกฺเขปนโต อตีตกฺเขโป นาม.

แปลว่า: "ความเข้าใจผิดว่า 'พระชินเจ้าลำพังพระองค์เดียวทรงปราบมารผู้มีกองทัพมากได้อย่างไร' ซึ่งเกิดขึ้นแก่ใครๆ โดยอาศัยภาวะที่พระพุทธเจ้าไม่มีผู้ช่วยและภาวะที่มารมีบริวารมาก เป็นเรื่องอดีต เพราะมีการชนะมารซึ่งเป็นอดีตเป็นวิสัย มีการปฏิเสธด้วยคำปฏิเสธที่แสดงด้วยคำว่า อถ วา เพื่อกล่าวความหมายพิเศษว่าอานุภาพแห่งพระบารมีของพระองค์เป็นเช่นนี้ ดังนั้นจึงชื่อว่า อตีตักเขปะ เพราะปฏิเสธอดีต"

ปัจจุบันมักกล่าวกันว่าพระโพธิสัตว์นำเอาแม่พระธรณีมาเป็นสักขีพยาน พอนางขึ้น มาจากพื้นดินแล้วบีบมวยผมทำให้เกิดน้ำท่วมจนพระยามารและกองทัพจมน้ำแพ้พ่ายไป ข้อนี้น่าสงสัยว่าทำไมพวกพระยามารจึงไม่เหาะสูงๆ หรือถ้าน้ำท่วมสูงขนาดพระยามารและบริวารยังเหาะไม่ถึง แล้วพระโพธิสัตว์ไม่ถูกน้ำท่วมหรือ เรื่องที่เกี่ยวกับแม่พระธรณีนี้ไม่พบคัมภีร์ทางฝ่ายเถรวาท คาดว่าคงมาจากฝ่ายมหายานซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศาสนาพราหมณ์

ในฎีกาของทีฆนิกาย พบเรื่องของเทวดารักษาปฐพี แต่ไม่ปรากฏชื่อและเพศ ท่านกล่าวว่าปฐพีได้แยกออกจากกันและม้วนกลบพระยามารและไพร่พล ทำให้กองทัพมารตื่นตก ใจด้วยกลัวว่าจะถูกธรณีสูบจึงเหาะหนีไปหมด ดังสาธกในคัมภีร์นั้นว่า

ตถา หิ วิสาขปุณฺณมายํ อภิสมฺโพธตฺถํ โพธิรุกฺขมูเล นิสินฺนสฺส โลกนาถสฺส อนฺตรายกรณตฺถํ อุปฏฺฐิตํ มารพลํ วิธมิตุํ

อเจตนายํ ปถวี อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ
สาปิ ทานพลา มยฺหํ สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถาติ

วจนสมนนฺตรํ มหาปถวึ ภิชฺชิตฺวา สปริสํ มารํ ปริวตฺเตสิ.[๖๔]

แปลว่า: "โดยแท้จริงแล้ว มหาปฐพีแยกออกแล้วม้วนทับพระยามารพร้อมทั้งบริษัทเพื่อกำราบกองทัพมารที่เข้ามาใกล้ เพื่อทำอันตรายแก่พระโลกนาถผู้ประทับนั่ง ณ ควงไม้โพธิ์ เพื่อการบรรลุธรรมในวันเพ็ญเดือน ๖ ในลำดับถัดจากพระดำรัส[ของพระโพธิสัตว์]ว่า

'ปฐพีนี้ไม่มีเจตนา ไม่รู้สุขทุกข์ แม้ปฐพีนั้นได้หวั่นไหวแล้ว ๗ ครั้งด้วยทานานุภาพของเรา'"

คำว่า เอกากี สำเร็จรูปมาจาก เอก ศัพท์ + อากี ปัจจัยในอรรถอสหายะ (ไม่มีเพื่อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก เอว เอกากี (เอกากี คือ คนเดียวนั่นเอง)

ตัวอย่างบาลี

อนงฺโค ปญฺจปุปฺเผหิ สพฺพํ วิชยเต'สุภิ
อิตฺย'สมฺภาวฺย'มถ วา วิจิตฺรา วตฺถุสตฺติโย.[๖๕]

แปลว่า: “กามเทพย่อมเอาชนะโลกทั้งปวงด้วยเบญจบุปผาอันเปรียบดั่งศรปักใจ ข้อนั้นสมควรอย่างไรกัน สมควรโดยแท้ เพราะอำนาจของวัตถุกามวิจิตรยิ่งนัก”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้กล่าวปฏิเสธว่าการที่กามเทพเอาชนะโลกทั้งปวงด้วยเบญจ-บุปผาคือกามคุณ ๕ ย่อมไม่สมควรหรืออย่างไร โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อแสดงความพิเศษว่าอำนาจของวัตถุกามวิจิตรยิ่งนัก จึงประดับด้วยอักเขปาลังการ อตีตักเขปะ เพราะปฏิเสธเรื่องกามเทพที่ผ่านมาแล้ว

* * * * * * * *

วัตตมานักเขปะ

๒๓๗. กึ จิตฺเต'ชาสมุคฺฆาตํ อปฺปตฺโตสฺมีติ ขิชฺชเส
ปณาโม นนุ โสเยว สกิมฺปิ สุคเต กโต.
วตฺตมานกฺเขโป.

แปลว่า: "จิตเอ๋ย เจ้ามัวท้อไปอยู่ไยเล่าว่า เรายังไม่บรรลุการถ่ายถอนตัณหา ความนอบน้อมที่เจ้ากระทำแล้วในพระสุคตเพียงครั้งเดียว เป็นการถ่ายถอนตัณหานั้นได้มิใช่หรือ [อักเขปะนี้] ชื่อว่า วัตตมานักเขปะ"

ข้อความในคาถานี้แสดงการปฏิเสธแก่จิตว่า เจ้ามัวท้อไปอยู่ไยเล่าว่าตนยังถ่ายถอนตัณหาไม่ได้ หลังจากนั้นได้กล่าวเชิดชูความนอบน้อมในพระสุคตเป็นพิเศษว่า ความนอบน้อมในพระสุคตนั้นก็เป็นการถ่ายถอนตัณหาได้ ดังนั้น คาถานี้จึงชื่อว่า วัตตมานักเขปะ คือ ปฏิเสธเรื่องที่กำลังเกิดขึ้น ซึ่งหมายถึงภาวะที่จิตท้อถอยอยู่ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ปณาโมตฺยาทิวิเสสกถนาธิปฺปาเยน กึ ขิชฺชเสติ จิตฺตสฺส วตฺตมานเขทสฺส ปฏิเสธิตตฺตา อยํ วตฺตมานกฺเขโป นาม.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า วัตตมานักเขปะ เพราะปฏิเสธการลำบากใจที่เป็นไปแห่งจิตว่า 'เจ้ามัวท้อไปอยู่ไยเล่า' ด้วยความประสงค์ในการกล่าวถึงความพิเศษเป็นต้นว่า ความนอบน้อมที่เจ้ากระทำแล้วในพระสุคตเพียงครั้งเดียว เป็นการถ่ายถอนตัณหานั้นได้มิใช่หรือ"

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า "ความนอบน้อมนั้นเป็นการถ่ายถอนตัณหา" เป็นสำนวนอย่างหนึ่งในภาษาบาลี เพราะความนอบน้อมด้วยใจเลื่อมใสในพระสุคตสามารถละกิเลสได้ชั่วขณะเป็นตทังคปหานเท่านั้นไม่อาจจะถ่ายถอนตัณหาโดยสิ้นเชิงเป็นสมุจเฉทปหาน แต่ความนอบน้อมนั้นเป็นเหตุแห่งการสดับพระสัทธรรมตลอดจนถึงการปฏิบัติธรรมและถ่ายถอนตัณหาได้ในที่สุด การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า อเภทูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ต่างกันให้เหมือนไม่ต่างกัน หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้เหมือนต่างกัน ในที่นี้กล่าวถึงเหตุและผลที่ต่างกันให้เหมือนไม่ต่างกัน หมายความว่า กล่าวถึงเหตุคือความนอบน้อม

ให้เหมือนกับผลคือการถ่ายถอนตัณหา

คำว่า เอชาสมุคฺฆาต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอชาย สมุคฺฆาโต เอชาสมุคฺฆาโต (เอชา-สมุคฆาตะ คือ การถ่ายถอนแห่งตัณหา)

ตัวอย่างบาลี

กุโต กุวลยํ กณฺเณ กโรสิ กลภาสินิ
กิ'มปงฺคา'ปริยาตฺต- มสฺมึ กมฺมนิ มญฺญเส.[๖๖]

แปลว่า: "เธอผู้มีเสียงอ่อนหวาน เหตุใดจึงทัดทรงดอกอุบลไว้ที่ริมหู
เธอสำคัญว่าหางตายังไม่พอเพียงในการประดับกระนั้นหรือ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวปฏิเสธการทัดดอกอุบลด้วยความมุ่งหมายจะแสดงความพิเศษว่า หางตาของสาวงามเหมือนดอกอุบล แม้จะไม่ทัดดอกอุบลไว้หางตาก็ประดับใบหน้าอยู่แล้ว คาถานี้จึงประดับด้วยอักเขปาลังการ วัตตมานักเขปะ

* * * * * * * *

อนาคตักเขปะ

๒๓๘. สจฺจํ น เต คมิสฺสนฺติ สิวํ สุชนโคจรํ
มิจฺฉาทิฏฺฐิปริกฺกนฺต- มานสา เย สุทุชฺชนา.
อนาคตกฺเขโป.

แปลว่า: “ชนเหล่าใดเป็นทรชนเสียสนิท มีจิตถูกมิจฉาทิฏฐิครอบงำแล้ว ชนเหล่านั้นจักบรรลุแดนเกษมอันเป็นโคจรของคนดีไม่ได้อย่างแน่นอน [อักเขปะนี้] ชื่อว่า อนาคตักเขป”

คาถานี้เป็นอักเขปาลังการะ ประเภทอนาคตักเขปะ คือ ปฏิเสธอนาคต เพราะกล่าวปฏิเสธการบรรลุนิพพานของทรชนในอนาคต ด้วยความมุ่งหมายจะแสดงความพิเศษคือโทษอย่างใหญ่หลวงของคนที่ถูกมิจฉาทิฏฐิครอบงำ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

มิจฺฉาทิฏฺฐีติอาทิวิเสสสฺส กถนาธิปฺปาเยน เต น คมิสฺสนฺตีติ ติตฺถิยานํ ภาวิโน นิพฺพานคมนสฺส พุทฺธิยา ปฏิสิทฺธตฺตา อยํ อนาคตกฺเขโป นาม.

แปลว่า: “อลังการนี้ชื่อว่า อนาคตักเขปะ เพราะปฏิเสธการบรรลุนิพพานที่จะเกิดแก่เดียรถีย์ด้วยปัญญาว่า‘ชนเหล่านั้นจักบรรลุแดนเกษมอันเป็นโคจรของคนดีไม่ได้อย่างแน่นอน’ ด้วยความมุ่งหมายในการกล่าวความพิเศษเป็นต้นว่า ‘ชนเหล่าใดเป็นทรชนเสียสนิท มีจิตถูกมิจฉาทิฏฐิครอบงำแล้ว’”

คำว่า ปริกฺกนฺต ใช้ในความหมายว่า “ครอบงำ” เหมือน อภิภูต สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + กมุ ธาตุ (ปทวิกฺเขเป = ก้าวเท้า) + ต ปัจจัย

คำว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิปริกฺกนฺตมานส มีรูปวิเคราะห์ว่า มิจฺฉา จ สา ทิฏฺฐิ จาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิยา ปริกฺกนฺตํ มานสํ เยสนฺติ มิจฺฉาทิฏฺฐิปริกฺกนฺตมานสา (มิจฉา-ทิฏฐิปริกกันตมานสะ คือ ผู้มีจิตถูกมิจฉาทิฏฐิครอบงำแล้ว)

ตัวอย่างบาลี

สจฺจํ พฺรวีติ น ตฺวํ มํ ทฏฺฐุํ วลฺลภ ลจฺฉเส
อญฺญจุมฺพนสกนฺต- ลาขารตฺเตน จกฺขุนา.[๖๗]

แปลว่า: "ที่รัก ฉันขอกล่าวความจริง เธอจักไม่ได้เห็นฉันด้วยจักษุสีแดงอ่อนประดุจครั่งอันติดมาจากการจุมพิตของหญิงอื่น"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้กล่าวปฏิเสธการไม่เห็นที่จะเกิดในอนาคต ด้วยความมุ่งหมาย จะแสดงความพิเศษว่า ชายคนรักนอกใจไปมีหญิงอื่น คาถานี้จึงประดับด้วยอักเขปาลังการ อนาคตักเขปะ

ในคัมภีร์นี้ท่านแสดงอักเขปาลังการไว้ ๓ ประเภทโดยสังเขป ส่วนอลังการสันสกฤตได้กล่าวถึงอลังการนี้ไว้จำนวนมาก เช่น คัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉท ๒ คาถา ๑๒๐-๖๘) จำแนกอลังการนี้ไว้ ๒๔ ประเภทคือทั้งสามประเภทเหล่านี้และประเภทอื่นๆ เพราะอักเขปาลังการอื่นก็นับเข้าในอักเขปาลังการทั้งสามประเภทนี้ โดยจำแนกตามกาลที่เป็นอดีต ปัจจุบัน หรืออนาคต คัมภีร์สุโพธาลังการจึงกล่าวไว้เพียงสามประเภทเท่านั้น

ฎีกาใหม่และเก่าแสดงถึงอักเขปาลังการประเภทหนึ่งที่เรียกว่า อนาทรักเขปะ คือการปฏิเสธโดยไม่เอื้อเฟื้อ ท่านนำอุทาหรณ์มาจากคัมภีร์กาวยาทรรศะมาแสดงไว้ว่า

ชีวิตาสา พลวตี ธนาสา ทุพฺพลา มม
คจฺฉ วา ติฏฺฐ วา กนฺต มมาวตฺถา นิเวทิตา.[๖๘]

แปลว่า: "ที่รัก ความหวังในชีวิตสำคัญแก่ฉัน ความหวังในทรัพย์ไม่สำคัญ เธอจะไปหรืออยู่ก็ได้ ฉันแจ้งความปรารถนาให้ทราบแล้ว"

ความหมายของคาถานี้ คือ ภรรยาไม่ต้องการจะให้สามีเดินทางไปแสวงหาทรัพย์ในที่อื่น จึงพูดค้านการเดินทางของสามี คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอักเขปาลังการ อนาทรักเขปะ เพราะปฏิเสธด้วยความไม่เอื้อเฟื้อว่า เธอจะไปหรืออยู่ก็ได้ ด้วยความมุ่งหมายจะกล่าวถึงอรรถพิเศษว่าตนไม่ต้องการจะอยู่แยกกับสามี เนื่องจากกริยา "อยู่" เป็นปัจจุบัน คาถานี้จึงจัดเข้าอยู่ในวัตตมานักเขปะ หรือกิริยา "ไป" เป็นอนาคต จึงจัดเข้าอยู่ในอนาคตักเขปะ

อัตถันตรนยาสะ

๒๓๙. เณยฺโย โสตฺถนฺตรนฺยาโส โยญฺญวากฺยตฺถสาธโน
สพฺพพฺยาปี วิเสสฏฺโจ หิวิสิฏฺจสฺส เภทโต.

แปลว่า: “อลังการใดยังความแห่งพากย์อื่นให้สำเร็จ อลังการนั้นพึงทราบว่า อัตถันตรนยาสะ อัตถันตรนยาสะนั้นโดยประเภท คือ สัพพพยาปี และวิเสสัฏฐจะ ที่ถูกกระทำพิเศษด้วย หิ ศัพท์ [ซึ่งมีอยู่หรือไม่มีอยู่]”

คาถานี้แสดงเรื่องอัตถันตรนยาสาลังการ คือ การย้ำความอื่น หมายความว่า กล่าวยืนยันข้อความในพากย์แรกที่กล่าวไว้แล้วความจริงการย้ำความก็คือการยังข้อความให้สำเร็จ ท่านจึงกล่าวไว้ในครึ่งคาถาแรกว่า “อลังการใดยังความแห่งพากย์อื่นให้สำเร็จ อลังการนั้นพึงทราบว่า อัตถันตรนยาสะ”

อัตถันตรนยาสะนี้จำแนกประเภทเป็น ๒ โดยย่อ คือ สัพพพยาปี (คลุมความไว้ทั้งหมด) และ วิเสสัฏฐะ (ตั้งอยู่เฉพาะเรื่อง) แต่ละอย่างจำแนกออกเป็น ๒ ประเภทอีก โดยมี หิ ศัพท์ประกอบร่วมในพากย์ หรือไม่มี หิ ศัพท์ประกอบร่วม ดังนั้น อัตถันตรนยาสะจึงมี ๔ ประเภท คือ

๑. หิรหิตสัพพพยาปี คลุมความไว้ทั้งหมดโดยไม่มี หิ ศัพท์
๒. หิสหิตสัพพพยาปี คลุมความไว้ทั้งหมดโดยมี หิ ศัพท์
๓. หิรหิตวิเสสัฏฐจะ กล่าวเฉพาะเรื่องโดยไม่มี หิ ศัพท์
๔. หิสหิตวิเสสัฏฐจะ กล่าวเฉพาะเรื่องโดยมี หิ ศัพท์

ฎีกาเก่าอธิบายเพิ่มเติมว่า แม้ปติวัตถูปมาในอัตถคัมโมปมาก็มีลักษณะย้ำความเหมือนกัน แต่ต่างจากอัตถันตรนยาสะ โดยปติวัตถูมาเน้นการอุปมาเปรียบเทียบเป็นหลัก ส่วนอัตถันตรนยาสะเน้นการย้ำความในพากย์ต้น ความจริงพากย์หลังที่เป็นอัตถันตรนยาสะนี้ก็คือประโยคทัพหีกรณะ (ย้ำความ) นั่นเอง

คำว่า หิวิสิฏฺจ (มี หิ ศัพท์กระทำให้ต่างกัน) เป็นสำนวนอย่างหนึ่งที่กล่าวว่า หิ นิบาตทำให้ต่างกันเป็น ๒ อย่าง คือ หิรหิตะ (ปราศจาก หิ) และหิสหิตะ (ประกอบกับ หิ)

ดังประโยคว่า วสฺสกโต สุภิกฺโข ทุพฺภิกฺโข (ฝนทำให้ข้าวดีข้าวเสีย) ในข้อนี้ฝนที่ตกตามฤดูกาลทำให้ข้าวดีอุดมสมบูรณ์ ส่วนฝนที่ไม่ตกทำให้เกิดข้าวยากหมากแพง

คำว่า นฺยาส สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + อส ธาตุ (ภุวิ = มี เป็น) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า นฺยสนํ นฺยาโส (นยาสะ คือ การตั้งไว้)

คำว่า อตฺถนฺตรนฺยาส มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺโถ จ โส อนฺตโร จาติ อตฺถนฺตโร, อตฺถนฺตรสฺส นฺยาโส อตฺถนฺตรนฺยาโส (การตั้งอรรถอื่นไว้ ชื่อว่า อัตถันตรนยาสะ)

คำว่า สพฺพพฺยาปี มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพํ พฺยาเปติ สีเลนาติ สพฺพพฺยาปี (การย้ำอรรถอื่นที่คลุมความทั้งหมด ชื่อว่า สัพพพยาปี) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก สพฺพ บทหน้า + วิ บทหน้า + อาป ธาตุ (พฺยาปเน = แผ่ไป) + ณี ปัจจัย

คำว่า วิเสสฏฺจ สำเร็จรูปมาจาก วิเสส บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมหิ = ห้ามการไป หยุด) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเส ติฏฺจตีติ วิเสสฏฺโจ (การย้ำอรรถอื่นที่ตั้งอยู่ในฐานะพิเศษ ชื่อว่า วิเสสัฏฐะ)

คำว่า หิวิสิฏฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า หิสทฺเทน วิสิฏฺจา หิวิสิฏฺจา (หิวิสิฏฐะ คือ ถูก หิ ศัพท์กระทำให้ต่างกัน)

คำว่า หิวิสิฏฺจสฺส ตัดบทเป็น หิวิสิฏฺจา + อสฺส

* * * * * * * *

หิ-รหิตสัพพพยาปี

๒๔๐. เตปิ โลกหิตา'สตฺตา สูริโย จนฺทิมา อปิ
อตฺถํ ปสฺส คมิสฺสนฺติ นิยโม เกน ลงฺฆฺยเต.

แปลว่า: "ดูเถิด แม้ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์นั้นที่เกี่ยวเนื่องกับความเจริญแก่ชาวโลก ก็จักถึงความดับสูญไป ใครเล่าจะพ้นกฎธรรมชาติได้"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอัตถันตรนยาสะ หิ-รหิตสัพพพยาปี คือ คลุมความทั้งหมดโดยไม่มี หิ ศัพท์ ตามอุทาหรณ์จะเห็นได้ว่า ข้อความในบาทที่ ๔ ว่า นิยโม เกน ลงฺฆฺยเต (ใครเล่าจะพ้นกฎธรรมชาติได้) ครอบคลุมสังขตธรรมทั้งหมดโดยไม่มี หิ ศัพท์ในพากย์ และย้ำข้อความในพากย์ต้นว่า แม้ดวงอาทิตย์และดวงจันทร์นั้นที่เกี่ยวเนื่องกับความเจริญแก่ชาวโลกก็จักถึงความดับสูญไป

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อยํ หิสทฺทรหิโต อตฺถคมนสงฺขาโต นิยโม สพฺพตฺถ คโตติ สพฺพพฺยาปี อตฺถนฺตรนฺยาโส.

แปลว่า: "กฎธรรมชาติที่เรียกว่าการถึงความดับสูญอันปราศจาก หิ ศัพท์ย่อมเป็นไปในสถานที่ทั้งปวง ดังนั้นจึงชื่อว่า อัตถันตรนยาสะ สัพพ-พยาปี"

อปิ ศัพท์ใน เตปิ ทำหน้าที่สัมภาวนา (ชมเชย) ส่วน อปิ ศัพท์ในคำว่า จนฺทิมา อปิ ทำหน้าที่สมุจจยะ (รวบรวม) เหมือน จ ศัพท์

คำว่า โลกหิตาสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส หิตํ โลกหิตํ, โลกหิเต อาสตฺตา โลกหิตาสตฺตา (โลกหิตาสัตตะ คือ เกี่ยวเนื่องในความเจริญแก่ชาวโลก)

คำว่า อาสตฺต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + สญฺช (สงฺเค = ข้อง) + ต ปัจจัย

คำว่า อตฺถ สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า + ฐา ธาตุ (คตินิวตฺติมฺหิ = ห้ามการไปตั้งอยู่) + อ ปัจจัย แปลง น เป็น อ แล้วซ้อน ฐฺ อักษร มีรูปว่า อฐฺฐ ให้แปลง ฐฺฐ เป็น ตฺถ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตฺถานํ ฐฺฐยุคํ (แปลง ตฺถ เป็น ฐฺฐ คู่

หนึ่ง) ดังคำว่า อตฺถกถา = อฏฺจกถา, อตฺถสาลินี = อฏฺจสาลินี

คำว่า ลงฺฆยเต สำเร็จรูปมาจาก ลฆิ ธาตุ (อุลฺลงฺเฆ = กระโดด ข้าม) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ

ตัวอย่างบาลี

สา จ อิทฺธิ โส จ ยโส
ตานิ จ ปาเทสุ จกฺกรตนานิ
สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ
นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา.[๖๙]

แปลว่า: "พระองค์ทรงมีพระฤทธิ์ มีพระยศ พร้อมทั้งจักรรัตนะที่พระยุคลบาท ทุกอย่างล้วนอันตรธานไปหมดแล้ว สังขารทั้งปวงเป็นสภาพว่างเปล่าหนอ"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พากย์หลังคือ นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขารา (สังขารทั้งปวงเป็น สภาพว่างเปล่าหนอ) กล่าวย้ำความในพากย์ต้นโดยไม่มี หิ ศัพท์และคลุมความทั้งหมดคาถา นี้จึงประดับด้วยอัตถันตรนยาสะ หิ-รหิตสัพพพยาปี

* * * * * * * *

หิ-สหิตสัพพพยาปี

๒๔๑. สตฺถา เทวมนุสฺสานํ วสี โสปิ มุนิสฺสโร
คโต นิพฺพุตึ สพฺเพ สงฺขารา น หิ สสฺสตา.

แปลว่า: "แม้พระจอมมุนีพระองค์นั้น ผู้เป็นศาสดาของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย มีความชำนาญ[ในการเข้าฌานเป็นต้น]ก็ยังเสด็จดับขันธ์ โดยแท้จริงแล้ว สังขารทั้งปวงไม่เที่ยงแท้ถาวร"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอัตถันตรนยาสะ หิ-สหิตสัพพพยาปี คือ คลุมความทั้งหมดโดยมี หิ ศัพท์ พึงสังเกตว่า คาถานี้มี หิ ศัพท์อยู่ในบาทที่ ๔ และพากย์หลังก็กล่าวย้ำความของพากย์ต้นโดยครอบคลุมสังขารทั้งหมดที่เป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรม ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อยํ หิสทฺทสหิโต อนิจฺจตาย สพฺพคตตฺตา สพฺพพฺยาปี อตฺถนฺตรนฺยาโส.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า อัตถันตรนยาสะที่คลุมความทั้งหมดซึ่งประกอบด้วย หิ ศัพท์ เพราะความไม่เที่ยงเป็นไปในสังขารทั้งปวง"

คำว่า วสี มีรูปวิเคราะห์ว่า วโส อสฺส อตฺถีติ วสี (วสี คือ ผู้ชำนาญ) ตามหลักพระอภิธรรม ความชำนาญที่เรียกว่า วสีภาวะ มี ๕ อย่างคือ อาวัชชนะ (ชำนาญในการพิจารณา) สมาปัชชนะ (ชำนาญในการเข้า) อธิฏฐานะ (ชำนาญในการตั้งไว้) วุฏฐานะ (ชำนาญในการออก) และปัจจเวกขณะ (ชำนาญในการทบทวน)

ตัวอย่างบาลี

รูปํ ภิกฺขเว อนตฺตา. รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. นยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย.[๗๐]

แปล: "ดูกรภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นอนัตตา ความจริงถ้ารูปนี้เป็นอัตตาก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ"

ในอุทาหรณ์นี้ พากย์หลังคือ รูปญฺจ หิทํ ภิกฺขเว อตฺตา อภวิสฺส. น ยิทํ รูปํ อาพาธาย สํวตฺเตยฺย (ความจริงถ้ารูปนี้เป็นอัตตาก็ไม่พึงเป็นไปเพื่ออาพาธ) กล่าวย้ำความในพากย์ต้นโดยมี หิ ศัพท์และคลุมความทั้งหมด คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถันตรนยาสะ หิ-สหิตสัพพพยาปี

* * * * * * * *

หิ-รหิตวิเสสัฏฐะ

๒๔๒. ชิโน สํสารกนฺตารา ชนํ ปาเปติ นิพฺพุตึ
นนุ ยุตฺตา คติ สายํ เวสารชฺชสมงฺคินํ.

แปลว่า: "พระชินเจ้าทรงช่วยปวงชนจากกันดารคือสงสารให้ถึงนิพพาน คตินั้นสมควรแก่ท่านผู้เพียบพร้อมด้วยเวสารัชชคุณมิใช่หรือ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอัตถันตรนยาสะ หิ-รหิตวิเสสัฏฐะ คือ ตั้งอยู่เฉพาะเรื่อง โดย ไม่มี หิ ศัพท์ พึงสังเกตว่าพากย์หลังกล่าวย้ำความในพากย์ต้น โดยหมายความถึงท่านผู้เพียบพร้อมด้วยเวสารัชชคุณอย่างเดียว ไม่คลุมความอย่างอื่น และไม่มี หิ ศัพท์ในพากย์หลัง ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อยํ ชนานํ นิพฺพานํ ปาปนา เวสารชฺชสมงฺคีนํเยว อาเวณิกตฺตา วิเสสฏฺโจ หิสทฺทรหิโต อตฺถนฺตรนฺยาโส.

แปลว่า: "การยังปวงชนให้ถึงนิพพานนี้ ชื่อว่า อัตถันตรนยาสะ ที่ปราศจาก หิ ศัพท์ ตั้งอยู่เฉพาะเรื่อง เพราะท่านผู้เพียบพร้อมด้วยเวสารัชชคุณ เป็นบุคคลเฉพาะไม่ทั่วไป"

คำว่า เวสารชฺช สำเร็จรูปมาจาก วิสารท ศัพท์ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สารียเต สารโท (สารทะ คือ ความไม่มีกำลัง), วิคโต สารโท ยสฺสาติ วิสารโท (วิสารทะ คือ ผู้ปราศจากความไม่มีกำลัง = ผู้แกล้วกล้า), วิสารทสฺส ภาโว เวสารชฺชํ (เวสารัชชะ คือ ความแกล้วกล้า)

เวสารัชชคุณเป็นคุณธรรมประการหนึ่งของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย มี ๔ อย่าง ดังโบราณาจารย์ประพันธ์เป็นคาถาว่า

อนฺตราเย จ นิยฺยาเน พุทฺธตฺเต อาสวกฺขเย
จตูเสฺวเตสุ ฐาเนสุ วิสารโท มหามุนิ.[๗๑]

แปลว่า: "พระพุทธเจ้าทรงเป็นผู้แกล้วกล้าในฐานะ ๔ อย่าง คือ ธรรมที่เป็นอันตราย ธรรมที่ทำให้พ้นทุกข์ การรู้แจ้งสัจธรรม และความสิ้น

ไปแห่งอาสวะ”

คำว่า เวสารชฺชสมงฺคี มีรูปวิเคราะห์ว่า เวสารชฺเชน สมงฺคี เวสารชฺชสมงฺคี (เวสารัชชสมังคี คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยเวสารัชชคุณ)

นนุ ศัพท์แปลว่า “มิใช่หรือ” ใช้ในความหมายว่า ปสิทฺธิ (ปรากฏ) หรือ อนุมติ (อนุญาต) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

นนูติ ปสิทฺธิยํ อนุมติยํ วา วตฺตเต.

แปลว่า: “นิบาตคือ นนุ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปรากฏ และอนุญาต”

ตัวอย่างบาลี

ปโยธรา ปริตาปํ หรนฺเตฺยว สรีรินํ
นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺโขปสนฺตเย.[๗๒]

แปลว่า: “เมฆฝนย่อมกำจัดความร้อนแก่ชนทั้งหลาย การได้รับอัตภาพ
ของท่านผู้ประเสริฐย่อมมีเพื่อดับทุกข์ของผู้อื่นโดยแท้”

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พากย์หลังคือ นนฺวตฺตลาโภ มหตํ ปรทุกฺโขปสนฺตเย (การได้รับอัตภาพของท่านผู้ประเสริฐย่อมมีเพื่อดับทุกข์ของผู้อื่นมิใช่หรือ) กล่าวย้ำความในพากย์ต้นโดยไม่มี หิ ศัพท์ และเกี่ยวกับเหล่าสัตว์เท่านั้นไม่คลุมความทั้งหมด คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถันตรนยาสะ หิ-รหิตวิเสสัฏฐะ

* * * * * * * *

หิ-สหิตวิเสสัฏฐะ

๒๔๓. สุรตฺตํ เต'ธรปุฏํ ชิน รญฺเชติ มานสํ
สยํ ราคปรีตา หิ ปเร รญฺเชนฺติ สงฺคเต.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินเจ้า ริมพระโอษฐ์ทั้งคู่ของพระองค์แดงงาม ย่อมยังใจให้เอิบอิ่ม ความจริงสิ่งที่ประกอบด้วยการย้อมเองย่อมจะย้อมสิ่งอื่นที่มาประจวบกันได้"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอัตถันตรนยาสะ หิ-สหิตวิเสสัฏฐะ คือ ตั้งอยู่เฉพาะเรื่องโดยมี หิ ศัพท์ พึงสังเกตว่าพากย์หลังกล่าวย้ำความในพากย์ต้น โดยหมายความถึงสิ่งที่ย้อมสีได้เท่านั้น ไม่คลุมความอย่างอื่น และมี หิ ศัพท์ในพากย์หลัง ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อยํ อีทิสานเมว อาเวณิกตฺตา วิเสสฏฺโจ หิสทฺทสหิโต อตฺถนฺตรนฺยาโส.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า อัตถันตรนยาสะที่ตั้งอยู่เฉพาะเรื่องประกอบด้วย หิ ศัพท์ เพราะวัตถุที่ย้อมสีเช่นนี้เป็นของเฉพาะไม่ทั่วไป"

คำว่า อธรปุฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า อธโร เอว ปุฏํ อธรปุฏํ (อธรปุฏ หมายถึง คู่คือริมพระโอษฐ์) ตามปกติ ปุฏ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "พนม" ในที่นี้หมายถึงคู่แห่งริมพระโอษฐ์ที่เป็นคู่กันเหมือนการพนมมือ

คำว่า ราคปรีต มีรูปวิเคราะห์ว่า ราเคน ปรีตา ราคปรีตา (ราคปรีตะ คือ ประกอบแล้วด้วยการย้อม)

คำว่า ปรีต สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + อิ ธาตุ + ต ปัจจัย เป็นคำไวพจน์ของ ยุตฺต (ประกอบ)

ตัวอย่างบาลี

อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ โก หิ นาโถ ปโร สิยา
อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ.[๗๓]

แปลว่า: "เราต้องพึ่งตัวเราเอง คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งได้ โดยแท้จริงแล้ว บุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งที่ได้แสนยาก"

ในคาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พากย์หลังคือ อตฺตนา หิ สุทนฺเตน นาถํ ลภติ ทุลฺลภํ (จริงอยู่ บุคคลผู้ฝึกตนดีแล้ว ย่อมได้ที่พึ่งที่ได้แสนยาก) กล่าวย้ำความในพากย์ต้นโดยมี หิ ศัพท์ และเกี่ยวกับตนอย่างเดียวไม่คลุมความทั้งหมด คาถานี้จึงประดับด้วยอัตถันตรนยาสะ หิ-สหิตวิเสสัฏฐะ

อัตถันตรนยาสะประเภทนี้มีใช้เสมอในพระไตรปิฎกและวรรณกรรมบาลีทั่วไป การกล่าวย้ำความมีสองลักษณะ คือ ย้ำความตามเหตุผลที่เหมาะสม เรียกว่า ยุตฺติทฬฺหีกรณ หรือ ย้ำความด้วยหลักฐาน เรียกว่า อาคมทฬฺหีกรณ

* * * * * * * *

พยติเรกะ

๒๔๔. วาจฺเจ คมฺเม'ถ วตฺถูนํ สทิสตฺเต ปเภทนํ
พฺยติเรโก'ย'มเปฺย'โก- ภยเภทา จตุพฺพิโธ.

แปลว่า: "เมื่อความเสมอกันแห่งวัตถุถูกกล่าวไว้หรืออนุมานรู้ การจำแนก[ความต่างกัน] ชื่อว่า พยติเรกะ แม้พยติเรกะนี้ก็มี ๔ ประเภท โดยจำแนกเป็นเอกพยติเรกะ และอุภยพยติเรกะ"

คาถานี้แสดงเรื่องพยติเรกาลังการ คือ การแสดงความพิเศษ หมายความว่า มีวัตถุสองสิ่งทัดเทียมกัน เมื่อกล่าวถึงความเสมอกันของวัตถุเหล่านั้นไว้โดยตรงหรือให้อนุมานรู้เองแล้ว ได้แสดงความต่างกันของวัตถุอย่างหนึ่งหรือทั้งสองอย่าง การประดับคำในลักษณะนี้ชื่อว่า พยติเรกะ คือ การจำแนก พยติเรกะนั้นแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ เอกพยติเรกะและอุภยพยติเรกะ เมื่อรวมพยติเรกะที่กล่าวไว้โดยตรง (วาจฺจพฺยติเรก) และพยติเรกะที่อนุมานรู้ (คมฺมพฺยติเรก) พยติเรกะจึงมี ๔ ประเภท ดังนี้

๑. วาจจเอกพยติเรกะ	กล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกสิ่งเดียว
๒. วาจจอุภยพยติเรกะ	กล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่ง
๓. คัมมเอกพยติเรกะ	อนุมานรู้วัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกสิ่งเดียว
๔. คัมมอุภยพยติเรกะ	อนุมานรู้วัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่ง

คำว่า พฺยติเรก สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อติ บทหน้า + ริจ ธาตุ (วิโยเค = ไม่ประกอบ) + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยติเรจนํ ปุถุกรณํ พฺยติเรโก (การจำแนก คือ กระทำเฉพาะ ชื่อว่า พยติเรกะ)

คำว่า สทิสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สทิสานํ ภาโว สทิสตฺตํ (สทิสัตตะ คือ ความเสมอกัน)

คำว่า ปเภทน มีรูปวิเคราะห์ ปกาเรน เภทนํ ปเภทนํ (ปเภทนะ คือ การจำแนกโดยประการต่างๆ)

คำว่า เอโกภยเภท มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก จ อุภโย จาติ เอโกภยา, เอโกภยานํ

เภโท เอโกภยเภโท (เอโกภยเภทะ คือ ประเภทของเอกพยติเรกะและอุภยพยติเรกะ)

คำว่า วาจฺจ สำเร็จรูปมาจาก วจ ธาตุ (วิยตฺติยํ วาจายํ = กล่าวชัดเจน) + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วุจฺจเตติ วาจฺจํ (วาจจะ คือ พึงกล่าว[ด้วยศัพท์])

คำว่า คมฺม สำเร็จรูปมาจาก คมุ ธาตุ + ณฺย ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า คมฺยเตติ คมฺมํ (คัมมะ คือ พึงอนุมานรู้[ด้วยความ])

คำว่า พฺยติเรโกยมเปฺยโกภยเภทา ตัดบทเป็น พฺยติเรโก + อยํ + อปิ + เอก + อุภยเภทา

* * * * * * * *

วาจจเอกพยติเรกะ

๒๔๕. คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิ- คุณา ชลธินา ชิน
ตุลฺโย ตฺว'มสิ เภโท ตุ สรีเรเน'ทิเสน เต.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินเจ้า พระองค์เสมอกับสาครโดยคุณสมบัติคือความลุ่มลึกและความยิ่งใหญ่เป็นต้น แต่ต่างกันด้วยสรีระเช่นนี้ของพระองค์"

คาถานี้เป็นวาจจเอกพยติเรกะ คือ กล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกสิ่งเดียว หมายความว่า ท่านผู้ประพันธ์ได้กล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกัน คือพระชินเจ้าเหมือนสาครโดยคุณสมบัติคือความลุ่มลึกและความยิ่งใหญ่เป็นต้น มีคำว่า ตุลฺโย ในพากย์ต้นเป็นศัพท์แสดงความเสมอกัน ต่อมาท่านจำแนกความต่างกันระหว่างพระชินเจ้ากับสาคร โดยกล่าวถึงพระชินเจ้าฝ่ายเดียวว่าสรีระของพระองค์ไม่เหมือนสาคร คาถานี้จึงเป็นวาจจเอกพยติเรกะ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ทฺวินฺนํ วตฺถูนํ วตฺตพฺพสทิสตฺตํ วตฺวา อิมินา วากฺเยน อีทิเสน สรีเรนาติ เอกสฺมึเยว ชินปทตฺเถ วิเสสกถเนน ชลธิโต ชินปทตฺถสฺส วิสุํ กตตฺตา สทิสตฺเต สทฺเทน วาจฺเจ สติ อยเมกพฺยติเรโก นาม.

แปลว่า: "เมื่อความเสมอกันถูกกล่าวไว้ด้วยศัพท์ อลังการนี้ชื่อว่า เอกพยติเรกะ เพราะกล่าวความเสมอกันแห่งวัตถุทั้งสองที่พึงกล่าวแล้วได้กระทำอรรถของบทว่า ชิน ให้ต่างกับสาครด้วยการกล่าวความพิเศษในอรรถของบทว่า ชิน อย่างเดียวว่า 'ด้วยสรีระเช่นนี้' ด้วยประโยค [หลัง]นี้"

คำว่า คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิคุณ มีรูปวิเคราะห์ว่า คมฺภีรสฺส ภาโว คมฺภีรตฺตํ, มหโต ภาโว มหตฺตํ, คมฺภีรตฺตญฺจ มหตฺตญฺจาติ คมฺภีรตฺตมหตฺตํ, คมฺภีรตฺตมหตฺตํ อาทิ ยสฺสาติ คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิ, คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิ จ โส คุโณ จาติ คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิคุโณ (คัมภีรัตต-

มหัตตาทิคุณะ หมายถึง คุณคือความลุ่มลึกและความยิ่งใหญ่เป็นต้น) อาทิ ศัพท์ในที่นี้หมายเอาคุณสมบัติมีความเกื้อกูลแก่ชาวโลกเป็นต้น

คำว่า มหตฺต สำเร็จรูปมาจาก มหนฺต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย ลบ นฺต ท้าย มหนฺต ศัพท์

ตัวอย่างบาลี

เธริยลาวณฺยคมฺภีร- อาทีหิ ตฺวํ สมุทฺทโต
คุเณหิ ตุลฺโยสิ เภโท ตุ วปุเนเวทิเสน เต.[๗๔]

แปลว่า: "พระองค์เสมอกับสาครโดยคุณสมบัติคือความมั่นคง ความน่าพึงใจ และความลุ่มลึกเป็นต้น แต่ต่างกันด้วยสรีระเช่นนี้ของพระองค์"

* * * * * * * *

วาจจอุภยพยติเรกะ

๒๔๖. มหาสตฺตา'ติคมฺภีรา สาคโร สุคโตปิ จ
สาคโรญฺชนสงฺกาโส ชิโน จามีกรชฺชุติ.

แปลว่า: "สาครและพระสุคตลุ่มลึกยิ่ง ชื่อว่ามหาสัตว์ สาครเหมือนยาแต้มตา พระชินเจ้างามดั่งทองจามีกร"

คาถานี้เป็นวาจจอุภยพยติเรกะ คือ กล่าวถึงวัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่ง ตามอุทาหรณ์ความท่อนต้นกล่าวถึงสาครและพระสุคตเสมอกัน กล่าวคือ สาครลุ่มลึกยากหยั่งถึง พระสุคตก็ทรงมีอัธยาศัยลุ่มลึก จึงลุ่มลึกเท่ากัน สาครได้ชื่อว่า มหาสัตว์ (มีสัตว์ใหญ่) เพราะเป็นที่อยู่แห่งสัตว์ใหญ่ เช่น ปลาติมิและปลาติมิงคละ เป็นต้น พระสุคตก็ได้ชื่อว่า มหาสัตว์ (ผู้มีภาวะของสัตบุรุษอันใหญ่หลวง = ผู้มีความเพียรชอบอันใหญ่หลวง) ความท่อนหลังจำแนกความต่างกันโดยยกทั้งสองฝ่ายขึ้นกล่าวว่า สาครเหมือนยาแต้มตา พระชินเจ้างามดั่งทองจามีกร ดังนั้น จึงเป็นวาจจอุภยพยติเรกะ

อนึ่ง แม้นิบาตที่แสดงอุปมาอันได้แก่ อิว และ วิย เป็นต้น จะไม่มีในที่นี้ ก็จัดว่ามีศัพท์กล่าวถึงความเสมอกัน คือคำว่า อติคมฺภีรา (ลุ่มลึกยิ่ง) และ มหาสตฺตา (ชื่อว่า มหาสัตว์) ลงปฐมาวิภัตติเหมือน สาคโร สุคโต จึงเป็นการพรรณนาในลักษณะของรูปกะ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ปุพฺพทฺเธน ทฺวินฺนํ วตฺถูนํ สทิสตฺตํ วตฺวา อปรทฺเธน ตทุภยวตฺถุคตวิเสเสน เตสํ ทฺวินฺนมญฺญมญฺญโต วิเสสิตตฺตา สทิสตฺเต สทฺเทน วตฺตพฺเพ สติ อยํ อุภยพฺยติเรโก นาม.

แปลว่า: "ในที่นี้เมื่อควรกล่าวความเสมอกันด้วยศัพท์ อลังการนี้ชื่อว่าอุภยพยติเรกะ เพราะกล่าวความเสมอกันแห่งวัตถุสองสิ่งด้วยครึ่งคาถาแรกแล้ว จำแนกวัตถุทั้งสองสิ่งนั้นจากกันและกันด้วยความพิเศษอันเป็นไปในวัตถุทั้งสองนั้นด้วยครึ่งคาถาหลัง"

คำว่า มหาสตฺต ตามนัยแรกหมายถึง มหาสมุทร มาจาก มหนฺต ศัพท์ + สตฺต ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต สตฺตา ยตฺถาติ มหาสตฺโต (มหาสัตตะ คือ มีสัตว์ใหญ่)

คำนี้ตามนัยหลังหมายถึง พระสุคต มาจาก มหนฺต ศัพท์ + สนฺต ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย แปลง สนฺต เป็น ส มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตสฺส ภาโว สตฺตํ, มหนฺตํ สตฺตํ ยสฺสาติ มหาสตฺโต (มหาสัตตะ คือ ผู้มีภาวะของสัตบุรุษอันใหญ่หลวง) ภาวะของสัตบุรุษอันใหญ่หลวง คือความเพียรชอบอันใหญ่หลวงหรือสัมมัปปธาน ๔ ข้อความนี้ปรากฏในฎีกาเก่า ส่วนฎีกาใหม่กล่าวว่า สตฺต มาจาก สมาน ศัพท์ + ตฺต ปัจจัย แปลง สมาน เป็น ส ตามนัยนี้ คำว่า มหาสตฺต แปลว่า “ผู้มีความเสมอกัน[ในโลกธรรม]อันประเสริฐ” มีรูปวิเคราะห์ว่า สมานสฺส ภาโว สตฺตํ, มหนฺตํ สตฺตํ ยสฺสาติ มหาสตฺโต (มหาสัตตะ คือ ผู้มีความเสมอกันอันประเสริฐ)

อญฺชน ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า “ยาแต้มตา” เป็นยาสำหรับทาขอบตาหรือย้อมขนตาทำจากเขม่าหรือผลพลวง หรือเป็นยาสำหรับหยอดตาทำจากผลพลวง มีผลทำให้ตาดำสนิทดูเป็นเงางาม มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตรว่า

> ยถา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปํ มณฺฑนวิภูสนฏฺฐานานุโยคํ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถิทํ. อุจฺฉาทนํ ปริมทฺทนํ นฺหาปนํ สมฺพาหนํ อาทาสํ อญฺชนํ มาลาวิเลปนํ มุขจุณฺณกํ มุขาเลปนํ หตฺถพนฺธํ สิขาพนฺธํ ทณฺฑํ นาฬิกํ อสึ ขคฺคํ ฉตฺตํ จิตฺรุปาหนํ อุณฺหีสํ มณึ วาลวีชนึ โอทาตานิ วตฺถานิ ทีฆทสานิ อิติ วา. อิติ เอวรูปา มณฺฑนวิภูสนฏฺฐานานุโยคา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ.[๗๕]
>
> แปลว่า: “พระสมณโคดมทรงเว้นจากการประกอบการประดับตกแต่งร่างกายอันเป็นฐานแห่งการแต่งตัว เช่นอย่างที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางคนฉันโภชนะที่บริจาคด้วยศรัทธาแล้ว ยังขวนขวายประกอบการประดับตกแต่งร่างกายอันเป็นฐานแห่งการแต่งตัวเช่นนี้ คือ อบตัว ไคลอวัยวะ อาบน้ำหอม นวด ส่องกระจก แต้มตา ทัดดอกไม้ ประเทืองผิว

ผัดหน้า ทาปาก ประดับข้อมือ สวมเกี้ยว ใช้ไม้เท้า ใช้กลักยา ใช้ดาบ ใช้ขรรค์ ใช้ร่ม สวมรองเท้า ประดับวิจิตร ติดกรอบหน้า ปักปิ่น ใช้พัดวาลวีชนี นุ่งห่มผ้าขาว นุ่งห่มผ้ามีชาย”

คำว่า อติคมฺภีร มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสเยน คมฺภีรา อติคมฺภีรา (อติคัมภีระ คือ ลุ่มลึกยิ่ง)

คำว่า อญฺชนสงฺกาส มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺชเนน สงฺกาโส อญฺชนสงฺกาโส (อัญชนสังกาสะ คือ เหมือนยาแต้มตา)

คำว่า จามีกรชุชุติ มีรูปวิเคราะห์ว่า จามีกรสฺส อิว ชุติ อสฺสาติ จามีกรชุชุติ (จามีกรัชชุติ คือ มีความงามดั่งทองจามีกร)

ตัวอย่างบาลี

อภินฺนเวลา คมฺภีรา	อมฺพุราสิ ภวํ อปิ
เอโส อญฺชนสงฺกาโส	ตฺวนฺตุ จามีกรชุชุติ.[๗๖]

แปลว่า: “สาครและพระองค์ไม่ล่วงขอบเขต ลุ่มลึก สาครนี้เหมือนยาแต้มตา ส่วนพระองค์งามดั่งทองจามีกร”

* * * * * * * *

คัมมเอกพยติเรกะ

๒๔๗. น สนฺตาปาปหํ เนวิจฺ- ฉิตทํ มิคโลจนํ
มุนินฺท นยนทฺวนฺทํ ตว ตคฺคุณภูสิตํ.

แปลว่า: "ดวงตามฤคมิได้ขจัดความเร่าร้อน มิได้อำนวยผลที่ชาวโลกปรารถนา ข้าแต่พระจอมมุนี พระเนตรทั้งคู่ของพระองค์ประดับด้วยพระคุณนั้น"

คาถานี้เป็นคัมมเอกพยติเรกะ คือ อนุมานรู้วัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกสิ่งเดียว พึงพิเคราะห์ดังนี้ ในคาถานี้ยกเอาวัตถุทั้งสองอย่างคือดวงตามฤคและพระเนตรคู่มาเปรียบกัน การเปรียบนั้นมิได้มีศัพท์ที่ระบุไว้ชัดเจนคือทางวัตถุเป็นอุปมายกขึ้นกล่าวในทางปฏิเสธอีกด้วย แต่ในทางความก็บ่งชัดโดยอ้อมว่าดวงตามฤคเปรียบได้กับพระเนตรยุคลของพระพุทธองค์โดยความยาวและความกว้างเป็นต้น เมื่อท่านกล่าวถึงความเสมอกันแห่งวัตถุทั้งสองสิ่งนี้แล้ว ก็กล่าวถึงความต่างกันของพระเนตรคู่ไว้ฝ่ายเดียว มิได้กล่าวถึงดวงตามฤคแต่อย่างใด คาถานี้จึงเป็นคัมมเอกพยติเรกะ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อิห สนฺตาปาปหนนาทีนํ ปฏิเสธทฺวาเรน อุปมาโนปเมยฺยภูตอุภยโลจนสงฺขาตวตฺถูนํ ทีฆปุถุลตาทิสทิสธมฺมํ สามตฺถิเยน ปกาเสตฺวา อปรทฺเธน สนฺตาปาปหนนาทิคุณเหตุ ชินนยนานํ วิสุํ กตตฺตา สทิสตฺเต คมฺมมาเน อยเมกพฺยติเรโก นาม.

แปลว่า: "ในคาถานี้ เมื่ออนุมานรู้ความเสมอกันอยู่ อลังการนี้ชื่อว่าเอกพยติเรกะ เพราะแสดงสภาพเสมอกันคือความยาวและกว้างเป็นต้นของวัตถุคือพระเนตรคู่ที่เป็นอุปมานะและอุปไมยโดยมีการปฏิเสธการขจัดความเร่าร้อนเป็นต้นเป็นหลัก แล้วจำแนกพระเนตรของพระชินเจ้าไว้โดยเฉพาะ เพราะเหตุคือคุณสมบัติมีการขจัดความเร่าร้อนเป็นต้นด้วยครึ่งคาถาหลัง"

คำว่า สนฺตาปาปห สำเร็จรูปมาจาก สนฺตาป บทหน้า + อป บทหน้า + หน ธาตุ (หึสาคตีสุ = เบียดเบียน ไป) + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตาปํ อปหนตีติ สนฺตาปาปหํ (สันตาปาปหะ คือ ขจัดความเร่าร้อน)

คำว่า อิจฺฉิตท สำเร็จรูปมาจาก อิจฺฉิต บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อิจฺฉิตํ ททาตีติ อิจฺฉิตทํ (อิจฉิตทะ คือ ให้ผลที่ชาวโลกปรารถนา)

คำว่า ตคฺคุณภูสิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เต จ เต คุณา จาติ ตคฺคุณา, ตคฺคุเณหิ ภูสิตํ ตคฺคุณภูสิตํ (ตัคคุณภูสิตตะ คือ ประดับแล้วด้วยคุณสมบัตินั้น)

ตัวอย่างบาลี

อภูวิลาส'มฺผุฏฺฐ- มทราคํ มิคิกฺขณํ

อิทนฺตุ นยนทฺวนฺทํ ตว ตคฺคุณภูสิตํ.[๗๗]

แปลว่า: "ดวงตามฤคมิได้งามด้วยคิ้ว ไม่แดงระเรื่อด้วยการดื่มสุรา แต่นัยน์เนตรคู่ของท่านประดับด้วยคุณเหล่านั้น"

* * * * * * * *

คัมมอุภยพยติเรกะ

๒๔๘. มุนินฺทานน'มฺมฺโพช- เมสํ นานตฺต'มีทิสํ
สุวุตฺตามตสนฺทายิ วทนํ เน'ทิสมฺพุชํ.

แปลว่า: "ความต่างกันแห่งพระโอษฐ์ของพระจอมมุนีและดอกบัวเหล่านั้นเป็นเช่นนี้ พระโอษฐ์อำนวยอมฤตที่ตรัสไว้ดีแล้ว ดอกบัวมิได้เป็นเช่นนี้"

คาถานี้เป็นคัมมอุภยพยติเรกะ คือ อนุมานรู้วัตถุสองสิ่งที่เสมอกันแล้วจำแนกทั้งสองสิ่ง พึงพิเคราะห์ดังนี้ ในคาถานี้ยกพระโอษฐ์กับดอกบัวว่าเป็นสิ่งเสมอกัน แต่ไม่มีคำระบุอุปมา รู้ได้ด้วยความของพากย์ที่กล่าวว่า ความต่างกันแห่งพระโอษฐ์ของพระจอมมุนีและดอกบัวเป็นเช่นนี้ (เอสํ นานตฺตมีทิสํ) คำดังกล่าวนี้ชี้ให้เห็นว่าพระโอษฐ์เหมือนกับดอกบัวโดยมีกลิ่นหอมและความงามเป็นต้นเสมอกัน ครั้นกล่าวถึงความเสมอกันของวัตถุทั้งสองสิ่งนี้แล้ว ท่านได้กล่าวถึงความต่างกันไว้ทั้งสองฝ่าย คือ พระโอษฐ์อำนวยอมฤตซึ่งหมายถึงพระสัทธรรมที่ตรัสไว้ดีแล้ว แต่ดอกปทุมหาเป็นเช่นนั้นไม่ คาถานี้จึงเป็นคัมมอุภยพยติเรกะ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอสํ นานตฺตมีทิสนฺติ วจเนน สุคนฺธกนฺติมตฺตาทีหิ คุเณหิ ทฺวินฺนมฺปิ เภโท นตฺถีติ คมฺมมานตฺตา ตํ ปกาเสตฺวา อปรทฺเธน วทนโต อมฺพุชสฺส อมฺพุชโต วทนสฺส วิสุํ กตตฺตา สทิสตฺเต คมฺมมาเน อยมฺภยพฺยติเรโก นาม.

แปลว่า: "เมื่ออนุมานรู้ความเสมอกันอยู่ อลังการนี้ชื่อว่า อุภยพยติเรกะ เพราะแสดงความไม่มีความต่างกันนั้น เนื่องจากรู้ได้ว่าความต่างกันแม้แห่งวัตถุทั้งสองย่อมไม่มีด้วยคุณสมบัติคือกลิ่นหอมและความงามเป็นต้น ด้วยคำว่า เอสํ นานตฺตมีทิสํ แล้วจำแนกดอกบัวจากพระโอษฐ์และพระโอษฐ์จากดอกบัวไว้โดยเฉพาะด้วยครึ่งคาถาหลัง"

คำว่า นานตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า นานา ภาโว นานตฺตํ (นานัตตะ คือ ความเป็นต่างกัน, ความต่างกัน)

คำว่า สุวุตฺตามตสนฺทายิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธุ วุตฺตํ สุวุตฺตํ, สุวุตฺตเมว อมตํ สุวุตฺตามตํ, สุวุตฺตามตํ สมฺมา เทติ สีเลนาติ สุวุตฺตามตสนฺทายิ (สุวุตตามตสันทายิ คือ อำนวยอมฤตที่ตรัสไว้ดีแล้ว)

คำว่า สนฺทายิ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + ณี ปัจจัย

คำว่า มุนินฺทานนมมฺโภชเมสํ ตัดบทเป็น มุนินฺท + อานนํ + อมฺโภชํ + เอสํ

คำว่า เนทิสมฺพุชํ ตัดบทเป็น น + เอทิสํ + อมฺพุชํ

ตัวอย่างบาลี

ตฺวํมุขํ กมลญฺเจติ ทุวินฺนํ อมุสํ ภิทา
กมลํ ชลสํโรหิ ตฺวํมุขํ ตวมุปสฺสยํ.[๗๘]

แปลว่า: “ความต่างกันแห่งทั้งสองสิ่งเหล่านั้นคือวงพักตร์และดอกบัวคือดอกบัวเกิดในน้ำ วงพักตร์ของท่านอาศัยท่าน”

* * * * * * * *

วิภาวนา

๒๔๙. ปสิทฺธํ การณํ ยตฺถ นิวตฺเตตฺวาญฺญการณํ
สาภาวิกตฺต'มถ วา วิภาพฺยํ สา วิภาวนา.

แปลว่า: "กวีได้ปฏิเสธเหตุที่ประจักษ์แล้วพึงแสดงเหตุอื่น[ที่ไม่ประจักษ์] หรือแสดงความเกิดขึ้นโดยสภาวะปกติในอลังการใด อลังการนั้น ชื่อว่า วิภาวนา"

คาถานี้แสดงเรื่องวิภาวนาลังการ คือ การแสดงเหตุอื่นจากเหตุที่ประจักษ์ชัด หมายความว่า ความข้อใดที่จะรู้ได้ด้วยเหตุที่ประจักษ์แก่ชาวโลกทั่วไป ท่านผู้แต่งได้ปฏิเสธเหตุนั้น แล้วแสดงเหตุอื่นที่ไม่ประจักษ์แทน หรือแสดงผลคือความเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่การแสดงเช่นนั้นกลับทำให้ความข้อนั้นชัดเจนขึ้น การแต่งความข้อนั้นด้วยวิธีนี้ เรียกว่า วิภาวนา มี ๒ อย่าง คือ

๑. การณันตรวิภาวนา แสดงเหตุอื่น
๒. สาภาวิกัตตวิภาวนา แสดงความเกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ

คำว่า วิภาวนา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภาวียติ อญฺญการณํ สาภาวิกตฺตํ วา เอติสฺสนฺติ วิภาวนา (อลังการเป็นที่แสดงเหตุอื่นหรือความเกิดขึ้นโดยสภาวะปกติ ชื่อว่า วิภาวนา) บทนี้มีรูปวิเคราะห์เป็นอธิกรณสาธนะตามคำว่า ยตฺถ วิภาพฺยํ (พึงแสดงในอลังการใด) ของคาถานี้ อีกนัยหนึ่ง เป็นกรณสาธนะมีรูปวิเคราะห์ว่า วิภาวียติ อญฺญการณํ สาภาวิกตฺตํ วา เอตายาติ วิภาวนา (อลังการเป็นเครื่องแสดงเหตุอื่นหรือความเกิดขึ้นโดยสภาวะปกติ ชื่อว่า วิภาวนา) รูปวิเคราะห์ทั้งสองอย่างนี้ปรากฏในฎีกาใหม่

คำว่า อญฺญการณ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญญฺจ ตํ การณญฺจาติ อญฺญการณํ (อัญญ-การณะ คือ เหตุอื่น)

คำว่า สาภาวิกตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส ภาโว สภาโว, สภาเวน สมฺภูตํ สาภาวิกํ, สาภาวิกสฺส ภาโว สาภาวิกตฺตํ (สาภาวิกัตตะ คือ ความเกิดขึ้นโดยสภาวะปกติ)

คำว่า นิวตฺเตตฺวา สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + วตฺ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) +

เณ การิตปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย

คำว่า วิภาพฺยํ สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ภู ธาตุ (สตฺตายํ = มี เป็น) + เณ การิตปัจจัย + ณฺย ปัจจัย

คำว่า วิภาวนา สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ภู ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ยุ ปัจจัย

* * * * * * * *

การณันตรวิภาวนา

๒๕๐. อนญฺชิตา'สิตํ เนตฺตํ อธโร'รญฺชิตา'รุโณ
สมานตา ภมุ จายํ ชินา'นาวญฺฉิตา ตว.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินเจ้า พระเนตรของพระองค์ดำขลับมิใช่หยอดยา ริมพระโอษฐ์แดงเรื่อมิใช่ย้อมสี และพระขนงก็โก่งงามมิใช่ดัดไว้"

เหตุโดยตรงที่ชาวโลกเข้าใจกัน คือ นัยน์ตาต้องหยอดจึงจะดำ ริมฝีปากต้องย้อมด้วยครั่งหรือสีทาปากจึงจะแดงเรื่อ คิ้วต้องดัดจึงจะโก่งงามเหมือนพระจันทร์ในวันขึ้น ๓ ค่ำ แต่ในที่นี้ปฏิเสธเหตุนั้นๆ ทั้งหมด คือไม่ต้องหยอดยาก็ดำ ไม่ต้องย้อมก็แดง ไม่ต้องดัดก็โก่ง เป็นอันประกาศโดยปริยายว่า ความดำแห่งนัยน์ตา ความแดงแห่งริมฝีปาก ความโก่งแห่งคิ้วได้มาจากเหตุอื่นคือกุศลกรรมที่สร้างสมไว้ในชาติก่อน การแสดงโดยปริยายนี้เป็นที่อนุมานรู้ได้ของคนทั่วไป เพราะตามคำสอนในศาสนาพุทธ ผลทุกอย่างย่อมเกิดมาจากเหตุเสมอ คาถานี้จึงเป็นการณันตรวิภาวนา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ นยนอธรภมูนํ กณฺหรตฺตกุฏิลคุณสาธเน โลกปฺปสิทฺธานิ อญฺชนาทีนิ การณานิ ปฏิเสเธตฺวา เนตฺตาทีนํ อสิตาทิภาวกถเนเนว การณวินิมุตฺตสฺส การิยสฺส โลเก อวิชฺชมานตฺตา อตฺถปฺปกรณาทินา อสิตาทิภาวสฺส การณํ นาม ปุพฺพชาติยํ สิทฺธกุสลกมฺมเมวาติ ปตีย-มานตฺตา อยํ การณนฺตรวิภาวนา นาม.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า การณันตรวิภาวนา เพราะปฏิเสธเหตุมีการหยอดยาเป็นต้นที่ประจักษ์ในโลกในการให้สำเร็จคุณสมบัติที่ดำ แดง และโก่งของดวงตา ริมฝีปาก และคิ้ว แล้วเป็นที่เข้าใจตามความและฐานะเป็นต้นด้วยการกล่าวความดำเป็นต้นของดวงตาเป็นต้นนั่นเองว่า ธรรมดาว่าเหตุของความดำเป็นต้นเป็นกุศลกรรมที่ปรากฏแล้วในชาติก่อน เพราะผลที่พ้นจากเหตุไม่มีในโลก"

คำว่า อณฺชิต สำเร็จรูปมาจาก อณฺช ธาตุ (มกฺขเน = ทา, หยอด) + ต ปัจจัย คำว่า อนณฺชิต มีรูปวิเคราะห์ว่า น อณฺชิตํ อนณฺชิตํ (อนัญชิตะ คือ ไม่หยอดยา)

คำว่า รณฺชิต สำเร็จรูปมาจาก รนฺช ธาตุ (ราเค = ย้อม) + ต ปัจจัย คำว่า อรณฺชิต มีรูปวิเคราะห์ว่า น รณฺชิโต อรณฺชิโต (อรัญชิตะ คือ ไม่ย้อม)

คำว่า อาวณฺฉิต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + อณฺฉ ธาตุ (อายาเม = ดัด, ดึง) + ต ปัจจัย คำว่า อนาวณฺฉิต มีรูปวิเคราะห์ว่า น อาวณฺฉิตา อนาวณฺฉิตา (อนาวัญฉิตะ คือ ไม่ดัด)

คำว่า สมานต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + นมุ ธาตุ (นมเน = น้อม) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สํ สมฺมา อานตา สมานตา (สมานตะ คือ น้อมมาด้วยดี)

คำว่า อนณฺชิตาสิตํ ตัดบทเป็น น + อณฺชิตํ + อสิตํ

คำว่า อธโรรณฺชิตารุโณ ตัดบทเป็น อธโร + อรณฺชิโต + อรุโณ

คำว่า ชินานาวณฺฉิตา ตัดบทเป็น ชิน + น + อาวณฺฉิตา

ตัวอย่างบาลี

อปีตมตฺตกาทมฺพํ อสํมฏฺฐามลามฺพรํ
อปสาทิตสุทฺธมฺพุ โลโก อาสิ มโนหรํ.[๗๙]

แปลว่า: “โลกนี้มีห่านไม่ดื่มสุราก็เมา ท้องฟ้าไม่เช็ดถูก็ใสสะอาด น้ำไม่กรองก็บริสุทธิ์ น่าพึงใจ”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ปฏิเสธเหตุอื่น คือการดื่มสุรา การเช็ดถู และการไม่ได้กรองน้ำ แล้วแสดงเหตุอื่นโดยปริยายคือฤดูสารท (ฤดูใบไม้ร่วง) จึงประดับด้วยวิภาวนาลังการ การณันตรวิภาวนา

* * * * * * * *

สาภาวิกัตตวิภาวนา

๒๕๑. น โหติ ขลุ ทุชฺชนฺย- มปิ ทุชฺชนสงฺคเม
สภาวนิมฺมลตเร สาธุชนฺตูน เจตสิ.

แปลว่า: “ถึงจะมีการคบหากับทรชน ความเป็นทรชนก็มิได้มีในใจของบรรดาสาธุชน ซึ่งมีสภาพไร้มลทินเป็นแน่”

เหตุที่จะให้สำเร็จความปราศจากมลทินแห่งจิต คือโยนิโสมนสิการ (การใส่ใจโดยแยบคาย) เมื่อมีโยนิโสมนสิการ กุศลจิตย่อมเกิดขึ้น อกุศลจิตจะเกิดขึ้นไม่ได้ สมจริงดังพระพุทธวจนะว่า

เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา กุสลา กุสลภาคิยา กุสลปกฺขิกา, สพฺเพ เต โยนิโสมนสิการมูลกา โยนิโสมนสิการสโมสรณา. โยนิโสมนสิกาโร เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายติ.[๙๐]

แปลว่า: “ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอันเป็นกุศล เป็นส่วนแห่งกุศล เป็นฝักฝ่ายแห่งกุศล มีอยู่ ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดมีโยนิโส-มนสิการเป็นมูลเหตุ ประชุมลงในโยนิโสมนสิการ โยนิโสมนสิการ ย่อมปรากฏว่าเป็นเลิศในธรรมเหล่านั้น”

แม้โยนิโสมนสิการนั้นก็เกิดจากเหตุอื่นต่อมาตามลำดับ คือ การตั้งตนไว้ชอบ (อตฺตสมฺมาปณิธิ) การฟังธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน) การคบหาสัตบุรุษ (สปฺปุริสูปนิสฺสย) การอยู่ในสถานที่เหมาะสม (ปติรูปเทสวาส) และการทำบุญไว้แต่ปางก่อน (ปุพฺเพกตปุญฺญตา) ในที่นี้ท่านปฏิเสธเหตุทั้งหมดแล้วกล่าวแต่ผลคือมีสภาพปราศจากมลทิน หมายความว่า ใจของบรรดาสาธุชนคงที่ดีแล้ว ถึงจะคบหาสมาคมกับทรชน ความเป็นทรชนก็ไม่มีในใจ ความข้อนี้แจ่มแจ้งด้วยผลอันเกิดเองตามธรรมชาติ คาถานี้จึงเป็นสาภาวิกัตตวิภาวนา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อิห จิตฺตนิมฺมลเหตุภูตานํ โยนิโสมนสิการาทีนํ วิชฺชมานตฺเตปิ

โลเกน ตํ การณํ อนเปกฺขิตฺวา อญฺญมฺปิ ปสิทฺธการณํ จิตฺตนิมฺมลการณ-มทิสฺวา สภาวสิทฺธํ นิมฺมลนฺติ โวหริยมานตฺตา เตเนว โลกโวหารานุ-สาเรน สภาวนิมฺมลตเรติ สพฺพากาเรน การณํ ปฏิเสธํ กตฺวา สภาว-สิทฺธนิมฺมลตฺตสงฺขาตผลสฺส ปกาสิตตฺตา อยํ สาภาวิกผลวิภาวนา นาม.

แปลว่า: “อลังการนี้ชื่อว่า สาภาวิกผลวิภาวนา เพราะกระทำการปฏิเสธเหตุโดยสิ้นเชิงว่า ‘อันปราศจากมลทินยิ่งตามสภาวะ’ แล้วแสดงผลคือความปราศจากมลทินอันสำเร็จตามสภาวะ เนื่องจากชาวโลกไม่มองหาเหตุนั้นแม้จะมีโยนิโสมนสิการเป็นต้นอันเป็นเหตุที่ทำให้จิตปราศจากมลทิน เมื่อไม่เห็นเหตุที่ทำให้จิตปราศจากมลทินอันประจักษ์ชัดอย่างอื่นก็กล่าวว่าจิตปราศจากมลทินสำเร็จแล้วตามสภาวะ”

คำว่า ทุชฺชนฺย สำเร็จรูปมาจาก ทุชฺชน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุชฺชนานํ ภาโว ทุชฺชนฺยํ (ทุชชันยะ คือ ความเป็นแห่งทรชน)

คำว่า สภาวนิมฺมลตร มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส ภาโว สภาโว, วิเสเสน นิมฺมลํ นิมฺมลตรํ, สภาเวน นิมฺมลตรํ สภาวนิมฺมลตรํ (สภาวนิมมลตระ คือ ปราศจากมลทินตามสภาวะโดยพิเศษ)

บาทคาถาว่า สาธุชนฺตูน เจตสิ มีรูปเดิมว่า สาธุชนฺตูนํ เจตสิ ลบนิคหิต เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (น เจต = ๑๒๑) เหมือนบาทคาถาว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนํ ที่มีรูป เดิมว่า อริยสจฺจานํ ทสฺสนํ

ตัวอย่างบาลี

อนญฺชิตา’สิตา ทิฏฺฐิ ภู อนาวญฺฉิตา’นตา
อรญฺชิตา’รุโณ จาย- มธโร ตว สุนฺทรี.[๙๑]

แปลว่า: “หญิงงามเอ๋ย ตาของเธอดำขลับมิใช่หยอดตา คิ้วโก่งงามมิ

ใช่ ดัดไว้ และริมฝีปากนี้ก็แดงเรื่อไม่ใช่ย้อมสี”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ จัดเป็นสาภาวิกัตตวิภาวนาตามมติของอลังการสันสกฤต โดยกล่าวปฏิเสธเหตุอื่นทั้งหมดแล้วแสดงผลที่เกิดขึ้นเองตามสภาวะ แต่คัมภีร์สุโพธาลังการถือว่าเป็นการณันตรวิภาวนา เพราะชาวพุทธเชื่อเรื่องกรรมนิยาม

* * * * * * * *

เหตุ

๒๕๒. ชนโก ญาปโก เจติ ทุวิธา เหตโว สิยุํ
ปฏิสงฺขรณํ เตสํ อลงฺการตโย'ทิตํ.

แปลว่า: "เหตุมี ๒ ประเภท คือ ชนกเหตุ และญาปกเหตุ การกล่าวเหตุเหล่านั้นเป็นพิเศษ ปรากฏแล้วโดยความเป็นอลังการ"

คาถานี้แสดงเรื่องเหตุอลังการ คือ การแสดงเหตุ ตามคาถาจำแนกไว้ ๒ ประเภท คือ

๑. ชนกเหตุ เหตุให้กำเนิด คือก่อให้เกิดสิ่งต่างๆ ตามสภาพ เช่น พีชโต องฺกุโร ชายติ (หน่อย่อมเกิดเพราะเมล็ด) เมล็ดเป็นเหตุ หน่อเป็นผล บทว่า พีชโต (เพราะเมล็ด) จึงชื่อว่า ชนกเหตุ

๒. ญาปกเหตุ เหตุบอกให้รู้ คือ ทำให้รู้สิ่งใดๆ ว่ามีอยู่ เช่น ธูมโต อคฺคิ อตฺถีติ ญายติ (ย่อมรู้ว่าไฟมีอยู่เพราะควัน) ควันเป็นเหตุให้รู้ว่าไฟมีอยู่ บทว่า ธูมโต (เพราะควัน) จึงชื่อว่า ญาปกเหตุ

การกล่าวถึงเหตุไว้โดยไม่ตกแต่งคำ เช่น หน่อย่อมเกิดเพราะเมล็ด รู้ว่าไฟมีอยู่เพราะควัน เป็นต้น ไม่จัดเป็นเหตุอลังการ แต่การแสดงสิ่งที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น หรือแสดงความไม่เกิดขึ้นแห่งสิ่งที่เคยเกิดมาแล้ว เป็นการแสดงเหตุโดยพิเศษ จัดเป็นเหตุอลังการ พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

สาลิองฺกุราทีนํ สาลิพีชาทโย วิย ชนฺยสฺส อจฺจนฺโตปการโก ชนกเหตุ นาม. วิชฺชมานอคฺคิอาทีนํ ธูมาทโย วิย กสฺสจิ วิชฺชมานตฺตญาปโก ญาปกเหตุ นาม.

แปลว่า: "เหตุที่เป็นอุปการะยิ่งแก่ผลเหมือนเมล็ดข้าวสาลีเป็นอุปการะยิ่งแก่หน่อข้าวสาลีเป็นต้น ชื่อว่า ชนกเหตุ ส่วนเหตุที่ให้รู้ความมีอยู่แห่งสิ่งใดๆ เหมือนควันไฟเป็นต้นให้รู้ไฟที่ปรากฏอยู่เป็นต้น ชื่อว่า

ญาปกเหตุ”

คำว่า อลงฺการตา มีรูปวิเคราะห์ว่า อลงฺการสฺส ภาโว อลงฺการตา (อลังการตา คือ ความเป็นแห่งอลังการ)

คำว่า อลงฺการตยา มีรูปเดิมมาจาก อลงฺการตาย ทำรัสสะ อา ใน ตา เป็น ต และทีฆะ อ ใน ย เป็น ยา เพื่อให้ต้องคณะฉันท์เป็น ช คณะ (ตโยทิ = ๑ ๒ ๑) การสลับเสียงในลักษณะเช่นนี้ปรากฏใช้ในวรรณกรรมบาลีทั่วไปเสมอ

คำว่า ชนก สำเร็จรูปมาจาก ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + เณ การิตปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย

คำว่า ญาปก สำเร็จรูปมาจาก ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ณาเป ปัจจัย + ณฺวุ ปัจจัย

คำว่า ปฏิสงฺขรณ สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + สํ บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ = กระทำ) + ยุ ปัจจัย

* * * * * * * *

เหตุมีจำนวนมาก

๒๕๓. ภาวาภาวกิจฺจวสา จิตฺตเหตุวสาปิ จ
เภทา'นนฺตา อิทํ เตสํ มุขมตฺตนิทสฺสนํ.

แปลว่า: "ประเภท[ของเหตุ] มีมากมาย โดยจำแนกตามกิริยาที่เกิดขึ้นและไม่เกิดขึ้น และโดยจำแนกตามเหตุอันวิจิตร ขอแสดงอุทาหรณ์ของเหตุเหล่านั้นพอเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้"

ประเภทของเหตุนั้น ยังจำแนกออกไปเป็นเหตุ ๓ อย่าง คือ

๑. ภาวกิจ เหตุกระทำกิริยาที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น

๒. อภาวกิจ เหตุกระทำกิริยาที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดไป

๓. จิตตเหตุ เหตุอันวิจิตรน่าอัศจรรย์

แม้จิตตเหตุก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่างคือ ยุตตการี กระทำด้วยความเหมาะ สม และอยุตตการี กระทำด้วยความไม่เหมาะสม นอกจากนี้ เหตุยังมีอีกหลายประการ อาทิเช่น สัมปาปกเหตุ คือเหตุทำให้บรรลุถึง สภาวญาปกเหตุ คือเหตุทำให้รู้สภาวะ การิยญาปกเหตุ คือเหตุทำให้รู้ผล เป็นต้น อุทาหรณ์ที่จะแสดงต่อไปนี้ ท่านกล่าวไว้พอเป็นแนวทางให้เข้าใจเหตุที่ยังเหลือเท่านั้น หมายความว่า ท่านไม่สามารถจะแสดงให้สิ้นสุดได้ ถึงกระนั้น เหตุประเภทอื่นที่ไม่ได้นำมากล่าวไว้ในคัมภีร์นี้ก็นับเข้าในเหตุทั้ง ๕ คือ ชนกเหตุ ญาปก-เหตุ ภาวกิจ อภาวกิจ และจิตตเหตุ

คำว่า ภาว สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ภวนํ ภาโว (ความเป็น, การเกิดขึ้น ชื่อว่า ภาวะ) ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า สตฺตา (ความมี, ความเป็น, การเกิดขึ้น)

คำว่า กิจฺจ สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ริจฺจ ปัจจัย ในที่นี้แปลว่า กิริยา, อาการ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า กฺริยา (กิริยา)

คำว่า ภาวาภาวกิจฺจวส มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว จ อภาโว จ ภาวาภาวา, ภาวา-ภาวาเยว กิจฺจานิ ภาวาภาวกิจฺจานิ, ภาวาภาวกิจฺจานํ วโส ภาวาภาวกิจฺจวโส (ภาวาภาว-

กิจจวสะ คือ ประเภทแห่งกิริยาที่เกิดขึ้นและไม่เกิดขึ้น)

คำว่า จิตฺตเหตุวส มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺตา จ เต เหตโว จาติ จิตฺตเหตโว, จิตฺต-เหตูนํ วโส จิตฺตเหตุวโส (จิตตเหตุวสะ คือ ประเภทแห่งเหตุอันวิจิตร)

ในคำว่า มุขมตฺตนิทสฺสน มุข ศัพท์ ใช้ในความหมายว่า "เหตุ, ช่องทาง" หมายถึงนัยที่จะทำให้เข้าใจเหตุอื่นที่ท่านไม่ได้กล่าวไว้ในที่นี้ โดยทั่วไปคำว่า มตฺต ใช้ในความหมาย ๒ อย่างคือ อวธารณะ (ห้าม = สักว่า, เพียง) และสามัญญะ (ทั่วไป) เมื่อคำนี้เข้าสมาสกับ มุข เป็นอวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส ใช้ในอรรถว่า อวธารณะ ถ้าเข้าสมาสเป็นวิเสสนุตตรบท กรรมธารยสมาส ก็มีอรรถว่า สามัญญะ ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ทั้งสองนัยว่า มุขเมว มตฺตํ มุขมตฺตํ (มุขมัตตะ คือ คำสักว่านัย) หรือ มุขญฺจ ตํ มตฺตญฺจาติ มุขมตฺตํ (มุขมัตตะ คือ นัยทั่วไป)

คำว่า มุขมตฺตนิทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า มุขมตฺตสฺส นิทสฺสนํ มุขมตฺตนิทสฺสนํ (มุขมัตตนิทัสสนะ คือ การแสดงคำสักว่านัย; การแสดงนัยทั่วไป)

* * * * * * * *

ภาวกิจ ชนกเหตุ

๒๕๔. ปรมตฺถปกาเสก- รสา สพฺพมโนหรา
มุนิโน เทสนา'ยํ เม กามํ โตเสติ มานสํ.
ภาวกิจฺโจ การกเหตุ.

แปลว่า: "พระธรรมเทศนาของพระมุนีนี้ มีกิจเดียวคือการแสดงปรมัตถ-ธรรม น้อมนำใจของชนทั้งปวง ย่อมยังใจของข้าพเจ้าให้ยินดีโดยแท้ [เหตุนี้]ชื่อว่า ชนกเหตุ ที่มีกิริยาการเกิดขึ้น"

กิริยาความยินดีที่เกิดขึ้นในกาลนี้เป็นภาวกิจ (กิริยาคือความปรากฏ) พระธรรม-เทศนาที่สร้างความยินดีอันไม่เคยมีให้มีขึ้น เป็นชนกเหตุ จึงรวมเป็นชื่อว่า ภาวกิจ ชนกเหตุ ดังนั้นคาถานี้จึงเป็นอุทาหรณ์ของภาวกิจ ชนกเหตุ (คำว่า ชนกเหตุ มีคำไวพจน์อื่นว่า การก-เหตุ)

อนึ่ง แม้บทเหตุที่ลงตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ หรือสัตตมีวิภัตติ จะไม่มีในที่นี้ แต่คำว่า โตเสติ (ให้ยินดี) ก็จัดเป็นคำแสดงเหตุเช่นกัน ทั้งนี้เพราะอรรถของการิตปัจจัย ใน โตเสติ ก็คืออรรถเหตุนั่นเอง

การกล่าวโดยสามัญทั่วไปโดยไม่มีบทวิเสสนะว่า อยํ เทสนา เม มานสํ โตเสติ (พระธรรมเทศนานี้ย่อมยังใจของข้าพเจ้าให้ยินดี) ไม่นับว่าเป็นเหตุอลังการเพราะไม่ได้ตกแต่งคำแต่อย่างใด เหตุอลังการในลักษณะนี้พึงมีบทวิเสสนะที่เหมาะสมมาตกแต่งคำซึ่งในที่นี้คือ คำว่า ปรมตฺถปกาเสกรสา (มีกิจเดียวคือการแสดงปรมัตถธรรม) บทวิเสสนะนี้ทำให้ผู้ฟังเข้าใจว่าพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ก่อให้เกิดความปีติยินดีได้ เพราะหลักธรรมในศาสนาอื่นกล่าวถึงบัญญัติเท่านั้น มีแต่หลักธรรมในศาสนาพุทธแสดงปรมัตถธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป และนิพพาน

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

พุทฺธสฺส ธมฺมเทสนา ปุพฺเพ อวิชฺชมานสฺส สนฺโตสสฺส สตฺตา-

สงฺขาตสมุปฺปาทํ กโรตีติ การกเหตุ นาม โหติ. สา จ เทสนา มานสํ โตเสตีติ เอตฺตเกน อทสฺเสตฺวา ปรมตฺถปกาเสกรสาติ สวิเสสนํ กตฺวา วุตฺตตฺตา อลงฺกาโรติ อภิมตา.

แปลว่า: "พระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าย่อมกระทำความเกิดขึ้นกล่าวคือความอุบัติแห่งความยินดีที่ไม่ปรากฏในกาลก่อน ดังนั้นจึงชื่อว่า ชนกเหตุ อนึ่ง พระเทศนานั้นพึงทราบว่าเป็นอลังการ เพราะไม่แสดงด้วยคำเพียงเท่านี้ว่า 'ยังใจให้ยินดี' แต่กล่าวกระทำให้พิเศษว่า 'มีกิจเดียวคือการแสดงปรมัตถธรรม'"

คำว่า ปรมตฺถปกาเสกรสา มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก จ โส รโส จาติ เอกรโส, ปรมตฺถปกาโสเยว เอกรโส อสฺสาติ ปรมตฺถปกาเสกรสา (ปรมัตถปกาเสกรสา หมายถึง มีกิจเดียวคือการแสดงปรมัตถธรรม)

คำว่า ภาวกิจฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว กิจฺจํ อสฺสาติ ภาวกิจฺโจ (เหตุที่มีกิริยาคือการเกิดขึ้น ชื่อว่า ภาวกิจ) โดยทั่วไป กิจฺจ ใช้ในความหมายว่า "หน้าที่, กิจ" โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า กาตพฺพนฺติ กิจฺจํ (กิจจะ คือ สิ่งที่พึงกระทำ) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "การกระทำ, กิริยา" โดยมีรูปวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะว่า กาตพฺพํ กิจฺจํ (กิจจะ คือ การกระทำ, กิริยา)

ตัวอย่างบาลี

อยํ ธุตปริณต- จนฺทนทุมปลฺลโว
อุปฺปาทยติ สพฺพสฺส ปีตึ มลยมารุโต.[๘๒]

แปลว่า: "ลมจากเทือกเขามลัยที่พัดยอดอ่อนแห่งไม้จันทน์ให้หวั่นไหวนี้ ย่อมยังความปีติโสมนัสให้บังเกิดแก่ชนทั้งปวง"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวถึงการก่อให้เกิดความปีติโสมนัสที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงประดับด้วยเหตุอลังการ ภาวกิจ ชนกเหตุ

อภาววกิจ ชนกเหตุ

๒๕๕. ธีเรหิ สห สํวาสา สทฺธมฺมสฺสาภิโยคโต
นิคฺคเหนินฺทฺริยานญฺจ ทุกฺขสฺสุปสโม สิยา.
อภาวกิจฺโจ การกเหตุ.

แปลว่า: “ความสงบแห่งทุกข์พึงมี เพราะการอยู่ร่วมกับธีรชนทั้งหลาย การศึกษาพระสัทธรรม และการข่มอินทรีย์ [เหตุนี้]ชื่อว่า ชนกเหตุ ที่ไม่มีกิริยาการเกิดขึ้นปรากฏ”

กิริยาความสงบแห่งทุกข์คือรูปนามขันธ์ห้า หาใช่ปรากฏเป็นรูปร่างสัณฐานไม่ กิริยาดังกล่าวจึงชื่อว่า อภาวกิจ (กิริยาคือความไม่ปรากฏ) อนึ่ง กิริยานี้ทำให้เกิดภาวะที่ไม่ปรากฏแห่งทุกข์ จึงชื่อว่า ชนกเหตุ คำว่า ธีเรหิ สห สํวาสา (เพราะการอยู่ร่วมกับธีรชนทั้งหลาย) สทฺธมฺมสฺสาภิโยคโต (เพราะการศึกษาพระสัทธรรม) อินฺทฺริยานํ นิคฺคเหน (เพราะการข่มอินทรีย์) ทำหน้าที่ตกแต่งคำในที่นี้ เพราะลำพังการกล่าวว่า ทุกฺขสฺสุปสโม สิยา (ความสงบแห่งทุกข์พึงมี) ยังไม่ใช่อลังการเนื่องจากขาดบริบทที่ทำหน้าที่ขยายเนื้อความให้กระจ่างชัดเจน

สรุปความว่า เหตุอลังการไม่ใช่บทแสดงเหตุในคาถา แต่เป็นบทที่ลงการิตปัจจัย เหมือนคำว่า โตเสติ (ย่อมให้ยินดี) หรือเป็นบทนามธรรมดา เหมือนคำว่า อุปสโม (ความสงบ) คำเหล่านี้กล่าวถึงข้อความที่ทำให้เกิดผลอย่างใดอย่างหนึ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น หรือกล่าวถึงข้อความที่ทำให้เกิดผลคือความไม่มีของสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า อภาวกิจฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า อภาโว กิจฺจํ อสฺสาติ อภาวกิจฺโจ (เหตุที่มีกิริยาคือความไม่ปรากฏ ชื่อว่า อภาวกิจ)

คำว่า อภิโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิณฺหโส โยโค อภิโยโค (อภิโยคะ คือ การศึกษาเป็นนิตย์)

คำว่า การกเหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า การโก จ โส เหตุ จาติ การกเหตุ (การกเหตุ คือ เหตุกระทำ) ชนกเหตุ หรือ การกเหตุ ในเหตุอลังการนี้ มีความหมายว่า เหตุที่ก่อให้

เกิดผลซึ่งยังไม่เกิดขึ้น หรือก่อให้เกิดผล คือความไม่มีแห่งสิ่งที่เกิดขึ้นแล้ว

คำว่า อภิโยค มักใช้ในความหมายว่า "ความเพียร" แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "ศึกษา" หมายถึงศึกษาด้วยการเรียนรู้และปฏิบัติตามที่ได้เรียนรู้มาแล้วในปริยัติ ปฏิบัติ และปฏิเวธ ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า อภฺยาเสน (ด้วยการศึกษา)

ตัวอย่างบาลี

จนฺทนารญฺญมาธูย ผุตฺวา มลยนิชฺฌเร
ปถิกาน'มภาวาย ปวโน'ย'มุปฏฺฐิโต.[๘๓]

แปลว่า: "ลม[หอม]นี้พัดป่าจันทน์แล้ว กระทบน้ำตกจากเทือกเขามลัย
ปรากฏแล้วเพื่อความเสื่อมสูญแห่งคนเดินทาง"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้หมายความว่า ลมหอมที่พัดผ่านป่าไม้จันทน์ กระทบน้ำตกจากเทือกเขามลัย ย่อมพัดโชยกลิ่นหอมแก่คนเดินทางจนพวกเขาคิดถึงเมียรัก ทำให้ไม่อาจหักใจเดินทางได้ต้องกลับไปบ้านของตน ลมดังกล่าวทำให้ปรากฏความไม่มีแห่งคนเดินทาง คาถานี้จึงประดับด้วยเหตุอลังการ อภาวกิจ ชนกเหตุ

คตทฺธิโน วิโสกสฺส วิปฺปมุตฺตสฺส สพฺพธิ
สพฺพคนฺถปฺปหีนสฺส ปริฬาโห น วิชฺชติ.[๘๔]

แปลว่า: "ผู้เดินถึงจุดหมายปลายทางแล้ว วิมุติหลุดพ้นโดยประการ
ทั้งปวง หมดโศก หมดเครื่องพัวพันแล้ว ความร้อนใจย่อมหมดไป"

ความสงบแห่งความเร่าร้อนดังคำที่กล่าวว่า ปริฬาโห น วิชฺชติ (ความร้อนใจย่อมหมดไป) เป็นความดับสงบแห่งความร้อนใจ กิริยาดังกล่าวชื่อว่า อภาวกิจ (กิริยาคือความไม่ปรากฏ) อนึ่ง กิริยานี้ทำให้เกิดภาวะที่ไม่มีความร้อนใจอีกต่อไป จึงชื่อว่า ชนกเหตุ (เหตุที่ก่อให้เกิดผล) ทั้งคำว่า คตทฺธิโน เป็นต้นก็แสดงคุณลักษณะของบุคคลผู้ไม่มีความเร่าร้อน จึงเป็นเครื่องตกแต่งคำว่า ปริฬาโห น วิชฺชติ ให้สมเหตุผล ดังนั้น คาถานี้จึงประดับด้วยเหตุอลังการ อภาวกิจ ชนกเหตุ

ภาวกิจ ญาปกเหตุ

๒๕๖. มุนินฺทจนฺทสํวาทิ- กนฺตภาโวปโสภินา
มุเขเนว สุโพธํ เต มนํ ปาปาภินิสฺสฏํ.
ภาวกิจฺโจ ญาปกเหตุ.

แปลว่า: “ข้าแต่พระจอมมุนี พระหทัยของพระองค์สลัดบาปแล้ว ข้อนี้รู้ได้ด้วยพระพักตร์ที่งดงามด้วยความงามดั่งดวงจันทร์ [เหตุนี้]ชื่อว่า ญาปกเหตุ ที่มีกิริยาการเกิดขึ้น”

ในคาถานี้ ความงดงามแห่งพระพักตร์ของพระพุทธองค์เป็นญาปกเหตุ คือบอกให้ทราบว่า พระหทัยต้องปราศจากบาปจึงผุดผ่องเช่นนั้น เหมือนคติของไทยว่า “ดวงหน้าเป็นกระจกถกดวงใจ” รวมความว่าพระพักตร์อันงดงามส่องถึงดวงพระทัยว่าปราศจากบาป เป็น ภาวกิจ ญาปกเหตุ หมายถึง เหตุให้รู้สภาพคือการรู้ได้ดีว่าพระหทัยสลัดบาปแล้ว และทำกิริยาการรู้ที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นแก่ผู้พบเห็นพระพักตร์นั้น

พึงสังเกตว่าในคาถานี้ไม่มีบทแสดงเหตุที่ลงตติยาวิภัตติ ปัญจมีวิภัตติ หรือสัตตมีวิภัตติ มีเพียงบทว่า มุเขน ที่ลงตติยาวิภัตติในกรณการก แม้ในคาถา ๒๕๔ ก็ไม่มีบทแสดงเหตุเช่นกัน ความจริงบทแสดงเหตุเหมือนในคาถา ๒๕๕ เป็นพลความในพากย์ ไม่ใช่ใจความ คำที่เป็นใจความในพากย์เท่านั้นจึงแสดงถึงเหตุอลังการได้ โดยมีบทเหตุหรือบทวิเสสนะเป็นต้นที่เหมาะสมมาอธิบายความให้กระจ่าง

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อิห มุขํ มนกนฺตภาวสมฺพนฺเธน สมนฺนาคตํ สยํ วิชฺชมานเมว กิเลสาปคมสฺส อวโพธสตฺตํ ญาเปตีติ ภาวกิจฺโจ ญาปกเหตุ นาม ชาโต.

แปลว่า: “ในคาถานี้ พระพักตร์ย่อมให้รู้สภาพคือความรู้การปราศจากกิเลสซึ่งมีอยู่เองอันประกอบด้วยความเกี่ยวเนื่องกับความงามแห่งใจ”

คำว่า จนฺทสํวาทิกนฺตภาโวปโสภี มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺเทน สํวาที จนฺทสํวาที,

จนฺทสํวาที จ โส กนฺตภาโว จาติ จนฺทสํวาทิกนฺตภาโว, อุปโสภา อสฺส อตฺถีติ อุปโสภิ, จนฺท-สํวาทิกนฺตภาเวน อุปโสภิ จนฺทสํวาทิกนฺตภาโวปโสภิ (จันทสังวาทิกันตภาโวปโสภิ คือ มีความงามด้วยความงามดั่งดวงจันทร์)

คำว่า ปาปาภินิสฺสฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเปหิ อภินิสฺสฏํ ปาปาภินิสฺสฏํ (ปาปาภิ-นิสสฏะ คือ สลัดแล้วจากบาป)

คำว่า อภินิสฺสฏ สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + นิ บทหน้า + สร ธาตุ (คติ-จินฺตาสุ = ไป, คิด) + ต ปัจจัย

ตัวอย่างบาลี

อวเธฺยหฺยินฺทุปาทานํ สาเธฺยหิ จนฺทนนฺพุนํ
เทโหสฺมาภิ สุโพธํ เต สยิ กามาตุรํ มโน.[๘๕]

แปลว่า: “แม่ศรีเรือนเอ๋ย จิตของเธอถูกกามรุมเร้าอยู่ รู้ได้ด้วยไออุ่นในร่างที่แสงจันทร์ไม่อาจจะดับได้ ทั้งน้ำผสมจุรณจันทน์ก็ไม่อาจบรรเทาได้”

* * * * * * * *

อยุตตการี จิตตเหตุ

๒๕๗. สาธุหตฺถารวินฺทานิ สงฺโกจยติ เต กถํ
มุนินฺท จรณทฺวนฺท- ราคพาลาตโป ผุสํ.
อยุตฺตการี จิตฺตเหตุ.

แปลว่า: “ข้าแต่พระจอมมุนี แสงอรุณคือสีแดงเรื่อแห่งพระบาทยุคลของพระองค์ ส่องต้องดอกปทุมคือกระพุ่มมือแห่งสาธุชน จะทำให้หุบเข้าได้ อย่างไรเล่า [เหตุนี้]ชื่อว่า อยุตตการี จิตตเหตุ”

ในคาถานี้ ท่านแสดงเหตุอันวิจิตร คือภาวะที่แสงอรุณคือสีแดงเรื่อแห่งพระบาทยุคลของพระพุทธองค์ เมื่อสาดส่องต้องดอกบัวคือกระพุ่มมือแล้ว ก็ทำให้หุบเข้าเอง แต่เป็นอยุตตการี คือ ไม่เข้ากับสภาพทั่วไป หมายความว่า ตามปกติแสงอรุณที่ส่องต้องดอกบัวแล้วย่อมจะทำให้แย้มบาน แต่ในที่นี้กล่าวสลับกับความเป็นจริง รวมเรียกว่า อยุตตการี จิตตเหตุ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

พาลาตโป นาม ปทุมวิกสนํ วินา สงฺโกจนํ น กโรติ. เอโส อาตโป อจฺฉริโย วิจิตฺโตติ คมฺยมานตฺตา อยุตฺตสงฺโกจสตฺตากรณโต อยํ อยุตฺตการี จิตฺตเหตุ นาม.

แปลว่า: “อลังการนี้ชื่อว่า อยุตตการี จิตตเหตุ เพราะกระทำสภาพคือการหุบที่ไม่เหมาะสมเพราะเข้าใจกันว่าแสงอาทิตย์อ่อน ย่อมไม่กระทำการหุบไม่ใช่การบานของดอกบัว แสงอาทิตย์คือพระบาทยุคลนี้เป็นของ วิจิตรน่าอัศจรรย์”

คำว่า อยุตฺตการี วิเคราะห์ว่า อยุตฺตํ กโรตีติ อยุตฺตการี (เหตุที่กระทำความไม่สมควร ชื่อว่า อยุตตการี)

คำว่า จิตฺตเหตุ มีวิเคราะห์ว่า จิตฺตญฺจ ตํ เหตุ จาติ จิตฺตเหตุ (เหตุอันวิจิตร ชื่อว่า จิตตเหตุ)

คำว่า สงฺโกจยติ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + กุจ (สงฺโกเจ = หุบ) + ณย การิต-

ปัจจัย + ติ วิภัตติ

คำว่า ผุสํ สำเร็จรูปมาจาก ผุส ธาตุ (สมฺผสฺเส = กระทบ) + อนฺต ปัจจัย + อ ปัจจัย

ตัวอย่างบาลี

รณฺณํ หตฺถารวินฺทานิ มกุลีกุรุเต กุโต
เทว เต จรณทฺวนฺท- รวิพาลาตโป ผุสํ.[๘๖]

แปลว่า: "ขอเดชะ แสงอาทิตย์อ่อนคือพระบาทยุคลของพระองค์ ส่องต้องดอกปทุมคือกระพุ่มหัตถ์แห่งกษัตริย์ทั้งหลายจะทำให้หุบเข้าอย่างไรเล่า"

* * * * * * * *

ยุตตการี จิตตเหตุ

๒๕๘. สงฺโกจยนฺติ ชนฺตูนํ ปาณิปงฺเกรุหานิ'ห
มุนินฺทจรณทฺวนฺท- นขจนฺทาน'มํสโว.
ยุตฺตการี จิตฺตเหตุ.

แปลว่า: "แสงจันทร์คือพระนขาในพระบาทยุคลของพระจอมมุนี ย่อมยังดอกบัวคือหัตถ์ของปวงชนในโลกนี้ให้หุบเข้า[เหตุนี้]ชื่อว่า ยุตตการี จิตตเหตุ"

แสงจันทร์ที่ส่องต้องดอกบัวในราตรี ย่อมทำให้ดอกบัวหุบเข้ามา การกล่าวว่าแสงจันทร์คือพระนขาในพระบาทยุคลยังดอกบัวคือหัตถ์ให้หุบเข้า จึงสมควร และการกล่าวเช่นนั้นก็เป็นเหตุอันวิจิตร รวมกันเข้าเป็นยุตตการี จิตตเหตุ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

> จนฺทกิรเณหิ กตฺตพฺพาย เอว ปทุมสงฺโกจสตฺตาย กตฺตา จ ปกติจนฺทกิรณกตฺตพฺพกิจฺจสฺส จนฺทมรีจิสมานอญฺญาทิฏฺฐปุพฺพวิจิตฺรอํสูหิ กตฺตา จ อยํ ยุตฺตการี จิตฺตเหตุ นาม.
>
> แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า ยุตตการี จิตตเหตุ เพราะกระทำสภาพหุบเข้าแห่งดอกบัวซึ่งแสงจันทร์ควรกระทำและกระทำหน้าที่ซึ่งแสงจันทร์ปกติพึงกระทำด้วยแสงวิจิตรอื่นที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนอันเสมอกับแสงจันทร์"

คำว่า ปาณิปงฺเกรุห มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาณโย จ เต ปงฺเกรุหานิ จาติ ปาณิปงฺเกรุหานิ (ปาณิปังเกรุหะ หมายถึง ดอกบัวคือหัตถ์)

คำว่า มุนินฺทจรณทวนฺทนขจนฺท มีวิเคราะห์ว่า มุนินฺทสฺส จรณทฺวนฺทํ มุนินฺทจรณทฺวนฺทํ, มุนินฺทจรณทฺวนฺเท นขา มุนินฺทจรณทฺวนฺทนขา, มุนินฺทจรณทฺวนฺทนขา เอว จนฺทา มุนินฺทจรณทฺวนฺทนขจนฺทา (มุนินทจรณทวันทนขจันทะ หมายถึง ดวงจันทร์คือพระนขาในพระบาทยุคลของพระจอมมุนี)

นข ศัพท์มีรูปเป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ในฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺมึ

นขานีติ จ เตเยว จนฺทาติ จ วากฺยํ ความจริงควรมีรูปว่า ตสฺมึ นขาติ จ จึงจะสอดคล้องกับรูปปุงลิงค์ว่า เตเยว ที่ท่านแสดงไว้ในประโยคต่อมาว่า เตเยว จนฺทาติ จ วากฺยํ

ตามปกติการเปรียบพระพุทธองค์หรือพระพุทธลักษณะอย่างใดอย่างหนึ่งเหมือนดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์ มักประกอบเป็นรูปเอกพจน์เพราะดวงอาทิตย์หรือดวงจันทร์มีดวงเดียวในแต่ละจักรวาล แต่ในคาถานี้ท่านใช้เป็นรูปพหูพจน์ในบาทที่ ๔ ว่า จนฺทานํ ใน จนฺทานํสโว (จนฺทานํ + อํสโว) ผู้แปลคิดว่าถ้าใช้เป็นรูปเอกพจน์ก็จะตรงตามลักษณะที่ใช้โดยทั่วไป คือมีรูปว่า นขจนฺทิมโต ปภา ก็จะไม่ต้องโลกวิโรธิโทษคือโทษผิดปกติที่มีอยู่ในโลก

ตัวอย่างบาลี

ปาณิปทฺมานิ ภูปานํ สงฺโกจยิตุ สกฺกเร
ตว ปาทนขินฺทูน- มจฺจิโย กุนฺทนิมฺมลา.[๘๗]

แปลว่า: "แสงจันทร์คือพระนขาแห่งพระบาทของพระองค์ขาวนวลดังดอกคล้า ย่อมสามารถเพื่อยังดอกบัวคือพระหัตถ์ของกษัตริย์ทั้งหลายให้หุบได้"

* * * * * * * *

กมะ

๒๕๙. อุทฺทิฏฺฐานํ ปทตฺถานํ อนุทฺเทโส ยถากฺกมํ
สงฺขฺยาน'มิติ นิทฺทิฏฺฐํ ยถาสงฺขฺยํ กโมปิ จ.

แปลว่า: "การกล่าวซ้ำความของบทที่กล่าวไว้ก่อนตามลำดับ เรียกว่า สังขยานะ บ้าง ยถาสังขยะ บ้าง กมะ บ้าง"

คาถานี้แสดงเรื่องกมาลังการ คือ การแสดงตามลำดับ หมายความว่า การกล่าวซ้ำความของบทที่ได้กล่าวไว้ก่อนแล้วตามลำดับ ไม่ข้ามลำดับความของบทที่กล่าวมาก่อนซึ่งเป็นอุเทศ มีชื่อเรียกชื่อหลายอย่าง คือ สังขยานะ ยถาสังขยะ หรือ กมะ พึงดูอุทาหรณ์ในคาถาต่อไป

กมาลังการนี้ตรงกันข้ามกับกมัจจุตโทษคือโทษเคลื่อนลำดับ (ดู คาถา ๕๕) และอปักกมโทษคือโทษเสียลำดับ (ดู คาถา ๖๐) แต่ลำพังการกล่าวตามลำดับอย่างเดียวโดยไม่ตกแต่งความก็ไม่จัดเป็นกมาลังการ เช่นคำว่า อิวณฺณุวณฺณา ฌลา (อิวัณณะและอุวัณณะชื่อว่า ฌ และ ล) ตามสูตรนี้ ชื่อว่า ฌ เกี่ยวกับอิวัณณะที่กล่าวไว้ก่อน ส่วนชื่อว่า ล เกี่ยวกับอุวัณณะที่กล่าวไว้ท้ายอิวัณณะ หมายถึง ตั้งอิวัณณะชื่อ ฌ และอุวัณณะชื่อ ล นั่นเอง ถ้อยคำดังกล่าวนี้ยังไม่ใช่กมาลังการ เพราะไม่มีการตกแต่งความโดยประการใดๆ ข้อความที่จัดเป็นกมาลังการนั้นจะต้องมีการตกแต่งความในพากย์ตามสมควร

คำว่า อุทฺทิฏฺฐ สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ทิส ธาตุ (อุจฺจารเณ = กล่าว) + ต ปัจจัย อุ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า ปฐม (ก่อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฐมํ ทิสฺสีสูติ อุทฺทิฏฺฐา (อุททิฏฐะ คือ ความของบทที่กล่าวไว้ก่อน)

คำว่า อนุทฺเทส สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + ทิส ธาตุ + ณ ปัจจัย อนุ อุปสรรค มีอรรรถว่า ปุน (อีก) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุน อุทฺเทโส อนุทฺเทโส (อนุทเทสะ คือ การกล่าวซ้ำ)

คำว่า สงฺขฺยาน มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขฺยายติ เอเตนาติ สงฺขฺยานํ (สังขยานะ คือ เครื่องนับ)

คำว่า ยถากฺกม มีรูปวิเคราะห์ว่า กมํ อนติกฺกโม ยถากฺกมํ (ยถากกมะ คือ การไม่ข้ามลำดับ = ตามลำดับ)

คำว่า ยถาสงฺขฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺขฺยํ อนติกฺกโม ยถาสงฺขฺยํ (ยถาสังขยะ คือการไม่ข้ามจำนวน)

คำว่า นิทฺทิฏฺจํ เป็นกรรมวาจกที่มีลิงค์ต่างจากบทกรรมคือ อนุทฺเทโส คำนี้มองหาลิงค์ของบทอาการะว่า สงฺขฺยานํ และ ยถาสงฺขฺยํ ที่เป็นนปุงสกลิงค์ การที่กรรมวาจกมีลิงค์และพจน์ตามบทอาการะนี้มีใช้ในวรรณกรรมบาลีบ้าง เช่น

อุโปสถสฺส เอตานิ ปุพฺพกรณนฺติ วุจฺจติ.[๘๘]

แปลว่า: "กรรมเหล่านี้เรียกว่าบุพกรณ์ของอุโบสถ"

ในประโยคข้างต้นนี้ พึงสังเกตว่ากรรมวาจกคือ วุจฺจติ เป็นเอกพจน์ตามบทอาการะคือ ปุพฺพกรณํ ไม่ตามพจน์ของกรรม คือ เอตานิ (กมฺมานิ)

โสมนสฺสญาณมยิกคาถาปฏิสํยุตฺตา เทฺวอสีติสุตฺตนฺตา อุทานนฺติ เวทิตพฺพํ.[๘๙]

แปลว่า: "พระสูตร ๘๒ สูตรที่กอปรด้วยคาถาอันเกิดจากพระญาณที่ประกอบด้วยโสมนัส พึงทราบว่าเป็นอุทาน"

อปณฺณกชาตกาทีนิ ปญฺญาสาธิกานิ ปญฺจ ชาตกสตานิ ชาตกนฺติ เวทิตพฺพํ.[๙๐]

แปลว่า: "ชาดก ๕๕๐ มีอปัณณกชาดกเป็นต้น พึงทราบว่าเป็นชาดก"

ในประโยคเหล่านี้ ท่านใช้เป็น เวทิตพฺพํ ตาม อุทานํ และ ชาตกํ ไม่ใช้ลิงค์และพจน์ตามบทกรรมคือ เทฺวอสีติสุตฺตนฺตา และ ชาตกสตานิ

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของกมะ

๒๖๐. อาลาปหาสลีลาหิ มุนินฺท วิชยา ตว
โกกิลา กุมุทานีโว- ปเสวนฺเต วนํ ชลํ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระจอมมุนี ทั้งนกโกกิลาและดอกบัวกุมุท ต่างหลบไปสู่ป่าและน้ำเพราะชัยชนะของพระองค์ด้วยความไพเราะแห่งพระสุรเสียงและความงามแห่งพระหรรษา"

คาถานี้กล่าวสรรเสริญพระพุทธองค์โดยยกพระอาการ ๒ ประการ คือ อาลาปลีลา (ความไพเราะแห่งพระสุรเสียง) และ หาสลีลา (ความงามแห่งพระหรรษา) ครั้นแล้วกล่าวข้อความต่อมาตามลำดับความว่า โกกิลา (นกโกกิลา) และ กุมุทานิ (ดอกบัวกุมุท) ต่อมาได้กล่าวข้อความอีกว่า วนํ (ป่า) และ ชลํ (น้ำ) โดยเป็นไปตามลำดับไม่สับสน พึงพิเคราะห์โดยการแยกออกเป็นเรื่องๆ จะเห็นลำดับชัดเจน ดังนี้

๑. นกโกกิลาหลบเข้าไปสู่ป่า เพราะชัยชนะด้วยความไพเราะแห่งพระสุรเสียง

๒. ดอกบัวกุมุทหลบเข้าไปสู่น้ำ เพราะชัยชนะด้วยความงามแห่งพระหรรรษา

การแต่งบทประพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ โดยตกแต่งความด้วยการสรรเสริญพระสุรเสียงและพระหรรษา พร้อมทั้งแสดงการเปรียบว่านกโกกิลาหลบเข้าสู่ป่า ดอกบัวกุมุทหลบเข้าสู่น้ำ ชื่อว่า กมาลังการ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ อาลาปหาสลีลาหีติ อุทฺเทโส. โกกิลา กุมุทานีติ วุตฺตาเปกฺขาย อนุทฺเทโส วนํ ชลนฺติ วกฺขมานาเปกฺขาย อุทฺเทโสว โหติ. ตตฺวโต อีทิสวิชเยน โกกิลาทีนํ วนาทินิสฺสยการณาภาวโต อิวสทฺทปโยเคน นิทฺทิฏฺโฐ. เอวํ สติ อยํ ปริกปฺปนา น ภวติ. กสฺมา. นานาลงฺการสนฺนิปาเต สติ โย โย อลงฺกาโร วตฺตุนา อิจฺฉิโต ตสฺเสว มุขฺยโต โวหรียมานตฺตา. เอวํ ปริกปฺปนาลงฺการสํสคฺเค สติปิ อุทฺเทสกฺกเมน ทสฺสิตสฺส อนุทฺเทสสฺส มุขฺยตฺตา อยํ กมาลงฺกาโร นาม. อีทิสญฺญมฺปิ

เอวเมว ทฏฺฐพฺพํ.

แปลว่า: “ในคาถานี้ คำว่า อาลาปหาสลีลาหิ เป็นอุเทศ คำว่า โกกิลา กุมุทานิ เป็นการกล่าวซ้ำเมื่อมองหาคำที่กล่าวแล้ว และเป็นอุเทศเมื่อมองหาคำที่จักกล่าวว่า วนํ ชลํ ท่านแสดงด้วยการประกอบด้วย อิว ศัพท์ (แปลว่า เห็นจะ) เพราะตามความจริงนกโกกิลาเป็นต้นไม่มีเหตุแห่งการอาศัยป่าเป็นต้นด้วยชัยชนะเช่นนี้ เมื่อเป็นดังนี้อลังการนี้ไม่ใช่ปริกัปปนาลังการ ถามว่า เพราะเหตุใด ตอบว่า เพราะเมื่อการประชุมแห่งอลังการต่างๆ มีอยู่ ท่านผู้กล่าวต้องการจะกล่าวอลังการใดๆ ก็กล่าวอลังการนั้นๆ ได้โดยตรงนั่นเอง [ดังนั้น] แม้มีความระคนด้วยปริกัปปนาลังการ อลังการนี้ก็ชื่อว่า กมาลังการ เพราะการกล่าวซ้ำความของบทที่แสดงแล้วตามลำดับอุเทศเป็นหลักสำคัญ แม้ฐานะอื่นเช่นนี้ก็พึงทราบเหมือนอย่างนี้”

โกกิลา ศัพท์ ในที่นี้ควรแปล ว่า “นกโกกิลา, นกการเวก” นกโกกิลานั้นมีเสียงไพเราะเสนาะโสตคล้ายกับเสียงพรหมและพระสุรเสียงพระพุทธเจ้า มีองค์ ๘ คือ

๑. วิสสัฏฐะ	สละสลวย
๒. มัญชุ	ไพเราะ
๓. วิญเญยยะ	ชัดเจน
๔. สวนียะ	เสนาะโสต
๕. อวิสารี	ไม่เครือพร่า
๖. พินทุ	กลมกล่อม
๗. คัมภีระ	ลึก
๘. นินนาที	กังวาล[๙๑]

อย่างไรก็ตาม พระสุรเสียงของพระพุทธเจ้าผู้มีจิตบริสุทธิ์จากกิเลส ย่อมจะไพเราะกว่าเสียงของนกโกกิลา ทั้งนี้เพราะเสียงพูดเป็นจิตตชรูปที่เกิดจากจิต เมื่อจิตบริสุทธิ์เสียงก็จะไพเราะชวนฟังยิ่งนัก

ฉบับฉัฏฐสังคายนา ฉบับโรมัน และฉบับของอาจารย์แย้มมีรูปว่า โกกิลา กุมุทานิ โจปเสวนฺเต (จ + อุปเสวนฺเต) ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า โกกิลา กุมุทานีโวปเสวนฺเต (กุมุทานิ + อิว + อุปเสวนฺเต) โดยเหตุที่ฎีกาใหม่อธิบายเป็นรูป อิว ศัพท์ไว้ว่า อุปเสวนฺเต อิว นิสฺสยํ กโรนฺตีติ มญฺเญ (เห็นจะเข้าไปเสพอยู่ คือเห็นจะกระทำอยู่ให้เป็นที่อาศัย) ดังนั้น ฉบับสิงหลจึงถูกต้อง อิว ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า ปริกปฺปนา (ดำริ) เหมือนนิบาตคือ มญฺเญ แปลตามศัพท์ว่า "เห็นจะ" การที่ฉบับต่างๆ มี จ แทน ว อักษรนั้น ก็เพราะว่า จ และ ว อักษรในฉบับสิงหลคล้ายคลึงกันมากทำให้คัดลอกคลาดเคลื่อนไปจากเดิม

ตัวอย่างบาลี

ธุวํ เต โจริตา ตนฺวิ สิเตกฺขณมุขชฺชุติ
นฺหาตุ'มมฺภํ ปวิฏฺฐาย กุมุทุปฺปลปงฺกเช.[๙๒]

แปลว่า: "นางผู้มีเอวบางเอ๋ย ความงามแห่งการแย้ม นัยน์เนตร และดวงพักตร์ของเธอผู้เข้าไปสู่หนองน้ำเพื่อสนานกาย ได้ถูกดอกบัวกุมุท อุบล และบงกชแอบขโมยไว้เป็นแน่"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ พรรณนาความงามแห่งการแย้ม นัยน์เนตร และดวงพักตร์ของหญิงงาม มีลำดับการแสดงไม่ลักลั่นกัน คือดอกบัวกุมุทขโมยการยิ้ม ดอกอุบลขโมยดวงเนตร ส่วนดอกปทุมขโมยดวงพักตร์ จึงประดับด้วยยกมาลังการ

* * * * * * * *

ปิยตระ

๒๖๑. สิยา ปิยตรํ นาม อตฺถรูปสฺส กสฺสจิ
ปิยสฺสาติสเยเน'ตํ ยํ โหติ ปฏิปาทนํ

แปลว่า: "การกล่าวถึงข้อความอันเป็นที่รักอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอย่างยิ่ง ชื่อว่า ปิยตระ"

คาถานี้แสดงเรื่องปิยตราลังการ คือ การกล่าวถึงความพอใจยิ่ง หมายความว่า การกล่าวถึงเรื่องใดเรื่องหนึ่งอันเป็นที่รักยิ่งมากกว่าเรื่องอื่น ด้วยการใช้ถ้อยคำอันแสดงความยิ่งยวด พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

ปิยตราลังการ หมายถึงข้อความอันเป็นที่รักยิ่งโดยตรง และหมายถึงบทประพันธ์ที่แต่งพรรณนาข้อความนั้นได้โดยอ้อม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงผลคือข้อความอันเป็นที่รักยิ่ง แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือบทประพันธ์ เพราะเสียงหรือศัพท์เป็นเครื่องสื่อความหมายแก่ผู้ฟังผู้อ่านดังสาธกในคัมภีร์ไวยากรณ์ว่า

สทฺโท ญาปกเหตุ. อตฺโถ ญาเปตพฺพผลํ.[๙๓]

แปลว่า: "ศัพท์เป็นเหตุให้รู้ ข้อความเป็นผลที่ควรให้รู้"

คำว่า ปิยตร มีรูปวิเคราะห์ว่า อติสเยน ปิยํ ปิยตรํ (ข้อความอันเป็นที่รักยิ่งชื่อว่า ปิยตระ) รูปวิเคราะห์นี้คล้อยตามข้อความในบาทที่ ๓ ว่า ปิยสฺสาติสเยน (ปิยสฺส + อติสเยน)

คำว่า อตฺถรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺโถ เอว รูปํ อตฺถรูปํ (อัตถรูปะ คือ สภาพอรรถ)

คำว่า สิยา ในบาทแรก เป็นบทนิบาตเหมือน สิยุํ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า โหติ (ย่อมมี) หากคำนี้เป็นบทอาขยาตที่สำเร็จรูปมาจาก อส ธาตุ (ภูวิ = มี เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ ท่านก็พึงอธิบายว่า ภเวยฺย (พึงมี) แต่ท่านมิได้อธิบายไว้เช่นนั้น จึงทราบว่าเป็นบทนิบาต

คำว่า ปฏิปาทนํ สำเร็จรูปมาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "การให้สำเร็จ" หมายถึงการกล่าวนั่นเอง ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า กถนํ (การกล่าว)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของปิยตระ

๒๖๒. ปีติ ยา เม สมุปฺปนฺนา สนฺต สนฺทสฺสนา ตว
กาเลนายํ ภเว ปีติ ตเวว ปุน ทสฺสนา.

แปลว่า: "ข้าแต่พระองค์ผู้สงบ ความปีติใดเกิดแล้วแก่ข้าพระองค์ เพราะเห็นพระองค์ ความปีตินี้พึงเกิดอีกโดยกาลเพราะเห็นพระองค์เท่านั้น"

คาถานี้กล่าวถึงความปีติที่เกิดจากการเห็นพระพุทธเจ้าว่ายิ่งยวด แม้ว่าจะเกิดขึ้นอีกก็มีเหตุคือการเห็นพระองค์เท่านั้น หมายความว่าเห็นสิ่งใดคนใดอื่นจากพระองค์แล้ว ที่จะเกิดความปีติเช่นนั้นเป็นอันไม่มี การแสดงความเคารพรักอย่างยิ่งยวดในพระพุทธเจ้าตามลักษณะของวังกวุตติเช่นนี้ ชื่อว่า ปิยตราลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปีติยาติสยเหตุภูตํ อติอิฏฺฐารมฺมณญฺจ ทสฺสเน อติเคธญฺจ ปกาสเนน อติปีตีติ ปทตฺถํ ปกาสิตํ โหติ.

แปลว่า: "ท่านแสดงความหมายของบทว่าความปีติยิ่ง ด้วยการแสดงอติอิฏฐารมณ์ซึ่งเป็นเหตุอย่างยิ่งยวดของความปีติและความรักแรงในการเห็น"

ฎีกาใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า อยํ ปีติ ภเว (ความปีตินี้พึงเกิด) เป็นสำนวนที่กล่าวถึงความปีติในปัจจุบันซึ่งเหมือนกับความปีติที่เคยเกิดมาแล้ว เนื่องจากความปีติที่เกิดแล้วจะดับไปทันทีตามกฎของธรรมนิยาม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า สทิสูปจาระ คือ สำนวนซึ่งกล่าวถึงสิ่งที่เหมือนกัน เช่น คำว่า โสเยว วฏฺฏโก (นกคุ่มตัวนั้นนั่นเอง), ตานิเยว โอสธานิ (ยานั้นนั่นเอง) ทั้งสองคำนี้หมายความถึงนกคุ่มและยาที่กำลังจะกินในปัจจุบัน ซึ่งเหมือนกับนกคุ่มและยาที่ได้กินในวันก่อน ดังข้อความในฎีกาใหม่ว่า

อยํ ปีติ ภเวติ ปุพฺพกาเล อุปฺปนฺนปีติยา ปุนาสมฺภวโต ตํสทิสาเยว ปีติ คหิตา ยถา โสเยว วฏฺฏโก ตานิเยว โอสธานีติ.

แปลว่า: "ในคำว่า อยํ ปีติ ภเว (ความปีตินี้พึงเกิด) ท่านถือว่าความปีติ

ที่เหมือนกับความปีตินั้นนั่นเอง เพราะความปีติที่เกิดแล้วในกาลก่อน
จะไม่เกิดอีก เช่นคำว่า โสเยว วฏฺฏโก (นกคุ่มตัวนั้นนั่นเอง) ตานิเยว
โอสธานิ (ยานั้นนั่นเอง)"

คำว่า ภเว ในบาทที่ ๓ สำเร็จรูปมาจาก ภู ธาตุ (สตฺตายํ = มี เป็น) + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ ลง เอยฺย วิภัตติในอรรถว่า ปริกัปปนา (ดำริ) ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า ภเวยฺย (พึงมี)

ตัวอย่าง

อชฺช ยา มม โควินฺท ชาตา ตฺวยิ คหาคเต
กาเลนสา ภเว ปีติ ตเววาคมนา ปุน.[๙๔]

แปลว่า: "ข้าแต่พระกฤษณะ ความปีติใดเกิดแล้วแก่ข้าพเจ้าในวันนี้เมื่อ
พระองค์มาสู่เรือน ความปีตินั้นพึงเกิดอีกโดยกาล เพราะการมาของ
พระองค์เท่านั้น"

ปิยตราลังการนี้ปรากฏในสถานที่ซึ่งกล่าวโดยปริยายเท่านั้น จึงนับเข้าในวังกวุตติ ถ้าเป็นการกล่าวไว้โดยตรงก็ไม่ใช่ปิยตราลังการ เช่น

ยโต สรามิ อตฺตานํ ยโต ปตฺโตสฺมิ วิญฺญุตํ
น จาหํ อภิชานามิ อญฺญํ ปิยตรํ ตยา.[๙๕]

แปลว่า: "ตั้งแต่ฉันรู้เดียงสา ดิฉันจำตัวเองได้ว่ายังไม่เคยรู้จักรักชายอื่น
ยิ่งกว่าพี่เลย"

* * * * * * * *

สมาสวุตติ

๒๖๓. วณฺณิเตโนปมาเนน วุตฺยาธิปฺเปตวตฺถุโน
สมาสวุตฺติ นามายํ อตฺถสงฺเขปรูปโต.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า สมาสวุตติ เพราะเป็นรูปความสังเขป โดยกล่าวถึงเรื่องที่ต้องการด้วยการชมเชยอุปมานะ

คาถานี้แสดงเรื่องสมาสวุตติอลังการ คือ การกล่าวอุปมานะโดยย่อ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย หมายความว่า อุปมาลังการและรูปกาลังการที่แสดงมาแล้วกล่าวถึงอุปมานะและอุปไมยทั้งสองฝ่ายไว้โดยตรง ส่วนอลังการนี้พูดชมเชยอุปมานวัตถุไว้ แต่ข้อความที่ผู้กล่าวมุ่งประสงค์กลับเป็นอุปเมยยวัตถุ หาใช่อุปมานวัตถุไม่ การกล่าวถึงฝ่ายอุปมานะอย่างเดียวโดยไม่กล่าวถึงฝ่ายอุปไมยนี้เป็นการย่ออุปไมย ท่านจึงเรียกว่า สมาสวุตติ (กล่าวโดยย่อ) เหมือนการชมคนสวยว่าดอกไม้ที่ทัดหูสวย หรือวันนี้แต่งตัวสวย หรือชื่อเพราะ เป็นต้น ก็สื่อว่าชมคน การกล่าวในลักษณะนี้เป็นการไม่พูดถึงวัตถุที่ใจมุ่งจะกล่าว แต่กล่าวออกมาด้วยการเปรียบเทียบชมเชย ก็เป็นที่ทราบกันว่าหมายความถึงสิ่งใด

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ วตฺตุมิจฺฉิตตฺถํ สงฺคเหตฺวา มนสิ กตฺวา ตสฺส อุปมาภูตตฺถสฺส วณฺณนาย มนสิ กตสฺส ปกาสนโต อยํ สมาสวุตฺติ นาม. เอติสฺสา ปทาภิหิโต สกตฺโถ อปฺปธาโน คมฺมมานตฺโถ ปน ปธาโน โหติ.

แปลว่า: "อลังการนี้ชื่อว่า สมาสวุตติ เพราะรวบรวมใส่ใจข้อความที่ต้องการจะกล่าวในเรื่องนี้แล้วแสดงเรื่องที่ใส่ใจไว้ด้วยการพรรณนาข้อความที่เป็นอุปมานั้น ข้อความของตนที่รูปศัพท์กล่าวไว้ในอลังการนี้ไม่ใช่ประธาน แต่ข้อความที่อนุมานรู้เป็นประธาน"

คำว่า สมาสวุตฺติ มีวิเคราะห์ว่า สมาเสน วุตฺติ สมาสวุตฺติ (การกล่าวโดยย่อชื่อว่า สมาสวุตติ)

คำว่า อธิปฺเปตวตฺถุ มีวิเคราะห์ว่า อธิปฺเปตญฺจ ตํ วตฺถุ จาติ อธิปฺเปตวตฺถุ (อธิป-เปตวัตถุ คือ วัตถุที่ประสงค์เอาแล้ว)

คำว่า อตฺถสงฺเขปรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺเขโปเยว รูปํ สงฺเขปรูปํ, อตฺถสฺส สงฺเขปรูปํ อตฺถสงฺเขปรูปํ (อัตถสังเขปรูปะ คือ สภาพย่ออรรถ)

* * * * * * * *

ประเภทของสมาสวุตติ

๒๖๔. สายํ วิเสสฺยมตฺเตน ภินฺนาภินฺนวิเสสนา
อตฺเถว อปราปฺยตฺถิ ภินฺนาภินฺนวิเสสนา.

แปลว่า: "สมาสวุตตินั้น ต่างกันโดยวิเสสยะอย่างเดียว มีวิเสสนะไม่ต่างกัน แม้สมาสวุตติอื่นก็มีอยู่คือ มีวิเสสนะต่างกัน และไม่ต่างกัน"

คาถานี้แยกประเภทแห่งสมาสวุตติออกเป็น ๒ อย่างโดยอาศัยเกณฑ์วิเสสนะ คือบทขยายความ ดังนี้

๑. อภินนวิเสสนสมาสวุตติ สมาสวุตติที่มีบทวิเสสนะไม่ต่างกันโดยครอบคลุมฝ่ายอุปมานะและอุปไมยทั้ง ๒ ฝ่าย มีบทวิเสสยะต่างกันเท่านั้น

๒. ภินนาภินนวิเสสนสมาสวุตติ สมาสวุตติที่มีบทวิเสสนะต่างกันก็มี ไม่ต่างกันก็มี หมายความว่า วิเสสนะบางบทเกี่ยวกับฝ่ายอุปมานะ บางบทก็ครอบคลุมฝ่ายอุปมานะและอุปไมยทั้ง ๒ อย่าง มีบทวิเสสยะต่างกัน

คำว่า วิเสสฺยมตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสฺสยเมว มตฺตํ วิเสสฺยมตฺตํ (วิเสสยมัตตะ คือ เหตุสักว่าวิเสสยะ)

คำว่า อภินฺนวิเสสน มีรูปวิเคราะห์ว่า อภินฺนานิ วิเสสนานิ ยสฺสาติ อภินฺนวิเสสนา (อภินนวิเสสนะ คือ มีวิเสสนไม่ต่างกัน)

คำว่า ภินฺนาภินฺนวิเสสน มีรูปวิเคราะห์ว่า ภินฺนานิ จ อภินฺนานิ จาติ ภินฺนาภินฺนานิ, ภินฺนาภินฺนานิ วิเสสนานิ ยสฺสนฺติ ภินฺนาภินฺนวิเสสนา (ภินนาภินนวิเสสนะ คือ มีวิเสสนะต่างกันและไม่ต่างกัน)

คำว่า ภินฺน สำเร็จรูปมาจาก ภิทิ ธาตุ + ต ปัจจัย ลง ต ปัจจัยในกาลทั้ง ๓ ที่เรียกว่า อนามัฏฐกาล (ไม่ระบุกาล) เหมือนคำว่า พุทฺโธ (ผู้รู้) ดังนั้น คำว่า ภินฺน จึงแปลเพียงว่า "ต่างกัน" ไม่แปลว่า "ต่างกันแล้ว"

อภินนวิเสสนสมาสวุตติ

๒๖๕. วิสุทฺธามตสนฺทายี ปสตฺถรตนาลโย
คมฺภีโร จาย'มมฺโภธิ ปุญฺเญนาสาทิโต มยา.

แปลว่า: “มหาสมุทรนี้อำนวยอมฤตอันบริสุทธิ์ เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะอันงามเลิศ และลุ่มลึก เราบรรลุแล้วด้วยบุญ

คาถานี้กล่าวเปรียบพระสัทธรรมกับมหาสมุทร พึงเทียบได้ดังนี้

พระสัทธรรมอำนวยพระนิพพานอันบริสุทธิ์จากโทษมีกามคุณเป็นต้น เสมอกับมหาสมุทรที่เรียกว่า เกษียรสมุทร (ขีรสมุทฺท) ซึ่งเกิดจากเทพกับอสูรร่วมกันกวนน้ำในมหาสมุทร ที่อำนวยอมฤตอันบริสุทธิ์

พระสัทธรรมเป็นที่สถิตแห่งรัตนะอันงามเลิศคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ เสมอกับมหาสมุทรอันเป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะ ๗ คือ ทอง (สุวณฺณ) เงิน (รชต) แก้วมุกดา (มุตฺตา) พลอย (มณิ) แก้วไพฑูรย์ (เวฬุริย) เพชร (วชิร) และแก้วประพาฬ (ปวาฬ)

พระสัทธรรมมีสภาพลุ่มลึกด้วยนัย ๔ อย่าง คือ เอกัตตนัย นานัตตนัย อัพยาปารนัย และธัมมตานัย เสมอกับมหาสมุทรอันยากที่บุคคลทั่วไปจะหยั่งถึง

ในคาถานี้ บทที่เป็นอุปมาอันแสดงให้ปรากฏ และบทอุปไมยที่มิได้แสดงให้ปรากฏ มีวิเสสยะต่างกันโดยความเป็นมหาสมุทรและพระสัทธรรม แต่บทวิเสสนะทั้ง ๓ บท คือ วิสุทฺธามตสนฺทายี (อำนวยอมฤตอันบริสุทธิ์) ปสตฺถรตนาลโย (เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะอันงามเลิศ) คมฺภีโร (ลุ่มลึก) เสมอกัน เข้ากันได้โดยความรวมกัน เป็นที่หมายรู้ถึงพระสัทธรรม แต่พระสัทธรรมมิได้ปรากฏอยู่ในคาถานี้โดยตรง ทราบได้ด้วยอุปมานวัตถุคือมหาสมุทร ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นอภินนวิเสสนสมาสวุตติ (การกล่าวโดยย่อที่มีวิเสสนะไม่ต่างกัน)

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

วิเสสฺยภูตสฺส อมฺโภธิโน วตฺถุมิจฺฉิตสทฺธมฺมโต ภินฺนตฺตา จ วิสุทฺธามตสนฺธายีติอิจฺจาทิกานํ วิเสสนานํ อุภยวิเสสฺเยปิ ยถาวุตฺตนเยน

อภินฺนตฺตา จ อยํ สมาสวุตฺติ วิเสสฺยมตฺเตน ภินฺนา อภินฺนวิเสสนา โหติ.

แปลว่า: "คาถานี้เป็นสมาสวุตติที่มีบทวิเสสนะไม่ต่างกัน แต่ต่างกันโดยบทวิเสสยะ เพราะพระสัทธรรมที่เป็นบทวิเสสยะต่างจากพระสัทธรรมที่ผู้กล่าวมุ่งจะกล่าวถึง และเพราะบทวิเสสนะมีคำว่า วิสุทฺธามตสนฺธายี เป็นต้นมีสภาพไม่ต่างกันแม้ในบทวิเสสยะทั้งสองตามนัยที่กล่าวแล้ว

คำว่า ปุญฺเญนาสาทิโต ตัดบทเป็น ปุญฺเญน + อาสาทิโต พบในฉบับสิงหล คำว่า อาสาทิต สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + สท ธาตุ (อสฺสาทเน = ยินดี) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย เมื่อมี อา เป็นบทหน้าทำให้ สท ธาตุมีความหมายว่า "ถึง" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า ปตฺโต รูปนี้ปรากฏในคัมภีร์กาวยาทรรศะตามตัวอย่างที่จะกล่าวต่อไป ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า อาปาทิโต โดย อาปาทิต มาจาก อา บทหน้า + ปท ธาตุ (คติมฺหิ = ไป) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย ตามปกติ ปท ธาตุที่ลง ต ปัจจัยมีอรรถว่า "ถึง" เช่น อาปชฺชติ (ย่อมถึง), ปตฺโต (ถึงแล้ว) เมื่อลง เณ ปัจจัยเป็นรูปอาขยาตว่า อาปาเทติ หรือเป็นรูปกิตก์ว่า อาปาทิโต ก็ควรมีความหมายว่า "ให้ถึงแล้ว" ดังข้อความในสารัตถทีปนีว่า

ขณฺฑิจฺจาทิภาวํ อาปาทิเตติ ขณฺฑิตทนฺตปลิตเกสาทิภาวํ สมฺปาปิเต.[๙๖]

แปลว่า: "คำว่า ขณฺฑิจฺจาทิภาวํ อาปาทิเต (ถูกชราให้ถึงสภาพคือความมีฟันหักเป็นต้น) มีความหมายว่า ถูกชราให้ถึงสภาพคือความมีฟันหักและผมหงอกเป็นต้น"

จะเห็นได้ว่าในที่นี้อธิบาย อาปาทิเต ว่า สมฺปาปิเต (ให้ถึง) ที่สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ป บทหน้า + อป ธาตุ (ปาปุณเน = ถึง) + เณ ปัจจัย + ต ปัจจัย บทว่า อาปาทิเต จึงควรเป็นเหตุกรรมสาธนะ

คำว่า วิสุทฺธามตสนฺทายี มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สุทฺธํ วิสุทฺธํ, วิสุทฺธํ จ ตํ อมตญฺจาติ วิสุทฺธามตํ, วิสุทธธามตํ สนฺททาติ สีเลนาติ วิสุทฺธามตสนฺทายี (วิสุทธามตสันทายี คือ มีปกติอำนวยอมฤตอันบริสุทธิ์โดยพิเศษ)

คำว่า สนฺทายี สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + ณี ปัจจัย แปลง อา เป็น อาย

คำว่า ปสตฺถ สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + สํส ธาตุ (ปสํสเน = ยกย่อง) + ต ปัจจัย (ลบนิคหิต และแปลง ต ปัจจัยกับ สฺ ที่สุดธาตุเป็น ตฺถ) บางฉบับมีรูปว่า ปสฏฺฐ ดังคำว่า วสฺสํวุฏฺฐ ในบางฉบับ ความจริงรูปว่า ปสฏฺฐ, วสฺสํวุฏฺฐ เป็นรูปบาลีที่คล้ายคลึงกับสันสกฤต แต่บาลีควรมีรูปว่า ปสตฺถ, วสฺสํวุตฺถ เพราะปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๒๘) กล่าวว่า

กฺวจิ ธาตูติอาทินา สฺตการสํโยคสฺส ตฺถตฺตํ.

แปลว่า: "ความเป็น ตฺถ แห่ง สฺต สังโยค ย่อมมีด้วยสูตรว่า กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น"

ส่วนรูปว่า วสฺสํวุตฺถ ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า การแปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น อุตฺถ ด้วยสูตรว่า วสโต อุตฺถ (ความเป็น อุตฺถ ย่อมมีท้าย วส ธาตุ) ท่านกล่าวไว้เพื่อห้ามการแปลงเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรว่า สาทิสนฺต เป็นต้น ดังนั้น รูปว่า วสฺสํวุฏฺฐ จึงไม่สมควร

คำว่า ปสตฺถรตนาลโย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปสตฺถานิ จ ตานิ รตนานิ จาติ ปสตฺถ-รตนานิ, ปสตฺถรตนานํ อาลโย ปสตฺถรตนาลโย (ปสัตถรตนาลยะ คือ เป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะอันประเสริฐ)

ตัวอย่าง

รูฬฺหมูโล ผเลเหว โปสํ อนิส'มตฺถิโน
สนฺทจฺฉาโย มหารุกฺโข โสย'มาสาทิโต มยา.[๙๗]

แปลว่า: "ต้นไม้ที่มีรากแผ่ไปไกล เลี้ยงดูยาจกเสมอด้วยผลไม้ มีเงาร่มรื่นนั้น เราได้บรรลุแล้ว"

คาถานี้กล่าวถึงบทอุปมานะคือต้นไม้ แต่มุ่งให้หมายถึงบทอุปไมยคือบุรุษผู้โอบอ้อมอารีเป็นที่พึ่งแก่บรรดายาจกวณิพก โดยมีบทวิเสสนะที่เกี่ยวเนื่องกับอุปมานะและอุปไมย

ทั้งสองฝ่าย จึงประดับด้วยสมาสวุตติ อภินนวิเสสนะ

อุทาหรณ์ของสมาสวุตติประเภทนี้พบในอรรถกถาชาดกว่า สมัยหนึ่งขณะที่พระเจ้าพรหมทัตครองเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์เกิดในตระกูลพราหมณ์ เรียนจบพระเวท ต่อมาเป็นอาจารย์ทิศาปาโมกข์สอนพระเวทแก่มาณพ ๕๐๐ มาณพเหล่านั้นเมื่อเรียบจบแล้วเกิดความทะนงตนว่าพวกเขามีความรู้ทัดเทียมครูของตน จึงไม่ปรนนิบัติรับใช้เหมือนก่อน วันหนึ่ง พวกเขาเห็นอาจารย์ทิศาปาโมกข์นั่งอยู่ใต้ต้นพุทรา ประสงค์จะพูดกระทบท่านจึงใช้ปลายเล็บเคาะต้นพุทราแล้วกล่าวว่า

นิสฺสาโรวายํ รุกฺโข.[๙๘]

แปลว่า: “ต้นไม้นี้ไม่มีแก่น”

ข้อความนี้แม้จะกล่าวถึงต้นไม้ แต่มุ่งให้หมายถึงอาจารย์ทิศาปาโมกข์ว่าเป็นคนไม่มีความรู้นั่นเอง และบทวิเสสนะว่า นิสฺสาโร ก็เกี่ยวกับต้นไม้และอาจารย์ทั้งสองฝ่าย จึงเป็นสมาสวุตติ อภินนวิเสสนะ

* * * * * * * *

ภินนาภินนวิเสสนสมาสวุตติ

๒๖๖. อิจฺฉิตตฺถปโท สาโร ผลปุปฺโผปโสภิโต
สจฺฉาโย’ย’มปุพฺโพว กปฺปรุกฺโข สมุฏฺฐิโต.

แปลว่า: “กัลปพฤกษ์ที่เป็นดีเลิศให้สิ่งที่ต้องการ งามสะพรั่งด้วยดอกและผล มีร่มเงา ไม่เคยมีมาแต่ก่อนนี้ อุบัติขึ้นแล้ว”

คาถานี้กล่าวเปรียบกัลปพฤกษ์กับพระพุทธองค์ พึงเทียบได้ดังนี้

กัลปพฤกษ์เป็นต้นไม้ดีเลิศ เพราะมีเพียงต้นเดียวในเทวโลก พระพุทธองค์ก็ทรงเป็นผู้ประเสริฐในไตรภพ เพราะทรงอุบัติเกิดเพียงพระองค์เดียวในแสนโกฏิจักรวาล

กัลปพฤกษ์ให้ประโยชน์ทางโลกมีเสื้อผ้าอาภรณ์เป็นต้น เสมอกับพระพุทธองค์ที่ทรงประทานประโยชน์ทั้งทางโลกและทางธรรมแก่เหล่าสัตว์ผู้ปฏิบัติตามที่พระองค์ทรงแนะนำ

กัลปพฤกษ์มีร่มเงาป้องกันแสงแดดและแสงจันทร์ เสมอกับพระพุทธองค์ผู้ทรงเพียบพร้อมด้วยข่ายพระรัศมี ๖ อย่างที่เรียกว่า ฉัพพรรณรังสี คือ สีเขียว (นีล) สีเหลือง (ปีต) สีขาว (โอทาต) สีแดง (โลหิต) สีหงสบาท (มญฺชิฏฺฐ) และสีประภัสสร (ปภสฺสร)

ในคาถานี้ ท่านกล่าวถึงกัลปพฤกษ์โดยตรง แต่มุ่งให้หมายถึงพระพุทธองค์ โดยมีบทวิเสสนะที่เสมอกันบ้าง ต่างกันบ้าง กล่าวคือ บททั้ง ๓ คือ อิจฺฉิตตฺถปโท สาโร สจฺฉาโย เกี่ยวกับกัลปพฤกษ์และพระพุทธองค์ ส่วนบทว่า ผลปุปฺโผปโสภิโต เกี่ยวกับกัลปพฤกษ์เท่านั้น บทว่า อปุพฺโพ (ไม่เคยมีมาแต่ก่อน) เป็นเพียงวิเสสนะเท่านั้น คือ ไม่ได้พรรณนาคุณลักษณะพิเศษของต้นกัลปพฤกษ์เหมือนบทอื่นๆ สรุปความแล้วเป็นสมาสวุตติ ประเภทภินนาภินนวิเสสนะ (มีวิเสสนะต่างกันบ้างไม่ต่างกันบ้าง)

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

วตฺถุมิจฺฉิตตฺถชินปทตฺถโต วิเสสฺยสฺส กปฺปรุกฺขสฺส ภินฺนตฺตา จ อิจฺฉิตตฺถทานสารภาวสจฺฉายสงฺขาตานํ วิเสสนานํ อุภยสาธารณตฺตา จ ผลปุปฺโผปโสภิตตาย รุกฺขสฺเสว วิเสสนตฺตา จ อยํ สมาสวุตฺติ วิเสสฺย-

ภินฺนาว ภินฺนาภินฺนวิเสสนา โหติ.

แปลว่า: “คาถานี้เป็นสมาสวุตติที่มีบทวิเสสยะต่างกัน แต่มีบทวิเสสนะต่างกันบ้างไม่ต่างกันบ้าง เพราะกัลปพฤกษ์ที่เป็นบทวิเสสยะต่างจากอรรถของ ชิน ศัพท์ที่เป็นอรรถซึ่งมุ่งจะกล่าวถึง, เพราะบทวิเสสนะกล่าวคือการให้ประโยชน์ที่ต้องการ ความเป็นแก่นสาร และมีร่มเงา เป็นสภาพเกี่ยวกับบทวิเสสยะทั้งสองฝ่าย และเพราะความงามสะพรั่งด้วยดอกและผลเป็นบทวิเสสนะของต้นไม้เท่านั้น”

คำว่า อิจฺฉิตตฺถปท มีรูปวิเคราะห์ว่า อิจฺฉิโต จ โส อตฺโถ จาติ อิจฺฉิตตฺโถ, อิจฺฉิตตฺถํ ปททาตีติ อิจฺฉิตตฺถปโท (อิจฉิตัตถปทะ คือ ให้ประโยชน์อันบุคคลปรารถนาแล้ว)

คำว่า ผลปุปฺโผปโสภิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ผลปุปฺเผหิ อุปโสภิโต ผลปุปฺโผปโสภิโต (ผลปุปโผปโสภิตะ คือ งดงามด้วยผลและดอก)

คำว่า สจฺฉาย มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ฉายาย วตฺตมาโน สจฺฉาโย (สัจฉายะ คือ เป็นไปกับด้วยร่มเงา)

คำว่า อปุพฺพ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺเพ ชาโต ปุพฺโพ, น ปุพฺโพ อปุพฺโพ (อปุพพะ คือ ไม่เคยอุบัติในกาลก่อน)

คำว่า สจฺฉาโยยมปุพฺโพว ตัดบทเป็น ส + ฉาโย + อยํ + อปุพฺโพ + เอว

ตัวอย่าง

อนปฺปวิฏปาโภโค ผลปุปฺผสมิทฺธิมา
สุจฺฉาโย ถิรวา กมฺเม- เนโส ลทฺโธ มยา ทุโม.[๙๙]

แปลว่า: “ต้นไม้ที่แผ่ครอบคลุมด้วยกิ่งจำนวนมาก เพียบพร้อมด้วยผลและดอก มีร่มเงาดี มีแก่นมั่นคงนั้น เราได้รับแล้วด้วยกรรม”

คาถานี้กล่าวถึงอุปไมยคือต้นไม้ โดยมุ่งให้หมายถึงบุรุษผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่เป็นที่พึ่งของผู้อื่น บทวิเสสนะคือ อนปฺปวิฏปาโภโค (แผ่ครอบคลุมด้วยกิ่งจำนวนมาก) ผลปุปฺผสมิทฺธิมา

(เพียบพร้อมด้วยผลและดอก) เกี่ยวกับต้นไม้อย่างเดียว ส่วนบทวิเสสนะว่า สุจฺฉาโย (มีร่มเงาดี) ถิรวา (มีความมั่นคง) เกี่ยวกับต้นไม้และบุรุษทั้ง ๒ ฝ่าย คาถานี้จึงประดับด้วยสมาสวุตติภินนาภินนวิเสสนะ

* * * * * * * *

คำอธิบายคาถา ๒ บทข้างต้น

๒๖๗. สาครตฺเตน สทฺธมฺโม รุกฺขตฺเตโน'ทิโต ชิโน
สพฺเพ สาธารณา ธมฺมา ปุพฺพตฺราญฺญตฺร ตฺตฺตยํ.

แปลว่า: "พระสัทธรรมกล่าวเป็นมหาสมุทร พระชินเจ้าก็กล่าวเป็นต้นไม้ คุณบททั้งหมดในอุทาหรณ์แรกเข้าได้ทั่วไป ส่วนในอุทาหรณ์อื่นมีคุณบท ๓ บท"

คาถานี้กล่าวสรุปความในเรื่องสมาสวุตติ โดยยกคาถาที่เป็นอุทาหรณ์ทั้งสองบทขึ้นกล่าว หมายความว่า ในอุทาหรณ์แรกกล่าวถึงพระสัทธรรมเป็นมหาสมุทร ทั้งพระสัทธรรมและมหาสมุทรมีคุณบทร่วมกันได้ทั้งนั้น ส่วนในอุทาหรณ์หลังกล่าวถึงพระชินเจ้า เป็นต้นไม้มีวิเสสนะแยกได้เป็น ๒ นัย คือ เสมอกันก็มี ไม่เสมอกันก็มี ดังอธิบายมาแล้วในคาถา ๒๖๖

* * * * * * * *

ปริกัปปนา

๒๖๘. วตฺถุโนญฺญปฺปกาเรน จิตา วุตฺติ ตทญฺญถา
ปริกปฺปียเต ยตฺถ สา โหติ ปริกปฺปนา.

แปลว่า: "ความเป็นไปแห่งวัตถุดำรงอยู่ด้วยประการอื่น กวีดำริโดยประการอื่นจากนั้นในอลังการใด อลังการนั้นชื่อว่า ปริกัปปนา

คาถานี้แสดงเรื่องปริกัปปนาลังการ คือ การคาดคะเนไปอีกทางหนึ่งจากความเป็นจริง หมายความว่า ความเป็นไปของสิ่งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต ซึ่งเป็นไปอยู่ตามสภาวะนั้นๆ ในเวลากวีรจนากลับดำริไปอีกทางหนึ่งโดยละสภาวะของตน แต่เมื่อรวมความเข้าแล้วก็เป็นอันให้ทราบถึงวัตถุนั้น จัดเป็นปริกัปปนา คือ อลังการดำริ

คำว่า ปริกปฺปนา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริกปฺปียเต อญฺญถา กรียเต วตฺถุฏฺฐิติ เอติสฺสนฺติ ปริกปฺปนา (อลังการซึ่งเป็นที่ดำริ คือ กระทำความตั้งอยู่แห่งวัตถุด้วยประการอื่น ชื่อว่า ปริกัปปนา)

* * * * * * * *

ประเภทของปริกัปปนา

๒๖๙. อุปมาพฺภนฺตรตฺเตน กิริยาทิวเสน จ
กเมโนทาหริสฺสามิ วิวิธา ปริกปฺปนา.

แปลว่า: “ปริกัปปนามีหลายประเภท โดยความมีอุปมาอยู่ภายใน และ
โดยประเภทแห่งกิริยาเป็นต้น ข้าพเจ้าจักยกตัวอย่างตามลำดับ”

ปริกัปปนานี้เรียกว่า อุตฺเปฺรกฺษา ในภาษาสันสกฤต บาลีมีรูปว่า อุปฺเปกฺขา จำแนกไว้หลายประเภทในอลังการสันสกฤต กล่าวคือ คัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๒๒๑) แสดงไว้ ๒ ประการ คือ สเจตนา (มีเจตนา) และอเจตนา (ไม่มีเจตนา) ส่วนคัมภีร์สาหิตยทรรปณะ (ปริจเฉทที่ ๑๐ คาถา ๔๐) แสดงไว้ ๒ ประการ คือ วาจจะ และปตียมานะ แล้วจำแนกทั้ง ๒ ประเภทออกเป็น ๔ คือ ชาติ คุณะ กิริยา และทัพพะ รวมเป็นปริกัปปนา ๘ จากนั้นได้จำแนกประเภทเหล่านั้นออกเป็น ๒ คือ ภาวาภิมานะ และอภาวาภิมานะ รวมเป็นปริกัปปนา ๑๖ และได้จำแนกประเภทดังกล่าวออกเป็น ๒ คือ คุณนิมิตตะ และกิริยานิมิตตะ รวมเป็นปริกัปปนา ๓๒ ประการ ตามมติของคัมภีร์สาหิตยทรรปณะ

คัมภีร์สุโพธาลังการกล่าวถึงปริกัปปนา ๔ ประเภท คือ

๑. อุปมาพภันตรปริกัปปนา การดำริที่มีอุปมาอยู่ภายใน
๒. กิริยาปริกัปปนา การดำริกิริยา
๓. คุณปริกัปปนา การดำริคุณ
๔. คัมมปริกัปปนา การดำริที่อนุมานรู้

ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ของปริกัปปนาทั้ง ๔ เหล่านี้ตามลำดับ

คำว่า อุปมาพฺภนฺตรตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปมา อพฺภนฺตเร อสฺสาติ อุปมาพฺภนฺตรา, อุปมาพฺภนฺตราย ภาโว อุปมาพฺภนฺตรตฺตํ (อุปมาพภันตรัตตะ คือ ความมีอุปมาในภายใน)

คำว่า วิวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนเก วิธา ยาสนฺติ วิวิธา (วิวิธะ คือ มีประเภทมาก)

อาทิ ศัพท์ใน กิริยาทิวเสน หมายเอาคุณปริกัปปนาและคัมมปริกัปปนา

อุปมาพภันตรปริกัปปนา

๒๗๐. อิจฺฉาภงฺคาตุราสีนา ตาตินิจฺจล'มจฺฉรา
วสํ เนนฺตีว ธีรํ ตํ ตทา โยคาภิโยคโต.

แปลว่า: "เหล่านางฟ้าธิดามารนั้นร้อนรนใจเพราะความปรารถนาสลายไป จึงนั่งนิ่งไม่ติงไหวประหนึ่งจะนำพระธีรเจ้าพระองค์นั้นไปสู่อำนาจด้วยการร่ายมนต์ ณ บัดนั้น"

คาถานี้มีความว่า เมื่อพระพุทธเจ้าประทับ ณ ควงไม้อชปาลนิโครธ ธิดามาร ๓ นางคือ นางตัณหา นางราคา และนางอรดี พากันเข้าไปยั่วยวนพระพุทธองค์เพื่อที่จะน้อมนำพระองค์ไปสู่อำนาจแห่งตน แต่พระพุทธองค์ใส่พระทัยในการปฏิบัติธรรม ไม่สนใจพวกนางทำให้พวกนางสิ้นหวัง จึงเสียใจกลับไปสวรรค์แล้วนั่งนิ่งประหนึ่งว่าเป็นโยคินีผู้บำเพ็ญตบะร่ายมนต์ จะน้อมนำพระองค์มาสู่อำนาจแห่งตนด้วยอำนาจของมนต์

ความท่อนแรกกล่าวถึงธิดามารทั้ง ๓ พากันเป็นทุกข์นั่งนิ่งมิติงกายเพราะความหวังสลายไป ความเป็นไปของธิดามารในขณะพ่ายแพ้พระพุทธองค์นั้นคือความหมดท่าจำนนไม่รู้จะทำอย่างไร แต่ความท่อนหลังได้อุปมาอาการที่ธิดามารนั่งนิ่งนั้นว่าประหนึ่งจะน้อมนำพระธีรเจ้าพระองค์นั้นมาสู่อำนาจด้วยการร่ายมนต์ข้อนี้หาตรงกันกับสภาพที่แท้จริงของธิดามารไม่ เป็นแต่ความดำริของกวีเท่านั้น และความดำรินั้นมีอุปมาแทรกอยู่ภายในคือไม่ได้เปรียบไว้อย่างชัดเจนด้วยศัพท์แสดงอุปมา คาถานี้จึงเป็นอุปมาพภันตรปริกัปปนา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ปุพฺพทฺเธน มารงฺคนาสงฺขาตสชีวปทตฺถานํวิชฺชมานปฺปการํ ทสฺสิตํ. ปุน อปรทฺเธน เตสเมว อวิชฺชมานโยคาภิโยเคน วสีกรณํ กปฺปิตํ. มารงฺคนานํ นิจฺจลนิสชฺชาย โยคินีนํ มนฺตชฺฌยนสทิสตฺตา มารงฺคนานํ โยคินีนํ อุปมาโนปเมยฺยตฺตํ สามตฺถิยา คมฺยเตติ เอสา อุปมาพฺภนฺตร-ปริกปฺปนา นาม. เนนฺติ อิวาติ ปโยเค กเตปิ กฺริยาปริกปฺปนํ น โหเตว.

แปลว่า: "ท่านแสดงข้อที่ปรากฏแห่งอรรถของบทที่มีชีวิตกล่าวคือธิดามารด้วยครึ่งแรกในคาถานี้ ต่อมาได้ดำริการกระทำความเชี่ยวชาญด้วยการร่ายมนต์ที่ไม่มีจริงแห่งธิดามารเหล่านั้นด้วยครึ่งคาถาหลัง ความเป็นอุปมานะและอุปไมยของโยคินีคือธิดามาร บุคคลย่อมรู้ได้โดยปริยายเพราะการนั่งนิ่งไม่ติงไหวของธิดามารเหมือนกับการร่ายมนต์ของโยคินี ดังนั้น ปริกัปปนานี้จึงชื่อว่า อุปมาพภันตรปริกัปปนา แม้กระทำการประกอบบทว่า เนนฺติ อิว กิริยาปริกัปปนาย่อมไม่มีโดยแท้"

คำว่า เนนฺติว (เห็นจะน้อมนำไป) ตัดบทเป็น เนนฺติ + อิว ในที่นี้ อิว ศัพท์ประกอบร่วมกับบทกริยา เนนฺติ แต่คาถานี้ไม่จัดเป็นกิริยาปริกัปปนา เพราะการเปรียบธิดามารว่าเหมือนโยคินีเป็นหลักสำคัญในเรื่องนี้ อนึ่ง อิว ศัพท์ดังกล่าวไม่ใช่อุปมาโชตกศัพท์เหมือนในที่ทั่วไป แต่ทำหน้าที่ปริกัปปะ ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า มญฺเญ (เห็นจะ) โดยเหตุที่ความเสมอกันแห่งอุปมานะและอุปไมยไม่มีในที่นี้ อิว ศัพท์จึงทำหน้าที่อุปมาไม่ได้ และลำพังบทกริยาว่า เนนฺติ ก็แสดงการเปรียบไม่ได้ ดังฎีกาเก่าและใหม่ประพันธ์เป็นคาถาว่า

"วสํ เนนฺตีว ธีรนฺ"ติ นยเน โน'ปมานตา
น หิ กตฺตุกฺริยายตฺถิ อุปมาโนปเมยฺยตา.

แปลว่า: "เมื่อการน้อมนำไปในคำว่า วสํ เนนฺตีว ธีรํ (เห็นจะน้อมนำพระธีรเจ้า ไปสู่อำนาจ) เป็นที่รู้กันอยู่ ความเป็นอุปมานะย่อมไม่มี โดยแท้จริงแล้ว ความเป็นอุปมานะและอุปไมยของบทกริยาอันประกอบกับบทกัตตาหามีไม่

คำว่า อิจฺฉาภงฺคาตุรา มีรูปวิเคราะห์ว่า อิจฺฉาย ภงฺโค อิจฺฉาภงฺโค, อิจฺฉาภงฺเค อาตุรา อิจฺฉาภงฺคาตุรา (อิจฉาภังคาตุรา คือ ร้อนรนใจเพราะความสลายไปแห่งความปรารถนา)

คำว่า อตินิจฺจล มีรูปวิเคราะห์ว่า นิคฺคตํ จลํ อสฺมาติ นิจฺจลํ, อติสเยน นิจฺจลํ อตินิจฺจลํ (อตินิจจละ คือ ปราศจากความไหวติงยิ่ง)

คำว่า โยคาภิโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า โยเค อภิโยโค โยคาภิโยโค (โยคาภิโยคะ คือความพยายามในมนต์)

คำว่า อาสีน สำเร็จรูปมาจาก อาส ธาตุ (อุปเวสเน = เข้าใกล้) + ต ปัจจัย แปลง ต เป็น อีณ แล้วแปลง ณ เป็น น ดังคำว่า ปหีน (ป บทหน้า + หา ธาตุ + ต ปัจจัย)

คำว่า อิจฺฉาภงฺคาตุราสีนา ตัดบทเป็น อิจฺฉาภงฺคา + อาตุรา + อาสีนา

คำว่า ตาตินิจฺจลมจฺฉรา ตัดบทเป็น ตา + อตินิจฺจลํ + อจฺฉรา

* * * * * * * *

กิริยาปริกัปปนา

๒๗๑. คชํ มาโร สมารูฬฺโห ยุทฺธายจฺจนฺต'มุนฺนตํ
มคฺค'มเนฺวสติ นูน ชินภีโต ปลายิตุํ.

แปลว่า: "พระยามารขึ้นทรงคชาธารสูงตระหง่านยิ่งนักเพื่อสัปยุทธ
คงจะกลัวต่อพระชินเจ้าจึงแสวงหาทางหลบหนี

คาถานี้มีความว่าพระยามารวสวดีมุ่งจะรบกับพระพุทธองค์ ทรงช้างคิริเมขล์อันสูงตระหง่าน ข้อนี้เป็นความท่อนต้นแสดงความเป็นไปของพระยามารในทางสู้ ความท่อนหลังกลับแสดงว่าพระยามารกำลังแสวงหาทางหนี จึงทรงช้างที่สูงตระหง่านเช่นนั้น และมีบทปริกัปปนิบาตคือ นูน เข้าประกอบกับกริยา อนฺเวสติ ดังนั้น คาถานี้จึงเป็นกิริยาปริกัปปนา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยุทฺธตฺถํ กุรุมานสฺส คชาโรหนํ มคฺคาเนฺวสนตฺถมิติ กวินา ปริ-
กปฺปิตตฺตา เอสา กฺริยาปริกปฺปนา นาม.

แปลว่า: "ปริกัปปนานี้ชื่อว่า กิริยาปริกัปปนา เพราะกวีดำริว่าการขึ้นทรง
คชาธารของพระยามารผู้กระทำการรบพุ่ง ย่อมมีเพื่อแสวงหาทางหนี"

คำว่า สมารูฬฺห สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + ต ปัจจัย ทีฆะ อุ ใน รุห ธาตุ เป็น อู ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉท ๕ สูตร ๑๐๖) ว่า มุหพหานญฺจ เต กานุพนฺเธ'เตฺว (ทำทีฆะ มุห พห ธาตุและธาตุอื่นๆ ในเพราะ ต ปัจจัยที่มี กฺ อนุพันธ์ยกเว้น ตฺวา ปัจจัย) แม้รูปว่า รูฬฺหิ ก็มีนัยเดียวกัน ความจริงสูตรข้างต้นนี้กล่าวถึง มุห และ พห ธาตุไว้โดยตรง ทั้งรวมรวม รุห ด้วย อาทิศัพท์ดังสาธกในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๕๖) ซึ่งได้นำอุทาหรณ์มาแสดงว่า รูฬฺห, ปรูฬฺห, อารูฬฺห, โอรูฬฺห, วิรูฬฺห, นิรูฬฺห

คำว่า ยุทฺธายจฺจนฺตมุนฺนตํ ตัดบทเป็น ยุทฺธาย + อจฺจนตํ + อุนฺนตํ

* * * * * * * *

คุณปริกัปปนา

๒๗๒. มุนินฺท ปาทฑฺวนฺเท เต จารุราชีวสุนฺทเร
มญฺเญ ปาปาภิสมฺมทฺท- ชาตโสเณน โสณิมา.

แปลว่า: "ข้าแต่พระจอมมุนี สีแดงเรื่อที่พระบาทยุคลของพระองค์ซึ่งงามประหนึ่งดอกบัวอันน่าพึงใจคงจะเกิดมีด้วยโลหิตที่เกิดจากการขยี้บาป"

คาถานี้สรรเสริญความแดงงามแห่งพระบาทยุคลของพระจอมมุนี โดยดำริว่าเกิดขึ้นด้วยโลหิตชนิดขยี้บาปอันเป็นไปในกระเสจิตของตนและผู้อื่น ความดำริเช่นนี้เป็นการดำริคุณลักษณะคือสีแดง จึงเป็นคุณปริกัปปนา ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สพฺพญฺญุโน ปาเท ภวนฺตรสิทฺธปุญฺญกมฺมานุภาเวน ชาตรตฺตวณฺณํ ปาปาภิสมฺมทฺทเนนาติ ปริกปฺปิตตฺตา อยํ คุณปริกปฺปนา นาม.

แปลว่า: "ปริกัปปนานี้ชื่อว่า คุณปริกัปปนา เพราะดำริสีแดงที่พระบาทของพระสัพพัญญูซึ่งเกิดจากอานุภาพแห่งบุญกรรมที่สำเร็จในภพก่อนว่าเกิดจากการขยี้บาป"

คำว่า จารุราชีวสุนฺทร มีรูปวิเคราะห์ว่า จารุ จ ตํ ราชีวญฺจาติ จารุราชีวํ, จารุราชีวํ วิย สุนฺทรํ จารุราชีวสุนฺทรํ (จารุราชีวสุนทระ คือ งามประหนึ่งดอกบัวอันน่าพึงใจ) คำว่า ราชีว (ดอกบัว) เป็นคำไวพจน์ของ ปทุม

คำว่า ปาปาภิสมฺมทฺทชาตโสณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาปานํ อภิสมฺมทฺโท ปาปาภิสมฺมทฺโท, ปาปาภิสมฺมทฺเทน ชาตํ ปาปาภิสมฺมทฺทชาตํ, ปาปาภิสมฺมทฺทชาตญฺจ ตํ โสณญฺจาติ ปาปาภิสมฺมทฺทชาตโสณํ (ปาปาภิสัมมัททชาตโสณะ คือ โลหิตที่เกิดแล้วจากการขยี้บาป)

คำว่า โสณิมา สำเร็จรูปมาจาก โสณ ศัพท์ + อิม ปัจจัยในภาวตัทธิต แปลง สิ เป็น อา เหมือนคำว่า อณิมา (ความเล็ก) ลฆิมา (ความเบา) มีรูปวิเคราะห์ว่า โสณสฺส ภาโว โสณิมา (โสณิมะ คือ ความเป็นแห่งโลหิต = สีแดง, สีแดงเรื่อ)

ปริกัปปนา ๒ ประเภท

๒๗๓. มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน- มิว มิจฺเจวมาทิหิ
สายํ พฺยญฺชียเต กฺวาปิ กฺวาปิ วากฺเยน คมฺยเต.

แปลว่า: "ปริกัปปนานั้น ในบางที่กวีทั้งหลายแสดงด้วยศัพท์อย่างนี้คือ มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน อิว เป็นต้น ในบางที่ก็รู้ได้ด้วยพากย์"

คาถานี้กล่าวถึงศัพท์ที่แสดงปริกัปปนาซึ่งปรากฏอยู่ในบทประพันธ์บางแห่งว่ามีศัพท์คือ มญฺเญ (คงจะ, เห็นจะ) สงฺเก (คงจะ) ธุวํ (แน่แท้) นูน (แน่แท้) อิว (คงจะ) ตกฺเกมิ (ดำริ) ปริกปฺเปมิ (ดำริ) จินฺตยามิ (คิดเห็น) ยถา (ฉันใด) เป็นต้น หากพบศัพท์เหล่านี้ในบทประพันธ์ที่เกี่ยวกับการดำริ ก็พึงเข้าใจว่าบทประพันธ์นั้นเป็นปริกัปปนาลังการ ปริกัปปนาลังการประเภทนี้มีศัพท์แสดงความดำริโดยตรงจึงเรียกว่า สัททคัมมปริกัปปนา (ปริกัปปนาที่พึงรู้ด้วยศัพท์) เหมือนสัททคัมมูปมา (อุปมาที่พึงรู้ด้วยศัพท์) อีกนัยหนึ่งเรียกว่า วาจจปริกัปปนา (ปริกัปปนาที่พึงกล่าวด้วยศัพท์)

ศัพท์ดังกล่าวย่อมไม่ปรากฏในบทประพันธ์บางแห่ง แต่ทราบว่าเป็นปริกัปปนา-ลังการ เพราะพากย์ระบุบ่งอยู่ (พากย์ คือ กลุ่มบทที่มีกริยาและการกเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน) ปริกัปปนาประเภทนี้เรียกว่า วากยัตถคัมมปริกัปปนา (ปริกัปปนาที่พึงรู้ด้วยอรรถของพากย์) เหมือนวากยัตถวิสยูปมา (อุปมาที่มีอรรถของพากย์เป็นวิสัย)

คำว่า มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน มิวมิจฺเจวมาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มญฺเญ จ สงฺเก จ ธุวํ จ นูน จ อิว จ มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน มิว, มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน มิว อิติ เอวํ อาทิ เยสนฺติ มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน มิวมิจฺเจวมาทโย (มัญเญ สังเก ธุวัง นูน มิวมิจเจวมาทิ คือ ศัพท์อย่างนี้คือ มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน และ อิว เป็นต้น)

คำว่า พฺยญฺชียเต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อญฺช (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ทำให้ปรากฏ) + ย ปัจจัย + เต วิภัตติ

คำว่า กฺวาปิ (ในบางที่) ประกอบด้วย อปิ ศัพท์ท้าย กฺว มีความหมายเหมือน กฺวจิ ศัพท์ที่ประกอบ จิ นิบาตท้าย กฺว ศัพท์

วากยคัมมปริกัปปนา

๒๗๔. ทยาสญฺจารสรสา เทหา นิกฺขนฺตกนฺติโย
ปีเณนฺตา ชิน เต สาธุ- ชนํ สรสตํ นยุํ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระชินเจ้า พระรัศมีที่เปล่งออกจากพระกายอันกอปร ด้วยความสิเนหาด้วยพระกรุณาของพระองค์เป็นไปอยู่เสมอ ยังสาธุชนให้เอิบอิ่มอยู่ พึงนำไปสู่ความเป็นผู้กอปรด้วยความสิเนหา

คาถานี้แม้จะไม่มีศัพท์แสดงความดำริปรากฏอยู่เลย แต่ความทั้งหมดนั้นก็ยังเป็นเรื่องดำริอยู่นั่นเอง ตามความหมายของคาถานั้นมีว่า พระรัศมีที่เปล่งออกจากพระกายของพระพุทธเจ้ากอปรด้วยความรักสิเนหา พระรัศมีนั้นย่อมทำให้สาธุชนให้เอิบอิ่ม แล้วทำให้สาธุชนเหล่านั้นพลอยมีใจกอปรด้วยความรักสิเนหาไปด้วย ทั้งหมดนี้เป็นอาการที่ดำริทั้งนั้น คาถานี้จึงเป็นวากยคัมมปริกัปปนา

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

กรุณาสิเนหโสมฺมเทหสํสคฺคโต กนฺติโย สยมฺปิ นิสฺสยคุณโต โสมฺม-ภูตา อตฺตานํ วิสยํ กตฺวา ปวตฺตชเนปิ มุทุํ กโรนฺเตวาติ อิวาทีนํ อภาเวปิ วากฺยคมฺมปริกปฺปนา. เอตฺถ อเจตนานํ กนฺติวตฺถูนํ ชน-ปสาทสงฺขาตวตฺถุฏฺฐิติ ทยาสญฺจารสรสา อิวาติ เอวมาทิอญฺญปฺปกาเรน ปริกปฺปิตา.

แปลว่า: "พระรัศมีจากการระคนกับพระกายที่หมดจดด้วยสิเนหาคือพระกรุณา เป็นสภาพหมดจดโดยคุณลักษณะอันเป็นที่อาศัยเอง ย่อมทำชนผู้เป็นไปกระทำตนเป็นวิสัยให้อ่อนโยนได้โดยแท้ ดังนั้น แม้ไม่มี อิว ศัพท์เป็นต้นก็เป็นวากยคัมมปริกัปปนา

ในคาถานี้ การตั้งอยู่แห่งวัตถุกล่าวคือความเลื่อมใสของชนในวัตถุคือพระรัศมีอันไม่มีเจตนา ท่านดำริโดยประการอื่นอย่างนี้ว่าเป็นดุจกอปรด้วยความสิเนหาด้วยพระกรุณาของพระองค์เป็นไปอยู่เสมอ" ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ทยาสญฺจารสรส มีรูปวิเคราะห์ว่า ทยาย สญฺจาโร ทยาสญฺจาโร, สห รเสน วตฺตมาโนติ สรโส, ทยาสญฺจาเรน สรโสติ ทยาสญฺจารสรโส (ทยาสัญจารสรสะ คือ เป็นไปกับด้วยความรักสิเนหาเพราะความเป็นไปเสมอแห่งพระกรุณา)

คำว่า สญฺจาร สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + จร ธาตุ (จรเณ = ประพฤติ) + ณ ปัจจัย สํ อุปสรรค มีอรรถว่า นิรนฺตร (เสมอ) จร ธาตุมีอรรถว่า ปวตฺติ (เป็นไป) ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า นิรนฺตรปฺปวตฺติ (ความเป็นไปเสมอ)

รส ศัพท์ใช้ในความหมาย ๙ อย่าง คือ น้ำ ความประพฤติ ความเพียร รสหวานเป็นต้น ปรอท รสรักเป็นต้น รส ธาตุ หน้าที่ และความถึงพร้อม ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๐๒) กล่าวไว้ แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ความรักสิเนหา ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า เสฺนหา (ความรักสิเนหา)

คำว่า นิกฺขนฺตกนฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิกฺขนฺตา จา ตา กนฺติโย จาติ นิกฺขนฺต-กนฺติโย (นิกขันตกันติ คือ พระรัศมีที่เปล่งออก)

คำว่า สาธุชน มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธุ จ โส ชโน จาติ สาธุชโน (สาธุชนะ คือ คนดี)

คำว่า สรสตา มีรูปวิเคราะห์ว่า สรสสฺส ภาโว สรสตา (สรสตา คือ ความเป็นผู้มีความรักสิเนหา)

* * * * * * * *

สมาหิตะ

๒๗๕. อารภนฺตสฺส ยํ กิญฺจิ กตฺตุํ ปุญฺญวสา ปุน
สาธนนฺตรลาโภ โย ตํ วทนฺติ สมาหิตํ.

แปลว่า: “การที่ผู้ปรารภจะทำกิจอันใดอันหนึ่งได้รับสิ่งสนับสนุนอื่นที่ทำกิจให้สำเร็จอีกด้วยอำนาจแห่งบุญนั้น กวีทั้งหลายกล่าวว่า สมาหิตะ

คาถานี้แสดงเรื่องสมาหิตาลังการ คือ การแสดงเหตุอื่นจากเหตุจริง หมายความว่า ผู้ที่มุ่งจะกระทำกิจอย่างใดอย่างหนึ่งมีการเอาชนะศัตรูเป็นต้น ย่อมได้รับสิ่งสนับสนุนอย่างอื่นที่เป็นอุปการะให้กิจนั้นสำเร็จด้วยอำนาจแห่งบุญ การกล่าวถึงการได้รับสิ่งสนับสนุนอื่นนั้นชื่อว่า สมาหิตะ คือการตั้งไว้ดี พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า สมาหิต สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาธานํ สมาหิตํ (สมาหิตะ คือ การตั้งไว้ดี)

คำว่า สาธนนฺตรลาภ มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธฺยเต สาธิยมเนนาติ สาธนํ, สาธนญฺจ ตํ อนฺตรญฺจาติ สาธนนฺตรํ, สาธนนฺตรสฺส ลาโภ สาธนนฺตรลาโภ (สาธนันตรลาภะ คือ การได้รับเหตุอื่นที่ยังกิจให้สำเร็จ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของสมาหิตะ

๒๗๖. มาราริภงฺคาภิมุข- มนโส ตสฺส สตฺถุโน
มหามหี มหาราวํ รวี'ย'มุปการิกา.

แปลว่า: "มหาปฐพีนี้คำรามร้องก้องสนั่นเป็นสิ่งเกื้อหนุนต่อพระศาสดาพระองค์นั้น ผู้มีพระทัยมุ่งมั่นกำราบข้าศึกคือพระยามาร

ในคาถานี้ การเผด็จศึกมารเป็นกิจที่พระศาสดาทรงปรารภ การคำรามร้องก้องสนั่นปานจะทำลายหัวใจของพระยามารเป็นสิ่งสนับสนุนความมุ่งมั่นในการเผด็จศึกให้สำเร็จเกิดจากอำนาจบุญบันดาล พระศาสดามิต้องทรงกระทำเลย เพียงแต่มีพระทัยมุ่งมั่นจะเผด็จศึกเท่านั้นก็ได้แผ่นดินช่วย การแต่งบทประพันธ์ในลักษณะเช่นนี้เป็นสมาหิตาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ มารภงฺคชนนํ สตฺถุหิ อารทฺธการิยํ. ตสฺเสว สิทฺธิยา เหตุภูตํ อญฺญการณํ นาม มหีราโว.

แปลว่า: "ความเกิดขึ้นแห่งการกำราบมารเป็นผลที่พระศาสดาทั้งหลายทรงกระทำ ส่วนการคำรามของปฐพี ชื่อว่าเหตุอื่นอันเป็นเหตุให้ผลนั้นสำเร็จได้"

คำว่า มาราริภงฺคาภิมุขมน มีรูปวิเคราะห์ว่า มาโร เอว อริ มาราริ, มาราริโน ภงฺโค มาราริภงฺโค, มาราริภงฺเค อภิมุขํ มนํ ยสฺสาติ มาราริภงฺคาภิมุขมโน (มาราริภังคาภิมุขมนะ คือ ผู้มีใจมุ่งมั่นในการกำราบข้าศึกคือพระยามาร)

คำว่า มหามหี มีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺตี จ สา มหี จาติ มหามหี (มหามหี คือ แผ่นดินใหญ่)

* * * * * * * *

ปริยายวุตติ

๒๗๗. อวตฺวาภิมตํ ตสฺส สิทฺธิยา ทสฺสนญฺญถา
วทนฺติ ตํ ปริยาย- วุตฺตีติ สุจิพุทฺธโย.

แปลว่า: "การไม่กล่าวถึงข้อความที่ต้องการ แล้วแสดงโดยประการอื่นเพื่อให้สำเร็จข้อความนั้น ท่านผู้มีปัญญาหมดจดกล่าวข้อนั้นว่า ปริยายวุตติ"

คาถานี้แสดงเรื่องปริยายวุตติอลังการ คือ การพูดโดยอ้อม หมายความว่า การไม่กล่าวระบุถึงข้อความที่ผู้กล่าวปรารถนา กลับกล่าวโดยอ้อมให้ผู้ฟังเข้าใจเอง ชื่อว่า ปริยายวุตติ

คำว่า ปริยายวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริยาเยน วุตฺติ ปริยายวุตฺติ (ปริยายวุตติ คือ การกล่าวโดยอ้อม)

คำว่า สุจิพุทฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สุจิ พุทฺธิ เยสนฺติ สุจิพุทฺธโย (สุจิพุทธิ คือ ผู้มีปัญญาหมดจด)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของปริยายวุตติ

๒๗๘. วิวฏงฺคณนิกฺขิตฺตํ ธน’มารกฺขวชฺชิตํ
ธนกาม ยถากามํ ตุวํ คจฺฉ ยทิจฺฉสิ.

แปลว่า: “ทรัพย์วางไว้ที่ลานโล่ง ไร้คนดูแล ท่านผู้ต้องการทรัพย์ถ้าท่านต้องการ ท่านจงไปตามปรารถนาเถิด”

คาถานี้กล่าวถึงการชักชวนให้ไปขโมยทรัพย์ แต่ไม่พูดตรงๆ ว่า ธนมาหร (จงนำทรัพย์มา) พูดเป็นปริยายให้เข้าใจความเอาเอง จึงเป็นปริยายวุตติอลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

จิตฺเตนิจฺฉิตธนาวหรณวิธานํ ธนมาหราติ อุชุมวตฺวา เอวํ พฺยาเชน วุตฺตตฺตา อิทํ ปริยายวุตฺติ นาม.

แปลว่า: “อลังการนี้ชื่อว่า ปริยายวุตติ เพราะไม่กล่าวถึงนัยในการขโมยตามที่จิตปรารถนาโดยตรงว่า จงนำทรัพย์มา แต่กล่าวโดยปริยายอย่างนี้”

ตัวอย่าง

ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ.[๑๐๐]

แปลว่า: “หม่อมฉันพึงเห็นพระองค์เป็นผู้มีพลานามัยตลอดร้อยปี”

ในบาทคาถานี้ พระเจ้าสุตโสมทรงปรารถนาให้พระเจ้าโปริสาทโจรราชปลดปล่อยไม่ทำร้ายพระองค์ จึงตรัสโดยปริยาย ขอพรนี้ว่า พระองค์ปรารถนาจะเห็นพระเจ้าโปริสาทเป็นผู้มีพลานามัยตลอดร้อยปี จึงประดับด้วยปริยายวุตติ

คำว่า วิวฏงฺคณนิกฺขิตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิวฏญฺจ ตํ องฺคณญฺจาติ วิวฏงฺคณํ, วิวฏงฺคเณ นิกฺขิตฺตํ วิวฏงฺคณนิกฺขิตฺตํ (วิวฏังคณนิกขิตตะ คือ วางไว้ที่ลานโล่ง)

คำว่า อารกฺขวชฺชิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อารกฺเขน วชฺชิตํ อารกฺขวชฺชิตํ (อารักข-

วัชชิตะ คือ อันคนดูแลเว้นแล้ว)

คำว่า ธนกาม มีรูปวิเคราะห์ว่า ธนํ กาเมตีติ ธนกาโม (ธนกามะ คือ ผู้ต้องการทรัพย์)

คำว่า ยถากาม มีรูปวิเคราะห์ว่า กามํ อนติกฺกมฺม ยถากามํ (ยถากามะ คือ ตามปรารถนา)

* * * * * * * *

พยาชวัณณนะ

๒๗๙. ถุตึ กโรติ นินฺทนฺโต วิย ตํ พฺยาชวณฺณนํ
โทสาภาสา คุณา เอว ยนฺติ สนฺนิธิ'มตฺร หิ.

แปลว่า: “กวีกระทำการสดุดีเหมือนตำหนิอยู่ในอลังการใด อลังการนั้นชื่อว่า พยาชวัณณนะ (สรรเสริญโดยปริยาย) คุณทั้งหลายที่ปรากฏคล้ายกับเป็นโทษย่อมถึงการวางไว้ในอลังการนี้

คาถานี้แสดงเรื่องพยาชวัณณนาลังการ คือ การกล่าวสดุดีในเชิงตำหนิ หมายความว่า การแต่งเพื่อสดุดี แต่มีลักษณะคล้ายกับตำหนิ คุณที่กล่าวสรรเสริญก็ปรากฏคล้ายกับจะเป็นโทษ คำว่า พยาชวัณณนะ แปลตามศัพท์ว่า “การสดุดีโดยปริยาย”

ฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า อลังการประเภทนี้ประกอบด้วยบทที่มีอรรถ ๒ อย่างในพากย์ บทดังกล่าวเป็นสิเลสาลังการที่มีอรรถ ๒ นัยเกี่ยวกับการตำหนิหรือสรรเสริญ ถ้าแปลในเชิงตำหนิ ก็จะเป็นการตำหนิโดยตรง หากแปลในเชิงสรรเสริญ ก็จะเป็นการสรรเสริญโดยตรง ท่านเรียกว่า พยาชวัณณนะ เพราะมีอรรถตำหนิแฝงอยู่ในศัพท์

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์นิสสัยของพม่าทุกฉบับเห็นว่า คัมภีร์กาวยาทรรศะมีอุทาหรณ์ที่แต่งสดุดีในลักษณะตำหนิโดยไม่มีสิเลสาลังการแต่อย่างใด และถ้อยคำที่ชาวโลกใช้กันอยู่นี้ บางอย่างก็กล่าวสดุดีในเชิงตำหนิ บางอย่างก็กล่าวตำหนิในเชิงสดุดี ดังนั้น การสดุดีโดยปริยายทุกอย่างจึงจัดเป็นพยาชวัณณนาลังการได้ ไม่จำเป็นต้องมีบทที่ประกอบด้วยสิเสสาลังการเสมอ

คำว่า พฺยาชวณฺณน นี้ ท่านเรียกว่า พฺยาโชปวณฺณน ในคาถา ๑๖๙

คำว่า พฺยาช สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อา บทหน้า + ชน ธาตุ (ชนเน = เกิด) + กฺวิ ปัจจัย คำนี้เป็นคำไวพจน์ของ กปฏ ศัพท์ที่มีอรรถว่า “อ้อม, ปริยาย” คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิเรียกอลังการนี้ว่า พฺยาชถุติ โดยอธิบายว่า กปฏฺถุติ (การสดุดีโดยปริยาย)

คำว่า พฺยาชวณฺณน มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาเชน วณฺณนํ พฺยาชวณฺณนํ (การสดุดี

โดยปริยาย ชื่อว่า พยาชวัณณนะ)

คำว่า โทสาภาส มีรูปวิเคราะห์ว่า โทสา อิว อาภาสนฺตีติ โทสาภาสา (โทสาภาสะ คือ ปรากฏคล้ายกับเป็นโทษ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของพยาชวัณณนะ

๒๘๐. สญฺจาเลตุ'มลํ ตฺวํสิ ภุสํ กุวลยา'ขิลํ
วิเสสํ ตาวตา นาถ คุณานํ เต วทาม กึ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระนาถะ พระองค์ทรงสามารถเพื่อยังกุวลัยทั้งมวลให้สั่นคลอนได้ยิ่งนัก ข้าพระองค์ทั้งหลายจะกล่าวความพิเศษแห่งพระคุณของพระองค์ด้วยเหตุเพียงนั้นกระไรได้

คาถานี้เป็นการถวายสดุดีแด่พระคุณของพระพุทธองค์ โดยประกอบศัพท์ที่เป็นโทษคือ กุวลย อันมีความหมายเป็น ๒ นัยตามสิเลสาลังการ คือ ดอกอุบล หรือปฐพี พระคุณของพระพุทธองค์หากจะมีเพียงทำให้ดอกอุบลสั่นคลอนแล้ว จะน่าอัศจรรย์กระไรได้ ดังนั้นความหมายที่แท้จริงของ กุวลย ศัพท์ จึงหมายถึง ปฐพี แต่เพราะประกอบศัพท์อันมีความเป็น ๒ นัยไว้ จึงดูเสมือนว่าจะเป็นโทษไป ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กุวลยสทฺทสฺส อุปฺปลวิเสสวาจกตฺตา ปฐมํ นินฺทาว, ตสฺเสว สทฺทสฺส ปถวีมณฺฑลวาจกตฺตา อิทฺธิมโต ตว อิทํ กึ วิเสสนฺติ อุตฺตมคุณวณฺณนา กตา โหติ. อีทิสา พฺยาชวณฺณนา ปสตฺถา. สา จ สพฺพถา สิเลสํ นิสฺสาย ปวตฺตตีติ.

แปลว่า: "การตำหนิมีอยู่ก่อน เพราะ กุวลย ศัพท์กล่าวถึงดอกอุบลพิเศษ ต่อมาท่านกระทำการสดุดีคุณอันสูงสุดว่า ข้อนี้เป็นความพิเศษอะไรของท่านผู้มีฤทธิ์ เพราะศัพท์นั้นกล่าวถึงพื้นปฐพี การสดุดีโดยปริยายเช่นนี้เป็นที่น่าสรรเสริญ อนึ่ง การสดุดีโดยปริยายนั้นย่อมเป็นไปอาศัยสิเลสคุณโดยประการทั้งหมด"

อย่างไรก็ตาม คัมภีร์กาวยาทรรศะกล่าวถึงการสดุดีในเชิงตำหนิเท่านั้น ไม่กล่าวถึงสิเลสาลังการแต่อย่างใด มีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

นินฺทนฺตา อิว ยา ถุติ พฺยาชถุติ อยํ มตา
โทสาภาสา คุณา เอว ลภนฺติ หฺยตฺร สนฺนิธึ.[๑๐๑]

แปลว่า: “การสดุดีใดเป็นเหมือนกับตำหนิ การสดุดีนี้พึงทราบว่า พยาชฤติ โดยความจริงแล้วคุณทั้งหลายที่ปรากฏคล้ายกับเป็นโทษ ย่อมได้รับการวางไว้ในอลังการนี้”

คำว่า กุวลย มีรูปวิเคราะห์ว่า กุยา วลยํ กุวลยํ ตามนัยแรกแปลว่า “วลัยแห่งปฐพี = ดอกอุบล” นัยหลังแปลว่า “มณฑลแห่งปฐพี”

ตัวอย่าง

ตาปเสนาปิ ราเมน ชิตายํ ภูตธาริณี
ตฺวยา รณฺณาปิ เสวายํ ชิตา มาหุ มโท ตว.[๑๐๒]

แปลว่า: “พระเจ้าปรศุรามแม้เป็นฤาษีก็ทรงชนะปฐพีนี้ได้ พระองค์แม้เป็นกษัตริย์ก็ทรงชนะปฐพีนี้เช่นกันดังนั้นพระองค์อย่าทรงมัวเมาอยู่เลย

คาถานี้กล่าวสดุดีพระจักรพรรดิราชผู้ทรงประสบชัยชนะปฐพีทั้งหมด โดยกล่าวในเชิงตำหนิว่า แม้พระเจ้าปรศุรามเป็นฤาษีก็ทรงชนะปฐพีนี้ได้เหมือนที่พระองค์ทรงประสบชัยชนะ พระองค์อย่าทรงหลงมัวเมาอยู่เลย จึงประดับด้วยพยาชวัณณนาลังการ

ในสมัยพุทธกาล ครั้งหนึ่งพระนันทกะผู้เป็นธรรมกถึกได้แสดงธรรมที่หอฉันในวัดพระเชตวัน พระพุทธองค์เสด็จไปใกล้ซุ้มประตูแล้วยืนฟังธรรมตลอดราตรี เมื่ออรุณขึ้นแล้วจึงเสด็จเข้าไปสู่หอฉันแล้วตรัสว่า

ทีโฆ โข ตฺยายํ นนฺทก ธมฺมปริยาโย ภิกฺขูนํ ปฏิภาสิ. อปิ เม ปิฏฺฐิ อาคิลายติ พหิทฺวารโกฏฺฐเก ฐิตสฺส กถาปริโยสานํ อาคมยมานสฺส.[๑๐๓]

แปลว่า: “ดูกรนันทกะ เธอแสดงธรรมเทศนาอันพิสดารแก่ภิกษุทั้งหลายจนตถาคตเมื่อยหลังอยู่เมื่อยืนรอให้แสดงธรรมจบใกล้ซุ้มประตู”

พระดำรัสนี้ตรัสชมเชยในลักษณะตำหนิว่า การฟังธรรมของพระนันทกะทำให้พระองค์ปวดพระปิฏฐิด้วยการยืนฟังธรรมตลอดราตรี จึงนับเข้าในพยาชวัณณนาลังการ

วิเสสะ

๒๘๑. วิเสสิจฺฉาย ทพฺพสฺส กฺริยาชาติคุณสฺส จ
เวกลฺลทสฺสนํ ยตฺร วิเสโส นาม'ยํ ภเว.

แปลว่า: "ในเมื่อมีความปรารถนาจะแสดงความพิเศษ กลับแสดงความบกพร่องของวัตถุ กิริยา ชาติ และคุณ มีอยู่ในอลังการใด อลังการนั้นชื่อว่า วิเสสะ

คาถานี้แสดงเรื่องวิเสสาลังการ คือ การแสดงความวิเศษโดยพูดถึงความบกพร่อง หมายความว่า บทประพันธ์ที่มุ่งจะแสดงถึงความพิเศษ แต่กลับกล่าวถึงความบกพร่อง ถือเอาความบกพร่องเป็นเครื่องส่องความพิเศษ เป็นวิเสสาลังการ จำแนกตามประเภทของสิ่งที่บกพร่องเป็น ๔ คือ

๑. ทัพพวิเสสวุตติ การกล่าวถึงความพิเศษด้วยการปฏิเสธวัตถุ

๒. กิริยาวิเสสวุตติ การกล่าวถึงความพิเศษด้วยการปฏิเสธกิริยา

๓. ชาติวิเสสวุตติ การกล่าวถึงความพิเศษด้วยการปฏิเสธชาติ (ประเภทเดียวกัน)

๔. คุณวิเสสวุตติ การกล่าวถึงความพิเศษด้วยการปฏิเสธคุณลักษณะ

คำว่า เวกลฺลทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า วิกลสฺส ภาโว เวกลฺลํ, เวกลฺลสฺส ทสฺสนํ เวกลฺลทสฺสนํ (เวกัลลทัสสนะ คือ การแสดงความบกพร่อง)

คำว่า วิเสสิจฺฉา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเส อิจฺฉา วิเสสิจฺฉา (วิเสสิจฉา คือ ความปรารถนาในความพิเศษ)

* * * * * * * *

ทัพพวิเสสวุตติ

๒๘๒. น รถา น จ มาตงฺคา น หยา น ปทาตโย
ชิโต มาราริ มุนินา สมฺภาราวชฺชเนน หิ.
ทพฺพวิเสสวุตฺติ.

แปลว่า: "พลรถ พลช้าง พลม้า และพลเดินเท้าไม่มีเลย พระจอมมุนีทรงชำนะข้าศึกคือมารแล้วด้วยการพิจารณาพระบรมโพธิสมภารเท่านั้น วิเสสวุตตินี้เป็นทัพพวิเสสวุตติ"

คาถานี้แสดงความพิเศษของพระพุทธองค์ คือการชนะมารด้วยการพิจารณาพระบรมโพธิสมภารที่พระองค์สั่งสมมาแต่ชาติปางก่อน โดยกล่าวถึงข้อบกพร่องในส่วนวัตถุ คือ พลรถ พลช้าง พลม้า และพลเดินเท้า การแสดงความพิเศษด้วยการปฏิเสธวัตถุเช่นนี้เรียกว่า ทัพพวิเสสวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิห ชโยปกรณภาเวน จิตานํ รถานีกาทีนํ ทพฺพานํ เวกลฺลํ ทสฺเสตฺวา สตฺตุวิชยสภาวานํ สมฺภารานํ อาวชฺชนวิเสสสฺส วุตฺตตฺตา เอสา ทพฺพวิเสสวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "ในคาถานี้ วิเสสวุตตินั้นชื่อว่า ทัพพวิเสสวุตติ เพราะแสดงความบกพร่องของวัตถุทั้งหลายมีพลช้างเป็นต้นที่ตั้งอยู่โดยความเป็นเครื่องสนับสนุนชัยชนะ แล้วกล่าวถึงการพิจารณาพระบรมโพธิสมภารที่มีสภาพชนะข้าศึกเป็นพิเศษ"

คำว่า รถา มาตงฺคา หยา และ ปทาตโย เป็นรูปพหูพจน์ที่กล่าวถึงกองทัพอันมีองค์ประกอบ ๔ คือ พลรถ พลช้าง พลม้า และพลเดินเท้า คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๘๒-๘๓) แสดงองค์ประกอบเหล่านั้นว่า

๑. รถานีกะ (พลรถ) มีรถ ๓ คันและทหารเฝ้ารถ ๔ นายในรถแต่ละคัน

๒. หัตถานีกะ (พลช้าง) มีช้าง ๓ เชือก และทหารเฝ้าช้าง ๑๒ นายในช้างแต่ละเชือก

๓. หยานีกะ (พลม้า) มีม้า ๓ ตัว และทหารเฝ้าม้า ๓ นายในม้าแต่ละตัว

๔. ปัตตานีกะ (พลเดินเท้า) มีทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์นั้นว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนาธมนฺตโต.
หตฺถานีกํ หยานีกํ รถานีกํ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกํ จตุชฺชนา.[๑๐๔]

แปลว่า: “ช้างเป็นต้นอย่างละสามๆ ชื่อว่า หัตถานีกะ หยานีกะ และรถานีกะ โดยส่วนต่ำสุดด้วยลักษณะนี้ว่าช้างหนึ่งเชือกมีทหาร ๑๒ นาย ม้าหนึ่งตัวมีทหาร ๓ นาย รถหนึ่งคันมีทหาร ๔ นาย ส่วนทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปัตตานีกะ”

แม้ฎีกาใหม่ก็อธิบายข้อความนี้ไว้ว่า

รโถ นาม จตุปุริสปริวาโร. ตาทิสํ รถตฺตยํ รถานีกํ นาม. หตฺถี ปน ทฺวาทสปุริสปริวาโร โหติ. ตาทิสํ หตฺถิตฺตยํ หตฺถานีกํ นาม. อสฺโส ติปุริสปริวาโร. ตาทิสํ หยตฺตยํ หยานีกํ นาม. สายุธา จตฺตาโร ปุริสา ปทานีกํ นาม.

แปลว่า: “รถที่มีทหาร ๔ นายชื่อว่า รถ รถ ๓ คันเช่นนั้นชื่อว่า รถานีกะ ส่วนช้างมีทหาร ๑๒ นายเป็นบริวาร ช้าง ๓ เชือกเช่นนั้นชื่อว่า หัตถานีกะ ม้ามีบุรุษ ๓ นายเป็นบริวาร ม้า ๓ เชือกเช่นนั้นชื่อว่า หยานีกะ ทหาร ๔ นายพร้อมอาวุธ ชื่อว่า ปทานีกะ”

คำว่า ปทาติ เป็นปุงลิงค์ อิการันต์ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๗๓) กล่าวว่า ปทาติ ปตฺติ ตุ ปุเม (ปทาติ และ ปตฺติ ศัพท์เป็นไปในปุงลิงค์) ดังนั้นจึงกล่าวเป็นรูปว่า ปทาตโย เหมือน อคฺคโย

คำว่า ทพฺพวิเสสวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทพฺพสฺส ปฏิเสธนํ ทพฺพํ, วิเสสสฺส วุตฺติ

วิเสสวุตฺติ, ทพฺเพน วิเสสวุตฺติ ทพฺพวิเสสวุตฺติ (การกล่าวความพิเศษด้วยการปฏิเสธวัตถุ ชื่อว่า ทัพพวิเสสวุตติ)

คำว่า สมฺภาร สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + ภร ธาตุ (ภรเณ = เลี้ยงดู) + ณ ปัจจัย ฎีกาใหม่อธิบายว่าหมายถึงพระบารมี ๓๐ ทัศ จึงมีรูปวิเคราะห์เป็นกรรมสาธนะว่า สมฺภรียเตติ สมฺภาโร (สัมภาระ คือ บารมีที่บุคคลพึงสั่งสม)

ตัวอย่าง

น รถา น จ มาตงฺคา น หยา น จ ปตฺตโย
ถีน'มปางฺคทิฏฺฐฺเยน ชียเต ชคติตฺตยํ.[๑๐๕]

แปลว่า: "พลรถ พลช้าง พลม้า และพลเดินเท้าไม่มีเลย สตรีทั้งหลาย ชนะไตรโลกได้ด้วยการชม้ายมอง"

คาถานี้กล่าวถึงความสามารถพิเศษของสตรีที่ชนะโลก ๓ ด้วยการชม้ายมอง โดยปฏิเสธวัตถุคือทัพรถเป็นต้น จึงประดับด้วยทัพพวิเสสวุตติ

ทณฺเฑเนเก ทมยนฺติ องฺกุสาหิ กุสาหิ จ
ทณฺเฑน อสตฺเถน นาโค ทนฺโต มเหสินา.[๑๐๖]

แปลว่า: "คนฝึกช้างและคนฝึกม้าบางพวก มีท่อนไม้ ขอ และแส้ จึงจะฝึกได้ พระพุทธเจ้าผู้ประสบคุณยิ่งใหญ่ไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้ศาสตรา ทรงฝึกช้างได้เลย"

คาถานี้กล้าวถึงความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้าที่ทรงฝึกช้างโดยปฏิเสธท่อนไม้และศาสตรา จึงประดับด้วยทัพพวิเสสวุตติ

* * * * * * * *

กิริยาวิเสสวุตติ

๒๘๓. น พทฺธา ภูกุฏิ เนว ผุริโต ทสนจฺฉโท
มาราริภงฺคญฺจา'กาสิ มุนิวีโร วโร สยํ.
กฺริยาวิเสสวุตฺติ.

แปลว่า: "พระขนงมิได้ขมวด ริมพระโอษฐ์ก็มิได้ขยับ พระมุนีผู้อาจหาญเป็นเลิศทรงกระทำการปราบข้าศึกคือมารได้ด้วยพระองค์เอง วิเสสวุตตินี้เป็นกิริยาวิเสสวุตติ"

คาถานี้แสดงความพิเศษของพระพุทธองค์ ในการปราบพระยามารด้วยพระองค์เอง โดยกล่าวถึงความบกพร่องของกิริยาอาการ คือการไม่ขมวดพระขนงและไม่ขยับริมพระโอษฐ์ การกล่าวถึงความพิเศษด้วยวิธีห้ามกิริยาเช่นนี้ เป็นกิริยาวิเสสวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ภมุภงฺครจนาทิกํ กฺริยํ อกตฺวา นิพฺพิการสฺส มารภงฺคสภาววิเสสสฺส วุตฺตตฺตา เอสา กฺริยาวิเสสวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "ในคาถานี้ วิเสสวุตตินั้นชื่อว่า กิริยาวิเสสวุตติ เพราะไม่กระทำกิริยามีการกระทำการขมวดคิ้วเป็นต้นแล้วกล่าวถึงความพิเศษแห่งสภาพคือการปราบมารที่ไม่มีอาการเปลี่ยนแปลง[มีการขมวดคิ้วเป็นต้น]"

คำว่า ภูกุฏิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูนํ กุฏิ ภูกุฏิ (ภูกุฏิ คือ การขมวดคิ้ว)

คำว่า มาราริภงฺค มีรูปวิเคราะห์ว่า มาโร เอว อริ มาราริ, มาราริโน ภงฺโค มาราริภงฺโค (มาราริภังคะ คือ ความปราชัยแห่งข้าศึกคือมาร)

ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ของ มาราริภงฺค ว่า มาโร เอว อรีติ จ เตสํ ภงฺโคติ จ วากฺยํ (มีพากย์ว่า มาโร เอว อริ, เตสํ ภงฺโค) ความจริงควรมีรูปเป็นเอกพจน์ว่า ตสฺส ภงฺโค จึงจะสอดคล้องกับรูปเอกพจน์ว่า มาโร เอว อริ มาราริ ในพากย์ต้น ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณา

คำว่า ผุริต สำเร็จรูปมาจาก ผุร ธาตุ (จลนปฺปกาเส = หวั่นไหว, ปรากฏ) + ต ปัจจัย

ตัวอย่าง

น พทฺธา ภูกุฏิ นาปิ ผุริโต ทสนจฺฉโท
น จ รตฺตา'ภวี ทิฏฺฐิ ชิตญฺจ เวรินํ ผลํ.[๑๐๗]

แปลว่า: "พระขนงมิได้ขมวด ริมพระโอษฐ์ก็มิได้ขยับ ทั้งพระเนตรก็ไม่แดงเรื่อ แต่พระองค์ทรงเอาชนะไพร่พลของข้าศึกได้"

* * * * * * * *

ชาติวิเสสวุตติ

๒๘๔. น ทิสาสุ พฺยตฺตา รํสิ นาโลโก โลกปตฺถโฏ
ตถาปฺยนฺธตมหรํ ปรํ สาธุสุภาสิตํ.
ชาติวิเสสวุตฺติ.

แปลว่า: "รัศมีแผ่ไปในทิศทั้งหลายย่อมไม่มี แสงสว่างแผ่คลุมโลกก็ไม่มี แม้กระนั้น สุภาษิตของสาธุชนย่อมกำจัดความมืดคือโมหะเสียสิ้น วิเสสวุตตินี้เป็นชาติวิเสสวุตติ"

คาถานี้สดุดีสุภาษิตของสาธุชนโดยแสดงความบกพร่องของชาติ คือประเภทเดียวกัน หมายความว่า สุภาษิตนั้นมิใช่เป็นสิ่งที่มีรัศมีแผ่ไปในทิศทั้งหลาย และมิใช่มีแสงสว่างแผ่คลุมโลก แต่กระนั้นก็ยังสามารถกำจัดความมืดบอดได้ดีนัก การกล่าวถึงความพิเศษที่สุภาษิตกำจัดความมืดมนในกระแสจิตได้ด้วยการปฏิเสธชาตินี้ เป็นชาติวิเสสวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อิธ อนฺธการวิทฺธํสเน สมตฺถํ รํสิชาตฺยาทิกํ ปฏิเสเธตฺวา สุภาสิตสฺส อนฺธการาปหรณสงฺขาตสฺส วิเสสสฺส วุตฺตตฺตา อยํ ชาติ-วิเสสวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "ในคาถานี้ วิเสสวุตตินั้นชื่อว่า ชาติวิเสสวุตติ เพราะปฏิเสธประเภทคือรัศมีที่สามารถขจัดความมืดได้แล้วกล่าวถึงความพิเศษกล่าวคือการขจัดความมืดมนแห่งสุภาษิต"

คำว่า พฺยตฺต แปลตามศัพท์ว่า "แผ่ไป" สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อาป ธาตุ (พฺยาปเน = แผ่ไป) + ต ปัจจัย ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า ปตฺถฏา (แผ่ไป) ฉบับสิงหลมีรูปเป็น ตตา (แผ่ไป) รูปนี้เข้ากับคำอธิบายในฎีกาข้างต้น จึงสมควรเช่นกัน ส่วนฉบับแปลของอาจารย์แย้มมีรูปว่า คตา (เป็นไป) รูปนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในฎีกาที่กล่าวมาแล้ว

คำว่า โลกปตฺถฏ มีรูปวิเคราะห์ว่า โลเก ปตฺถโฏ โลกปตฺถโฏ (โลกปัตถฏะ คือ

แผ่ไปในโลก)

คำว่า อนฺธตมหร มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺเธตีติ อนฺโธ, อนฺโธเยว ตโม อนฺธตโม, อนฺธตมํ หรตีติ อนฺธตมหรํ (อันธตมหระ หมายถึง กำจัดความมืดคือโมหะ)

คำว่า สาธุสุภาสิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธูนํ สุภาสิตํ สาธุสุภาสิตํ (สาธุสุภาสิตะ คือ สุภาษิตของสาธุชน)

ตัวอย่าง

น ชจฺจา วสโล โหติ น ชจฺจา โหติ พฺราหฺมโณ
กมฺมุนา วสโล โหติ กมฺมุนา โหติ พฺราหฺมโณ.[๑๐๘]

แปลว่า: “คนจะชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ จะชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะชาติกำเนิดก็หามิได้ แต่ชื่อว่าเป็นคนเลวเพราะกรรม ชื่อว่าเป็นพราหมณ์เพราะกรรม”

คาถานี้กล่าวถึงความพิเศษคือกรรม โดยปฏิเสธชาติพราหมณ์ จึงประดับด้วยชาติวิเสสวุตติ

* * * * * * * *

คุณวิเสสวุตติ

๒๘๕. น ขรํ น หิ วา ถทฺธํ มุนินฺท วจนํ ตว
ตถาปิ คาฬฺหํ ขนติ นิมฺมูลํ ชนตามทํ.
คุณวิเสสวุตฺติ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระจอมมุนี พระดำรัสของพระองค์มิได้แข็งกระด้างเลย แต่ขุดความมัวเมาของหมู่ชนอย่างหนักหน่วงจนหมดรากเหง้าได้ วิเสสวุตตินี้เป็นคุณวิเสสวุตติ"

คาถานี้สดุดีพระพุทธวจนะ โดยกล่าวถึงความบกพร่องจากคุณลักษณะคือความแข็งกระด้างที่ปรากฏในไม้แหลมเป็นต้น แต่สามารถขุดความมัวเมาของหมู่ชนจนหมดรากเหง้าได้ จึงเป็นคุณวิเสสวุตติ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

ขณนกฺขมอโยสงฺกุอาทีนํ ลพฺภมานํ ขรตฺตาทิคุณํ ปฏิเสเธตฺวา พุทฺธวจนสฺส มทขณนสภาวสงฺขาตสฺส วิเสสสฺส วุตฺตตฺตา อยํ คุณวิเสสวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "วิเสสวุตตินี้ชื่อว่า คุณวิเสสวุตติ เพราะปฏิเสธคุณลักษณะมีความแข็งเป็นต้นที่ปรากฏแก่ไม้แหลมเป็นต้นที่ใช้ขุดได้ แล้วกล่าวถึงความพิเศษกล่าวคือสภาพขุดความมัวเมาแห่งพระดำรัสของพระพุทธเจ้า"

คำว่า นิมฺมูล มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ มูลมสฺส ขณนสฺสาติ นิมฺมูลํ (นิมมูละ คือ ไม่มีรากเหง้า)

คำว่า ชนตา สำเร็จรูปมาจาก ชน ศัพท์ + ตา ปัจจัยในสมูหตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ชนานํ สมูโห ชนตา (ชนตา คือ หมู่ชน)

คำว่า ชนตามท มีรูปวิเคราะห์ว่า ชนตานํ มโท ชนตามโท (ชนตามทะ คือ ความ

มัวเมาของหมู่ชน)

ตัวอย่าง

น กโจรํ น วา ติกฺข- มายุธํ ปุปฺผธนฺวโน
ตถาปิ ชิตเมวาสิ อมุนา ภวนตฺตยํ.[๑๐๙]

แปลว่า: “อาวุธของกามเทพมิได้แข็งกระด้าง ทั้งไม่คม ถึงกระนั้น พระกามเทพนี้ก็เอาชนะไตรโลกได้”

วิเสสวุตตินี้พบในพระบาลีที่กล่าวถึงความบกพร่องของชาติเป็นต้น ๒ หรือ ๓ อย่างในที่เดียวกันบ้าง เช่น

น เวทา สมฺปรายาย น ชาติ นาปิ พนฺธวา
สกญฺจ สีลํ สุสุทฺธํ สมฺปราย สุขาย จ.[๑๑๐]

แปลว่า: “ความรู้ ชาติ หรือพวกพ้อง ไม่อาจให้ยศและความสุขในสัมปรายภพได้แต่ศีลของตนที่หมดจดแล้วเท่านั้นนำความสุขมาให้ในสัมปรายภพ”

คาถานี้แสดงความพิเศษคืออานิสงส์ของศีลที่หมดจด โดยปฏิเสธความรู้ ชาติ และพวกพ้อง จึงเป็นวิเสสวุตติที่เกี่ยวกับคุณ ชาติ และทัพพะทั้งสามอย่าง

* * * * * * * *

รูฬหาหังการ

๒๘๖. ทสฺสียเต'ติทิตฺตํ ตุ สูรวีรตฺตนํ ยหึ.
วทนฺติ วิญฺญู วจนํ รูฬฺหาหงฺการ'มีทิสํ.

แปลว่า: "ความแกล้วกล้าอาจหาญที่เด่นชัดยิ่งนักมีแสดงไว้ในพากย์ใด ผู้รู้กล่าวพากย์เช่นนี้ว่า รูฬหาหังการ"

คาถานี้แสดงเรื่องรูฬหาหังการาลังการ คือ การแสดงความอหังการ หมายความว่า ข้อความที่สำแดงความองอาจกล้าหาญอันยวดยิ่ง ศัพท์คือ รูฬหาหังการ แปลตามศัพท์ว่า "มีอหังการขึ้นแล้ว" ความหมายก็คือ เปล่งวาจาอหังการไม่กลัวเกรง

คำว่า รูฬหาหงฺการ มีรูปวิเคราะห์ว่า รูฬฺโห อุคฺคโต อหงฺกาโร เอตฺถาติ รูฬฺหาหงฺกาโร (อลังการที่มีอหังการขึ้นแล้ว ชื่อว่า รูฬหาหังการ)

คำว่า สูรวีรตฺตน มีรูปวิเคราะห์ว่า สูโร จ วีโร จาติ สูรวีโร, สูรวีรานํ ภาโว สูรวีรตฺตนํ (สูรวีรัตตนะ คือ ความเป็นแห่งผู้แกล้วกล้าและอาจหาญ)

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลมีรูปในบาทแรกว่า อติทิตฺตํ แต่ฉบับพม่าบางฉบับมีรูปว่า อติริตฺตํ รูปว่า อติทิตฺตํ สอดคล้องกับคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า อติสเยน ปน ทิตฺตํ (รุ่งโรจน์ยิ่งนัก) คำนี้สำเร็จรูปมาจาก อติ บทหน้า + ทีป ธาตุ (ทิตฺติมฺหิ = รุ่งโรจน์) + ต ปัจจัย ทำรัสสะ อี เป็น อิ ในเพราะสังโยคท้าย

คำว่า ตุ ศัพท์ในบาทแรกทำหน้าที่ปาทปูรณะ โดยทำบาทให้เต็มไม่มีความหมายใดๆ พึงสังเกตว่าโบราณาจารย์นิยมประกอบ ตุ ศัพท์ที่เป็นปาทปูรณนิบาต แต่ไม่นิยมใช้ จ ศัพท์ เช่นบาทคาถาในคัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะว่า

ฌานงฺคโยคเภเทน กตฺเวเกกํ ตุ ปญฺจธา.[๑๑๑]

ฉธา นามํ ตุ นามสฺส ปญฺจธา นามรูปินํ[๑๑๒]

ปุญฺเญน เตน วิปุเลน ตุ มูลโสมํ[๑๑๓]

อุทาหรณ์ของรูฬหาหังการ

๒๘๗. ทเม นนฺโทปนนฺทสฺส กึ เม พฺยาปารทสฺสนา
ปุตฺตา เม ปาทสมฺภตฺตา สชฺชา สนฺเตว ตาทิเส.

แปลว่า: "ประโยชน์อะไรด้วยการแสดงความขวนขวายในการปราบพญานันโทปนันทนาคราชแก่เรา บุตรทั้งหลายที่น้อมเฝ้าใกล้บาทของเราผู้เตรียมการเช่นนั้น ยังมีอยู่ทีเดียว"

คาถานี้ท่านประพันธ์เป็นทำนองพระดำรัสของพระพุทธองค์ ในคราวปราบพญานาคนันโทปนันทะผู้มีฤทธิ์เดชรุ่งเรืองมาก หมายความว่าในการปราบพญานาคนั้น พระองค์ไม่ต้องแสดงความขวนขวายด้วยพระองค์เองเลย พระสาวกของพระองค์มีพระมหาโมคคัลลานเป็นต้นที่สามารถจัดการเช่นนั้นได้มีอยู่เป็นจำนวนมาก คาถานี้จึงเป็นการกล่าวถึงพระหทัยที่แกล้วกล้าอาจหาญยิ่งนัก เพราะเพียงแต่พระสาวกก็สามารถจะปราบพญานาคนั้นได้แล้ว จะป่วยกล่าวไปไยถึงพระองค์ผู้ทรงเป็นศาสดาเพียบพร้อมด้วยมหิทธานุภาพและเกียรติยศปรากฏขจรขจายในไตรโลก เช่นนี้เป็นรูฬหาหังการาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เจโตวสิตาย สูรวีรภาโว อิห อติทิตฺโต ทสฺสิโต โหติ.

แปลว่า: "ความแกล้วกล้าอาจหาญแห่งความชำนาญของจิต มีแสดงไว้รุ่งโรจน์ในคาถานี้"

อลังการประเภทนี้ไม่พบในอลังการสันสกฤต ท่านกล่าวไว้เนื่องจากมีอุทาหรณ์ในพระบาลี

คำว่า พฺยาปารทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺยาปารสฺส ทสฺสนํ พฺยาปารทสฺสนํ (พยาปารทัสสนะ คือ การแสดงความขวนขวาย)

คำว่า ปาทสมฺภตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเทสุ สมฺภตฺตา ปาทสมฺภตฺตา (ปาทสัมภัตตะ คือ ผู้น้อมลงใกล้บาท)

ตัวอย่าง

โยชยนฺตุ รเถ อสฺเส นานาจิตฺเต สมาหิเต
อถ ทกฺขถ เม เวคํ วิธมนฺตสฺส สตฺตโว.[๑๑๔]

แปลว่า: “เจ้าพนักงานทั้งหลาย จงตระเตรียมรถและม้า อันวิจิตรด้วยเครื่องอลังการต่างๆ ทั้งมั่นคงแข็งแรง ท่านทั้งหลายจงดูความพยายามของเราผู้กำจัดศัตรูทั้งหลายให้พ่ายแพ้ไปในบัดนี้”

คาถานี้เป็นคำบันลือสีหนาทของพระเจ้ากุสะผู้เปล่งวาจาอหังการในการรบกับกษัตริย์จากนครทั้ง ๗ พร้อมด้วยไพร่พลโดยลำพัง จึงประดับด้วยรูพหาหังการาลังการ

* * * * * * * *

สิเลสะ

๒๘๘. สิเลโส วจนา'เนกา- ภิเธยฺเยกปทายุตํ
อภินฺนปทวากฺยาทิ- วสา เตธาย'มีริโต.

แปลว่า: "พากย์ที่ประกอบด้วยบทอันเดียวกันมีอรรถมาก ชื่อว่า สิเลสะ สิเลสะนี้กล่าวไว้ ๓ ประการโดยจำแนกเป็นอภินนปทวากยะ (พากย์ที่มีบทไม่ต่างกัน) เป็นต้น"

คาถานี้แสดงเรื่องสิเลสาลังการ คือ การซ้อนความ กล่าวคือ มีอรรถแนบชิดกันเป็นสองนัย หมายความว่า พากย์ใดวางบทอันเดียวกันที่มีอรรถต่างกันเป็นสองนัย คือมีอรรถเป็นอุปมานะและอุปไมยทั้งสองอย่าง ท่านเรียกว่า สิเลสะ

คำว่า สิเลส แปลตามศัพท์ว่า "แนบติด" หมายถึงมีอรรถอื่นนอกจากอรรถเดิมแนบติดมาด้วย พากย์ที่เป็นสิเลสาลังการจึงมีอรรถสองอย่างเสมอ ฎีกาเก่าและใหม่กล่าวว่าอรรถทั้งสองนั้นเป็นอรรถอุปมานะและอุปไมยที่ใช้เปรียบเทียบกัน ส่วนนิสสัยพม่ากล่าวว่าอรรถดังกล่าวอาจจะไม่ใช่อุปมานะและอุปไมยก็ได้ โดยขึ้นอยู่ที่ความเหมาะสมตามฐานะ

สิเลสาลังการจำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. อภินนปทวากยะ สิเลสะที่มีบทไม่ต่างกันในพากย์

๒. ภินนปทวากยสิเลสะ สิเลสะมีพากย์ที่มีบทต่างกันในพากย์

๓. ภินนาภินนปทวากยสิเลสะ สิเลสะมีพากย์ที่มีบททั้งต่างกันและไม่ต่างกันในพากย์

พึงเทียบอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า สิเลส สำเร็จรูปมาจาก สิลิส ธาตุ (อาลิงฺคเน = กอด) + อ ปัจจัย แปลง อิ ใน ลิ เป็น เอ มีรูปวิเคราะห์ว่า อปโรปิ อตฺโถ เอตฺถ สิลิสฺสตีติ สิเลโส (อลังการที่มีอรรถอื่นแนบติดกัน ชื่อว่า สิเลสะ)

คำว่า อเนกาภิเธยฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า อเนกํ อภิเธยฺยํ ยสฺสาติ อเนกาภิเธยฺยํ (อเนกา-ภิเธยยะ คือ มีอรรถมาก)

คำว่า เอกปทายุต มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกญฺจ ตํ ปทญฺจาติ เอกปทํ, เอกปเทน อายุตํ เอกปทายุตํ (เอกปทายุตะ คือ ประกอบด้วยบทอันเดียวกัน)

คำว่า อภินฺนวากฺยาทิวส มีรูปวิเคราะห์ว่า อภินฺนานิ ปทานิ ยสฺมินฺติ อภินฺนปทํ, อภินฺนปทญฺจ ตํ วากฺยญฺจาติ อภินฺนปทวากฺยํ, อภินฺนปทวากฺยํ อาทิ เยสนฺติ อภินฺนปท-วากฺยาทโย, อภินฺนปทวากฺยาทีนํ วโส อภินฺนปทวากฺยาทิวโส (อภินนปทวากยาทิวสะ คือ ประเภทแห่งสิเลสะมีพากย์อันมีบทไม่ต่างกันเป็นต้น)

คำว่า วจนาเนกาภิเธยฺเยกปทายุตํ ตัดบทเป็น วจนํ + อเนก +อภิเธยฺยํ + เอกปท + อายุตํ

* * * * * * * *

อภินนปทวากยสิเลสะ

๒๘๙. อนฺธนฺตมหโร หารี สมารูฬฺโห มโหทยํ
ราชเต รํสิมาลี'ยํ ภควา โพธยํ ชเน.
อภินฺนปทวากฺยสิเลโส.

แปลว่า: "ดวงอาทิตย์นี้มีกระแสแห่งรัศมี กำจัดความมืดมน น่าชื่นชม ขึ้นสู่อุทัยบรรพตอันสูงใหญ่แล้ว ยังหมู่ชนให้ตื่นอยู่ ย่อมรุ่งโรจน์ (ฝ่ายอุปมานะ)

พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นี้ทรงมีกระแสแห่งพระรัศมี กำจัดความหลงอันมืดสนิท น่าชื่นชม ทรงบรรลุความเจริญอันใหญ่หลวง ยังหมู่ชนให้ตื่นอยู่ ย่อมรุ่งโรจน์ (ฝ่ายอุปไมย)

สิเลสะนี้เป็นอภินนปทวากยสิเลสะ"

ในคาถานี้ บทว่า อนฺธนฺตมหโร, สมารูฬฺโห, มโหทยํ, ภควา ส่องความเกี่ยวกับดวงอาทิตย์ และพระผู้มีพระภาค โดยดวงอาทิตย์เป็นฝ่ายอุปมานะ ส่วนพระผู้มีพระภาคเป็นฝ่ายอุปไมย แม้ความหมายของบทเหล่านั้นจะต่างกันเป็น ๒ นัยก็มีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน จึงเรียกว่า อภินนปทวากยสิเลสะ คือ สิเลสะที่มีบทไม่ต่างกันในพากย์ จะขอนำคำอธิบายของบทเหล่านั้นจากฎีกาเก่าและใหม่มาแสดงไว้ ดังนี้

บทว่า ภควา หมายถึง ดวงอาทิตย์ และพระผู้มีพระภาค ตามนัยแรกแปลว่า "ผู้มีสิริ" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ภโค สิริ อสฺส สูริยสฺส อตฺถีติ ภควา (ภควันตุ คือ ผู้มีสิริ) นัยหลังแปลว่า "ผู้มีภคธรรม" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า ภโค สิริกามปยตนาทิปฺปกาโร อสฺส สตฺถุโน อตฺถีติ ภควา (ภควันตุ คือ ผู้มีภคธรรมอันได้แก่สิริ ความปรารถนา และความเพียร เป็นต้น) จะเห็นได้ว่าในนัยทั้งสองบทว่า ภควา เป็นอัสสัตถิตัทธิตเหมือนกัน สำเร็จรูปมาจาก ภค ศัพท์ + วนฺตุ ปัจจัย ภค ศัพท์ในฝ่ายอุปมานะ มีอรรถว่า "สิริ" ส่วนในฝ่ายอุปไมยมีอรรถว่า "ภคธรรม"

บทว่า อนฺธนฺตมหโร ตามนัยแรกแปลว่า "กำจัดความมืนมน" มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺโธ

จ โส ตโม จาติ อนฺธตโม, อนฺธตมํ หรตีติ อนฺธนฺตมหโร (อันธันตมหระ คือ กำจัดความมืดมน) โดยลงนิคหิตอาคมเพื่อรักษาคณะฉันท์แล้วแปลงนิคหิตเป็น นฺ อักษร ตามนัยนี้ อนฺธ ศัพท์เป็นบทวิเสสนะของ ตม ศัพท์ และทั้งสองบทมีความหมายที่ยิ่งกว่าปกติว่า "ความมืดยิ่ง, ความมืดมน" เพราะบทที่มีอรรถเหมือนกันมักแสดงอรรถยิ่งกว่าปกติ ดังคำว่า ราชราช = พระราชาผู้เลิศ, พระจักรพรรดิราช; ทุกฺขทุกฺข = ทุกข์ยิ่ง; รูปรูป = รูปที่แปรปรวนชัดเจน ตามนัยหลังแปลว่า "กำจัดความหลงอันเปรียบดั่งความมืด" โดย ตม ศัพท์แปลว่า "ความหลง" ส่วน อนฺธ ศัพท์ แปลว่า "ความมืด" มีรูปวิเคราะห์เหมือนนัยก่อนว่า อนฺโธ จ โส ตโม จาติ อนฺธตโม, อนฺธตมํ หรตีติ อนฺธนฺตมหโร (อันธันตมหระ คือ กำจัดความหลงอันเปรียบดั่งความมืด)

บทว่า สมารูฬฺโห ตามนัยแรกแปลว่า "ขึ้น" นัยหลังแปลว่า "บรรลุ" สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + รุห ธาตุ (ชนเน = เกิด) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันทั้งสองนัยว่า สมาโรหีติ สมารูฬฺโห (สมารูฬหะ คือ ขึ้นแล้ว; บรรลุแล้ว)

บทว่า มโหทย ตัดบทเป็น มหา + อุทย ตามนัยแรก อุทย ศัพท์แปลว่า "อุทัยบรรพต, ภูเขาทางทิศตะวันออก" โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส อุทโย ปพฺพโต จาติ มโหทโย (มโหทยะ คือ อุทัยบรรพตอันสูงใหญ่) นัยหลังแปลว่า "ความเจริญ" หมายถึงพระสัพพัญญุตญาณ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มหนฺโต จ โส อุทโย อพฺภุทโย อภิวุทฺธิ จาติ มโหทโย (มโหทยะ คือ ความเจริญอันใหญ่หลวง)

บทว่า หารี มีอรรถเหมือนกันทั้งสองฝ่าย ไม่ใช่สิเลสาลังการ สำเร็จรูปมาจาก หร ธาตุ + ณี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า หรตีติ หารี (หารี คือ จับใจ, น่าชื่นชม)

แม้บทว่า รํสิมาลี ก็ไม่ใช่สิเลสาลังการ สำเร็จรูปมาจาก รํสิมาลา ศัพท์ + อี ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า รํสีนํ มาลา รํสิมาลา, รํสิมาลา อสฺส อตฺถีติ รํสิมาลี (รังสิมาลี คือ มีกระแสแห่งรัศมี)

บทว่า โพธยํ สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ณย การิตปัจจัย + อนฺต ปัจจัย แปลว่า "ให้ตื่นอยู่" กล่าวคือ ดวงอาทิตย์ปลุกหมู่ชนให้ตื่นจากนิทราปกติ ส่วนพระผู้มี-

พระภาคทรงปลุกให้ตื่นจากนิทราคือความหลงไม่รู้จริงในสัจธรรม

ตัวอย่าง

เอโส อุทย'มารูฬฺโห กนฺติมา รตฺตมณฺฑโล
ราชา หรติ โลกสฺส มุทฺทุกเรหิ มานสํ.[๑๑๕]

แปลว่า: "ดวงศศิธรนี้มีรัศมีสว่างไสวขึ้นสู่อุทัยบรรพตแล้ว มีปริมณฑลแดงเรื่อ ย่อมจับใจของชาวโลกด้วยแสงอันนุ่มนวล (ฝ่ายอุปมานะ)

พระราชาพระองค์นี้ผู้น่าชื่นชมทรงบรรลุความเจริญแล้ว มีภูมิประเทศโดยรอบน่ายินดี ย่อมน้อมนำใจของชาวโลกด้วยภาษีเล็กน้อย (ฝ่ายอุปไมย)

บทที่เป็นสิเลสาลังการในคาถานี้ คือ อุทย (อุทัยบรรพต; ความเจริญ), อารูฬฺโห (ขึ้น; บรรลุ), รตฺตมณฺฑโล (มีปริมณฑลแดงเรื่อ; มีภูมิประเทศโดยรอบน่ายินดี), มุทฺทุกเรหิ (แสงอันนุ่มนวล; ภาษีเล็กน้อย) ดังนั้น คาถานี้จึงประดับด้วยอภินนปทวากยสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

ภินนปทวากยสิเลสะ

๒๙๐. สารทามลกาภาโส สมานีตปริกฺขโย
กุมุทากรสมฺโพโธ ปีเณติ ชนตํ สุธี.
ภินฺนปทวากฺยสิเลโส.

แปลว่า: "ดวงจันทร์ที่ปรากฏในฤดูสารท มีแสงแจ่มจรัสไร้มลทิน มีความเสื่อมสิ้นไปที่นำมาตามลำดับ ทำกลุ่มดอกบัวกุมุทให้แย้มบานดี ย่อมยังหมู่ชนให้เอิบอิ่ม (ฝ่ายอุปมานะ)

พระพุทธเจ้าผู้ทรงให้สาระ มีรัศมีเหนือพระเศียรไร้มลทิน มีความสิ้น[กิเลส]ที่นำมาสู่ความสงบแล้ว มีการตรัสรู้ที่ทำความปลื้มใจไปทั่วหล้า ย่อมยังหมู่ชนให้เอิบอิ่ม (ฝ่ายอุปไมย)

สิเลสะนี้เป็นภินนปทวากยสิเลสะ"

อุทาหรณ์ของสิเลสาลังการในคาถานี้ คือ คำว่า สารทามลกาภาโส, สมานีตปริกฺขโย, กุมุทากรสมฺโพโธ, สุธ บทเหล่านี้ส่องความเกี่ยวกับพระจันทร์ในฝ่ายอุปมานะและพระพุทธเจ้าในฝ่ายอุปไมย ความหมายของบทเหล่านี้ต่างกันตามรูปวิเคราะห์ที่มีสองนัย จึงเรียกว่า ภินนปทวากยสิเลสะ คือ สิเลสะที่มีบทต่างกันในพากย์ ฎีกาเก่าและใหม่อธิบายบทเหล่านั้น ดังต่อไปนี้

บทว่า สุธี หมายถึง ดวงจันทร์ และพระพุทธเจ้า ตามนัยแรกแปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีอมฤต" สำเร็จรูปมาจาก สุธา ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุธา อสฺส อตฺถีติ สุธี (สุธี คือ ผู้มีอมฤต) นัยหลังแปลว่า "ผู้มีปรีชางาม" สำเร็จรูปมาจาก สุ ศัพท์ (งาม) + ธี ศัพท์ (ปัญญา) มีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า สุนฺทรา ธี อสฺสาติ สุธี (สุธี คือ ผู้มีปรีชางาม)

บทว่า สารโท ใน สารทามลกาภาโส (สารโท + อมลก + อาภาโส) ตามนัยแรกแปลว่า "เกิดในฤดูสารท คือฤดูใบไม้ร่วง สำเร็จรูปมาจาก สรท ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสัมภูตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สรเท สมฺภูโต สารโท (สารทะ คือ เกิดแล้วในฤดูสารท) ตามนัย

หลังแปลว่า “ผู้ทรงให้สาระ” สำเร็จรูปมาจาก สาร บทหน้า + ทา ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สารํ ททาตีติ สารโท (สารทะ คือ ผู้ทรงให้สาระ)

บทว่า อมลกาภาโส ตามนัยแรกมาจาก น (ไม่) + มล (มลทิน) + ก อาคม + อาภาโส (รัศมี) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ มลํ อสฺสาติ อมลโก, อมลโก อาภาโส อสฺสาติ อมลกาภาโส (อมลกาภาสะ คือ มีรัศมีปราศจากมลทิน) ตามนัยหลังมาจาก น (ไม่) + มล (มลทิน) + ก (พระเศียร) + อาภาโส (รัศมี) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ มลํ อสฺสาติ อมโล, กมฺหิ อาภาโส กาภาโส, อมโล กาภาโส อสฺสาติ อมลกาภาโส (อมลกาภาสะ คือ มีรัศมีเหนือพระเศียรอันปราศจากมลทิน) ตามนัยแรกควรอ่านแยกศัพท์เป็น อมลกา-ภาโส นัยหลังอ่านแยกเป็น อมล-กาภาโส

บทว่า สมานีตปริกฺขโย ตามนัยแรกตัดบทเป็น สํ + อานีตปริกฺขโย แปลว่า “มีการเสื่อมสิ้นไปที่นำมาด้วยดี” มีรูปวิเคราะห์ว่า สํ สมฺมา อานีโต ปริกฺขโย อเนนาติ สมานีตปริกฺขโย (สมานีตปริกขยะ คือ มีการเสื่อมสิ้นไปที่นำมาด้วยดี = นำมาตามลำดับ) คำว่า ปริกฺขโย ตามนัยนี้หมายถึงการเสื่อมสิ้นไปคือแหว่งเว้าไปตามลำดับในข้างแรม ตามนัยหลังตัดบทเป็น สม + อานีตปริกฺขโย คำว่า สม (ความสงบ) คือพระนิพพาน ส่วนคำว่า ปริกฺขโย คือการสิ้นกิเลส มีรูปวิเคราะห์ว่า สมํ อานีโต ปริกฺขโย เยนาติ สมานีตปริกฺขโย (สมานีตปริกขยะ คือ มีการสิ้นกิเลสที่นำมาสู่ความสงบแล้ว)

บทว่า กุมุทากรสมฺโพโธ ตามนัยแรกมาจาก กุมุท (ดอกกุมุท) + อากร (กลุ่ม) + สมฺโพโธ (การแย้มบาน = สํ บทหน้า + พุธ ธาตุ + ณ ปัจจัย) มีรูปวิเคราะห์ว่า กุมุทานํ อากโร กุมุทากโร, สมฺมา พุชฺฌนํ สมฺโพโธ, กุมุทาการานํ สมฺโพโธ กุมุทากรสมฺโพโธ (กุมุทากรสัมโพธะ คือ มีการแย้มบานด้วยดีแห่งกลุ่มดอกบัวกุมุท) ตามนัยหลังมาจาก กุ (แผ่นดิน) + มุทา (ความปลื้มใจ) + กร (กระทำ) + สมฺโพโธ (การตรัสรู้) มีรูปวิเคราะห์ว่า มุทํ กโรตีติ มุทากโร, กุยา มุทากโร กุมุทากโร, กุมุทากโร สมฺโพโธ ยสฺสาติ กุมุทากรสมฺโพโธ (กุมุทากรสัมโพธะ คือ มีการตรัสรู้ที่ทำความปลื้มใจแก่ปฐพี)

อนึ่ง คำว่า มุทา (ความปลื้มใจ) สำเร็จรูปมาจาก มุท ธาตุ (โมทเน = ยินดี) + อ

ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย เป็นคำไวพจน์ของคำว่า ปมุท, อาโมท ส่วนคำว่า กุ (ปฐพี) ฎีกาอธิบายว่าหมายถึงชนผู้อาศัยอยู่ในปฐพี โดยเป็นฐานูปจาระ คือกล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่แผ่นดิน แต่มุ่งให้หมายถึงผู้อาศัยคือชนผู้อยู่ในแผ่นดิน เหมือนคำว่า ศาลตัดสินในภาษาไทยนั่นเอง

ตัวอย่าง

โทสากเรน สมฺพนฺธํ นกฺขตฺตปถวตฺตินา
รญฺญา ปโทโส มมิตฺถ- มปิยํ กึ น พาธเต.[๑๑๖]

แปลว่า: "ยามพลบค่ำอันสัมพันธ์กับดวงจันทร์ที่กระทำราตรีดำเนินไปบนท้องฟ้านี้ ย่อมไม่บีบคั้นเราผู้ปราศจากคนรักเช่นนี้หรือไร (ฝ่ายอุปมานะ)

ผู้มีโทษอันมากสมคบกับพระราชาผู้ทรงเป็นที่ตั้งแห่งโทษไม่ทรงประพฤติครรลองแห่งกษัตริย์นี้ ย่อมไม่เบียดเบียนเราผู้เป็นศัตรูเช่นนี้หรือไร (ฝ่ายอุปไมย)"

บทเหล่านี้คือ โทสากร (กระทำราตรี; ที่ตั้งแห่งโทษ), นกฺขตฺตปถวตฺตินา (ดำเนินไปบนท้องฟ้า; ไม่ทรงประพฤติครรลองแห่งกษัตริย์), รญฺญา (ดวงจันทร์; พระราชา), ปโทโส (ยามพลบค่ำ; ผู้มีโทษอันมาก), อปิยํ (ผู้ปราศจากคนรัก; ศัตรู) มีความหมายต่างกันโดยประกอบด้วยรูปวิเคราะห์ที่ต่างกัน คาถานี้จึงประดับด้วยภินนปทวากยสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

ภินนาภินนปทวากยสิเลสะ

๒๙๑. สมาหิตตฺตวินโย อหีนมทมทฺทโน
สุคโต วิสทํ ปาตุ ปาณินํ โส วินายโก.
ภินฺนาภินฺนปทวากฺยสิเลโส.

แปลว่า: "พญาครุฑนั้นผู้มีการไปแห่งสรีระที่ตั้งไว้ดีย่ำยีความมัวเมาของเหล่านาค บินไปงาม จงคุ้มครองสัตว์ผู้ให้พิษ[คือนาค] (ฝ่ายอุปมานะ)

พระวินายกพระองค์นั้น ผู้มีการฝึกจิตที่ตั้งไว้ดี ทรงย่ำยีความมัวเมาของชนผู้ไม่ทราม เสด็จไปงาม จงคุ้มครองชาวโลกให้หมดจด (ฝ่ายอุปไมย) สิเลสะนี้เป็นภินนาภินนปทวากยสิเลสะ"

ในคาถานี้บทบางบทมีความอย่างเดียวกัน บางบทมีความต่างกัน เป็นอันผสมกันทั้งสองสถาน กล่าวคือ มีบทที่มีรูปวิเคราะห์ต่างกันก็มี ไม่ต่างกันก็มี แต่เป็นบทที่มีรูปเดียวกันและเกี่ยวกับอุปมานะคือพญาครุฑและอุปไมยคือพระวินายกทั้งสองฝ่าย บทที่มีรูปวิเคราะห์ต่างกันมี ๓ บทคือ อหีนมทมทฺทโน, วิสทํ, วินายโก ส่วนบทที่มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันมี ๒ บทคือ สมาหิตตฺตวินโย, สุคโต

บทว่า วินายโก ตามนัยแรกแปลว่า "พญาครุฑ" มาจาก วิ (ปักษี) + นายก (หัวหน้า) มีรูปวิเคราะห์ว่า วีนํ นายโก วินายโก (วินายกะ คือ นายกแห่งปักษี) นัยหลังแปลว่า "พระวินายก" มาจาก วิ บทหน้า + นี ธาตุ (นเย = นำไป) + ณฺวุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เวเนฺยยชเน วิเนตีติ วินายโก (วินายกะ คือ ผู้สั่งสอนเวไนยชน)

บทว่า สมาหิตตฺตวินโย ตามนัยแรกมาจาก สํ (ดี) + อาหิต (ตั้งไว้) + อตฺต (สรีระ) + วินย (การไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตสฺส วินโย อตฺตวินโย, สมาหิโต อตฺตวินโย ยสฺสาติ สมาหิตตฺตวินโย (สมาหิตัตตวินยะ คือ การไปแห่งสรีระที่ตั้งไว้ดี) หมายความว่า พญาครุฑบินไปด้วยเดชของตนที่ไม่มีผู้ใดขัดขวางได้ ตามนัยหลังมาจาก สํ (ดี) + อาหิต (ตั้งไว้) + อตฺต (จิต) + วินย (การฝึก) มีรูปวิเคราะห์เหมือนนัยแรก แต่แปลต่างกันเพราะ

อตฺต ศัพท์ตามนัยนี้มีอรรถว่า "จิต" และ วินย ศัพท์มีอรรถว่า "การฝึก"

บทว่า อหีนมทมทฺทโน ตามนัยแรกคำว่า อหีน ตัดบทเป็น อหิ (งู) + อิน (หัวหน้า) หมายถึง นาค มีรูปวิเคราะห์ว่า อหีนํ อินา อหีนา, อหีนานํ มโท อหีนมโท, อหีนมทํ มทฺท-ตีติ อหีนมทมทฺทโท (อหีนมทมัททนะ คือ ย่ำยีความมัวเมาของเหล่านาค) ตามนัยหลังคำว่า อหีน ตัดบทเป็น น (ไม่) + หีน (ทราม) หมายถึง ผู้ควรบรรลุธรรมมีพกาพรหมเป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า น หีนา อหีนา, อหีนานํ มโท อหีนมโท, อหีนมทํ มทฺทตีติ อหีนมทมทฺโน (อหีนมทมัททนะ คือ ย่ำยีความมัวเมาของชนผู้ไม่ทราม)

บทว่า สุคโต ตามนัยแรกแปลว่า "ผู้มีการบินไปงาม" หมายความว่า พญาครุฑสามารถใช้ปีกพัดน้ำมหาสมุทรให้แยกเป็นสองส่วนตั้งแต่ผิวน้ำจนถึงนาคพิภพ แล้วบินลงไปจับนาคขึ้นมาได้ก่อนที่น้ำจะรวมตัวกัน จึงเป็นผู้บินไปงาม มีรูปวิเคราะห์ว่า คมนํ คตํ, สุนฺทรํ คตํ อสฺสาติ สุคโต (สุคตะ คือ ผู้มีการบินไปงาม) ตามนัยหลังแปลว่า "ผู้มีการเสด็จไปงาม" หมายถึง พระวินายกผู้เสด็จไปเหมือนพญาช้างฉันทันต รูปวิเคราะห์ตามนัยนี้ก็เหมือนนัยก่อน

บทว่า วิสทํ ตามนัยแรก เป็นวิเสสนะของบทกรรมคือ ปาณินํ มาจาก วิส (พิษ) + ทา ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสํ ททาตีติ วิสโท (วิสทะ คือ ผู้ให้พิษ) คำว่า วิสทํ ปาณินํ (สัตว์ให้พิษ) หมายถึง นาค นัยแรกจึงแสดงความปรารถนาให้ครุฑคุ้มครองนาคโดยไม่เบียดเบียนกัน ตามนัยหลังเป็นกิริยาวิเสสนะของ ปาตุ ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ (ปราศจาก) + สท (ความขุ่นมัว) มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคตํ สทํ วิสทํ (วิสทะ คือ ความขุ่นมัวที่ปราศจากแล้ว = ความหมดจด) คำว่า วิสท ตามนัยนี้มีอรรถว่า นิมฺมล (ปราศจากมลทิน) ดังคำว่า วิสทญาณ (ผู้มีปัญญาหมดจด)

บทว่า ปาณี ใน ปาณินํ แปลตามศัพท์ว่า "ผู้มีปราณ" ตามนัยแรกหมายถึง นาค เพราะประกอบร่วมกับบทวิเสสนะว่า วิสทํ (ให้พิษ) นัยหลังหมายถึงชาวโลก สำเร็จรูปมาจาก ปาณ ศัพท์ + อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาโณ อสฺส อตฺถีติ ปาณี (ปาณี คือ ผู้มีปราณ)

บทว่า ปาตุ (จงคุ้มครอง) สำเร็จรูปมาจาก ปา ธาตุ (รกฺขเณ = รักษา) + อ ปัจจัย + ตุ วิภัตติ ในฝ่ายอุปมานะมีความหมายว่า ขอพญาครุฑจงคุ้มครองนาคด้วยการไม่เบียดเบียน ในฝ่ายอุปไมยมีความหมายว่า ขอพระวินายกโปรดคุ้มครองชาวโลกด้วยการกำจัดโทษและนำประโยชน์สุขให้แก่ปวงชน

คัมภีร์กาวยาทรรศะแสดงสิเลสาลังการสองประเภทแรกเท่านั้น ไม่มีภินนาภินนปทวากยสิเลสะ จึงไม่อาจนำอุทาหรณ์จากคัมภีร์นั้นมาแสดงได้

* * * * * * * *

สิเลสาลังการประเภทอื่น

๒๙๒. วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺน- กมฺมา นิยมวา ปโร
นิยมกฺเขปวจโน อวิโรธิ วิโรธฺย'ปิ.

๒๙๓. โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ สิเลโส ปทชาทิ'ติ
เอสํ นิทสฺสเนเสฺวว รูป'มาวิภวิสฺสติ.

แปลว่า: "สิเลสลังการอื่นๆ คือ วิรุทธกัมมะ อวิรุทธกัมมะ อภินนกัมมะ นิยมวันตะ นิยมักเขปวจนะ อวิโรธิ และโอจิตยสัมโปสกสิเลสะที่เกิดจากบทเป็นต้นลักษณะของสิเลสาลังการเหล่านี้จักมีปรากฏในอุทาหรณ์นั่นเทียว"

คาถาทั้งสองนี้แสดงสิเลสาลังการประเภทอื่นๆ ที่ยังมิได้กล่าวไว้ ท่านจำแนกเป็น ๘ ประเภท คือ

๑. วิรุทธกัมมะ	มีกิริยาแย้งกัน
๒. อวิรุทธกัมมะ	มีกิริยาไม่แย้งกัน
๓. อภินนกัมมะ	มีกิริยาไม่ต่างกัน
๔. นิยมวันตะ	มีความแน่นอน
๕. นิยมักเขปวจนะ	กล่าวค้านความแน่นอน
๖. อวิโรธิ	มีอรรถไม่แย้งกัน
๗. วิโรธิ	มีอรรถแย้งกัน
๘. โอจิตยสัมโปสกะ	เพิ่มความเหมาะสม

พึงเทียบดูสิเลสาลังการเหล่านี้ในอุทาหรณ์ที่จะกล่าวต่อไป

ฎีกาใหม่อธิบายว่า อาทิ ศัพท์ใน โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ หมายเอาอุปมาสิเลสะ หรือสิเสโสปมาที่กล่าวมาแล้วในคาถา ๑๙๐ ส่วน อาทิ ศัพท์ใน ปทชาทิ หมายเอาโอจิตยสัมโปสกะที่เกิดจากพากย์

อปิ ศัพท์ใน วิโรธฺยปิ (วิโรธิ + อปิ) ทำหน้าที่รวบรวมเหมือน จ ศัพท์ จึงรวบรวม

สิเลสะที่กล่าวไว้ในบททีละบทว่า วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนกมฺมา นิยมวา นิยมกฺเขปวจโน อวิโรธิ วิโรธิ โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ

คำว่า กมฺม ใน วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนกมฺมา แปลว่า “กิริยา” มีรูปวิเคราะห์ว่า กรียเต กมฺมํ (กัมมะ คือ การกระทำ)

คำว่า วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า วิรุทฺธานิ จ อวิรุทฺธานิ จ อภินฺนญฺจาติ วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนํ, วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนํ กมฺมํ เยสนฺติ วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนกมฺมา (วิรุทธาวิรุทธาภินนกัมมะ คือ มีกิริยาที่แย้งกัน ไม่แย้งกัน และไม่ต่างกัน)

คำว่า นิยมวนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิยโม อสฺมึ อตฺถีติ นิยมวา (นิยมวันตุ คือ มีความแน่นอน)

คำว่า นิยมกฺเขปวจน มีรูปวิเคราะห์ว่า นิยมสฺส อกฺเขโป อสฺสาติ นิยมกฺเขปี, นิยมกฺเขปี วจนํ ยสฺสาติ นิยมกฺเขปวจโน (นิยมักเขปวจนะ คือ มีการกล่าวค้านความแน่นอน)

คำว่า อวิโรธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นาสฺส วิโรธิ อตฺถีติ อวิโรธิ (อวิโรธิ คือ มีอรรถไม่แย้งกัน)

คำว่า วิโรธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิรุชฺฌตีติ วิโรธิ (วิโรธิ คือ สิเลสะที่แย้งกัน)

คำว่า โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า โอจิตฺยํ สมฺโปเสตีติ โอจิตฺยสมฺโปสโก (สิเลสะที่ยังความเหมาะสมให้เจริญด้วยดี ชื่อว่า โอจิตยสัมโปสกะ), โอจิตฺยสมฺโปสโก อาทิ อสฺสาติ โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ (โอจิตยสัมโปสกาทิ คือ สิเลสะมีโอจิตยสัมโปสกะเป็นต้น)

คำว่า ปทชาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปทโต ชาโต ปทโช (ปทชะ คือ เกิดจากบท), ปทโช อาทิ ยสฺสาติ ปทชาทิ (ปทชาทิ คือ สิเลสะที่เกิดจากบทเป็นต้น)

* * * * * * * *

วิรุทธกัมมสิเลสะ

๒๙๔. สวเส วตฺตยํ โลกํ อขิลํ กลฺลวิคฺคโห
ปราภวติ มาราริ ธมฺมราชา วิชมฺภเต.

แปลว่า: “ข้าศึกคือมารยังโลกทั้งสิ้นให้เป็นไปในอำนาจของตน ชื่นชมการวิวาท กลับพ่าย แต่พระธรรมราชายังโลกทั้งสิ้นให้เป็นไปในอำนาจของพระองค์ มีพระกายน่าชื่นชม กลับรุ่งโรจน์”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้นนี้กล่าวถึงมารและพระธรรมราชาโดยมีกิริยาขัดแย้งกัน กล่าวคือ ปราภวติ (พ่ายแพ้) เป็นบทกริยาของ มาราริ ส่วนบทว่า วิชมฺภเต (รุ่งโรจน์) เป็นกริยาของ ธมฺมราชา และมีบทที่มีความหมายเป็นสองนัยคือ กลฺลวิคฺคโห แปลว่า “ชื่นชมการวิวาท” หรือ “มีพระกายน่าชื่นชม” บทนอกนั้นมีความร่วมกันทั้งสองฝ่าย จึงเรียกว่า วิรุทธกัมมสิเลสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ปราภวนวิชมฺภนกฺริยานํ อญฺญมญฺญวิรุทฺธตฺตา อยํ วิรุทฺธกมฺมสิเลโส นาม.

แปลว่า: “สิเลสาลังการนี้ชื่อว่า วิรุทธกัมมสิเลสะ เพราะความตรงข้ามกันแห่งกิริยาคือความพ่ายแพ้และความรุ่งโรจน์”

คำว่า กลฺลวิคฺคห มาจาก กลฺล ศัพท์ + วิคฺคห ศัพท์ ตามนัยแรก วิคฺคห ศัพท์แปลว่า “วิวาท” เหมือนคำว่า กลหวิคฺคห (การทะเลาะวิวาท) ตามนัยหลังว่า “ร่างกาย” เหมือนคำว่า มนุญฺญวิคฺคห (ผู้มีร่างกายน่าชื่นชม) มีรูปวิเคราะห์เหมือนกันในนัยทั้งสองว่า กลฺโล วิคฺคโห ยสฺสาติ กลฺลวิคฺคโห (กัลลวิคคหะ คือ ผู้มีการวิวาทเป็นที่พอใจ; ผู้มีพระกายน่าชื่นชม)

คำว่า วตฺตยํ สำเร็จรูปมาจาก วตุ ธาตุ (วตฺตเน = เป็นไป) + ณย ปัจจัย + อนฺต ปัจจัย ตามนัยแรกหมายความว่ามารยังชาวโลกทั้งมวลให้อยู่ในอำนาจโดยแนะนำให้ประพฤติชั่ว นัยหลังหมายความว่าพระธรรมราชายังชาวโลกทั้งมวลให้อยู่ในอำนาจโดยแนะนำให้ประพฤติดี

คำว่า สวส มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส วโส สวโส (สวสะ คือ อำนาจของตน)

คำว่า วิชมฺภเต สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + ชภิ ธาตุ (ชมฺภเน = รุ่งโรจน์) + อ ปัจจัย + เต วิภัตติ

ตัวอย่าง

ราค'มาทสฺสยํ เอส วารุณีโยควทฺธิตํ
ติโรภวติ ฆมฺมํสุ องฺคโช ตุ วิชมฺภเต.[๑๑๗]

แปลว่า: "ดวงอาทิตย์นี้ส่องแสงสีแดงมีแดดกล้าขึ้นโดยอาศัยทิศตะวันตก ย่อมลับหายไป ส่วนกามเทพประกาศความกำหนัดอันเพิ่มพูนด้วยการดื่มสุรามฤต ย่อมสนุกสนาน"

บทกริยาทั้ง ๒ ในคาถานี้ คือ ติโรภวติ (ย่อมลับหายไป) และวิชมฺภเต (ย่อมสนุกสนาน) มีความขัดแย้งกัน บทที่มีอรรถซ้อนกัน ๒ นัย คือ บทว่า ราคํ (แสงสีแดง; ความกำหนัด) และบทว่า วารุณีโยควทฺธิตํ (มีแดดกล้าขึ้นโดยอาศัยทิศตะวันตก; เพิ่มพูนด้วยการดื่มสุรามฤต) คาถานี้จึงประดับด้วยวิรุทธกัมมสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

อวิรุทธกัมมสิเลสะ

๒๙๕. สภาวมธุรํ ปุญฺญ- วิเสโสทยสมฺภวํ
สุณนฺติ วาจํ มุนิโน ชนา ปสฺสนฺติ จามตํ.

แปลว่า: "ชนทั้งหลายได้สดับพระวาจาของพระมุนีอันไพเราะตามธรรมชาติ เกิดด้วยความเจริญแห่งบุญอันวิเศษ และเห็นอมตธรรมอันประณีตตามธรรมชาติ เกิดด้วยความเจริญแห่งบุญอันวิเศษ

คาถานี้มีประธานบทเดียว คือ ชนา แยกบทกริยาออกเป็นสอง โดยแบ่งความออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ด้วยศัพท์ว่า สุณนฺติ (ฟัง) และ ปสฺสนฺติ (เห็น) แต่กริยาทั้ง ๒ บท กลมกลืนไม่แย้งกัน และมีบทที่มีความหมายเป็นสองนัยคือ สภาวมธุรํ แปลว่า "มีสภาพไพเราะ" หรือ "มีสภาพประณีต" บทนอกนั้นมีความร่วมกันทั้งสองฝ่าย จึงเรียกว่า อวิรุทธกัมมสิเลสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สวนทสฺสนกฺริยานํ อญฺญมญฺญาวิรุทฺธตฺตา อยํ อวิรุทฺธกมฺมสิเลโส.

แปลว่า: "สิเลสาลังการนี้ชื่อว่า อวิรุทธกัมมสิเลสะ เพราะความไม่ตรงข้ามกันและกันแห่งกิริยาคือการสดับและการเห็น"

คำว่า สภาวมธุรา มีรูปวิเคราะห์ว่า สสฺส ภาโว สภาโว, สภาเวน มธุรา สภาวมธุรา (สภาวมธุรา คือ พระวาจาอันไพเราะตามธรรมชาติ) หรือ สภาเวน มธุรํ สภาวมธุรํ (สภาวมธุระ คือ อมตธรรมอันประณีตตามธรรมชาติ)

คำว่า ปุญฺญวิเสโสทยสมฺภว มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุญฺญเมว วิเสโส ปุญฺญวิเสโส, ปุญฺญวิเสสสฺส อุทโย ปุญฺญวิเสโสทโย, ปุญฺญวิเสโสทเยน สมฺภโว ยสฺสาติ ปุญฺญวิเสโสทยสมฺภโว (ปุญญวิเสโสทยสัมภวะ คือ มีการเกิดขึ้นด้วยความเจริญแห่งบุญอันวิเศษ)

คำว่า ปุญฺญวิเสโสทยสมฺภวํ ตัดบทเป็น ปุญฺญวิเสโส + อุทยสมฺภวํ

ตัวอย่าง

มธุรา ราควทฺธญฺโญ โกมลา โกกิลาคิรา
อากณฺยนฺเต มทกลา สฺลิสฺสนฺเต จาสิเตกฺขณา.[๑๑๘]

แปลว่า: "เสียงนกโกกิลาอันไพเราะอ่อนหวานน่าลุ่มหลง ยังความยินดีให้เจริญ บุคคลย่อมได้ยิน หญิงผู้งดงามนุ่มนวล มีความเย่อหยิ่ง ยังความกำหนัดให้เกิด บุรุษย่อมสวมกอด"

บทกริยาทั้ง ๒ ในคาถานี้ คือ อากณฺยนฺเต (ได้ยิน) และ สฺสิสฺสนฺเต (สวมกอด) มีความไม่แย้งกัน บทที่มีอรรถซ้อนกันในคาถานี้ คือ บทว่า มธุรา (ไพเราะ; งดงาม) ราค-วฑฺฒโน (ยังความยินดีให้เกิด; ยังความกำหนัดให้เกิด) โกมลา (อ่อนหวาน; นุ่มนวล) และ มทกลา (น่าลุ่มหลง; มีความเย่อหยิ่ง) คาถานี้จึงประดับด้วยอวิรุทธกัมมสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

อภินนกัมมสิเลสะ

๒๙๖. อนฺธการาปหาราย สภาวมธุราย จ
มโน จิโนติ ชนฺตูนํ ชิโน วาจาย ภาย จ.

แปลว่า: "พระชินเจ้าทรงยังใจของชนทั้งหลายให้เอิบอิ่ม ด้วยพระวาจาอันขจัดโมหะเหมือนความมืด ไพเราะตามธรรมชาติ และด้วยพระรัศมีอันขจัดความมืด งดงามตามธรรมชาติ

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้นนี้มีบทกริยาร่วมกัน คือ จิโนติ (ย่อมให้เอิบอิ่ม) แยกกรณการกออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ วาจาย (ด้วยพระวาจา) และ ภาย (ด้วยพระรัศมี) บทกรณะเหล่านี้มีวิเสสนะที่ซ้อนความในฝ่ายทั้งสอง คือ อนฺธการาปหาราย (ขจัดโมหะเหมือนความมืด; ขจัดความมืด) และสภาวมธุราย (ไพเราะตามธรรมชาติ; งดงามตามธรรมชาติ) จึงเรียกว่า อภินนกัมมสิเลสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ปีณยนสภาวาย เอกาย กฺริยาย สทฺธึ กรณภูตานํ ทฺวินฺนํ วาจาภานํ โยชิตตฺตา อยํ อภินฺนกมฺมสิเลโส.

แปลว่า: "สิเลสะนี้ชื่อว่า อภินนกัมมสิเลสะ เพราะประกอบพระวาจาและพระรัศมีทั้งสองอย่างอันเป็นกรณะร่วมกับกิริยาอย่างหนึ่งที่มีสภาวะเอิบอิ่ม"

คำว่า อนฺธการาปหารา สำเร็จรูปมาจาก อนฺธการ บทหน้า + อป บทหน้า + หร ธาตุ + ณ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนฺธการํ อปหรตีติ อนฺธการาปหารา (อันธการาปหารา คือ ขจัดโมหะเหมือนความมืด; ขจัดความมืด) ตามนัยแรก อนฺธการ ศัพท์หมายถึง โมหะ มีรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า อนฺธกาโร วิยาติ อนฺธกาโร (อันธการะ คือ โมหะเหมือนความมืด)

คำว่า สภาวมธุรา มีรูปวิเคราะห์ว่า สภาเวน มธุรา สภาวมธุรา (สภาวมธุรา คือ ไพเราะตามธรรมชาติ; งดงามตามธรรมชาติ)

ในบาทที่ ๓ ฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า มโน ปีเณติ ในที่นี้ใช้เป็นรูป มโน จิโนติ

ตามฉบับของอาจารย์แย้มที่ปริวรรตจากใบลาน ส่วนฉบับสิงหลและฎีกาใหม่มีรูปว่า มโน ธิโนติ โดยฎีกาใหม่อธิบายว่า ธิโนติ ปีเณติ (ย่อมเอิบอิ่ม) สันนิษฐานว่า ธิโนติ คงจะคลาด เคลื่อนมาจาก จิโนติ เพราะ ธิ ธาตุ ที่มีอรรถว่า "ทรงไว้" เป็นภูวาทิคณะเท่านั้นโดยมีรูป เป็น ธยติ ไม่มีรูป ธิโนติ แต่รูปว่า จิโนติ ประกอบรูปศัพท์มาจาก จิ ธาตุ (จเย = สั่งสม) + ณุ ปัจจัย + ติ วิภัตติ จิ ธาตุนั้นนับเข้าในคณะ ๔ หมวด คือ ภูวาทิ (เช่น จยติ) ทิวาทิ (เช่น จินาติ) สวาทิ (เช่น จิโนติ) และจุราทิ (เช่น จายยติ) จิ ธาตุในที่นี้มีอรรถว่า ปีณนะ (ให้ เอิบอิ่ม) จึงควรมีรูปว่า จิโนติ

ตัวอย่าง

วกฺกา สภาวมธุรา สํสนฺโตฺย ราคิกํ ภุสํ
ทิสา ทูโตฺย จ กสฺสนฺติ กนฺติภิ เปสิตา ปิยํ.[๑๑๙]

แปลว่า: "นัยน์ตาเรียวงามที่หญิงสาวชำเลืองมอง อ่อนหวานตามธรรม-ชาติ ประกาศสาดส่องสีแดงเรื่อยิ่งนัก และแม่สื่อที่หญิงสาวส่งมา ผู้มีใจคด พูดคำหวานตามธรรมชาติ ประกาศความรักอย่างยิ่ง ย่อมฉุดรั้งชายคนรักไว้"

คาถาข้างต้นนี้มีบทกริยาร่วมกัน คือ กสฺสนฺติ (ย่อมฉุดรั้ง) โดยมีบทวิเสสนะที่ซ้อนความในฝ่ายทั้ง ๒ อันได้แก่นัยน์ตา และแม่สื่อ บทดังกล่าวนั้น คือ วกฺกา (เรียวงาม; มีใจคด) สภาวมธุรา (อ่อนหวานตามธรรมชาติ; พูดคำหวานตามธรรมชาติ) ราคิกํ (สีแดงเรื่อ; ความรัก) คาถานี้จึงประดับด้วยอภินนกัมมสิเลสาลังการ

สตรีอินเดียเมื่อหลงรักชายจะให้แม่สื่อมาบอกรักนัดหมาย ซึ่งต่างจากประเพณีของไทยเรา ท่านจึงกล่าวคาถานี้ตามประเพณีของชาวอินเดีย

* * * * * * * *

นิยมวันตสิเลสะ

๒๙๗. เกสกฺขีนํว กณฺหตฺตํ ภมูนํเยว วงฺกตา
ปาณิปาทาธรานํว มุนินฺทสฺสา'ติรตฺตตา.

แปลว่า: "พระจอมมุนีทรงมีความดำสนิทเฉพาะพระเกศาและพระเนตร มิใช่อกุศล มีความโก่งงอเฉพาะพระขนง มิใช่ความคด มีความแดงยิ่งเฉพาะฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาท และริมพระโอษฐ์ มิใช่ราคะ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของนิยมวันตสิเลสะ คือ สิเลสาลังการที่กำหนดแน่นอน ตามอุทาหรณ์นั้นหมายความว่า ความดำสนิทของพระจอมมุนีมีเฉพาะที่พระเกศาและพระเนตรเท่านั้น ไม่มีความเป็นอกุศลในพระทัย ความคดมีเฉพาะพระขนง ไม่มีในพระอัธยาศัย และความแดงก็มีเฉพาะฝ่าพระหัตถ์เป็นต้น ไม่มีความกำหนัดในพระทัย เป็นเรื่องตายตัวทีเดียว ห้ามความอื่นๆ ทั้งหมด อลังการนี้ใช้อวธารณนิบาต คือ เอว ศัพท์กำกับในคำว่า เกสกฺขีนํว, ภมูนํเยว, ปาณิปาทาธรานํว และมีบทที่มีอรรถซ้อนกันในฝ่ายทั้ง ๒ คือ กณฺหตฺตํ (ความดำสนิท; อกุศล), วงฺกตา (ความโก่งงอ; ความคด), อติรตฺตตา (ความแดงยิ่ง; ความกำหนัดยิ่ง) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

เกสกฺขีนํวาติอาทีสุ นิยมสงฺขาตอวธารณปทสฺส วิชฺชมานตฺตา กณฺหภาเวน สทฺธึ ปาปตฺตสฺส จ วงฺกคุเณน สทฺธึ สาเจยฺยสฺส จ รตฺตคุเณน สทฺธึ ราคสฺส จ สิลิฏฺฐตฺตา อยํ นิยมวนฺตสิเลโส นาม.

แปลว่า: "สิเลสะนี้ชื่อว่า นิยมวันตสิเลสะ เพราะความปรากฏแห่งบทอวธารณะกล่าวคือการกำหนดแน่นอนในคำว่า เกสกฺขีนํว เป็นต้น และเพราะความมีอรรถซ้อนกันแห่งความเป็นอกุศลกับความดำสนิท, ความคดกับคุณลักษณะที่โก่งงอ และความกำหนัดกับคุณลักษณะที่แดง"

คำว่า เกสกฺขิ มีรูปวิเคราะห์ว่า เกสา จ อกฺขีนิ จ เกสกฺขีนิ (เกสักขิ คือ พระเกศาและพระเนตร)

คำว่า กณฺหตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า กณฺหสฺส ภาโว กณฺหตฺตํ (กัณหัตตะ คือ ความ

ดำสนิท; ความเป็นอกุศล)

คำว่า วงฺกตา มีรูปวิเคราะห์ว่า วงฺกสฺส ภาโว วงฺกตา (วังกตา คือ ความโก่งงอ; ความคด)

คำว่า ปาณิปาทาธร มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาณโย จ ปาทานิ จ อธรานิ จ ปาณิปาทาธรานิ (ปาณิปาทาธระ คือ พระหัตถ์ พระบาท และริมพระโอษฐ์)

ส่วนใหญ่บทนามที่กล่าวถึงอวัยวะน้อยใหญ่ มักเชื่อมสมาสเป็นสมาหารทวันทสมาส และมีรูปเป็นเอกพจน์ เช่น จกฺขุโสตํ (ตาและหู) มุขนาสิกํ (ปากและจมูก) แต่มีข้อยกเว้นในบางบท เช่น หตฺถปาทา (มือและเท้า) มํสโลหิตานิ (เนื้อและเลือด) ในที่นี้ท่านใช้เป็นรูปพหูพจน์ตามข้อยกเว้นดังกล่าว จึงมีรูปว่า เกสกฺขีนํ และ ปาณิปาทาธรานํ

ตัวอย่าง

นิตึสตฺตํ อสิมฺเหว	ธนูเสฺว'วสฺส วงฺกตา
สเรเสฺวว นรินฺทสฺส	มคฺคณตฺตญฺจ วตฺตติ.[๑๒๐]

แปลว่า: “พระราชาพระองค์นั้นมีความเกินกว่า ๓๒ นิ้วเฉพาะในดาบ มิใช่ความไร้กรุณา มีความโก่งงอเฉพาะในธนู มิใช่ความคด มีความเป็นลูกศรเฉพาะในลูกศร มิใช่ความเป็นผู้ขอ”

บทที่มีอรรถซ้อนกันในฝ่ายทั้ง ๒ มี ๓ บท คือ นิตึสตฺตํ (ความเกินกว่า ๓๒ นิ้ว; ความสิ้นสงสาร) วงฺกตา (ความโก่งงอ; ความคด) และ มคฺคณตฺตํ (ความเป็นลูกศร; ความเป็นผู้ขอ) คาถานี้จึงประดับด้วยนิยมวันตสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

นิยมักเขปสิเลสะ

๒๙๘. ปาณิปาทาธเรเสฺวว สาราโค ตว ทิสฺสติ
ทิสฺสเต โสย'มถวา นาถ สาธุคุเณสฺวปิ.

แปลว่า: "ข้าแต่พระนาถะ ความแดงงามของพระองค์ปรากฏเพียงที่ฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาท และริมพระโอษฐ์ กระนั้นเล่าความยินดียิ่งนั้นยังปรากฏอยู่แม้ในคุณแห่งสาธุชนทั้งหลาย"

ในคาถานี้ ความท่อนต้นปฏิเสธถึงสาราคะ (ความแดงงาม) ว่ามีเฉพาะในฝ่าพระหัตถ์เป็นต้นเท่านั้นโดยมุ่งจะแสดงว่าสาราคะคือความยินดีอย่างยิ่งอันหมายถึงฉันทราคะย่อมไม่มีในพระทัยของพระพุทธองค์ ส่วนความท่อนหลังกลับปฏิเสธซ้ำอีกว่า สาราคะคือความยินดียิ่งอันหมายถึงความพอใจในการบำเพ็ญกุศลยังมีอยู่ในศีลคุณเป็นต้นของสาธุชนทั้งหลาย และในคาถาก็มีบทที่มีอรรถซ้อนกันในฝ่ายทั้ง ๒ คือ สาราโค (ความแดงงาม; ความยินดียิ่ง) คาถานี้จึงเป็นนิยมักเขปสิเลสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวาติทสฺสิตนิยมสฺส ปฏิเสธเกน อถ วาติ วจเนน สมนฺนาคตตฺตา รตฺตวณฺณสงฺขาตราเคน โลภสฺส สิลิฏฺฐตฺตา จ อยํ นิยมกฺเขปวจน-สิเลโส.

แปลว่า: "สิเลสะนี้ชื่อว่า นิยมักเขปวจนสิเลสะ เพราะประกอบด้วยคำว่า อถ วา ซึ่งปฏิเสธการกำหนดแน่นอนที่แสดงไว้ด้วยคำว่า เอว และมีอรรถซ้อนกันแห่งความโลภกับราคะกล่าวคือสีแดง

คำว่า อถ วา มีอรรถเหมือน ตถาปิ ในที่นี้ใช้กล่าวค้านความแน่นอนที่กล่าวไว้ในคำว่า ปาณิปาทาธเรเสฺวว ทิสฺสติ (ปรากฏเพียงที่ฝ่าพระหัตถ์ ฝ่าพระบาท และริมพระโอษฐ์)

คำว่า สาราโค ตัดบทเป็น สํ + ราโค ลบนิคหิตแล้วทีฆะ อ เป็น อา ดังคำว่า อวิสาหาโร = อวิสํหาโร ตามนัยแรก สํ อุปสรรคมีอรรถว่า โสภณ (งาม) นัยหลังมีอรรถว่า สุฏฺฐุ (ยิ่ง) นัยแรกมีรูปวิเคราะห์ว่า สํ โสภโณ ราโค สาราโค (สาราคะ คือ ความแดงงาม)

นัยหลังมีรูปวิเคราะห์ว่า สํ สุฏฺฐุ ราโค สาราโค (สาราคะ คือ ความยินดียิ่ง)

ตัวอย่าง

ปทุมานเมว ทณฺเฑสุ กณฺฏโก ตฺวยิ รกฺขติ
อถ วา ทิสฺสเต ราคิ- มิถุนาลิงฺคเนสฺวปิ.[๑๒๑]

แปลว่า: “เมื่อพระองค์ทรงคุ้มครองอยู่ หนามย่อมปรากฏเฉพาะในก้านบัว ถึงกระนั้นขนลุกชูชันย่อมปรากฏแม้ในการสวมกอดแห่งคู่ชายหญิงผู้มีความกำหนัด”

คาถานี้มีบทที่มีอรรถซ้อนกัน คือคำว่า กณฺฏโก ที่แปลว่า “หนาม” หรือ “ขนลุกชูชัน” และครึ่งคาถาหลังก็กล่าวค้านความแน่นอนที่ท่านกล่าวไว้ในคำว่า ปทุมานเมว ทณฺเฑสุ (เฉพาะในก้านบัว) จึงประดับด้วยนิยมักเขปวจนสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

อวิโรธิสิเลสะ

๒๙๙. สลกฺขโณ'ติสุภโค เตชสฺสี นิยโตทโย
โลเกโส ชิตสํเกฺลโส วิภาติ สมณิสฺสโร.

แปลว่า: "(ก) ดวงจันทร์ มีรอยหมาย มีสิริงามยิ่งนัก พระพุทธเจ้าก็ทรงมีพระลักษณะ มีภคธรรมงามยิ่งนัก

(ข) ดวงอาทิตย์ มีเดช มีการอุทัยเสมอ พระพุทธเจ้าก็ทรงพระเดช มีพระญาณเจริญเสมอ

(ค) พระโลเกศ ชำนะความเร่าร้อนแล้ว พระพุทธเจ้าก็ทรงชำนะกิเลสแล้ว

(ฆ) แก้วมณีอันวิเศษนั้นย่อมงามเลิศ พระจอมสมณะก็ทรงงามเลิศ"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของอวิโรธิสิเลสะ คือ สิเลสะที่ไม่ขัดแย้งกัน กล่าวคือ บททุกบทในคาถามีอรรถซ้อนกันโดยกล่าวถึงพระพุทธเจ้าเป็นอุปไมย ดวงจันทร์ ดวงอาทิตย์ พระพรหม และแก้วมณีเป็นอุปมานะตามลำดับ และมีบททุกคู่คือ สลกฺขโณ และ อติสุภโค, เตชสฺสี และ นิยโตทโย, โลเกโส และ ชิตสํเกฺลโส, วิภาติ และ สมณิสฺสโร ก็ไม่แย้งกันเลย ปรับได้ความตรงกันหมด จึงเป็นอวิโรธิสิเลสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สลกฺขโณ อติสุภโคอิจฺจาทิกานํ ทฺวินฺนํ ปทานํ อวิรุทฺธตฺตา จ ปฐมปาเท จนฺเทน ทุติเย สูริเยน ตติเย พฺรหฺมุนา จตุตฺเถ มณินา จ สพฺพญฺญุปทตฺถสฺส สิลิฏฺฐตฺตา จ อยํ อวิโรธิสิเลโส นาม.

แปลว่า: "สิเลสะนี้ชื่อว่า อวิโรธสิเลสะ เพราะความไม่ตรงกันข้ามแห่งบททั้งสองคือ สลกฺขโณ และ อติสุภโค เป็นต้น และเพราะอรรถของบทคือพระสัพพัญญูซ้อนกับดวงจันทร์ในบาทแรก กับดวงอาทิตย์ในบาทที่ ๒ กับพรหมในบาทที่ ๓ และกับแก้วมณีในบาทที่ ๔"

คำแปลของคาถานี้มีสองนัยในฝ่ายอุปมานะและอุปไมย คล้ายกับคาถา ๒๙๐-๙๒

ทั้งนี้เพราะอรรถแห่งศัพท์มีความหมายได้ทั้งคู่ จะขออธิบายความหมายของบทต่างๆ ทีละบทดังต่อไปนี้

คำว่า สลกฺขโณ เมื่อหมายถึงดวงจันทร์ แปลว่า "มีรอยหมาย" คือมีรูปกระต่ายเป็นเครื่องกำหนด เมื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า แปลว่า "มีพระลักษณะ" คือทรงพระลักษณะของมหาบุรุษ ๓๒ ประการ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ลกฺขเณน วตฺตตมาโนติ สลกฺขโณ (สลักขณะ คือ มีรอยหมาย; มีพระลักษณะ)

คำว่า อติสุภโค เมื่อหมายถึงดวงจันทร์ แปลว่า "มีสิริงามยิ่งนัก" โดย ภค ศัพท์มีอรรถว่า "สิริ" เมื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า แปลว่า "มีภคธรรมงามยิ่งนัก" โดย ภค ศัพท์มีอรรถว่า "ภคธรรม" ซึ่งมี ๖ อย่างคืออิสสริยะ (การควบคุมจิต) เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อติโสภโณ ภโค อสฺสาติ อติสุภโค (อติสุภคะ คือ มีสิริงามยิ่งนัก; มีภคธรรมงามยิ่งนัก)

คำว่า เตชสฺสี เมื่อหมายถึงดวงอาทิตย์ แปลว่า "มีเดช" คือมีอานุภาพอันใหญ่หลวงกำจัดความมืดได้ เมื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า แปลว่า "ทรงมีเดช" คือมีอานุภาพอันใหญ่หลวงอันเป็นไปเสมอ มีรูปวิเคราะห์ว่า เตโช อสฺส อตฺถีติ เตชสฺสี (เตชัสสี คือ มีเดช)

คำว่า นิยโตทโย ตัดบทเป็น นิยต + อุทโย เมื่อหมายถึงดวงอาทิตย์ แปลว่า "มีการอุทัยเสมอ" คืออุทัยเหนือท้องฟ้าในยามเช้าทุกวัน โดย อุทย ศัพท์มีอรรถว่า "อุทัย" เมื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า แปลว่า "มีพระญาณเจริญเสมอ" โดย อุทย ศัพท์มีอรรถว่า "เจริญ" หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณที่เจริญรุ่งเรืองเสมอ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิยโต อุทโย อสฺสาติ นิยโตทโย (นิยโตทยะ คือ มีการอุทัยเสมอ; มีพระญาณเจริญเสมอ)

คำว่า โลเกโส ตัดบทเป็น โลก + อิโส ตามนัยทั้งสอง แปลว่า "ผู้เป็นใหญ่ในโลก" หมายถึง พระโลเกศหรือพระพรหม หรือพระพุทธเจ้า มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส อิโส โลเกโส (โลเกสะ คือ ผู้เป็นใหญ่แห่งโลก)

คำว่า ชิตสํเกฺสโส เมื่อหมายถึงพระพรหม แปลว่า "ชำนะความเร่าร้อนแล้ว" คือชำนะความเร่าร้อนแห่งกายกับจิตด้วยปีติในฌาน โดย สํเกฺลส ศัพท์มีอรรถว่า "ความเร่าร้อน" เมื่อหมายถึงพระพุทธเจ้า แปลว่า "ทรงชำนะกิเลสแล้ว" คือทรงชำนะกิเลส ๑๐ ด้วยอรหัต-

มรรคญาณ โดย สํเกฺลส ศัพท์มีอรรถว่า “กิเลส” มีรูปวิเคราะห์ว่า ชิโต สํเกฺลโส เยนาติ ชิตสํเกฺลโส (ชิตสังเกฺลสะ คือ ผู้ชำนะความเร่าร้อนแล้ว; ผู้ชำนะกิเลสแล้ว)

คำว่า สมณิสฺสโร ตามนัยแรกตัดบทเป็น โส + มณิ + อิสฺสโร แปลว่า “แก้วมณีอันยอดเยี่ยมนั้น” หมายความถึงแก้วมณีวิเศษอันเป็นหนึ่งในรัตนะ ๗ ของพระเจ้าจักรพรรดิ นัยหลังตัดบทเป็น สมณ + อิสฺสโร แปลว่า “พระจอมสมณะ” หมายถึงพระพุทธเจ้า มีรูปวิเคราะห์ว่า มณีนํ อิสฺสโร มณิสฺสโร (มณิสสระ คือ จอมแห่งแก้วมณี) หรือ สมณานํ อิสฺสโร สมณิสฺสโร (สมณิสสระ คือ จอมแห่งสมณะ)

ตามนัยแรก สมณิสฺสโร มีอรรถเหมือน โส มณิสฺสโร เมื่อเชื่อมสนธิโดยลบสระ โอ แล้วลง อ อาคมก็มีรูปติดกันว่า สมณิสฺสโร ข้อนี้เป็นหลักฐานชี้ให้เห็นว่าบทสนธิในลักษณะนี้ต้องมีรูปติดกัน ไม่แยกกันเหมือนในฉบับปัจจุบัน ความเห็นนี้เป็นมติของพระลังกาในราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๗ แต่ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๗, ๑๘๗) กล่าวว่ารูปดังกล่าวเป็นปทสนธิ คือเชื่อมบท ไม่ใช่วัณณสนธิ คือเชื่อมอักษร ท่านจึงอนุญาตให้เขียนแยกกันได้

คำว่า สมณิสฺสโร ตัดบทเป็น โส + มณิ + อิสฺสโร (ปฐมนัย), สมณ + อิสฺสโร (ทุติยนัย)

ตัวอย่าง

มหีภโร ภูริกฏโก | เตชสฺสี นิยโตทโย
ทกฺโข ปชาปติ จาสิ | สามิ สตฺติธโร จ โส.[๑๒๒]

แปลว่า: “พระราชาพระองค์นั้นมีราชธานีกว้างใหญ่ ทรงเดชานุภาพ มีความเจริญเสมอ เป็นผู้เฉียบแหลม ปกครองประชากร เป็นใหญ่ และทรงพระปรีชาสามารถ

ภูเขานั้นมีไหล่เขาจำนวนมาก ดวงอาทิตย์นั้นสูงขึ้นเสมอ ฤาษีทักขะนั้นปกครองชาวโลก พระขันทกุมารนั้นทรงหอกเป็นอาวุธ”

คาถานี้มีบทที่มีอรรถซ้อนกันในฝ่ายพระราชาและภูเขาเป็นต้น ทั้งบททุกคู่ก็ไม่แย้งกัน จึงประดับด้วยอวิโรธิสิเลสาลังการ

วิโรธิสิเลสะ

๓๐๐. อสโมปิ สโม โลเก โลเกโสปิ นรุตฺตโม
สทโยปฺย'ทโย ปาเป จิตฺตา'ยํ มุนิโน คติ.

แปลว่า: "แม้พระราชาที่ทรงไร้ผู้เสมอก็ยังมีผู้เสมอในโลก แม้พระโลเกศก็ยังเป็นนรชนผู้สูงสุด แม้ผู้มักบริจาคก็ยังไม่บริจาคในคนชั่ว ครรลองของพระมุนีนี้วิจิตรจริง (อรรถไม่ปรารถนา)

พระมุนีแม้ผู้ทรงไร้ผู้เสมอก็มีพระทัยสม่ำเสมอในชาวโลก แม้ทรงเป็นใหญ่ในโลกก็เป็นนรชนผู้สูงสุด แม้ทรงพระกรุณาก็ไม่กรุณาในความชั่ว ครรลองของพระมุนีนี้วิจิตรจริง" (อรรถปรารถนา)

คาถานี้มีความหมายเป็น ๒ นัยและขัดแย้งกันเหมือนในปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๗๑ นัยแรกเป็นอรรถที่ไม่ถูกต้อง ทำให้มีข้อความขัดแย้งกัน กล่าวคือ พระราชาแม้หาผู้ใดเสมอมิได้ก็ยังมีผู้เสมอ พระโลเกศในพรหมโลกก็ยังเป็นนรชนผู้สูงสุด บุรุษผู้เอื้อเฝื้อก็ยังไม่เอื้อเฝื้อในคนทราม บททั้งสามคู่เหล่านี้ขัดแย้งกันเองในฝ่ายที่แปลผิด แต่ก็ยังซ้อนความให้หมายถึงพระมุนีได้ในฝ่ายที่แปลถูก จึงเป็นวิโรธิสิเลสาลังการ ดังsคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ราชาทิโน อสมสมตา จ พฺรหฺมา หุตฺวา อุตฺตมนรภาโว จ ทาน-สหิตสฺส กสฺสจิ ปุริสสฺส ทานรหิตภาโว จ วิรุทฺโธ โหติ. ตสฺมา ราช-พฺรหฺมปุริเสหิ มุนิโน สิลิฏฺฐตฺตา อยํ วิโรธิสิเลโส นาม. ปุพฺพปุพฺพปกฺเข วิโรโธ อปราปรปกฺเขหิ นิรากโต โหติ.

แปลว่า: "การที่พระราชาเป็นต้นแม้ไม่มีผู้เสมอก็ยังมีผู้เสมอ การที่พรหมก็เป็นนรชนผู้สูงสุด และการที่บุรุษผู้ใดผู้หนึ่งซึ่งมักบริจาคเป็น ผู้เว้นจากการบริจาค เป็นสภาพตรงกันข้าม ดังนั้น สิเลสะนี้จึงชื่อว่า วิโรธิสิเลสะ เพราะการที่พระมุนีซ้อนความกับพระราชา พรหม และบุรุษ ความขัดแย้งในฝ่ายต้นๆ ถูกนำออกแล้วด้วยฝ่ายหลังๆ"

บาทคาถาว่า อสโมปิ สโม โลเก ฝ่ายแรกหมายถึงพระราชาที่ไม่มีผู้เสมอ ก็ยังมีผู้เสมอเหมือนในโลก คือพระราชาผู้เป็นพระจักรพรรดิราชปรากฏในโลกอยู่เสมอ ฝ่ายหลังหมายถึงพระมุนี ซึ่งแม้จะไม่มีผู้เสมอด้วยศีลคุณเป็นต้นก็เป็นผู้มีพระทัยเสมอในโลก คือในพระราหุลและเทวทัต เป็นต้น

บาทคาถาว่า โลเกโสปิ นรุตฺตโม ฝ่ายแรกหมายถึงพระพรหม และกล่าวว่าพรหมก็เป็นมนุษย์ผู้สูงสุด ข้อนี้มีความแย้งกันเอง ฝ่ายหลังหมายถึงพระมุนีผู้เป็นใหญ่ในโลก ก็เป็นมนุษย์ผู้สูงสุด

บาทคาถาว่า สทโยปฺยทโย ปาเป ฝ่ายแรกหมายถึงบุรุษผู้มักบริจาค ก็ไม่บริจาคแก่คนชั่ว ฝ่ายหลังหมายถึงพระมุนี แม้ทรงพระกรุณา ก็ปราศจากความกรุณาในความชั่ว

อปิ ศัพท์ในฝ่ายแรกใช้ในความหมายว่า วิโรธะ (ขัดแย้ง) ฝ่ายหลังมีอรรถว่า อวธารณะ (ห้าม) ดังสาธกในฎีกาใหม่ว่า

ปุพฺพปกฺเข อปิสทฺโท วิโรธํ โชเตติ. อปรปกฺเข อวธารณนฺติ.

แปลว่า: “อปิ ศัพท์ในฝ่ายต้น แสดงความขัดแย้ง ในฝ่ายหลังแสดงการห้าม ดังนี้แล”

คำว่า สทย ตามนัยแรก มาจาก สห ศัพท์ + ทย ศัพท์ ที่มีอรรถว่า “การให้” มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ทเยน วตฺตมาโนติ สทโย (สทยะ คือ ผู้มีการบริจาค) นัยหลังมาจาก สห ศัพท์ + ทยา ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ทยาย วตฺตมาโนติ สทโย (สทยะ คือ มีความกรุณา) แม้ อทย ก็มีรูปวิเคราะห์เป็นสองนัยว่า นตฺถิ ทโย อสฺสาติ อทโย (อทยะ คือ ผู้ไม่มีการบริจาค), นตฺถิ ทยา อสฺสาติ อทโย (อทยะ คือ ผู้ไม่มีความกรุณา)

คำว่า อสม มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สโม ยสฺสาติ อสโม (อสมะ คือ ผู้ไม่มีผู้ใดเสมอ)

คำว่า นรุตฺตม มีรูปวิเคราะห์ว่า นโร จ โส อุตฺตโม จาติ นรุตฺตโม (นรุตตมะ คือ นรชนผู้สูงสุด)

คำว่า โลเกโสปิ ตัดบทเป็น โลก + อีโส + อปิ

คำว่า สทโยปฺยทโย ตัดบทเป็น สทโย + อปิ + อทโย

ตัวอย่าง

อจฺจุโตปฺย’วุสจฺเฉที ราชาปฺย’วิทิตกฺขโย
เทโวปฺย’วิพุโธ ชญฺเฌ สงฺกโรปฺย’ภุชงฺควา.[๑๒๓]

แปลว่า: “แม้พระนารายณ์ก็ไม่ทรงกำจัดอสูรวฤษะ แม้ดวงจันทร์ก็ยังไม่รู้ความสิ้นแสง แม้เทวดาก็ไม่ใช่คนไร้ปัญญา แม้พระอิศวรก็ยังปราศจากงู (อรรถไม่ปรารถนา)

แม้บุคคลผู้ไม่เคลื่อนจากสัตบุรุษธรรมก็ไม่ทำลายธรรม แม้พระราชาก็ไม่รับรู้ความสิ้นไป[แห่งโภคทรัพย์] แม้พระราชาก็ไม่ใช่คนไร้ความรู้ แม้ผู้ทำดีก็เว้นจากคนชั่ว (อรรถปรารถนา)”

คาถานี้มีบทแย้งกันเป็นคู่ๆ ในฝ่ายที่แปลตามนัยแรก และบทเหล่านั้นก็มีอรรถซ้อนกัน จึงประดับด้วยวิโรธิสิเลสาลังการ

* * * * * * * *

โอจิตยสัมโปสกปทสิเลสะ

๓๐๑. สํสารทุกฺโขปหตา- วนตา ชนตา ตฺวยิ
สุข'มิจฺฉิต'มจฺจนฺตํ อมตนฺทท วินฺทติ.

แปลว่า: "ข้าแต่จอมเทพผู้ประทานสุธาโภชน์ ปวงชนถูกทุกข์คือสงสาร รุกรานแล้ว น้อมประณตในพระองค์ ต่างได้รับสุขยิ่งล้นดังปรารถนา (ฝ่ายพราหมณ์)

ข้าแต่พระองค์ผู้ประทานอมตธรรม ปวงชนถูกทุกข์คือสงสาร รุกรานแล้ว น้อมประณตในพระองค์ ต่างได้รับสุขยิ่งล้นดังปรารถนา (ฝ่ายพุทธ)"

ตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ จอมเทพผู้ประทานสุธาโภชน์คืออาหารทิพย์ย่อมยังปวงชนผู้ได้รับทุกข์ให้ประสบความสุขได้ และชาวพุทธก็เชื่อว่าแม้พระพุทธองค์ผู้ประทานอมตธรรมก็ยังหมู่ชนดังกล่าวให้ได้รับความสุขได้เช่นนั้น ข้อความทั้งสองฝ่ายในคาถานี้จึงเหมาะสมตามฐานานุรูป เรียกว่าโอจิตยสัมโปสกะ คือ เพิ่มความเหมาะสม และคำว่า อมต ใน อมตนฺทท ก็มีอรรถซ้อนกันเป็น ๒ นัย คือ สุธาโภชน์ และอมตธรรม คาถานี้จึงเป็นโอจิตยสัมโปสกปทสิเลสะ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อมตทายกา ทุกฺขิเต สุขิเต กโรนฺตีติ อิทํ อุจิตเมเวติ อุภยตฺถสฺสาปิ วาจกํ อมตํ ททาตีติ ปทํ ตาทิสชนสฺส สุขทาเน โอจิตฺยํ โปเสตีติ อยํ โอจิตฺยสมฺโปสกปทสิเลโส.

แปลว่า: "ข้อความนี้ว่า ท่านผู้ประทานสุธาโภชน์และผู้ประทานอมตธรรมย่อมยังปวงชนผู้ได้รับทุกข์ให้ประสบสุข ย่อมสมควรโดยแท้ ดังนั้น บทว่า อมตํ ททาติ ซึ่งกล่าวถึงอรรถทั้งสองจึงเพิ่มความเหมาะสมในการให้ความสุขแก่ชนเช่นนั้น เพราะเหตุนั้น สิเลสะนี้จึงเป็นโอจิตยสัมโปสกสิเลสะ"

คำว่า สํสารทุกฺโขปหตา มีรูปวิเคราะห์ว่า สํสาโรเยว ทุกฺขํ สํสารทุกฺขํ, สํสารทุกฺเขน อุปหตา สํสารทุกฺโขปหตา (สังสารทุกโขปหตา หมายถึง ถูกทุกข์คือสงสารรุกรานแล้ว)

คำว่า อมตนฺทท สำเร็จรูปมาจาก อมต บทหน้า + ทท ธาตุ (ทาเน = ให้) + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อมตํ ททาตีติ อมตนฺทโท (อมตันททะ คือ ผู้ประทานสุธาโภชน์; ผู้ประทานอมตธรรม)

คำว่า สํสารทุกฺโขปหตาวนตา ตัดบทเป็น สํสารทุกฺข + อุปหตา + อวนตา

สิเลสะประเภทนี้ไม่พบในคัมภีร์กาวยาทรรศะ จึงไม่อาจนำอุทาหรณ์จากคัมภีร์นั้นมาแสดงได้

* * * * * * * *

ตุลยโยคิตา

๓๐๒. คุณยุตฺเตหิ วตฺถูหิ สมํ กตฺวาน กสฺสจิ
สํกิตฺตนํ ภวติ ยํ สา มตา ตุลฺยโยคิตา.

แปลว่า: “การกล่าวถึงผู้ใดผู้หนึ่ง โดยทำให้เท่าเทียมกับสิ่งที่ประกอบด้วยลักษณะนั้น ท่านเรียกว่า ตุลยโยคิตา”

คาถานี้แสดงเรื่องตุลยโยคิตาลังการ คือ การแสดงการประกอบร่วมกันเป็นคู่ๆ คือ กล่าวเทียบเคียงเป็นคู่ๆ เพื่อตำหนิหรือสรรเสริญ หมายความว่า การเรียบเรียงบทประพันธ์ที่ยกสิ่งสองสิ่งมาเทียบเคียงกัน แล้วกล่าวคู่เคียงกันไป ทั้งนี้เพื่อการสรรเสริญหรือตำหนิก็ได้ ท่านเรียกว่า ตุลยโยคิตา ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า การประกอบร่วมกันด้วยลักษณะอันเสมอกัน พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า คุณยุตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า คุเณหิ ยุตฺตานิ คุณยุตฺตานิ (คุณยุตตะ คือ ประกอบด้วยลักษณะ)

คำว่า ตุลฺยโยคิตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตุลฺเยน สห โยโค ตุลฺยโยโค, ตุลฺยโยโค เอเตสํ อตฺถีติ ตุลฺยโยคี, ตุลฺยโยคีนํ ภาโว ตุลฺยโยคิตา (ตุลยโยคิตา คือ การประกอบร่วมกันด้วยลักษณะอันเท่าเทียมกัน)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของตุลยโยคิตา

๓๐๓. สมฺปตฺตสมฺมโท โลโก สมฺปตฺตาโลกสมฺปโท
อุโภหิ รํสิมาลี จ ภควา จ ตโมนุโท.

แปลว่า: “โลกได้รับความปลาบปลื้มแล้ว ได้รับความพร้อมของแสงสว่างแล้วด้วยทั้งสองอย่างนี้ คือดวงสุรีย์และพระผู้มีพระภาค ซึ่งกำจัดความมืด

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของตุลยโยคิตาลังการ กล่าวคือ ดวงอาทิตย์กำจัดความมืดตามธรรมชาติ พระผู้มีพระภาคทรงกำจัดความมืดคือโมหะในกระแสจิตของชาวโลก ดังนั้นชาวโลกจึงได้รับความปลาบปลื้มและแสงสว่างจากดวงอาทิตย์และพระผู้มีพระภาคทั้งสองอย่างนี้ ข้อความนี้กล่าวสดุดีพระผู้มีพระภาคโดยทำให้เท่าเทียมกับดวงอาทิตย์ที่มีลักษณะเสมอกันคือการให้ความปลาบปลื้มและแสงสว่าง ดังสาธกในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปีติทานาโลกกรณสงฺขาตคุณยุตฺเตน สูริเยน ตุลฺยํ กตฺวา ภควโต ถุติวเสน คุณกถนํ โหติ.

แปลว่า: “การกล่าวลักษณะโดยเนื่องด้วยสดุดีพระผู้มีพระภาค โดยทำให้เท่าเทียมกับดวงอาทิตย์ที่ประกอบด้วยลักษณะกล่าวคือการให้ความปลาบปลื้มและทำให้เกิดแสงสว่าง มีอยู่ในคาถานี้”

คำว่า สมฺปตฺตาโลกสมฺปท มีรูปวิเคราะห์ว่า อาโลกสฺส สมฺปทา อาโลกสมฺปทา, สมฺปตฺตา อาโลกสมฺปทา เยนาติ สมฺปตฺตาโลกสมฺปโท (สัมปัตตาโลกสัมปทะ คือ ผู้มีความบริบูรณ์แห่งแสงสว่างอันตนถึงพร้อมแล้ว)

คำว่า ตโมนุท สำเร็จรูปมาจาก ตม บทหน้า + นุท ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ตมํ นุทตีติ ตโมนุโท (ตโมนุทะ คือ ผู้กำจัดความมืด)

ตัวอย่าง

อุโภ ขญฺชา อุโภ กุณี อุโภ วิสมจกฺขุกา
อุภินฺนํ ปีฬกา ชาตา นาหํ ชานามิ อิลฺลิสํ.[๑๒๔]

แปลว่า: “ทั้งสองคนเป็นคนกระจอก เป็นคนอ่อนเปลี้ย เป็นคนตาเหล่
มีปุ่มเกิดที่ศีรษะ ข้าพระพุทธเจ้าไม่รู้จักว่าคนไหนคืออิลลิสะเศรษฐี”

คาถานี้กล่าวตำหนิเศรษฐีอิลลิสะ โดยทำให้เท่าเทียมกับพระอินทร์ที่จำแลงร่างเป็นเศรษฐี มีลักษณะพิการเหมือนกัน จึงประดับด้วยตุลยโยคิตาลังการ

* * * * * * * *

นิทัสสนะ

๓๐๔. อตฺถนฺตรํ สาธยตา กิญฺจิ ตํสทิสํ ผลํ
ทสฺสียเต อสนฺตํ วา สนฺตํ วา ตํ นิทฺสสนํ.

แปลว่า: "กวีย่อมแสดงผลที่ดีหรือไม่ดีอันใดอันหนึ่ง อันคล้ายกับผลอื่นนั้น ด้วยสิ่งที่แสดงผล[ต่อมา]อีกอย่างหนึ่ง ผลนั้นชื่อว่า นิทัสสนะ"

คาถานี้แสดงเรื่องนิทัสสนาลังการ คือ การแสดงผลอื่นจากผลเดิม หมายความว่า การแสดงผลที่เกิดจากเหตุอันใดอันหนึ่งก่อนแล้ว ยังกล่าวถึงผลอีกอย่างหนึ่งที่เกิดต่อจากผลเดิม ความหมายก็คือ กล่าวถึงผล ๒ อย่างที่เกิดจากเหตุเดียวกันนั่นเอง เหมือนการยิงปืนนัดเดียวได้นกสองตัวพร้อมกัน

นิทัสสนาลังการมี ๒ ประเภทตามลักษณะของผล คือ

๑. อสันตผลนิทัสสนะ แสดงผลอันไม่ดี
๒. สันตผลนิทัสสนะ แสดงผลอันดี

คำว่า อตฺถนฺตร มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺโถ จ โส อนฺตโร จาติ อตฺถนฺตโร (อัตถันตระ คือ อรรถอื่น)

คำว่า ตํสทิส มีรูปวิเคราะห์ว่า เตน สทิสํ ตํสทิสํ (ตังสทิสะ คือ ผลอันเสมอกับผลอื่นนั้น)

คำว่า นิทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า นิทสฺสียเตติ นิทสฺสนํ (ผลที่ถูกแสดง ชื่อว่า นิทัสสนะ)

* * * * * * * *

อสันตผลนิทัสสนะ

๓๐๕. อุทยา สมณินฺทสฺส ยนฺติ ปาปา ปราภวํ
ธมฺมราชวิรุทฺธานํ สูจยนฺตา ทุรนฺตตํ.

แปลว่า: "บาปทั้งหลายสำแดงความพินาศไปแห่งชนผู้เห็นแย้งกับพระธรรม-ราชา ย่อมถึงความเสื่อมไปเพราะการเสด็จอุบัติขึ้นแห่งพระจอมสมณะ"

คาถานี้เป็นนิทัสสนาลังการฝ่ายอสันตผล กล่าวคือ การเสด็จอุบัติขึ้นของพระจอม-สมณะเป็นเหตุ การเสื่อมไปแห่งบาปเป็นผลที่เกิดขึ้นเป็นครั้งแรก ความพินาศของชนผู้เห็นแย้งกับพระธรรมราชา เป็นผลสืบเนื่องที่คล้ายกับผลแรก และผลดังกล่าวก็เป็นสิ่งที่ไม่ดีงาม ดังนั้น จึงเป็นอสันตผลนิทัสสนาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปุพฺพทฺเธน อุทยปุพฺพโก ปาปปราภวนสงฺขาโต อตฺถนฺตโร ทสฺสิโต. อปรทฺเธน ตํสทิสวิโรธเหตุกํ ทุรนฺตสงฺขาตํ อสนฺตผลํ ทสฺเสติ. ธมฺมราชวิโรธเหตุกํ อสนฺตผลเมตํ ปราภวสฺสานิฏฺฐตฺตา.

แปลว่า: "ท่านแสดงผลอื่นกล่าวคือการเสื่อมไปแห่งบาปที่มีการเสด็จอุบัติขึ้นเป็นเหตุหลักด้วยครึ่งคาถาแรกในที่นี้ และแสดงผลอันไม่ดีกล่าวคือความพินาศไปอันมีการเห็นแย้ง[กับพระธรรมราชา]เป็นเหตุซึ่งเสมอกับผลอื่นนั้นด้วยครึ่งคาถาหลัง นิทัสสนะนี้อันมีเหตุคือการเห็นแย้งกับพระธรรมราชา ชื่อว่า อสันตผละ เพราะความเสื่อมเป็นสภาพไม่น่าปรารถนา"

คำว่า สมณินฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า สมณานมินฺโท สมณินฺโท (สมณินทะ คือ พระจอมสมณะ)

คำว่า ธมฺมราช มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมน ยุตฺโต ราชา ธมฺมราชา (ธัมมราชะ คือ พระราชาผู้ประกอบด้วยธรรม) หมายถึง พระราชาผู้เพียบพร้อมด้วยทศพิธราชธรรม อีกนัยหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมสุ ราชา ธมฺมราชา (ธัมมราชะ คือ พระราชาในธรรม) หมายถึง

พระพุทธเจ้า ในที่นี้หมายเอาทั้งสองนัย

คำว่า ธมฺมราชวิรุทฺธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺมราเชน วิรุทฺโธ ธมฺมราชวิรุทฺโธ (ธัมมราชวิรุทธะ คือ ผู้เห็นแย้งกับพระธรรมราชา)

คำว่า ทุรนฺตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฺโฐ อนฺโต เยสํ เต ทุรนฺตา, ทุรนฺตานํ ภาโว ทุรนฺตตา (ทุรันตตา คือ ความมีที่สุดอันแปรปรวน = ความพินาศ) ทุ อุปสรรคมีอรรถว่า ทุฏฺฐ (แปรปรวน) อนฺต ศัพท์มีอรรถว่า “ที่สุด”

ตัวอย่าง

ยาติ จนฺทํสุภิ ผุฏฺฐา ธฺวนฺตราชี ปราภวํ
สชฺช ราชวิรุทฺธานํ สูจยนฺตี ทุรนฺตตํ.[๑๒๕]

แปลว่า: “ความมืดทั้งหลายถูกแสงจันทร์สัมผัสแล้ว สำแดงความพินาศ
ไปของชนผู้ขัดแย้งกับพระราชา ย่อมถึงความสลายไปโดยพลัน”

ตามความในคาถานี้ การอุบัติแห่งแสงจันทร์เป็นเหตุ ส่วนความสลายไปแห่งความมืดเป็นผลที่เกิดก่อนความพินาศไปของผู้ขัดแย้งกับพระราชาเป็นผลสืบเนื่องที่ไม่น่าปรารถนา คาถานี้จึงประดับด้วยอสันตผลนิทัสสนาลังการ

* * * * * * * *

สันตผลนิทัสสนะ

๓๐๖. สิโรนิกฺขิตฺตจรโณจฺ- ฉริยานมฺพุชาน'ยํ
ปรมพฺภุตฺตํ โลเก วิญฺญาเปตตฺตโน ชิโน.

แปลว่า: "พระชินสีห์พระองค์นี้ ทรงมีพระบาทวางอยู่เหนือยอดแห่งดอกบัวอันน่าอัศจรรย์ ย่อมประกาศความอัศจรรย์อย่างยิ่งของพระองค์ในโลก"

คาถานี้เป็นนิทัสสนาลังการฝ่ายสันตผลกล่าวคือ การที่พระชินเจ้าทรงวางพระบาทเหนือยอดดอกบัวอันน่าอัศจรรย์ผุดจากพื้นปฐพี เป็นผลแรกที่เกิดจากเหตุคือพระชินเจ้าซึ่งเรียกตามหลักภาษาว่า เหตุกัตตา ส่วนการที่พระองค์ทรงประกาศความอัศจรรย์อย่างยิ่งในโลกเป็นผลสืบเนื่องที่ดีงาม จึงเป็นสันตผลนิทัสสนาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อจฺฉริยปทุมานํ มตฺถเก จรณนิกฺเขปสงฺขาเตน อตฺถนฺตเรน ปรมพฺภุตฺตํ วิญฺญาเปตีติ อยํ สทิสสนฺตผลํ ชินพฺภุตตฺถทีปนสฺส อิฏฺฐตฺตา.

แปลว่า: "ในคาถานี้ท่านแสดงความอัศจรรย์อย่างยิ่งด้วยอรรถอื่นกล่าวคือการวางพระบาทเหนือยอดดอกบัวที่น่าอัศจรรย์ ดังนั้น อลังการนี้จึงชื่อว่า สทิสสันตผละ เพราะการแสดงอรรถที่น่าอัศจรรย์แห่งพระชินเจ้าเป็นสภาพน่าปรารถนา"

คำว่า สิโรนิกฺขิตฺตจรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า สิรสิ นิกฺขิตฺตานิ จรณานิ เยนาติ สิโร-นิกฺขิตฺตจรโณ (สิโรนิกขิตตจรณะ คือ ผู้มีพระบาทวางอยู่เหนือยอด)

คำว่า อจฺฉริย มีรูปวิเคราะห์ว่า อจฺฉรํ อรหนฺตีติ อจฺฉริยา (อัจฉริยะ คือ ควรดีดนิ้ว = น่าอัศจรรย์)

คำว่า ปรมพฺภุตตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรโม อพฺภุโต อสฺสาติ ปรมพฺภุโต, ปรมพฺ-ภุตสฺส ภาโว ปรมพฺภุตตา (ปรมัพภุตตา คือ ความอัศจรรย์อย่างยิ่ง)

คำว่า จรโณจฺฉริยานมฺพุชานยํ ตัดบทเป็น จรโณ + อจฺฉริยานํ + อมฺพุชานํ + อยํ

ตัวอย่าง

อุทยํ เอส สวิตา ปทฺเมสฺวปฺปยเต สิรึ
วิภาวยิตุ'มิทฺธีนํ ผลํ สุหชฺชนุคฺคหํ.[๑๒๖]

แปลว่า: “ดวงอาทิตย์นี้เมื่ออุทัยขึ้น ย่อมมอบสิริไว้ในดอกบัว เพื่อแสดงการอนุเคราะห์สัตบุรุษอันเป็นผลแห่งเดช[ของตน]”

ตามความในคาถานี้ การอุทัยแห่งดวงอาทิตย์เป็นเหตุ ส่วนการมีสิริในดอกบัวเป็นผลแรกที่เกิดก่อน การอนุเคราะห์สัตบุรุษเป็นผลสืบเนื่องที่น่าปรารถนา คาถานี้จึงประดับด้วยสันตผลนิทัสสนาลังการ

* * * * * * * *

มหันตัตตะ

๓๐๗. วิภูติยา มหนฺตตฺตํ อธิปฺปายสฺส วา สิยา
ปรมุกฺกํสตํ ยาตํ ตํ มหนฺตตฺต'มีริตํ.

แปลว่า: “ความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติหรืออัธยาศัยที่ถึงความอุกฤษฏ์อย่างยิ่งนั้น ท่านเรียกว่า มหันตัตตะ”

คาถานี้แสดงเรื่องมหันตัตตาลังการ คือ การพรรณนาความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติหรืออัธยาศัยอย่างสูงสุด จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. วิภูติมหันตัตตะ ความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติ
๒. อธิปปายมหันตัตตะ ความยิ่งใหญ่แห่งอัธยาศัย

ความต่างกันของสภาววุตติ อติสยวุตติ และมหันตัตตะ มีตามสภาวะในการกล่าวพรรณนา คือ สภาววุตติกล่าวพรรณนาสภาวะตามปกติไม่พิเศษ อติสยวุตติกล่าวพรรณนาสภาวะให้พิเศษกว่าปกติ ส่วนมหันตัตตะกล่าวพรรณนาสภาวะอันอุกฤษฏ์น่าอัศจรรย์ คัมภีร์กาวยาทรรศะ (ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๓๐๐) เรียกมหันตัตตะว่า อุทาตตะ

คำว่า มหนฺตตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า มหโต ภาโว มหนฺตตฺตํ (ความยิ่งใหญ่ ชื่อว่ามหันตัตตะ)

คำว่า ปรมุกฺกํสตา มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรโม อุกฺกํโส ยสฺสาติ ปรมุกฺกํโส, ปรมุกฺกํสสฺส ภาโว ปรมุกฺกํสตา (ปรมุกกังสตา คือ ความอุกฤษฏ์อย่างยิ่ง)

* * * * * * * *

วิภูติมหันตัตตะ

๓๐๘. กิรีฏรตนจฺฉายา- นุวิทฺธาตปวารโณ
ปุรา ปรํ สิรึ วินฺทิ โพธิสตฺโต'ภินิกฺขมา.

แปลว่า: "ก่อนการเสด็จออกผนวช พระโพธิสัตว์ทรงเป็นผู้มีเศวตฉัตรอันดารดาษด้วยแสงแพรวพราวแห่งรัตนะในพระมงกุฎ เสวยสิริสมบัติอันยิ่ง"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งมหันตัตตาลังการที่แสดงความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติ กล่าวคือพระโพธิสัตว์ก่อนจะเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์ ทรงสวมมงกุฎมีเศวตฉัตรที่เคลือบด้วยแสงแพรวพราวแห่งรัตนะประดับมงกุฎนั้น การกล่าวเช่นนี้แสดงถึงความยิ่งใหญ่แห่งสิริราชสมบัติโดยปริยาย ตามสมควรแก่วังกวุตติอลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ โมลิรตนกนฺติยา เสตจฺฉตฺตสฺส โอวิทฺธภาวกถเนน วิภูติยา มหนฺตตฺตํ โหติ.

แปลว่า: "ความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติย่อมมีในคาถานี้ ด้วยการกล่าวว่าเศวตฉัตรดารดาษด้วยแสงแพรวพราวแห่งรัตนะในพระมงกุฎ"

คำว่า กิรีฏรตนจฺฉายานุวิทฺธาตปวารณ มีรูปวิเคราะห์ว่า กิรีเฏ รตนานิ กิรีฏรตนานิ, กิรีฏรตนานํ ฉายาโย กิรีฏรตนจฺฉายาโย, กิรีฏรตนจฺฉายาหิ อนุวิทฺโธ อาตปวารโณ ยสฺสาติ กิรีฏรตนจฺฉายานุวิทฺธาตปวารโณ (กิรีฏรตนัจฉายานุวิทธาตปวารณะ คือ ผู้มีเศวตฉัตรอันเคลือบแล้วด้วยรัศมีแห่งรัตนะในพระมงกุฎ)

คำว่า อนุวิทฺธ สำเร็จรูปมาจาก อนุ บทหน้า + วิธ ธาตุ (วิชฺฌเน = แทง) + ต ปัจจัย ในที่นี้แปลว่า "เคลือบ, ย้อม" ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า รญฺชิตเสตจฺฉตฺโต (ผู้มีเศวตฉัตรอันเคลือบแล้ว) หรือแปลว่า "สัมผัส, กระทบ" ดังคัมภีร์ฎีกาใหม่อธิบายว่า ฉุริโต (สัมผัสแล้ว)

คำว่า กิรีฏรตนจฺฉายานุวิทฺธาตปวารโณ ตัดบทเป็น กิรีฏรตน + ฉายา + อนุ

วิทฺธ + อาตปวารโณ

ตัวอย่าง

รตฺนภิตฺตีสุ สงฺกนฺเต ปติพิมฺพสเต วุโต
ญาโต ลงฺกิสฺสโร กิจฺฉา อญฺชเนยฺเยน ตตฺตโต.[๑๒๘]

แปลว่า: "จอมกษัตริย์แห่งกรุงลงกา (ท้าวทศกัณฐ์) มีเงานับร้อยปรากฏในผนังประดับรัตนะแวดล้อมแล้ว ได้ถูกหนุมานค้นพบตามจริงโดยยากยิ่ง"

คาถานี้กล่าวถึงความยิ่งใหญ่แห่งสมบัติของทศกัณฐ์โดยปริยาย ด้วยการพรรณนาว่า ทศกัณฐ์พำนักอยู่ในห้องมีผนังประดับรัตนะนานัปการ จึงเป็นวิภูติมหันตัตตาลังการ

* * * * * * * *

อธิปปายมหันตัตตะ

๓๐๙. สตฺโต สมฺโพธิยํ โพธิ- สตฺโต สตฺตหิตาย โส
หิตฺวา เสฺนหรสาพทฺธ- มปิ ราหุลมาตรํ.

แปลว่า: "พระโพธิสัตว์พระองค์นั้น ทรงสละเสียแม้กระทั่งพระนางพิมพา ซึ่งผูกพันพระองค์ไว้ด้วยความรักสิเนหา ทรงมีพระทัยยึดมั่นในพระสัมโพธิญาณเพื่อเกื้อกูลเหล่าสัตว์"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งมหันตัตตาลังการที่แสดงความยิ่งใหญ่แห่งอัธยาศัยของพระโพธิสัตว์ กล่าวคือการเสียสละของสามัญชนนั้นแม้เพียงทรัพย์สมบัติที่เกื้อกูลแก่ความเป็นอยู่ ก็เป็นอันสละได้ยาก ยิ่งภรรยาผู้เป็นที่รักมีความผูกพันสิเนหากันก็ยิ่งยากนักที่จะสละได้ ผู้มีอัธยาศัยอันใหญ่หลวงเท่านั้นจึงสามารถจะสละได้ ด้วยหวังจะบำเพ็ญประโยชน์อันยิ่งยวดแก่ชาวโลกเป็นส่วนรวม ดังนั้น การที่พระโพธิสัตว์ทรงสละนางแก้วคือพระนางพิมพาเสียแล้วมุ่งบรรลุพระสัมโพธิญาณเพื่อเกื้อกูลแก่สัตว์โลก จึงเป็นการแสดงอัธยาศัยอันยิ่งใหญ่ ไม่มีอัธยาศัยของผู้ใดจะยิ่งไปกว่านั้นอีกแล้ว คาถานี้จึงเป็นอธิปปายมหันตัตตาลังการดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ตาทิสอิตฺถิรตเนปิ อลคฺคตากถเนน โพธิสตฺตสฺส อุกฺกฏฺฐชฺฌาสยมหนฺตตฺตํ วุตฺตํ โหติ.

แปลว่า: "ความยิ่งใหญ่แห่งอัธยาศัยอันอุกฤษณ์ของพระโพธิสัตว์ ท่านกล่าวไว้ด้วยการกล่าวถึงความไม่ผูกพันแม้ในนางแก้วเช่นนั้น"

คำว่า สมฺโพธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺมา พุชฺฌติ เอตายาติ สมฺโพธิ (สัมโพธิ คือ ปัญญาเครื่องตรัสรู้ชอบ)

คำว่า โพธิสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า โพธิยํ สตฺโต โพธิสตฺโต (โพธิสัตตะ คือ ผู้ข้องในโพธิญาณ)

คำว่า สตฺตหิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สตฺตานํ หิตํ สตฺตหิตํ (สัตตหิตะ คือ ประโยชน์แก่

เหล่าสัตว์)

คำว่า เสฺนหรสาพทฺธา มีรูปวิเคราะห์ว่า เสฺนเหน ชาโต รโส เสฺนหรโส, เสฺนห-รเสน อาพทฺธา เสฺนหรสาพทฺธา (เสนหรสาพัทธา คือ ผูกพันไว้ด้วยราคะอันเกิดแล้วด้วยความสิเนหา) รส ศัพท์ในที่นี้แปลว่า “ราคะ” ดังฎีกาเก่าอธิบายว่า ราเคน (ด้วยราคะ)

ตัวอย่าง

ชาลึ กณฺหาชินํ ธีตํ มทฺทีเทวึ ปติพฺพตํ
จชมาโน น จินฺเตสึ โพธิยาเยว การณา.[๑๒๙]

แปลว่า: “เราสละพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาผู้เป็นบุตรธิดา และพระนาง
มัทรีเทวีผู้มีจริยาวัตรงดงาม ไม่คิดถึงเลย เพราะพระโพธิญาณโดยแท้”

คาถานี้กล่าวถึงความยิ่งใหญ่แห่งอัธยาศัยของพระเวสสันดรผู้ยอมสละบุตรธิดาและภริยาของพระองค์ จึงประดับด้วยอธิปปายมหันตัตตาลังการ

* * * * * * * *

วัญจนา

๓๑๐. โคเปตฺวา วณฺณนียํ ยํ กิญฺจิ ทสฺสียเต ปรํ
อสมํ วา สมํ ตสฺส ยทิ สา วญฺจนา มตา.

แปลว่า: "กวีอำพรางวัตถุที่จะพึงยกย่องแล้ว แสดงวัตถุอื่นอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสมอหรือไม่เสมอกับวัตถุที่จะพึงยกย่อง อลังการนั้นชื่อว่า วัญจนา"

คาถานี้แสดงเรื่องวัญจนาลังการ คือ การอำพรางข้อความที่พึงกล่าวแล้วแสดงข้อความอื่น หมายความว่า การปกปิดข้อที่จะพึงยกย่องเสีย แล้วแสดงวัตถุอื่นอย่างใดอย่างหนึ่งที่จะเสมอหรือไม่เสมอกับข้อที่มุ่งจะยกย่อง จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อสมวัญจนา อำพรางสิ่งที่ไม่คล้ายกัน

๒. สมวัญจนา อำพรางสิ่งที่คล้ายกัน

คำว่า วญฺจนา มีรูปวิเคราะห์ว่า วญฺเจติ วณฺณนียํ เอตาย วุตฺติยาติ วญฺจนา (คำที่ทำให้อำพรางข้อที่จะพึงยกย่อง ชื่อว่า วัญจนา)

* * * * * * * *

อสมวัญจนา

๓๑๑. ปุรโต น สหสฺเสสุ น ปญฺเจสุ จ ตาทิโน
มาโร ปเรสุ ตสฺเส'สํ สหสฺสํ ทสวฑฺฒิตํ.

แปลว่า: "ณ เบื้องพระพักตร์ของพระจอมมุนีผู้คงที่ พระยามารมิได้มีศร เป็นพัน และมิได้มีศรห้าดอก แต่ในชนเหล่าอื่น พันแห่งศรของพระยา-มารนั้นกลับเพิ่มเป็นสิบเท่า"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งอสมวัญจนาลังการ คือ การแต่งอำพรางข้อที่จะพึงยกย่องเสียแล้วแสดงสิ่งที่ไม่คล้ายกัน ข้อที่จะพึงยกย่องในที่นี้ คือพระยามารที่สำแดงเดชแผลงศรกามคุณครอบงำปุถุชนทั้งหลาย แต่ไม่ยกย่องกลับปิดบังอำพราง ปฏิเสธเหมือนพระยามารไม่มีศร กลับไปกล่าวถึงศรของพระยามารแทน และศรที่กล่าวถึงในที่นี้ก็ไม่คล้ายกับพระยามาร จึงเป็นอสมวัญจนาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วณฺณนียํ มารํ โคเปตฺวา ทสสหสฺสสงฺขยาหิ คณิตสฺส อญฺญสฺส สรสงฺขาตวตฺถุโน ทสฺสิตตฺตา อยํ อสมวญฺจนา นาม.

แปลว่า: "วัญจนานี้ชื่อว่า อสมวัญจนา เพราะอำพรางพระยามารที่ควรยกย่องแล้วแสดงวัตถุคือศรอื่นที่นับได้ด้วยจำนวนนับหมื่น"

ศร ๕ ดอกของพระยามารคือกามคุณ ๕ เมื่อนำกามคุณ ๕ ที่เกิดร่วมกับกิเลสหลายประเภทคือ อาสวะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อุปาทาน ๔ เป็นต้น จนถึงสังโยชน์ ๑๐ ก็เป็นกามคุณจำนวนมาก ท่านจึงกล่าวว่า ปเรสุ ตสฺเสสํ สหสฺสํ ทสวฑฺฒิตํ (แต่ในชนเหล่าอื่นพันแห่งศรของพระยามารนั้นกลับเพิ่มเป็นสิบเท่า)

คำว่า สหสฺเสสุ ตัดบทเป็น สหสฺส + อิสุ มีรูปวิเคราะห์ว่า สหสฺสํ อิสโว อสฺสาติ สหสฺเสสุ (สหัสเสสุ คือ ผู้มีศรพันดอก)

คำว่า ปญฺเจสุ ตัดบทเป็น ปญฺจ + อิสุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปญฺจ อิสโว อสฺสาติ ปญฺเจสุ (ปัญเจสุ คือ ผู้มีศรห้าดอก)

คำว่า ทสวฑฺฒิต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทสหิ วฑฺฒิตํ ทสวฑฺฒิตํ (ทสวัฑฒิตะ คือ คูณด้วย ๑๐)

อิสุ ศัพท์ที่แปลว่า “ลูกศร” เป็นรูปบาลีที่เหมือนภาษาสันสกฤต บาลีจริงๆ คือ อุสุ ดังคำว่า อุสุกาโร (ช่างศร) ภาษาบาลีมีคำศัพท์ที่คล้ายกับสันสกฤตบ้าง เหมือนสันสกฤตบ้าง เช่นรูปฉัฏฐีวิภัตติ เอกพจน์ว่า ชคโต เหมือนกับสันสกฤตว่า ชคโต ปรากฏในอังคุตตรนิกายและอิติวุตตกะว่า

อุทฺธํ ติริยํ อปาจีนํ ยาวตา ชคโต คติ.
สมเวกฺขิตา จ ธมฺมานํ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ.[๑๓๐]

แปลว่า: “อนึ่ง ภิกษุหยั่งเห็นความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปแห่งขันธ์โดยชอบ ในกาลอนาคต ปัจจุบัน และอดีต ตลอดจนความเป็นไปแห่งโลก”

คัมภีร์อรรถกถา (องฺ. อ. ๒.๒๙๑) อธิบาย ชคโต ว่า โลกสฺส หมายความว่า บทนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติ แปลว่า “แห่งโลก” ตามปกติคำบาลีว่า ชคตี เมื่อลง ส วิภัตติก็จะมีรูปว่า ชคติยา เท่านั้น แต่สันสกฤตมีรูปสองอย่างคือ ชคตฺ เป็นนปุงสกลิงค์ และ ชคตี เป็นอิตถีลิงค์ เมื่อลงฉัฏฐีวิภัตติคือ งสฺ ท้าย ชคตฺ พึงมีรูปว่า ชคตะ และรูปนี้เมื่อบทหลังมีโฆสะอยู่หน้า เช่น ค ฆ ง เป็นต้น ก็ให้แปลงวิสรรชนีย์เป็น โอ สำเร็จเป็นรูปว่า ชคโต ดังนั้น คำว่า ชคโต ที่แปลว่า “แห่งโลก” จึงเป็นรูปบาลีเหมือนสันสกฤต (ดู เตลกฏาหคาถา หน้า ๑๔๖-๔๕)

คัมภีร์กาวยาทรรศะเรียกวัญจนาว่า อปหนุติ และไม่จำแนกเป็นอสมะหรือสมะโดยกล่าวว่า

อปหฺนุติ อปหฺนุจฺจ กิญฺจิ อญฺญตฺถทสฺสนํ
น ปญฺเจสุ สฺมโร ตสฺส สหสฺสํ ปตฺตินํ อิติ.[๑๓๑]

แปลว่า: “การอำพรางสภาวะอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วแสดงข้อความอื่นเรียกว่า อปหนุติ เช่น พระกามเทพมีศร ๕ เล่มหามิได้ พระกามเทพนั้นมีศรพันหนึ่ง”

ตามอุทาหรณ์ข้างต้น การกล่าวว่า ‘‘พระกามเทพมีศร ๕ ดอกหามิได้’’ ชวนให้

เข้าใจผิดว่า พระกามเทพไม่มีศร แต่คำหลังกล่าวแก้ในพากย์แรกว่า พระกามเทพมีศรมากกว่า ๕ ดอก คือมีถึงพันดอก

ในคำอธิบายของกาวยาทรรศะชื่อกาวยาทรรศะวิวฤติ กล่าวถึงลูกศรของพระ-กามเทพ ๕ ดอกคือดอกไม้ ๕ ชนิด โดยกล่าวเป็นคาถาว่า

อรวินฺท'มโสกญฺจ จูตญฺจ นวมลฺลิกา
นีลุปฺปลญฺจ ปญฺเจเต ปญฺจวาณสฺส สายกา.

แปลว่า: "ลูกศรของพระกามเทพผู้มีลูกศร ๕ ดอก มี ๕ ชนิดเหล่านี้ คือ ดอกบัวหลวง ดอกอโศก ดอกมะม่วง ดอกมะลิซ้อน และดอกนิลุบล

* * * * * * * *

สมวัญจนา

๓๑๒. วิวาท'มนุยฺญฺชนฺโต มุนินฺทวทนินฺทุนา
สมฺปุณฺโณ จนฺทิมา นายํ ฉตฺต'เมตํ มโนภุโน.

แปลว่า: "สิ่งนี้ที่ประชันความงามกับพระเพ็ญพักตร์ของพระจอมมุนี มิใช่จันทร์เพ็ญ แต่เป็นฉัตรของพระยามาร"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งสมวัญจนาลังการ กล่าวคือ วัตถุที่จะพึงยกย่องในคาถานี้ คือดวงจันทร์ แต่ท่านไม่ยกย่องไว้ กลับแสดงถึงฉัตรอันเสมอกับดวงจันทร์ของพระยามาร ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วณฺณนียํ จนฺทมณฺฑลํ ฐเปตฺวา ตโต อญฺญสฺส จนฺทสทิสสฺส ฉตฺตสฺส ทสฺสิตตฺตา อยํ วุตฺติ สมวญฺจนา นาม.

แปลว่า: "[วังก]พฤตินี้ชื่อว่า สมวัญจนา เพราะปิดบังวงจันทร์ที่ควรยกย่อง แล้วแสดงฉัตรที่เสมอกับดวงจันทร์อื่นจากนั้น"

คำว่า มุนินฺทวทนินฺทุ มีรูปวิเคราะห์ว่า มุนีนํ อินฺโท มุนินฺโท, มุนินฺทสฺส วทนํ มุนินฺท วทนํ, อินฺทุ อิว อินฺทุ, มุนินฺทวทนเมว อินฺทุ มุนินฺทวทนินฺทุ (มุนินทวทนินทุ หมายถึงดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระจอมมุนี)

คำว่า สมฺปุณฺณ มีรูปวิเคราะห์ว่า สมนฺตโต ปุณฺโณ สมฺปณฺโณ (สัมปุณณะ คือ เต็มรอบ)

คำว่า มโนภู มีรูปวิเคราะห์ว่า มนสิ ภูโต มโนภู (มโนภู คือ ผู้ที่เกิดในใจ = มาร)

* * * * * * * *

อัปปกตัตถุติ

๓๑๓. ปรานุวตฺตนาทีหิ นิพฺพินฺเทนิ'ห ยา กตา
ถุติรปฺปกเต สายํ สิยา อปฺปกตตฺถุติ.

แปลว่า: "การชมเชยที่กระทำโดยผู้เบื่อหน่ายด้วยการคล้อยตามผู้อื่นเป็นต้นในสิ่งที่ตนทำไม่ได้นั้น ชื่อว่า อัปปกตัตถุติ"

คาถานี้แสดงเรื่องอัปปกตัตถุติอลังการ คือ การชมเชยสิ่งที่ตนกระทำไม่ได้ หมายความว่า ผู้เบื่อหน่ายหมดกำลังใจเพราะต้องฟังคำสั่งของนายหรือถูกคนอื่นรบกวน จึงคิดจินตนาการชมเชยสิ่งที่ตนทำไม่ได้ การกล่าวชมเชยในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า อัปปกตัตถุติ พึงเทียบอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า ปรานุวตฺตนาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปเรสํ อนุวตฺตนํ ปรานุวตฺตนํ, ปรานุวตฺตนํ อาทิ เยสนฺติ ปรานุวตฺตนาทโย (ปรานุวัตตนาทิ คือ มีการคล้อยตามผู้อื่นเป็นต้น)

คำว่า อปฺปกตตฺถุติ มีรูปวิเคราะห์ว่า น ปกโต อปฺปกโต, อปฺปกเต กตา ถุติ อปฺปกตตฺถุติ (อัปปกตัตถุติ คือ การชมเชยที่บุคคลทำในสิ่งที่ทำไม่ได้)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของอัปปกตัตฤติ

๓๑๔. สุขํ ชีวนฺติ หริณา วเนสฺว'ปรเสวิโน
อนายาโสปลาเภหิ ชลทุพฺพงฺกุราทิภิ.

แปลว่า: "ฝูงเนื้อที่ไม่พึ่งพาผู้อื่นเป็นอยู่สบายด้วยน้ำและหญ้าแพรกอ่อนเป็นต้นอันหาได้ง่ายในป่าทั้งหลาย"

ข้อความข้างต้นนี้เป็นคำกล่าวของชนผู้น้อยซึ่งต้องคอยเอาใจนาย รู้สึกเบื่อหน่ายระอาแล้วคิดถึงความเป็นอยู่ของฝูงเนื้อที่ไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่นเหมือนตน จึงกล่าวชมเชยเพื่อความสบายใจของตน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ราชเสวาพฺยสนปฺปตฺเตน เกนจิ อนธิคตาปิ มิคชีวิกา ปสํสิตา โหติ.

แปลว่า: "ความเป็นอยู่ของฝูงเนื้อ แม้ไม่ได้รับ[จริงๆ] บุคคลใดบุคคลหนึ่งซึ่งบรรลุความเสื่อมไปแห่งการเข้าเฝ้าพระราชาก็กล่าวชมเชยไว้"

คำว่า อปรเสวี มีรูปวิเคราะห์ว่า ปรํ น เสวนฺติ สีเลนาติ อปรเสวี (อปรเสวี คือ ผู้ไม่พึ่งพาผู้อื่นโดยปกติ)

คำว่า อนายาโสปลาภ มีรูปวิเคราะห์ว่า อายาสสฺส อภาโว อนายาสํ, อนายาเสน อุปลภิตพฺโพติ อนายาโสปลาโภ (อนายาโสปลาภะ คือ พึงได้รับโดยไม่ยาก)

คำว่า ชลทุพฺพงฺกุราทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุพฺพานํ องฺกุรานิ ทุพฺพงฺกุรานิ, ชลญฺจ ทุพฺพงฺกุรานิ จ ชลทุพฺพงฺกุรานิ, ชลทุพฺพงฺกุรานิ อาทิ เยสนฺติ ชลทุพฺพงฺกุราทีนิ (ชลทุพ-พังกุราทิ คือ มีน้ำและหน่อแห่งหญ้าแพรกเป็นต้น)

ทุพฺพ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า "หญ้าแพรก" ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๙๙) ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับโรมันมีรูปว่า ทพฺพ ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า ทุพฺภ ทั้งสองปาฐะนี้ไม่ถูกต้อง เพราะ ทพฺพ และ ทุพฺภ แสดงความหมายนี้ไม่ได้

ตัวอย่าง

มรณํ วา ตยา สทฺธึ ชีวิตํ วา ตยา วินา
ตเทว มรณํ เสยฺโย ยญฺเจ ชีเว ตยา วินา.[๑๓๒]

แปลว่า: “ความตายกับพระองค์หรือเป็นอยู่เว้นจากพระองค์ ความตายกับพระองค์นั่นแลประเสริฐกว่า ความเป็นอยู่เว้นจากพระองค์จะประเสริฐอะไร”

คาถานี้เป็นคำกล่าวของพระนางมัทรีที่ชมเชยการตายร่วมกันพระเวสสันดรซึ่งเป็นสิ่งที่ยังไม่เกิดขึ้น จึงประดับด้วยอัปปกตัตถุติอลังการ

* * * * * * * *

เอกาวลิ

๓๑๕. อุตฺตรํ อุตฺตรํ ยตฺถ ปุพฺพปุพฺพวิเสสนํ
สิยา เอกาวลิ สา'ยํ ทฺวิธา วิธินิเสธโต.

แปลว่า: "บทเบื้องปลายเป็นคำขยายของบทเบื้องต้นในวังกพฤติใด วังกพฤตินั้นชื่อว่า เอกาวลิ เอกาวลินี้มี ๒ ประเภทโดยวิธิเอกาวลิและนิเสธเอกาวลิ"

คาถานี้แสดงเรื่องเอกาวลิอลังการ คือ การแต่งคล้องกันเป็นสายเดียวหมือนลูกโซ่ หมายความว่า บทเบื้องปลายคล้องจองกันกับบทเบื้องต้น จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. วิธิเอกาวลิ คล้องเป็นสายเดียวด้วยบทธรรมดาไม่ปฏิเสธ

๒. นิเสธเอกาวลิ คล้องเป็นสายเดียวด้วยบทปฏิเสธ

คำว่า ปุพฺพปุพฺพวิเสสนํ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุพฺพสฺส ปุพฺพสฺส วิเสสนํ ปุพฺพปุพฺพ-วิเสสนํ (ปุพพปุพพวิเสสนะ คือ คำขยายของบทเบื้องต้นๆ)

คำว่า เอกาวลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอกโต อาวลิยนฺติ ปทานิ เอตายาติ เอกาวลิ (อลังการที่ร้อยบทไว้เป็นสายเดียว ชื่อว่า เอกาวลิ)

คำว่า วิธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิธานํ วิธิ (การกระทำ[โดยไม่ปฏิเสธ] ชื่อว่า วิธิ)

คำว่า นิเสธ มีรูปวิเคราะห์ว่า นิเสธนํ นิเสโธ (การปฏิเสธ ชื่อว่า นิเสธะ)

* * * * * * * *

วิธิเอกาวลิ

๓๑๖. ปาทา นขาลิรุจิรา นขาลี รํสิภาสุรา
รํสี ตโมปหาเรก- รสา โสภนฺติ สตฺถุโน.

แปลว่า: "พระบาทยุคลของพระศาสดางามด้วยแถวพระนขา แถวพระนขาผุดผ่องด้วยพระรัศมี พระรัศมีมีกิจอย่างเดียวคือขจัดความมืด ช่างงดงาม"

คาถานี้มีบทเบื้องปลายคล้องกันกับบทเบื้องต้น และบทประธานเบื้องปลายๆ นั้นก็เป็นบทขยายของบทเบื้องต้นโดยลำดับ กล่าวคือ ในบาทแรกคำว่า นขาลิรุจิรา (งามด้วยแถวพระนขา) เป็นคำขยายของ ปาทา (พระบาทยุคล) บาทที่ ๒ ก็เอา นขาลิ (แถวพระนขา) มาตั้งเป็นบทประธานเชื่อมกันอีก โดยมีคำขยายคือ รํสิภาสุรา (ผุดผ่องด้วยพระรัศมี) บาทที่ ๓ เอา รํสิ (พระรัศมี) มาตั้งเป็นประธานอีกโดยมีคำขยายว่า ตโมปหาเรกรสา โสภนฺติ (มีกิจอย่างเดียวคือขจัดความมืด ช่างงดงาม) คาถานี้จึงเป็นวิธิเอกาวลิ คือ คล้องกันเป็นสายเดียวด้วยการแสดงคุณลักษณะโดยไม่ปฏิเสธ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ ปาทาทีนํ ปุพฺพปทานํ นขาลิรุจิรตฺตาทิวิธายเกหิ อุตฺตรอุตฺตรวิเสสเนหิ วิเสสิตตฺตา อยํ วิธิเอกาวลิ นาม.

แปลว่า: "อาวลินี้ชื่อว่า วิธิเอกาวลิ เพราะบทเบื้องต้นๆ มี ปาท ศัพท์เป็นต้นถูกขยายด้วยบทวิเสสนะอันเป็นเบื้องปลายๆ ซึ่งกระทำสภาวะมีความงามแห่งแถวพระนขาเป็นต้น"

คำว่า นขาลิรุจิร มีรูปวิเคราะห์ว่า นขานํ อาวลิ นขาลิ, นขาลีหิ รุจิรา นขาลิรุจิรา (นขาลิรุจิระ คือ งามด้วยแถวพระนขา)

คำว่า รํสิภาสุรา มีรูปวิเคราะห์ว่า รํสีหิ ภาสุรา รํสิภาสุรา (รํสิภาสุรา คือ รุ่งโรจน์ด้วยพระรัศมี)

คำว่า ตโมปหาเรกรสา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตมโส อปหาโร ตโมปหาโร, ตโมปหาโร เอโก รโส เอตาสนฺติ ตโมปหาเรกรสา (ตโมปหาเรกรสา คือ มีกิจอย่างเดียวคือการขจัดความมืด)

ฉบับสิงหลมีรูปว่า ตโมปหาเรกรสา ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนามีรูปว่า ตโมปหาเนกรสา คำว่า อปหาร และ อปหาน เป็นคำไวพจน์กันที่มีอรรถว่า “ขจัด” แต่ อปหาร น่าจะเป็นปาฐะเดิม ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า ตมโส อปหาโร อปหรณํ (การขจัดความมืด)

ตัวอย่าง

สโร วิกสิตมฺโภช- มมฺโภชํ ภิงฺคสงฺคตํ
ภิงฺคา ยตฺร สสงฺคีตา สงฺคีตํ สสฺมโรทยํ.[๑๓๓]

แปลว่า: “ในฤดูสารทใด สระน้ำมีบัวบาน บัวมีแมลงภู่วู่ว่อน แมลงภู่ส่งเสียงขับร้อง เสียงขับร้องมีความเจริญแห่งกาม”

* * * * * * * *

นิเสธเอกาวลิ

๓๑๗. อสนฺตุฏฺโจ ยตี เนว สนฺโตโส นา'ลยาหโต
นา'ลโย โย ส ชนฺตูนํ นา'นนฺตพฺยสนาวโห.

แปลว่า: "ผู้ไม่สันโดษมิใช่ภิกษุ มิใช่ความสันโดษหากถูกความอยากรุมเร้า มิใช่ความอยากหากไม่นำความหายนะเป็นอเนกมาแก่สัตว์ทั้งหลาย"

คาถานี้มีบทเบื้องปลายคล้องกันกับบทเบื้องต้นโดยมีลักษณะปฏิเสธข้อความในพากย์ จะเห็นได้ว่าในพากย์แรกกล่าวถึงผู้ไม่สันโดษไว้ พากย์ต่อมากล่าวถึงความสันโดษซึ่งเกี่ยวกับพากย์แรก พากย์สุดท้ายแสดงลักษณะของความอยากที่กล่าวถึงในพากย์ที่สอง คาถานี้จึงเป็นนิเสธเอกาวลิ

พึงทราบคำอธิบายความในคาถานี้ ดังต่อไปนี้

๑. อสนฺตุฏฺโจ ยติ เนว (ผู้ไม่สันโดษมิใช่ภิกษุ) หมายความว่า ผู้ไม่ยินดีพอใจด้วยปัจจัย ๔ ตามมีตามได้ ด้วยสันโดษ ๓ อย่าง คือ ยถาลาภสันโดษ คือความพอใจด้วยปัจจัยตามที่หาได้ ยถาพลสันโดษ คือความพอใจด้วยการแสงหาตามกำลัง และยถาสารุปปสันโดษ คือความพอใจด้วยปัจจัยที่เหมาะสม สันโดษทั้งสามเมื่อนับรวมเข้ากับปัจจัย ๔ คือ จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และเภสัช ก็รวมเป็นสันโดษ ๑๒

๒. สนฺโตโส นาลยาหโต (มิใช่ความสันโดษหากถูกความอยากรุมเร้า) หมายความว่า ความพอใจตามมีตามได้นั้นต้องไม่ถูกความอยากรุมเร้าจึงจะเป็นความสันโดษจริง ถ้าเพียงแต่พอใจเพราะหาไม่ได้หรืออยากให้มีมากๆ ก็ไม่ใช่ความสันโดษจริง

๓. นาลโย โย ส ชนฺตูนํ นานนฺตพฺยสนาวโห (มิใช่ความอยากหากไม่นำความหายนะเป็นอเนกมาแก่สัตว์ทั้งหลาย) หมายความว่า ความอยากคือตัณหาเป็นมูลแห่งวัฏฏะคู่กับอวิชชาความหลง ทำให้เหล่าสัตว์ต้องเวียนตายเวียนเกิดภพแล้วภพเล่า ดังพระพุทธวจนะว่า

ตณฺหาทุติโย ปุริโส ทีฆมทฺธาน สํสรํ
อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ สภาวํ นาติวตฺตติ.[๑๓๔]

แปลว่า: "บุคคลมีตัณหาเป็นเพื่อน เที่ยวไปตลอดกาลนาน ย่อมไม่ล่วงพ้นสังสารวัฏที่มีสภาวะอย่างนี้และสภาวะอย่างอื่น"

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อสนฺตุฏฺฐจาทีนํ ยติภาวาทิปฏิเสธวเสน วิเสสนานํ ปวตฺตตฺตา อยํ นิเสธเอกาวลิ นาม.

แปลว่า: "เอกาวลินี้ชื่อว่า นิเสธเอกาวลิ เพราะความเป็นไปแห่งคำขยายด้วยการปฏิเสธความเป็นภิกษุเป็นต้นของผู้ไม่สันโดษเป็นต้น"

คำว่า อสนฺตุฏฺฐจ มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺตุสฺสตีติ สนฺตุฏฺโฐ, น สนฺตุฏฺโฐ อสนฺตุฏฺโฐ (อสันตุฏฐะ คือ ผู้ไม่สันโดษ)

คำว่า อาลยาหต มีรูปวิเคราะห์ว่า อาลเยน อาหโต อาลยาหโต (อาลยาหตะ คือ ถูกความอยากครอบงำ)

คำว่า อนนฺตพฺยสนาวห มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อนฺโต เอเตสนฺติ อนนฺตานิ, อนนฺตานิ จ ตานิ พฺยสนานิ จาติ อนนฺตพฺยสนานิ, อนนฺตพฺยสนานิ อาวหตีติ อนนฺตพฺยสนาวโห (อนันตพยสนาวหะ คือ นำมาซึ่งความหายนะอันไม่มีที่สุด)

ตัวอย่าง

น ตํ ชลํ ยํ น สุจารุปงฺกชํ
น ปงฺกชํ ตํ ยํ'มลีนฉปฺปทํ
น ฉปฺปโท โส น ชุคุญฺช โย กลํ
น คุญฺชิตํ ตํ น ชหาร ยํ มโน.[๑๓๕]

แปลว่า: "สิ่งใดไม่มีบัวบานงดงามยิ่ง สิ่งนั้นมิใช่น้ำ สิ่งใดไม่มีแมลงภู่วู่ว่อน สิ่งนั้นมิใช่บัว สัตว์ใดไม่ส่งเสียงไพเราะเบาๆ สัตว์นั้นมิใช่แมลงภู่ เสียงใดไม่จูงใจ เสียงนั้นมิใช่เสียงของแมลงภู่"

* * * * * * * *

อัญญมัญญวิภูสนะ

๓๑๘. ยหึ ภูสิยภูสตฺตํ อญฺญมญฺญํ ตุ วตฺถุนํ
วินาว สทิสตฺตํ ตํ อญฺญมญฺญวิภูสนํ.

แปลว่า: "ความเป็นสิ่งที่พึงตกแต่งและเครื่องตกแต่งซึ่งกันและกันแห่งวัตถุสองสิ่ง เว้นเสียจากความเสมอกัน มีอยู่ในอลังการใด อลังการนั้นชื่อว่า อัญญมัญญวิภูสนะ"

คาถานี้แสดงเรื่องอัญญมัญญวิภูสนาลังการ หรือ อัญญมัญญาลังการ คือ การแต่งเกื้อกูลกันโดยความเป็นสิ่งที่พึงตกแต่งและเครื่องตกแต่ง หมายความว่า การแต่งที่เกื้อกูลกันระหว่างความของบทที่พึงตกแต่งและเครื่องตกแต่ง สิ่งที่พึงตกแต่งนั้นช่วยประดับเครื่องตกแต่ง ทั้งเครื่องตกแต่งก็ช่วยประดับสิ่งที่พึงตกแต่ง อนึ่ง การแต่งเกื้อกูลกันนี้ไม่มีลักษณะของการเปรียบเป็นอุปมานะและอุปไมย ถ้ามีการเปรียบเช่นนั้นก็จะเป็นอัญญมัญโญปมา ดังที่กล่าวมาแล้วในคาถา ๑๘๘

ฎีกาใหม่อธิบายว่า คำว่า อญฺญมญฺญํ เป็นอัพยยศัพท์ที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ จึงสัมพันธ์เป็นภาวสัมพันธ์ของคำว่า ภูสิยภูสตฺตํ

โดยทั่วไป สรรพนาม คือ ย และ ต มักจะมีลิงค์และพจน์เหมือนกัน แต่ในที่นี้ คำว่า ยหึ ฎีกาใหม่โยก อลงฺกาเร ส่วน ตํ ท่านโยก อลงฺกรณํ เพื่อให้สอดคล้องกับ อญฺญมญฺญวิภูสนํ ที่เป็นนปุงสกลิงค์ (ดู คาถา ๑๙๕)

คำว่า ภูสิยภูสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ภูสิยญฺจ ภูสา จาติ ภูสิยภูสา, ภูสิยภูสานํ ภาโว ภูสิยภูสตฺตํ (ภูสิยภูสัตตะ คือ ความเป็นแห่งสิ่งที่พึงตกแต่งและเครื่องตกแต่ง)

คำว่า อญฺญมญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺญญฺจ อญฺญญฺจ อญฺญมญฺญํ (อัญญมัญญะ คือ สิ่งอื่นและสิ่งอื่น) บทนี้เป็นสำนวนในภาษาบาลีที่มีความหมายว่า "ซึ่งกันและกัน"

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของอัญญมัญญวิภูสนะ

๓๑๙. พฺยามํสุมณฺฑลํ เตน มุนินา โลกพนฺธุนา
มหนฺตึ วินฺทตี กนฺตึ โสปิ เตเนว ตาทิสึ.

แปลว่า: “รัศมีมณฑลวาหนึ่งย่อมได้รับความงามยิ่งด้วยพระมุนีผู้มีชาวโลกเป็นญาติมิตรพระองค์นั้น แม้พระมุนีพระองค์นั้นก็ได้รับความงามเช่นนั้น ด้วยรัศมีมณฑลวาหนึ่งดุจกัน”

ในพากย์ต้น รัศมีมณฑลเป็นสิ่งที่พึงตกแต่ง ส่วนพระมุนีเป็นเครื่องตกแต่ง ในพากย์หลัง พระมุนีกลับเป็นสิ่งที่พึงตกแต่ง ส่วนรัศมีมณฑลเป็นเครื่องตกแต่ง ต่างตกแต่งกันและกันอย่างนี้ จึงเป็นอัญญมัญญวิภูสนาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อญฺญมญฺญํ อสทิสานํ พฺยามํสุมณฺฑลมุนิสงฺขาตานํ ทฺวินฺนํ วตฺถูนํ พฺยามํสุมณฺฑลํ ปฐมวากฺเย อลงฺการิยํ โหติ. มุนิปทตฺโถ อลงฺกาโร โหติ. อปรวากฺเย อิเม เทฺว วิปลฺลาเสน อลงฺการิยอลงฺการา โหนฺติ.

แปลว่า: “บรรดาวัตถุสองสิ่งกล่าวคือรัศมีมณฑลวาหนึ่งและพระมุนีซึ่งไม่เสมอกันและกัน รัศมีมณฑลเป็นสิ่งที่พึงตกแต่งในพากย์ต้นอรรถของ มุนิ ศัพท์เป็นเครื่องตกแต่ง ส่วนในพากย์หลัง ทั้งสองอย่างนี้เป็นสิ่งที่พึงตกแต่งและเครื่องตกแต่งโดยสลับกัน”

พระรัศมีสว่างไสวที่แผ่ซ่านออกจากพระกายของพระพุทธเจ้ามี ๘๐ ศอกเสมอในทิศทั้งหมด แต่ปรากฏชัดเจนแก่ผู้พบเห็นพระพุทธเจ้าเพียงหนึ่งวา ในคัมภีร์อรรถกถาบางแห่งจึงกล่าวถึงพระรัศมี ๘๐ ศอก บางแห่งก็กล่าวว่ามีเพียงหนึ่งวา ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิมติวิโนทนีว่า

พฺยามปฺปภายาติ สมนฺตโต เหฏฺฐา จ อุปริ จ อสีติหตฺถมตฺเต ฐาเน ฆนีภูตาย ฉพฺพณฺณาย ปภาย, ยโต ฉพฺพณฺณรํสิโย ตฬากโต มาติกาโย วิย นิกฺขมิตฺวา ทสสุ ทิสาสุ ธาวนฺติ. สา ยสฺมา พฺยามมตฺตา วิย ขายติ, ตสฺมา พฺยามปฺปภาติ วุจฺจติ.[๑๓๖]

แปลว่า: “คำว่า พฺยามปฺปภาย (รัศมีวาหนึ่ง) มีความหมายว่า ฉัพพัณณ-รังสีที่เป็นกลุ่มซ่านออกในฐานะมีประมาณ ๘๐ ศอกโดยรอบด้าน เบื้องต่ำและเบื้องบน ซึ่งเป็นที่ฉัพพัณณรังสีซ่านออกแล้วแผ่ไปในทิศทั้งสิบ เหมือนดั่งเหมืองไหลออกจากสระ ฉัพพัณณรังสีนั้นเรียกว่า รัศมีวาหนึ่ง เพราะประจักษ์เหมือนกับมีเพียงวาหนึ่ง”

คำว่า พฺยามํสุมณฺฑล มีรูปวิเคราะห์ว่า อํสูนํ มณฺฑลํ อํสุมณฺฑลํ, พฺยามํ เอว อํสุมณฺฑลํ พฺยามํสุมณฺฑลํ (พยามังสุมัณฑละ คือ มณฑลแห่งรัศมีวาหนึ่ง)

คำว่า โลกพนฺธุ มีรูปวิเคราะห์ว่า โลโก พนฺธุ อสฺสาติ โลกพนฺธุ (โลกพันธุ คือ ผู้มีชาวโลกเป็นญาติ)

คำว่า ตาทิสี มีรูปวิเคราะห์ว่า สา วิย ทิสฺสตีติ ตาทิสี (ตาทิสี คือ ความงามเช่นนั้น)

ตัวอย่าง

ตฺวยา สา โสภนฺเต ตนฺวิ ตาย ตฺว'มปิ โสภเต
รชนฺยา โสภเต จนฺโท จนฺเทนาปิ นิสีทินี.[๑๓๗]

แปลว่า: “นางผู้เอวบางร่างน้อยเอ๋ย หญิงนั้นย่อมงามด้วยเธอ แม้เธอก็งามด้วยนางดุจกัน ดวงศศิธรนั้นย่อมงามด้วยราตรี แม้ราตรีก็งามด้วยดวงศศิธร”

* * * * * * * *

สหวุตติ

๓๒๐. กถนํ สหภาวสฺส กฺริยาย จ คุณสฺส จ
สหวุตฺตีติ วิญฺเญยฺยํ ตทุทาหรณํ ยถา.

แปลว่า: “การกล่าวถึงภาวะร่วมกันแห่งกิริยาและคุณลักษณะ พึงทราบว่า สหวุตติ อุทาหรณ์แห่งสหวุตตินั้นมีดังต่อไปนี้”

คาถานี้แสดงเรื่องสหวุตติอลังการ คือ กล่าวกิริยาหรือคุณร่วมกัน ตามหลักไวยากรณ์เรียกว่า สมวายะ มี ๒ ประการ คือ

๑. กิริยาสหวุตติ กล่าวร่วมกันแห่งกิริยา

๒. คุณสหวุตติ กล่าวร่วมกันแห่งคุณลักษณะ

คำว่า สหภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สห ภวนํ สหภาโว สหภาวะ คือ ความเป็นไปร่วมกัน)

คำว่า สหวุตฺติ มีรูปวิเคราะห์ว่า สหภาวสฺส วุตฺติ สหวุตฺติ (สหวุตติ คือ การกล่าวภาวะร่วมกัน)

คำว่า ตทุทาหรณ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส อุทาหรณํ ตทุทาหรณํ (ตทุทาหรณะ คือ อุทาหรณ์ของสหวุตตินั้น)

รูปวิเคราะห์ของ สหวุตฺติ และ ตทุทาหรณํ กล่าวไว้ตามมติของฎีกาใหม่ แต่ผู้เขียนเห็นว่า คำว่า สหวุตฺติ น่าจะมีรูปวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสว่า สหภาวสฺส วุตฺติ อสฺสาติ สหวุตฺติ จะสมควรกว่า เพื่อให้มีรูปเป็นปุงลิงค์ตามอัญญบทคือ อลงฺการ หากเป็นตามนี้จะสอดคล้องกับ ตสฺส ใน ตสฺส อุทาหรณํ ที่กล่าวไว้ในฎีกาใหม่ หากมิใช่เช่นนั้น ท่านก็ควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า ตสฺสา อุทาหรณํ เพราะ วุตฺติ ศัพท์ที่ลง ติ ปัจจัยเป็นไปในอิตถีลิงค์เสมอ

* * * * * * * *

กิริยาสหวุตติ

๓๒๑. ชลนฺติ จนฺทรํสีหิ สมํ สตฺถุ นขํสโว
วิชมฺภติ จ จนฺเทน สมํ ตมฺมุขจนฺทิมา.

แปลว่า: "รัศมีแห่งพระนขาของพระศาสดาย่อมรุ่งโรจน์เสมอกับแสงจันทร์ พระเพ็ญพักตร์ของพระศาสดานั้นก็งามเสมอกับดวงจันทร์"

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งกิริยาสหวุตติ บทกริยาในคาถานี้คือ ชลนฺติ เป็นกิริยาร่วมของรัศมีแห่งพระนขาและแสงจันทร์ และ วิชมฺภติ ก็เป็นกิริยาร่วมของพระพักตร์และดวงจันทร์ จึงเป็นกิริยาสหวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ อุภยปทตฺถานํ สาธารณภูตชลนวิชมฺภนกฺริยานํ สหภาวสฺส วุตฺตตฺตา เอสา กฺริยาสหวุตฺติ นาม.

แปลว่า: "สหวุตตินี้ชื่อว่า กิริยาสหวุตติ เพราะกล่าวถึงภาวะร่วมกันแห่งกิริยาคือความรุ่งโรจน์และความงามอันเกี่ยวเนื่องกับอรรถของบททั้งสอง"

ตัวอย่าง

วฑฺฒเต สห ปนฺถานํ มุจฺฉาย จูตมญฺชรี
ปตนฺติ จ สมํ เตส- มสูภิ มลยานิลา.[๑๓๘]

แปลว่า: "ช่อดอกมะม่วงย่อมเจริญเติบโตร่วมกับความสับสนของคนเดินทาง ลมจากเทือกเขามลัยก็พัดไปพร้อมกับลมหายใจของพวกเขา"

* * * * * * * *

คุณสหวุตติ

๓๒๒. ชิโนทเยน มลินํ สห ทุชฺชนเจตสา
ปาปํ ทิสา สุวิมลา สห สชฺชนเจตสา.

แปลว่า: “บาปหม่นหมองไปพร้อมกับใจของทุรชน ทิศทั้งหลายสว่างไสวดีพร้อมกับใจของสาธุชน เพราะการเสด็จอุบัติแห่งพระชินเจ้า”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์แห่งคุณสหวุตติ พึงสังเกตว่าคุณลักษณะคือความเศร้าหมองและความหมดจด ท่านกล่าวไว้ร่วมกัน กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ใจของทุรชนและบาปมาร่วมกันหม่นหมอง ใจของคนดีกับทิศทั้งหลายมาร่วมกันสว่างไสว จึงเป็นคุณสหวุตติ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

อุภยปทตฺถานํ สาธารณภูตมลินภาวสุวิมลภาวสงฺขาตสฺส คุณสฺส สหภาวสฺส วุตฺตตฺตา เอสา คุณสหวุตฺติ นาม.

แปลว่า: “สหวุตตินี้ชื่อว่า คุณสหวุตติ เพราะกล่าวถึงภาวะร่วมกันแห่งคุณลักษณะคือความเศร้าหมองและความสว่างไสวอันเกี่ยวเนื่องกับอรรถของบททั้งสอง”

คำว่า ชิโนทย มีรูปวิเคราะห์ว่า ชินสฺส อุทโย ชิโนทโย (ชิโนทยะ คือ การเสด็จอุบัติของพระชินเจ้า)

คำว่า ทุชฺชนเจต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุชฺชนานํ เจโต ทุชฺชนเจโต (ทุชชนเจตะ คือ ใจของทุรชน)

คำว่า สุวิมล มีรูปวิเคราะห์ว่า วิคตํ มลํ เอตาหีติ วิมลา, สุ อติสเยน วิมลา สุวิมลา (สุวิมละ คือ มีมลทินอันปราศจากยิ่ง)

คำว่า สชฺชนเจต มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺโต จ เต ชนา จาติ สชฺชนา, สชฺชนานํ เจโต สชฺชนเจโต (สัชชนเจตะ คือ จิตของสัตบุรุษ)

ตัวอย่าง

สห ทีฆา มมสฺสาเส- หฺยิมา สมฺปติ รตฺติโย
ปณฺฑรา มม องฺเคหิ สห ตา จนฺทภูสนา.[๑๓๙]

แปลว่า: “ราตรีเหล่านี้ยาวเสมอกับลมหายใจของเราในบัดนี้ ราตรีที่มีดวงจันทร์เป็นเครื่องประดับนั้นขาวนวลเสมอกับสรีระของเรา”

* * * * * * * *

วิโรธิตา

๓๒๓. วิโรธีนํ ปทตฺถานํ ยตฺถ สํสคฺคทสฺสนํ
สมุกฺกํสาภิธานตฺถํ มตา สายํ วิโรธิตา.

แปลว่า:“การแสดงความเกี่ยวข้องกันแห่งความของบทที่ขัดแย้งกันเพื่อกล่าวความอุกฤษฏ์ มีอยู่ในอลังการใด อลังการนั้นเรียกว่า วิโรธิตา”

คาถานี้แสดงเรื่องวิโรธิตาลังการ คือ แต่งแย้งกัน หมายความว่า การแสดงความเกี่ยวข้องกันระหว่างบทที่มีข้อความขัดแย้งกันโดยคุณลักษณะหรือกิริยาเป็นต้น แต่มุ่งหมายเพื่อจะเชิดชูอย่างสูง อลังการชนิดนี้เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วิโรธิตาลังการ ท่านจะแสดงอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า วิโรธี มีรูปวิเคราะห์ว่า วิโรโธ เอเตสํ อตฺถีติ วิโรธี (วิโรธี คือ มีความขัดแย้งกัน)

คำว่า สํสคฺคทสฺสน มีรูปวิเคราะห์ว่า สํสคฺคสฺส ทสฺสนํ สํสคฺคทสฺสนํ (สังสัคคทัสสนะ คือ การแสดงความเกี่ยวข้องกัน)

คำว่า สมุกฺกํสาภิธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า สมุกฺกํสสฺส อภิธานํ สมุกฺกํสาภิธานํ (สมุกกังสาภิธานะ คือ การกล่าวความอุกฤษฏ์)

คำว่า วิโรธิตา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิโรธีนํ ภาโว วิโรธิตา (ความขัดแย้งกัน ชื่อว่า วิโรธิตา)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของวิโรธิตา

๓๒๔. คุณา สภาวมธุรา อปิ โลเกกพนฺธุโน
เสวิตา ปาปเสวีนํ สมฺปทูเสนฺติ มานสํ.

แปลว่า: “พระคุณทั้งหลายของพระผู้เป็นญาติมิตรอันเลิศของชาวโลก แม้จะมีสภาพอ่อนหวานก็ทำร้ายใจของผู้ฝักใฝ่ในบาป”

คาถานี้มีความแย้งกันระหว่างบทที่เป็นคุณลักษณะและกิริยา กล่าวคือพระพุทธคุณมีสภาพอ่อนหวานย่อมจะทำให้ผู้ซ่องเสพเกิดความปีติโสมนัสชุ่มชื่นใจ ไม่พึงกระทำการประทุษร้ายใจ การประทุษร้ายใจก็ไม่ควรจะเป็นพระคุณอันอ่อนหวานเช่นเดียวกัน แต่ในที่นี้พระคุณอันอ่อนหวานนั้นกลับประทุษร้ายใจของเดียรถีย์ผู้ซ่องเสพบาปเสมอ คือก่อให้เกิดความริษยาและโทสะเหมือนในขณะที่มาณพชื่อพรหมทัตกล่าวสดุดีพระพุทธคุณแล้วปริพาชกชื่อสุปปิยะเกิดความขัดเคืองใจ ความอ่อนหวานกับการประทุษร้ายที่ขัดแย้งกันมาร่วมสัมพันธ์กันในที่นี้เพื่อเทอดทูนพระคุณนั้นให้สูงเด่นยิ่งขึ้นว่าพระพุทธคุณเป็นสิ่งสูงส่งจนกระทั่งผู้มีอัธยาศัยทรามไม่อาจกลั้นความริษยาไว้ได้ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอวํ หีนาธิมุตฺติเกหิ สหิตุมสกฺกุเณยฺโย ตสฺส คุณาติสโย วตฺตติ. นนุ สภาวมธุโร คุโณ ปีตึ วินา สมฺปทูสนํ น กเรยฺย. สมฺปทูสนมฺปิ ตาทิสสภาวมธุรํ วินา น ภเวยฺยาติ อญฺโญญฺญวิรุทฺธานเมสํ มธุรคุณ-สมฺปทูสนกฺริยานํ สํสคฺคคุณาธิกทสฺสนตฺถนฺติ ลกฺขเณน โยเชตพฺพํ.

แปลว่า: “ความสูงส่งแห่งพระพุทธคุณนั้นซึ่งผู้มีอัธยาศัยทรามไม่อาจข่มกลั้นได้ย่อมเป็นไปอย่างนี้ พึงประกอบด้วยลักษณะว่า ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงพระคุณอันยิ่งซึ่งระคนกับคุณลักษณะคือความอ่อนหวานและกิริยาประทุษร้ายเหล่านั้นซึ่งขัดแย้งกันว่า พระคุณอันมีสภาพอ่อนหวานไม่พึงกระทำการประทุษร้ายนอกเสียจาก[กระทำ]ความปีติโสมนัส แม้การประทุษร้ายก็ไม่พึงมียกเว้น[มีแต่]สภาพอ่อนหวานเช่นนั้น”

บทว่า ปาปเสวีนํ เป็นฉัฏฐีกัตตาใน เสวิตา และเป็นสัมพันธ์ของ มานสํ จึงต้องแปลสองครั้ง บทที่แปลสองครั้งในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า กาโกโลกนนัย คือ นัยที่เหมือนการดูของกา หมายความว่า กาจะดูอาหารและศัตรูสลับกันไปในขณะกินอาหาร ฉันใด บทที่สัมพันธ์ได้สองนัยและแปลสองครั้งก็ฉันนั้น

อปิ ศัพท์ในบาทที่ ๒ ทำหน้าที่วิโรธะ (แย้งกัน) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

อปิสทฺโท วิโรธตฺเถ วตฺตเต.

แปลว่า: “อปิ ศัพท์ย่อมเป็นไปในอรรถว่า แย้งกัน”

คำว่า สภาวมธุร มีรูปวิเคราะห์ว่า สภาเวน มธุรา สภาวมธุรา (สภาวมธุระ คือ ความอ่อนหวานโดยสภาพ)

คำว่า โลเกกพนฺธุ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอโก จ โส พนฺธุ จาติ เอกพนฺธุ, โลกสฺส เอกพนฺธุ โลเกกพนฺธุ (โลเกกพันธุ คือ ผู้เป็นญาติอันเลิศของชาวโลก)

คำว่า ปาปเสวี มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาปํ เสวนฺติ สีเลนาติ ปาปเสวี (ปาปเสวี คือ ผู้ซ่องเสพบาปโดยปกติ)

ตัวอย่าง

กูชิตํ ราชหํสานํ วทฺธเต มทมญฺชุลํ
ขียเต จ มยูรานํ รุต'มุกฺกนฺตโสฏฺฐิวํ.[๑๔๐]

แปลว่า: “เสียงร้องอันไพเราะน่าหลงใหลของบรรดาพระยาหงส์ย่อมเพิ่มพูน เสียงร้องอันเสนาะโสตยิ่งนักของเหล่านกยูงย่อมหมดไป”

* * * * * * *

ปริวุตติ

๓๒๕. ยสฺส กสฺสจิ ทาเนน ยสฺส กสฺสจิ วตฺถุโน
วิสิฏฺฐสฺส ย’มาทานํ ปริวุตฺตีติ สา มตา.

แปลว่า: “การได้รับวัตถุอันพิเศษอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยการให้วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งนั้น ท่านเรียกว่า ปริวุตติ”

คาถานี้แสดงเรื่องปริวุตติอลังการ คือ การแลกเปลี่ยน หมายความว่า การได้รับสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่พิเศษซึ่งตนต้องการด้วยการให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ไม่สำคัญ ถ้าไม่มีการให้มาก่อน ก็ไม่มีการได้รับ จึงชื่อว่าปริวุตติ บทว่า ปริวุตฺติ เป็นคำไวพจน์ของ ปริวตฺตน ที่มีอรรถว่า “แลกเปลี่ยน” ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ทานคฺคหนปริวุตฺตตฺตา ปริวุตฺติ นาม.

แปลว่า: “ชื่อว่า ปริวุตติ เพราะการแลกเปลี่ยนการให้และการรับ”

คำว่า ปริวุตฺติ สำเร็จรูปมาจาก ปริ บทหน้า + วตฺ ธาตุ + ติ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปริวตฺตนํ ปริวุตฺติ (การแลกเปลี่ยน ชื่อว่า ปริวุตติ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของปริวุตติ

๓๒๖. ปุรา ปเรสํ ทตฺวาน มนุญฺญํ นยนาทิกํ
มุนินา สมนุปฺปตฺตา- ทานิ สพฺพญฺญุตาสิรี.

แปลว่า: "พระมุนีได้ประทานสิ่งที่ชอบใจมีนัยน์ตาเป็นต้นแก่ผู้อื่นไว้ในปางก่อน บัดนี้ จึงทรงบรรลุสิริคือพระสัพพัญญุตญาณ"

พระมุนีเมื่อครั้งบำเพ็ญบารมีโพธิสมภาร ได้ทรงบำเพ็ญมหาบริจาคทั้ง ๕ คืออวัยวะมีนัยน์ตาเป็นต้นแล้ว ในภพสุดท้ายทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณอันเป็นประโยชน์สูงสุดดั่งปรารถนา คาถานี้จึงประดับด้วยปริวุตติอลังการ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

อิห ยสฺส ทินฺนํ, ตโต เอว คหเณ ปริวุตฺติสทฺทสฺส นิรูฬฺหตฺตา นยนาทีนํ ทาเนน สพฺพญฺญุตาสิริยา อาทานโต ทานาภาเว อาทานาภาวโต จ ปฏิคฺคาหกชเน อวิชฺชมาเนปิ สพฺพญฺญุตา วิชฺชมานตฺเตน ปริกปฺปิตาติ ปริวุตฺติ โหติ.

แปลว่า: "ในคาถานี้ แม้ชนผู้รับไม่ปรากฏอยู่ พระสัพพัญญุตญาณได้รับการดำริไว้ด้วยความปรากฏ เพราะการรับเอาสิริคือพระสัพพัญญุตญาณด้วยการให้นัยน์ตาเป็นต้น และเพราะไม่มีการรับเอาในเมื่อไม่มีการให้ เนื่องจาก ปริวุตฺติ ศัพท์ปรากฏในการรับเอาจากผู้ที่ตนให้นั้น ดังนั้น จึงเป็นปริวุตติ"

ตามปกติการแลกเปลี่ยนสิ่งใดสิ่งหนึ่งนั้น ผู้แลกต้องได้รับสิ่งของก่อน แต่ในคาถานี้ไม่กล่าวถึงผู้รับทานไว้ และพระมุนีก็ไม่ได้รับพระสัพพัญญุตญาณจากผู้รับทาน กระนั้นก็ตาม คาถานี้นับว่ามีลักษณะของการแลกเปลี่ยนเพราะได้รับผลคือพระสัพพัญญุตญาณด้วยเหตุคือทานในปางก่อน

ฎีกาใหม่นำอุทาหรณ์จากคัมภีร์กายาทรรศะมากล่าวว่า

สตฺถปฺปหรณํ ทตฺวา ภุเชน ตว ราชุนํ
จิรํจิตาภโฏ เตสํ ยโส กุมุทปณฺฑโร.[๑๔๑]

แปลว่า: “พระองค์ได้ประทานการรบพุ่งด้วยศาสตราด้วยพระพาหาของพระองค์แล้วทรงนำเกียรติยศอันหมดจดดุจดอกบัวกุมุทซึ่งสั่งสมมานานของกษัตริย์เหล่านั้นไป”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ กล่าวถึงการให้การรบแล้วนำเกียรติยศไปจากกษัตริย์ผู้พ่ายแพ้ จึงเป็นปริวุตติอลังการที่มีผลซึ่งได้รับจากผู้รับ

อนึ่ง ในครึ่งคาถาหลังว่า มุนินา สมนุปฺปตฺตา- ทานิ สพฺพญฺญุตาสิรี ฉบับพม่าบางฉบับปรากฏเป็นกัตตุวาจกว่า มุนินฺท สมนุปฺปตฺโต- ทานิ สพฺพญฺญุตาสิรึ แต่รูปนี้ไม่สมควร เพราะฎีกาใหม่อธิบายเป็นอนภิหิตกัตตาว่า มุนินา และประโยคนี้ก็ควรเป็นกรรมวาจกเพื่อเน้นบทกรรมคือ สพฺพญฺญุตาสิรี ไม่ควรแต่งเป็นกัตตุวาจกที่เน้นบทกัตตาคือ มุนินฺโท ความจริงลักษณะการใช้เป็นกัตตุวาจกและกรรมวาจกมีความต่างกันเสมอตามข้อความที่ผู้กล่าวต้องการจะเน้นให้ชัดเจน กล่าวคือ กัตตุวาจกเน้นกัตตาเป็นประธาน ส่วนกรรมวาจกเน้นกรรม นอกจากนี้ คำว่า สมนุปฺปตฺโต ก็ไม่งาม เพราะในคาถานี้ไม่มีเสียง โอ มาในบาทก่อน การใช้สระที่ไม่มีเสียงประสานเช่นนี้ทำให้บกพร่องจากมธุรตาคุณ ส่งผลให้บทประพันธ์ขาดความอ่อนหวาน

คำว่า นยนาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า นยนานิ อาทีนิ ยสฺสาติ นยนาทิกํ (นยนาทิกะ คือ มีนัยน์ตาเป็นต้น)

คำว่า สพฺพญฺญุตาสิริ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพํ ชานาตีติ สพฺพญฺญู, สพฺพญฺญุโน ภาโว สพฺพญฺญุตา, สพฺพญฺญุตาสงฺขาตา สิริ สพฺพญฺญุตาสิริ (สัพพัญญุตาสิริ หมายถึง สิริ คือพระสัพพัญญุตญาณ)

สิริ ศัพท์เป็นอิการันต์ อิตถีลิงค์ ท่านใช้เป็น สิรี ในคาถาโดยทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้คำสละสลวยเหมือนอุทาหรณ์ในกังขาวิตรณีว่า

เถรวํสปฺปทีปานํ ฐิรานํ วินยกฺกเม
ปุพฺพาจริยสีหานํ นโม กตฺวา กตญฺชลี.[๑๔๒]

แปลว่า: “ข้าพเจ้าประคองอัญชลีกระทำการนอบน้อมแด่บุรพาจารย์ผู้ประเสริฐ ผู้เป็นประทีปแห่งเถรวงศ์ ซึ่งหนักแน่นในลำดับแห่งวินัย”

ในคาถาข้างต้น กตญฺชลี ศัพท์มีรูปเดิมว่า กตญฺชลิ ทำทีฆะ อิ เป็น อี เพื่อให้คำสละ สลวย

ตัวอย่าง

อชรํ ชีรมาเนน ตปฺปมาเนน นิพฺพุตึ
นิเมยฺยํ ปรมํ สนฺตึ โยคกฺเขมํ อนุตฺตรํ.[๑๔๓]

แปลว่า: “ผู้มีความเพียร ถึงจะแก่ก็เผากิเลสให้เร่าร้อน พึงบรรลุนิพพานอันปราศจากความแก่ ปราศจากอามิส เป็นธรรมสงบเกษมจากโยคะอย่างยอดเยี่ยม”

* * * * * * * *

ภมะ

๓๒๗. กิญฺจิ ทิสฺวาน วิญฺญาตา ปฏิปชฺชติ ตํสมํ
สํสยาปคตํ วตฺถุํ ยตฺถ โสยํ ภโม มโต.

แปลว่า: “บุคคลรู้เห็นสิ่งใดสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้ว ย่อมเข้าใจว่าเป็นสิ่ง[อื่น]ที่เสมอกับสิ่งนั้นอย่างปราศจากความสงสัยในอลังการใด อลังการนั้นเรียกว่า ภมะ”

คาถานี้แสดงเรื่องภมาลังการ คือ การแต่งหมุนความ หมายความว่า กลับความไปเสียอีกอย่างหนึ่งจากข้อความที่เข้าใจกัน กล่าวคือ ผู้รู้เห็นสิ่งที่ตนประสบมาแล้ว เมื่อเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็สำคัญผิดว่าเป็นสิ่งที่ตนเคยพบมาก่อน เช่น เมื่อเห็นทิศสว่างอยู่ด้วยรัศมีของพระพุทธเจ้าก็สำคัญผิดว่าเป็นแสงจันทร์ เป็นต้น จึงชื่อว่า ภมาลังการ

คำว่า ตํสม มีรูปวิเคราะห์ว่า เตน สมํ ตํสมํ (ตังสมะ คือ สิ่งที่เสมอกับสิ่งที่ตนเห็นนั้น)

คำว่า สํสยาปคต มีรูปวิเคราะห์ว่า สํสโย อปคโต เอตสฺมาติ สํสยาปคโต (สังสยา-ปคตะ คือ มีความสงสัยอันปราศจากแล้ว)

คำว่า ภม มีรูปวิเคราะห์ว่า ภมนํ ภโม (การหมุน ชื่อว่า ภมะ)

* * * * * * * *

อุทาหรณ์ของภมะ

๓๒๘. สมํ ทิสาสุ'ชฺชลาสุ ชินปาทนขํสุนา
ปสฺสนฺตา อภินนฺทนฺติ จนฺทาตปมนา ชนา.

แปลว่า: "ในเมื่อทิศทั้งหลายสว่างไสวไปด้วยรัศมีแห่งพระนขา ณ พระบาทยุคลของพระชินเจ้า ชนทั้งหลายผู้พบเห็นสำคัญว่าเป็นแสงจันทร์พากันชื่นชมนัก"

คาถานี้ยกรัศมีพระนขาแห่งพระบาทของพระพุทธองค์ขึ้นเป็นเหตุให้ทิศรุ่งเรืองแล้วกลับไปกล่าวถึงความเข้าใจของชนทั้งหลายว่าเป็นแสงจันทร์ไป แต่ความเข้าใจของผู้สดับก็คงเป็นอันรู้ว่าท่านผู้แต่งกล่าวสดุดีรัศมีพระนขาแห่งพระพุทธบาทว่าเสมอกับแสงจันทร์ จึงเป็นภมาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วิชฺชมานนขมรีจิยํ พุทฺธิมกตฺวา จนฺทาตเป พุทฺธิยา ปวตฺตาปนโต ภโม นาม.

แปลว่า: "ชื่อว่า ภมาลังการ เพราะยังความเข้าใจให้คลาดเคลื่อนไปในแสงจันทร์โดยไม่กระทำความเข้าใจในรัศมีแห่งพระนขาที่ปรากฏอยู่จริง"

คำว่า จนฺทาตปมน มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺทาตโป อิติ มโน เยสนฺติ จนฺทาตปมนา (จันทาตปมนะ คือ ผู้มีจิตอันเป็นไปว่าแสงจันทร์)

ตัวอย่าง

อสาตํ สาตรูเปน ปิยรูเปน อปฺปิยํ
ทุกฺขํ สุขสฺส รูเปน ปมตฺต'มติวตฺตติ.[๑๙๔]

แปลว่า: "ทุกข์อันไม่น่ายินดี ย่อมครอบงำคนประมาทโดยความเป็นของน่ายินดี ทุกข์อันไม่น่ารักย่อมครอบงำคนประมาทโดยความเป็นของน่ารัก ทุกข์ย่อมครอบงำคนประมาทโดยความเป็นสุข"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้ คนประมาทย่อมยินดีทุกข์ที่ไม่น่ายินดี ชอบทุกข์ที่ไม่ควรชอบ และสำคัญทุกข์ว่าเป็นสุข จึงประดับด้วยภมาลังการ

* * * * * * * *

ภาวะ

๓๒๙. ปวุจฺจเต ยํ นามาทิ กวีนํ ภาวโพธนํ
เยน เกนจิ วณฺเณน ภาโว นามาย'มีริโต.[๑๔๕]

แปลว่า: "บทนามเป็นต้นที่แสดงจุดมุ่งหมายของกวีทั้งหลาย กล่าวไว้ด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่ง อลังการนี้เรียกว่า ภาวะ"

คาถานี้แสดงเรื่องภาวาลังการ คือ การแสดงจุดมุ่งหมายของผู้แต่งเหมือนแสดงภาพให้เด่นชัดด้วยอาการอย่างใดอย่างหนึ่งอันปฏิเสธข้อความอื่นบ้าง ไม่ปฏิเสธบ้าง พึงดู อุทาหรณ์ต่อไป

ภาวาลังการนี้เป็นชื่อของอลังการที่แสดงจุดมุ่งหมายของผู้แต่ง แต่บทนามเป็นต้นที่ประกอบกับอลังการนั้นก็ได้ชื่อว่า ภาวาลังการ โดยฐานยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผู้อาศัย แต่มุ่งให้หมายถึงที่อาศัยอีกด้วย ซึ่งในที่นี้คือการกล่าวถึงอลังการซึ่งอาศัยบทนามเป็นต้น แต่ยังหมายถึงบทนามเป็นต้นซึ่งเป็นที่อาศัยของอลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

กวีนํ อธิปฺปายสงฺขาตภาวปกาสโก อุตฺติวิเสโส ตทตฺเถน ภาโว นาม. ตสฺส นิสฺสยภูตํ นามาทิปทสนฺตานํ อิห นิสฺสิโตปจาเรน ภาโว นามาติ อีริตํ.

แปลว่า: "อลังการพิเศษที่แสดงภาวะคือจุดมุ่งหมายของกวีทั้งหลายชื่อว่า ภาวะ ด้วยอรรถนั้น แม้กลุ่มบทนามเป็นต้นอันเป็นที่อาศัยของภาวาลังการนั้น ท่านกล่าวว่า ภาวะ ในที่นี้โดยฐานยูปจาระ"

อาทิ ศัพท์ใน นามาทิ หมายเอาบทวิเสสนะและพากย์ที่แสดงจุดมุ่งหมายของกวี

คำว่า นามาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นามํ อาทิ ยสฺสาติ นามาทิ (นามาทิ คือ มีบทนามเป็นต้น)

คำว่า ภาวโพธน มีรูปวิเคราะห์ว่า โพเธตีติ โพธนํ, ภาวสฺส โพธนํ ภาวโพธนํ (ภาวโพธนะ คือ แสดงจุดมุ่งหมาย)

อุทาหรณ์ของภาวะ

๓๓๐. นนุ เตเยว สนฺตา โน สาครา น กุลาจลา
มนมฺปิ มริยาทํ เย สํวฏฺเฏปิ ชหนฺติ โน.

แปลว่า: “แม้ในยามโลกประลัย สาครก็มิใช่สาคร เขาสัตบริภัณฑ์ก็มิใช่เขา แต่สัตบุรุษผู้ไม่ละทิ้งกรอบของตนแม้สักน้อยจึงเป็นสิ่งเหล่านั้นมิใช่หรือ”

ปกติมหาสมุทรเรียกว่า สาคร เพราะไม่ละฝั่งแดนของตน แต่ในคราวโลกประลัยเพราะไฟ น้ำ หรือลม น้ำในมหาสมุทรย่อมล้นฝั่ง มหาสมุทรก็รักษาฝั่งแดนของตนไม่ได้ เขาสัตบริภัณฑ์ที่แวดล้อมเขาพระสุเมรุก็เช่นเดียวกัน มีลักษณะไม่หวั่นไหวเสมอจึงได้ชื่อว่า อจละ (ไม่หวั่นไหว) แต่ถึงคราวโลกประลัยก็ไม่อาจดำรงสภาพของตนไว้ได้ ดังนั้น ปกติสาครและเขาสัตบริภัณฑ์จะเรียกว่าสาคร จะเรียกว่าขุนเขา ก็ในกาลบางคราวเท่านั้น ยังไม่ใช่สาครแท้ หรือขุนเขาแท้ แต่สัตบุรุษย่อมดำรงสภาพของท่านได้ไม่คลาดเคลื่อนแม้แต่น้อย ไม่ว่าในกาลไหน ท่านคงเป็นผู้ลึกซึ้งและไม่หวั่นไหว แม้ในคราวโลกประลัย ท่านก็ไม่ละทิ้งขอบเขตคือความประพฤติของท่าน จึงเป็นสาครแท้ เป็นขุนเขาแท้

คาถานี้มุ่งแสดงคุณธรรมของสัตบุรุษว่าพวกท่านแม้จะได้รับความทุกข์ยากลำบากก็ไม่หวั่นไหวต่อโลกธรรมจนละทิ้งความประพฤติของตน จึงเรียกว่า ภาวาลังการ ทั้งการแสดงดังกล่าวก็มีลักษณะปฏิเสธในคำว่า โน สาครา (สาครก็มิใช่สาคร) น กุลาจลา (เขาสัตบริภัณฑ์ก็มิใช่เขา) จึงเป็นปฏิเสธภาวาลังการ คือ ภาวาลังการในลักษณะปฏิเสธ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

โกจิ พฺยสนํ ปตฺโต อตฺตโน อนญฺญสาธารณํ ธีรตฺตํ ปกาเสตีติ อิห สาคราทิอตฺถนฺตรปฏิเสธรูเปน ทสฺสิตสาคราทินา วตฺตุโน อกมฺปนาธิปฺปายํ อวโพเธตีติ อยํ ภาวาลงฺกาโร นาม.

แปลว่า: “บุคคลใดบุคคลหนึ่งถึงความวิบัติแล้ว ย่อมแสดงความเป็นสัตบุรุษที่เป็นคุณธรรมเฉพาะไม่ทั่วไป ดังนั้น อลังการนี้จึงแสดงจุดมุ่งหมาย

คือความไม่หวั่นไหวของผู้กล่าวด้วยสาครเป็นต้นที่กล่าวไว้โดยลักษณะปฏิเสธอรรถอื่นมีสาครเป็นต้นในที่นี้ เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่า ภาวาลังการ"

คำว่า กุลาจล คือ เขาสัตบริภัณฑ์ หมายถึง ภูเขาที่ล้อมรอบเขาพระสุเมรุเป็นชั้นๆ รวม ๗ ชั้น คือ ยุคนธร อิสินธร กรวิก สุทัศนะ เนมินธร วินตกะ และอัสกัณ คำนี้แปลตามศัพท์ว่า "ภูเขาต้นสกุลของภูเขาทั้งหลาย" คือเป็นแดนเกิดของภูเขาอื่นนั่นเอง มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานฎีกา (อธิบายคาถา ๒๖) ว่า อจลานํ กุลานิ กุลาจลา (กุลาจละ คือ ภูเขาต้นสกุลของภูเขาทั้งหลาย)

คำว่า มนมฺปิ ตัดบทเป็น มนํ + อปิ มนํ ศัพท์เป็นนิบาตใช้ในความหมายว่า อัปปกาละ (กาลเล็กน้อย) ส่วน อปิ ศัพท์ทำหน้าที่สัมภาวนะ (ชมเชย) ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

มนนฺติ อปฺปกาลวาจกมสงฺขยํ. อปีติ สมฺภาวเน.

แปลว่า: "มนํ ศัพท์เป็นอัพยยศัพท์แสดงกาลเล็กน้อย อปิ ศัพท์เป็นไปในการชมเชย"

ตัวอย่าง

สเจปิ วาโต คิริ'มาวเหยฺย
จนฺโท จ สูริโย จ ฉมา ปเตยฺยุํ
สพฺพา จ นชฺโช ปติโสตํ วเชยฺยุํ
น เตฺวหํ ราช มุสา ภเณยฺยํ.[๑๔๖]

แปลว่า: "แม้ถ้าลมจะพึงพัดพาภูเขามาได้ ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ก็จะพึงตกลงบนแผ่นดินได้ และแม่น้ำทุกสายก็จะพึงไหลทวนกระแส ถ้าเป็นไปได้อย่างนั้น หม่อมฉันก็จะไม่พึงพูดเท็จเลย พระเจ้าข้า"

* * * * * * * *

มิสสะ

๓๓๑. องฺคงฺคิภาวา สทิส- พลภาวา จ พนฺธเน
สํสคฺโค’ลงฺกตีนํ โย ตํ มิสฺสนฺติ ปวุจฺจติ.

แปลว่า: “ความผสมผสานแห่งอลังการในบทประพันธ์โดยความเป็นพลความและใจความ และโดยความเป็นอลังการที่มีกำลังเสมอกัน ท่านเรียกว่า มิสสะ”

คาถานี้แสดงเรื่องมิสสาลังการ คือ การแต่งผสมกัน หมายความว่า การผสมผสานสัททาลังการและอัตถาลังการหลายอย่างไว้ในบทประพันธ์อันเดียวกัน โดยอลังการที่นำมาเคล้ากันนั้นเป็นพลความที่เรียกว่า อังคะ (ส่วนประกอบ) หรือ อุปการกะ (สิ่งสนับสนุน) และเป็นใจความที่เรียกว่า อังคี (มีส่วนประกอบ) หรือ อุปการิยะ (รับสนับสนุน) แก่กันและกัน หรือว่าเป็นอลังการที่มีกำลังเท่าเทียมกัน เมื่อจำแนกตามเหตุผลดังที่กล่าวมานี้ มิสสาลังการมี ๒ ประเภท คือ

๑. อังคังคิมิสสาลังการ แต่งผสมกันโดยมีพลความและใจความ

๒. สทิสพลมิสสาลังการ แต่งผสมกันโดยมีกำลังเท่ากัน

คำว่า องฺคงฺคิภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า องฺคํ อสฺส อตฺถีติ องคี, องฺคญฺจ องฺคี จ องฺคงฺคิโน, องฺคงฺคีนํ ภาโว องฺคงฺคิภาโว (อังคังคิภาวะ คือ ความเป็นส่วนประกอบและสิ่งที่มีส่วนประกอบ)

พึงดูอุทาหรณ์ต่อไป

คำว่า สทิสพลภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สทิสํ พลํ เยสนฺติ สทิสพลา, สทิสพลานํ ภาโว สทิสพลภาโว (สทิสพลภาวะ คือ ความเป็นอลังการที่มีกำลังเสมอกัน)

คำว่า มิสฺส มีรูปวิเคราะห์ว่า มิสฺสนํ มิสฺสํ (การผสมผสาน ชื่อว่า มิสสะ)

* * * * * * * *

อังคังคิภาวมิสสะ

๓๓๒. ปสตฺถา มุนิโน ปาท- นขรํสิมหานที
อโห คาฬฺหํ นิมุคฺเคปิ สุขยเตฺยว เต ชเน.

แปลว่า: "มหานทีคือรัศมีแห่งพระนขา ณ พระบาทยุคลอันประเสริฐของพระมุนี ย่อมยังชนผู้ดำดิ่งลงไปแล้วนั้นให้เป็นสุขได้แน่เทียว น่าอัศจรรย์"

ข้อความในคาถานี้กล่าวสดุดีพระพุทธคุณว่า ตามปกติแม่น้ำทั่วไปย่อมยังชนผู้ดำลงให้เป็นทุกข์ แต่แม่น้ำใหญ่คือรัศมีแห่งพระนขาของพระมุนีย่อมยังชนผู้ดำลงให้เป็นสุข น่าอัศจรรรย์ คำว่า นิมุคฺเคปิ สุขยติ เอว (ย่อมยังชนผู้ดำดิ่งลงไปแล้วให้เป็นสุขได้แน่เทียว) เป็นใจความในคาถานี้ และเป็นสมาธิคุณที่เรียกว่า ทฺรวธัมมสมาธิ คือ การกล่าวถึงสิ่งที่ไม่เหลวให้เหมือนเป็นของเหลว (ดู คาถา ๑๕๖) ส่วนคำว่า ปาทนขรํสิมหานที (มหานทีคือรัศมีแห่งพระนขา ณ พระบาทยุคล) เป็นพลความที่ขยายความว่า สิ่งที่ยังชนผู้ดำดิ่งลงไปแล้วให้เป็นสุขได้ ก็คือมหานทีดังกล่าว สรุปความว่ารูปกาลังการเป็นพลความสมาธิคุณเป็นใจความ คาถานี้จึงเป็นอังคังคิภาวมิสสาลังการ คือ แต่งผสมกันโดยมีพลความและใจความ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

เอตฺถ สาธนียภาเวน องฺคิโน นิมุคฺเคติ สมาธิอลงฺการสฺส ปาทนขรํสิมหานทีติ รูปกาลงฺกาโร สาธนภาเวน องฺคนฺติ กตฺวา องฺคองฺคีภาเวน อิเมสํ อลงฺการานํ มิสฺสิตา.

แปลว่า: "รูปกาลังการคือ ปาทนขรํสิมหานที เป็นใจความในคาถานี้โดยความให้สำเร็จแห่งสมาธิอลังการคือ นิมุคฺเค ที่เป็นพลความโดยความถูกให้สำเร็จ ดังนั้นจึงมีความผสมผสานแห่งอลังการเหล่านี้โดยความเป็นพลความและใจความ"

มิสสาลังการนี้ มีลักษณะผสมสัททาลังการ คือ สมาธิคุณร่วมกับอัตถาลังการอื่นๆ ทั้งนี้เพราะสมาธิคุณเกี่ยวเนื่องกับอรรถโดยตรง ท่านจัดเป็นสัททาลังการโดยปริยาย ดังนั้น

สัททาลังการอื่นมีปสาทคุณเป็นต้นนอกจากสมาธิคุณ แม้ผสมกับอัตถาลังการอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ไม่เป็นมิสสาลังการ

คำว่า ปาทนขรํสิมหานที มีรูปวิเคราะห์ว่า ปาเทสุ นขา ปาทนขา, ปาทนขานํ รํสิ ปาทนขรํสิ, มหตี จ สา นที จาติ มหานที, มหานที วิยาติ มหานที, ปาทนขรํสิโย เอว มหานที ปาทนขรํสิมหานที (ปาทนขรังสิมหานที หมายถึง มหานทีคือรัศมีแห่งพระนขาในพระบาท)

ตัวอย่าง

อกฺขิปนฺตฺย'รวินฺทานิ มุทฺเธ ตว มุขสฺสิรึ
โกสทณฺฑสมคฺคานํ กิ'เมส'มตฺถิ ทุกฺกรํ.[๑๔๗]

แปลว่า: "สาวน้อยเอ๋ย บรรดาดอกบัวย่อมประชันสิริแห่งพักตร์ของเธอ สิ่งที่พึงทำได้ยากของดอกบัวที่เพียบพร้อมด้วยดอกตูมและก้านเหล่านั้น จะมีอยู่หรือ (อรรถแรก)"

สาวน้อยเอ๋ย บรรดาดอกบัวย่อมประชันสิริแห่งพักตร์ของเธอ สิ่งที่พึงทำได้ยากของกษัตริย์ผู้เพียบพร้อม ด้วยทรัพย์และอาชญา เหล่านั้นจะมีอยู่หรือ (อรรถที่สอง)"

ครึ่งคาถาแรกเป็นอุปมาลังการที่เป็นใจความในคาถานี้ ส่วนคำว่า โกสทณฺฑสมคฺคานํ (ที่เพียบพร้อมด้วยดอกตูมและก้าน; ผู้เพียบพร้อมด้วยทรัพย์และอาชญา) ในบาทที่ ๓ เป็นพลความที่เป็นสิเลสาลังการขยาย กิเมสมตฺถิ ทุกฺกรํ (สิ่งที่พึงทำได้ยากของสิ่งเหล่านั้น จะมีอยู่หรือ) ซึ่งเป็นอัตถันตรนยาสาลังการที่กล่าวย้ำความเพื่อขยายครึ่งคาถาแรก

* * * * * * * *

สทิสพลมิสสะ

๓๓๓. เวโส สภาวมธุโร รูปํ เนตฺตรสายนํ
มธูว มุนิโน วาจา น สมฺปีเณติ กํ ชนํ.

แปลว่า: "พระกิริยาของพระมุนีอันอ่อนหวานตามปกติ พระรูปอันเป็นยาบำรุงจักษุ และพระวาจาอันปานประหนึ่งน้ำผึ้ง จะไม่ยังใครให้อิ่มใจเล่า"

ในคาถานี้ บทว่า สภาวมธุโร (อ่อนหวานตามปกติ) เป็นสมาธิคุณที่ยกสิ่งที่ไม่มีรสคือพระกิริยาเข้าไว้ในสิ่งที่มีรสคือรสหวาน คำว่า เนตฺตรสายนํ (เป็นยาบำรุงจักษุ) เป็นรูปกาลังการที่กล่าวถึงอุปมานะและอุปไมยเป็นสิ่งเดียวกัน โดย รูปํ เป็นอุปไมย และ รสายนํ เป็นอุปมานะ ส่วนคำว่า มธูว (มธุ + อิว) เป็นอุปมาลังการ อลังการเหล่านี้มีกำลังเท่าเทียมกัน เพราะปราศจากการมองหาซึ่งกันและกันในลักษณะของการอธิบายความ จึงเป็นสทิสพลมิสสาลังการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

สภาวมธุโรติ สมาธิอลงฺกาโร จ เนตฺตรสายนนฺติ รูปกาลงฺกาโร จ มธูวาติ อุปมาลงฺกาโร จาติ อิเม ตโย ปีณเน อญฺญมญฺญาเปกฺขรหิตตฺตา ตุลฺยพลาติ อิเมสํ มิสฺสตฺตํ โหติ.

แปลว่า: "อลังการสามอย่างนี้ คือ สมาธิอลังการในคำว่า สภาวมธุโร รูปกาลังการในคำว่า เนตฺตรสายนํ และอุปมาลังการในคำว่า มธูว มีกำลังเสมอกัน เพราะความปราศจากการมองหาซึ่งกันและกัน ดังนั้น จึงมีความผสมกันแห่งอลังการเหล่านี้"

พระรูปของพระมุนีที่เพียบพร้อมด้วยมหาบุรุษลักษณะ ๓๒ และพระอนุพยัญชนะ ๘๐ ท่านเปรียบดั่งยาอายุวัฑฒนะที่ชื่อว่า รสายนะ ซึ่งเป็นเครื่องกำจัดความชราและโรคาพาธพร้อมทั้งบำรุงจักษุ พจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะกล่าวถึงยาประเภทนี้ว่า

ยํ ชราพฺยาธิวิทฺธํสิ วยโส ถมฺภกํ ตถา
จกฺขุสฺส พฺรูหนํ วกฺขฺยํ เภสชฺชํ ตํ รสายนํ.[๑๔๘]

แปลว่า: "เภสัชใดเป็นเครื่องขจัดความชราและโรคาพาธ อุปถัมภ์วัย บำรุงจักษุเจริญกำลัง เภสัชนั้นชื่อว่า รสายนะ"

คำว่า สภาวมธุร มีรูปวิเคราะห์ว่า สภาเวน มธุโร สภาวมธุโร (สภาวมธุระ คือ อ่อนหวานตามปกติ)

คำว่า เนตฺตรสายน มีรูปวิเคราะห์ว่า รสียติ อสฺสาทียตีติ รโส, รโส อายนํ อสฺสาติ รสายนํ, รสายนํ อิว รสายนํ, เนตฺตานํ รสายนํ เนตฺตรสายนํ (เนตตรสายนะ คือ ยารสายนะแห่งจักษุ)

ตัวอย่าง

ลิมฺปตีว ตโมงฺคานิ วสฺสตีวญฺชนํ นโภ
อสปฺปุริสเสเวว ทิฏฺฐิ วิปฺผลตํ คตา.[๑๔๙]

แปลว่า: "ความมืดประดุจลูบไล้อวัยวะ ท้องฟ้าเหมือนหนึ่งโปรยยาแต้มตา ดวงตาถึงความไม่มีผลเหมือนการคบหาอสัตบุรุษ"

คำว่า ลิมฺปตีว ตโมงฺคานิ (ความมืดประดุจลูบไล้อวัยวะ) และ วสฺสตีวญฺชนํ นโภ (ท้องฟ้าเหมือนหนึ่งโปรยยาแต้มตา) เป็นปริกัปปนาลังการที่กล่าวดำริสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นมาก่อน ส่วนคำว่า อสปฺปุริสเสเวว (เหมือนการคบหาอสัตบุรุษ) เป็นอุปมาลังการ คาถานี้จึงผสมปริกัปปนาลังการและอุปมาลังการที่มีกำลังเสมอกัน จึงประดับด้วยสทิสพลมิสสาลังการ

* * * * * * * *

อาสี

๓๓๔. อาสี นาม สิยาตฺถสฺส อิฏฺฐสฺสาสีสนํ ยถา
ติโลเกกคติ นาโถ ปาตุ โลก'มปายโต.

แปลว่า: "ความปรารถนาประโยชน์ที่ต้องการ ชื่อว่า อาสี ดังอุทาหรณ์ว่า พระนาถะผู้เป็นที่พึ่งแห่งเดียวของไตรโลก โปรดคุ้มครองโลกไว้จากอบายเถิด"

คาถานี้แสดงเรื่องอาสีอลังการ คือ การแสดงความปรารถนา ข้อความในคาถานี้แจ่มแจ้งอยู่แล้ว ไม่ต้องกล่าวอธิบายอีก อนึ่ง อลังการประเภทนี้นิยมใช้ในการเริ่มคัมภีร์ที่ผู้แต่งปรารถนาขจัดอุปสรรคอันตรายที่อาจเกิดขึ้น โดยน้อมนำอานุภาพของพระรัตนตรัยมาคุ้มครองตน

ตัวอย่างบาลี

อิจฺเจว'มจฺจนฺตนมสฺสเนยฺยํ นมสฺสมาโน รตนตฺตยํ ยํ
ปุญฺญาภิสนฺทํ วิปุลํ อลตฺถํ ตสฺสานุภาเวน หตนฺตราโย.[๑๕๐]

แปลว่า: "ข้าพเจ้านมัสการพระไตรรัตน์ที่บุคคลควรนอบน้อมยิ่งนักอย่างนี้แล้ว ได้รับผลบุญอันไพศาล ขอให้ข้าพเจ้าจงกำจัดอุปสรรคได้ด้วยบุญญานุภาพนั้น"

คำว่า ติโลเกกคติ มีรูปวิเคราะห์ว่า ติณฺณํ โลกานํ สมาหาโร ติโลกํ, เอกาเยว คติ เอกคติ, ติโลกสฺส เอกคติ ติโลเกกคติ (ติโลเกกคติ คือ ที่พึ่งแห่งเดียวของไตรโลก)

ตัวอย่างไทย

ธรณีนี่นี้ เป็นพยาน
เราก็ศิษย์มีอาจารย์ หนึ่งบ้าง
เราผิดท่านประหาร เราชอบ
เราบ่ผิดท่านมล้าง ดาบนั้นคืนสนอง[๑๕๑]

รสี

๓๓๕. รสปฺปตีติชนกํ ชายเต ยํ วิภูสนํ
รสวนฺตนฺติ ตํ เญยฺยํ รสวนฺตวิธานโต.

แปลว่า: "อลังการที่ยังความรู้รสให้เกิดขึ้น พึงทราบว่าเป็นรสวันตา-ลังการ เพราะแสดงความมีรส"

คาถานี้แสดงเรื่องรสีอลังการ หรือรสวันตาลังการ คือ การแต่งให้เกิดรสต่างๆ มีรสรักเป็นต้น ท่านเรียกว่า รสี หรือ รสวันตะ ซึ่งแปลว่า "มีรส" เพราะกระทำให้เกิดรสแก่ผู้ฟัง ท่านจักกล่าวเรื่องรสีอลังการโดยพิสดารในปริจเฉทที่ ๕

ท่านกล่าวถึงชื่อว่า รสี ในคาถา ๑๗๑ ในที่นี้กล่าวถึงชื่อว่า รสวนฺต ทั้งสองคำมีอรรถเหมือนกัน คือ เมื่อลง อี ปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตก็เป็นรูป รสี หากลง วนฺตุ ปัจจัยก็มีรูปว่า รสวนฺต ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถา อตฺถปฺปตีติชนโก สทฺโท อตฺถวาติ วุจฺจติ, เอวํ รสปฺปตีติ-ชนโก อลงฺกาโร รสวนฺโต รสีติ จ วุจฺจติ.

แปลว่า: "ศัพท์ที่ยังความเข้าใจให้เกิดขึ้นในศัพท์ ย่อมเรียกว่า อัตถวันตะ (มีอรรถ) ฉันใด อลังการที่ยังความรู้รสให้เกิดขึ้น ย่อมเรียกว่า รสวันตะ และรสี ฉันนั้น"

คำว่า รสปฺปตีติชนก มีรูปวิเคราะห์ว่า รสสฺส ปตีติ รสปฺปตีติ, รสปฺปตีตึ ชเนตีติ รสปฺปตีติชนกํ (รสัปปตีติชนกะ คือ ยังความรู้รสให้เกิดขึ้น)

คำว่า รสวนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า รโส อสฺส อตฺถีติ รสวนฺตํ (อลังการที่มีรส ชื่อว่า รสวันตะ)

คำว่า รสวนฺตวิธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า รสวโต ภาโว รสวนฺตํ, รสวนฺตสฺส วิธานํ รสวนฺตวิธานํ (รสวันตวิธานะ คือ กระทำความมีรส)

อุทาหรณ์ของรสี

๓๓๖. ราคานตพฺภุตสโรชมุขํ ธราย
ปาทา ติโลกคุรุโน’ธิกพทฺธราคา
อาทาย นิจฺจสรเสน กเรน คาฬฺหํ
สญฺจุมฺพยนฺติ สตตาหิตสมฺภเมน.

แปลว่า: “พระบาทยุคลของพระบรมครูแห่งไตรโลก ซึ่งมีความรักผูกพันยิ่งนัก จับดวงหน้าแห่งธรณีคือดอกบัวที่น่าอัศจรรย์น้อมมาแล้วด้วยความรักไว้มั่น ด้วยพระหัตถ์รัศมีที่มีความรักอยู่เป็นนิตย์แล้ว ย่อมจุมพิตด้วย ความเอื้ออาทรที่กระทำไว้เสมอ (อรรถปรารถนา)

พระบาทยุคลของพระบรมครูแห่งไตรโลก ซึ่งมีสีแดงตรึงใจยิ่งนัก จับดวงหน้าแห่งธรณีคือดอกบัวอันน่าอัศจรรย์น้อมมาสู่สีแดงไว้มั่นด้วยพระรัศมีที่ไพบูลย์เป็นนิตย์ ย่อมสัมผัสเฉพาะหน้าอยู่เสมอ (อรรถไม่ปรารถนา)”

คาถานี้เป็นอุทาหรณ์ของรสีอลังการที่กล่าวถึงสิงคารรสคือรสรักมีคำแปลเป็นสองนัยตามลักษณะของสิเลสาลังการ ความในคาถานี้กล่าวถึงเรื่องที่พระพุทธองค์เสด็จดำเนินไปมีดอกบัวผุดขึ้นรองรับพระบาททุกๆ ย่างพระบาท จะเห็นได้ว่านัยแรกกล่าวเปรียบพระบาทยุคลเป็นต้นในลักษณะของความรักที่บุรุษมีต่อสตรี โดยเปรียบพระบาทยุคลว่าเหมือนบุรุษ ปฐพีเหมือนสตรี ดอกบัวที่รองรับพระบาทยุคลเหมือนดวงหน้า และการประทับพระบาทเหนือดอกบัวเหมือนการจุมพิตของบุรุษ นัยหลังเป็นอรรถธรรมดาไม่มีรสรักเหมือนนัยแรก ดังนั้น นัยแรกจึงเพียบพร้อมสิงคารรส เป็นรสีอลังการ

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ ราคานตาติอาทิเกน สิเลสาลงฺกาเรน จ อพฺภุตสโรชมุขนฺติรูปกาลงฺกาเรน จ สมฺโภคสิงฺคารรสาภาโส อุปฺปาทียติ. ตาทิสานํ อิตฺถิปุริสานํ สมฺโภคภาเวน ตทากาเรน จ กปฺปิตตฺตา รสาภาโส นามาติ

ทฏฺฐพฺโพ.

แปลว่า: “ความปรากฏแห่งสิงคารรสในการอยู่ร่วมกัน กวีย่อมให้เกิดขึ้นในคาถานี้ด้วยสิเลสาลังการว่า ราคานตา เป็นต้น และด้วยรูปกาลังการว่า อพฺภุตสโรชมุขํ พึงทราบว่าชื่อว่าความปรากฏแห่งรสย่อมมีเพราะความคาดคะเนการอยู่ร่วมกันและอาการนั้นแห่งบุรุษสตรีเช่นนั้น”

เรื่องรสแห่งบทประพันธ์ ท่านจะกล่าวไว้โดยพิสดารในปริจเฉทต่อไป ฎีกาใหม่ได้จำแนกสิงคารรสในคาถานี้ไว้ ดังต่อไปนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักซึ่งกล่าวไว้ด้วยคำว่า ราคานต (น้อมมาแล้วด้วยความรัก) และ อธิกพทฺธราคา (มีความรักผูกพันยิ่งนัก)

๒. อารัมมณวิภาวะ (เหตุที่เป็นอารมณ์) คือ หญิงสาวที่เปรียบเหมือนธรณี กล่าวไว้ด้วยคำว่า ธราย (ธรณี) และบุรุษที่เหมือนกับพระบาท กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปาทา (พระบาทยุคล)

๓. อุททีปนวิภาวะ (เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม) คือ สถานที่สะอาดน่ารื่นรมย์ อนุมานรู้ด้วยคำว่า อพฺภุตสโรช (ดอกบัวที่น่าอัศจรรย์) เพราะดอกบัวดังกล่าวเกิดขึ้นในสถานที่สะอาดน่ารื่นรมย์เท่านั้น

๔. อนุภาวะ (ผลของอาการทางใจที่ยินดี) คือ ความเข้าใจอุปมานะและอุปไมยที่ปรากฏในคาถานี้ กล่าวไว้ด้วยถ้อยคำในคาถาทั้งหมด

๕. พยภิจารีภาวะ (อาการทางใจที่เกิดขึ้นในบางขณะ) คือ การจับด้วยพระหัตถ์รัศมีที่มีความรักอยู่เป็นนิตย์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า นิจฺจสรเสน กเรน คาฬฺหํ อาทาย (จับไว้มั่นด้วยพระหัตถ์รัศมีที่มีความรักอยู่เป็นนิตย์แล้ว) และเป็นความเอื้ออาทรที่กระทำไว้เสมอ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สตตาหิตสมฺภเมน (ด้วยความเอื้ออาทรที่กระทำไว้เสมอ) อย่างแรกเป็นพยภิจารีภาวะประเภทหริสะ คือมีใจผ่องใส อย่างหลังจัดเป็นอุสสุกกะ คือความพยายาม

๖. สัมโภคสิงคารรส (รสรักในการอยู่ร่วมกัน) คือ ความยินดีที่เกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สัมโภคสิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้ง

แห่งรส

คำว่า ราคานตพฺภุตสโรชมุข ตัดบทเป็น ราค + อานต + อพฺภุตสโรชมุข มีความหมายเป็นสองนัย คือ

นัยแรก ราค ศัพท์แปลว่า “ความรัก” สโรช ศัพท์แปลว่า “ดอกบัว” มาจาก สร บทหน้า + ชน ธาตุ + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ราเคน อานตํ ราคานตํ, สรสิ ชาตํ สโรชํ, อพฺภุตญฺจ ตํ สโรชญฺจาติ อพฺภุตสโรชํ, อพฺภุตสโรชญฺจ ตํ มุขญฺจาติ อพฺภุตสโรชมุขํ, ราคานตญฺจ ตํ อพฺภุตสโรชมุขญฺจาติ ราคานตพฺภุตสโรชมุขํ (ราคานตัพภุตสโรชมุขะ หมายถึง ดวงหน้าคือดอกบัวที่น่าอัศจรรย์น้อมมาแล้วด้วยความรัก)

นัยที่สอง ราค ศัพท์แปลว่า “สีแดง” มีรูปวิเคราะห์ว่า ราคํ อานตํ ราคานตํ, อพฺภุตญฺจ ตํ สโรชญฺจาติ อพฺภุตสโรชํ, ราคานตญฺจ ตํ อพฺภุตสโรชญฺจาติ ราคานตพฺภุต-สโรชํ, ราคานตพฺภุตสโรชํ เอว มุขํ ราคานตพฺภุตสโรชมุขํ (ราคานตัพภุตสโรชมุขะ หมายถึง ดวงหน้าคือดอกบัวอันน่าอัศจรรย์น้อมมาสู่สีแดง)

คำว่า ติโลกคุรุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ติโลกสฺส คุรุ ติโลกคุรุ (ติโลกคุรุ คือ ครูของไตรโลก)

คำว่า อธิกพทฺธราคา มีความหมายเป็นสองนัย คือ

นัยแรก ราค ศัพท์แปลว่า “ความรัก” พทฺธ ศัพท์แปลว่า “ผูก” มีรูปวิเคราะห์ว่า อธิกํ พทฺโธ อธิกพทฺโธ, อธิกพทฺโธ ราโค เยสนฺติ อธิกพทฺธราคา (อธิกพัทธราคะ คือ มีความรักผูกพันยิ่ง)

นัยที่สอง ราค ศัพท์แปลว่า “สีแดง” พทฺธ ศัพท์แปลว่า “กระทำ” มีรูปวิเคราะห์ว่า พทฺโธ ราโค เยสนฺติ พทฺธราคา, อธิกา พทฺธราคา อธิกพทฺธราคา (อธิกพัทธราคะ คือ มีสีแดงยิ่งอันบุพกรรมกระทำแล้ว)

ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหลมีรูปว่า อธิกพทฺธราคา ส่วนฉบับพม่าบางฉบับและฉบับของอาจารย์แย้มมีรูปเป็น อธิกพนฺธราคา รูปว่า พทฺธ สมควรกว่า พนฺธ เพราะ ต ปัจจัยมักปรากฏในกรรมสาธนะ จึงควรใช้เป็นรูป พทฺธ ในที่นี้

คำว่า นิจฺจสรส มีความหมายเป็นสองนัย คือ นัยแรก รส ศัพท์แปลว่า "ความรัก" นัยที่สองแปลว่า "ความไพบูลย์" มีรูปวิเคราะห์ว่า รเสน สห วตฺตมาโนติ สรโส, นิจฺจํ สรโส นิจฺจสรโส (นิจจสรสะ คือ เป็นไปกับด้วยความรักอยู่เป็นนิตย์; เป็นไปกับด้วยความไพบูลย์เป็นนิตย์)

กร ศัพท์ตามนัยแรก แปลว่า "มือ" ซึ่งหมายถึงรัศมี นัยที่สองแปลว่า "รัศมี"

คำว่า สตตาหิตสมฺภเมน ตัดบทเป็น สตตํ + อาหิตสมฺภเมน คำว่า อาหิตสมฺภม ตามนัยแรก สมฺภม ศัพท์แปลว่า "ความเอื้ออาทร" อาหิต ศัพท์แปลว่า "กระทำ" นัยที่สอง สมฺภม ศัพท์แปลว่า "ความเป็นเฉพาะหน้า" อาหิต ศัพท์แปลว่า "ตั้งไว้" มีรูปวิเคราะห์ว่า อาหิโต จ โส สมฺภโม จาติ อาหิตสมฺภโม, สตตํ อาหิตสมฺภโม สตตาหิตสมฺภโม (สตตาหิตสัมภมะ คือ ความเป็นเฉพาะหน้าที่ตั้งไว้เสมอ; ความเอื้ออาทรที่กระทำไว้เสมอ)

คำว่า สญฺจุมฺพยนฺติ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + จุพิ ธาตุ (วทนสํโยเค = การเชื่อมต่อปาก, จูบ) + ณย ปัจจัย + อนฺติ วิภัตติ ตามนัยแรกแปลว่า "จุมพิต" นัยที่สองแปลว่า "สัมผัส"

* * * * * * * *

คำลงท้าย

๓๓๗. อิจฺจานุคมฺม ปุริมาจริยานุภาวํ
สงฺเขปโต นิคทิโตย'มลงฺกตีนํ
เภโทปรูปริ กวีหิ วิกปฺปิยานํ
โก นาม ปสฺสิตุ'มลํ ขลุ ตาส'มนฺตํ.

แปลว่า: "ประเภทแห่งอลังการทั้งหลายนี้ ข้าพเจ้าอาศัยความสามารถของปุริมาจารย์แล้วกล่าวไว้โดยสังเขปอย่างนี้ ใครเล่าอาจเห็นที่สุดของอลังการเหล่านั้นที่กวีทั้งหลายพึงจำแนกไว้ต่อๆ มาโดยแท้"

คาถานี้เป็นคาถาสรุปความตามที่ได้กล่าวมาทั้งหมดในปริจเฉทนี้ กล่าวคือ เรื่องของอัตถาลังการที่กล่าวมานั้นเป็นการกล่าวโดยสังเขปอาศัยความสามารถคืออลังการศาสตร์ของอาจารย์รุ่นก่อนมีทัณฑินและภัฏฏปาณเป็นต้น การกล่าวไว้โดยสังเขปในที่นี้เพราะว่าอลังการที่กวีจำแนกไว้ตั้งแต่ก่อนสมัยพุทธกาลจนถึงปัจจุบัน มีประเภทมากมายสุดคณานับ ใครก็ไม่สามารถจะกำหนดระเบียบบัญญัติของอลังการทั้งหมดได้ ท่านจึงแสดงพอเป็นแนวทางไว้ในคัมภีร์นี้

คำว่า ปุริมาจริยานุภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า ปุเร ภวา ปุริมา, ปุริมา จ เต อาจริยา จาติ ปุริมาจริยา, ปุริมาจริยานํ อานุภาโว ปุริมาจริยานุภาโว (ปุริมาจริยานุภาวะ คือ อานุภาพของอาจารย์ในกาลก่อน)

คำว่า วิกปฺปิย มีรูปวิเคราะห์ว่า กปฺเปตพฺพาติ กปฺปิยา, วิเสสโต กปฺปิยา วิกปฺปิยา (วิกัปปิยะ คือ พึงกระทำโดยพิเศษ)

อิติ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต สุโพธาลงฺกาเร อตฺถาวโพโธ นาม จตุตฺโถ ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๔ ชื่อว่า อัตถาวโพธะ

ในคัมภีร์สุโพธาลังการ อันพระสังฆรักขิตมหาสามิผู้ประเสริฐรจนา

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๕

รสภาววโพธะ

(แสดงรสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส)

การแต่งให้เกิดอรรถรสแก่ผู้อ่านผู้ฟัง

๓๓๘. ปฏิภาณวตา โลก- โวหาร'มนุสารินา
ตโต'จิตฺยสมุลฺลาส- เวทินา กวินา ปรํ.

๓๓๙. จายิสมฺพนฺธิโน ภาว- วิภาวา สานุภาวกา
สมฺปชฺชนฺติ นิพนฺธา เต รสสฺสาทาย สาธุนํ.

แปลว่า: "ภาวะและวิภาวะพร้อมด้วยอนุภาวะที่เกี่ยวเนื่องกับฐายีภาวะนั้นซึ่งแต่งโดยกวีผู้มีปฏิภาณดำเนินตามคำของชาวโลกและเข้าใจความเหมาะสมชัดเจนเป็นอย่างดียิ่ง ย่อมเป็นไปเพื่อความยินดีอรรถรสแก่สาธุชน"

คันถรจนาจารย์แสดงรสีอลังการไว้เป็นลำดับสุดท้ายของปริจเฉทที่ ๔ บัดนี้กล่าวปริจเฉทที่ ๕ เพื่ออธิบายรสีอลังการดังกล่าว ปริจเฉทนี้จึงได้ชื่อว่า รสภาววโพธะ (แสดง รสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส)

บทประพันธ์ที่ก่อให้เกิดอรรถรสแก่สาธุชน พึงแต่งโดยกวีผู้มีองค์คุณ ๓ ประการ คือ

๑. มีปฏิภาณไหวพริบตามสมควรแก่เรื่องที่แต่งขึ้นนั้นๆ

๒. รู้จักเลือกใช้คำที่เหมาะสมกับฐานะ ดังคำไทยว่า "คำเหมาะอยู่ในที่เหมาะ"

๓. รู้จักพิจารณาความเหมาะสมโดยไม่ขัดแย้งกับความเป็นจริง

กวีดังกล่าวนั้นพึงแต่งบทประพันธ์ให้เพียบพร้อมด้วยองค์ประกอบ ๓ ประการ เมื่อเป็นดังนี้บทประพันธ์นั้นจึงจะมีอรรถรสเป็นที่เจริญใจแก่ผู้อ่านผู้ฟัง องค์ประกอบเหล่านั้น คือ

๑. ภาวะ อาการปรากฏทางใจ

๒. วิภาวะ เหตุที่เป็นอารมณ์หรือสภาพแวดล้อม

๓. อนุภาวะ ผลของอาการปรากฏทางใจ

ภาวะยังแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่เป็นประธาน เช่น รัก โกรธ) พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ เช่น เบื่อหน่าย วิตกกังวล) และสาตติกภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา เช่น เหงื่อออก น้ำตาไหล) วิภาวะก็แบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ อารัมมณวิภาวะ (เหตุที่เป็นอารมณ์) และอุททีปนวิภาวะ (เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม) ส่วนอนุภาวะไม่มีประเภทใดๆ ท่านจะจำแนกประเภทเหล่านั้นในลำดับต่อไป

บทประพันธ์ที่เพียบพร้อมด้วยองค์ประกอบทั้งหมด ๖ อย่างนี้ได้ชื่อว่าประดับด้วยรสือลังการ คือ อลังการมีอรรถรส อย่างไรก็ตาม แม้บทประพันธ์ที่มีองค์ประกอบ ๕ อย่างหรือ ๔ อย่างตามสมควรก็จัดเป็นรสือลังการเช่นกัน

คำว่า ปฏิภาณวนฺตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิภาณมสฺสตฺถีติ ปฏิภาณวา (ปฏิภาณวันตุ คือ ผู้มีปฏิภาณ)

คำว่า โลกโวหารมนุสารี มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส โวหาโร โลกโวหาโร, โลกโวหารํ อนุคจฺฉติ สีเลนาติ โลกโวหารมนุสารี (โลกโวหารมนุสารี คือ ผู้ดำเนินตามคำของชาวโลก)

คำว่า โอจิตฺยสมุลฺลาสเวที มีรูปวิเคราะห์ว่า โอจิตฺเยน สมุลฺลาโส โอจิตฺยสมุลฺลาโส, โอจิตฺยสมุลฺลาสํ วิชานาติ สีเลนาติ โอจิตฺยสมุลฺลาสเวที (โอจิตยสมุลลาสเวที คือ ผู้เข้าใจความปรากฏแห่งเนื้อความตามความเหมาะสม)

คำว่า จายิสมฺพนฺธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า จายินา สห สมฺพนฺโธ จายิสมฺพนฺโธ, จายิสมฺพนฺโธ เอเตสมตฺถีติ จายิสมฺพนฺธิโน (ฐายิสัมพันธี คือ มีความเกี่ยวเนื่องกันด้วยฐายีภาวะ)

คำว่า ภาววิภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว จ วิภาโว จาติ ภาววิภาวา (ภาววิภาวะ คือ ภาวะและวิภาวะ)

คำว่า สานุภาวก มีรูปวิเคราะห์ว่า สห อนุภาเวหิ วตฺตนฺตีติ สานุภาวกา (สานุภาวกะ คือ เป็นไปกับด้วยอนุภาวะ)

คำว่า รสสฺสาท มีรูปวิเคราะห์ว่า รสสฺส อสฺสาโท รสสฺสาโท (รสัสสาทะ คือ ความยินดีรส)

* * * * * * * *

คำอธิบายของ "ภาวะ"

๓๔๐. จิตฺตวุตฺติวิเสสา ตุ ภาวยนฺติ รเส ยโต
รตฺยาทโย ตโต ภาว- สทฺเทน ปริกิตฺติตา.

แปลว่า: "ความเป็นไปต่างๆ ของใจมีความยินดีเป็นต้นย่อมยังรสรัก เป็นต้นให้เกิดขึ้น ดังนั้นจึงกล่าวไว้ด้วย ภาว ศัพท์"

คาถานี้อธิบายความหมายของภาวะว่าหมายถึงอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรสรักเป็นต้น อาการดังกล่าวมีความยินดี (รติ) ความเศร้าโศก (โสก) และความขบขัน (หาส) เป็นต้นซึ่งเกิดแก่ตัวละครที่กวีกล่าวถึงในบทประพันธ์ หรือเกิดแก่นักฟ้อนทั้งหลาย ย่อมก่อให้เกิดอรรถรสมีรสรัก (สิงคารรส) รสโศก (กรุณารส) และรสขัน (หัสสรส) เป็นต้นแก่ผู้อ่านผู้ชม เช่น เมื่อเห็นตัวละครมีความยินดีเพลิดเพลินผู้อ่านผู้ฟังย่อมบังเกิดรสรัก หากทราบว่าตัวละครมีความเศร้าโศกก็บังเกิดรสโศก ดังนี้เป็นต้น

คำว่า ภาวยนฺติ รเส (ย่อมยังรสรักเป็นต้นให้เกิดขึ้น) แสดงรูปวิเคราะห์ของ ภาว ว่า รเส ภาวยนฺตีติ ภาวา (สภาพที่ยังรสให้เกิดขึ้น ชื่อว่า ภาวะ) โดย ภาว ประกอบรูปศัพท์มาจาก ภู ธาตุ + เณ ปัจจัย + ณ ปัจจัย

ตุ ศัพท์ในคาถานี้ ฎีกาเก่าอธิบายว่าทำหน้าที่วิเสสโชตกะ คือแสดงความพิเศษ หมายความว่า แสดงอรรถและรูปวิเคราะห์ของ ภาว ศัพท์ โดยต่างจากคาถาก่อนที่กล่าวเพียงชื่อว่า ภาวะ ส่วนอลังการภาสาฎีกากล่าวว่า ตุ ศัพท์ควรทำหน้าที่วิตถารโชตกะคือแสดงความพิสดาร หมายความว่า ท่านจะกล่าวถึงเรื่องภาวะ วิภาวะ และอนุภาวะโดยพิสดารต่อไป

คำว่า จิตฺตวุตฺติวิเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺตสฺส วุตฺติโย จิตฺตวุตฺติโย, จิตฺตวุตฺติโต เอว วิเสสา จิตฺตวุตฺติวิเสสา (จิตตวุตติวิเสสะ คือ ความเป็นไปพิเศษแห่งจิต)

คำว่า ภาวสทฺท มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว อิติ สทฺโท ภาวสทฺโท (ภาวสัททะ คือ ศัพท์ว่าภาวะ)

* * * * * * * *

คำอธิบายของ “ฐายีภาวะ”

๓๔๑. วิโรธินาญฺญภาเวน โย ภาโว น ติโรหิโต
สีเลน ติฏฺฐติจฺเจโส ฐายีภาโวติ สทฺทิโต.

แปลว่า: “ภาวะใดไม่ถูกภาวะอื่นซึ่งขัดแย้งกันครอบงำได้ ย่อมดำรงอยู่โดยปกติ ภาวะนั้นเรียกว่า ฐายีภาวะ”

คาถานี้กล่าวถึงลักษณะของฐายีภาวะว่าเป็นภาวะที่ตั้งมั่นไม่เปลี่ยนแปลง ไม่ถูกภาวะที่อื่นซึ่งขัดแย้งกันครอบงำได้ เช่น ความยินดี (รติ) จะแปรเปลี่ยนเป็นความเกลียด (ชิคุจฺฉา) ไม่ได้ หรือความขบขัน (หาส) จะแปรเปลี่ยนเป็นความเศร้าโศก (โสก) ไม่ได้

คำว่า ฐายี แปลตามศัพท์ว่า “ดำรงอยู่โดยปกติ” มีรูปวิเคราะห์ว่า ติฏฺฐติ สีเลนาติ ฐายี (สภาพที่ดำรงอยู่โดยปกติ ชื่อว่า ฐายี) ดังข้อความว่า สีเลน ติฏฺฐติ ในบาท ๓

ฐายีภาวะดังกล่าวซึ่งเพียบพร้อมด้วยวิภาวะ (เหตุ) และอนุภาวะ (ผล) ย่อมก่อให้เกิดอรรถรสทางวรรณคดีแก่ผู้อ่านผู้ฟัง หรือก่อให้เกิดอรรถรสทางนาฏศิลป์แก่ผู้ชมการแสดงของศิลปิน ส่วนฐายีภาวะที่ไม่มีองค์ประกอบใดๆ ย่อมไม่อาจก่อให้เกิดอรรถรสแก่ผู้อื่นได้ ทั้งนี้เพราะเป็นอาการปรากฏทางใจซึ่งไม่ประจักษ์แก่บุคคลทั่วไป

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

โย วิภาวานุภาวาทีหิ อสฺสาทนียตฺตํ ปาปิโต สพฺเภหิ อสฺสาทนียตฺตา รโสติ วุจฺจติ, โส ฐายี นามาติ วุจฺจติ.

แปลว่า: “ภาวะใดที่บุคคลให้ถึงความน่าชื่นชมด้วยวิภาวะและอนุภาวะเป็นต้น ย่อมเรียกว่า รส เพราะเป็นที่ยินดีของสัตบุรุษ ภาวะนั้นเรียกว่า ฐายี”

คำว่า อญฺญภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺโญ จ โส ภาโว จาติ อญฺญภาโว (อัญญภาวะ คือ ภาวะอื่น)

คำว่า ติโรหิต สำเร็จรูปมาจาก ติโร บทหน้า + ธา ธาตุ (ธารเณ = ทรงไว้) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ติโร กรียิตฺถาติ ติโรหิโต (ติโรหิตะ คือ ถูกกระทำไว้ภายนอก)

คำว่า จายีภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า จายิ จ โส ภาโว จาติ จายีภาโว (สภาพที่ดำรงอยู่โดยปกติ ชื่อว่า ฐายีภาวะ)

* * * * * * * *

ฐายีภาวะ ๙ ประการ

๓๔๒. รติหาสา จ โสโก จ โกธุสฺสาหภยมฺปิ จ
ชิคุจฺฉาวิมฺหยา เจว สโม จ นว ฐายิโน.

แปลว่า: "ฐายีภาวะมี ๙ ประการ คือ ความยินดี ความขบขัน ความโศก ความโกรธ ความองอาจ ความกลัว ความเกลียด ความพิศวง และความสงบ"

คาถานี้กล่าวถึงฐายีภาวะ ๙ ประการ คือ

๑. รติ ความยินดี โดยสภาวธรรมได้แก่ ปีติเจตสิก

๒. หาสะ ความขบขัน โดยสภาวธรรมได้แก่ โสมนัสเวทนา

๓. โสกะ ความโศก โดยสภาวธรรมได้แก่ โทมนัสเวทนา

๔. โกธะ ความโกรธ โดยสภาวธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่มีกำลังมาก

๕. อุสสาหะ ความองอาจ โดยสภาวธรรมได้แก่ วิริยเจตสิก

๖. ภยะ ความกลัว โดยสภาวธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่มีกำลังน้อย

๗. ชิคุจฉา ความเกลียด โดยสภาวธรรมได้แก่ โทสเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการรังเกียจ หรือโอตตัปปเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการสะดุ้งกลัวต่อผลบาป

๘. วิมหยะ ความพิศวง โดยสภาวธรรมได้แก่ ฉันทเจตสิกที่เป็นไปด้วยอาการพิศวง

๙. สมะ ความสงบ โดยสภาวธรรมได้แก่ กายปัสสิทธิและจิตตปัสสัทธิที่เป็นไปด้วยอาการสงบแห่งกายกับจิตในขณะเจริญเมตตาหรือกรุณาเป็นต้น

ตัวอย่างของความยินดี (รติ) เช่น ความยินดีเพลิดเพลินของชายหนุ่มหญิงสาวผู้รักใคร่กัน ซึ่งปรากฏในบทประพันธ์หรือศิลปินแสดงให้ชม เป็นรติฐายีภาวะอารมณ์ของกันและกันคือชายหนุ่มและหญิงสาวเป็นอารัมมณวิภาวะ สภาพแวดล้อม เช่น ดวงจันทร์และ

อุทยานเป็นต้นที่ชวนรื่นรมย์ เป็นอุททีปนวิภาวะ ผลทางกายและวาจาของชายหนุ่มและหญิงสาว เช่น การสวมกอดและพูดคำหวาน เป็นอนุภาวะ ดังนี้เป็นต้น

ฐายีภาวะนั้นไม่อาจดำรงอยู่ได้นานในบางขณะ เพราะธรรมชาติของจิตมักจะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอตามอารมณ์ที่มากระทบ ความเปลี่ยนแปลงของจิตเช่นนี้ ท่านเรียกว่า พยภิจารีภาวะ คืออาการปรากฏในบางขณะ ดังเช่นเมื่อพระเจ้าอชาตศัตรูทรงสดับสาส์นที่แจ้งให้ทราบว่าพระมเหสีได้ประสูติพระโอรส ก็ทรงโสมนัส แต่เมื่อสดับสาส์นอีกฉบับหนึ่งว่า พระราชบิดาสวรรคตแล้วก็เสียพระทัยกรรแสง ดังนั้น ท่านจึงกล่าวถึงพยภิจารีภาวะต่อไป

* * * * * * * *

คำอธิบายของ “พยภิจารีภาวะ”

๓๔๓. ติโรภาวา'วิภาวาทิ- วิเสเสนาภิมุขฺยโต
เยเต จรนฺติ สีเลน เต โหนฺติ พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: “ภาวะเหล่าใดย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ฐายีภาวะ โดยลักษณะต่างๆ มีความปรากฏและความไม่ปรากฏเป็นต้นเสมอ ภาวะเหล่านั้นชื่อว่า พยภิจารี”

พยภิจารี แปลตามศัพท์ว่า “เปลี่ยนแปลง, ไม่แน่นอน” คือเปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์ที่มาปรากฏเฉพาะหน้า ตัวอย่างเช่น ชายหนุ่มหญิงสาวที่มีความรักต่อกัน ต่างมีฐายีภาวะคือความยินดี (รติ) หากชายก็ดี หญิงก็ดี คนใดคนหนึ่งมีความขัดข้องมาพบกันไม่ได้ หรือต่างคนต่างคอยเพื่อพบกัน ระหว่างนั้นอาจเกิดความระอา ความตรึกไปต่างๆ หรือความระแวงแทนที่ความยินดี ภาวะเหล่านี้ย่อมเกิดขึ้นได้ในบางขณะ ความระอาเป็นต้นนั้นจึงได้ชื่อว่า พยจารีภาวะ ซึ่งเป็นอาการปรากฏทางกาย วาจา และใจในบางขณะที่เกิดฐายีภาวะ บางคราวปรากฏชัดเจน บางคราวก็ไม่ชัดเจน ท่านจึงกล่าวว่า ติโรภาวาวิภาวาทิวิเสเสน (โดยลักษณะต่างๆ มีความปรากฏและความไม่ปรากฏเป็นต้น)

พึงสังเกตว่าอาการทางใจที่ท่านกล่าวถึงในคัมภีร์นี้คล้อยตามนาฏยศาสตร์ของสันสกฤตซึ่งไม่ตรงกับคำสอนทางศาสนาพุทธ พึงถือว่าเป็นบัญญัติทางโลกเพื่อให้รู้อรรถรสทางวรรณคดีเท่านั้น กล่าวคือ ศาสนาพุทธมีอาการทางใจหรือนามธรรมที่ปรากฏโดยทั่วไป ๒ ประการ คือ จิต และเจตสิก จิตทำหน้าที่รับรู้อารมณ์โดยผ่านทวารทั้ง ๖ ที่เหมือนประตู ๖ บานอันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ นั่นคือ การเห็น ได้ยิน รู้กลิ่น ลิ้มรส รู้สัมผัสรับอารมณ์ทางใจ เจตสิกทำหน้าที่ปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะต่างกันในแต่ละโอกาสตามอำนาจของเจตสิกที่ดีหรือไม่ดี เช่น ศรัทธาปรุงแต่งจิตให้ผ่องใส สติปรุงแต่งจิตให้ระลึกรู้ปัจจุบัน โลภะปรุงแต่งจิตให้ผูกพันอารมณ์ โทสะปรุงแต่งจิตให้หงุดหงิดไม่พอใจ เป็นต้น

ส่วนอาการทางใจตามหลักอลังการแบ่งออกเป็น ๒ อย่าง คือ ฐายีภาวะ หมายถึงอาการทางใจที่เป็นประธาน และพยภิจารีภาวะ หมายถึง อาการทางใจที่ปรากฏในบางขณะ

ฐายีภาวะนั้นมี ๙ อย่าง คือ ความยินดี ขบขัน เศร้าโศก โกรธ องอาจ กลัว เกลียด พิศวง และสงบ ส่วนอาการทางใจอื่นจากนั้นทั้งหมด เช่น ความเบื่อหน่าย ตรึก สงสัย เป็นต้น ที่เกิดร่วมกันกับความยินดี ฯลฯ ชื่อว่า พยภิจารีภาวะ ตัวอย่างเช่น ขณะที่ตรึกนึกถึงอารมณ์ที่น่าชอบใจ ความตรึกเป็นพยภิจารีภาวะ ความยินดีเป็นรติฐายีภาวะ เมื่อนึกถึงอารมณ์ขัน ความตรึกเป็นพยภิจารีภาวะ ความขบขันเป็นหาสฐายีภาวะ ถ้านึกถึงอารมณ์ที่ชวนเศร้าโศก ความตรึกเป็นพยภิจารีภาวะ ความโศกเป็นโสกฐายีภาวะ ดังนี้เป็นต้น อย่างไรก็ดี พยภิจารี-ภาวะอาจเป็นอาการทางกายและวาจาที่เกิดร่วมกับฐายีภาวะได้อีกด้วย เช่น ความเหน็ด-เหนื่อย (สม) ความโหดร้าย (อุคฺคตฺต) ความเกียจคร้าน (อลสตฺต) เป็นต้น ตามสมควรแก่สภาพการณ์นั้นๆ

ในคาถานี้ คำว่า วิเสเสน อาภิมุขฺยโต สีเลน จรนฺติ แสดงรูปวิเคราะห์ของ พฺยภิ-จารีภาว ว่า วิเสเสน อาภิมุขฺยโต จรนฺติ สีเลนาติ พฺยภิจารี (ภาวะที่มีปกติเป็นไปเฉพาะหน้าโดยพิเศษ ชื่อว่า พยภิจารี) สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อภิ บทหน้า + จร ธาตุ + ณี ปัจจัย วิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า วิเสส (พิเศษ) อภิ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า อภิมุขภาว (ความเป็นเฉพาะหน้า) จรนฺติ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า “เป็นไป” ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า ปวตฺตนฺติ

คำว่า ติโรภาวาวิภาวาทิวิเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า ติโรภวนํ ติโรภาโว, อาวิภวนํ อาวิภาโว, ติโรภาโว จ อาวิภาโว จ ติโรภาวาวิภาวา, ติโรภาวาวิภาวา อาทโย ยสฺสาติ ติโรภาวาวิภาวาทิ, ติโรภาวาวิภาวาทิเยว วิเสโส ติโรภาวาวิภาวาทิวิเสโส (ติโรภาวาวิภาวาทิ-วิเสสะ คือ ลักษณะพิเศษมีความไม่ปรากฏและความปรากฏเป็นต้น)

* * * * * * * *

พยภิจารีภาวะ ๓๓ ประการ

๓๔๔. นิพฺเพโท ตกฺกสงฺกา; สมธิติชฬตา; ทีนตุคฺคา'ลสตฺตํ
สุตฺตํ ตาโส คิลานฺสฺ;สุกฺกหริสสติสฺ;สา'วิสาทา'พหิตฺถา
จินฺตา คพฺพา'ปมาโร;มริสมทมตฺมฺ;มาทโมหา วิโพโธ
นิทฺทา'เวคา สพิฬํ; มรณสจปล;พฺยาธิ เตตฺตึส'เมเต.

แปลว่า: "ภาวะเหล่านี้[ชื่อว่าพยภิจารีภาวะ] มี ๓๓ อย่าง คือ ความเบื่อหน่าย ความตรึก ความสงสัย ความเหน็ดเหนื่อย ความสันโดษ ความเซื่องซึม ความลำบาก ความโหดร้าย ความเกียจคร้าน ความนอน ความตื่นตระหนก ความอ่อนแรง ความขวนขวาย ความปลาบปลื้ม ความระลึก ความริษยา ความลำบากใจ ความสำรวมระวัง ความครุ่นคิด ความเย่อหยิ่ง ความเพ้อคลั่ง ความไม่อดทน ความมัวเมา ความรู้ ความบ้าคลั่ง ความหลง ความตื่น ความสัปหงก ความรีบร้อน ความอาย ความตาย ความง่อนแง่น และความป่วยไข้"

คาถานี้เป็นปกติฉันท์ สัทธราคาถา มี ๒๑ พยางค์ และมีจังหวะหยุดในพยางค์ที่ ๗ เป็นสามตอนในทุกๆ บาท ท่านแสดงพยภิจารีภาวะ ๓๓ ประการ คือ

๑. นิพเพทะ ความเบื่อหน่าย
๒. ตักกะ ความตรึก
๓. สังกา ความสงสัย
๔. สมะ ความเหน็ดเหนื่อย
๕. ธิติ ความพอใจ
๖. ชฬตา ความเซื่องซึม
๗. ทีนตา ความลำบาก
๘. อุคคัตตะ ความโหดร้าย
๙. อลสัตตะ ความเกียจคร้าน

๑๐. สุตตะ	ความนอน
๑๑. ตาสะ	ความตื่นตระหนก
๑๒. คิลานิ	ความอ่อนแรง
๑๓. อุสสุกกะ	ความขวนขวาย
๑๔. หริสะ	ความปลาบปลื้ม
๑๕. สติ	ความระลึกได้
๑๖. อิสสา	ความริษยา
๑๗. วิสาทะ	ความลำบากใจ
๑๘. อพหิตถา	ความสำรวมระวัง
๑๙. จินตา	ความครุ่นคิด
๒๐. คัพพะ	ความเย่อหยิ่ง
๒๑. อปมาระ	ความเพ้อคลั่ง
๒๒. อมริสะ	ความไม่อดทน
๒๓. มทะ	ความมัวเมา
๒๔. มติ	ความรู้
๒๕. อุมมาทะ	ความบ้าคลั่ง
๒๖. โมหะ	ความหลง
๒๗. วิโพธะ	ความตื่น
๒๘. นิททา	ความสัปหงก
๒๙. อาเวค	ความรีบร้อน
๓๐. พิฬา	ความอาย
๓๑. มรณะ	ความตาย
๓๒. จปลา	ความง่อนแง่น
๓๓. พยาธิ	ความป่วยไข้

ฎีกาเก่าและใหม่อธิบายเพิ่มเติมว่า อาการทางใจอื่นๆ ที่ไม่ได้กล่าวไว้ในเรื่องนับ

เข้าในอาการทางใจที่เป็นฐายีภาวะหรือพยภิจารีภาวะตามสมควร เช่น อาการทางใจที่มีสภาพของโลภะ นับเข้าในรติฐายีภาวะที่มีกามคุณเป็นอารมณ์ ที่มีสภาพของโทสะ นับเข้าในพยภิจารีภาวะคือความโกรธ (โกธะ) ความไม่อดทน (อมริสะ) และความริษยา (อิสสา) เป็นต้น ที่เกี่ยวกับทุกข์กายทุกข์ใจนับเข้าในความโศก (โสกะ) ความเหน็ดเหนื่อย (สมะ) ความอ่อนแรง (คิลานิ) และความลำบากใจ (วิสาทะ) เป็นต้น ส่วนความอิ่มใจเป็นต้นนับเข้าในความปลาบปลื้ม (หริสะ)

คำว่า อพหิตฺถา (ความสำรวมระวัง) สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + พหิ ศัพท์ + ฐา ธาตุ + อ ปัจจัย แปลง ฐา เป็น ตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า น พหิ ติฏฺฐตีติ อพหิตฺถา (อพหิตถา คือ สภาพที่ไม่ตั้งอยู่ภายนอก = การสำรวมระวัง) การสำรวมระวังในที่นี้ คือการอดกลั้นอาการขำเป็นต้นด้วยความกลัว ความเคารพ หรือความละอายต่อผู้ควรเคารพยำเกรง ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

อพหิตฺถา อาการคุตฺตตา. [๑]

แปลว่า: “การสำรวมกิริยาอาการ ชื่อว่า อพหิตถา”

คำว่า ตกฺกสงฺกา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตกฺโก จ สงฺกา จ ตกฺกสงฺกา (ตักกสังกา คือความตรึกและความสงสัย)

คำว่า สมธิติชฬตา มีรูปวิเคราะห์ว่า สโม จ ธิติ จ ชฬตา จ สมธิติชฬตา (สมธิตชฬตา คือ ความเหน็ดเหนื่อย ความสันโดษ และความเซื่องซึม)

คำว่า ทีนตุคฺคาลสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า ทีนตา จ อุคฺโค จ อลสตฺตญฺจ ทีนตุคฺคาลสตฺตํ (ทีนตุคคาลสัตตะ คือ ความลำบาก ความโหดร้าย และความเกียจคร้าน)

คำว่า อุสฺสุกฺกหริสสติสฺสาวิสาทาพหิตฺถา มีรูปวิเคราะห์ว่า อุสฺสุกฺกญฺจ หริโส จ สติ จ อิสฺสา จ วิสาโท จ อพหิตฺถา จ อุสฺสุกฺกหริสสติสฺสาวิสาทาพหิตฺถา (อุสสุกกหริสสติสสาวิสาทาพหิตถา คือ ความขวนขวาย ความปลาบปลื้ม ความระลึก ความริษยา ความลำบากใจ และความสำรวมระวัง)

คำว่า อมริสมทมตุมฺมาทโมห มีรูปวิเคราะห์ว่า อมริโส จ มโท จ มติ จ อุมฺมาโท

จ โมโห จ อมริสมทมตฺมฺมาทโมหา (อมริสมทมตุมมาทโมหะ คือ ความไม่อดทน ความมัวเมา ความรู้ ความบ้าคลั่ง และความหลง)

คำว่า นิทฺทาเวค มีรูปวิเคราะห์ว่า นิทฺทา จ อาเวโค จ นิทฺทาเวคา (นิททาเวคะ คือ ความสัปหงกและความรีบร้อน)

คำว่า สพิฬ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห พิฬาย วตฺตตีติ สพิฬ (สพิฬะ คือ เป็นไปกับด้วยความอาย)

คำว่า มรณสจปลพฺยาธิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สห จปเลน วตฺตตีติ สจปโล, สจปโล จ โส พฺยาธิ จาติ สจปลพฺยาธิ, มรณญฺจ สจปลพฺยาธิ จาติ มรณสจปลพฺยาธิ (มรณสจปล-พยาธิ คือ ความตายและความป่วยไข้พร้อมทั้งความง่อนแง่น”

* * * * * * * *

คำอธิบายของ "สาตติกภาวะ"

๓๔๕. สมาหิตตฺตปฺปภวํ สตฺตํ เตโน'ปปาทิตา
สาตฺติกาปฺย'นุภาวตฺเต วิสฺสุํ ภาวา ภวนฺติ เต.

แปลว่า: "สภาวะที่เกิดจากใจอันแน่วแน่ ชื่อว่า สัตตะ สภาวะที่ถูกใจอันแน่วแน่นั้นทำให้เกิดขึ้น ชื่อว่า สาตติกะ แม้สภาวะเหล่านั้นจะเป็นอนุภาวะก็ได้ชื่อว่า ภาวะ อีกประเภทหนึ่ง"

คันถรจนาจารย์ได้แสดงฐายีภาวะและพยภิจารีภาวะมาโดยลำดับแล้ว ในคาถานี้กล่าวถึงภาวะประเภทสุดท้ายที่ชื่อว่า สาตติกภาวะ มีคำอธิบายว่า สาตติกภาวะ คือ อาการผิดปกติทางกายหรือวาจาอันได้แก่ความแข็งทื่อ ความหลับสนิท ความขนลุก เหงื่อออก น้ำตาไหล ความสั่นระรัว ความผิดสี ความผิดเสียง ซึ่งถูกใจที่แน่วแน่ในอารมณ์ที่หวาดกลัวเป็นต้นทำให้เกิดขึ้น เช่น ขณะดูหนังผีที่น่ากลัว ร่างกายจะเกิดอาการแข็งทื่อ ขนลุก เหงื่อออกเป็นต้น อาการทางใจที่หวาดกลัวเป็นภยฐายีภาวะ ส่วนอาการทางกายหรือวาจาที่เกิดจากจิตดังกล่าวเป็นสาตติกภาวะ

ความจริงสาตติกภาวะนับว่าเป็นผลที่เกิดจากฐายีภาวะเหมือนอนุภาวะ ท่านแยกเป็นภาวะอีกประเภทหนึ่งต่างหาก เพราะเป็นสภาพที่เกิดจากใจที่แน่วแน่นั่นเอง ตามหลักของศาสนาพุทธก็คือจิตตชรูปหรือรูปที่เกิดจากจิตที่แน่วแน่ด้วยความกลัวเป็นต้น แต่ทางนาฏยศาสตร์สันสกฤตไม่อาจจำแนกว่าเป็นรูปหรือนาม จึงเห็นว่าเป็นอาการทางใจ และตั้งชื่อว่า ภาวะ (อาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส) เหมือนฐายีภาวะ

คำว่า สาตฺติก สำเร็จรูปมาจาก สตฺต ศัพท์ + ณิก ปัจจัย สตฺต ศัพท์มาจาก ส ศัพท์ (แน่วแน่) + อตฺต ศัพท์ (ใจ) + ณ ปัจจัย (เกิด) มีรูปวิเคราะห์ว่า

-สนฺโต จ โส อตฺตา จาติ สตฺตา (สัตตะ คือ ใจที่แน่วแน่)

-สตฺตโต ภวตีติ สตฺตํ (สัตตะ คือ สภาพซึ่งเกิดจากใจที่แน่วแน่)

-สตฺเตน อุปฺปาทิตา สาตฺติกา (สาตติกะ คือ ภาวะอันสภาพซึ่งเกิดจากใจที่แน่วแน่ทำให้เกิดขึ้น)

รูปวิเคราะห์เหล่านี้คล้อยตามคำอธิบายในคาถาว่า สมาหิตตฺตปฺปภวํ สตฺตํ เตโน-ปปาทิตา สาตฺติกา (สภาวะที่เกิดจากใจอันแน่วแน่ ชื่อว่า สัตตะ สภาวะที่ถูกใจอันแน่วแน่นั้นทำให้เกิดขึ้น ชื่อว่า สาตติกะ)

รูปว่า สาตฺติก พบในฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับสิงหล ส่วนฉบับของอาจารย์แย้มเป็น สตฺติก โดยดำริว่าเมื่อมีสังโยคอยู่ท้ายจะพฤทธิ์ อ ใน ส เป็น อา ไม่ได้ ความจริงภาษาสันสกฤตมีรูปว่า สาตฺตฺวิก จึงควรมีรูปบาลีว่า สาตฺติก นอกจากนี้ กฎที่ห้ามพฤทธิ์ในเมื่อมีสังโยคอยู่ท้ายก็ไม่แน่นอน มีอุทาหรณ์ที่อนุญาตให้พฤทธิ์ได้บ้าง เช่น โสตฺติย (สุตฺต + ณฺย) ดังกฎทั่วไปกล่าวไว้ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระว่า

เนน นิทฺทิฏฺฐมนิจฺจํ.[๒]

แปลว่า: “ข้อความที่แสดงไว้ด้วย น ปฏิเสธ ไม่แน่นอน”

ข้อความข้างต้นหมายความว่า กฎที่ห้ามไว้ด้วย น ปฏิเสธก็ยังไม่แน่นอนเสมอไป อาจมีอุทาหรณ์บางอย่างที่ไม่ตรงตามกฎบ้าง เพราะกฎไวยากรณ์เขียนตามอุทาหรณ์ที่ใช้โดยมาก จึงมีข้อยกเว้นบ้างในบางแห่ง

คำว่า สมาหิตตฺตปฺปภว มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาหิโต จ โส อตฺตา จาติ สมาหิตตฺตา, สมาหิตตฺตโต ปภวํ สมาหิตตฺตปฺปภวํ (สมาหิตัตตัปปภวะ คือ เกิดจากใจที่แน่วแน่)

คำว่า อนุภาวตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อนุภาวานํ ภาโว อนุภาวตฺตํ (อนุภาวัตตะ คือ ความเป็นอนุภาวะ)

* * * * * * * *

สาตติกภาวะ ๘ ประการ

๓๔๖. ถมฺโภ ปลยโรมญฺจา ตถา เสทสฺสุเวปถุ
เววณฺณิยํ วิสฺสรตา ภาวาฏฺเฐเต ตุ สาตฺติกา.

แปลว่า: "สาตติกภาวะนั้นมี ๘ ประการ คือ ความแข็งทื่อ ความสลบไสล ความขนลุก เหงื่อออก น้ำตาไหล ความสั่นระรัว ความผิดสี และความผิดเสียง"

คาถานี้จำแนกสาตติกภาวะ ๘ ประการ ดังนี้คือ

๑. ถัมภะ ความแข็งทื่อ เกิดจากความกลัว

๒. ปลยะ ความสลบไสล เกิดจากความกลัวหรือเสียใจ

๓. โรมัญจะ ความขนลุก เกิดจากความเลื่อมใสหรือกลัว

๔. เสทะ เหงื่อออก เกิดจากความปลื้มใจหรือตกใจ

๕. อัสสุ น้ำตาไหล เกิดจากความปลื้มใจหรือเสียใจ

๖. เวปถุ ความสั่นระรัว เกิดจากความกลัวหรือโกรธ

๗. เววัณณิยะ ความผิดสี เกิดจากความกลัว เสียใจ หรือโกรธ เช่น หน้าแดงเป็นต้น

๘. วิสสรตา ความผิดเสียง เกิดจากความกลัว เสียใจ หรือโกรธ เช่น เสียงสั่น เป็นต้น

คำว่า ปลย สำเร็จรูปมาจาก ป บทหน้า + ลี ธาตุ + อ ปัจจัย สันสกฤตมีรูปว่า ปฺรลย คัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๒๘๘) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า ปลียเต อสฺมินฺติ ปลโย (ปลยะ คือ สภาพซึ่งเป็นที่พักพิงแห่งจิตโดยประการต่างๆ) หมายถึง ช่วงเวลาหลับสนิทเหลือเพียงลมหายใจเข้าออกเท่านั้น ดังฏีกาใหม่อธิบายว่า นิทฺทาย อุปฺปชฺชมานอสฺสาสปสฺสาสมตฺตาติริตฺตสฺตฺตาวตฺถา (ระยะกาลที่หลับสนิทเหลือเพียงลมหายใจเข้าออกที่เกิดขึ้นในเวลาหมดสติหลับไป)

คำว่า โรมญฺจ ตัดบทเป็น โรม + อญฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า โรมานํ อญฺโจ โรมญฺโจ (โรมัญจะ คือ ความชูชันแห่งขน)

คำว่า ปลยโรมญฺจ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปลโย จ โรมญฺโจ จ ปลยโรมญฺจา (ปลย-โรมัญจะ คือ ความสลบไสลและความขนลุก)

คำว่า เวปถุ สำเร็จรูปมาจาก เวปุ ธาตุ (กมฺปเน = หวั่นไหว) + ถุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า เวปนํ เวปถุ (เวปถุ คือ ความสั่นระรัว)

คำว่า เสทสฺสุเวปถุ มีรูปวิเคราะห์ว่า เสโท จ อสฺสุ จ เวปถุ จ เสทสฺสุเวปถุ (เสทัสสุเวปถุ คือ เหงื่อ น้ำตา และความสั่นระรัว)

คำว่า เววณฺณิย มีรูปวิเคราะห์ว่า วิรูโป วณฺโณ อสฺสาติ วิวณฺโณ, วิวณฺณสฺส ภาโว เววณฺณิยํ (เววัณณิยะ คือ ความมีสีที่มีสภาพแปรปรวน)

คำว่า วิสฺสรตา มีรูปวิเคราะห์ว่า วิรูโป สโร อสฺสาติ วิสฺสโร, วิสฺสรสฺส ภาโว วิสฺสรตา (วิสสรตา คือ ความมีเสียงที่มีสภาพแปรปรวน)

* * * * * * * *

พยภิจารีภาวะ ๙ ประการที่เกิดจากฐายีภาวะอันไม่มั่นคง

๓๔๗. ยทา รตฺยาทโย ภาวา จิติสีลา น โหนฺติ เจ
ตทา สพฺเพปิ เต ภาวา ภวนฺติ พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: "หากฐายีภาวะมีความยินดีเป็นต้นไม่ดำรงอยู่เสมอในกาลใด เมื่อนั้น ฐายีภาวะทั้งหมดนั้นก็เป็นพยภิจารีภาวะ"

คาถานี้กล่าวถึงพยภิจารีภาวะอีก ๙ ประการตามฐายีภาวะ กล่าวคือ ฐายีภาวะมีความยินดี (รติ) เป็นต้น เมื่อถูกภาวะอื่นที่ขัดแย้งกันครอบงำก็เปลี่ยนแปลงจากความยืนยงคงตัวกลายเป็นพยภิจารีภาวะ หมายความว่า ความยินดีเป็นต้นนั้นได้ชื่อว่า ฐายี (ตั้งมั่น) เพราะปรากฏชัดในใจ แต่เมื่อใจถูกอารมณ์อื่นมากระทบแล้วเปลี่ยนแปลงไปตามอารมณ์นั้นๆ ก็ได้ชื่อว่า พยภิจารี (เปลี่ยนแปลง) ตัวอย่างเช่น ความรักใคร่ของเจ้าชายนันทะในนางชนบทกัลยาณี เป็นรติฐายีภาวะ แต่เมื่อพบเห็นเหล่านางอัปสรในสวรรค์ดาวดึงส์แล้วเจ้าชายนันทะก็เปลี่ยนความรู้สึกเป็นความรังเกียจนางชนบทกัลยาณีเหมือนนางลิงแก่ ความรังเกียจนี้เป็นพยภิจารีภาวะที่เรียกว่า ชิคุจฉา ดังนั้น พยภิจารีภาวะ ๓๓ ประการที่กล่าวมาแล้วในคาถา ๓๔๔ เมื่อรวมกับพยภิจารีภาวะ ๙ ที่เปลี่ยนมาจากฐายีภาวะจึงรวมเป็นพยภิจารีภาวะ ๔๒ ประการ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถาสกํ พฺยภิจาริตานุรูปวิภาวานุภาวานํ โยคานุรูเปน พฺยภิจารีภาวา โหนฺติ.

แปลว่า: "ฐายีภาวะเหล่านั้นเป็นพยภิจารีภาวะได้ ตามสมควรแก่การประกอบวิภาวะและอนุภาวะซึ่งคล้อยตามความเปลี่ยนแปลง"

ขอยกอุทาหรณ์จากพระบาลีมาแสดงเป็นสาธกในที่นี้ คือ

สพฺพํ เต ปฏิชานามิ มหาราช สุโณมิ เต
น จาปิ อปฺปิยํ ตุยฺหํ กเรยฺยามิ อหํ ปุน.[๓]

แปลว่า: "หม่อมฉันขอถวายสัตย์ปฏิญาณต่อพระองค์ ขอเดชะมหาราช

โปรดสดับคำของหม่อมฉัน หม่อมฉันจะไม่กระทำความชิงชังต่อพระองค์

อีกต่อไป”

พึงจำแนกฐายีภาวะเป็นต้น ดังนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักของพระนางประภาวดีที่มีในพระเจ้ากุสะ กล่าวไว้ด้วยข้อความในคาถานี้ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความรัก) คือ พระเจ้ากุสะ กล่าวไว้ด้วยคำว่า เต (พระองค์)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่กษัตริย์จากนครทั้ง ๗ มาล้อมเมืองแล้วทูลขอพระนางประภาวดี อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความตื่นตระหนก (ตาส) ความอ่อนแรง (คิลานิ) และความขวนขวายเพื่อเอาชีวิตรอด (อุสฺสุกฺก) อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. อนุภาวะ (ผลของความรัก) คือ การที่พระเจ้ากุสะทรงให้อภัยและคุ้มครองพระนางประภาวดี อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. สิงคารรส (รสรัก) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

คำว่า รตฺยาทโย มีรูปวิเคราะห์ว่า รติ อาทิ เยสนฺติ รตฺยาทโย (รัตยาทิ คือ มีรติเป็นต้น)

คำว่า ฐิติสีลา มีรูปวิเคราะห์ว่า ฐิติ สีลํ เยสนฺติ ฐิติสีลา (ฐิติสีละ คือ มีปกติดำรงอยู่)

* * * * * * * *

ความหมายของ “วิภาวะ” และ “อนุภาวะ”

๓๔๘. วิภาโว การณํ เตสุปฺ- ปตฺติยุทฺทีปเน ตถา
โย สิยา โพธโก เตส- มนุภาโว’ย’มีริโต.

แปลว่า: “วิภาวะ คือ เหตุทำให้เกิดภาวะและเหตุในการส่งเสริมภาวะ ส่วนอนุภาวะ คือ ผลที่ทำให้รู้ภาวะเหล่านั้น”

คาถานี้แสดงเรื่องวิภาวะและอนุภาวะ วิภาวะ คือ เหตุทำให้เกิดภาวะทั้ง ๓ อัน ได้แก่ ฐายีภาวะ พยภิจารีภาวะ และสาตติกภาวะ พร้อมทั้งเป็นเหตุส่งเสริมภาวะเหล่านั้น ข้อความนี้แสดงว่าวิภาวะมี ๒ ประการ คือ

๑. อารัมมณวิภาวะ เหตุที่เป็นอารมณ์ เช่น ชายหนุ่มและหญิงสาวที่เป็นอารมณ์ของกันและกัน เป็นต้น

๒. อุททีปนวิภาวะ เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม เช่น ดวงจันทร์ อุทยาน ป่าไม้ น้ำตก เป็นต้น

อนุภาวะ คือ การเปล่งวาจาประกาศภาวะนั้นๆ ของกวี หรืออาการทางกายและวาจาของนักฟ้อนที่ร่ายรำท่าทางและกล่าววาจาชวนให้รักให้โศกเป็นต้น อนุภาวะเหล่านี้เกิดจากภาวะทั้ง ๓ คือฐายีภาวะ พยภิจารีภาวะ และสาตติกภาวะ ทำให้ผู้อื่นรับรู้อาการทางใจของตัวละครที่กวีกล่าวไว้หรือเป็นอาการทางใจที่เกิดขึ้นแก่นักฟ้อน เพราะปรากฏทางประสาทสัมผัสที่ผู้อื่นสามารถรับรู้ได้ เปรียบดั่งควันไฟที่ทำให้คาดคะเนว่ามีไฟอยู่

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

เอตฺถ วิภาโว นาม รติวิสเย นรนารีนํ อญฺญมญฺญํ อาลมฺพณวิภาโว จนฺทรมฺมเทสาทิ อุทฺทีปนวิภาโว เจติ ทุวิโธ. หาสาทีนมฺปิ ทุวิธวิภาวํ ยถารหํ โยเชตพฺพํ. อนุภาโว นาม ฐายีภาวาทีนํ เตสํ เตสํ ภาวานํ ปกาสกวาจสิกพฺยาปารสงฺขาตกวิปโยโค จ กายิกปโยคภูโต นฏานํ อภินยสงฺขาโต ตํตํภาวสรูปนิรูปโก เจติ ทุวิโธ พฺยาปาโร.

แปลว่า: "ชื่อว่าวิภาวะในที่นี้มี ๒ ประการ คือ เหตุที่เป็นอารมณ์ของกันและกันแห่งชายหญิงทั้งหลายในเรื่องรักใคร่ยินดี และเหตุที่เป็นสภาพแวดล้อมมีดวงจันทร์และสถานที่น่ารื่นรมย์เป็นต้น พึงประกอบวิภาวะทั้งสองประการตามสมควรแม้แก่ความขบขันเป็นต้น ชื่อว่าอนุภาวะที่เป็นความขวนขวายมี ๒ ประการ คือ ความเพียรของกวีที่เรียกว่าความขวนขวายทางวาจาอันแสดงภาวะนั้นๆ มีฐายีภาวะเป็นต้น และความขวนขวายที่แสดงลักษณะของภาวะนั้นๆ ที่เรียกว่าการกรีดกรายของนักฟ้อนอันเป็นความเพียรทางใจ"

ตามหลักพระอภิธรรม อารัมมณวิภาวะ คือ อารมณ์ที่จิตรับรู้ จัดเป็นอารัมมณ-ปัจจัย คือปัจจัยที่เป็นอารมณ์ ส่วนอุททีปนวิภาวะเป็นสภาพแวดล้อมที่ส่งเสริมภาวะทั้ง ๓ จัดเป็นปกตูปนิสสยปัจจัย คือปัจจัยเป็นที่อาศัยซึ่งมีกำลัง

คำว่า วิภาว ตามนัยแรกหมายถึง อารัมมณวิภาวะ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน ภาเวตีติ วิภาโว (เหตุที่ยังภาวะให้เกิดโดยพิเศษ ชื่อว่า วิภาวะ) นัยหลังหมายถึงอุททีปน-วิภาวะ มีรูปวิเคราะห์เหมือนกัน แต่แปลว่า "เหตุที่ยังภาวะให้เจริญโดยพิเศษ ชื่อว่า วิภาวะ" ตามนัยนี้ ภู ธาตุใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) นัยแรกใช้ในความหมายว่า สตฺตา (มี, เป็น)

คำว่า อุททีปน สำเร็จรูปมาจาก อุ บทหน้า + ทีป ธาตุ (ปกาสเน = แสดง) + ยุ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทีปิยเต อเนนาติ อุทฺทีปนํ (เหตุเป็นเครื่องแสดง ชื่อว่า อุททีปนะ)

* * * * * * * *

วิภาวะและอนุภาวะทำให้ภาวะทั้ง ๓ ปรากฏชัด

๓๔๙. เนกเหตุํ มโนวุตฺติ- วิเสสญฺจ วิภาวิตุํ
ภาวํ วิภาวานุภาวา วณฺณิยา พนฺธเน ผุฏฺฐํ.

แปลว่า: "วิภาวะและอนุภาวะดังกล่าว กวีพึงพรรณนาอย่างชัดเจนในบทประพันธ์ เพื่อแสดงภาวะที่เกิดจากเหตุจำนวนมาก และเป็นความดำเนินไปต่างๆ ทางใจ"

ภาวะทั้งสามคือ ฐายีภาวะ พยภิจารีภาวะ และสาตติกภาวะ เกิดจากเหตุนานัปการ อาจเป็นความโสมนัสยินดีหรือเศร้าโศกเสียใจก็ได้ ถ้ากวีไม่พรรณนาวิภาวะและอนุภาวะอย่างชัดเจนแล้ว คนอ่านคนฟังก็จะไม่อาจเข้าใจได้ เช่นในประโยคว่า เทวทตฺตสฺส จกฺขูนิ อสฺสุปุณฺณานิ (เทวทัตมีจักษุเต็มด้วยน้ำตา) ข้อความนี้มีสาตติกภาวะคือ น้ำตา (อสฺสุ) แต่ไม่มีเหตุของการหลั่งน้ำตาว่าเกิดจากความยินดี ความโศก หรือโรค ส่งผลให้ฐายีภาวะไม่ปรากฏชัด หากกล่าวถึงเหตุคือวิภาวะอย่างชัดเจนว่า สนฺโตเสน (ด้วยความยินดี) หรือ โสเกน (ด้วยความโศก) ก็ทำให้คาดคะเนฐายีภาวะได้ว่าความยินดีเป็นรติฐายีภาวะ หรือความโศกก็เป็นโกธฐายีภาวะ ดังนี้เป็นต้น นอกจากนี้ กวีควรพรรณนาอนุภาวะอีกด้วย เพราะภาวะทั้งสามเป็นอาการทางใจที่ผู้อื่นรับรู้ไม่ได้ต่อเมื่อกล่าวถึงอนุภาวะนั่นแหละผู้อื่นจึงจะรับรู้อาการทางใจนั้นๆ ได้ เช่นเมื่อกล่าวต่อมาอีกว่า เตน ตุฏฺฐิวาจา กถิตา (เขาจึงเปล่งวาจาแสดงความยินดี) ย่อมจะทำให้ประโยคข้างต้นมีอรรถรสมากขึ้น

คำว่า เนกเหตุ มีรูปวิเคราะห์ว่า น เอโก เนโก, เนโก เหตุ อสฺสาติ เนกเหตุ (เนกเหตุ คือ มีเหตุจำนวนมาก)

คำว่า มโนวุตฺติวิเสส มีรูปวิเคราะห์ว่า มนโส วุตฺติ มโนวุตฺติ, มโนวุตฺติยา วิเสโส มโนวุตฺติวิเสโส (มโนวุตติวิเสสะ คือ อาการพิเศษแห่งความเป็นไปของใจ)

คำว่า วิภาวานุภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภาโว จ อนุภาโว จ วิภาวานุภาวา (วิภาวานุภาวะ คือ วิภาวะและอนุภาวะ)

พึงพรรณนาภาวะตามความเหมาะสม

๓๕๐. สวิภาวานุภาเวหิ ภาวา เต เต ยถารหํ
วณฺณนียา ยโถจิตฺยํ โลกรูปานุคามินา.

แปลว่า: “ภาวะทั้งหลายเหล่านั้น กวีผู้ดำเนินตามถ้อยคำของชาวโลก พึงพรรณนาอย่างเหมาะสมกลมกลืนด้วยอนุภาวะและวิภาวะ”

คาถานี้กล่าวแนะนำการพรรณนาภาวะในบทประพันธ์ว่า กวีผู้ดำเนินตามถ้อยคำของชาวโลกพึงพรรณนาภาวะทั้ง ๓ อย่างนั้นอย่างชัดเจน โดยอิงอาศัยวิภาวะและอนุภาวะตามสมควรและชอบด้วยเหตุผล ไม่ขัดแย้งกับความเป็นจริงที่ชาวโลกรับรู้กันอยู่ทั่วไป

คำว่า ยโถจิตฺยํ (อย่างเหมาะสม) หมายความว่า พรรณนาโดยชอบด้วยเหตุผล ไม่ขัดแย้งกับธรรมเนียมทางโลก เช่น การกล่าวถึงขณะพบเห็นศัตรูที่เป็นอารัมมณวิภาวะ แล้วกล่าวว่าเป็นรติฐายีภาวะ การกล่าวโดยไม่ชอบด้วยเหตุผลนี้จัดเป็นโอจิตยหีนโทษที่กล่าวไว้ในปริจเฉทแรก

คำว่า ยถารหํ (กลมกลืน) หมายความว่า เมื่อจะพรรณนารติฐายีภาวะที่แสดงความรัก ก็พึงกล่าวถึงวิภาวะและอนุภาวะที่เหมาะสมกับรติฐายีภาวะนั้นๆ กล่าวคือ อารัมมณ-วิภาวะของรติฐายีภาวะ ได้แก่ชายหนุ่มและหญิงสาวซึ่งเป็นอารมณ์ของกันและกัน อุททีปน-วิภาวะ ได้แก่ดวงจันทร์ อุทยาน สถานที่น่ารื่นรมย์ อนุภาวะ ได้แก่การคิดถึง เพ้อหา ส่งสาส์น เป็นต้น เมื่อจะพรรณนาภยฐายีภาวะที่แสดงความกลัว ก็พึงกล่าวถึงอารัมณวิภาวะอันได้แก่ศัตรูที่ดุร้าย มีอุททีปนวิภาวะคือการข่มขู่ คุกคาม มีอนุภาวะคือการตัวสั่น หลบหนี เป็นต้น

คำว่า สวิภาวานุภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า วิภาเวหิ สห เย วตฺตนฺตีติ สวิภาวา, สวิภาวา จ เต อนุภาวา จาติ สวิภาวานุภาวา (สวิภาวานุภาวะ คือ อนุภาวะพร้อมด้วยวิภาวะ)

คำว่า ยถารห มีรูปวิเคราะห์ว่า อนติกฺกมฺม อรหนฺติ ยถารหํ (ยถารหะ คือ ตามสมควร)

คำว่า ยโถจิตฺย มีรูปวิเคราะห์ว่า อนติกฺกมฺม โอจิตฺยนฺติ ยโถจิตฺยํ (ยโถจิตยะ คือ ตามความเหมาะสม)

คำว่า โลกรูปานุคามี มีรูปวิเคราะห์ว่า โลกสฺส รูปํ โลกรูปํ, โลกรูปํ อนุคจฺฉนฺติ สีเลนาติ โลกรูปานุคามี (โลกรูปานุคามี คือ ผู้ดำเนินตามสภาพของชาวโลก)

* * * * * * * *

การพรรณนาสาตติกภาวะ

๓๕๑. จิตฺตวุตฺติวิเสสตฺตา มานสา สาตฺติกางฺคโต
พหิ นิสฺสฏเสทาทิ- อนุภาเวหิ วณฺณิยา.

แปลว่า: “สาตติกภาวะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นในใจเพราะมีความเป็นไปต่างๆ ทางใจ กวีพึงพรรณนาด้วยอนุภาวะมีเหงื่อไหลโทรมออกมาภายนอกร่าง กายเป็นต้น”

คันถรจนาจารย์ได้อธิบายภาวะทั้งสามประการมาแล้ว บัดนี้ จะกล่าวถึงสาตติกภาวะเป็นพิเศษ จึงกล่าวคาถานี้ ความหมายก็คือ สาตติกภาวะเป็นจิตตชรูปที่เกิดจากจิตซึ่งหวั่น ไหว เมื่อกระทบอารมณ์ที่ชอบหรือโกรธ มีอาการแปดอย่างอันได้แก่ความแข็งทื่อ ความขน ลุก เหงื่อออก น้ำตาไหล เป็นต้น ลักษณะดังกล่าวนี้ กวีหรือนักฟ้อนพึงพรรณนาให้ประจักษ์แก่ผู้ฟังหรือผู้ชมละครด้วยอนุภาวะที่แสดงอาการให้เด่นชัดยิ่งขึ้น เช่น เหงื่อที่ไหลออกมาภายนอกร่างกาย เป็นอนุภาวะ ส่วนเหงื่อที่เปียกชุ่มอยู่ภายในร่างกายจัดเป็นสาตติกภาวะการกล่าวถึงน้ำตาก็มีนัยเดียวกัน น้ำตาที่คลอเบ้าตาอยู่ เป็นสาตติกภาวะ ส่วนน้ำตาที่ไหลรินออกมาจากเบ้าตา เป็นอนุภาวะ

คำว่า มานสา (เกิดขึ้นในจิต) ตามหลักพระอภิธรรมหมายถึงเจตสิกที่เกิดดับร่วมกับจิตเท่านั้น แต่ในที่นี้หมายถึงอาการแข็งทื่อเป็นต้นที่เป็นจิตตชรูปโดยกล่าวตามอลังการสันสกฤต

คำว่า จิตฺตวุตฺติวิเสสตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า จิตฺตสฺส วุตฺติ จิตฺตวุตฺติ, จิตฺตวุตฺติ เอว วิเสโส เยสนฺติ จิตฺตวุตฺติวิเสสา, จิตฺตวุตฺติวิเสสานํ ภาโว จิตฺตวุตฺติวิเสสตฺตํ (จิตตวุตติวิเสสัตตะ คือ การมีความพิเศษแห่งความเป็นไปของใจ)

โดยทั่วไป องฺค ศัพท์มักแปลว่า “อวัยวะ” แต่ในที่นี้แปลว่า “ร่างกาย” ดังฎีกาเก่าและใหม่อธิบายว่า สรีรโต สำเร็จรูปมาจาก องฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า องฺคํ อสฺส อตฺถีติ องฺคํ (อังคะ คือ มีอวัยวะ = ร่างกาย) องฺค ศัพท์ที่ใช้ในความหมายนี้พบในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๒๙๑) ว่า เยนงฺควิกาโร (ความพิการของร่างกายย่อมมีด้วยอวัยวะใด

ให้ลงตติยาวิภัตติในอวัยวะนั้น)

คำว่า **นิสฺสฏฺเสทาทิอนุภาว** มีรูปวิเคราะห์ว่า เสโท อาทิ เยสนฺติ เสทาทโย, นิสฺสฏฺา จ เต เสทาทโย จาติ นิสฺสฏฺเสทาทโย, นิสฺสฏฺเสทาทโย เอว อนุภาวา นิสฺสฏฺเสทาทิ-อนุภาวา (นิสสฏฐเสทาทิอนุภาวะ คือ อนุภาวะมีเหงื่อเป็นต้นที่ไหลออก)

คำว่า **พหิ นิสฺสฏฺเสทาทิอนุภาเวหิ** ฉบับพม่าและฉบับสิงหลมีรูปสมาสตลอดศัพท์ว่า พหินิสฺสฏฺเสทาทิอนุภาเวหิ แต่ฎีกาใหม่ไม่ได้แสดงการเชื่อมสมาสระหว่าง พหิ และ นิสฺสฏฺเสทาทิอนุภาว จึงควรแยกกันเป็นสองบท

* * * * * * * *

คำอธิบายของ “รส”

๓๕๒. สามชฺชิกาน’มานนฺโท โย พนฺธตฺถานุสารินํ
รสียตีติ ตญฺญูหิ รโส นามาย’มีริโต.

แปลว่า: “ความชื่นชมของชนผู้เข้าร่วมประชุมแล้วส่งใจไปตามเนื้อหาของบทประพันธ์ กวีผู้รู้รสนั้นเรียกว่า รส เพราะน่าพอใจ”

คาถานี้อธิบาย “รส” ในทางวรรณคดีว่า บุคคลผู้มีใจบริสุทธิ์ปราศจากมลทินคือริษยาและตระหนี่ ร่วมประชุมกันสดับความของบทประพันธ์ ส่งใจไปตามกระแสความของบทประพันธ์นั้นๆ แล้ว บังเกิดความชื่นชมอันใดขึ้นมา ความชื่นชมพอใจนั้นเรียกว่า รส เปรียบหมือนคนทั้งหลายบริโภคอาหารที่ประกอบกับแกงต่างๆ อันปรุงอย่างอร่อย ย่อมชื่นชมพอใจรสต่างๆ ของอาหารนั้นๆ ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

ยถา นานาพฺยญฺชเนหิ อภิสงฺขตมาหารํ ปริภุญฺชนฺตา สตฺตา ลวณมฺพิลาทโย เต เต รเส อสฺสาเทยฺยุํ สนฺตุฏฺฐา จ ภเวยฺยุํ, เอวเมว นานปฺปการอภินเยหิ ปกาสิตวณฺณนาย องฺคภูเตหิ อนุรูเปหิ สตฺเถหิ ยุตฺเต ฐายีภาเว อิสฺสาทิรหิตปญฺญวนฺตา อสฺสาเทนฺติ. ตสฺมา อิเม ฐายีภาวา นฏาภินเยหิ พฺยญฺชิตตฺตา จ สพฺภานํ สนฺโตสสงฺขาตรสสฺส เหตุตฺตา จ นฏรสาติปิ วุจฺจนฺติ.

แปลว่า: “ชนทั้งหลายบริโภคอาหารที่ปรุงด้วยกับข้าวนานาชนิด ย่อมชื่นชมพอใจรสนั้นๆ มีรสเค็มและเปรี้ยวเป็นต้น ฉันใด ผู้มีปัญญาปราศจากริษยาเป็นต้นย่อมชื่นชมฐายีภาวะที่ประกอบขึ้นตามตำราซึ่งเหมาะสมเป็นองค์ประกอบของการพรรณนาที่นักฟ้อนทำให้ชมดูด้วยการแสดงท่าทางต่างๆ ดังนั้น ฐายีภาวะเหล่านี้จึงเรียกว่า นฏรส (รสของนักฟ้อน) เพราะแสดงด้วยการกรีดกรายของนักฟ้อนและเป็นเหตุแห่งรสคือความชื่นชมของสัตบุรุษทั้งหลาย”

ความจริงรสในบทประพันธ์ก็คือฐายีภาวะนั่นแหละ ฐายีภาวะเหล่านี้แสดงไว้ด้วย

อากัปกิริยาของนักฟ้อนและเป็นที่ชื่นชมของผู้ชมละคร จึงมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า นฏรส หรือ นาฏยรส คือรสของนักฟ้อน แม้ว่าบทประพันธ์และอากัปกิริยาของนักฟ้อนจะเป็นเรื่องต่างสายกัน คือบทประพันธ์เป็นเรื่องของสวนาการ การฟ้อนรำเป็นเรื่องของทัศนาการ อายตนะที่สื่อให้รับรู้เป็นคนละช่อง ทัศนาการเป็นเรื่องของจักขายตนะ คือทางตา สวนาการเป็นเรื่องของโสตายตนะ คือทางหู การเห็นของตากับการฟังของหู เป็นคนละอย่างกัน ใช้แทนกันไม่ได้ แต่อาการปรากฏทางใจที่รู้สึกยินดี เศร้าโศก ขบขัน เป็นต้น ซึ่งเกิดแก่ผู้อ่านหรือผู้ฟังมีลักษณะเหมือนกัน ท่านจึงกล่าวฐายีภาวะว่าเป็นรสของนักฟ้อน

บทว่า รสียตีติ ในบาทที่ ๓ แสดงรูปวิเคราะห์ของ รส ศัพท์เป็นกรรมสาธนะว่า รสียตีติ รโส (รโส คือ สภาพน่าพอใจ) โดยสำเร็จรูปมาจาก รส ธาตุ (อสฺสาทเน = ยินดี) + อ ปัจจัย

คำว่า สามชฺชิก มีรูปวิเคราะห์ว่า สมชฺชายํ นิยุตฺตา สามชฺชิกา (สามัชชิกะ คือ ผู้ประกอบในการประชุม = ผู้เข้าชมละคร)

คำว่า พนฺธตฺถานุสารี มีรูปวิเคราะห์ว่า พนฺธสฺส อตฺโถ พนฺธตฺโถ, พนฺธตฺถํ อนุสฺสรนฺตีติ พนฺธตฺถานุสารี (พันธัตถานุสารี คือ ผู้ไปตามอรรถของบทประพันธ์) ลง ณี ปัจจัยในกัตตุสาธนะโดยไม่มีอรรถตัสสีละประกอบร่วม ดังคำว่า ปณฺฑิตมานี (ผู้สำคัญตนว่าเป็นบัณฑิต)

คำว่า ตญฺญู มีรูปวิเคราะห์ว่า ตํ ชานนฺตีติ ตญฺญู (ตัญญู คือ ผู้รู้รสนั้น)

* * * * * * * *

รสคือฐายีภาวะที่เพียบพร้อมด้วยวิภาวะเป็นต้น

๓๕๓. สวิภาวานุภาเวหิ สาตฺติกพฺยภิจาริภิ
อสฺสาทิยตฺต’มานีย- มาโน ฐาเยว โส รโส.

แปลว่า: “รสนั้นคือฐายีภาวะนั่นเองที่นำมาสู่ความน่ายินดีด้วยสาตติกภาวะและพยภิจารีภาวะ พร้อมด้วยวิภาวะและอนุภาวะ”

รสที่กล่าวถึงในปริจเฉทนี้ ความจริงก็คือฐายีภาวะ ๙ ประการที่กล่าวมาแล้วในคาถา ๓๔๒ แต่มิได้เป็นด้วยลำพังของฐายีภาวะเท่านั้น ต้องอาศัยวิภาวะ อนุภาวะ สาตติกภาวะ และพยภิจารีภาวะเข้าผสม จึงจะปรากฏเป็นรสที่ควรชื่นชมยินดี เปรียบดั่งแกงรสอร่อยซึ่งมีส่วนประกอบอื่นๆ มาผสมกันจึงจะมีโอชา ฐายีภาวะเหมือนวัตถุที่เป็นหลักในการปรุง ส่วนวิภาวะ อนุภาวะ พยภิจารีภาวะ และสาตติกภาวะเป็นเครื่องปรุง เช่นเดียวกับข่า ตะไคร้ ใบมะกรูด เป็นต้น

คำว่า อสฺสาทิยตฺตมานียมาโน (ที่นำมาสู่ความน่ายินดี) หมายความว่า ความโศกที่เกิดในพระทัยของพระเวสสันดรที่ทรงพลัดพรากจากพระโอรสและพระธิดา เป็นโสกฐายีภาวะ แต่ไม่ชื่อว่ารสที่น่ายินดีเพราะคนอื่นไม่อาจรับรู้ได้ ต่อเมื่อกวีนำเรื่องนี้มาประพันธ์เผยแพร่ และนักฟ้อนได้แสดงอากัปกิริยาอันเศร้าโศกเช่นนั้น บุคคลอื่นจึงรับรู้และชื่นชมต่อการประพันธ์หรือการแสดง เมื่อนั้นความโศกที่เกิดในพระทัยของพระเวสสันดรจึงจัดเป็นโสกฐายีภาวะ และจัดเป็นรสที่เรียกว่า กรุณารส (รสโศก) อันเป็นหนึ่งในรส ๙ ประการที่จะกล่าวถึงในคาถาต่อไป ข้อนี้เปรียบเหมือนนมเปรี้ยว กล่าวคือ นมสดยังไม่เรียกว่านมเปรี้ยวก่อน ต่อเมื่อทิ้งไว้นานจนเกิดรสเปรี้ยวจึงเรียกว่านมเปรี้ยวได้ ฉันใด ฐายีภาวะที่ผู้อื่นไม่รับรู้เหมือนกับนมสด ส่วนฐายีภาวะที่ผู้อื่นรับรู้ด้วยความชื่นชมเหมือนกับนมเปรี้ยว ฉันนั้น

คำว่า ฐาเยว โส รโส (รสนั้นคือฐายีภาวะนั่นเอง) เป็นผลูปจาระ หรือการิโยปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงผลคือรสที่เกิดแก่ผู้อื่น แต่เจตนาให้หมายถึงเหตุคืออาการทางใจที่เกิดแก่ตัวละครในบทประพันธ์ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่งที่ผู้พูดกล่าวถึงผล แต่เจตนาหมายถึงเหตุของผลที่กล่าวถึง เช่นคำว่า

โอทโน ปจฺจเต ตามรูปคำแล้วคำนี้แปลว่า “หุงข้าวสุก” ตามปกติแล้วคนทั่วไปจะหุงข้าวสาร ไม่ใช่หุงข้าวสุก ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ “หุงข้าวสาร” การใช้คำในลักษณะนี้ จึงเป็นการพูดถึงข้าวสุกที่เป็นผลของข้าวสาร แต่หมายถึงข้าวสารที่เป็นเหตุ

คำว่า สวิภาวนุภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า สห วิภาเวหิ วตฺตนฺตีติ สวิภาวา, สวิภาวา จ เต อนุภาวา จาติ สวิภาวานุภาวา (สวิภาวานุภาวะ คือ พร้อมด้วยวิภาวะและอนุภาวะ)

คำว่า สาตฺติกพฺยภิจารี มีรูปวิเคราะห์ว่า สาตฺติกา จ พฺยภิจาริโน จ สาตฺติก-พฺยภิจาริโน (สาตติกพยภิจารี คือ สาตติกภาวะและพยภิจารีภาวะ)

คำว่า อสฺสาทิยตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อสฺสาทิยสฺส ภาโว อสฺสาทิยตฺตํ (อัสสาทิยัตตะ คือ ความเป็นแห่งสภาพที่น่ายินดี)

* * * * * * * *

รส ๙ ประเภท

๓๕๔. สิงฺคารหสฺสกรุณา รุทฺทวีรภยานกา
พีภจฺฉพฺภุตสนฺตา จ รสา จายีน'นุกฺกมา.

แปลว่า: "รสตามลำดับแห่งฐายีภาวะ คือ รสรัก รสขัน รสสงสาร รส โกรธ รสกล้าหาญ รสกลัว รสเกลียด รสพิศวง และรสสงบ"

รสทั้ง ๙ เหล่านี้ปรากฏทั้งในเนื้อหาของบทประพันธ์และในทางนาฏศิลป์ พึงเทียบรสกับฐายีภาวะพร้อมทั้งสภาวธรรมได้ดังนี้

รส	ฐายีภาวะ	สภาวธรรม
สิงคาระ	รติ	ปีติ
หัสสะ	หาสะ	โสมนัสเวทนา
กรุณา	โสกะ	โทมนัสเวทนา
รุททะ	โกธะ	โทสะ
วีระ	อุสสาหะ	วิริยะ
ภยานกะ	ภยะ	โทสะ
พีภัจฉะ	ชิคุจฉา	โทสะ หรือโอตตัปปะ
อัพภุตะ	วิมหยะ	ฉันทะ
สันตะ	สมะ	กายปัสสัทธิและจิตตปัสสัทธิ

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเรียกรสเหล่านี้ว่า นาฏยรส คือรสของนักฟ้อน แต่วางลำดับต่างกัน คือ

สิงฺคาโร กรุโณ วีรพฺ- ภุตหสฺสภยานกา
สนฺโต พีภจฺฉรุทฺทานิ นว นาฏฺยรสา อิเม.[๔]

แปลว่า: "รสของนักฟ้อนมี ๙ อย่างเหล่านี้ คือ รสรัก รสสงสาร รส กล้าหาญ รสพิศวง รสขัน รสกลัว รสสงบ รสเกลียด และรสโกรธ"

พึงสังเกตว่าลำดับรสในคัมภีร์นี้เรียงตามลำดับของฐายีภาวะ คือ สิงคารรสคู่กับรติฐายี-ภาวะ หัสสรสคู่กับหาสฐายีภาวะ เป็นต้น โดยคล้อยตามข้อความในนาฏยศาสตร์ อัธยายะที่ ๖ ส่วนลำดับที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาคล้อยตามคัมภีร์อมรโกส ดังนี้

สิงฺคารวีรกรุณาพฺ-	ภุตหาสภยานกา
พีภจฺฉรุทฺทา จ รสา	สิงฺคาโร สุจิ รุชฺชโล.[๕]

แปลว่า: “รสทั้งหลายคือ ความยินดี กล้าหาญ สงสาร พิศวง ขัน กลัว รังเกียจ และโกรธ

สิงฺคาร, สุจิ, อุชฺชล = ความรักใคร่”

อนึ่ง รสตามคัมภีร์อมรโกศมี ๘ ประการโดยไม่มีสันตรส ท่านไม่กล่าวรสประเภทนี้ไว้ เพราะเห็นว่านับเข้าในธรรมสิงคารรสแล้ว จึงไม่กล่าวซ้ำอีก แม้ฐายีภาวะในอลังการสันสกฤต ก็มี ๘ ประการโดยไม่มีสมฐายีภาวะ เพราะถือว่านับเข้าในรติฐายีภาวะเช่นกัน (ดู อภิธานฎีกา คำอธิบายคาถา ๑๐๒)

คำว่า สิงฺคารหสฺสกรุณา มีรูปวิเคราะห์ว่า สิงฺคาโร จ หสฺโส จ กรุณา จ สิงฺคาร-หสฺสกรุณา (สิงคารหัสสกรุณา คือ สิงคารรส หัสสรส และกรุณารส)

คำว่า รุทฺทวีรภยานก มีรูปวิเคราะห์ว่า รุทฺโท จ วีโร จ ภยานโก จ รุทฺทวีรภยานกา (รุททวีรภยานกะ คือ รุททรส วีรรส และภยานกรส)

คำว่า พีภจฺฉพฺภุตสนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า พีภจฺโฉ จ อพฺภุโต จ สนฺโต จ พีภจฺฉพฺ-ภุตสนฺตา (พีภัจฉัพภุตสันตะ คือ พีภัจฉรส อัพภุตรส และสันตรส)

คำว่า รุทฺท สำเร็จรูปมาจาก รุท ธาตุ (อสฺสุวิโมจเน = หลั่งน้ำตา) + ท ปัจจัย แปลว่า “โกรธ” ฉบับของอาจารย์แย้มมีรูปว่า รุทฺธ แปลว่า “ปิดกั้น” สำเร็จรูปมาจาก รุธ (อาวรเณ = ปิดกั้น) + ต ปัจจัย ดังนั้น รูปว่า รุทฺธ จึงไม่ถูกหลักภาษา

คำว่า พีภจฺฉ สำเร็จรูปมาจาก ภส ธาตุ (นินฺทายํ = ตำหนิ) + ฉ ปัจจัย + อ ปัจจัย ซ้อน ภฺ อักษรแล้วแปลง ภ เป็น พ แปลง อ ใน พ เป็น อี ฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า วิภจฺฉ รูปนี้ไม่ถูกหลักภาษาเช่นกัน

ความพอใจที่เกิดในกรุณารสเป็นต้น

๓๕๕. ทุกฺขรูเปย'มานนฺโท กถํ นุ กรุณาทิเก
สิยา โสตูน'มานนฺโท โสโก เวสฺสนฺตรสฺส หิ.

แปลว่า: "ความพอใจพึงมีได้อย่างไรในกรุณารสเป็นต้นที่มีลักษณะเป็นทุกข์ โดยแท้จริงแล้ว ความโศกของพระเวสสันดรเป็นความพอใจของผู้ฟังทั้งหลาย"

ในบรรดรสทั้ง ๙ เหล่านี้ รสรัก (สิงคารรส) รสขัน (หัสสรส) รสกล้าหาญ (วีร-รส) รสพิศวง (อัพภุตรส) และรสสงบ (สันตรส) มีลักษณะชื่นชมยินดีในอิฏฐารมณ์ที่น่าชอบใจ ส่วนรสโศก (กรุณารส) รสโกรธ (รุททรส) รสกลัว (ภยานกรส) และรสเกลียด (พีภัจฉรส) เป็นไปในอนิฏฐารมณ์ที่ไม่น่าชอบใจ คันถรจนาจารย์จึงมุ่งจะแก้ปัญหาที่อาจจะมีผู้เกิดความสงสัยว่า ความพอใจจึงพึงมีได้ก็เฉพาะในรส ๔ ประเภทแรกที่มีลักษณะชวนชื่นรื่นรมย์ ใน รส ๔ ประเภทหลังที่มีลักษณะเป็นทุกข์จะมีได้อย่างไร ท่านได้วินิจฉัยไว้เองว่ามีได้ แล้วยกตัวอย่างว่า พระเวสสันดรเมื่อเห็นพราหมณ์ชูชกเฆี่ยนตีบุตรธิดาของพระองค์ก็เสียพระทัยเสด็จเข้าบรรณศาลากรรแสงอยู่ ความเศร้าโศกของพระเวสสันดรนั้นเป็นโสกฐายีภาวะ แต่ยังไม่เป็นรสก่อนเพราะผู้อื่นไม่รับรู้ ครั้นกวีนำเรื่องราวนั้นมาประพันธ์เป็นบทโศก หรือนักฟ้อนนำเรื่องนั้นมาแสดงละคร บุคคลอื่นได้รับรู้เรื่องราวนั้นก็เกิดความเศร้าโศกตามเรื่องราวพร้อมทั้งเกิดความชื่นชมยินดีที่ได้เห็นได้ยินบทโศกเช่นนี้ ดังนั้นกรุณารสเป็นต้นจึงมีลักษณะน่าพอใจเช่นกัน ดังคำอธิบายในฎีกาใหม่ว่า

วตฺตุโน สามตฺถิยา กรุณารสาทิกํ ปาเปตฺวา ปกาสิยมานสฺส โสกาทิกสฺส ทุกฺขรูเปน ฐิตสฺสาปิ สุณนฺตานํ ปีติ อุปฺปาทิยเตวาติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ ความโสมนัสยินดีย่อมถูกทำให้เกิดขึ้นแก่ผู้ฟังทั้งหลาย เพราะความโศกเป็นต้นที่กวีแสดงทำให้ถึงความเป็นกรุณารสเป็นต้นด้วยความสามารถของผู้กล่าวตั้งอยู่โดยสภาพที่เป็นทุกข์"

ตัวอย่าง

ตโต เวสฺสนฺตโร ราชา ทานํ ทตฺวาน ขตฺติโย
ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา กลุนํ ปริเทวยิ.[๖]

แปลว่า: "ลำดับนั้น พระเวสสันดรให้ทานเล้วเสด็จเข้าสู่บรรณศาลา ทรงคร่ำครวญอย่างน่าเวทนา"

พึงจำแนกฐายีภาวะเป็นต้น ดังนี้

๑. โสกฐายีภาวะ (อาการทางใจที่เศร้าโศก) คือ ความโศกที่เกิดแก่พระเวสสันดร กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปริเทวยิ (คร่ำครวญ)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความเศร้าโศก) คือ พระโอรสและพระธิดา แสดงไว้ด้วยคำว่า ทานํ (ทาน)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การร้องไห้คร่ำครวญของพระโอรส และพระธิดา กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า ทานํ

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความเบื่อหน่าย (นิพฺเพท) ความลำบากใจ (วิสาท) ความหมดแรง (คิลานิ) ความครุ่นคิด (จินฺตา) และความทนไม่ได้ (อมริสะ) เป็นต้น อนุมานรู้ด้วยคำว่า กลุนํ ปริเทวยิ (ทรงคร่ำครวญอย่างน่าเวทนา)

๕. สาตติกภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) คือ เหงื่อออก (เสท) น้ำตาไหล (อสฺสุ) ความสั่นระรัว (เวปถุ) ความผิดสี (เววณฺณิย) และความผิดเสียง (วิสรตา) เป็นต้น อนุมานรู้ด้วยคำว่า กลุนํ ปริเทวยิ (ทรงคร่ำครวญอย่างน่าเวทนา)

๖. อนุภาวะ (ผลของความเศร้าโศก) คือ การเสด็จเข้าสู่บรรณศาลาและการคร่ำครวญ กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา กลุนํ ปริเทวยิ (เสด็จเข้าสู่บรรณศาลาคร่ำครวญอย่างน่าเวทนา)

๗. กรุณารส (รสสงสาร) คือ ความสงสารที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า กรุณารส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

คำว่า ทุกฺขรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺขํ รูปํ ยสฺสาติ ทุกฺขรูโป (ทุกขรูปะ คือ มีสภาพเป็นทุกข์)

คำว่า กรุณาทิก มีรูปวิเคราะห์ว่า กรุณา อาทิ ยสฺสาติ กรุณาทิโก (กรุณาทิกะ คือ มีกรุณารสเป็นต้น) คำว่า กรุณา ตามหลักพระอภิธรรม หมายถึง ความสงสารที่เห็นคนอื่นมีทุกข์ เป็นเจตสิกดวงหนึ่งที่ประกอบกับกุศลจิตและกิริยาจิต แต่กรุณาในที่นี้หมายถึงโทมนัสเวทนาที่เรียกว่า ความเศร้าโศก ดังสาธกในคัมภีร์มูลฎีกาว่า

โทมนสฺสเวทนา โสโก.[๗]

แปลว่า: “โทมนัสเวทนา ชื่อว่า ความเศร้าโศก”

* * * * * * * *

ฐายีภาวนิเทศ

รติฐายีภาวะ

๓๕๖. รมฺมเทสกลากาล- เวสาทิปฏิเสวนา
ยุวานญฺโญญฺญรตฺตานํ ปโมโท รติ รุจฺจเต.

แปลว่า: “ความยินดีของชายหนุ่มหญิงสาวที่รักใคร่ในกันและกัน เพราะการเสวนาเนืองๆ ด้วยสถานที่ นาฏศิลป์ กาล และอากัปกิริยาเป็นต้นที่น่าอภิรมย์ ท่านเรียกว่า รติ”

คันถรจนาจารย์อธิบายเรื่องภาวะ วิภาวะ อนุภาวะ และรส ซึ่งเป็นองค์ประกอบของรสีอลังการไว้ตั้งแต่คาถา ๓๔๐-๓๕๕ แล้ว บัดนี้ ได้กล่าวคาถานี้เพื่ออธิบายฐายีภาวะทั้ง ๙ ตามลำดับ โดยแสดงรติฐายีภาวะเป็นเบื้องแรก

ข้อความในคาถานี้คือ รติฐายีภาวะที่เป็นความโสมนัสยินดีของชายหนุ่มและหญิงสาวผู้รักใคร่กันมีสภาพแวดล้อมชวนให้ชื่นใจอันได้แก่สถานที่ เช่น สวนดอกไม้ นาฏศิลป์ เช่น การฟ้อนรำ ขับร้อง กาล เช่น คืนเดือนแจ่ม ฤดูวสันต์อันเป็นฤดูแห่งความชื่นบาน และอากัปกิริยาที่น่าหลงไหล เช่น การทัดดอกไม้ ลูบไล้ของหอม พูดคำหวาน ยิ้มแย้ม เอียงอาย อ้อนออด หยอกเย้า เป็นต้น ความยินดีนั้นเรียกว่า รติ รตินั้นนั่นแหละเป็นสิงคาร-รสคือรสรัก อนึ่ง การประกอบสิ่งที่เป็นอารมณ์ดึงดูดใจและสภาพแวดล้อมที่จะบันดาลให้เกิดความยินดีขึ้นนั้นเป็นเรื่องสำคัญมิใช่น้อย ในการจะรจนาบทประพันธ์อันจะก่อให้เกิดสิงคารรสและรสอื่นๆ ท่านผู้รจนาจะเว้นเสียมิได้เลย

ในคาถานี้คำว่า รมฺมเทสกลากาลเวสาทิปฏิเสวนา (การเสวนาเนืองๆ ด้วยสถานที่ นาฏศิลป์ กาล และอากัปกิริยาเป็นต้นที่น่าอภิรมย์) แสดงอุทฺทีปนวิภาวะ ส่วนคำว่า ยุวานญฺโญญฺญรตฺตานํ (ชายหนุ่มหญิงสาวที่รักใคร่ในกันและกัน) แสดงอารัมมณวิภาวะ

คำว่า รมฺมเทสกลากาลเวสาทิปฏิเสวน มีรูปวิเคราะห์ว่า เทโส จ กลา จ กาโล จ เวโส จาติ เทสกลากาลเวสา, เทสกลากาลเวสา อาทโย เยสนฺติ เทสกลากาลเวสาทโย, รมฺมา จ เต เทสกลากาลเวสาทโย จาติ รมฺมเทสกลากาลเวสาทโย, รมฺมเทสกลากาลเวสาทีนํ ปฏิ

ปุนปฺปุนํ เสวนํ รมฺมเทสกลากาลเวสาทิปฏิเสวนํ (รัมมเทสกลากาลเวสาทิปฏิเสวนะ คือ การเสพเนืองๆ ซึ่งสถานที่ นาฏศิลป์ กาล และอากัปกิริยาเป็นต้น)

คำว่า อญฺโญญฺญรตฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺโญ จ อญฺโญ จาติ อญฺโญญฺญา, อญฺโญญฺเญสุ รตฺตา อญฺโญญฺญรตฺตา (อัญโญญญรัตตะ คือ ผู้รักใคร่ในกันและกัน)

คำว่า ยุว มีรูปวิเคราะห์ว่า ยุวา จ ยุวตี จ ยุวา (ยุวะ คือ ชายหนุ่มและหญิงสาว) ลบ ยุวตี ศัพท์หลังดังอุทาหรณ์ว่า มาตา จ ปิตา จ มาตโร (มาตุ คือ มารดาและบิดา) ที่ลบ ปิตุ ท้าย มาตุ ศัพท์

บทว่า รุจฺจเต มีศัพท์เดิมว่า อุจฺจเต ลง รฺ อาคมดังอุทาหรณ์ว่า ปาตราโส = ปาต + อาโส ส่วนใหญ่บทที่ลง ย ว ม ท น ต ร และ ล อาคม มักเขียนติดกัน บางแห่งก็ใช้แยกกันบ้าง เช่น เกน เต อิธ มิชฺฌติ, อากาเส มภิปูชยึ เป็นต้น

ขอนำกลอนไทยมาแสดงเป็นนิทัศนะไว้สักบทหนึ่ง ดังนี้

พระทรงโฉมโลมชวนนวลหงษ์ ลงสระสรงวารินกระสินธุ์สาย
ชลาไหลโตรกตรงกระจายพราย สองสบายกรกอดกันสรงชล
พระทรงสวัสดิ์หัตถ์วักกระแสสาด สุดสวาดสาดรับอยู่สับสน
นางเบือนพักตร์หลับเนตรไม่ทานทน นฤมลชวนองค์ยุพินพลัน
พระทรงสีปฤษฎางค์ให้นางน้อง พระหัตถ์ลอดสอดต้องเอาสองถัน
นางเบือนพักตร์ปัดป้องของสำคัญ ไม่น่าขันง่ายๆ ไม่อายเลย
ให้สีหลังมือสอดมาสีอก ไม่อายนกที่ในป่าเจ้าข้าเอ๋ย
อนิจจาเชฏฐาไม่แกล้งเลย มือนี้เคยน่าแค้นช่างแล่นไป
พระทรงผินปฤษฎางค์ให้นางสี พระเทพีแย้มสรวลแล้วข่วนให้
อุ๊ยหน้านางช่างสีดีสุดใจ นางทรามวัยว่ามือกระหม่อมเคย[๖]

บทกลอนนี้เป็นของท่านสุนทรภู่รัตนกวีของไทย แต่งไว้ในเรื่องลักษณวงศ์ ตอนพระลักษณวงศ์พานางทิพเกษรมาจากป่า แล้วชวนกันลงสนาน จะเห็นว่าเป็นไปตามหลักเกณฑ์ของรติฐายีภาวะที่เพียบพร้อมด้วยอารมณ์ที่ดึงดูดใจของเพศตรงกันข้ามและมีสภาพแวดล้อมชวนให้ลุ่มหลง

สิงคารรส (รสรัก)

๓๕๗. ยุตฺยา ภาวานุภาวา เต นิพนฺธา โปสยนฺติ นํ
โสปฺยา'โยควิปฺปโยค- สมฺโภคานํ วสา ติธา.

แปลว่า: "ภาวะและอนุภาวะกวีนิพนธ์ไว้ตามสมควรเหล่านั้น ย่อมเพิ่มสิงคารรส สิงคารรสนั้นมี ๓ ประการจำแนกเป็นอโยคะ วิปปโยคะ และสัมโภคะ"

คาถานี้แสดงว่านอกจากวิภาวะทั้งสองอย่างจะเพิ่มสิงคารรสในบทประพันธ์ได้แล้ว แม้พยภิจารีภาวะและอนุภาวะที่แต่งไว้ตามสมควรก็เพิ่มสิงคารรสได้เช่นกัน เมื่อบทประพันธ์เพียบพร้อมด้วยวิภาวะ พยภิจารีภาวะ และอนุภาวะ จึงจะเป็นที่ซาบซึ้งตรึงใจผู้อ่านผู้ฟัง พยภิจารีภาวะเป็นอาการปรากฏในบางขณะทางกาย วาจา ใจ ส่วนอนุภาวะเป็นอาการทางกายและวาจาที่เป็นผลของฐายีภาวะ กวีทั้งหลายพึงนำข้อความเหล่านั้นมากล่าวไว้ในบทประพันธ์ไว้ตามสมควร กล่าวคือ เลือกเอาพยภิจารีภาวะที่เหมาะสมแก่ฐายีภาวะ เช่น ความสงสัยในคนรัก (สงฺกา) และความขวนขวายในการพบกับคนรัก (อุสฺสุกฺก) เป็นพยภิจารีภาวะที่ปรากฏในรติฐายีภาวะ ส่วนพยภิจารีที่ไม่เหมาะสมในเรื่องนี้ คือ ความเกียจคร้าน (อาลสิย) ความดุร้าย (อุคฺคตฺต) และความรังเกียจ (ชิคุจฺฉา) เป็นต้น

คำว่า ภาวา ในบาทแรก หมายถึงพยภิจารีภาวะอย่างเดียว ไม่ใช่สาตติกภาวะ เพราะ สาตติกภาวะเป็นอาการผิดปกติทางกายหรือวาจา เช่น ตัวแข็ง ขนลุก เหงื่อออก น้ำตาไหล ย่อมไม่บังเกิดในขณะที่ชายหนุ่มหญิงสาวรักกัน จึงเพิ่มสิงคารรสไม่ได้ ดังนั้น สาตติกภาวะจึงไม่มีในเรื่องความรักอันเป็นรติฐายีภาวะ แต่มีได้ในเรื่องความเศร้าโศก ความโกรธ และความกลัว

สิงคารรสนั้นจำแนกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. อโยคะ ความรักที่ยังมิได้สมหวัง หมายถึง ความรักของชายหญิงที่ยังมิได้ครองคู่ ปรารถนาจะติดต่อกันด้วยกลวิธีอันบ่งถึงความรักใคร่กัน

๒. วิปปโยคะ ความรักในเวลาพลัดพราก คือ ความรักของชายหญิงที่ครองคู่

แล้วหรือยังมิได้ครองคู่ แต่ต้องมาพลัดพรากจากกันด้วยเหตุใดเหตุหนึ่ง

๓. สัมโภคะ ความรักในเวลาอยู่ร่วมกัน หมายถึง ความรักของชายหญิงที่ครองคู่กันด้วยความรักใคร่

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงลักษณะและประเภทของสิงคารรสไว้ว่า

โปสสฺส นาริยํ โปเส อิตฺถิยา สงฺคมํ ปติ
ยา ปิหา เอส สิงคาโร รติกีฬาทิการโณ.[๙]

แปลว่า:"ความรักใคร่ที่บังเกิดโดยอาศัยการพบพานของบุรุษกับสตรีหรือสตรีกับบุรุษ ซึ่งมีความร่าเริงสนุกสนานเป็นเหตุ ชื่อว่า สิงคาระ"

อุตฺตมปฺปกติปฺปาโย อิตฺถิปุริสเหตุโก
โส สมฺโภโค วิโยโคติ สิงฺคาโร ทุวิโธ มโต.[๑๐]

แปลว่า: "สิงคาระนั้นที่มีบุรุษและสตรีเป็นเหตุเป็นที่ชื่นชอบของคนส่วนใหญ่ มี ๒ ประการ คือ สัมโภคะ และวิโยคะ"

คำว่า ภาวานุภาว มีรูปวิเคราะห์ว่า ภาโว จ อนุภาโว จ ภาวานุภาวา (ภาวานุภาวะ คือ ภาวะและอนุภาวะ)

คำว่า อโยควิปฺปโยคสมฺโภค มีรูปวิเคราะห์ว่า อโยโค จ วิปฺปโยโค จ สมฺโภโค จ อโยควิปฺปโยคสมฺโภคา (อโยควิปปโยคสัมโภคะ คือ การมิได้พบพาน การพลัดพราก และการอยู่ร่วมกัน

ตัวอย่างอโยคสิงคารรส

เอโก ทหโร โลหปาสาททฺวารโกฏฺฐเก ฐตฺวา อสํวเร ฐิโต เอกํ อิตฺถึ โอโลเกสิ. สาปิ คมนํ ปจฺฉินฺทิตฺวา ตํ โอโลเกสิ. อุโภปิ อพฺภนฺตเร อุฏฺฐิเตน ราคคฺคินา ทยฺหิตฺวา กาลมกํสุ.[๑๑]

แปลว่า: "ภิกฺษุหนุ่มรูปหนึ่งยืนอยู่ใกล้ซุ้มประตูของโลหปราสาท ตั้งอยู่ในความไม่สำรวมแล้วมองดูหญิงนางหนึ่ง แม้หญิงนั้นก็หยุดเดินแล้ว

มองดูภิกษุนั้น ทั้งสองคนเร่าร้อนด้วยไฟราคะที่เกิดภายในใจแล้ว
สิ้นชีวิตไป”

ประโยคที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักใคร่ยินดีที่เกิดแก่ภิกษุหนุ่มและสตรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า อพฺภนฺตเร อุฏฺฐิเตน ราคคฺคินา ทยฺหิตฺวา (เร่าร้อนด้วยไฟราคะที่เกิดภายในใจ)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความยินดี) คือ สตรีที่เป็นอารมณ์ของภิกษุหนุ่มและภิกษุหนุ่มที่เป็นอารมณ์ของสตรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า เอโก ทหโร เอกํ อิตฺถึ โอโลเกสิ สาปิ ตํ โอโลเกสิ (ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่งมองดูหญิงนางหนึ่ง แม้หญิงนั้นก็มองดูภิกษุหนุ่มนั้น)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การไม่สำรวมอินทรีย์ และโลหปราสาทอันเป็นสถานที่ลับตาคน กล่าวไว้ด้วยคำว่า โลหปาสาททฺวารโกฏฺฐเก ฐตฺวา อสํวเร ฐิโต (ยืนอยู่ใกล้ซุ้มประตูของโลหปราสาท ตั้งอยู่ในความไม่สำรวมแล้ว)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความพยายามในการดูกันและกัน (อุสฺสุกฺก) ความปลาบปลื้มที่เกิดในขณะพบเห็นกัน (หริส) และความพอใจที่ได้รับอารมณ์ที่ตนยินดี (ธิติ) อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. อนุภาวะ (ผลของความยินดี) คือ การสิ้นชีวิตของคนทั้งสอง กล่าวไว้ด้วยคำว่า กาลมกํสุ (สิ้นชีวิตไป)

๖. สิงคารรส (รสยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

อันน้องนี้ไร้คู่ที่สู่สม　　เป็นสาวพรหมจารีไม่มีผัว
ถึงเป็นยักษ์ยังไม่มีราคีมัว　　พระมากลัวผู้หญิงด้วยสิ่งใด
แม่เจ้าเอ๋ยคิดมาน่าหัวร่อ　　เห็นเขาง้อแล้วยิ่งว่าไม่ปราศรัย
พลางแกล้งทำสะบัดสะบิ้งทิ้งสไบ　　ร้อนเหมือนใจจะขาดประหลาดนัก

แล้วแกล้งทำสำออยพูดอ้อยอิ่ง เข้าแอบอิงเอนทับลงกับตัก
ยิ่งถอยหนีก็ยิ่งตามด้วยความรัก ยิ่งพลิกผลักก็ยิ่งแอบแนบอุรา[๑๒]

ตัวอย่างวิปปโยคสิงคารรส

สุวณฺณจีรวสเน ชาตรูปสุเมขเล
สุโสณิ ตว กาเมหิ นาหํ รชฺเชน มตฺถิโก.[๑๓]

แปลว่า: "เธอผู้มีเอวงาม ทรงผ้าขลิบทอง มีสายรัดเอวทอง พี่ไม่ต้องการราชสมบัติเพราะรักเธอ

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักพระนางประภาวดีของพระเจ้ากุสราช กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตว กาเมหิ (เพราะรักเธอ)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความยินดี) คือ พระนางประภาวดีที่พระเจ้ากุสราชทรงปรารถนา กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตว (เธอ)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การมีเอวบางร่างน้อย ทรงผ้าขลิบทองและคาดสายรัดเอวทอง กล่าวไว้ด้วยคำว่า สุวณฺณจีรวสเน ชาตรูปสุเมขเล (เธอมีเอวงามทรงผ้าขลิบทอง มีสายรัดเอวทอง)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความตรึกถึงพระนางประภาวดีที่หนีจากมา (ตกฺก) ความลำบากใจ (ทีนตา) ความระลึกถึง (สติ) และความทนไม่ได้ (อมริส) อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. อนุภาวะ (ผลของความยินดี) คือ การตรัสว่าไม่ต้องการราชสมบัติเพราะรักพระนางประภาวดี กล่าวไว้ด้วยคำว่า นาหํ รชฺเชน มตฺถิโก (พี่ไม่ต้องการราชสมบัติเพราะรักเธอ)

๖. สิงคารรส (รสยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

ผีเสื้อน้ำซ้ำว่านิจจาเอ๋ย ไม่เห็นเลยที่ว่ารักนั้นหนักหนา
ซึ่งตามติดคิดว่าพระเมตตา ตามประสาผัวเมียไม่เสียกัน
พระกลับตรัสตัดรักว่ายักษ์ร้าย ไม่กล้ำกรายกลัวเกลียดด้วยเดียดฉันท์
อยู่เกาะแก้วพิสดารก็นานครัน แต่สักวันหนึ่งก็ไม่อาลัยแล
ทั้งลูกเต้าเอาไว้มิให้พบ พากันหลบล่วงทางมาห่างแห
น้ำพระทัยไม่เลี้ยงเป็นเที่ยงแท้ จะไว้แต่อาลัยก็ไม่มี
จึงต้องคิดติดตามด้วยความรัก พระทรงศักดิ์ซ้ำอางขนางหนี
กลับว่าน้อยปองร้ายหมายชีวี ไม่พอที่ทูนหัวจะกลัวเมีย
ถึงจะไปไม่ห้ามจะตามส่ง พระโฉมยงอย่าเพ่อตัดสลัดเสีย
ให้อกน้องหมองไหม้ดังไฟเลีย มาหาเมียเสียสักหน่อยให้ค่อยคลาย[๑๔]

ตัวอย่างสัมโภคสิงคาररส

โส จ เวเคน นิกฺขมฺม เฉตฺวา ทนฺธปทกฺกมํ
ต'มุตฺตมาสุ เวณีสุ อชฺฌปฺปตฺโต ปรามสิ.
ต'มฺหาวตฺต กลฺยาณี ปลิสฺสชฺชิ สุโสภินี
จวิ ตมฺหา พฺรหฺมจริยา ยถา ตํ อถ โตสิตา.[๑๕]

แปลว่า: "ดาบสนั้นรีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัดความล่าช้าเสียแล้ว ไปทันเข้าก็จับมวยผมอันงามเลิศ ฝ่ายนางเทพอัปสรผู้งดงามก็หันกลับมาสวมกอดดาบสนั้นไว้ ดาบสเสื่อมจากฌานนั้นสมดั่งมโนรถของท้าวสักกะจอมเทพ นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักใคร่ที่เกิดแก่อิสิสิงคดาบส กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตฺตมาสุ เวณีสุ ปรามสิ (จับมวยผมอันงามเลิศ), ปลิสฺสชฺชิ (สวมกอด)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความยินดี) คือ เทพธิดาอลัมพุสาที่เป็นอารมณ์

ของอิสิสิงคดาบส กล่าวไว้ด้วยคำว่า กลฺยาณี สุโสภินี (นางเทพอัปสรผู้งดงาม)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ ความมีผมงามเลิศของเทพธิดา กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุตฺตมาสุ เวณีสุ (มวยผมอันงามเลิศ)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความขวนขวายทางกายในการที่ดาบสติดตามเทพธิดา (อุสฺสุกฺก) กล่าวไว้ด้วยคำว่า เวเคน นิกฺขมฺม เฉตฺวา ทนฺธปทกฺกมํ (รีบติดตามออกไปโดยเร็ว สลัดความล่าช้าเสียแล้ว)

๕. อนุภาวะ (ผลของความยินดี) คือ การที่อิสิสิงคดาบสเสื่อมจากฌาน และความยินดีของเทพธิดาอลัมพุสาผู้สนองบัญชาท้าวสักกะให้มาทำลายตบะของอิสิสิงคดาบส กล่าวไว้ด้วยคำว่า จวิ ตมฺหา พฺรหฺมจริยา (เสื่อมจากฌานนั้น) อถ โตสิตา (นางเทพอัปสรมีใจยินดีแล้วในขณะนั้น)

๖. สิงคารรส (รสยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

แม่เนื้อหอมจอมนางสำอางโฉม งามประโลมเหลือจะหักให้รักหาย
อย่าเหนี่ยวหน่วงหวงห้ามความสบาย จะฟังสายสวาทว่าอย่าอาวรณ์
พระรับขวัญขวัญใจจงไสยาศน์ อย่าหวั่นหวาดพี่ไม่ลวงดวงสมร
ถนอมแนบแอบอุ้มองค์บังอร ขึ้นบรรจถรณ์แท่งทองประคองเชย
พระจุมพิตชิดชื่นระรื่นกลิ่น นางผันผินพักตร์แอบแนบเขนย
น่าบัดสีนี่อะไรน้องไม่เคย ไม่อิ่มเลยเจียวหรือเฝ้าแต่เคล้าคลึง
พระเล้าโลมโฉมยงทรงกระซิบ ถึงเครื่องทิพย์จะหาเปรียบไม่เทียบถึง
อย่าข้องขัดปัดมือทำดื้อดึง จะเสียซึ่งสัจจังไม่บังควร
พลางประคองสองเต้าเต็มพระหัตถ์ นางปิดปัดปกป้องของสงวน
พระอิงแอบแนบชิดสะกิดกวน แต่ยั่วยวนหยอกหยิกกันซิกซี้[๑๖]

ฎีกาใหม่แสดงอุทาหรณ์ของรสทั้ง ๙ ประเภทไว้ตั้งแต่คาถานี้ไปจนถึงคาถา ๓๖๗

คาดว่าพระสังฆรักขิตะคงรจนาคาถาเหล่านี้เป็นอุทาหรณ์ไว้ในคัมภีร์แปลภาษาสิงหล แล้วพระฎีกาจารย์ได้นำข้อความเหล่านี้มาบันทึกไว้ในฎีกาใหม่ที่ปริวรรตจากภาษาสิงหล และจำแนกองค์ประกอบที่เป็นภาวะ วิภาวะ และอนุภาวะไว้ตามสมควร

คีตสฺสเรน อุปกฑฺฒิย เนตฺตรสฺมิ-
พนฺธํ กรํว วิวสญฺจ กรคฺคเหน
ยา ตาทิเสปิ วินิโยชยิ ทุกฺกเร มํ
เสรนฺทตี อธิคตา วิธินา มยชฺช.

แปลว่า: "กานดาใดเล่าฉุดข้าผู้ติดพันในประกายแห่งดวงตาเข้ามาใกล้ด้วยเสียงเพลง ดุจช้างที่ถูกคล้องด้วยเชือกของพราน และดึงข้าผู้ปราศจากอำนาจเข้ามาใกล้ด้วยการจับมือ ดุจจูงช้างผู้ไร้อำนาจด้วยการจับงวง ใช้สอยข้าได้ในสิ่งที่ทำได้ยากแม้เช่นนั้น กานดานั้นชื่อ อิรันทดี ข้าได้ครอบครองแล้วในวันนี้ ด้วยวิธีอันชอบ"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์นี้เป็นเรื่องที่ปรากฏในวิธูรชาดก ท่านนำมาประพันธ์เป็นคาถาวสันตดิลก โดยเป็นคำของปุณณกยักษ์กล่าวเมื่อได้นางนาคมาณวิกาชื่ออิรันทดีมาเป็นคู่ครองภายหลังจากการรับใช้นางโดยนำพระโพธิสัตว์วิธูรบัณฑิตมาให้พญาวรุณนาคราชได้แล้ว จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความรักใคร่ยินดีที่เกิดแก่ปุณณกยักษ์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า อุปกฑฺฒิย พนฺธํ วิวสํ (ฉุดข้าผู้ติดพันเข้ามาใกล้ ดึงข้าผู้ปราศจากอำนาจ)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความยินดี) คือ นางอิรันทดีซึ่งเป็นอารมณ์ของปุณณกยักษ์ เพราะชายและหญิงเป็นอารมณ์ดึงดูดกันตามปกติ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สา อิรนฺทตี มยา อธิคตา (กานดานั้นชื่อ อิรันทดี ข้าได้ครอบครองแล้ว)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ เสียงเพลงที่นางอิรันทดีขับร้องเพื่อจูงใจผู้อื่น ประกายตาของนาง และการที่นางจับมือปุณณกยักษ์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า คีตสฺสร (เสียงเพลง) เนตฺตรสฺมิ (ประกายตา) กรคฺคห (การจับมือ)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความพยายามของปุณณกยักษ์ในการนำวิธูรบัณฑิตไปให้พญาวรุณนาคราช (อุสฺสาห) กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตาทิเสปิ ทุกฺกเร วินิโยชยิ (ใช้สอยข้าได้ในสิ่งที่ทำได้ยากแม้เช่นนั้น) และความปลาบปลื้มที่ปุณณกยักษ์ได้ครอบครองนางอิรันทดี (หริส) กล่าวไว้ด้วยคำว่า วิธินา อธิคตา มยชฺช (ข้าได้ครอบครองแล้วในวันนี้ ด้วยวิธีอันชอบ)

๕. อนุภาวะ (ผลของความยินดี) คือ การร้อยกรองของกวีที่เรียบเรียงคุณบทต่างๆ เป็นประโยค อันกระทำให้ผู้สดับรู้ความรักใคร่ยินดีนั้น กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๖. สิงคารรส (รสยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ในประโยคสุดท้ายมีคำอธิบายว่า ความยินดีที่เกิดขึ้นแก่ผู้ฟังผู้อ่าน เป็นสิงคารรสโดยตรง ส่วนบทประพันธ์ที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดีนั้นชื่อว่า สิงคารรส โดยการิยูปจาระ หรือผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้กล่าวถึงผลคือความยินดีข้อความในบทประพันธ์ แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือบทประพันธ์

อนึ่ง ตามข้อความในคัมภีร์เหล่านี้ สิงคารรสเป็นความรักใคร่ของบุรุษสตรีก็จริง แต่เป็นคำกล่าวโดยทั่วไป แม้ความพอใจในธรรมหรือความพอใจในการรบ ก็จัดเป็นสิงคารรสเช่นกัน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกากล่าวว่า

> ธมฺมยุทฺธกามตฺเตน ติวิโธ หิ สิงฺคาโร.[๑๗]
>
> แปลว่า: โดยแท้จริงแล้ว สิงคารรสมี ๓ ประการ โดยความเป็นธรรม การรบ และกามคุณ

ในพระบาลีมีอุทาหรณ์ของธรรมสิงคารรสเป็นจำนวนมาก ขอยกตัวอย่างจากคัมภีร์ธรรมบทดังต่อไปนี้

> อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ
> โส โมทติ โส ปโมทติ ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน.[๑๘]

แปลว่า: "คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกนี้ คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกหน้า คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกทั้งสอง คนทำดีย่อมร่าเริง เบิกบานใจยิ่งนัก เมื่อ มองเห็นแต่กรรมบริสุทธิ์ของตน"

๑. รติฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ยินดี) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ร่าเริงในโลกนี้และโลกหน้า กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ โส โมทติ โส ปโมทติ (คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกนี้ คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกหน้า คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกทั้งสอง คนทำดีย่อมร่าเริง เบิกบานใจยิ่งนัก)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความยินดี) คือ ความดีที่ได้กระทำไว้ทางกาย วาจา ใจ กล่าวไว้ด้วยคำว่า กตปุญฺโญ (คนทำดี)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การเห็นความหมดจดแห่งกรรมของตน กล่าวไว้ด้วยคำว่า ทิสฺวา กมฺมวิสุทฺธิมตฺตโน (เมื่อมองเห็นแต่กรรมบริสุทธิ์ของตน)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความมีใจผ่องใสในขณะร่าเริง (หริสะ), ความเข้าใจในผลกรรม (มติ) และความรู้ตัวในขณะรับผลกรรมที่น่าพึงใจ (สติ) เป็นต้น กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ โส โมทติ โส ปโมทติ (คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกนี้ คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกหน้า คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกทั้งสอง คนทำดีย่อมร่าเริง เบิกบานใจยิ่งนัก)

๕. อนุภาวะ (ผลของความยินดี) คือ ความตั้งใจขวนขวายในการบำเพ็ญบุญยิ่งๆ ขึ้นไป เพื่อประโยชน์ในโลกนี้ ประโยชน์ในโลกหน้า และประโยชน์สูงสุดคือการบรรลุนิพพาน กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า อิธ โมทติ เปจฺจ โมทติ กตปุญฺโญ อุภยตฺถ โมทติ โส โมทติ โส ปโมทติ (คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกนี้ คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกหน้า คนทำดีย่อมร่าเริงในโลกทั้งสอง คนทำดีย่อมร่าเริง เบิกบานใจยิ่งนัก)

๖. ธรรมสิงคารรส (รสยินดีในธรรม) คือ ความยินดีที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า ธรรมสิงคารรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

* * * * * * * *

หัสสรส (รสขัน)

๓๕๘. วิการากติอาทีหิ อตฺตโน'ถ ปรสฺส วา
หาโส นิทฺทาสมาลสฺย- มุจฺฉาทิพฺยภิจาริภิ
ปริโปเส สิยา หสฺโส ภิยฺโยตฺถิปภุตีน โส.

แปลว่า:“ความขบขันด้วยอาการที่ผิดเพี้ยนเป็นต้นของตนหรือของผู้อื่นพึงเป็นหัสสรส เมื่อมีความเพิ่มพูนด้วยพยภิจารีภาวะมีความหลับ ความเหน็ดเหนื่อย ความเกียจคร้าน และความสับสนเป็นต้น หัสสรสนั้นมักเกิดแก่สตรีเป็นต้นโดยมาก”

คาถานี้แสดงเรื่องหัสสรส คือรสขัน ความขบขันจึงเป็นโสกฐายีภาวะมีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความขบขัน) คือ อากัปกิริยาทางกายอันได้แก่การเกล้าผม การเดิน และการยืนเป็นต้น ซึ่งวิปริตผิดผันไปจากสถานที่ วัย และเพศ พร้อมทั้งอากัปกิริยาทางวาจาอันได้แก่การขับร้องและการพูดตลกเป็นต้น อากัปกิริยาเหล่านี้ชวนให้บุคคลอื่นขบขัน (ในที่นี้ท่านไม่ได้กล่าวถึงอุททีปนวิภาวะไว้)

๒. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความเหน็ดเหนื่อยที่เกิดจากการหัวเราะมากเกินไป (สม) ความสัปหงกเมื่อหัวเราะจนเหนื่อย (นิทฺทา) ความเบื่อหน่ายไม่รู้สึกขำเหมือนตอนแรก (อาลสฺย) ความสลบเพราะขำมากจนชักสลบไป (มุจฺฉา)

ในคาถานี้ท่านมิได้กล่าวถึงอุททีปนวิภาวะและอนุภาวะไว้ ฎีกาใหม่กล่าวว่าการกลอกตาในขณะขำ (อกฺขิผนฺทน) เป็นต้น เป็นอนุภาวะ

คำว่า อตฺตโนถ ปรสฺส วา (ความขบขันของตนหรือของผู้อื่น) หมายความว่า เมื่อตัวเราเกิดความขบขันเพราะฟังเรื่องน่าขัน ก็เป็นความขบขันของตน หรือเมื่อเราแสร้งทำเป็นไม่ขำแล้วเล่าเรื่องขำให้คนอื่นหัวเราะ ก็เป็นความขบขันของคนอื่น

คำว่า ภิยฺโยตฺถิปภุตีน โส (หัสสรสนั้นมักเกิดแก่สตรีเป็นต้นโดยมาก) หมายความว่า

สตรีและคนที่มีปกติไม่สุขุมลุ่มลึกมักขำง่ายกว่าคนเคร่งขรึม

คำว่า ปภุตีน โส มีศัพท์เดิมว่า ปภุตีนํ โส ลบนิคหิตเพื่อรักษาคณะฉันท์ให้เป็น ช คณะ คือ ภุตีน (๑ ๒ ๑) ดังอุทาหรณ์ว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนํ

ตัวอย่างบาลี

ปูเชสิ กณฺฐมณินา อปิ โย ปสนฺโน
ธมฺเม ปุรา'สมธุรํ วิธุรํ ส หนฺตุํ
โคเปนฺติยาปิ วจเนน ถิยา สภาวํ
ภตฺตึ อกาสิ ผรุเส มยิ นาคราชา.

แปลว่า: "เออแน่ะ นาคราชใดเลื่อมใสในธรรมแล้วบูชาวิธูรบัณฑิต ผู้มีธุระหาผู้เสมอมิได้ ด้วยแก้วมณีที่ศอในครั้งก่อนนั้น ดูหรือนาคราช ช่างมากระทำความจงรักในข้าผู้หยาบคายเสียได้ เพื่อจะฆ่าวิธูรบัณฑิต นั่นแหละ เพราะถ้อยคำของสตรีผู้อำพรางความจริงไว้"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. หาสฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ขบขัน) คือ ความขบขันของปุณณกยักษ์ที่คิดถึงท้าววรุณนาคราชซึ่งบูชาวิธูรบัณฑิตแล้วใช้ตนให้ไปฆ่าอีก เพราะถ้อยคำของพระมเหสีผู้อำพรางความจริงไว้ กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความขบขัน) คือ ท้าววรุณพญานาคที่เป็นอารมณ์แห่งความคิดของปุณณกยักษ์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า โย ปูเชสิ (พญานาคใดบูชาแล้ว) หนฺตุํ ภตฺตึ อกาสิ (กระทำความจงรักเพื่อจะฆ่าวิธูรบัณฑิต)

๓. อุทฺทีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่พญานาคบูชาวิธูรบัณฑิตด้วยแก้วมณีงามหาค่ามิได้ การที่พระโพธิสัตว์ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน การที่พญานาครับฟังถ้อยคำของสตรีแต่ไม่เข้าใจความหมาย และการที่ปุณณกยักษ์เป็นผู้หยาบคาย ย่อมสำแดงให้อาการที่น่าหัวเราะของพญานาคปรากฏ กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปูเชสิ กณฺฐมณินา อสมธุรํ (บูชาวิธูร-

บัณฑิต ผู้มีธุระหาผู้เสมอมิได้ ด้วยแก้วมณีที่ศอ) โคเปนฺติยาปิ วจเนน ถิยา สภาวํ (เพราะถ้อยคำของสตรีผู้อำพรางความจริงไว้เสีย) ผรุเส มยิ (ในข้าผู้หยาบคาย)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความเหน็ดเหนื่อย (สม) ความเกียจคร้าน (อาลสฺย) และความพอใจ (สนฺโตส) เป็นต้น ที่เกิดแก่ปุณณกยักษ์ในขณะหัวเราะขบขัน อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. สาตติกภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) คือ น้ำตา (อสฺสุ) และความสั่นระรัว (เวปถุ) ที่เกิดในเมื่อปุณณกยักษ์คิดถึงเรื่องนี้แล้วหัวเราะจนงอหาย อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. อนุภาวะ (ผลของความขบขัน) คือ การร้อยกรองของกวีที่สำแดงวิภาวะเป็นต้นอันควรแก่หัสสรสนั้น

๗. หัสสรส (รสขำ) คือ ความขบขันที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า หัสสรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

โก นุ วฑฺฒิตภตฺโตว ปูรหตฺโถว พฺราหฺมโณ
กหนฺนุ ภิกฺขํ อจริ กํ สทฺธํ อุปสงฺกมิ.[๑๙]

แปลว่า: “ใครหนอเดินมาเหมือนคนรวยอาหาร เหมือนพราหมณ์ผู้ได้ลาภมาเต็มมือ ท่านไปรวยภิกษามาแต่ที่ไหนหนอ ท่านไปหาผู้มีศรัทธาคนใดมา”

คาถาข้างต้นปรากฏในติกนิบาต ชาดก มีเรื่องว่าเมื่อพระโพธิสัตว์ออกบวชเป็นฤาษีบำเพ็ญอุเบกขาบารมีที่ป่าหิมพานต์ มีลิงตัวหนึ่งอยู่ใกล้ๆ อาศรมมักมาล้อเลียนพระโพธิสัตว์เสมอ วันหนึ่งลิงตัวนั้นเอาองคชาตไปแหย่ใส่ปากเต่าที่นอนผึ่งแดดอยู่ เต่าก็กัดองคชาตของลิงไว้ไม่ปล่อย ฝ่ายลิงดึงออกไม่ได้เลยอุ้มเต่ามาหาฤาษีเหมือนอุ้มภาชนะอาหารมาแล้วขอร้องให้ช่วยดึงออกให้ ฤาษีพอเห็นลิงจึงกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิงสัปดนนั้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. หาสฐายีภาวะ (อาการทางใจที่ขบขัน) คือ ความขบขันของพระโพธิสัตว์ที่เห็นลิงถูกเต่ากัดองคชาตไว้ไม่ยอมปล่อย กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความขบขัน) คือ ลิง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โก (ใครหนอ)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่เต่ากัดองคชาตของลิงไว้ อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความเหน็ดเหนื่อย (สม) ความเกียจคร้าน (อาลสฺย) และความพอใจ (สนฺโตส) เป็นต้น ที่เกิดแก่พระโพธิสัตว์ในขณะหัวเราะขบขัน อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. สาตติกภาวะ (อาการผิดปกติทางกายหรือวาจา) คือ น้ำตา (อสฺสุ) และความสั่นระรัว (เวปถุ) ที่เกิดขึ้นเมื่อพระโพธิสัตว์เห็นลิงแล้วหัวเราะจนงอหาย อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. อนุภาวะ (ผลของความขบขัน) คือ การกล่าวคาถานี้ล้อเลียนลิง กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๗. หัสสรส (รสขำ) คือ ความขบขันที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า หัสสรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

น่าพึงกลัวตัวฉันให้พรั่นจิต แต่นั่งชิดเมียใครใจแสยง
ทุกวันนี้ดูใครเขาไม่ระแวง กลับพลิกแพลงพูดเล่นเย็นเย็นใจ
ว่าเมียเขาเรารักทำควักค้อน ขึ้นงิ้วอ่อนมือตีนปีนไม่ไหว
แม้สมัครรักเราไม่เป็นไร จะปีนได้ทุกวันไม่ครั่นคร้าม
ด้วยหนามงิ้วเดี๋ยวนี้ไม่มีมาก เขาคอยถากอยู่ทุกวันอย่าหวั่นหนา
จะทำบุญเสียด้วยขวานตระหง่านงาม ไปถากหนามงิ้วบาดให้ขาดระยำ
ยมบาลนั้นเหนอเกลอกับพี่ เธอปรานีว่าจะชุบอุปถัมภ์
ถ้าแม้นหญิงนิ่งยอมประนอมนำ ที่บาปกรรมแล้วไม่มีดีสุดใจ
ยิ่งเจ๊กแล้วยิ่งดียิ่งมีผล ขึ้นแต่ต้นผักกาดไม่หวาดไหว
บาลีท่านเถรเท็จมีเม็ดไพร ฉันไม่ใช่บาลีเช่นนี้เอย[๒๐]

อนึ่ง หลักในการสังเกตว่าเป็นรสประเภทไหน ส่วนใหญ่ขึ้นอยู่กับตัวละครในเรื่องเป็นสำคัญ เช่น ถ้าตัวละครเกิดความรักใคร่ ผู้อ่านผู้ฟังก็เกิดความรักใคร่ตามไปด้วย จึงเป็นสิงคารรส หรือถ้าตัวละครเกิดความเศร้า ก็เป็นกรุณารสแก่คนอื่นที่รับรู้เรื่องนั้น แต่หัสสรสไม่แน่นอนเหมือนรสอื่น ในบางคราวผู้แต่งต้องการจะให้ขำก็กล่าวถึงตัวละครที่มีอากัปกิริยาแปลกประหลาด โดยที่ตัวละครอาจจะไม่มีความรู้สึกขำก็เป็นได้ เช่น

มาจะกล่าวบทไป ถึงระเด่นลันไดอนาถา
เสวยราชย์องค์เดียวเที่ยวรำภา ตามตลาดเสาชิงช้าหน้าโบสถ์พราหมณ์
อยู่ปราสาทเสาคอดยอดด้วน กำแพงแก้วแล้วล้วนด้วยเรียวหนาม
มีทหารหอนเห่าเฝ้าโมงยาม คอยปราบปรามประจามิตรที่คิดร้าย ฯ
เที่ยวสีซอขอข้าวสารทุกบ้านช่อง เป็นเสบียงเลี้ยงท้องของถวาย
ไม่มีใครชังชิงทั้งหญิงชาย ต่างฝากกายฝากตัวกลัวบารมี
พอโพล้เพล้เวลาจะสายัณห์ ยุงชุมสุมควันแล้วเข้าที่
บรรทมเหนือลำแพนแท่นมณี ภูมีซบเซาเมากัญชา[๒๑]

ในบางแห่งผู้เขียนกล่าวถึงตัวละครที่รู้สึกเกลียดชังเป็นพีภัจฉรสแต่ผู้อ่านกลับเกิดความขำขันเป็นหัสสรสได้บ้าง เช่น

นางเทพทองเหลียวหน้าคว้าลูกชาย พลิกคว่ำพลิกหงายอยู่ตัวสั่น
ทุดลูกบัดสีเหมือนผีปั้น หัวล้านในครรภ์ดังวงเดือน
เสียแรงอุ้มท้องประคองมา รกโคตรแม่อ้ายหมาขี้เรื้อนเปื้อน
เลี้ยงมันไว้ไยอายเพื่อนเรือน หัวเหมือนโคตรข้างไหนให้เกิดมา[๒๒]

* * * * * * * *

หัสสะ ๖ ประเภท

๓๕๙. สิต'มิห วิกาสินยนํ　　กิญฺจา'ลกฺขิยทิชนฺตุ ตํ หสิตํ
มธุรสฺสรํ วิหสิตํ　　สํสสิโรกมฺป'มุปหสิตํ.

๓๖๐. อปหสิตํ สชลกฺขิ　　วิกฺขิตฺตงฺคํ ภวตฺย'ติหสิตํ
เทฺว เทฺว กถิตา เจสํ　　เชฏฺเจ มชฺเฌ'ธเม กมโส.

แปลว่า: "ในหัสสรสนี้ หัสสะที่มีนัยน์ตาบานชื่อว่า สิตะ ที่มีฟันปรากฏเล็กน้อยชื่อว่า หสิตะ ที่มีเสียงไพเราะชื่อว่า วิหสิตะ ที่มีไหล่และศีรษะไหวชื่อว่า อุปหสิตะ ที่มีน้ำตาไหลชื่อว่า อปหสิตะ ที่มีอวัยวะแกว่งไปมาชื่อว่า อติหสิตะ อนึ่ง ในบรรดาหัสสะเหล่านี้ หัสสะอย่างละ ๒ ย่อมมีในคนชั้นสูง คนชั้นกลาง และคนชั้นต่ำ ตามลำดับ"

คาถานี้เป็นปัฐยาอริยาคาถา นับเข้าในฉันท์มาตราพฤติ แสดงถึงหัสสะ ๖ ประเภทที่กวีพึงประกอบไว้โดยความเป็นวิภาวะและอนุภาวะตามสมควร คือถ้าเป็นเหตุให้เกิดฐายีภาวะก็ชื่อว่า วิภาวะ ถ้าเป็นผลของฐายีภาวะก็ชื่อว่า อนุภาวะ

การหัวเราะ ๖ อย่างเหล่านั้น คือ

๑. สิตะ　มีนัยน์ตาบาน = ยิ้ม
๒. หสิตะ　มีฟันปรากฏเล็กน้อย = แย้ม
๓. วิหสิตะ　มีเสียงไพเราะ = หัวเราะ
๔. อุปหสิตะ　มีไหล่และศีรษะไหว = หัวเราะจนงอหาย
๕. อปหสิตะ　มีน้ำตาไหล = หัวเราะจนน้ำตาไหล
๖. อติหสิตะ　มีอวัยวะแกว่งไปมา = หัวเราะจนท้องแข็ง

การหัวเราะ ๖ อย่างนั้น จัดเป็นคู่สามคู่เนื่องด้วยบุคคล ๓ ประเภท คือ สิตะและหสิตะ เกิดแก่คนชั้นสูงคือผู้มีอัธยาศัยลุ่มลึก วิหสิตะและอุปหสิตะ เกิดแก่คนชั้นกลางคือผู้มีอัธยาศัยปานกลาง ส่วนอปหสิตะและอติหสิตะ เกิดแก่คนชั้นต่ำคือผู้มีอัธยาศัยหยาบไม่สุขุม

ฎีกาใหม่กล่าวสรุปความในคาถานี้ว่า

สิตหสิตทฺวยํ อุตฺตเม, วิหสิตอุปหสิตทฺวยํ มชฺฌิเม, อปหสิต-อติหสิตทฺวยํ อธเม วตฺตเต. เอวํ สิตาทโย อนุรูปวิภาวาทินา ปยุตฺตา อิเม รสาวตฺถํ ปาปุณนฺตีติ อธิปฺปาโย.

แปลว่า: "ความหมายก็คือ สิตะและหสิตะทั้งสองย่อมเป็นไปในคนชั้นสูง วิหสิตะและอุปหสิตะทั้งสองย่อมเป็นไปในคนชั้นกลาง ส่วนอปหสิตะและอติหสิตะทั้งสองย่อมเป็นไปในคนชั้นต่ำ สิตะเป็นต้นที่ประกอบด้วยวิภาวะเป็นต้นตามสมควรเหล่านี้ ย่อมถึงระยะกาลในความเป็นรสอย่างนี้"

มีคำไทยกล่าวว่า "ยิ้มเห็นแก้ม แย้มเห็นไรฟัน" ข้อความดังกล่าวตรงกับคำอธิบายในคาถานี้ แต่ในพระบาลีใช้เพียง สิต สำหรับพระอรหันต์ และการยิ้มแบบ สิต ก็ปรากฏฟันเล็กน้อยเหมือน หสิต ที่กล่าวไว้ในที่นี้ ดังข้อความในพระบาลีว่า

อถ โข ภควา มคฺคา โอกฺกมฺม อญฺญตรสฺมึ ปเทเส สิตํ ปาตฺวากาสิ.[๒๓]

แปลว่า: "ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกออกจากทางแล้ว ทรงกระทำการยิ้มให้ปรากฏในสถานที่แห่งหนึ่ง"

อถ โข อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺโต อญฺญตรสฺมึ ปเทเส สิตํ ปาตฺวากาสิ.[๒๔]

แปลว่า: "ลำดับนั้น ท่านพระมหาโมคคัลลานะลงจากภูเขาคิชฌกูฏอยู่ กระทำการยิ้มให้ปรากฏในสถานที่แห่งหนึ่ง"

ดังนั้น ตามนัยที่ปรากฏในพระบาลี สิต คือ การยิ้มแย้มที่มีฟันปรากฏ หสิต คือ การหัวเราะ ซึ่งตรงกับข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

หสนํ หสิตํ หาโส มนฺโท โส มิหิตํ สิตํ.[๒๕]

แปลว่า: "การหัวเราะ = หสน, หสิต, หาส การหัวเราะเพียงเล็กน้อยนั้น ชื่อว่า มิหิต, สิต = การยิ้ม"

บางท่านกล่าวว่า สิตะและหสิตะเกิดแก่คนชั้นสูงคือพระอรหันต์ วิหสิตะและอุป-หสิตะเกิดแก่คนชั้นกลางคือพระอริยบุคคลตั้งแต่พระโสดาบันเป็นต้นไป ส่วนอปหสิตะและอติหสิตะเกิดแก่คนชั้นต่ำคือปุถุชน มตินี้ไม่สมควร เพราะข้อความในสุโพธาลังการนี้กล่าวตามคำอธิบายในนาฏยศาสตร์ของภรตมุนี (อัธยายะที่ ๖ คาถา ๖๐-๖๒) ซึ่งเกี่ยวกับการฟ้อนรำทางโลก จึงควรหมายถึงคนชมละครทั่วไปที่เป็นคนชั้นสูง ชั้นกลาง และชั้นต่ำ

คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัย แต่งคาถา ๘ พยางค์ประมวลอาการหัวเราะทั้ง ๖ อย่างนี้ว่า

สิตํ หสิตํ วิหสิ- ตญฺจาติหสิตํ อป-
หสิตํ อุปหสิตํ อิจฺเจตํ หสิตํ ฉธา.[๒๖]

แปลว่า: "อาการหัวเราะมี ๖ อย่างคือ สิตะ หสิตะ วิหสิตะ อติหสิตะ
อปหสิตะ และอุปหสิตะ"

ในคาถาข้างต้นนี้มิได้กล่าวอาการหัวเราะไว้ตามลำดับ ทั้งนี้เพื่อให้ต้องคณะฉันท์ตามระเบียบของฉันทลักษณ์

ในบาทที่ ๒ ของคาถา ๓๖๐ ฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับโรมันมีรูปว่า สญฺชลกฺขิ ฉบับพม่าบางฉบับและฉบับแปลของอาจารย์แย้มมีรูปว่า สชลกฺขิ ส่วนฉบับสิงหลมีรูปว่า สช-ลกฺขํ คำนี้เป็นสมาสมาจาก สห ศัพท์ + ชล ศัพท์ + อกฺขิ ศัพท์ ฎีกาใหม่กล่าวว่า อนุ-สฺวราคโม (ลงนิคหิตอาคม) รูปที่ลงนิคหิตอาคมคือ สญฺชลกฺขิ ไม่สอดคล้องกับฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ชลกฺขิ เป็น ช คณะ (๑ ๒ ๑) ในคณะที่ ๓ ซึ่งถูกปฏิเสธไว้ในปัฐยาอริยาคาถา (ดูวุตโตทยมัญชรี คาถา ๑๗) ดังนั้น รูปที่สอดคล้องกับคณะฉันท์จึงควรเป็น สชลกฺขึ ตามความเห็นของคัมภีร์อลังการภาสาฎีกา

คำว่า กิญฺจาลกฺขิยทิชนฺตุ ตัดบทเป็น กิญฺจิ + อาลกฺขิยทิชํ + ตุ

* * * * * * * *

กรุณารส (รสโศก)

๓๖๑. โสกรูโป ตุ กรุโณ- นิฏฺฐปฺปตฺติฏฺฐนาสโต
ตตฺถา'นุภาวา รุทิต- ปลยตฺถมฺภกาทโย
วิสาทาลสฺยมรณ- จินฺตาที พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: “ส่วนกรุณารสมีสภาพเศร้าโศก ย่อมเกิดจากการประสบสิ่งที่ไม่ชอบหรือสูญเสียของชอบ ในกรุณารสนั้น การร้องไห้ การหลับสนิท และการมีตัวแข็งเป็นต้น เป็นอนุภาวะ ความลำบากใจ ความเกียจคร้าน ความตาย และความวิตกกังวลเป็นต้น เป็นพยภิจารีภาวะ”

คาถานี้แสดงเรื่องกรุณารส คือรสโศก มีลักษณะเศร้าโศกเสียใจ ความเศร้าโศกจึงเป็นโสกฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความเศร้าโศก) คือ อิฏฐารมณ์หรืออนิฏฐารมณ์อันก่อให้เกิดความเศร้าโศก

๒. อุททีปนภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความเศร้าโศก) คือ การประสบกับอนิฏฐารมณ์และการวิบัติไปแห่งอิฏฐารมณ์

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความลำบากใจ ความเกียจคร้าน ความตาย และความวิตกกังวล เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความเศร้าโศก) คือ การร้องไห้ ความหลับไหลที่เกิดขึ้นหลังร้องไห้ และการมีตัวแข็ง เป็นต้น

คำว่า อนิฏฺฐปฺปตฺติฏฺฐนาสโต (เพราะประสบสิ่งที่ไม่ชอบหรือสูญเสียของชอบ) หมายความว่า บุคคลชั้นสูงผู้เพียบพร้อมด้วยคุณธรรมและจริยธรรมอาจเกิดความเศร้าใจได้ เพราะประสบสิ่งที่ไม่ชอบ เช่น พลัดพรากจากบุตรธิดา หรือเพราะการสูญเสียของชอบ เช่น เสื่อมจากฌาน ส่วนคนชั้นสามัญย่อมเกิดความเศร้าใจเพราะพลัดพรากจากถิ่นฐาน สูญเสียทรัพย์เป็นต้น แม้บุคคลชั้นสูงก็อาจเกิดความเศร้าใจเพราะสูญเสียจากทรัพย์เป็นต้น

ของผู้อื่นได้ เนื่องจากท่านเหล่านั้นมีใจกรุณาอันใหญ่หลวง

ตัวอย่างบาลี

อากฑฺฒิเต’กสตราชปุรกฺขโต โย
ธมฺเมน อาสน’มลํกุรุเต ชิโนว
โส อสฺสวาล’มวลมฺพิย ทานิ นีโต
ยกฺเขน โลกติลโก กุรุเต กิเมโก.

แปลว่า: “วิธูรบัณฑิตใดอันพระราชา ๑๐๑ แวดล้อมแล้วประดับอาสนะอยู่ด้วยธรรมประดุจดังพระชินเจ้า วิธูรบัณฑิตผู้เปรียบดั่งรอยเจิมแห่งโลกนั้นถูกยักษ์ฉุดคร่าพาตัวไปเสียแล้ว ในกาลบัดนี้เป็นผู้โดดเดี่ยวโหนหางม้าอยู่ จะกระทำอะไรได้”

คาถานี้แต่งเป็นคำรำพันของผู้มีใจรักในวิธูรบัณฑิต เห็นท่านถูกยักษ์พาไป เหนี่ยวหางม้าไปในอากาศแต่เดียวดาย ไม่มีใครช่วยไม่มีใครเป็นเพื่อน ไปลำพังผู้เดียว จะกระทำอะไรได้ หมายถึง หมดทางที่จะรอดพ้นจากเงื้อมมือของยักษ์ คาถานี้พบในฎีกาใหม่ ท่านจำแนกตามรสีอลังการไว้ ดังนี้

๑. โสกฐายีภาวะ (อาการทางใจที่เศร้าโศก) คือ ความโศกที่เกิดแก่ผู้แต่งคาถานี้ในเมื่อเห็นวิธูรบัณฑิตถูกยักษ์พาตัวไป กล่าวไว้ด้วยความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความเศร้าโศก) คือ วิธูรบัณฑิตที่เป็นอารมณ์ของท่านผู้ประพันธ์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า นีโต (พาตัวไปเสียแล้ว) กึ กุรุเต (จะกระทำอะไรได้)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ อาการน่าสงสารของวิธูรบัณฑิตผู้อันพระราชา ๑๐๑ แวดล้อมแล้ว ประดับอาสนะอยู่ด้วยธรรม ถูกยักษ์ฉุดคร่าพาตัวไป กล่าวไว้ด้วยคำว่า อากฑฺฒิเตกสต เป็นต้น

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความลำบากใจ (วิสาท) ความเกียจคร้าน (อาลสฺย) ความวิตกกังวล (จินฺตา) เป็นต้น กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยความในพากย์ทั้งหมด

๕. กรุณารส (รสสงสาร) คือ ความสงสารที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า กรุณารส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ในฎีกาใหม่มิได้กล่าวถึงอนุภาวะไว้ในที่นี้ ความจริงอนุภาวะก็คือการเสียใจร้องไห้ของผู้รำพันคาถานี้นั่นเอง

คำว่า โสกรูป มีรูปวิเคราะห์ว่า โสกสฺส รูปํ ยสฺสาติ โสกรูโป (โสกรูปะ คือ มีสภาพเศร้าโศก) ฎีกาใหม่แสดงรูปวิเคราะห์ว่า โสกสฺส รูโป โสกรูโป ความจริง รูปศัพท์ใช้ในนปุงสกลิงค์เท่านั้น และควรตั้งวิเคราะห์เป็นพหุพพีหิสมาสในที่นี้ ขอฝากให้ผู้รู้พิจารณาต่อไป

คำว่า อนิฏฺฐปฺปตฺติฏฺฐนาส มีรูปวิเคราะห์ว่า อนิฏฺฐสฺส ปตฺติ อนิฏฺฐปฺปตฺติ, อิฏฺฐสฺส นาโส อิฏฺฐนาโส, อนิฏฺฐปฺปตฺติ จ อิฏฺฐนาโส จ อนิฏฺฐปฺปตฺติฏฺฐนาสํ (อนิฏฐัปปัตติฏฐนาสะ คือ การประสบสิ่งที่ไม่ชอบและสูญเสียของชอบ)

คำว่า รุทิตปลยถมฺภกาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า รุทิตญฺจ ปลโย จ ถมฺภโก จาติ รุทิต-ปลยถมฺภกา, รุทิตปลยถมฺภกา อาทโย เยสนฺติ รุทิตปลยถมฺภกาทโย (รุทิตปลยถัมภกาทิ คือ อาการมีการร้องไห้ การหลับสนิท และการมีตัวแข็งเป็นต้น)

คำว่า วิสาทาลสฺยมรณจินฺตาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิสาโท จ อาลสฺยญฺจ มรณญฺจ จินฺตา จาติ วิสาทาลสฺยมรณจินฺตา, วิสาทาลสฺยมรณจินฺตา อาทิ เยสนฺติ วิสาทาลสฺยมรณ-จินฺตาทโย (วิสาทาลัสยมรณจินตาทิ คือ อาการมีความลำบากใจ ความเกียจคร้าน ความตาย และความวิตกกังวลเป็นต้น)

ตสฺสา ลาลปฺปมานาย พหุํ การุญฺญสญฺหิตํ
สุตฺวา เนลปตึ วาจํ วาฬา ปนฺถา อปกฺกมุํ.
อิมมฺหิ นํ ปเทสมฺหิ ปุตฺตกา ปํสุกุณฺฐิตา
ปจฺจุคฺคตา มํ ติฏฺฐนฺติ วจฺฉา พาลาว มาตรํ.
อิมมฺหิ นํ ปเทสมฺหิ ปุตฺตกา ปํสุกุณฺฐิตา
ปจฺจุคฺคตา มํ ติฏฺฐนฺติ หํสาวุปริปลฺลเล.
อิมมฺหิ นํ ปเทสมฺหิ ปุตฺตกา ปํสุกุณฺฐิตา

ปจฺจุคฺคตา มํ ติฏฺฐนฺติ อสฺสมสฺสาวิทูรโต.
เต มิคา วิย อุกฺกณฺณา สมนฺตามภิธาวิโน
อานนฺทิโน ปมุทิตา วคฺคมานาว กมฺปเร
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
ฉคิลีว มิคี ฉาปํ ปกฺขี มุตฺตาว ปญฺชรา
โอหาย ปุตฺเต นิกฺขมฺม สีหีวามิสคิทฺธินี
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
อิทํ เนสํ ปทกฺกนฺตํ นาคานมิว ปพฺพเต
จิตกา ปริกิณฺณาโย อสฺสมสฺสาวิทูรโต
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
วาลุกายปิ โอกิณฺณา ปุตฺตกา ปํสุกุณฺฐิตา
สมนฺตามภิธาวนฺติ น เต ปสฺสามิ ทารเก.
เย มํ ปุเร ปจฺจุเทนฺติ อรญฺญา ทูรมายตึ
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
ฉคิลีว มิคี ฉาปา ปจฺจุคฺคนฺตฺวาน มาตรํ
ทูเร มํ ปฏิวิโลเกนฺติ เต น ปสฺสามิ ทารเก.
อิทญฺจ เนสํ กีฬนํ ปติตํ ปณฺฑุเวฬุวํ
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
ถนา จ มยฺหิเม ปูรา อุโร จ สมฺปทาลติ
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
อุจฺฉงฺเค โก วิจินาติ ถนเมกาวลมฺพติ
ตฺยชฺช ปุตฺเต น ปสฺสามิ ชาลึ กณฺหาชินํ จุโภ.
ยสฺสา สายณฺหสมยํ ปุตฺตกา ปํสุกุณฺฐิตา
อุจฺฉงฺเค เม วิวตฺตนฺติ เต น ปสฺสามิ ทารเก.
อยํ โส อสฺสโม ปุพฺเพ สมชฺโช ปฏิภาติ มํ

ตฺยชฺช ปุตฺเต อปสฺสนฺตฺยา ภมเต วิย อสฺสโม.
กิมิทํ อปฺปสทฺโทว อสฺสโม ปฏิภาติ มํ
กาโกลาปิ น วสฺสนฺติ มตา เม นูน ทารกา.[๒๗]

แปลว่า: “เทพเจ้าทั้งหลายผู้แปลงกายเป็นพาลมฤค ได้ฟังพระวาจาอันไพเราะ น่ากรุณาเป็นอันมากของพระนางผู้รำพันวิงวอนอยู่ ได้พากันหลีกทางไป

พระลูกน้อยทั้งสองขมุกขมอมไปด้วยฝุ่น เคยยืนคอยต้อนรับแม่อยู่ที่ตรงนี้ ดังหนึ่งลูกโคอ่อนยืนคอยชะแง้หาแม่ฉะนั้น

พระลูกน้อยทั้งสองขะมุกขะมอมไปด้วยฝุ่น เคยยืนคอยต้อนรับแม่อยู่ที่ตรงนี้ เหมือนดังหงส์ติดอยู่ในเปือกตมฉะนั้น

พระลูกน้อยทั้งสองขะมุกขะมอมไปด้วยฝุ่น เคยยืนคอยต้อนรับแม่อยู่ใกล้ๆ อาศรมที่ตรงนี้

พระลูกน้อยทั้งสองเคยร่าเริงหรรษาวิ่งมาต้อนรับแม่ราวกับจะทำให้หทัย ของแม่หวั่นไหว เหมือนลูกเนื้อเห็นแม่แล้วยกหูชูคอวิ่งเข้าไปหาแม่ร่าเริงหรรษาวิ่งไปมารอบๆ ฉะนั้น วันนี้ แม่มิได้เห็นพระลูกน้อยทั้งสอง คือ พ่อชาลีแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

แม่ละลูกน้อยทั้งสองไว้ออกไปหาผลไม้ ดังแม่แพะและแม่เนื้อละลูกน้อยๆ ไปหากิน ดังปักษีละลูกน้อยไว้ออกไปจากรัง หรือดังนางราชสีห์ ผู้ต้องการอาหาร ละลูกน้อยไว้ออกไปหากินฉะนั้น วันนี้แม่ไม่เห็นพระลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

นี้เป็นรอยเท้าวิ่งไปมาของพระลูกน้อยทั้งสองดุจรอยเท้าของช้างทั้งหลายที่เชิงเขา นี่กองทรายที่ลูกน้อยทั้งสองขนมากองเล่น เรี่ยราย อยู่ ณ ที่ใกล้ๆ อาศรม วันนี้แม่ไม่เห็นลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

พระลูกน้อยทั้งสองเคยขะมุกขะมอมด้วยทรายและฝุ่น วิ่งเข้ามาล้อมแม่อยู่รอบข้าง วันนี้แม่มิได้เห็นพระลูกน้อยทั้งสองนั้น เมื่อก่อนพระลูกน้อยทั้งสองเคยต้อนรับแม่ผู้กลับมาจากป่าแต่ไกล วันนี้แม่ไม่เห็นลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

วันก่อนๆ พระลูกน้อยทั้งสองคอยแลดูแม่อยู่แต่ไกล เหมือนลูกแพะหรือ ลูกเนื้อทรายคอยชะแง้หาแม่ฉะนั้น วันนี้แม่ไม่ได้เห็นพระลูกน้อยทั้งสองนั้นเลย

เออก็นี่ผลมะตูมสุกสีดังทอง เป็นเครื่องเล่นของลูกน้อยทั้งสอง ไฉน จึงมาตกกลิ้งอยู่ที่นี่ วันนี้แม่ไม่เห็นลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

อนึ่ง ถันทั้งสองของแม่นี้เต็มไปด้วยน้ำนม และอุระประเทศของแม่ดังหนึ่งว่าจะแตกทำลาย วันนี้แม่ไม่เห็นลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

ใครเล่าจะค้นชายพกแม่ ใครเล่าจะเหนี่ยวถันทั้งสองของแม่ วันนี้แม่ไม่เห็นลูกน้อยทั้งสอง คือพ่อชาลีและแม่กัณหาชินาเหมือนอย่างเคย

เวลาเย็นพระลูกน้อยทั้งสองขะมุกขะมอมไปด้วยฝุ่น เคยวิ่งเข้ามาเกาะที่ชายพกแม่ วันนี้แม่ไม่เห็นพระลูกน้อยทั้งสอง

เมื่อก่อนอาศรมนี้ปรากฏแก่เราดังว่ามีมหรสพ วันนี้เมื่อแม่ไม่เห็นพระลูกน้อยทั้งสองนั้น อาศรมเหมือนดังจะหมุนเวียน

นี่อย่างไรอาศรมจึงปรากฏแก่เราดูเงียบสงัดจริงหนอ แม้ฝูงกาป่าก็มิได้ส่งเสียงร้อง พระลูกน้อยทั้งสองของแม่ จักตายเสียแล้วเป็นแน่แท้”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. โสกฐายีภาวะ (อาการทางใจที่เศร้าโศก) คือ ความโศกที่เกิดแก่พระนางมัทรี

เมื่อไม่เห็นพระกุมารทั้งสองพระองค์ กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความเศร้าโศก) คือ พระกุมารทั้งสองที่เป็นอารมณ์ของพระนางมัทรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า ปุตฺตกา, ปุตฺเต (พระลูกน้อยทั้งสอง), ชาลึ (พ่อชาลี) กณฺหาชินํ (แม่กัณหาชินา)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ อาศรมที่เงียบสงัดวังเวง และการไม่ได้ยินเสียงกาป่า กล่าวไว้ด้วยคำว่า กิมิทํ อปฺปสทฺโทว อสฺสโม ปฏิภาติ มํ กาโกลาปิ น วสฺสนฺติ (นี่อย่างไรอาศรมจึงปรากฏแก่เราดูเงียบสงัดจริงหนอ แม้ฝูงกาป่าก็มิได้ส่งเสียงร้อง)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความลำบากใจ (วิสาท) ความวิตกกังวล (จินฺตา) เป็นต้น กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยความในพากย์ทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความเศร้าโศก) คือ การร้องไห้รำพันออกมาเป็นคาถาเหล่านี้ กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๖. กรุณารส (รสสงสาร) คือ ความสงสารที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า กรุณารส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

ตโย เทวปุตฺตา ส่วนเทพเจ้าทั้งสามองค์ได้ทรงฟังพระเสาวนีย์ พระมัทรีเธอไหว้วอนขอหนทาง พระพักตร์นางนองไปด้วยน้ำพระเนตร เทพเจ้าก็สังเวชในวิญญาณ ก็พากันอุฏฐาการคลาไคลให้มรรคาแก่นางพระยามัทรี พอแจ่มแจ้งแสงสีศศิธร นางก็ยกหาบคอนขึ้นใส่บ่า เปลื้องเอาพระภูษามาคาดพระถันให้มั่นคง วิ่งพลางนางทรงกันแสงพลาง ยะเหยาะเหย่าทุกฝีย่างไม่หย่อนหยุด พักหนึ่งก็ถึงที่สุดบริเวณพระอาวาส ที่พระลูกเจ้าเคยประพาสแล่นเล่น ประหลาดแล้วแลไม่เห็นก็ใจหาย ดั่งว่าชีวิตนางจะวางวายลงทันที จึ่งตรัสเรียกว่า แก้วกัณหาพ่อชาลีของแม่เอ่ย แม่มาถึงแล้วเหตุไฉนไยพระลูกแก้วจึ่งมิมาเล่าหลากแก่ใจแต่ก่อนแต่ไรสิพร้อมเพรียง เจ้าเคยวิ่งระรี่เรียงเคียงแข่งกันมาคอยรับพระมารดา ทรงพระสรวลสำรวลร่าระรื่นเริงรีบรับเอาขอคาน แล้วก็พากันกราบกรานพระชนนี พ่อชาลีเจ้าเลือกเอาผลไม้ แม่กัณหาฉะอ้อนวอนไหว้ว่าจะเสวยนม ผทมเหนือพระเพลาพลางฉอเลาะ

แม่นี้ต่างๆ ตามประสาทารกเจริญใจ วจฺฉา พาลาว มาตรํ มีอุปไมยเสมือนหนึ่งลูกทราย ทรามคะนอง ปองที่ว่าจะชมแม่เมื่อสายัณห์ โอพระจอมขวัญของแม่เอ่ย เจ้ามิเคยได้ ความยากย่างเท้าลงเหยียบดิน ริ้นก็มิได้ไต่ไรก็มิได้ตอม เจ้าเคยฟังแต่เสียงพี่เลี้ยงเขาขับกล่อมบำเรอด้วยดุริยางค์ยาม บรรทมธุลีลมก็มิได้พัดมาแผ้วพาน แม่สู้พยาบาลบำรุงเจ้าแต่เยาว์มา เจ้ามิได้ห่างพระมารดาสักหายใจ โอ ความเข็ญใจในครั้งนี้นี่เหลือขนาด สิ้นสมบัติพลัดญาติ แต่ยังตัวต้องไปหามาเลี้ยงลูกและเลี้ยงผัวทุกเวลา แม่มาสละเจ้าไว้เป็นกำพร้าทั้งสององค์ หํสาว เสมือนหนึ่งลูกหงส์เหมราชปักษิน ปราศจากมุจลินท์ไปตกคลุกในโคลนหนอง สิ้นสีทองอันผ่องแผ้ว แม่กลับมาถึงแล้วได้เชยชมชื่นสบาย ที่เหนื่อยยากก็เสื่อมหายคลายทุกข์ทุเลา ลงลืมสมบัติทั้งวงศาในวังเวียง โอแต่ก่อนเอยแม่เคยได้ยินแต่เสียงเจ้าเจรจาแจ้วๆ อยู่ตรงนี้ อิทํ ปทวลญฺชํ นั่นก็รอยเท้าพ่อชาลี นี่คือบทศรีแม่กัณหาพระมารดายังแลเห็น โน่นก็กรวดทรายเจ้ายังรายเล่นเป็นกองๆ สิ่งของทั้งหลายเป็นเครื่องเล่นยังเห็นอยู่ น ทิสฺสเร แต่ลูกรักทั้งคู่ไปอยู่ไหนไม่เห็นเลย อยํ โส อสฺสโม โอพระอาศรมเจ้าเอ๋ยน่าอัศจรรย์ใจ แต่ก่อนดูนี่สุกใสด้วยสีทอง เสียงนกเนื้อนี่ร่ำร้องสำราญรังเรียกคู่คูขยับขัน ทั้งจักจั่นพรรณลองในเรไรอยู่หริ่งๆ ระเรื่อยโรย โหยสำเนียงดั่งเสียงสังคีตขับประโคมไพร โอเหตุไฉนเหงาเงียบเมื่อยามนี้ ทั้งอาศรมก็หมองศรีเสมือนหนึ่งว่าจะเศร้าโศก เออชะรอยว่าพระเจ้าลูกจะวิโยคพลัดพรากไปจากอกพระมารดาเสียจริงแล้วกระมังในครั้งนี้ ฯลฯ[๒๘]

* * * * * * * *

รุททรส (รสโกรธ)

๓๖๒. โกโธ มจฺฉริยาทีหิ โปเส ตาสมทาทิภิ
นยนารุณตาทีหิ รุทฺโท นาม รโส ภเว.

แปลว่า: "ความโกรธเมื่อจำเริญด้วยวิภาวะมีความตระหนี่เป็นต้น พยภิจารีภาวะมีความตื่นตระหนกและความมัวเมาเป็นต้น พร้อมทั้งอนุภาวะมีนัยน์ตาแดงเป็นต้น พึงเป็นรุททรส"

คาถานี้แสดงเรื่องรุททรส คือรสโกรธ มีลักษณะไม่พอใจในอนิฏฐารมณ์ ความโกรธจึงเป็นโกธฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความโกรธ) คือ อารมณ์ที่ไม่น่าพอใจ

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความโกรธ) คือ ความตระหนี่ (มจฺฉริย) ความกีดกัน (อวกฺเขป) การล้อเลียน (อุปหาส) เป็นต้น

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความตื่นตะหนก (ตาส) ความมัวเมา (มท) ความดุร้าย (อุคฺคตฺต) ความเร่งรีบ (สมฺภว) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความโกรธ) คือ ความมีนัยน์ตาแดง (นยนารุณตา) การขมวดคิ้ว (ภูภงฺค) การเม้มริมฝีปาก (โอฏฺฐจปีฬน) เป็นต้น

คำว่า มจฺฉริยาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า มจฺฉริยํ อาทิ เยสนฺติ มจฺฉริยาทโย (มัจฉริยาทิ คือ มีความตระหนี่เป็นต้น)

คำว่า ตาสมทาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาโส จ มโท จาติ ตาสมทา, ตาสมทา อาทโย เยสนฺติ ตาสมทาทโย (ตาสมทาทิ คือ มีความตื่นตระหนกและความมัวเมาเป็นต้น)

คำว่า นยนารุณตาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นยนานิ จ ตานิ อรุณานิ จาติ นยนารุณานิ, เตสํ ภาโว นยนารุณตา, นยนารุณตา อาทิ เยสนฺติ นยนารุณตาทโย (นยนารุณตาทิ คือ มีความเป็นแห่งนัยน์ตาแดงเป็นต้น)

ตัวอย่างบาลี

ยกฺเขน โภ อธิคโตสิ มนุสฺสภกฺเข-
นาสฺสสฺส วาล'มวลมฺพ ปุรํ อเวกฺข
เวรมฺภวาตมุขจุณฺณิตสพฺพคตฺโต
มจฺโจ กถํ ปุนปิ ปสฺสติ ชีวโลกํ.

แปลว่า: "ดูกรท่านผู้เจริญ ท่านถูกข้าผู้เป็นยักษ์กินมนุษย์จับได้แล้ว โหนหางม้าอยู่ จงแลดูบ้านเมืองเสีย มนุษย์ผู้มีร่างทุกส่วนละเอียดในทางของลมกรด จะกลับเห็นชีวโลกได้อย่างไร"

คาถานี้ประพันธ์เป็นคำของปุณณกยักษ์กล่าวกับวิธูรบัณฑิต ในขณะที่ให้โหนหางม้าเหาะไปในอากาศ โดยกล่าวเป็นเชิงเย้ยว่า ท่านไม่มีทางรอดพ้นจากความตายได้เลย ดูบ้านดูเมืองเสีย คล้ายกับสำนวนที่ว่า จงสั่งลูกสั่งเมียเสียเถิด หรือนึกถึงพ่อแก้วแม่แก้วไว้ อีกไม่ช้าก็จะตายแล้ว ข้อความดังกล่าวแสดงความผยองของปุณณกยักษ์ ซึ่งอาจก่อให้เกิดรสโกรธขึ้นได้แก่ผู้ที่สดับและได้ทราบเรื่องของวิธูรบัณฑิตมาแต่ต้น คาถานี้พบในฎีกาใหม่ ท่านจำแนกตามรสีอลังการไว้ ดังนี้

๑. โกธฐายีภาวะ (อาการทางใจที่โกรธ) คือ ความโกรธที่เกิดแก่ปุณณกยักษ์ซึ่งมุ่งจะฆ่าวิธูรบัณฑิตด้วยการให้จับหางม้าเข้าไปสู่ทางแห่งลมกรด กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคาถานี้

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความโกรธ) คือ วิธูรบัณฑิตที่ปุณณกยักษ์สำคัญว่าเป็นศัตรูของตน กล่าวไว้ด้วยคาถานี้

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ อาการที่วิธูรบัณฑิตจับหางม้า เพ่งดูบ้านเมือง และความตระหนี่ของปุณณกยักษ์ในอาการเหล่านี้ กล่าวไว้ด้วยคำว่า วาลมวลมฺพ (จับหางม้า) ปุรํ อเวกฺข (จงเพ่งดูบ้านเมือง)

๔. อนุภาวะ (ผลของความโกรธ) คือ อาการที่ปุณณกยักษ์ขับม้าเข้าไปสู่ลมกรด และการกล่าวว่าท่านจะไม่ได้เห็นมนุษยโลกอีก กล่าวไว้ด้วยคำว่า เวรมฺภวาตมุขจุณฺณิตสพฺพ-คตฺโต มจฺโจ กถํ ปุนปิ ปสฺสติ ชีวโลกํ (มนุษย์ผู้มีร่างทุกส่วนละเอียดในทางของลมกรด

กลับเห็นชีวโลกได้อย่างไร)

๕. รุททรส (รสโกรธ) คือ ความโกรธที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ ก็จัดเป็นรุททรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตุมฺเหหิ พฺรหฺเม ปกโต อติทาเนน ขตฺติโย
อาทาย ปุตฺตํ ทารญฺจ วงฺเก วสติ ปพฺพเต.
อกิจฺจการี ทุมฺเมโธ รฏฺฐา วิวนมาคโต
ราชปุตฺตํ คเวสนฺโต พโก มจฺฉมิโวทเก.
ตสฺส ตฺยาหํ น ทสฺสามิ ชีวิตํ อิธ พฺราหฺมณ
อยํ หิ เต มยา นุนฺโน สโร ปาสฺสติ ชีวิตํ.
สิโร เต พชฺฌยิตฺวาน หทยํ เฉตฺวา สพนฺธนํ
ปนฺถสกุณํ ยชิสฺสามิ ตุยฺหํ มํเสน พฺราหฺมณ.
ตุยฺหํ มํเสน เมเทน มตฺถเกน จ พฺราหฺมณ
อาหุตึ ปคฺคเหสฺสามิ เฉตฺวาน หทยํ ตว.[๒๙]

แปลว่า: "ดูกรพราหมณ์พระหน่อกษัตริย์ถูกพวกท่านรบกวน เพราะทรงบำเพ็ญทานอย่างยิ่ง ต้องทรงพาพระโอรสพระธิดาและพระมเหสีมาประทับอยู่ ณ เขาวงกต ท่านผู้มีปัญญาทราม ทำแต่กิจที่ไม่ควรทำ ยังออกจากแว่นแคว้นตามมาถึงป่าใหญ่ เที่ยวแสวงหาพระราชบุตรดุจนกยางเที่ยวหาปลาอยู่ในน้ำ แน่ะพราหมณ์ เราจักไม่ให้ชีวิตแก่เจ้าในที่นี้ ลูกศรที่จะน้าวแล้วนี้แหละจักดื่มเลือดเจ้า แน่ะพราหมณ์ เราจักตัดหัวของเจ้า เชือดเอาหัวใจพร้อมทั้งไส้พุง แล้วจักบูชาปันถสกุลยัญพร้อมด้วยเนื้อของเจ้า แน่ะพราหมณ์ เราจักเชือดหัวใจของเจ้า ยกขึ้นเป็นเครื่องเซ่นสรวง พร้อมด้วยเนื้อ มันข้น และมันในสมองของเจ้า"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. โกธฐายีภาวะ (อาการทางใจที่โกรธ) คือ ความโกรธที่เกิดแก่พรานเจตบุตร

เมื่อคิดว่าพราหรณ์ชูชกจะมาขอพระกุมารและพระนางมัทรี กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความโกรธ) คือ พราหมณ์ชูชกที่เป็นอารมณ์ของพรานเจตบุตร กล่าวไว้ด้วยคำว่า เต, ตุยฺหํ (เจ้า)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่พราหมณ์ชูชกถูกสุนัขของพรานเจตบุตรไล่กัดจนต้องวิ่งหนีปีนขึ้นต้นไม้ อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. อนุภาวะ (ผลของความโกรธ) คือ การกล่าวคาถานี้เพื่อข่มขู่พราหมณ์ชูชก กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๕. รุททรส (รสโกรธ) คือ ความโกรธที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็ได้ชื่อว่า รุททรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

เหม่! เหม่! ตุมฺเหหิ พฺรหฺเม ปกโต ทุดอ้ายเฉโกโว้ยเว้หน้าเล่ห์หลอก นี่มึงออกมาไยถึงกลางป่า มึงเบียนท้าวเธอจนสิ้นแล้วหรือ จึ่งโหนฮือออกมาถึงพงไพร ชาติอ้ายจัญไรอ้ายขี้ขอ ขอจนสิ้นที่ว่าจะขอ ยกยอเอาที่ใหญ่ใส่เอาที่โต อติทาเนน ขตฺติโย เล่นขอเอาแก้วกุญชโร กุญชรชาติเป็นศรีเมือง จบชาวสีพีราษฎร์เขาเคืองแค้นขับไล่ สกา รฏฺฐา จนพระองค์ต้องจากพระเวียงชัยไร้นิราศยศ อาทาย ปุตฺตทารํ เธอก็พาพระโอรสและพระมเหสี วงฺเกวสติ ปพฺพเต ไปทรงพรตพิธีดาบสเพศในห้องพระหิมเวศเวิ้งวงกต ทุมฺเมโธ ทุดอ้ายเฒ่าหือรือโหดหาปัญญามิได้ อกิจฺจการี จะไปรู้เอาใจใส่ทำนาไร่ก็ไม่มี ดีแต่จะเที่ยวขอทาน รฏฺฐา วิวนมาคโต นี่ใครบอกแก่มึงจึ่งดึงดันซมซานเซอะเซิงออกมาถึงนี่ ใครเขาจะปรานีอ้ายชาติ-ข้า ราชปุตฺตํ คเวสนฺโต ยังจะมาทำโอโอดโรทนาร้องไห้หาจอมกษัตริย์แสร้งพิไร นี่มึงจะทำอะไรหรือ มึงนี่สุดแท้แต่ว่าใครเขายิ่งให้ก็จะไปฮือแห่โหมเอาให้สิ้น อ้ายเสือ เฒ่าจำศีล ใครเลยจะรู้เล่ห์ พโก มจฺฉมิโวทเก ทำเสแสร้งซนซอกดั่งว่านกยางกรอก ซอกซึมเซา เท้าเที่ยวแหย่ย่องสับปลา ตสฺส ตฺยาหํ น ทสฺสามิ ดูเอาเถิดหรือนะไหนนั่นมึงจะ เป็นคน ที่เอ็งจะหนีกูไปพ้นอย่าพึงคิด อิธ ชีวิตํ กูกลัวแต่ว่าอ้ายหัวมึงจะขาดกระเด็นติดดินดิ้นระท้าวๆ เอาลง

ที่กลางดินพอสิ้นใจ อยํ หิ เต ทั้งอาวุธของกูนี้ไซร้ใส่ยางน่อง มยา นุนฺโน เมาะ มยา วิสุสฏฺโจ กูจะลัดลั่นลองเล่นดูสักฉับ ขยับยกยิงดูสักเป้ง กลัวแต่ว่าจะไม่ผางผิดละหรืออย่าอวดอาจ สโร ปาสฺสติ โลหิตํ อ้ายลูกศรมันจะดื้อดาษดื่มเอาโลหิต สิโร เต วชฺฌยิตฺวาน อ้ายศีรษะก็จะกระเด็นเด็ดติดตกตามไม่ต้านทาน ดังกะโหลกลูกตาลหล่นลงจากขั้ว หทยํ เฉตฺวา สพนฺธนํ กูจะผ่าอกออกให้ทั่วแถกเถือถึงหัวใจ ทั้งเนื้อหนังพุงเพาะและตับไตไส้สั้นยาว ก็จะคุลีการขยำเข้ากับเครื่องปรุง ตุยฺหํ มํเสน เมเทน มตฺถลุงฺเคน กูจะประดับประดิษฐ์ประดุจดูให้มันย่องกับเนื้อซีกสันมันสมองในตัวมึง กูจะใส่ตับคีบคาบผนึกพะแนงนึ่งให้สุกเสร็จ อาหุตึ ปคฺคเหสฺสามิ กูจะสร้างศาลสี่เสาใส่ตระเว็ด วางเครื่องพลีกรรมกระทำที่ชายป่า ปนฺถสกุณํ ยชิสฺสามิ กูจะร้องเสเทวารักษ์ประกาศถวายแก่ปันถสกุณเทวราชริมราวทางอันสิงสถิตที่ย่านกลางพระไพรพฤกษ์ เห็นจะสำเร็จมโนนึกใจคะเน[๓๐]

* * * * * * * *

วีรรส (รสกล้าหาญ)

๓๖๓. ปตาปวิกฺกมาทีหุสฺ- สาโห วีโรติ สญฺญิโต
รณทานทยาโยคา วีโรยํ ติวิโธ ภเว
เตวานุภาวา ธิติมตฺ- ยาทโย พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: "ความอุตสาหะที่เกิดจากอำนาจและการรุกรานเป็นต้นชื่อว่า วีรรส วีรรสนี้พึงจำแนกได้ ๓ ประเภท โดยเนื่องด้วยการรบ การให้และการช่วยเหลือ การรบเป็นต้นนั้นแหละเป็นอนุภาวะของวีรรส ส่วนความพอใจและความรู้เป็นต้น เป็นพยภิจารีภาวะ"

คาถานี้แสดงเรื่องวีรรส คือรสกล้าหาญ มีลักษณะองอาจไม่เกรงกลัวโดยอาศัยพละกำลังของตน ความกล้าหาญจึงเป็นอุสสาหฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกล้าหาญ) คือ ข้าศึกที่เป็นอารมณ์ของการสู้รบ

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความกล้าหาญ) คือ อำนาจและการรุกรานของข้าศึก

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความกล้าหาญในการรบ (ธิติ) ความรู้กลอุบาย (มติ) ความดุร้าย (อุคฺคตา) และความผยอง (คพฺพ) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความกล้าหาญ) คือ การรบ การให้ และการช่วยเหลือ

วีรรสนั้นจำแนกออกเป็น ๓ อย่างตามเหตุที่เกี่ยวข้องกันดังนี้

๑. รณวีระ กล้าหาญในการรบ
๒. ทานวีระ กล้าหาญในการให้
๓. ทยาวีระ กล้าหาญในการช่วยเหลือ

คำว่า ปตาปวิกฺกมาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปตาโป จ วิกฺกโม จาติ ปตาปวิกฺกมา,

ปตาปวิกฺกมา อาทิ เยสนฺติ ปตาปวิกฺกมาทโย (ปตาปวิกกมาทิ คือ มีอำนาจและการรุกรานเป็นต้น)

คำว่า รณทานทยาโยค มีรูปวิเคราะห์ว่า รโณ จ ทานญฺจ ทยา จาติ รณทาน-ทยา, รณทานทยาหิ โยโค รณทานชยาโยโค (รณทานทยาโยคะ คือ การประกอบด้วยการรบ การให้ และการช่วยเหลือ)

คำว่า ติวิธ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตโย วิธา ปการา อสฺสาติ ติวิโธ (ติวิธะ คือ มีสามประการ)

คำว่า ธิติมตฺยาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธิติ จ มติ จาติ ธิติมติโย, ธิติมติโย อาทโย เยสนฺติ ธิติมตฺยาทโย (ธิติมัตยาทิ คือ มีความพอใจและความรู้เป็นต้น)

ตัวอย่างบาลี

วิญฺญาเปตฺวา กุเวรํ สุมหติ'มปิ เจโกว กุมฺภณฺฑเสนํ
อุตฺตาเสตฺวา คเหตฺวา มณิรตนวรํ ลกฺข'มาธาย ชูเต
เชตฺวา โกรพฺยราชํ สจิวรตน'มุทฺธจฺจ รณฺณํ สตมฺหา
เอตฺถาเนตฺวา'ทิยิสฺสํ สุยุวติรตนํ   โก มเมตฺถตฺถิ ภาโร.

แปลว่า: "เราทูลขอท้าวกุเวรแล้วทำเสนากุมภัณฑ์มากมายให้หวาดหวั่นแต่เพียงผู้เดียว คว้าเอาดวงมณีรัตน์อันประเสริฐ ถือมาเป็นเดิมพันในการพนัน ชนะพระเจ้าโกรพย์แล้ว เลือกเอาอำมาตย์แก้วจากพระราชาทั้ง ๑๐๑ องค์ พามาในที่นี้แล้ว ได้รับนางแก้วเป็นบำเหน็จ อะไรเล่าเป็นความลำบากของเราในการนี้"

คาถานี้แต่งให้เป็นคำพูดของปุณณกยักษ์ ความพิสดารปรากฏในมหานิบาต วิธูร-ชาดก จะขอนำเรื่องมาเล่าไว้โดยสังเขป เพื่อให้เข้าใจความโดยกระจ่างได้

สมัยหนึ่ง พระโพธิสัตว์ของเราได้เสวยพระชาติเป็นวิธูรบัณฑิต อำมาตย์แก้วของพระเจ้าโกรพย์ ณ นครอินทปัตต์ วันหนึ่ง ท้าววรุณนาคราชทรงฟังธรรมจากวิธูรบัณฑิตแล้วเลื่อมใสในธรรมยิ่งนัก จึงนำแก้วมณีคล้องพระศอมอบถวายแก่วิธูรบัณฑิตเป็นการบูชาธรรม

ต่อมาพระนางวิมลามเหสีของพระองค์ทรงทราบเรื่องนั้นก็ประสงค์จะฟังธรรมจากวิธูรบัณฑิต จึงออกอุบายทำเป็นแพ้ท้อง ต้องการบริโภคหัวใจของวิธูรบัณฑิต ท้าววรุณนาคราชก็ทรงวิตกกังวลเกรงมเหสียอดดวงใจจะวายชนม์

ในขณะนั้น นางอิรันทดีธิดาของท้าวเธอได้ทราบเรื่องนั้นก็อาสาจะหาผู้สามารถจะนำดวงใจของวิธูรบัณฑิตมาให้ นางได้พบปุณณกยักษ์หลานท้าวเวสสุวัณหรืออีกชื่อหนึ่งเรียกว่า ท้าวกุเวร ปุณณกยักษ์หลงรักนาง รับรองว่าจะนำดวงใจของวิธูรบัณฑิตมาให้ นางพาปุณณกยักษ์ไปพบท้าวเวสสุวัณแล้ว ตกลงกันว่าถ้าปุณณกยักษ์ได้ดวงใจของวิธูรบัณฑิตมาท้าววรุณก็จะยกธิดาคือนางอิรันทดีให้

ฝ่ายปุณณกยักษ์ต้องขออนุญาตท้าวกุเวรผู้เป็นลุงก่อน เขาจึงนำความไปแจ้งแก่ท้าวกุเวร พรรณนาถึงเรื่องราวต่างๆ ตลอดถึงเหตุที่ขออนุญาตไป แต่ท้าวกุเวรไม่ฟัง เพราะกำลังตัดสินคดีแย่งวิมานกันระหว่างเทพบุตรสององค์ ปุณณกยักษ์รู้ว่าท่านลุงไม่ได้ฟังเรื่องของตน ความรักก็เร่งร้อน พอเห็นท่านลุงตัดสินให้เทพบุตรตนหนึ่งเป็นฝ่ายชนะ ก็แอบไปอยู่ใกล้ๆ เทพบุตรผู้นั้น พอท้าวกุเวรบอกเทพบุตรผู้ชนะว่า ไปเถิดเจ้า ไปอยู่วิมานของเจ้าเถิด ปุณณกยักษ์ฉวยเอาเพียงคำว่า ไปเถิดเจ้าเท่านั้น เป็นได้รับอนุญาตแล้ว บอกเทพบุตรสองสามตนที่ใกล้เคียงให้เป็นพยานแล้วก็รีบขึ้นม้าไป เขาถือว่าได้ทูลขออนุญาตท้าวเวสสุวัณแล้ว

ปุณณกยักษ์คิดแผนจะจับตัววิธูรบัณฑิตไป ดำริว่าพระเจ้าโกรพย์โปรดเล่นการพนัน จึงคิดหาของเดิมพันไปเล่นพนันกับพระเจ้าโกรพย์เห็นว่าไม่มีอะไรวิเศษเท่าดวงมณีรัตน์ชื่อว่ามโนหร ซึ่งเป็นของพระเจ้าจักรพรรดิอันอยู่ในภูเขาเวปุลลบรรพต แก้วดวงนี้ยักษ์ชื่อกุมภีระมีกุมภัณฑ์แสนหนึ่งเป็นบริวารเฝ้าอยู่ กุมภีรยักษ์พร้อมด้วยบริวารนั้นพอเห็นนัยน์ตาของปุณณกยักษ์ก็หวาดกลัว หลบราบหนีไปถึงภูเขาจักรวาล ปุณณกยักษ์จึงได้ดวงมณีรัตน์โดยสะดวก

ครั้นปุณณกยักษ์ได้ครอบครองดวงมณีรัตน์แล้ว จำแลงตนเป็นมาณพเข้าไปเฝ้าพระเจ้าโกรพย์ ณ กรุงอินทปัตต์ ท้าเล่นสกาพนัน ทางฝ่ายตนเอาดวงมณีรัตน์เป็นเดิมพันพร้อมกับแสดงอานุภาพของดวงมณีรัตน์นั้นให้ปรากฏแล้วกราบทูลว่า ถ้าข้าพระองค์แพ้ก็ขอถวายดวงมณีรัตน์นี้แด่พระองค์ แต่ถ้าพระองค์แพ้เล่าจะพระราชทานสิ่งไร พระเจ้า

โกรพย์ตรัสว่า ยกเว้นตัวเรา เศวตฉัตร และอัครมเหสี ที่เหลือนั้นจะเอาอะไรก็ได้ เป็นอันตกลงกัน ครั้นพระเจ้าโกรพย์แพ้ ปุณณกยักษ์ก็ทูลขอวิธูรบัณฑิตและได้ไปตามปรารถนา จึงเป็นอันว่าเอาดวงแก้วไปแลกอำมาตย์แก้ว เอาอำมาตย์แก้วมาแลกกับนางแก้ว

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. อุสสาหฐายีภาวะ (อาการทางใจที่กล้าหาญ) คือ ความกล้าหาญที่เกิดแก่ปุณณกยักษ์ในการนำดวงใจของวิธูรบัณฑิตไปมอบให้ท้าววรุณนาคราช กล่าวไว้ด้วยคำว่า โก มเมตฺถตฺถิ ภาโร (อะไรเล่าเป็นความลำบากของเราในการนี้)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกล้าหาญ) คือ วิธูรบัณฑิต และนางอิรันทดีที่เป็นอารมณ์ของปุณณกยักษ์ กล่าวไว้ด้วยคำในสามบาทแรกว่า วิญฺญาเปตฺวา เป็นต้น

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่ปุณณกยักษ์เข้าไปเฝ้าพญานาคท้าววรุณ อำนาจและความองอาจในการบุกรุกถิ่นของศัตรู กล่าวไว้ด้วยคำในสามบาทแรกว่า วิญฺญาเปตฺวา เป็นต้น

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ การที่ปุณณกยักษ์ยังเสนากุมภัณฑ์มากมายให้หวาดกลัว และการเลือกเอาอำมาตย์แก้วจากพระราชาทั้ง ๑๐๑ องค์ เป็นความดุร้าย (อุคฺคตา) และความผยอง (คพฺพ) กล่าวไว้ด้วยคำว่า สุมหติมปิ เจโกว กุมฺภณฺฑเสนํ (ทำเสนากุมภัณฑ์มากมายให้หวั่นไหวแต่เพียงผู้เดียว) และ รญฺญํ สตมฺหา สจิวรตนมุทฺธจฺจ (เลือกเอาอำมาตย์แก้วจากพระราชาทั้ง ๑๐๑ องค์)

๕. อนุภาวะ (ผลของความกล้าหาญ) คือ การที่ปุณณกยักษ์ได้ครอบครองนางอิรันทดีสมดังมโนรถ อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. วีรรส (รสกล้าหาญ) คือ ความกล้าหาญที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ ก็จัดเป็นวีรรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

โยชยนฺตุ รเถ อสฺเส นานาจิตฺเต สมาหิเต
อถ ทกฺขถ เม เวคํ วิธมนฺตสฺส สตฺตโว.[๓๑]

แปลว่า: “”เจ้าพนักงานทั้งหลาย จงตระเตรียมรถและม้า อันวิจิตรด้วย

เครื่องอลังการต่างๆ ทั้งมั่นคงแข็งแรง ท่านทั้งหลายจงเห็นความ
พยายามของเราผู้กำจัดศัตรูทั้งหลายให้พ่ายแพ้ไปในบัดนี้"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. อุสสาหฐายีภาวะ (อาการทางใจที่กล้าหาญ) คือ ความกล้าหาญที่เกิดแก่พระเจ้ากุสะในการรบพุ่งกับเจ้าครองนครทั้ง ๗ พระองค์ กล่าวไว้ด้วยคำว่า อถ ทกฺขถ เม เวคํ วิธมนฺตสฺส สตฺตโว (ท่านทั้งหลายจงเห็นความพยายามของเราผู้กำจัดศัตรูทั้งหลายให้พ่ายแพ้ไปในบัดนี้)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกล้าหาญ) คือ เจ้าครองนครทั้ง ๗ พระองค์

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่กษัตริย์เหล่านั้นมาล้อมเมือง และการที่พระนางประภาวดีทรงขออภัยพระเจ้ากุสะ อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ การที่พระเจ้ากุสะยังเจ้าครองนครทั้ง ๗ พระองค์พร้อมด้วยไพร่พลให้หวาดกลัว เป็นความดุร้าย (อุคฺคตา) และความผยอง (คพฺพ) กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์นี้ทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความกล้าหาญ) คือ การที่พระเจ้ากุสะรบชนะแล้วได้ครองรักกับพระนางประภาวดี อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. วีรรส (รสกล้าหาญ) คือ ความกล้าหาญที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็จัดเป็นวีรรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

ใครรานใครรุกด้าว แดนไทย
ไทยรบจนสุดใจ ขาดดิ้น
เสียเนื้อเลือดหลั่งไหล ยอมสละ สิ้นแล
เสียชีพไป่เสียสิ้น ชื่อก้องเกียรติงาม ๆ[๓๒]

* * * * * * * *

ภยานกรส (รสกลัว)

๓๖๔. วิการิสนสตฺตาทิ- ภยุกฺกํโส ภยานโก
เสทาทโย’นุภาเวตฺถ ตาสาที พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: “ความกลัวยิ่งนักอันเกิดจากเสียงและสัตว์ที่พิลึกเป็นต้น ชื่อว่า ภยานกรส อาการมีเหงื่อออกเป็นต้น เป็นอนุภาวะ ในภยานกรสนั้น ส่วนความสะดุ้งกลัวเป็นต้น เป็นพยภิจารีภาวะ”

คาถานี้แสดงเรื่องภยานกรส คือรสกลัว มีลักษณะหวาดหวั่นในสิ่งที่น่ากลัว ความกลัวจึงเป็นภยฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกลัว) คือ เสียงและสัตว์ที่พิลึกน่ากลัว เช่น เสียงฟ้าผ่า เสียงสัตว์ที่น่ากลัว ตลอดจนถึงสถานที่อันน่ากลัว เช่น ป่าเปลี่ยว สุสาน เป็นต้น

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความกลัว) คือ อาการแปลกประหลาดน่ากลัว เช่น ความดังสนั่นของเสียงฟ้าผ่า การหลอกหลอนของรากษส เป็นต้น

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ อาการที่เกิดร่วมกับความกลัว เช่น ความสะดุ้งกลัว (ตาส) และความลังเล (สงฺกา) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความกลัว) คือ อาการทางกายและวาจาที่เกิดจากความกลัว อันได้แก่ เหงื่อออก (เสท) ตัวร้อน (ทาห) และตัวสั่น (สรีรกมฺปน) เป็นต้น

อนึ่ง ความกลัวบางอย่างนั้นเกิดเองตามธรรมชาติ เรียกว่า สาภาวิกะ คือ เกิดตามปกติ บางอย่างก็เกิดจากความตั้งใจของผู้อื่นที่ต้องการหลอกหลอน เรียกว่า กิตติมะ คือ เกิดจากการกระทำ นอกจากนี้ สตรีและคนอ่อนแอย่อมกลัวเสียงและสัตว์ที่พิลึกประหลาด ส่วนคนเข้มแข็งย่อมกลัวคนที่มีคุณธรรมสูงกว่าคนเป็นต้น

คำว่า สน ใน วิการิสนสตฺตาทิ แปลว่า “เสียง” ไม่ปรากฏในคำไวพจน์แสดงไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๒๘) คำนี้มาจากภาษาสันสกฤตว่า สฺวน จึงเปลี่ยนเป็นบาลีว่า สน เหมือน สฺวร ที่เปลี่ยนเป็นบาลีว่า สร

คำว่า วิการิสนสตฺตาทิภยุกฺกํส มีรูปวิเคราะห์ว่า สโน จ สตฺโต จาติ สนสตฺตา, วิกาโร เอเตสํ อตฺถีติ วิการี, วิการิโน จ เต สนสตฺตา จาติ วิการิสนสตฺตา, วิการิสนสตฺตา อาทโย เยสํ สุญฺญารญฺญาทีนนฺติ วิการิสนสตฺตาทโย, วิการิสนสตฺตาทีหิ ชาตํ ภยํ วิการ-สนสตฺตาทิภยํ, วิการิสนสตฺตาทิภยสฺส อุกฺกํโส วิการิสนสตฺตาทิภยุกฺกํโส (วิการิสนสัตตา-ทิภยุกกังสะ คือ ความยิ่งยวดแห่งความกลัวอันเกิดจากเหตุมีเสียงและสัตว์ที่พิลึกเป็นต้น)

คำว่า เสทาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า เสโท อาทิ เยสํ กมฺปนาทีนนฺติ เสทาทโย (เสทาทิ คือ มีเหงื่อเป็นต้น)

คำว่า ตาสาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาโส อาทิ เยสํ สงฺกาทีนนฺติ ตาสาทโย (ตาสาทิ คือ มีความสะดุ้งกลัวเป็นต้น)

ตัวอย่างบาลี

ยํ ทิฏฺฐิสตฺถปตเนน ปริปฺผุรนฺตี
กุมฺภณฺฑรกฺขสจมู คมิตา สมนฺตา
อาจกฺกวาฬนค'มสฺสคตํ ปุรีว
โภโต มุหุํ มุหุ'มปสฺสิ ส ปุณฺณโกหํ.

แปลว่า: “เหล่ากองทัพกุมภัณฑ์และรากษสได้ลนลานแตกพ่ายไปจนจรด
เขาจักรวาล ด้วยการพุ่งศาสตราคือสายตาของเรา พากันเพ่งตาดูผู้ใด
ซึ่งนั่งบนหลังม้าเหมือนชมเมืองของท่าน ผู้นั้นคือเราชื่อว่าปุณณกะ”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑ ภยฐายีภาว (อาการทางใจที่กลัว) คือ ความกลัวที่เกิดแก่เหล่ากองทัพกุมภัณฑ์และรากษส ที่ถูกสายตาอันน่ากลัว ของปุณณกยักษ์มองดู จึงแลดูปุณณกยักษ์บ่อยๆ กล่าวไว้ด้วยคำว่า มุหุํมุหุมปสฺสิ (พากันเพ่งตาดู)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกลัว) คือ ปุณณกยักษ์ที่เป็นอารมณ์อันน่ากลัวของกองทัพภุมภัณฑ์และรากษส กล่าวไว้ด้วยคำว่า ทิฏฺฐิสตฺถปตเนน (ด้วยการพุ่งศาสตราคือสายตา) ส ปุณฺณโกหํ (ผู้นั้นคือเราชื่อว่าปุณณกะ)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ การที่ปุณณกยักษ์นั่งบนหลังม้าเหมือนชมเมืองของวิธูรบัณฑิต กล่าวไว้ด้วยคำว่า อสฺสคตํ ปุรีว (ซึ่งนั่งบนหลังม้าเหมือนชมเมืองของท่าน)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความสะดุ้งกลัว (ตาส) และความลังเล (สงฺกา) เป็นต้น ที่เกิดแก่กองทัพกุมภัณฑ์และรากษสผู้หวาดหวั่นอยู่ว่าปุณณกยักษ์จะเข้ามาทำร้ายตน จนกระทั่งต้องหนีหลบไปถึงขอบภูเขาจักรวาล กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า กุมฺภณฺฑรกฺขสจมู คมิตา สมนฺตา อาจกฺกวาฬนคํ (เหล่ากองทัพกุมภัณฑ์และรากษสลนลานแตกพ่ายไปจนจรดเขาจักรวาล)

๕. อนุภาวะ (ผลของความกลัว) คือ อาการเหงื่อออก (เสท) และตัวสั่น (กมฺป) ของกองทัพกุมภัณฑ์และรากษสในขณะพบเห็นสายตาของปุณณกยักษ์ กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า ปริปฺผุรนฺตี (หวาดกลัว)

๖. ภยานกรส (รสกลัว) คือ ความกลัวที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็ได้ชื่อว่า ภยานกรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตสฺส ตํ นทโต สุตฺวา สีหสฺเสวิตเร มิคา
ขตฺติยา วิปลายึสุ กุสสทฺทภยฏฺฏิตา
หตฺถาโรหา อนีกตฺถา รถิกา ปตฺติการกา
อญฺญมญฺญสฺส ฉินฺทนฺติ กุสสทฺทภยฏฺฏิตา.[๓๓]

แปลว่า:“กษัตริย์เจ็ดพระนครทรงสดับพระสุรสีหนาทของพระเจ้ากุสราชที่บันลืออยู่ เป็นผู้ถูกความกลัวแต่เสียงของพระเจ้ากุสราชคุกคามแล้วพากันแตกหนีไป เหมือนดังฝูงมฤคได้ยินเสียงแห่งราชสีห์ก็พากันหนีไป

พวกพลช้าง พลม้า พลรถ พลเดินเท้า ถูกกความกลัวแต่เสียงของพระเจ้ากุสราชคุกคามแล้ว ก็พากันแตกตื่นเหยียบย่ำกันและกัน”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑ ภยฐายีภาวะ (อาการทางใจที่กลัว) คือความกลัวที่เกิดแก่กษัตริย์เจ็ดพระนคร

และไพร่พลเมื่อได้ยินพระสุรสีหนาทของพระเจ้ากุสราช กล่าวไว้ด้วยคำว่า สีหสฺเสวิตเรมิคา ขตฺติยา วิปลายึสุ กุสสทฺทภยฏฺฏิตา (กษัตริย์เจ็ดพระนครเป็นผู้ถูกความกลัวแต่เสียงของพระเจ้ากุสราชคุกคามแล้ว พากันแตกหนีไป เหมือนดังฝูงมฤคได้ยินเสียงแห่งราชสีห์ก็พากันหนีไป) และคาถาว่า หตฺถาโรหา (พวกพลช้าง) เป็นต้น

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความกลัว) คือ เสียงพระสุรสีหนาทของพระเจ้ากุสราช กล่าวไว้ด้วยคำว่า ตสฺส ตํ นทโต สุตฺวา (ทรงสดับพระสุรสีหนาทของพระเจ้ากุส-ราช)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ สนามรบ อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความสะดุ้งกลัว (ตาส) และความลังเล (สงฺกา) เป็นต้น ที่เกิดแก่กษัตริย์เจ็ดพระนครและไพร่พลผู้หวาดหวั่นสงสัยว่าพระเจ้ากุสราชจะเข้ามาทำร้าย กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยข้อความทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความกลัว) คือ การที่กษัตริย์เจ็ดพระนครแตกหนีไป และการที่ไพร่พลแตกตื่นเหยียบย่ำกันและกัน กล่าวไว้ด้วยคำว่า วิปลายึสุ (แตกหนีไป) และอญฺญมญฺญสฺส ฉินฺทนฺติ (ก็พากันแตกตื่นเหยียบย่ำกันและกัน)

๖. ภยานกรส (รสกลัว) คือ ความกลัวที่บังเกิดขึ้นในใจ ของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์นี้ก็ได้ชื่อว่า ภยานกรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

ตโย เทวปุตฺตา ส่วนเทพยเจ้าทั้งสามก็อำลาลีลาศผาดแผลง จำแลงเป็นพญาไกรสรราชผาดแผดเสียงสนั่น ดั่งสายอสนีลั่นตลอดป่า องค์หนึ่งเป็นพยัคฆพญาเสือโคร่งคำรนร้อง องค์หนึ่งเป็นเสือเหลืองเนื่องคะนองย่องหยัดสะบัดบาท ต่างองค์ก็กระทำสีหนาทน่าพิลึกแสยงขน ก็พากันจรดลไปนอนคอยที่ช่องแคบขวางมรรคา ที่พระนางเธอจะเสด็จมาสู่พระบรรณศาลานั้นแล สา มทฺที ปางนั้นส่วนสมเด็จพระมัทรีศรีสุนทรเทพกัญญา...พอประจวบจวนพญาพาฬมฤคราช สะดุ้งพระทัยไหวหวาดวะหวีดวิ่งวนแวะเข้าข้างทาง พระทรวงนางสั่นระรัววริกเต้นดั่งตีปลา ทรงพระกันแสงโศกาไห้พิไรร่ำ[๓๔]

พีภัจฉรส (รสเกลียด)

๓๖๕. ชิคุจฺฉา รุธิราทีหิ ปูตฺยาทีหิ วิราคโต
พีภจฺโฉ โขภนุพฺเพคี กเมน กรุณายุโต
นาสาวิกุนนาทีหิ สงฺกาทีหิสฺส โปสนํ.

แปลว่า: “ความรังเกียจที่เกิดจากเลือดเป็นต้น ของเน่าเป็นต้น และความจืดจาง ชื่อว่า พีภัจฉรส มีความวิงเวียน คลื่นเหียน และกอปรด้วยความเห็นใจตามลำดับ ความบริบูรณ์ของพีภัจฉรสนั้นมีได้ด้วยอนุภาวะมีการย่นจมูกเป็นต้น และด้วยพยภิจารีภาวะมีความลังเลเป็นต้น”

คาถานี้แสดงเรื่องพีภัจฉรส คือ รสเกลียด มีลักษณะไม่ชอบขยะแขยงสิ่งที่น่าเกลียด ความรังเกียจจึงเป็นชิคุจฉาฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่าน ดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความรังเกียจ) จำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ
-สิ่งที่น่าขยะแขยง เช่น เลือด ลำไส้ใหญ่ ลำไส้น้อย เป็นต้น
-สิ่งที่มีกลิ่นเหม็น เช่น ของเน่า หนอน ไส้เดือน เป็นต้น
-ความจืดจาง คือ หน่ายแหนงในสิ่งที่เคยชอบใจมาก่อน

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความรังเกียจ) คือ อาการคลานยั้วเยี้ยของตัวหนอน และอาการวิ่งไปมาของหนูสกปรก เป็นต้น

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) ความลังเลสงสัยว่าเป็นกลิ่นอะไรหรือคืออะไร (สงฺกา) ความรีบร้อนหลบหลีกให้ห่างไกล (อาเวค) ความหลงไม่รู้ว่าคืออะไรอย่างแน่ชัด (โมห) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความรังเกียจ) คือ อาการย่นจมูก ปิดหน้าปิดตาในเวลาเห็นสิ่งที่น่าขยะแขยง ปิดหูเมื่อได้ยินเสียงที่ไม่ชอบ ปิดจมูกเมื่อสูดดมกลิ่นเหม็น และถ่มน้ำลายเป็นต้น

โดยเหตุที่วิภาวะของพีภัจฉรสจำแนกไว้ ๓ ประการ พีภัจฉรสจึงมี ๓ ลักษณะ

คือมีลักษณะวิงเวียนเมื่อพบสิ่งที่น่าขยะแขยง มีลักษณะคลื่นเหียนเมื่อพบสิ่งที่มีกลิ่นเหม็น และกอปรด้วยความเห็นใจในสิ่งที่เคยชอบมาก่อน ท่านจึงกล่าวว่า กเมน (ตามลำดับ)

คำว่า รุธิราทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า รุธิรํ อาทิ เยสํ อนฺตาทีนนฺติ รุธิราทโย (รุธิราทิ คือ วิภาวะมีเลือดเป็นต้น)

คำว่า ปูตฺยาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า ปูติ อาทิ เยสํ กิมิอาทีนนฺติ ปูตฺยาทโย (ปูตยาทิ คือ วิภาวะมีของเน่าเป็นต้น)

คำว่า อุพฺเพคี มีรูปวิเคราะห์ว่า อุพฺเพโค อสฺส พีภจฺฉสฺส อตฺถีติ อุพฺเพคี (อุพเพคี คือ มีความคลื่นเหียน)

คำว่า กรุณายุต มีรูปวิเคราะห์ว่า กรุณาย อายุโต กรุณายุโต (กรุณายุตะ คือ กอปรด้วยความเห็นใจ) ฎีกาใหม่มีรูป กรุณา เป็นปุงลิงค์ว่า กรุเณน อายุโต กรุณายุโต โดยเหตุที่ กรุณา ศัพท์ที่ใช้ในความหมายว่า “เห็นใจ, สงสาร” เป็นอิตถีลิงค์อย่างเดียว จึงควรมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ดังกล่าว ขอฝากผู้รู้ไว้พิจารณาต่อไป

คำว่า นาสาวิกุนนาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า นาสาย วิกุนนํ นาสาวิกุนนํ, นาสาวิกุนนํ อาทิ เยสํ มุขจฺฉาทนาทีนนฺติ นาสาวิกุนนาทโย (นาสาวิกุนนาทิ คือ มีการย่นจมูกเป็นต้น)

คำว่า สงฺกาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สงฺกา อาทิ เยสํ อาเวคาทีนนฺติ สงฺกาทโย (สังกาทิ คือ มีความลังเลเป็นต้น)

ตัวอย่างบาลี

> ยกฺขา มจฺจกรงฺกกงฺกนธรา เย นิมฺมิตา ปุณฺณเก-
> นุตฺตํสีกตปาณิปลฺลวธรา หารีกตนฺโตรคา ลิตฺตา
> โลหิตกุงฺกุเมหิ วิธุเรเน’เต ปิวนฺตา วสามชฺชํ
> สีสกปาลปาติหิ ปุเร ธุตฺตา วิโย’เปกฺขิตา.

แปลว่า: “ฝูงยักษ์เหล่าใดที่ปุณณกยักษ์เนรมิต สวมกำไลมือคือกระดูกคน ใช้ฝ่ามือคนทัดทรงใบไม้ สะพักสังวาลย์งูคือไส้ใหญ่คน ประด้วยดอก

หมากคือโลหิต ดื่มสุราคือมันเหลวด้วยจอกที่ทำด้วยกระโหลกหัวคน
ท่านวิธูรบัณฑิตมองดูยักษ์เหล่านั้นเฉยเหมือนมองนักเลงสุราในเมือง”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสือลังการ ดังนี้

๑. ชิคุจฉาฐายีภาวะ (อาการทางใจที่รังเกียจ) คือ ความรังเกียจที่เกิดแก่วิธูรบัณฑิตเมื่อเห็นอาการที่น่าขยะแขยงเหล่านั้น กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความรังเกียจ) คือ เลือด ฝ่ามือคน และไส้ใหญ่คน ที่เป็นอารมณ์ก่อให้เกิดความวิงเวียน กล่าวไว้ด้วยคำว่า ลิตฺตา โลหิตกุงฺกุเมหิ อุตฺตํสีกตปาณิปลฺลวธรา หารีกตนฺโตรคา (ใช้ฝ่ามือคนทัดทรงใบไม้ สะพักสังวาลย์งูคือไส้ใหญ่คนประด้วยดอกหมากคือโลหิต) ทั้งได้แก่กระดูกคน มันเหลวและกระโหลกหัวคน ที่เป็นอารมณ์ก่อให้เกิดความคลื่นเหียน กล่าวไว้ด้วยคำว่า มชฺจกรงฺกกงฺกนธรา สีสกปาลปาติหิ วสามชฺชํ ปิวนฺตา (สวมกำไลมือคือกระดูกคน ดื่มสุราคือมันเหลวด้วยจอกที่ทำด้วยกระโหลกหัวคน) นอกจากนี้พากย์ทั้งหมดยังกล่าวถึงอารมณ์ที่ก่อให้เกิดความเห็นใจที่เป็นความสลดใจนั่นเอง

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ อาการต่างๆ ที่ยักษ์สวมกำไลมือกระดูกคน ตลอดจนดื่มสุราคือมันเหลว กล่าวไว้ด้วยพากย์ทั้งหมด

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความลังเลที่เกิดแก่วิธูรบัณฑิตว่านี้เป็นยักษ์จริง หรือยักษ์เนรมิต (สงฺกา) และความรีบด่วนอยากจะหลีกไปไกลๆ (อาเวค) อนุมานรู้โดยอ้อม

๕. อนุภาวะ (ผลของความรังเกียจ) คือ ผลที่วิธูรบัณฑิตพบเห็นอาการที่น่าขยะแขยงของยักษ์เหล่านั้น ได้แก่ การย่นจมูก (นาสาวิกุนน) เป็นต้น อนุมานรู้โดยอ้อม

๖. พีภัจฉรส (รสเกลียด) คือ ความรังเกียจที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า พีภัจฉรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

อาตุรํ อสุจึ ปูตึ ปสฺส นนฺเท สมุสฺสยํ
อุคฺฆรนฺตํ ปคฺฆรนฺตํ พาลานํ อภินนฺทิตํ.[๓๕]

แปลว่า: "ดูกรนันทา เธอจงเห็นร่างกายนี้ว่ากระสับกระส่าย ไม่งาม เน่าใน มีของไหลขึ้นและไหลลง ซึ่งคนเขลาเพลิดเพลินยินดี"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. ชิคุจฉาฐายีภาวะ (อาการทางใจที่รังเกียจ) คือ ความรังเกียจที่เกิดแก่พระพุทธองค์ผู้ตรัสพระคาถานี้ กล่าวไว้ด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความรังเกียจ) คือ ร่างกายที่เป็นอารมณ์ของปฏิกูล มนสิการกรรมฐาน กล่าวไว้ด้วยคำว่า สมุสฺสยํ (ร่างกาย)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ สถานที่เงียบสงัดเหมาะแก่การแสดงธรรมและปฏิบัติธรรม อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. อนุภาวะ (ผลของความรังเกียจ) คือ การตรัสพระคาถานี้ กล่าวไว้ด้วยข้อความทั้งหมดในพากย์

๕. พีภัจฉรส (รสเกียจ) คือความรังเกียจที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบ ความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า พีภัจฉรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

พยภิจารีภาวะไม่ควรเกิดแก่พระพุทธเจ้าผู้ปราศจากความลังเลสงสัยและความรีบร้อนเป็นต้น ในที่นี้จึงไม่แสดงพยภิจารีภาวะไว้

ตัวอย่างไทย

โฉมตาชีชูชูกช่างงกเงิ่น	จะเดินเหินเห็นควรชวนให้หาม
จะดูไหนก็ไม่พบสบสิ่งงาม	ล้วนแต่ทรามสุดสงสารจัณฑาลชน
จะพิศหน้าอนิจจาหน้าครึ่งท่อน	ตาซ้ายชอนลงล่างต่างถลน
แต่ตาขวาวิปริตขวิดขึ้นบน	เมื่อยามยลล่อกแล่กแปลกเหลือดี
หน้าผากโหนกคางยานปานจวัก	จมูกหักลักขณาน่าบัดสี
ปากเบื้องบนตกต่ำขำเข้าที	ดาลฤดีเรียมดิ้นแทบสิ้นลม
จะพิศทนต์งอกเงี้ยวดังเขี้ยวหมู	หน้าดู๋ดูปั้นเท่าไรก็ไม่สม
ศอขึ้นสันอั้นพอกเป็นหนอกกลม	ทั้งเผ้าผมบางเต็มทีมีสีเทา

เฒ่าหนวดดกรกเลอะเปรอะน้ำหมาก เอาขวานถากร้อยทีไม่มีเฉา
ลิ้นละล่ำน้ำลายไหลไม่ทุเลา ท้องออเฒ่าเทียบได้ไหกะเทียม [๓๖]

* * * * * * * *

อัพภุตรส (รสพิศวง)

๓๖๖. อติโลกปทตฺเถหิ วิมฺหโย'ยํ รโสพฺภุโต
ตสฺสานุภาวา เสทสฺสุ- สาธุวาทาทโย สิยุํ
ตาสาเวคธิตปฺปญฺญา โหนฺเตตฺถ พฺยภิจาริโน.

แปลว่า: “ความพิศวงที่เกิดจากอรรถของบทซึ่งเกินวิสยโลก ชื่อว่า อัพภุตรส อาการมีเหงื่อออก น้ำตาไหล และกล่าวสาธุการเป็นต้น เป็นอนุภาวะของอัพภุตรสนั้น ความตื่นตระหนก ความผลุนผลัน ความพอใจ และความรู้ เป็นพยภิจารีภาวะในอัพภุตรสนั้น”

คาถานี้แถลงเรื่องอัพภุตรส คือรสพิศวง มีลักษณะพิศวงในสิ่งที่เป็นไปไม่ได้ ความพิศวงจึงเป็นวิมหยฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่านดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความพิศวง) คือ อรรถของบทที่ล่วงพ้นสิ่งที่ปรากฏประจำในโลก ซึ่งเป็นบุคคลหรือวัตถุที่น่าพิศวง เช่น มายากล เรือนทิพย์ สวนสวรรค์ วิมานเป็นต้น

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความพิศวง) คือ ลักษณะที่ชวนให้พิศวงของบุคคลหรือวัตถุ

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) ความตื่นตระหนก (ตาส) ความผลุนผลัน (อาเวค) ความพอใจ (ธิติ) ความรู้ (ปญฺญา) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความพิศวง) คือ เหงื่อออก น้ำตาไหล กล่าวสาธุการ ขนลุกชูชัน เป็นต้น

คำว่า อติโลกปทตฺถ มีรูปวิเคราะห์ว่า อติกฺกนฺตา โลกนฺติ อติโลกา, อติโลกา จ เต ปทตฺถา จาติ อติโลกปทตฺถา (อติโลกปทัตถะ คือ อรรถของบทซึ่งเกินโลก)

คำว่า เสทสฺสุสาธุวาทาทิ มีรูปวิเคราะห์ว่า สาธุ อิติ วาโท สาธุวาโท, เสโท จ อสฺสุ จ สาธุวาโท จาติ เสทสฺสุสาธุวาทา, เสทสฺสุสาธุวาทา อาทโย เยสํ โรมญฺจาทีนนฺติ

เสทสฺสุสาธุวาทาทโย (เสทัสสุสาธุวาทาทิ คือ มีเหงื่อ น้ำตา และกล่าวสาธุการเป็นต้น)

คำว่า ตาสาเวคธิติปฺปญฺญา มีรูปวิเคราะห์ว่า ตาโส จ อาเวโค จ ธิติ จ ปญฺญา จาติ ตาสาเวคธิติปฺปญฺญา (ตาสาเวคธิติปปัญญา คือ ความตื่นตระหนก ความผลุนผลัน ความพอใจ และความรู้)

ตัวอย่างบาลี

ส ปุณฺณเกนา'หฏเนกภึสเน-
สฺว'โห นเฏเนว สุนิจฺจโล'จลา
นิปาติโต เตน อวํสิโรปตํ
อสนฺตสํ ตํ มินิ ทิฏฺฐิยฏฺฐิยา.

แปลว่า: "น่าอัศจรรย์ ท่านวิธูรบัณฑิตนั้นมิได้หวาดหวั่นในสิ่งที่น่ากลัว อันปุณณกยักษ์นำมาแสดง เปรียบดังสิ่งนั้นๆ ถูกนักฟ้อนนำมาแสดง ฉะนั้น ท่านถูกปุณณกยักษ์จับขว้างลงไปจากภูเขา มีหัวตกลงไปอยู่ ก็มิได้สะดุ้งกลัว กลับใช้ไม้วัดคือสายตากำหนดระยะได้"

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่พิศวง) คือ ความพิศวงที่เกิดแก่ผู้เห็นวิธูรบัณฑิตผู้มิได้หวาดหวั่นพรั่นพรึงต่อความตาย ในเวลาเห็นสิ่งที่น่ากลัวซึ่งปุณณกยักษ์นำมาแสดง กล่าวไว้ด้วยพากย์ทั้งหมด

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความพิศวง) คือ วิธูรบัณฑิตผู้ไม่หวาดหวั่นและใช้ไม้วัดคือสายตากำหนดระยะ ซึ่งเป็นอารมณ์ของบุคคลผู้เกิดความพิศวง เนื่องด้วยชาวโลกมีปกติกลัวสิ่งที่น่ากลัวและไม่รู้เท่าทันในสิ่งที่น่ากลัวนั้นๆ กล่าวไว้ด้วยคำว่า อสนฺตสํ ตํ มินิ ทิฏฺฐิยฏฺฐิยา

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ อาการที่วิธูรบัณฑิตมิได้หวาดหวั่นเกรงกลัว และใช้สายตากะระยะทาง กล่าวไว้ด้วยคำว่า อสนฺตสํ ตํ มินิ ทิฏฺฐิยฏฺฐิยา (ก็มิได้สะดุ้งกลัว กลับใช้ไม้วัดคือสายตากำหนดระยะได้)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความตื่นตระหนก (ตาส) ความผลุนผลัน (อาเวค) และความพอใจ (ธิติ) เป็นต้นที่เกิดแก่บุคคลผู้เกิดความพิศวง กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยพากย์ทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความพิศวง) คือ การกล่าวสาธุการ อาการเหงื่อออกและน้ำตาไหลซึ่งเกิดแก่บุคคลผู้ทราบความเป็นไปเช่นนั้น กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า อโห (น่าอัศจรรย์)

๖. อัพภุตรส (รสพิศวง) คือ ความพิศวงที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า อัพภุตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา   อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา
สย'เมโวนมิตฺวาน   อุปคจฺฉนฺติ ทารเก.
อิทํ อจฺเฉรกํ ทิสฺวา   อพฺภุตํ โลมหํสนํ
สาธุการํ ปวตฺเตสิ   มทฺที สพฺพงฺคโสภนา.
อจฺเฉรํ วต โลกสฺมึ   อพฺภุตํ โลมหํสนํ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน   สยเมโวนตา ทุมา.[๓๗]

แปลว่า: “หมู่ไม้สูงใหญ่ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสองทรงกันแสง จึงสงสารโน้มกิ่งลงมาเองจนใกล้จะถึงพระกุมารทั้งสอง พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้านี้ จึงซ้องสาธุการว่า น่าอัศจรรย์ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่พิศวง) คือ ความพิศวงที่เกิดแก่พระนางมัทรีเมื่อเห็นหมู่ไม้โน้มกิ่งลงมาเองจนใกล้จะถึงพระกุมาร กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทํ อจฺเฉรกํ ทิสฺวา อพฺภุตํ โลมหํสนํ มทฺที สพฺพงฺคโสภนา (พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกาย ทอดพระเนตรเห็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้านี้)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความพิศวง) คือ ต้นไม้ที่น้อมเข้ามาหาพระกุมารทั้งสอง กล่าวไว้ด้วยคำว่า โรทนฺเต ทารเก ทิสฺวา อุพฺพิคฺคา วิปุลา ทุมา สยเมโวนมิตฺวาน อุปคจฺฉนฺติ ทารเก (หมู่ไม้สูงใหญ่ดังจะเห็นพระกุมารทั้งสองทรงกันแสง จึงสงสารโน้มกิ่งลงมาเองจนใกล้จะถึงพระกุมารทั้งสอง)

๓. อุทฺทีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ ความเงียบสงบของป่าใหญ่ อนุมานรู้โดยอ้อม

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความตื่นตระหนก (ตาส) ความผลุนผลัน (อาเวค) และความพอใจ (ธิติ) เป็นต้นที่เกิดแก่พระนางมัทรี กล่าวไว้ด้วยคำว่า อิทํ อจฺเฉรกํ ทิสฺวา อพฺภุตํ โลมหํสนํ มทฺที สพฺพงฺคโสภนา (พระนางมัทรีผู้งดงามทั่วพระวรกายทอดพระเนตรเห็นความอัศจรรย์ไม่เคยมีน่าขนพองสยองเกล้านี้)

๕. อนุภาวะ (ผลของความพิศวง) คือ การกล่าวสาธุการของพระนางมัทรีว่า น่าอัศจรรย์ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สาธุการํ ปวตฺเตสิ อจฺเฉรํ วต โลกสฺมึ อพฺภุตํ โลมหํสนํ เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน สยเมโวนตา ทุมา (จึงซ้องสาธุการว่า น่าอัศจรรย์ขนลุกพอง ไม่เคยมีในโลกหนอ ด้วยอานุภาพแห่งพระเวสสันดร ต้นไม้น้อมกิ่งลงมาเองได้)

๖. อัพภุตรส (รสพิศวง) คือ ความพิศวงที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า อัพภุตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

รีบเร่งมาถึงซึ่งป่าช้า ปลูกศาลเพียงตาดาดผ้าขาว
แล้วจุดเทียนสว่างกระจ่างพราว ทิ้งสายสิญจน์ก้าวสกดลง
เข้านั่งพับพแนงเชิงชุมนุมฤทธิ์ สะเทือนทิศทั่วหล้าป่าระหง
คึกคักพายุพัดระบัดพง ไม้ไร่ลู่ลงหักระทม
บันดาลอสุนีคนองเสียง เปรี้ยงเปรี้ยงเสียงเปรื่องกระเดื่องล่ม
ฟ้าแลบแปลบปลาบวะวาบลม เจียมจะจมล่มโลกแหลกทำลาย

ธรณีที่นั่งกระทั่งไหว   ดังคนไกวเกือบแยกแตกสลาย
ฝูงผีลุกโลดโขมดพราย   แปลงกายต่างๆ วิ่งวางมา[๓๘]

* * * * * * * *

สันตรส (รสสงบ)

๓๖๗. ฐายีภาโว สโม เมตฺตา- ทยาโมทาทิสมฺภโว
ภาวาทีหิ ตตฺทุกฺกํโส สนฺโต สนฺตนิเสวิโต.

แปลว่า: “ฐายีภาวะ คือความสงบอันเกิดจากความปรารถนาดี ความสงสาร และความยินดีเป็นต้น เมื่อมีความยิ่งยวดแห่งความสงบนั้นด้วยภาวะ[มีพยภิจารีภาวะ]เป็นต้น จึงเป็นสันตรสอันสัตบุรุษซ่องเสพ”

คาถานี้แถลงเรื่องสันตรส คือ รสสงบ มีลักษณะไม่กระวนกระวายในธรรมของสัตบุรุษ ความสงบจึงเป็นสมฐายีภาวะ มีองค์ประกอบเป็นเครื่องปรุงให้เกิดเป็นรสแก่ผู้ฟังและผู้อ่านดังนี้

๑. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความสงบ) คือ เหล่าสัตว์ที่เป็นอารมณ์ของความปรารถนาดีคือเมตตาและความสงสารคือกรุณา โดยเมตตามีสรรพสัตว์เป็นอารมณ์ กรุณามีทุกขิตสัตว์เป็นอารมณ์ พร้อมทั้งความยินดีคือปีติโสมนัสที่เกิดจากการเจริญสมถกรรมฐานหรือวิปัสสนากรรมฐาน

๒. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อมในขณะเกิดความสงบ) คือ เมตตา กรุณา และปีติเป็นต้น พร้อมทั้งสถานที่วิเวกเหมาะกับการปฏิบัติธรรม

๓. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความเบื่อหน่ายต่อโลกิยสุข (นิพฺเพท) ความระลึกได้ (สติ) ความรู้ (มติ) เป็นต้น

๔. อนุภาวะ (ผลของความสงบ) คือ ขนลุกชูชัน เป็นต้น

สันตรสมีลักษณะสงบไม่หวั่นไหวเหมือนรสประเภทอื่นที่มีลักษณะยึดติดหรือปฏิเสธอารมณ์ ท่านจึงกล่าวว่า สนฺตนิเสวิโต (อันสัตบุรุษซ่องเสพ) หมายความว่า เมื่อผู้อ่านผู้ฟังได้ทราบบทประพันธ์ที่มีสันตรสนี้แล้วจะเกิดเจตสิกหมวดหนึ่งที่เรียกว่า กายปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งนามกาย และจิตตปัสสัทธิ คือ ความสงบแห่งจิต เจตสิกเหล่านี้ส่งผลให้นามกายและจิตสงบไม่เร่าร้อน ทั้งยังส่งผลให้รูปกายสงบเย็นอีกด้วย สันตรสจึงเป็นรสที่สัตบุรุษซ่องเสพ

คำว่า เมตฺตาทยาโมทาทิสมฺภว มีรูปวิเคราะห์ว่า เมตฺตา จ ทยา จ โมโท จาติ

เมตฺตาทยาโมทา, เมตฺตาทยาโมทา อาทโย เยสนฺติ เมตฺตาทยาโมทาทโย, เมตฺตาทยาโมเทหิ สมฺภโว ยสฺสาติ เมตฺตาทยาโมทาทิสมฺภโว (เมตตาทยาโมทาทิสัมภวะ คือ มีการเกิดจากความปรารถนาดี ความสงสาร และความยินดีเป็นต้น)

คำว่า ตทุกฺกํส มีรูปวิเคราะห์ว่า ตสฺส สนฺตสฺส อุกฺกํโสติ ตทุกฺกํโส (ตทุกกังสะ คือ ความยิ่งยวดแห่งความสงบนั้น)

คำว่า สนฺตนิเสวิต มีรูปวิเคราะห์ว่า สตํ นิเสวิโต สนฺตนิเสวิโต (สันตนิเสวิตะ คือ อันสัตบุรุษซ่องเสพ)

ตัวอย่างบาลี

เอนฺเตสุ เกสริกรีสฺวปิ เวจยนฺเต
นาเค นคํ มทคเช วิย เวฬุคุมฺพํ
ยกฺเข วิจาลยติ โนจลิ อีสกมฺปิ
สนฺตึ คโตว วิธูโร มธุราปิ ภาวา.

แปลว่า: “แม้นเมื่อราชสีห์และช้างทั้งหลายปรี่เข้ามาใกล เมื่องูมาโอบรัด เมื่อยักษ์ปุณณกะยังภูเขาให้สั่นสะเทือนดุจช้างซับมันสั่นกอไผ กระนั้นเล่า ท่านวิธูรบัณฑิตก็มิได้หวั่นไหวแม้สักหน่อยจากสภาพที่เป็นสุข เหมือนดั่งบรรลุสันติธรรมแล้ว”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่สงบ) คือ ความสงบที่เกิดแก่ท่านวิธูรบัณฑิตในขณะเจริญเมตตาและกรุณาแก่ราชสีห์ ช้าง งู และยักษ์ปุณณกะ กล่าวไว้ด้วยคำว่า สนฺตึ คโตว (เหมือนดั่งบรรลุสันติธรรมแล้ว)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความสงบ) คือ ราชสีห์ ช้าง งู และยักษ์ปุณณกะ อันเป็นอารมณ์แห่งการเจริญเมตตาและกรุณาของท่านวิธูรบัณฑิต กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า สนฺตึ คโตว (เหมือนดั่งบรรลุสันติธรรมแล้ว)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ เมตตาและกรุณาที่แผ่ไปในราชสีห์ ช้าง

งู และปุณณกยักษ์ กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า สนฺตึ คโตว (เหมือนดั่งบรรลุสันติธรรมแล้ว)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความพอใจในการเจริญเมตตาและกรุณาของวิธูรบัณฑิต (ธิติ) ความเข้าใจในการเจริญเมตตาและกรุณา (มติ) และความรู้ตัวในขณะเจริญธรรมเหล่านั้น (สติ) ในเวลาราชสีห์และช้างปรี่เข้ามาใกล้ งูมาโอบรัด และยักษ์ปุณณกะยังภูเขาให้สั่นสะเทือน กล่าวไว้ด้วยคำว่า เอนฺเตสุ เวจยนฺเต วิจาลยติ (แม้นเมื่อราชสีห์และช้างทั้งหลายปรี่เข้ามาใกล้ เมื่องูมาโอบรัด เมื่อยักษ์ปุณณกะยังภูเขาให้สั่นสะเทือนดุจช้างซับมันสั่นกอไผ่) และกล่าวไว้โดยอ้อมด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความสงบ) คือ การรอดพ้นจากความตายที่เกิดจากความสะดุ้งกลัว กล่าวได้โดยอ้อมด้วยพากย์ทั้งหมด

๖. สันตรส (รสสงบ) คือ ความสงบที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สันตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

สพฺพมฺหิ ตํ อรญฺญมฺหิ ยาวนฺเตตฺถ มิคา อหุํ
เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน นาญฺญมญฺญํ วิเหจยุํ.[๓๙]

แปลว่า: “เนื้อมีประมาณเพียงใดมีอยู่ในป่าทั้งปวง ณ เขาวงกตนั้น เนื้อเหล่านั้นไม่เบียดเบียนกันและกันด้วยเมตตานุภาพของพระเวสสันดร”

คาถาที่เป็นอุทาหรณ์ข้างต้น จำแนกตามรสีอลังการ ดังนี้

๑. ฐายีภาวะ (อาการทางใจที่สงบ) คือ ความสงบที่เกิดแก่พระเวสสันดรในขณะเจริญเมตตาแก่เนื้อที่อยู่ ณ เขาวงกต กล่าวไว้ด้วยคำว่า เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน (ด้วยเมตตานุภาพของพระเจ้าเวสสันดร)

๒. อารัมมณวิภาวะ (อารมณ์ของความสงบ) คือ เนื้อทั้งหมดที่อยู่ ณ เขาวงกต กล่าวไว้ด้วยคำว่า สพฺพมฺหิ ตํ อรญฺญมฺหิ ยาวนฺเตตฺถ มิคา อหุํ (เนื้อมีประมาณเพียงใดมีอยู่ในป่าทั้งปวง ณ เขาวงกตนั้น)

๓. อุททีปนวิภาวะ (สภาพแวดล้อม) คือ เมตตาที่แผ่ไปในเนื้อทั้งหมด หรือความเงียบสงัดของเขาวงกต กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยคำว่า เวสฺสนฺตรสฺส เตเชน (ด้วยเมตตานุภาพ

ของพระเวสสันดร)

๔. พยภิจารีภาวะ (อาการปรากฏในบางขณะ) คือ ความพอใจในการเจริญเมตตาของพระเวสสันดร (ธิติ) ความเข้าใจในการเจริญเมตตา (มติ) และความรู้ตัวในขณะเจริญเมตตา (สติ) กล่าวไว้โดยอ้อมด้วยข้อความในพากย์ทั้งหมด

๕. อนุภาวะ (ผลของความสงบ) คือ การที่เนื้อไม่เบียดเบียนกัน กล่าวไว้ด้วยคำว่า นาญฺญมญฺญํ วิเหฐยุํ (เนื้อเหล่านั้นไม่เบียดเบียนกันและกัน)

๖. สันตรส (รสสงบ) คือ ความสงบที่บังเกิดขึ้นในใจของท่านผู้ได้ทราบความของบทประพันธ์นี้ แม้บทประพันธ์ก็ได้ชื่อว่า สันตรส เพราะเป็นที่ตั้งแห่งรส

ตัวอย่างไทย

สมเด็จพระบรมธรรมธาดามหาสัตว์ ก็ทรงปฏิบัติสมาทานอธิษฐานเบญจศีล เพื่อรักษาตามดาบสวัตรมีเมถุนวิรัติเป็นที่ครบห้า...แล้วเจริญทางเมตตาพรหมวิหาร แผ่ไปในสัตว์ไม่มีประมาณทั่วทิศานุทิศ เมตฺตานุภาเวน ด้วยอำนาจเมตตาจิตของสมเด็จพระมหาสัตว์ซึ่งทรงปฏิบัติพระเมตตาบารมีอันอุดมเป็นบรมโพธิสมภารบรรดาสัตว์ดิรัจฉานทั้งหลายทั้งปวงซึ่งมีอยู่ในที่สามโยชน์โดยรอบขอบ ก็กลับมีความคิดชอบประกอบเมตตาจิตคิดรักใคร่แก่กันและกัน สัตว์ในอรัญประเทศเขตเท่านั้นตัวใดตัวหนึ่งซึ่งจะทำร้ายเป็นอันตรายแก่สัตว์ตัวอื่นก็หามิได้ สัตว์ที่ร้ายกาจก็มิอาจจะอยู่ ได้หลีกไปเสียภายนอกกำหนดที่สามโยชน์ โดยรอบคอบเขาวังกคีรี อิมินาว นิยาเมน โดยนิยมดั่งพรรณนามาฉะนี้[๙๐]

อิติ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต

สุโพธาลงฺกาเร รสภาวาวโพโธ นาม ปญฺจโม ปริจฺเฉโท.

จบปริจเฉทที่ ๕ ชื่อว่า รสภาวาวโพธะ

ในคัมภีร์สุโพธาลังการ อันพระสังฆรักขิตมหาสามิผู้ประเสริฐรจนา

สุโพธาลงฺกาโร สมตฺโต.

จบสุโพธาลังการ

แปลยกศัพท์ในสุโพธาลังการ
ปริจเฉทที่ ๑
โทสาวโพธะ

(แสดงข้อบกพร่อง)

๑. วาณี อ.พระสัทธรรม มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภวสุนฺทรี อันงามโดยการบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี สรณํ อันเป็นที่พึ่ง ปาณีนํ แห่งสัตว์มีปราณท. มนํ ยังใจ มยฺหํ ของข้าพเจ้า ปีณยตํ จงให้อิ่มเอิบ ฯ (ฝ่ายพระสัทธรรม)

วาณี อ.พระสรัสวดี มุนินฺทวทนมฺโภชคพฺภสมฺภวสุนฺทรี ผู้งามโดยบังเกิดในห้องแห่งบงกชคือพระโอษฐ์ของพระพรหม สรณํ ผู้เป็นที่พึ่ง ปาณีนํ แห่งสัตว์มีปราณท. มนํ ยังใจ มยฺหํ ของข้าพเจ้า ปีณยตํ จงให้เอิบอิ่ม ฯ (ฝ่ายเทวดา)

๒. รามสมฺมาทฺยลงฺการา อ.คัมภีร์อลังการอันมีรามสัมมะเป็นต้นท. สนฺโต อันดีงาม ปุราตนา อันมีในกาลก่อน สนฺติ มีอยู่ กิญฺจาปิ แม้ก็จริง ฯ ตถาปิ ถึงอย่างนั้น สุทฺธมาคธิกา อ.ชนผู้ประกอบในภาษามคธอย่างเดียวท. น วลญฺเชนฺติ ย่อมใช้ไม่ได้ เต รามสมฺมาทฺยลงฺกาเร ซึ่งคัมภีร์อลังการอันมีรามสัมมะเป็นต้นท. เหล่านั้น ฯ

๓. เตน การเณน เพราะเหตุนั้น เอโส ปริสฺสโม อ.ความอุตสาหะนี้ อโหสิ ได้มีแล้ว มยฺหํ แก่เรา จินฺตเนน ด้วยความคิด อิติ ว่า อปิ นาม ไฉนหนอ อหํ อ.เรา เอเต สุทฺธมาคธิเก ยังชน ผู้ประกอบในภาษามคธอย่างเดียวท. เหล่านั้น อลงฺการวชฺชิเต ผู้เว้นแล้วจากคัมภีร์อลังการ โตเสยฺยํ พึงให้ยินดี อลงฺกาเรน ด้วยคัมภีร์อลังการ อนุรูเปน อันเหมาะสม เอสํ สุทฺธมาคธิกานํ แก่ชนผู้ประกอบในภาษามคธอย่างเดียวท. เหล่านั้น ฯ

๔. ปญฺญา อ.ความรู้ อเนกสตฺถนฺตโรจิตา ที่ช่ำชองในคัมภีร์อื่นเป็นอันมาก เยสํ ชนานํ อันชนท. เหล่าใด น สญฺจิตา มิได้สั่งสมแล้ว ฯ เอเต ชนา อ.ชนท. เหล่านั่น สมฺโมหพฺภาหตา เอว เป็นผู้อันความเขลายิ่งครอบงำแล้ว นั่นเทียว หุตฺวา เป็น น อวพุชฺฌนฺติ ย่อมไม่รู้ กิญฺจิปิ แม้ซึ่งอะไรๆ ฯ

๕. ปาทสุสฺสูสา อ.การปรนนิบัติใกล้เท้า ครูนํ แห่งครูท. เยสํ ชนานํ แห่ง ชนท. เหล่าใด นตฺถิ ย่อมไม่มี ฯ กึ ปโยชนํ อ.ประโยชน์อะไร เตหิ ชเนหิ ด้วยชนท. เหล่านั้น อิห โลเก ในโลกนี้ ฯ เย ชนา อ.ชนท. เหล่าใด ตปฺปาทรโชกิณฺณา เป็นผู้เกลือกกลั้วแล้วด้วยธุลีในเท้าของครูเหล่านั้น โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ เต ชนา เอว อ.ชนท. เหล่านั้น นั่นเทียว สาธู เป็นคนดี วิเวกกิโน เป็นผู้มีปัญญาจำแนก โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๖. กวิชฺชนา อ.กวีชนท. กพฺพนาฏกนิกฺขิตฺตเนตฺตจิตฺตา ผู้มีตาและใจที่อันตนใส่เข้าแล้วในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์ รจยนฺติ ย่อมรจนา พนฺธํ ซึ่งบทประพันธ์ ยํ กิญฺจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ เอตํ พนฺธํ อ.บทประพันธ์นั้น วิมฺหยกรํ กระทำซึ่งความพิศวง ปรํ ยิ่ง โหติ ย่อมเป็น น หามิได้ ฯ

๗. เย ชนา อ.ชนท. เหล่าใด อวิหิตาทรา ผู้มีความเอื้อเฟื้อที่อันตนมิได้กระทำแล้ว ตตฺถ กพฺพนาฏเกสุ อปิ แม้ในคัมภีร์กาพย์และนาฏยศาสตร์ท. เหล่านั้น วิญฺญู ยัง วิญญูชนท. โตเสนฺติ ย่อมให้ชื่นชม เยน พนฺเธน ด้วยบทประพันธ์ใด ฯ โส พนฺโธ เอว อ.บทประพันธ์นั้น นั่นเทียว สวิมฺหโย เป็นไปกับด้วยความพิศวง โหติ ย่อมเป็น ฯ เต ชนา เอว อ.ชนท. เหล่านั้น นั่นเทียว ปฏิภาวนฺโต เป็นผู้มีปฏิภาณ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๘. จ อนึ่ง สทฺทตฺถา อ.ศัพท์และอรรถท. สหิตา อันถึงซึ่งความสัมพันธ์กัน โทสวชฺชิตา อันเว้นแล้วจากโทษ พนฺโธ นาม ชื่อว่า บทประพันธ์ ฯ อยํ พนฺโธ อ.บทประพันธ์นี้ ภเว พึงมี ติธา โดย ๓ ประการ เภเทน ด้วยประเภท ปชฺชคชฺชวิมิสฺสานํ แห่งร้อยกรอง ร้อยแก้วและบทประพันธ์ผสมท. ฯ

๙. ปชฺชมยพนฺโธ อ.บทประพันธ์สำเร็จแล้วด้วยคาถา มยา อันเรา นิรุปฺปเต ย่อมแสดง ทฺวิธา โดย ๒ ประการ ปุน อีก อิติ คือ นิพนฺโธ จ. อ.นิพนธ์ ด้วย อนิพนฺโธ จ. อ.อนิพนธ์ ด้วย ฯ ตุ ส่วน อลงฺการา อ.อลังการท. ตํ พนฺธํ ยังบทประพันธ์นั้น ปาเปนฺติ

ย่อมให้ถึง วินฺทนียตรตฺตนํ ซึ่งความเป็นบทประพันธ์อันบุคคลพึงชอบใจยิ่ง ฯ

๑๐. อนวชฺชํ มุขมฺโภชํ จ อ.บัวคือหน้าอันไม่มีโทษ ด้วย อนวชฺชา ภารตี จ อ.ถ้อยคำอันไม่มีโทษ ด้วย อลงฺกตา เอว ที่อันท่านประดับแล้ว นั่นเทียว โสภนฺเต ย่อมงาม ฯ เอเต มุขสทฺทา อ.หน้าและศัพท์ท. เหล่านั้น นิรลงฺกตา ที่อันท่านไม่ประดับแล้ว โสภนฺเต ย่อมงาม กึ นุ อย่างไรหรือ ฯ

๑๑. พาโล อ.คนเขลา อิจฺฉติ ย่อมปรารถนา อลงฺกตฺตุํ เพื่อประดับ ตํ มุขํ วา ซึ่งหน้านั้น ก็ตาม ตํ พนฺธํ วา ซึ่งบทประพันธ์นั้น ก็ตาม วินา เว้น ครูปเทสํ ซึ่งคำแนะนำของครู ฯ โส พาโล อ.คนเขลานั้น น สมฺปาปุเณ ไม่พึงถึง วิญฺญูหิ หสฺสภาวํ ซึ่งความเป็นอันผู้รู้ท. พึงขบขัน กถํ นุ อย่างไรหรือ ฯ

๑๒. คนฺโถปิ แม้ อ.คัมภีร์ อลงฺการปฺปกาสโก อันแสดงซึ่งอลังการ กวิวาจานํ แห่งคำของกวีท. ยาติ ย่อมถึง ตพฺพจนียตฺตํ ซึ่งภาวะอันบุคคลพึงกล่าวด้วย อลงฺการ ศัพท์นั้น ตพฺโพหารูปจารโต โดยสำนวนแห่งคำนั้นฯ

๑๓. ตตฺถ อลงฺการาธิกาเร ในเรื่องแห่งอลังการนั้น อลงฺการา อ.อลังการท. ทวิปฺปการา มี ๒ ประการ สทฺทตฺถเภทโต โดยประเภทแห่งศัพท์และอรรถ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ สทฺทตฺถา อ.ศัพท์และอรรถท. ตํสชฺชิตตทาวลี อันเป็นลำดับแห่งศัพท์และอรรถนั้นที่ตกแต่งแล้วด้วยอลังการนั้น พนฺธนามา เอว มีชื่อว่า บทประพันธ์ นั่นเทียว โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๑๔. ตทาวลิ อ.ลำดับแห่งศัพท์และอรรถนั้น คุณาลงฺการสํยุตฺตา อปิ แม้ประกอบแล้วด้วยสัททาลังการและอัตถาลังการ โทสลวงฺกิตา ที่อันท่านกำหนดแล้วด้วยความเล็กน้อยแห่งโทษ วิญฺญูหิ อันผู้รู้ท. น ปสํสิยา ไม่พึงชมเชย สิยา พึงเป็น กญฺญา วิย ราวกะ อ.เด็กสาว ตาทิสี ผู้เช่นนั้น คุณาลงฺการสํยุตฺตา ผู้ประกอบแล้วด้วยคุณและเครื่องประดับ โทสลวงฺกิตา ที่อันท่านกำหนดแล้วด้วยความเล็กน้อยแห่งโทษ ฯ

๑๕. เตน การเณน เพราะเหตุนั้น โทสนิราโส เอว อ.การกำจัดซึ่งโทษ นั่นเทียว วิญฺญูหิ อันวิญญูชนท. สาธิโย พึงให้สำเร็จ มหุสฺสาเหน ด้วยความอุตสาหะอันใหญ่หลวง ฯ สา อยํ ตทาวลิ อ.ลำดับแห่งศัพท์และอรรถนั้น นิทฺโทสา อันปราศจากแล้วจากโทษ สพฺพถา

โดยประการทั้งปวง สคุณา เป็นไปกับด้วยสัททาลังการ น ภเวยฺย ไม่พึงเป็น กึ หรือ ฯ

๑๖. สา สทฺทตฺถาวลิ อ.ลำดับแห่งศัพท์และอรรถนั้น อลงฺการวิยุตฺตาปิ แม้ไม่ประกอบแล้วด้วยอัตถาลังการ คุณยุตฺตา ประกอบด้วยสัททาลังการ นิทฺโทสา ไม่มีโทษ หุตฺวา เป็น มโนหรา เป็นสภาพนำไปซึ่งใจ โหติ ย่อมเป็น วธู วิย ราวกะ อ.หญิงสาว โทสรหิตา ผู้ปราศจากโทษแล้ว คุณยุตฺตา ประกอบแล้วด้วยคุณ ฯ

๑๗. เย โทสา อ.โทษท. เหล่าใด วิวิธา อันมีอย่างต่างๆ ปเท จ ในบท ด้วย วากฺเย จ ในพากย์ ด้วย ตทตฺเถ จ ในอรรถของบทและพากย์นั้น ด้วย วิญฺญูหิ อันวิญญูชนท. มตา พึงทราบ ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า กถยามิ จะกล่าว ลกฺขณํ ซึ่งสูตร โสทาหรณํ อันเป็นไปกับด้วยอุทาหรณ์ เอเตสํ โทสานํ แห่งโทษท. เหล่านั้น ฯ

๑๘-๒๐. โทสา อ.โทษท. ปทานํ แห่งบทท. อิติ คือ วิรุทฺธตฺถนฺตราธฺยตฺถ-กิลิฏฺฐานิ จ อ.วิรุทธัตถันตรโทษ อัธยัตถโทษ และกิลิฏฐโทษท. ด้วย วิโรธิ จ อ.วิโรธิโทษ ด้วย เนยฺยํ จ. อ.เนยยโทษ ด้วย วิเสสนาเปกฺขํ จ อ.วิเสสนาเปกขโทษ ด้วย หีนตฺถกํ จ. อ.หีนัตถโทษ ด้วย อนตฺถกํ จ. อ.อนัตถโทษด้วย ฯ

ตถา นอกจากนั้น โทสา อ.โทษท. วากฺยานํ แห่งพากย์ท. อิติ คือ เอกตฺถํ จ อ.เอกัตถโทษ ด้วย ภคฺครีติกํ จ. อ.ภัคครีติโทษ ด้วย ตถา นอกจากนั้น พฺยากิณฺณคามฺมานิ จ อ.พยากิณณโทษ และคามมโทษท. ด้วย ยติหีนํ จ. อ.ยติหีนโทษ ด้วย กมจฺจุตํ จ อ.กมัจจุตโทษ ด้วย อติวุตฺตํ จ อ.อติวุตตโทษ ด้วย อเปตตฺถํ จ อ.อเปตัตถโทษ ด้วย ตถา นอกจากนั้น สพนฺธผรุสํ วากฺยํ จ อ.พากย์อันเป็นไปกับด้วยพันธผรุสโทษ ด้วย ฯ

โทสา อ.โทษท. วากฺยตฺถนิสฺสิตา อันอาศัยแล้วซึ่งอรรถของพากย์ อิติ คือ อปกฺกมญฺจ อ.อปักกมโทษ ด้วย โอจิตฺยหีนํ จ อ.โอจิตยหีนโทษ ด้วย ภคฺครีติ จ อ.ภัคครีติ-โทษ ด้วย สสํสยํ จ อ.สสังสยโทษ ด้วย คามฺมํ จ อ.คามมโทษ ด้วย ทุฏฺฐาลงฺกติ จ อ.ทุฏฐาลังกติโทษ ด้วย ฯ

๒๑. อญฺญตฺโถ อ.เนื้อความอื่น ยสฺส ปทสฺส ของบทใด วิรุชฺฌติ ย่อมผิด อตฺเถ ในเนื้อความ อธิปฺเปเต ที่อันท่านประสงค์แล้ว หิ เพราะเหตุใด ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนั้น ตํ

ปทํ อ.บทนั้น วิรุทฺธตฺถนฺตรํ ชื่อว่า วิรุทธัตถันตระ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ เมโฆ อ.ฝน วิสโท อันให้ซึ่งพิษ ชนํ สุขเย ย่อมทำซึ่งชนให้เป็นสุข ฯ

๒๒. วิเสสยํ อ.บทวิเสสยะ อธิกํ เป็นบทเกินไป โหติ ย่อมเป็น เยน ปเทน ด้วยบทใด ฯ เอตํ ปทํ อ.บทนั้น อธฺยตฺถํ ชื่อว่า อัธยัตถะ ภเว ย่อมเป็น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ ขชฺโชโต อ.หิงห้อยนี้ โอภาสิตาเสสทิโส ผู้มีทิศทั้งปวงที่อันตนให้สว่างแล้ว วิราชเต ย่อมรุ่งโรจน์ ฯ

๒๓. อตฺถาวคโม อ.การรู้ซึ่งเนื้อความ ยสฺส ปทสฺส แห่งบทใด ทุกฺโข ยาก ปกตฺยาทิวิภาคโต ด้วยประเภทแห่งรูปศัพท์มีปกติเป็นต้น โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ อ.บทนั้น กิลิฏฺจํ ชื่อว่า กิลิฏฐะ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ โสยํ วลฺลโภ อ.ผัวนั้น ตาย ปิยา อันเมียนั้น อาลิงฺคฺยเต กอดอยู่ ฯ

๒๔. ยํ ปทํ อ.บทใด ยมกาทิกํ อันมียมกเป็นต้น กิลิฏฺจปทํ อันมีบทเศร้าหมอง มนฺทาภิเธยฺยํ อันมีเนื้อความน้อย อตฺถิ มีอยู่ ฯ ตมฺปิ ปทํ แม้ อ.บทนั้น กรียติ อันท่านย่อมกระทำ อนฺโต ในภายใน กิลิฏฺจปทโทเส เอว ในโทษของบทอันเศร้าหมอง นั่นเทียว ฯ

๒๕. ยมกํ อ.ยมก ปตีตสทฺทรจิตํ อันท่านรจนาแล้วด้วยศัพท์ชัดเจน สิลิฏฺจปทสนฺธิกํ อันมีการเชื่อมแห่งบทที่แนบชิดกัน ปสาทคุณสํยุตฺตํ อันประกอบแล้วด้วยปสาทคุณ เอทิสํ เช่นนี้ กวีหิ อันกวีท. มตํ ปรารถนาแล้ว ฯ

๒๖. ยมกํ อ.ยมก อาวุตฺตาเนกวณฺณชํ อันเกิดด้วยอักษรจำนวนมากซึ่งกล่าวซ้ำกัน ติวิธํ มี ๓ ประการ อิติ คือ อพฺยเปตํ จ อ.อัพยเปตยมก ด้วย พฺยเปตํ จ อ.พยเปตยมก ด้วย อญฺญํ ยมกํ จ อ.ยมกอื่น ด้วย ฯ จ อนึ่ง ตํ ยมกํ อ.ยมกนั้น อาทิมชฺฌนฺตโคจรํ มีที่ตั้งคือเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด ปาทานํ แห่งบาทท. ฯ

๒๗. ชนา อ.ชนท. สพเพ ทั้งปวง สุชนา จ คือ อ.สัตบุรุษท. ด้วย อสุชนา จ คือ อ.อสัตบุรุษท. ด้วย วิเวกิโนปิ แม้เป็นผู้มีความต่างกัน คุเณน โดยคุณธรรม หุตฺวา เป็น น สมายนฺติ ย่อมไม่ถึง วิเวกํ ซึ่งความต่างกัน อวิเวกิชนนฺติเก ในสำนักของชนผู้ไม่มีปัญญาเครื่องจำแนก ฯ

๒๘. ธมฺมา อ.ธรรมท. สพฺเพ ทั้งปวง ปพลา กุสลา วา คือ อ.กุศลท. อันมีกำลังมาก ก็ตาม อถ นอกจากนั้น อปพลา อกุสลา วา คือ อ.อกุศลกรรมท. อันมีกำลังน้อย ก็ตาม โน ยาตา ไม่ถึงแล้ว อโหสิตฺตํ ซึ่งความเป็นอโหสิกรรม ยาว เพียงใด ฯ สุขทุกฺขปฺปทา เป็นภาวะให้ซึ่งสุขและทุกข์ สิยุํ พึงเป็น ตาว เพียงนั้น ฯ

๒๙. ยา วนฺทนา อ.การกราบไหว้ใด มยา อันข้าพเจ้า วิหิตา กระทำแล้ว สาทรํ พร้อมด้วยความเคารพ รตนตฺตเย ในพระรัตนตรัย วนฺทนามานภาชเน ที่เป็นภาชนะแห่งการกราบไหว้และการบูชา ฯ สา วนฺทนา อ.การกราบไหว้นั้น วิหิตา อันเป็นประโยชน์เกื้อกูลโดยพิเศษ หนฺตุ จงกำจัด ทรํ ซึ่งความกระวนกระวาย ฯ

๓๐. กมลํ อ.ดอกบัว โหติ ย่อมมี อลํกตฺตุํ เพื่อกระทำซึ่งการประดับ กํ ซึ่งน้ำ ฯ วน โท อ.เมฆ อวนโท อันให้ซึ่งการรักษา โหติ ย่อมมี อลํกตฺตุํ เพื่อกระทำซึ่งการประดับ อมฺพรํ ซึ่งอัมพร ฯ โส สุคโต อ.พระสุคตพระองค์นั้น สุคโต ผู้ตรัสแล้วซึ่งพระดำรัสอันไพเราะ กรํ ทรงกระทำอยู่ หิตํ ซึ่งประโยชน์ สหิตํ อันไพบูลย์ โหติ ย่อมมี อลํกตฺตุํ เพื่อกระทำซึ่งการประดับ โลกํ ซึ่งโลก ฯ

๓๑. เอโส เลโส อ.ประเภทนี้ อพฺยเปตาทิยมกสฺส แห่งอัพยเปตยมกเป็นต้น มยา อันข้าพเจ้า นิทสฺสิโต แสดงแล้ว ฯ ยมกานิปิ แม้ อ.ยมกท. อญฺญานิ เหล่าอื่น วิญฺญูหิ อันวิญญูชนท. เญยฺยานิ พึงทราบ อิมาย ทิสาย เอว ตามนัยนี้ นั่นเทียว ฯ

๓๒. เภทา อ.ประเภทท. เตสํ ยมกานํ แห่ง ยมกท. เหล่านั้น สมฺเภทโยนิโย ที่มีการผสมกันเป็นมูลเหตุ อจฺจนฺตพหโว มีมากยิ่งนัก โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตตฺถาปิ เภเทสุ แม้ในบรรดาประเภทท. เหล่านั้น ยมกา อ.ยมกท. เกจิ บางอย่าง สุกรา อันบุคคลแต่งง่าย ฯ ยมกา อ.ยมกท. เกจิ บางอย่าง อจฺจนฺตทุกฺกรา อันบุคคลแต่งยากยิ่ง ฯ

๓๓. ตํ ยมกํ จ อ.ยมกนั้น ด้วย สา ปเหฬี จ อ.ปเหฬีนั้น ด้วย เอกนฺตมธุรานิ เป็นคำน่าชื่นชมโดยแท้ น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ อิติ เพราะเหตุนั้น ปเหฬิยมกานิ อ.ปเหฬีและยมกท. สพฺพานิ ทั้งปวง มยา อันข้าพเจ้า อุเปกฺขิยนฺติ ย่อมเพิกเฉย สิสฺสเขทภยา เพราะความกลัวอันเกิดแล้วจากความลำบากของศิษย์ ฯ

๓๔. ยํ ปทํ อ.บทใด เทสกาลกลาโลกญายาคมวิโรธิ มีความผิดจากเทสะ กาลนาฏศิลป์ โลก ความถูกต้อง และหลักฐาน ฯ ตํ ปทํ อ.บทนั้น วิโรธิปทํ ชื่อว่า วิโรธิบท ฯ จ อนึ่ง เอตํ วิโรธิปทํ อ.วิโรธิบทนั้น ผุฏฺฐํ ปรากฏแล้ว อุทาหรณโต โดยตัวอย่าง ฯ

๓๕. ยํ ปทํ อ.บทใด อปฺปตีตํ ที่อันท่านไม่รู้แล้ว ปุคฺคเลน อันบุคคล อานีย นำมาแล้ว วตฺตพฺพํ พึงกล่าว ฯ โปราณา อ.อาจารย์ผู้มีในกาลก่อนท. อาหุ กล่าวแล้ว ตํ ปทํ ซึ่งบทนั้น เนยฺยํ ว่าเป็นเนยยโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็น ไฉน ฯ ทิสา อ.ทิศท. สพฺพาปิ แม้ทั้งปวง ธวลา เป็นสีขาว หุตฺวา เป็น โรจนฺติ ย่อมสว่าง รตฺติยํ ในราตรี ฯ

๓๖. วิญฺญูโน อ.วิญญูชนท. สพฺเพ ทั้งปวง น พหุมญฺญนติ ย่อมไม่กระทำซึ่งความนับถือ เนยฺยํ ซึ่งเนยยโทษ อีทิสํ เช่นนี้ พนฺเธ ในบทประพันธ์ สพฺพตฺถ ทั้งปวง ฯ อวคตี อ.การรับรู้ สทฺทสามตฺถิยวิลงฺฆินี อันข้ามซึ่งศัพท์และความเหมาะสมโดยปกติ ปุคฺคเลน ทุลฺลภา เป็นสภาพอันบุคคลไม่ได้รับ โหติ ย่อมเป็น ฯ

๓๗. ยํ ปทํ อ.บทใด ปตฺวา ถึงแล้ว วิเสสนํ ซึ่งวิเสสนะ สาตฺถกํ เป็นไปกับด้วยอรรถ โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ ปทํ อ.บทนั้น วิเสสนาเปกฺขํ ชื่อว่า วิเสสนาเปกขโทษ สิยา พึงเป็น ฯ ตํ วิเสสนาเปกฺขํ อ.วิเสสนาเปกขโทษนั้น ยถา เป็นไฉน ฯ โส ปุริโส อ.บุรุษนั้น ปสฺสติ ย่อมดู ภิยฺโย ยิ่ง จกฺขุนา ด้วยนัยน์ตา ฯ

๓๘. ยํ ปทํ อ.บทใด กเร พึงกระทำ วิเสสฺยํ ซึ่งวิเสสยะ หีนํ ให้ด้อยลง ฯ ตํ ปทํ อ.บทนั้น หีนตฺถํ ชื่อว่า หีนัตถโทษ ภเว พึงเป็น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ ทิวากโร อ.พระอาทิตย์ นิปฺปภีกตขชฺโชโต ซึ่งมีหิ่งห้อยที่อันตนกระทำแล้วให้สิ้นแสงไป สมุเทติ ย่อมอุทัย ฯ

๓๙. ยํ ปทํ อ.บทใด ปาทปูรณมตฺตํ สักว่ายังบาทให้เต็ม โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ ปทํ อ.บทนั้น มตํ อันท่าน รู้แล้ว อนตฺถํ อิติ ว่าอนัตถโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า วนฺเท ย่อมไหว้ ปาทปงฺเกรุหํ ซึ่งบัวคือพระบาท พุทฺธสฺส ของพระพุทธเจ้า ฯ

๔๐. วจนํ อ.คำ วุตฺตํ ที่อันท่านกล่าวแล้ว สทฺทโต จ โดยศัพท์ ด้วย อตฺถโต จ

โดยอรรถ ด้วย วุจฺจติ อันท่านย่อมกล่าว ภิยฺโยปิ แม้อีก ยตฺถ วากฺเย ในพากย์ใด ฯ ตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น เอกตฺถํ ชื่อว่า เอกัตถโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ วาริโท อ.เมฆนี้ วาริโท ที่ให้ซึ่งน้ำ อาภาติ ย่อมรุ่งเรือง ฯ

๔๑. จ อีกนัยหนึ่ง อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ โส มหามุนี อ.พระมหามุนีพระองค์นั้น ชหํ ทรงกำจัดอยู่ ทิฏฺฐิคตานิ ซึ่งทิฏฐิท. ติตฺถิยงฺกุรพีชานิ อันเป็นเมล็ดแห่งหน่อคือเดียรถีย์ อิห โลเก ในโลกนี้ มหาชเน ทรงยังมหาชนท. ปสนฺเน ผู้เลื่อมใสแล้ว ปสาเทติ ย่อมให้เลื่อมใส ฯ

๔๒. ภคฺครีติ อ.ภัคครีติโทษ ภเว ย่อมมี อารทฺธกฺกมวิจฺเฉทา เพราะการตัดซึ่งลำดับที่อันท่านปรารภแล้ว ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ ปญฺญา อ.พระปัญญา กาปิ ปานไร ฯ คุโณ อ.พระคุณ โกปิ ปานไร ฯ ปกตีปิ อ.พระปกติ ตว ของพระองค์ อโห น่าอัศจรรย์ ฯ

๔๓. พฺยาโมโห อ.ความหลงยิ่งอันมีประการต่างๆ ชายติ ย่อมเกิด ยตฺถ วากฺเย ในพากย์ใด ทุพฺพินิกฺเขปา เพราะการวางไว้ไม่ดี ปทานํ ซึ่งบทท. ฯ ตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น วิญฺเญยฺยํ อันท่าน พึงทราบ พฺยากิณฺณนฺติ ว่าพยากิณณโทษ ฯ ตทุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ของพยากิณณโทษนั้น ยถา เป็นไฉน ฯ

๔๔. อยํ ชโน อ.ชนนี้ สมนุสฺสรํ ระลึกโดยวิเศษอยู่ พหุคุเณ ซึ่งพระคุณอันมากท. ปมุทิโต เป็นผู้ยินดีแล้ว หุตฺวา เป็น ปณมติ ย่อมน้อมกราบ สุคตํ ซึ่งพระสุคต หิตํ ผู้ทรงเกื้อกูล นิจฺจํ เสมอ ทุชฺชนานํปิ แม้แก่คนทรามท. ฯ

๔๕. วากยํ อ.พากย์ วิสิฏฺฐวจนาเปตํ อันปราศจากแล้วจากการกล่าวซึ่งอรรถพิเศษ กวีหิ อันกวีท. อภิมตํ รู้แล้ว คามฺมํ อิติ ว่าคามมโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ กญฺเญ สาวน้อยเอ๋ย ตฺวํ อ.เจ้า น กามยสิ ย่อมไม่รัก มํ ซึ่งข้า กามยมานํ ผู้รักอยู่ ฯ อิทํ การณํ อ.เหตุนี้ กึ นุ เป็นไฉนหรือ ฯ

๔๖. วากฺยํ อ.พากย์ กิญฺจิ บางแห่ง ทุปฺปตีติกรํ กระทำซึ่งความเข้าใจไม่ดี ปทสนฺธานโต เพราะการเชื่อมแห่งบท ภเว ย่อมเป็น ฯ ตมฺปิ วากฺยํ แม้ อ.พากย์นั้น กวีหิ

อันกวีท. อภิมตํ รู้แล้ว คามฺมํ อิติ ว่าคามมโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ ปิยา อ.หญิงผู้เป็นที่รัก ยาภวโต ของผู้มีเมถุน ฯ

๔๗. ปทจฺเฉโท อ.การตัดซึ่งบท ฐาเน ในฐานะ สูจิเต ที่อันท่านแสดงแล้ว วุตฺเตสุ ในฉันท์ท. ยติ ชื่อว่า ยติ ภเว ย่อมเป็น ฯ ยํ วากยํ อ.พากย์ใด หีนํ ทราม ตาย ยติยา ด้วยยตินั้น ฯ ตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น วิญฺญูหิ อันวิญญูชนท. วุตฺตํ กล่าวแล้ว ยติหีนํ อิติ ว่ายติหีนะ ฯ

๔๘. ปน อนึ่ง สา ยติ อ.ยตินั้น สิยา พึงมี สพฺพตฺถ ปาทนฺเต จ ในที่สุดของบาททั้งหมด ด้วย วิเสสโต วุตฺตฑฺเฒ จ ในกึ่งแห่งคาถาโดยพิเศษ ด้วย กตฺถจิ ปุพฺพาปราเนกวณฺณปทมชฺเฌปิ จ แม้ในท่ามกลางแห่งบทที่มีพยางค์มากอันเป็นส่วนหน้าและส่วนหลังในบางแห่ง ด้วย ฯ

๔๙. อุทาหรณปจฺจุทาหรณานิ อ.อุทาหรณ์และอุทาหรณ์ตรงกันข้ามท. ตตฺถ ปทมชฺฌยติยา ในยติอันเป็นท่ามกลางแห่งบท ยถา เป็นไฉน ฯ โย ตถาคโต อ.พระตถาคตพระองค์ใด สิญฺจติ อิว เพียงดังทรงราดรดอยู่ ทิสา ซึ่งทิศท. สกลาปิ แม้ทั้งปวง โสณฺณรเสหิ ด้วยน้ำทองท. ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า นเม ย่อมน้อมไหว้ ตํ ตถาคตํ ซึ่งพระตถาคตพระองค์นั้น จามีกรวณฺณํ ผู้มีพระวรรณะเพียงดังสีแห่งทองจามีกร ฯ

๕๐. สนฺธิมฺหิ ในบทสนธิ โลเป ครั้นเมื่อการลบ วิภตฺติยา แห่งวิภัตติ สติ มีอยู่ สโร อ.สระ ปุพฺพนฺโต วิย เป็นราวกะ อ.ที่สุดของบทหน้า โหติ ย่อมเป็น ฯ ตุ ส่วนว่า อญฺญถา ครั้นเมื่อประการอื่น สติ มีอยู่ สโร อ.สระ โหติ ย่อมมี อญฺญถา โดยประการอื่น ฯ ตตฺถ ยติยํ ในยตินั้น อาเทโส อ.อาเทศ ยาเทสาทิ อันมี ย เป็นต้น ปราทิว เป็นราวกะ อ.พยางค์ต้นของบทหลัง โหติ ย่อมเป็น ฯ

๕๑. นิปาตา อ.นิบาตท. จาที อันมี จ เป็นต้น ปุพฺพปทสฺสิตา อันอาศัยแล้วซึ่งบทหน้า นิจฺจํ แน่นอน ปุพฺพปทนฺตา อิว เป็นเพียงดังที่สุดของบทหน้า โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตุ ส่วนว่า อุปสคฺคา อ.อุปสรรคท. ปาทโย อันมี ป เป็นต้น นิจฺจสมฺพนฺธา อันเกี่ยวเนื่องกันแน่นอน ปเรน กับบทหลัง ปราทีว เป็นราวกะเบื้องต้นของบทหลัง

โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๕๒. อุทาหรณานิ อ.อุทาหรณ์ท. ยตีสุ ในยติท. สพฺพตฺถ ทั้งปวง ยถา เป็นไฉน ฯ อุปมา อ.การเปรียบเทียบ ยสฺส ตถาคตสฺส แห่งพระตถาคตพระองค์ใด ปตฺตสฺส ผู้ทรงบรรลุแล้ว โลกคฺคตํ ซึ่งความเป็นผู้เลิศในโลก น หิ ยุชฺชติ ย่อมไม่สมควร นั่นเทียว ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า นเม ย่อมนมัสการ ตํ ตถาคตํ ซึ่งพระตถาคตพระองค์นั้น สพฺโพปมาตีตํ ผู้ทรงล่วงแล้วซึ่งอุปมาทั้งปวง สิรสา ด้วยเศียรเกล้า ฯ

๕๓. ปญฺญา จ อ.พระปัญญา ด้วย เมตฺตา จ อ.พระเมตตา ด้วย ยสฺส มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนีพระองค์ใด นิสฺสีมา เป็นธรรมชาติไม่มีเขตแดน หุตฺวา เป็น วิชมฺภติ ย่อมองอาจ ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า นเม ย่อมนมัสการ ตํ มุนินฺทํ ซึ่งจอมมุนีพระองค์นั้น อนนฺตมตึ ผู้มีพระปรีชาอันไม่มีที่สิ้นสุด อุตฺตมํ ผู้สูงสุด สทา ในกาลทุกเมื่อ ฯ

๕๔. ปจฺจุทาหรณานิ อ.อุทาหรณ์ตรงกันข้ามท. ปเทสุ ในบทท. จาทิปาทีสุ อันมี จ เป็นต้นและ ป เป็นต้น ยถา เป็นไฉน ฯ มหาเมตฺตา จ อ.พระเมตตาอันใหญ่หลวง ด้วย มหาปญฺญา จ อ.พระปัญญาอันใหญ่หลวง ด้วย ปรโมทยา เป็นสภาพจำเริญยิ่ง ยตฺถ ชิเน ในพระชินเจ้าพระองค์ใด โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า ปณมามิ ย่อมนบไหว้ ตํ ชินํ ซึ่งพระชินเจ้าพระองค์นั้น ปวรํ ผู้ประเสริฐ วรคุณาลยํ ผู้เป็นที่ตั้งแห่งคุณอันประเสริฐ ฯ

๕๕. ยํ วากฺยํ อ.พากย์ใด มุตฺตํ พ้นแล้ว ปทตฺถกฺกมโต จากลำดับแห่งเนื้อความของบท ฯ อิทํ วากฺยํ อ.พากย์นี้ กมจฺจุตํ ชื่อว่า กมัจจุตโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ เทหิ โปรดพระราชทาน เขตฺตํ วา ซึ่งนา ก็ตาม คามํ วา ซึ่งหมู่บ้าน ก็ตาม เทสํ วา ซึ่งภูมิภาค ก็ตาม โสภณํ อันงดงาม มม แก่ข้าพระองค์ ฯ

๕๖. วากยํ อ.พากย์ อติกฺกนฺตํ ที่ล่วงพ้นแล้ว โลกิยตฺถํ ซึ่งเนื้อความอันปรากฏในโลก มตํ อันท่านรู้แล้ว อติวุตฺตํ ว่าอติวุตตโทษ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อากาสํ อ.อากาศ อติสมฺพาธํ คับแคบยิ่ง ถนชมฺภเน เพราะการขยายตัวแห่งถัน เอติสฺสา วนิตาย ของหญิงนั้น ฯ

๕๗. ยํ วากฺยํ อ.พากย์ใด อเปตํ ปราศจากแล้ว สมุทายตฺถโต จากอรรถรวม ฯ

ตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น อเปตตฺถํ ชื่อว่า อเปตัตถโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ พลีพทฺโธ อ.โคถึก คาวิปุตฺโต ตัวเป็นลูกของแม่โค ขาที เคี้ยวแล้ว ติณํ ซึ่งหญ้า ฯ ปิวี ดื่มแล้ว ชลํ ซึ่งน้ำ ฯ

๕๘. ผรุสตา อ.ความกระด้าง พนฺเธ ในบทประพันธ์ อตฺถิ มีอยู่ ยตฺถ วากฺเย ในพากย์ใด ฯ ตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น พนฺธผรุสํ ชื่อว่า พันธผรุสะ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ ขิลา อ.ตอท. ขรา ที่แข็ง ปริกฺขีณา เมื่อหมดไปแล้ว สมานา เป็นอยู่ พีชํ อ.เมล็ด ขิตฺตํ ที่อันบุคคลหว่านแล้ว เขตฺเต ในนา ผลติ ย่อมเผล็ดผล อลํ พอเพียง ฯ

๕๙. ลกฺขณํ อ.ลักษณะ วากฺยตฺถโทสานํ แห่งโทษของอรรถแห่งพากย์ท. อปกฺกมาทีนํ อันมีอปักกมโทษเป็นต้น เฌยฺยํ อันท่าน พึงทราบ อนฺวตฺถวเสน โดยความเป็นแห่งชื่อที่คล้อยตามซึ่งความหมาย ฯ อิทานิ ในกาลนี้ อหํ อ.ข้าพเจ้า สนฺทสฺสยามิ จะแสดงอุทาหรณํ ซึ่งอุทาหรณ์ เอเตสํ โทสานํ แห่งโทษท. เหล่านั้น ฯ

๖๐. ตตฺถ วากฺยตฺถโทเสสุ ในบรรดาโทษแห่งอรรถของพากย์ท. เหล่านั้น อปกฺกมํ อ.อปักกมโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ภาวนาทานสีลานิ อ.ภาวนา ทาน และศีลท. สมฺปาทิตานิ ที่อันบุคคลให้สำเร็จแล้ว สมฺมา โดยชอบ อิห อตฺตภาเว ในอัตภาพนี้ โภคสคฺคาทินิพฺพานสาธนานิ เป็นสภาพยังโภคสมบัติ โลกิยผลมีสวรรค์เป็นต้น และพระนิพพานให้สำเร็จ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ สํสโย อ.ความสงสัย น โหติ ย่อมไม่มี ฯ

๖๑. โอจิตฺยหีนํ อ.โอจิตยหีนโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ คุณา อ.คุณธรรมท. สพฺเพ ทั้งปวง สมุทิตา เป็นสภาพรวมกันแล้ว มยิ ในเรา เอกสฺมึ ผู้เดียว อหุํ ได้เป็นแล้ว ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น อหํ อ.เรา เอโก ผู้เดียว ปูชนียตโร เป็นผู้ที่อันเขาพึงบูชายิ่ง นิรนฺตรํ เป็นนิตย์ โลเก ในโลก โหมิ ย่อมเป็น ฯ

๖๒. จ อนึ่ง โอจิตฺยหีนํ อ.โอจิตยหีนโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ อหํ อ.เรา ยาจิโต เมื่อเป็นผู้อันเขาขอแล้ว สมาโน เป็นอยู่ น ทชฺชามิ นาม จะไม่ให้หรือ ชีวิตํ อปิ แม้ซึ่งชีวิต กถํ อย่างไร ฯ ตถาปิ ถึงอย่างนั้น หทยํ อ.ใจ มม ของเรา เวธเต ย่อมหวั่นไหว ปุตฺตทาเนน เพราะการให้ซึ่งบุตร ฯ

๖๓. ภคฺครีติ อ.ภัคครีติโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ วิสฺสาโส อ.ความวางใจ อิตฺถีนํ จ แห่งสตรีท. ด้วย ทุชฺชนานํ จ แห่งทรชนท. ด้วย วิเส จ ในพิษ ด้วย สิงฺคิมฺหิ จ ในสัตว์มีเขา ด้วย นทิยํ จ ในแม่น้ำ ด้วย โรเค จ ในโรค ด้วย ราชกุลมฺหิ จ ในราชสกุล ด้วย น อุปปชฺชเต ย่อมไม่สมควร ฯ

๖๔. สสํสยํ อ.สสังสยโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ชโน อ.ชน มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลวิโลจโน ผู้มีนัยน์ตาอันหวั่นไหวเพราะความพอใจซึ่งพระรัศมีของดวงจันทร์คือพระจอมมุนี อวกฺกนฺตปนฺโถ เอว เป็นผู้มีทางที่อันตนก้าวไปแล้ว นั่นเทียว หุตฺวา เป็น โคปทสฺสนปีณิโต เอิบอิ่มแล้วเพราะการเห็นซึ่งพระรัศมี โหติ ย่อมเป็น ฯ

๖๕. วจนํ อ.ถ้อยคำ ทุปฺปตีติกรํ อันกระทำซึ่งการรู้โดยยาก วากฺยตฺถโต โดยอรรถของพากย์ มตํ อันท่านรู้แล้ว คามฺมํ ว่าคามมโทษ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ โสยํ โปโส อ.บุรุษนั้น วีริยวา ผู้มีน้ำเชื้อ หนฺตฺวาน เสพแล้ว ปรํ ยิ่ง วิสฺสมิ หยุดพักแล้ว ฯ

๖๖. ตุ ส่วนว่า อลงฺการทูสนํ อ.การเสียแห่งอลังการ อตฺถิ มีอยู่ ยตฺถ วากฺเย ในพากย์ใด ฯ เอตํ วากฺยํ อ.พากย์นั้น ทุฏฺฐาลงฺกรณํ ชื่อว่า ทุฏฐาลังกติโทษ ฯ รูปํ อ.อุทาหรณ์ ตสฺส แห่งอลังการนั้น ภวิสฺสติ จักมี อาวิ ปรากฏ อลงฺการนิทฺเทเส ในนิเทศแห่งอลังการ ฯ

๖๗. อยํ วิภาโค อ.การจำแนกนี้ ปวโร อันประเสริฐ เอสํ โทสานํ แห่งโทษท. เหล่านี้ มยา อันข้าพเจ้า กโต กระทำแล้ว อตฺร ปริจฺเฉเท ในปริเฉทนี้ สงฺเขปนยา ด้วยนัยสังเขป ฯ เจ หากว่า ตํปิ ทูสนํ แม้ อ.โทษนั้น ปรํ อื่น เขทกรํ อันกระทำซึ่งความลำบาก อตฺถิ มีอยู่ไซร้ ฯ เอโส วิภาโค เอว อ.การจำแนกนี้ นั่นเทียว อลํ สามารถ กวีนํ โพธยิตุํ เพื่อยังกวีท. ให้รู้ได้ โหติ ย่อมเป็น ฯ

ปริจฺเฉโท อ.ปริจเฉท ปฐโม อันเป็นเบื้องแรก โทสาวโพโธ นาม ชื่อว่าโทสาวโพธะ สุโพธาลงฺกาเร ในคัมภีร์สุโพธาลังการ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต ที่อันพระสังฆรักขิตมหาสามีผู้ประเสริฐรจนาแล้ว อิติ จบแล้ว ฯ

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๒

โทสปริหาราวโพธะ

(แสดงการแก้ไขข้อบกพร่อง)

๖๘. อยํ วิโรโธ อ.โทษนี้ สกโลปิ แม้ทั้งหมด อติกฺกมฺม ล่วงพ้นแล้ว โทสสงฺขฺยํ ซึ่งการนับในโทษ วิคาหเต ย่อมหยั่งลง คุณวีถึ สู่วิถีแห่งคุณ กวิโกสลฺลา เพราะความฉลาดของกวี กทาจิ ในบางคราว ฯ

๖๙. เตน เพราะเหตุนั้น อวิโรโธ อ.ความไม่ผิด มยา วุตฺตวิโรธานํ แห่งโทษที่อันข้าพเจ้ากล่าวแล้วท. สิยา พึงมี ยถา โดยประการใด ฯ โทสปริหาราวโพโธ อ.ปริจเฉทเป็นเครื่องให้รู้ซึ่งการแก้ไขแห่งโทษ มยา อันข้าพเจ้า นียเต ย่อมนำมา อิทานิ ในกาลนี้ ฯ

๗๐. ตตฺถ โทเสสุ ในบรรดาโทษท. เหล่านั้น ปริหาโร อ.การแก้ไข วิรุทฺธตฺถนฺตรสฺส ของวิรุทธัตถันตรโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ

อยํ เมโฆ อ.ฝนนี้ วิสโท อันให้ซึ่งพิษ สุขเย ย่อมทำให้เป็นสุข ตํ ชนํ ซึ่งชนนั้น วินฺทนฺตํ ผู้ได้รับอยู่ สุขํ ซึ่งความสุข ทสฺสนา เพราะการเห็น สาลีนํ ซึ่งข้าวสาลีท. ปากสาลีนํ อันประกอบด้วยการสุกงอม (หรือ) อันน่าชื่นชมด้วยการสุกงอม กถํ นาม อย่างไรหรือ ฯ

๗๑. วา อีกนัยหนึ่ง อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

(ก) สามิ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ ตฺวํ อ.พระองค์ วินายโกปิ แม้เป็นครุฑ นาโค เป็นนาค อสิ ย่อมเป็น ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ โคตโมปิ แม้เป็นโคตัวประเสริฐ มหามติ เป็นผู้มีปัญญามาก อสิ ย่อมเป็น ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ ปณีโตปิ แม้เป็นรสหวาน รสาเปโต เป็นผู้ปราศ จากแล้วจากรส อสิ ย่อมเป็น ฯ คติ อ.ครรลอง เต ของพระองค์ จิตฺตา วิจิตร

เม แก่หม่อนฉัน ฯ

(ข) สามิ ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นใหญ่ ตฺวํ อ.พระองค์ วินายโกปิ แม้เป็นผู้นำ นาโค ทรงเป็นผู้ไม่มีความชั่ว อสิ ย่อมเป็น ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ โคตโมปิ แม้เป็นวงศ์โคตมะ มหามติ ทรงเป็นผู้มีปัญญามาก อสิ ย่อมเป็น ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ ปณีโตปิ แม้เป็นผู้ประเสริฐ รสาเปโต ทรงปราศจากแล้วจากรส อสิ ย่อมเป็น ฯ คติ อ.ครรลอง เต ของพระองค์ จิตฺตา วิจิตร เม แก่หม่อมฉัน ฯ

๗๒. ปริหาโร อ.การแก้ไข อธฺยตฺถสฺส ของอัธยัตถโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ตาทิ-คุณาภาเว ครั้นเมื่อความไม่มีแห่งคุณธรรมเช่นนั้น สติ มีอยู่ ทุชฺชโน อ.ทรชน โลกํ ยังโลก โตเสติ ย่อมให้ชื่นชม กถํ อย่างไร ฯ ขชฺโชโต นาม ชื่อ อ.หิ่งห้อย โอภาสิตาเสสทิโส อันมีทิศทั้งปวงที่อันตนส่องสว่างแล้ว ภเว พึงมี กึ หรือ ฯ

๗๓. กิลิฏฺจตา อ.กิลิฏฐโทษ อารูฬฺหา ที่อันท่านยกขึ้นแล้ว ปเหฬิกายํ ในปเหฬี ทุฏฺจา เป็นข้อเสียหาย น หิ โหติ ย่อมไม่เป็น นั่นเทียว ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า สุขํ อ.ความสุข โน อาลิงฺคติ ย่อมไม่จับใจ กํ ซึ่งใคร ปิยา อาลิงฺคิตํ ผู้อันภรรยากอดแล้ว นุ หรือ ฯ

๗๔. วิญฺญู อ.ผู้รู้ กิลิฏฺจปทํ ยังบทที่เป็นกิลิฏฐโทษ โน ปโยเชยฺย ไม่พึงให้ประกอบ ยมเก ในยมก อิจฺฉิเต ที่อันตนปรารถนาแล้ว ฯ ตุ ส่วนว่า ยมกํ อ.ยมก สพฺพํ ทั้งปวง อญฺญํ อื่น ตโต ยมกโต จากยมกนั้น เอตํมยํ วิย เป็นราวกะสำเร็จแล้วด้วยบทที่เป็นกิลิฏฐโทษนี้ โหติ ย่อมเป็น ฯ

๗๕. ปริหาโร อ.การแก้ไข เทสวิโรธิโน ของเทสวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ชลชานิ อ.ดอกบัวท. อหุํ ได้มีแล้ว ถเลปิ แม้บนบก นุทนฺตานิ ราวกะว่าบรรเทาอยู่ สุจิราวาสเกฺลสํ ซึ่งความเบื่อหน่ายที่เกิดแล้วด้วยการอยู่นานยิ่ง ตหึ ชเล ในน้ำนั้น โพธิสตฺตปฺปภาเวน ด้วยอานุภาพของพระโพธิสัตว์ ฯ

๗๖. ปริหาโร อ.การแก้ไข กาลวิโรธิโน ของกาลวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ มนฺทมารุโต อ.ลมอ่อนนี้ มหานุภาวปิสุโน สำแดงซึ่งอานุภาพอันใหญ่หลวง มุนิโน ของพระมุนี หุตฺวา เป็น ธุนนฺโต เกลี่ยอยู่ กุสุมํ ซึ่งดอกไม้ สพฺโพตุกํ อันบานในฤดูทั้งปวง

กตฺวา กระทำ สมํ ให้สม่ำเสมอ วายิ รำเผยพัดแล้ว ฯ

๗๗. ปริหาโร อ.การแก้ไข กลาวิโรธิโน ของกลาวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ โส ตนฺติสฺสรวิโรโธ อ.ความผิดเพี้ยนแห่งเสียงของสายพิณนั้น ปญฺจสิขสฺสปิ แม้ของปัญจสิขเทพบุตร นิมุคฺคมนโส ผู้มีใจดื่มด่ำแล้ว พุทฺธคุเณ ในพระพุทธคุณ กํ ชนํ ยังชนไรน สมฺปีเณติ ย่อมไม่ให้อิ่มเอิบหรือ ฯ

๗๘. ปริหาโร อ.การแก้ไข โลกวิโรธิโน ของโลกวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ โส สมฺโพธิสตฺตหทโย อ.ผู้มีใจผูกพันแล้วในพระสัมโพธิญาณนั้น คณเย พึงคำนึง จกฺกวาฬํ ซึ่งจักรวาล ปทิตฺตงฺคารปูริตํ อันเต็มแล้วด้วยถ่านเพลิงอันโชติช่วงแล้ว สีตลํ ว่าเย็น จนฺทนายปิ แม้กว่าแก่นจันทน์ ฯ

๗๙. ปริหาโร อ.การแก้ไข ญายวิโรธิโน ของญายวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ มุนิปุงฺคว ข้าแต่มุนีผู้ประเสริฐ ตฺวํ อ.พระองค์ ปริจฺจตฺตภโวปิ แม้ทรงมีภพที่อันพระองค์ทรงสละแล้ว อุปนีตภโว ก็เป็นผู้มีภพที่อันพระองค์น้อมนำมาแล้ว อสิ ย่อมเป็น ฯ นโม อ.ความนอบน้อม เต แด่พระองค์ อจินฺตฺยคุณสาราย ผู้ทรงมีคุณธรรมอันประเสริฐที่อันใครๆ คิดไม่ได้ อตฺถุ ขอจงมี ฯ

๘๐. ปริหาโร อ.การแก้ไข อาคมวิโรธิโน ของอาคมวิโรธิโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ยติ อ.ภิกษุ เนว อาลปติ ย่อมมิได้เจรจา นั่นเทียว เกนาปิ กับใครๆ ผุเสยฺย พึงต้อง อาปตฺติ-ทุกฺกฏํ ซึ่งอาบัติทุกกฏ สมฺปชานมุสาวาทา เพราะการพูดเท็จของผู้รู้อยู่ ปวตฺตนโต อันเป็นไป วจีวิญฺญตฺติโต เพราะวจีวิญญัติ ฯ

๘๑. ปริหาโร อ.การแก้ไข เนยฺยสฺส ของเนยยโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ อิมา ทิสา อ.ทิศท. เหล่านี้ สพฺพาปิ แม้ทั้งปวง ธวลา เป็นสีขาวนวล หุตฺวา เป็น โรจนฺติ ย่อมรุ่งโรจน์ นิพฺภรํ ยิ่ง มรีจิจนฺทนาเลปลาภา เพราะการได้ซึ่งการลูบไล้ด้วยจันทน์คือรัศมี สีตมรีจิโน แห่งดวงจันทร์ ฯ

๘๒. วา อีกนัยหนึ่ง อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ มารงฺคนาสิงฺคาร-วิพฺภโม อ.การกรีดกรายที่ถูกกระทำแล้วด้วยการเย้ายวนของธิดาแห่งพระยามาร มโนนุรญฺชโน

อันยังใจให้ยินดี ชิเนน อสมนุญฺญาโต เป็นภาวะที่อันพระชินเจ้าไม่ทรงคล้อยตามแล้ว หุตฺวา เป็น หทยานาโล เป็นไฟในใจ มารสฺส ของพระยามาร อโหสิ ได้เป็นแล้ว ฯ

๘๓. ปริหาโร อ.การแก้ไข วิเสสนาเปกฺขสฺส ของวิเสสนาเปกขโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ เวรีชโน อ.ชนผู้มีเวรนี้ ปสฺสติ ย่อมมองดู ภิยฺโย ยิ่ง ชนํ ซึ่งชน อปยาตา-ปราธมฺปิ แม้ผู้มีโทษอันปราศจากแล้ว จกฺขุนา ด้วยนัยน์ตา โกธปาฏลภูเตน อันเป็นสีแดงเพราะความโกรธเป็นแล้ว ฯ

๘๔. ปริหาโร อ.การแก้ไข หีนตฺถสฺส ของหีนัตถโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ พุโธ อ.ผู้มีปัญญา ปภาวํ ยังกำลัง ปาปานํ ของบาปท. อปฺปกานมฺปิ แม้เล็กน้อย นาสเย พึงให้สิ้นไป ฯ ภาณุมา อ.ดวงอาทิตย์ นิปฺปภตานีตขชฺโชโต อปิ แม้มีหิ่งห้อยที่อันตนนำไปแล้วสู่ความไม่มีแสงสว่าง โหติ ย่อมเป็น ฯ

๘๕. ปริหาโร อ.การแก้ไข อนตฺถสฺส ของอนัตถโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ วิญฺญู อ.ผู้รู้ ปทํ ยังบท น โยเชยฺย ไม่พึงให้ประกอบ ปาทปูรณตฺถาย เพื่อประโยชน์คือการยังบาทให้เต็ม กตฺถจิ ในที่ไหนๆ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า วนฺเท ย่อมไหว้ ปาทปงฺเกรุหํ ซึ่งดอกบัวคือพระบาท วรํ อันประเสริฐ มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนี ฯ

๘๖. ปริหาโร อ.การแก้ไข เอกตฺถสฺส ของเอกัตถโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ยทิ ผิว่า วิเสโส อ.ความพิเศษ ตาทิโส เช่นนั้น ภยโกธปสํสาทิวิเสโส อ.ความพิเศษอันมีความกลัว ความโกรธ และการชมเชยเป็นต้น ตาทิโส เช่นนั้น วิญฺญูหิ อันผู้รู้ท. กามียเต ย่อมปรารถนา วตฺตุํ เพื่อกล่าวไซร้ ฯ โทโส อ.โทษ เอกตฺถตากโต ที่อันท่านกระทำแล้วโดยความเป็นเอกัตถโทษ น โหติ ย่อมไม่มี ตตฺถ วิเสเส ในความพิเศษนั้น ฯ

๘๗. อุทาหรณํ อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ หนฺท ตายละ อยํ สตฺโต อ.สัตว์นี้ สปฺโป สปฺโป เป็นงูๆ โหติ ย่อมเป็น ฯ ภวํ อ.ท่าน นิวตฺตตุ จงถอยไป ตโต ฐานโต จากที่นั้น ฯ ยทิ ผิว่า ตฺวํ อ.ท่าน ชีวิตุกาโม เป็นผู้ใคร่เพื่อเป็นอยู่ อสิ ย่อมเป็น ฯ ตฺวํ อ.ท่าน อุปสปฺปสิ ย่อมเข้าใกล้ ตํ สปฺปํ ซึ่งงูนั้น กถํ เพื่อประการไร ฯ

๘๘. ปริหาโร อ.การแก้ไข ภคฺครีติโน ของภัคครีติโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ โย รูปาติสโย อ.ความยิ่งแห่งพระรูปใด อตฺถิ มีอยู่ ฯ โส รูปาติสโย อ.ความยิ่งแห่งพระรูปนั้น โกปิ ปานไร ฯ กนฺติ อ.พระรัศมี มโนหรา เป็นสภาพนำไปซึ่งใจ กาปิ ปานไร ฯ วิลาสา-ติสโย อ.ความยิ่งแห่งพระวิลาศ โกปิ ปานไร ฯ พุทฺธมโหทโย อ.ความเจริญอันยิ่งใหญ่ของพระพุทธเจ้า อโห น่าอัศจรรย์ ฯ

๘๙. กวิสฺสรา อ.กวีผู้ยิ่งใหญ่ท. ปสํสนฺติ ย่อมชมเชย พนฺธํ ซึ่งบทประพันธ์ อพฺยาโมหกรํ อันไม่กระทำซึ่งความฉงน อพฺยากิณฺณํ อันไม่สับสน มโนหรํ อันนำไปซึ่งใจ อทูรปทวินฺยาสํ อันมีการตั้งไว้แห่งบทที่ไม่ห่างกัน ฯ

๙๐. ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า นยนํ อ.พระเนตร นีลุปฺปลาภํ เหมือนกับบัวเขียว โหติ ย่อมเป็น ฯ อธโร อ.ริมพระโอษฐ์ พนฺธุกรุจิโร งามเหมือนดอกชบา โหติ ย่อมเป็น ฯ นาสา อ.พระนาสา เหมงฺกุโส เป็นขอทอง โหติ ย่อมเป็น ฯ เตน เพราะเหตุนั้น อยํ ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นี้ ปิยทสฺสโน มีการดูอันเป็นที่ยินดี โหติ ย่อมเป็น ฯ

๙๑. พนฺธนํ อ.พันธะ สมติกฺกนฺตคามฺมตฺตํ อันมีความเป็นคำที่มีในหมู่บ้านอันล่วงพ้นแล้วโดยชอบ กนฺตวาจาภิสงฺขตํ ที่อันท่านรจนาแล้วด้วยวาจาที่อันบุคคลปรารถนาแล้ว อติวตฺตติ ย่อมล่วงพ้น คามฺมตฺตํ ซึ่งความเป็นคามมโทษ รสเหตุตฺตา เพราะความเป็นเหตุแห่งรส ฯ

๙๒. ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า สทย แน่ะเธอผู้มีความกรุณา โส กามจณฺฑาโล อ.ตัวจัณฑาลคือกามนั้น นิทฺทโย เป็นผู้ไม่มีความกรุณา หุตฺวา เป็น ทุโนติ ย่อมทำลาย มํ ซึ่งฉัน ฯ กึ เพราะเหตุไร ตฺวํ อ.เธอ สุขีปิ แม้เป็นผู้มีสุข หุตฺวา เป็น อุเปกฺขเส ย่อมดูดาย มํ ซึ่งฉัน พฺยสนาปนฺนํ ผู้ถึงแล้วซึ่งความวิบัติ อีทิสํ เช่นนี้ ฯ

๙๓. สวนฺพฺเพคํ อ.ความเบื่อหน่ายในการสดับ นตฺถิ ย่อมไม่มี ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น ยติหีนปริหาโร อ.การแก้ไขของยติหีนโทษ มยา อันข้าพเจ้า น นียเต ย่อมไม่นำมา ปุน อีก อิทานิ ในกาลนี้ ฯ เอตํ ยติหีนโทสปริหรณํ อ.การแก้ไขของยติหีนโทษนี้ มยา อันข้าพเจ้า วิจาริตํ วิจารณ์แล้ว เหฏฺฐา ในหนล่าง ฯ

๙๔. ปริหาโร อ.การแก้ไข กมจฺจุตสฺส ของกมัจจุตโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ อุฑารจริโต เป็นผู้มีอัธยาศัยอันกว้างขวาง อสิ ย่อมเป็น ฯ เตเนว เพราะเหตุนั้นนั่นเทียว อาราธนา อ.การทูลขอ โหติ ย่อมมี ตฺวยิ ในพระองค์ ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ เทหิ โปรดให้ เทสํ วา ซึ่งภูมิภาค ก็ตาม คามํ วา ซึ่งหมู่บ้าน ก็ตาม เขตฺตํ วา ซึ่งนา ก็ตาม โสภณํ อันงดงาม มม แก่ข้าพระองค์ ฯ

๙๕. ปริหาโร อ.การแก้ไข อติวุตฺตสฺส ของอติวุตตโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ วิชมฺภเน ครั้นเมื่อการกระจายออก มุนินฺทจนฺทสมฺภูตยโสราสิมรีจินํ แห่งรัศมีคือกองแห่งเกียรติคุณอันปรากฏแล้วจากดวงจันทร์คือพระจอมมุนี สติ มีอยู่ อยํ อากาโส ท้องฟ้านี้ สกโลปิ แม้ทั้งหมด อวกาโส เป็นที่ตั้ง น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ

๙๖. วากฺยํ อ.ถ้อยคำ ชนานํ ของชนท. พฺยาปนฺนจิตฺตานํ ผู้มีจิตอันแปรปรวนแล้ว อนินฺทิตํ อันท่าน ไม่ตำหนิแล้ว อเปตตฺถํ ว่าเป็นอเปตัตถโทษ ฯ เตน เพราะเหตุนั้น ตํ วากฺยํ อ.ถ้อยคำนั้น ทุสฺสติ ย่อมเสีย อญฺญตฺร เว้น วจนา จากคำ ชนานํ ของชนท. อุมฺมตฺตาทิกานํ อันมีคนวิกลจริตเป็นต้น ฯ

๙๗. ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า โส อยํ สมุทฺโท อ.มหาสมุทรนั้น เยน เกนจิ อันบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ปียเต ย่อมดื่ม ฯ อหํ อ.เรา ชราตุโร เป็นผู้กระสับกระส่ายด้วยโรคไข้ อชฺช ในวันนี้ โหมิ ย่อมเป็น ฯ อิเม ชีมูตา อ.เมฆท. เหล่านี้ คชฺชนฺติ ย่อมคำราม ฯ เอราวโณ อ.ช้างเอราวัณ ปิโย เป็นที่รัก สกฺกสฺส ของพระอิศวร โหติ ย่อมเป็น ฯ

๙๘. ตํ พนฺธนํ อ.บทประพันธ์นั้น สุขุมาลาวิโรธิตฺตทิตฺตภาวปฺปภาวิตํ อันเจริญแล้วด้วยความน่าชื่นชมที่มีความไม่ตรงกันข้ามกับสุขุมาลตาคุณ สํทูสเยยฺย พึงทำลาย พนฺธผรุสโทสํ ซึ่งพันธผรุสโทษ ฯ

๙๙. ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า สาธู อ.สัตบุรุษท. ปสฺสนฺตา เห็นอยู่ รูปวิภวํ ซึ่งความถึงพร้อมแห่งพระรูป สุณนฺตา ฟังอยู่ คิรํ ซึ่งพระสุรเสียง มธุรํ อันไพเราะ เกฬิปรมฺมุขา เป็นผู้มีหน้าอันเป็นภายหลังจากการละเล่น หุตฺวา เป็น จรนฺติ ย่อมเที่ยวไป สมฺพุทฺธกาเล ในกาลแห่งพระสัมพุทธเจ้า ฯ

๑๐๐. ปริหาโร อ.การแก้ไข อปกฺกมสฺส ของอปักกมโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ภาวนา-ทานสีลานิ อ.ภาวนา ทาน และศีลท. สมฺปาทิตานิ ที่อันบุคคลให้สำเร็จแล้ว สมฺมา โดยชอบ อิห อตฺตภาเว ในอัตภาพนี้ นิพฺพานโภคสคฺคาทิสาธนานิ เป็นสภาพยังพระนิพพานโภคสมบัติ และโลกิยผลมีสวรรค์เป็นต้นให้สำเร็จ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ สํสโย อ.ความสงสัย น โหติ ย่อมไม่มี ฯ

๑๐๑. ยทิ ผิว่า วิเสโส อ.ความพิเศษ โกจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ตาทิโส เช่นนั้น อุทฺทิฏฺจวิสโย อันมีอรรถที่อันท่านแสดงมาก่อนแล้วเป็นวิสัย สิยา พึงมี อตฺเถสุ ในอรรถท. อนุทฺทิฏฺเฐสุ ที่อันท่านแสดงแล้วในภายหลังไซร้ ฯ โทโส อ.โทษ กมวิลงฺฆเน ในการข้ามซึ่งลำดับ เนว อตฺถิ ย่อมไม่มี นั่นเทียว ฯ

๑๐๒. ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า เอสุ จิตฺเตสุ ในบรรดาจิตท. เหล่านี้ อิติ คือ กุสลญฺจ อ.กุศล ด้วย อกุสลญฺจ อ.อกุศล ด้วย อพฺยากตํ จ อ.อัพยากฤต ด้วย ฯ อพฺยากตํ อ.อัพยากฤต ปจฺฉิมํ อันมีในภายหลัง ปากทํ เป็นสภาพให้ซึ่งผล น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ ปฐมทฺวยํ อ.หมวดสองแห่งจิตแรก ปากทํ เป็นสภาพให้ซึ่งผล โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๐๓. การเณ ครั้นเมื่อเหตุ ตาทิเส เช่นนั้น สติ มีอยู่ โอจิตฺยหีนตาปตฺติ อ.การถึงซึ่งความเป็นโอจิตยหีนโทษ นตฺถิ ย่อมไม่มี อาวิกรเณ ในเพราะการกระทำให้แจ้ง สคุณานํ ซึ่งคุณของตนท. ฯ

๑๐๔. โอจิตฺยํ นาม ชื่อว่า อ.ความเหมาะสม วิขฺยาตํ อันประจักษ์แล้ว โลเก ในโลก วิญฺญูหิ อันวิญญูชนท. วิญฺเญยฺยํ พึงทราบ อาทรา โดยเอื้อเฟื้อ ฯ ตตฺถ โอจิตฺเย ในความเหมาะสมนั้น สุชนา อ.สัตบุรุษท. กวิปุงฺควา ผู้เลิศกว่ากวี อุปเทสปภวา เป็นแดนเกิดแห่งคำแนะนำ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๑๐๕. ปุคฺคโล อ.บุคคล วิญฺญาโตจิตฺยวิภโว ผู้มีคุณสมบัติคือโอจิตยคุณที่อันตนรู้แล้ว ปริหเร พึงหลีกเลี่ยง โอจิตฺยหีนํ ซึ่งโอจิตยหีนโทษ ฯ สมฺโปเส ครั้นเมื่อความเจริญ โอจิตฺยสฺส แห่งโอจิตยคุณ กเต อันท่าน กระทำแล้ว ตโต ปริหรณโต เพราะการหลีกเลี่ยงนั้น รสโปโส อ.การเจริญแห่งรส สิยา พึงมี ฯ

๑๐๖. อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ โย ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์ใด

อาสนฺนวิชยุสฺสโว ทรงมีงานฉลองคือชัยชนะอันใกล้แล้ว หุตฺวา เป็น น มญฺญิตฺถ มิได้สำคัญแล้ว มารเสนํ ซึ่งกองทัพของมาร อาสนฺนํ อันใกล้แล้ว ติณายปิ แม้กว่าเส้นหญ้า ฯ โส ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นั้น เทตุ โปรดประทาน ชยํ ซึ่งชัยชนะ โว แก่ท่านท. ฯ

๑๐๗. อารทฺธกตฺตุกมฺมาทิกมาติกฺกมลงฺฆเน ครั้นเมื่อการพ้นซึ่งการข้ามซึ่งลำดับของอรรถมีกัตตาและกรรมเป็นต้นที่อันท่านปรารภแล้ว สติ มีอยู่ อยํ ภคฺครีติวิโรโธ อ.ภัคครีติโทษนี้ น วินฺทติ ย่อมไม่ได้ คตึ ซึ่งที่ตั้ง กฺวาปิ แม้ในที่ไหน ฯ

๑๐๘. ปริหาโร อ.การแก้ไข ภคฺครีติโน ของภัคครีติโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ วิสฺสาโส อ.ความวางใจ สุชนญฺญานํ จ แห่งผู้อื่นจากสัตบุรุษท. ด้วย อิตฺถีนํ จ แห่งสตรีท. ด้วย วิสสฺส จ แห่งยาพิษด้วย สิงฺคิโน จ แห่งสัตว์มีเขา ด้วย โรคนทีราชกุลสฺส จ แห่งโรค แม่น้ำ และตระกูลของพระราชา ด้วย น อุปปชฺชเต ย่อมไม่ควร ฯ

๑๐๙. จ อีกนัยหนึ่ง ปริหาโร อ.การแก้ไข ภคฺครีติโน ของภัคครีติโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ปุคฺคโล อ.บุคคล อาจเร พึงประพฤติ ปสาทํ ซึ่งความเลื่อมใส วิหิเต เภสชฺเช จ ในยาที่อันเขาปรุงแล้ว ด้วย สุทฺธพุทฺธาทิรตนตฺตเย จ ในหมวดสามแห่งรัตนตรัยอันมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นอันบริสุทธิ์ ด้วย สชฺชเน จ ในสัตบุรุษ ด้วย สคุเณปิ จ แม้ในคุณของตน ด้วย นิจฺจํ เป็นนิตย์ ฯ

๑๑๐. ปริหาโร อ.การแก้ไข สสํสยสฺส ของสสังสยโทษ ยถา เป็นไฉน ฯ ชโน อ.ชน มุนินฺทจนฺทิมาโลกรสโลลวิโลจโน ผู้มีนัยน์ตาอันหวั่นไหวเพราะความพอใจซึ่งพระรัศมีของดวงจันทร์คือพระจอมมุนี อวกฺกนฺตปนฺโถ เอว เป็นผู้มีทางอันตนก้าวไปแล้ว นั่นเทียว หุตฺวา เป็น รํสิทสฺสนปีณิโต เอิบอิ่มแล้วเพราะการเห็นซึ่งพระรัศมี โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๑๑. ยทิ ผิว่า ปทํ อ.บท ยํ กิญฺจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปยุชฺชเต อันท่าน ย่อมประกอบ สํสยาย เอว เพื่อความสงสัย นั่นเทียว กีฬาทิเหตุนา เพราะเหตุอันมีความสนุกเป็นต้นไซร้ ฯ โทโส อ.โทษ สสํสยสมฺปปิโต อันเพียบพร้อมแล้วด้วยความเป็นไปกับด้วยความสงสัย น โหติ เอว ย่อมไม่มี นั่นเทียว ฯ

[ครึ่งบาทหลังนี้แปลให้เข้าใจง่ายตามความเห็นของผู้แปล ตามมติของฎีกาใหม่

แปลว่า พนฺโธ อ.บทประพันธ์ สสํสยสมฺปิโต อันเพียบพร้อมแล้วด้วยโทษอันเป็นไปกับด้วยความสงสัย น โทโส เอว มิใช่โทษ นั่นเทียว โหติ ย่อมเป็น ฯ]

๑๑๒. คุรุมฺหิ ครั้นเมื่อครู ยาเต ไปแล้ว นิลยํ สู่เรือน ทุติยํ ที่สอง สกเคหโต จากเรือนของตน มยํ อ.เราท. ปาปุเณยฺยาม พึงถึง สุขํ ซึ่งความสุข กิจฺเจน ด้วยกิจ อชฺฌยนาทินา อันมีการเล่าเรียนเป็นต้น นิตยํ แน่แท้ ฯ (อรรถไม่ปรารถนา)

คุรุมฺหิ ครั้นเมื่อดาวพฤหัสบดี ยาเต ย้ายไปแล้ว นิลยํ สู่เรือนจร ทุติยํ ที่สอง สกเคหโต จากเรือนหลักของตน มยํ อ.เราท. ปาปุเณยฺยาม พึงถึง สุขํ ซึ่งความสุข กิจฺเจน ด้วยกิจ อชฺฌยนาทินา อันมีการเล่าเรียนเป็นต้น นิตยํ แน่แท้ ฯ (อรรถปรารถนา)

๑๑๓. วจนํ อ.คำ อิจฺเจวมาทิกํ อันมีอาทิอย่างนี้ว่า สายํ ภคินี อ.น้องสาวนั้น เอตสฺส ปุริสสฺส ของบุรุษนี้ สุภคา เป็นหญิงงาม โหติ ย่อมเป็น กวีหิ อันทวีท. สกเลหิปิ แม้ทั้งปวง นิทฺทิฏฺจํ แสดงแล้ว คามฺมํ อิติ ว่าคามมโทษ น หามิได้ ฯ

๑๑๔. ทุฏฺจาลงฺการวิคเม ครั้นเมื่อความปราศจากแห่งทุฏฐาลังกติโทษ สติ มีอยู่ โสภนาลงฺกติกฺกโม อ.ลำดับของอลังการที่งดงาม คมิสฺสติ จักถึง อาวิภาวํ ซึ่งความแจ่มแจ้ง อลงฺการปริจฺเฉเท ในปริจเฉทที่ชื่อว่า อลังการ ฯ

๑๑๕. เอโส อุปเทโส อ.คำแนะนำนี้ วโร อันประเสริฐ มยา กโต ที่อันข้าพเจ้ากระทำแล้ว ปริหริตุํ เพื่อแก้ไข โทเส ซึ่งโทษท. สตฺถนฺตรานุสฺสรเณน ด้วยการรำลึกซึ่งคัมภีร์อื่น เอวํ อย่างนี้ ฯ ยโสภิลาสี อ.ผู้ปรารถนาซึ่งเกียรติยศโดยปกติ วิญฺญาย รู้แล้ว อิมํ อุปเทสํ ซึ่งคำแนะนำนี้ อธิกปฺปสาทา ด้วยการอุปการะยิ่ง คุรุวรานํ ของครูผู้ประเสริฐท. ปริหเรยฺย พึงแก้ไข โทเส ซึ่งโทษท. ปรํ ยิ่ง ฯ

ปริจฺเฉโท อ.ปริจเฉท ทุติโย ที่สอง โทสปริหาราวโพโธ นาม ชื่อว่าโทสปริหาราวโพธะ สุโพธาลงฺกาเร ในคัมภีร์สุโพธาลังการ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต ที่อันพระสังฆรักขิตมหาสามีผู้ประเสริฐรจนาแล้ว อิติ จบแล้ว ฯ

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๓

คุณาวโพธะ

(แสดงสัททาลังการ)

๑๑๖. อติกฺกเม ครั้นเมื่อการล่วงพ้น โทสานํ แห่งโทษท. เอวํ อย่างนี้ สติ มีอยู่ คุณา อ.สัททาลังการท. สมฺภวนฺติ ย่อมเกิดขึ้น ยสฺมา เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น เย คุณา อ.สัททาลังการท. เหล่าใด สมฺภูสยนฺติ ย่อมตกแต่ง สทฺเท ซึ่งเสียงท. ฯ อหํ อ.ข้าพเจ้า ทสฺเสสฺสํ จักแสดง เต คุเณ ซึ่งสัททาลังการท. เหล่านั้น อิทานิ ในกาลนี้ ฯ

๑๑๗. คุณา อ.สัททาลังการท. ทส สิบ อิติ คือ ปสาโท จ อ.ปสาทคุณ ด้วย โอโช จ อ.โอชคุณ ด้วย มธุรตา จ อ.มธุรตาคุณ ด้วย สมตา จ อ.สมตาคุณ ด้วย สุขุมาลตา จ อ.สุขุมาลตาคุณ ด้วย สิเลโส จ อ.สิเลสคุณ ด้วย อุทารตา จ อ.อุทารตาคุณ ด้วย กนฺติ จ อ.กันติคุณ ด้วย อตฺถพฺยตฺติ จ อ.อัตถพยัตติคุณ ด้วย สมาธโย จ อ.สมาธิคุณท. ด้วย

๑๑๘. พนฺโธ อ.บทประพันธ์ สมฺปนฺโน อันถึงพร้อมแล้ว เอเตหิ คุเณหิ ด้วยสัททาลังการท. เหล่านี้ กวิมโนหโร เป็นที่นำไปซึ่งใจของกวี หุตฺวา เป็น กิตฺตึ ยังเกียรติคุณ อจฺจนฺตนิมฺมลํ อันไม่มีความมัวหมองยิ่ง สมฺปาทยติ ย่อมให้สำเร็จ กตฺตูนํ แก่ผู้รจนาท. ฯ

๑๑๙. ยา ปทาวลิ อ.ลำดับแห่งบทใด อทูราหิตสมฺพนฺธสุภคา งามด้วยสัมพันธ์ที่อันท่านวางแล้วไม่ไกล สุปสิทฺธาภิเธยฺยา มีเนื้อความอันปรากฏแล้วยิ่ง ฯ อยํ ปทาวลิ อ.ลำดับแห่งบทนี้ ปสาทํ ยังปสาทคุณ ชนเย ย่อมให้เกิดขึ้น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๒๐. อธรรํสิโย อ.พระรัศมีแห่งริมพระโอษฐ์ท. มุนิโน ของพระมุนี อลงฺกโรนฺตา ประดับอยู่ วทนํ ซึ่งพระพักตร์ โสภนฺเต ย่อมงดงาม อรุณรํสี อิว เพียงดัง อ.แสงแห่งอรุณ

สมฺปตนฺตา อันสาดส่องอยู่ อมฺพุโชทเร ที่ห้องแห่งบงกช

๑๒๑. สมาสพาหุลฺยํ อ.ความมีมากแห่งสมาส โอโช ชื่อว่า โอชคุณ ฯ เอโส โอโช อ.โอชคุณนี้ ชีวิตํ เป็นชีวิต คชฺชสฺส ของร้อยแก้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ โส อยํ โอโช อ.โอช-คุณนั้น อนากุโล อันไม่สับสน กนฺโต ที่อันท่านปรารถนาแล้ว กวีหิ อันกวีท. กามียเต ย่อมปรารถนา ปชฺเชปิ แม้ในร้อยกรอง ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๒๒. ปลฺลวา อ.ใบไม้อ่อนท. มุนินฺทมนฺทสญฺชาตหาสจนฺทนลิมฺปิตา อันชะโลมแล้วด้วยจันทน์คือหรรษาที่เกิดแล้วเล็กน้อยของพระจอมมุนี ธวลา เป็นใบไม้ขาว โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ อธรปลฺลโว อ.ใบไม้อ่อนคือพระโอษฐ์ เอโก อย่างเดียว ตสฺส มุนินฺทสฺส เอว ของพระจอมมุนีพระองค์นั้น นั่นเทียว ธวโล เป็นสีขาว น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ

๑๒๓. ยํ ปาริณตฺยํ อ.การน้อมไปใด ปทาภิเธยฺยวิสยํ อันมีอรรถแห่งบทเป็นวิสัย สมาสพฺยาสสมฺภวํ ที่เกิดแต่การย่อและการขยาย โหติ ย่อมมี ฯ โสปิ ปริณตภาโว แม้ อ.ความน้อมไปนั้น โอโช เอว ชื่อว่า โอชคุณ นั่นเทียว อิห สตฺเถ ในคัมภีร์นี้ ฯ ตํ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์นั้น ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๒๔. โส ตถาคโต อ.พระตถาคตพระองค์นั้น สทฺธมฺมํ ยังพระสัทธรรม โชตยิตฺวาน ให้ส่องสว่างแล้ว สตฺเต ยังสัตว์ท. สเทวเก อันเป็นไปกับด้วยเทวดา สนฺตาเรตฺวา ให้ข้ามพ้นแล้ว ชลิตฺวา ทรงรุ่งเรืองแล้ว อคฺคิกฺขนฺโธ อิว เพียงดัง อ.กองเพลิง สสาวโก เป็นผู้เป็นไปกับด้วยพระสาวก หุตฺวา เป็น นิพฺพุโต เสด็จปรินิพพานแล้ว ฯ

๑๒๕. เต รชา อ.ธุลีท. เหล่านั้น เสนฺติ ย่อมนอน เชนปาทมฺพุชทฺวเย ใต้คู่แห่งบัวคือพระบาทอันเป็นของพระชินเจ้า ปุญฺเญน ด้วยบุญ ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น มตฺถกฏฺจี อ.กระดูกแห่งศีรษะท. เม ของข้าพเจ้า มตสฺสาปิ ผู้แม้ตายแล้ว วชนฺตุ จงถึง รโชภาวํ ซึ่งความเป็นแห่งธุลี ฯ

๑๒๖. นิจฺจํปณติเคโธ อ.ความปรารถนาในการนอบน้อมอันเป็นไปแล้วเสมอ ปทิสฺสติ ย่อมปรากฏ สาธุ ดี อตฺร คาถายํ ในคาถานี้ อิติ อย่างนี้ ฯ อยํ คุโณ อ.คุณนี้ ชายเต ย่อมเกิดขึ้น อภิโยคโต เพราะความพากเพียรเสมอ ติกฺขปญฺญานํ ของผู้มีปัญญากล้าท. ฯ

๑๒๗. มธุรตฺตํ อ.มธุรตาคุณ ทฺวิธา มี ๒ ประการ ปทาสตฺติรนุปฺปาสวสา โดยประเภทแห่งปทาสัตติและอนุปปาสะ โหติ ย่อมเป็น ฯ ปทาสตฺติ อ.ปทาสัตติ ปุพฺพา อันเป็นอย่างแรก สมสุติ มีเสียงเสมอกัน สิยา พึงเป็น ฯ อนุปฺปาโส อ.อนุปปาสะ ปโร อันเป็นอย่างหลัง วณฺณาวุตฺติ เป็นการกล่าวซ้ำแห่งอักษร สิยา พึงเป็น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๒๘. เอโส มุนิปุงฺคโว อ.พระมุนีผู้ประเสริฐพระองค์นั้น สมฺปตฺโต ทรงบรรลุแล้ว อภิสมฺโพธึ ซึ่งอภิสัมโพธิญาณ ยทา ในกาลใด ฯ มหุสฺสโว อ.ความเจริญอันใหญ่หลวง ธมฺมสฺส แห่งพระธรรม ชาโต เกิดแล้ว โลเก ในโลก ปภุติ จำเดิม ตทา แต่กาลนั้น ฯ

๑๒๙. เต มุนินฺทมนฺทหาสา อ.พระหรรษาน้อยๆ ของพระจอมมุนีท. เหล่านั้น กุนฺทสนฺโทหวิพฺภมา มีความงามแห่งกลุ่มของดอกคล้า หสนฺตา ไยไพอยู่ จนฺทกนฺติโย ซึ่งรัศมีแห่งดวงจันทร์ท. อนุธาวนฺติ ย่อมแล่นไป ทิสนฺตํ ตลอดทิศ ฯ

๑๓๐. อนุปฺปาโส อ.อนุปปาสมธุรตาคุณ กโต ที่อันท่านกระทำแล้ว สพฺพโกมลวณฺเณหิ ด้วยอักษรที่อ่อนทั้งหมดท. กวีหิ อันกวีท. น ปสํสิโย ไม่พึงสรรเสริญ ฯ อุทาหรณ์ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ มาลตีมาลา อ.ช่อแห่งดอกมะลินี้ ลินโลลาลิมาลินี มีกลุ่มแห่งแมลงภู่ที่คลึงเคล้าลุ่มหลง ฯ

๑๓๑. สมตา อ.สมตาคุณ ติธา มี ๓ ประการ เกวเลหิ มุทูหิ วณฺเณหิ วา ด้วยอักษรท.ที่อ่อนทั้งสิ้น ก็ดี เกวเลหิ ผุเฏหิ วณฺเณหิ วา ด้วยอักษรท.ที่แข็งทั้งสิ้น ก็ดี มิสฺเสหิ วณฺเณหิ วา ด้วยอักษรท.ที่ผสมกัน ก็ดี โหติ ย่อมเป็น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๓๒. มุนินฺทาลาปวิพฺภโม อ.ความไพเราะแห่งพระดำรัสของพระจอมมุนี โกกิลาลาปสํวาที อันเปรียบด้วยเสียงขันแห่งนกโกกิลา หทยงฺคมตํ ยาติ จ ย่อมถึงซึ่งความจับใจด้วย สตํ นิพฺพุตึ เทติ จ ย่อมให้ซึ่งความดับสนิทแก่สัตบุรุษท. ด้วย ฯ

๑๓๓. โก อ.ใคร ภวนฺตสาธนากงฺขี ผู้ปรารถนาซึ่งที่สุดแห่งภพ น สมฺภาวเย ไม่พึงสรรเสริญ ภควนฺตํ ซึ่งพระผู้มีพระภาค สมฺภาวนียสมฺภาวํ ผู้มีความประสงค์ดีงามที่อัน

ท่านพึงสรรเสริญ ภวนฺตคุํ ผู้ดำเนินไปสู่ที่สุดแห่งภพ วิภุํ ผู้เป็นใหญ่ ฯ

๑๓๔. มลยานิโล อ.ลมอันมาแล้วจากเทือกเขามลัย ลทฺธจนฺทนสํสคฺคสุคนฺธิ ที่มีกลิ่นหอมเพราะการอบอวลแห่งจันทน์ที่อันตนได้รับแล้ว ภีโต อิว เป็นเพียงดังกลัวแล้ว มุนินฺทมุขมารุตา แต่ลมอันออกแล้วจากพระโอษฐ์ของพระจอมมุนี หุตฺวา เป็น อายาติ ย่อมรำเพยมา มนฺทํ อ่อน ฯ

๑๓๕. สุขุมาลตา อ.สุขุมาลตาคุณ อนิฏฺฐุรกฺขรปฺปายา มีอักษรไม่แข็งเป็นอันมาก สพฺพโกมลนิสฺสฏฺฐา พ้นแล้วจากอักษรอ่อนทั้งหมด กิจฺฉมุจฺจารณาเปตพฺยญฺชนา มีอักษรอันปราศจากแล้วแต่อักษรที่ออกเสียงยาก โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๓๖. สมฺพุทฺธกาเล ในกาลแห่งพระสัมพุทธเจ้า สาธู อ.สาธุชนท. ปสฺสนฺตา เห็นอยู่ รูปวิภวํ ซึ่งความถึงพร้อมแห่งพระรูป สุณนฺตา สดับอยู่ คิรํ ซึ่งพระดำรัส มธุรํ อันไพเราะ เกฬิปรมฺมุขา เป็นผู้มีหน้าในเบื้องหลังจากความสนุกสนาน หุตฺวา เป็น จรนฺติ ย่อมประพฤติ ฯ

๑๓๗. สุขุมาลตา อ.สุขุมาลตาคุณ เอทิสี เช่นนี้ อลงฺการวิหีนาปิ แม้ปราศจากแล้วแต่อัตถาลังการ อาโรหติ ย่อมยกขึ้น สมฺมุขตํ สู่ความเป็นเฉพาะหน้า สตํ ของสัตบุรุษท. ฯ สุขุมาลตา อ.สุขุมาลตาคุณ ตทุชฺชลา อันรุ่งโรจน์ด้วยอัตถาลังการนั้น รมณียา เป็นภาวะที่อันท่านพึงยินดี วิเสเสน โดยพิเศษ ฯ

๑๓๘. อิเม สาธุสิขาวลา อ.นกยูงคือสาธุชนท. เหล่านี้ มุนิเมฆุมฺมทา เป็นผู้คลั่งไคล้ด้วยเมฆคือพระมุนี โรมญฺจปิญฺฉรจนา มีการแผ่หางคือความขนลุกชูชัน สาธุวาทาหิตทฺธนี เป็นผู้มีเสียงขันคือการกล่าวซึ่งสาธุการ ลฬนฺติ ย่อมร่าเริง ฯ

๑๓๙. จ อนึ่ง สุขุมาลตฺตํ อ.ความเป็นแห่งสุขุมาลตาคุณ ปทตฺถวิสยมฺปิ แม้ที่มีอรรถของบทเป็นวิสัย อตฺถิ เอว ย่อมมีได้ นั่นเทียว ฯ ยถา อ.อุทาหรณ์ อิติ ว่า มตาทิสทฺเทสุ ครั้นเมื่อศัพท์อันมี มต เป็นต้นท. วตฺตพฺเพสุ อันท่านพึงกล่าว กิตฺติเสสาทิกิตฺตนํ อ.การกล่าวซึ่งศัพท์อันมี กิตฺติเสส เป็นต้น โหติ ย่อมมี ฯ

๑๔๐. โสยํ พนฺโธ อ.บทประพันธ์นั้น สิลิฏฺฐปทสํสคฺครมณียคุณาลโย ที่เป็นแดน

เกิดแห่งคุณอันรื่นรมย์ เพราะการประสมประสานแห่งบทที่อาศัยกัน สพนฺธคารโว อันเป็นไปด้วยความหนักของบทประพันธ์ สิเลโส นาม ชื่อว่า สิเลสคุณ ฯ ตํ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์นั้น ยถา เป็นไฉน ฯ

๑๔๑. สา มุนินฺทปทมฺโภชกนฺติ อ.พระรัศมีแห่งบงกชคือพระบาทของพระจอมมุนี วลิตา อันประกอบแล้ว พาลินฺทุวิพฺภมจฺเฉทินขราวลิกนฺติภิ ด้วยพระรัศมีแห่งลำดับของพระนขาอันมีปกติกำจัดซึ่งความงามแห่งดวงจันทร์ข้างขึ้นอ่อนๆ ท. อาวตํ โปรดคุ้มครองโว ซึ่งท่านท. ฯ

๑๔๒. ยทิ ผิว่า คุโณ อ.คุณ โย โกจิ อันใดอันหนึ่ง อุกฺกํสวนฺโต อันมีความสูงส่ง ปตียเต อันท่าน ย่อมรู้ไซร้ ฯ อยํ คุโณ อ.คุณนี้ อุทาโร ชื่อว่า อุฑารตาคุณ ภเว ย่อมเป็น ฯ พนฺธปทฺธติ อ.ลำดับแห่งบทประพันธ์ สนาถา เป็นไปกับด้วยที่ตั้ง เตน อุทาเรน ด้วยอุฑารตาคุณนั้น โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๔๓. โคตม ข้าแต่พระโคดม เย ชนฺตโว อ.ชนท. เหล่าใด ปาทมฺโภชรโชลิตฺตคตฺตา เป็นผู้มีร่างกายอันเกลือกกลั้วแล้วด้วยเกสรแห่งบงกชคือพระบาท ภวนฺติ ย่อมเป็น ฯ อโห น่าอัศจรรย์ เต ชนฺตโว อ.ชนท. เหล่านั้น ยนฺติ ย่อมถึง นิรชตฺตนํ ซึ่งความเป็นผู้ออกแล้วจากธุลี สพฺพถา โดยประการทั้งปวง ฯ

๑๔๔. สมุกฺกํโส อ.ความสูงส่ง ชินานุภาวสฺส แห่งอานุภาพของพระชินเจ้า ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ อตฺร คาถายํ ในคาถานี้ เอวํ อย่างนี้ ฯ ปญฺญวา อ.ผู้มีปัญญา จินฺตเย พึงดำริ พนฺธํ ซึ่งบทประพันธ์ ปรํ อื่น อีทิสํ เช่นนี้ อเนน วิธินา ด้วยวิธีนี้ ฯ

๑๔๕. ยํ พนฺธนํ อ.บทประพันธ์ใด ปสตฺถวิเสสนํ มีบทวิเสสนะที่อันท่านสรรเสริญแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ โสปิ พนฺโธ แม้ อ.บทประพันธ์นั้น วิญฺเญยฺโย อันท่าน พึงทราบ อุทาโร ว่าอุฑารตาคุณ ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ กีฬาสโร อ.สระน้ำที่อันเขากระทำแล้วเพื่อการเล่น ลีลาหาโส อ.การยิ้มอันประกอบแล้วด้วยความงาม สทฺทา อ.ศัพท์ท. เหมงฺคทาทโย อันมี เหมงฺคท เป็นต้น ฯ

๑๔๖. คุณชาติ อ.คุณชาติ โลกิยตฺถานติกฺกนฺตา อันไม่ล่วงพ้นแล้วซึ่งอรรถอัน

ประจักษ์แล้วในโลก สพฺพชนานํ อปิ กนฺตา ที่แม้อันชนทั้งปวงท. ปรารถนาแล้ว กนฺติ นาม ชื่อว่า กันติคุณ ฯ สา กนฺติ อ.กันติคุณนั้น มยา อันข้าพเจ้า วุตฺตา กล่าวแล้ว ปริหารโต ในปริจเฉทเป็นที่แก้ไข อติวุตฺตสฺส แห่งอติวุตตโทษ ฯ

๑๔๗. อภิเธยฺยสฺส อเนยฺยตา อ.ความที่แห่งอรรถเป็นสภาพอันท่านไม่พึงนำมา สทฺทโต จ โดยศัพท์ด้วย อตฺถโต จ โดยอรรถด้วย อตฺถพฺยตฺติ ชื่อว่าอัตถพยัตติคุณ ฯ สายํ อตฺถพยตฺติ อ.อัตถพยัตตฺคุณนั้น ตทุภยา อันเกิดจากศัพท์และอรรถทั้งสองนั้น มยา อัน ข้าพเจ้า ปทสฺสิตา แสดงแล้ว เนยฺยปริหาเร ในปริจเฉทเป็นที่แก้ไขแห่งเนยยโทษ ฯ ยถา อ.อุทาหรณ์ มรีจิจฺจาทิ จ มีคำว่า มรีจิ เป็นต้น ด้วย มโนนุรญฺชโนจฺจาทิ จ มีคำว่า มโน-นุรญฺชโน เป็นต้น ด้วย ฯ

๑๔๘. อภิเธยฺยสฺส อเนยฺยตา อ.ความที่แห่งอรรถเป็นสภาพอันท่านไม่พึงนำมา อตฺเถน โดยอรรถ ปุน อีก ยถา เป็นไฉน ฯ ธีร ข้าแต่พระธีรเจ้า สภาวามลตา อ.ความไม่มี มลทินโดยปกติ ปาทนเขสุ ในพระนขาแห่งพระบาทท. เต ของพระองค์ มุธา หาประโยชน์มิได้ ฯ เต ปาทนขา อ.พระนขาแห่งพระบาทท.เหล่านั้น โน ชหนฺติ ย่อมไม่ละ อวนตานนฺต-โมฬิจฺฉายา ซึ่งรังสีแห่งมงกุฎของมนุษย์และเทวดาอันหาที่สุดมิได้ผู้น้อมไหว้แล้ว ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น สภาวามลตา อ.ความไม่มีมลทินโดยปกติ ปาทนเขสุ ในพระนขาแห่งพระบาทท. เต ของพระองค์ มุธา หาประโยชน์มิได้ ฯ

๑๔๙. วิญฺญุโน อ.วิญญูชนท. สมคฺคาปิ แม้ทั้งหมด มญฺญนฺติ ย่อมสำคัญ ยํ คุณํ ซึ่งสัททาลังการใด พนฺธสาโรติ ว่าเป็นแก่นของบทประพันธ์ ฯ อยํ คุโณ อ.สัททาลังการนี้ สมาธิ นาม ชื่อว่า สมาธิ ปตฺโต ถึงแล้ว ทสฺสนาวสรํ ซึ่งโอกาสในการแสดง ฯ

๑๕๐. อญฺญธมฺโม อ.สภาพของวัตถุอื่น อาธียเต อันท่าน ย่อมตั้งไว้ สมฺมา โดย ชอบ โลกสีมานุโรธโต โดยคล้อยตามซึ่งขอบเขตของชาวโลก วตฺถุสฺมึ ในวัตถุ อญฺญตฺถ อื่น ตโต วตฺถุโต จากวัตถุนั้น ฯ อิติ เพราะเหตุนั้น เอโส คุโณ อ.สัททาลังการนั้น กวีหิ อันกวีท. นิรุจฺจติ ย่อมเรียก สมาธิ อิติ ว่าสมาธิคุณ ฯ

๑๕๑-๕๒. กฺวจิ อปาเณ ปาณินํ ธมฺโม สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.สภาพของ

สิ่งมีชีวิตท.อันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบในสิ่งไม่มีชีวิต ด้วย ฯ

กฺวจิ นิรูเป รูปยุตฺตสฺส ธมฺโม สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.สภาพของสิ่งที่ประกอบแล้วด้วยรูปอันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบในสิ่งที่ปราศจากแล้วจากรูป ด้วย ฯ

กฺวจิ นิรเส สรสฺส ธมฺโม สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.สภาพของสิ่งที่มีรสอันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบในสิ่งที่ปราศจากแล้วจากรส ด้วย ฯ

กฺวจิ อทฺรเว ทฺรวยุตฺตสฺส ธมฺโม สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.สภาพของสิ่งที่ประกอบแล้วด้วยความเหลวอันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบในสิ่งที่ไม่เหลว ด้วย ฯ

กฺวจิ อกตฺตริปิ กตฺตุตา สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.ความเป็นกัตตาอันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบแม้ในสิ่งที่มิใช่กัตตา ด้วย ฯ

กฺวจิ อสรีเรปิ กฐินสฺส ธมฺโม สมฺมา อาธียเต จ ในบางแห่ง อ.สภาพของวัตถุแข็งอันท่านย่อมยกขึ้นไว้โดยชอบแม้ในสิ่งไม่มีตัวตน ด้วย ฯ

รูปํ อ.อุทาหรณ์ เตสํ สมาธีนํ ของสมาธิคุณท. เหล่านั้น สิยา พึงมี กมา ตามลำดับ ฯ

๑๕๓. นาถ ข้าแต่พระนาถะ กุมุทินี อ.กลุ่มดอกบัวกุมุทท. วินิทฺทา มีความหลับนอนอันปราศจากแล้ว หุตฺวา เป็น สมฺปโมทนฺติ มญฺเญ เห็นจะเบิกบานอยู่ ทิวาปิ แม้ในเวลากลางวัน สงฺคมา เพราะการประสบ อุณฺณาปุณฺณินฺทุนา ด้วยจันทร์เพ็ญคือพระอุณาโลม ตว ของพระองค์ ฯ

๑๕๔. นาถ ข้าแต่พระนาถะ ชนา อ.ชนท. ปาทมฺพุชานตา ผู้น้อมมาแล้วใกล้บงกชคือพระบาท เต ของพระองค์ มุชฺชนฺตา ดำลงอยู่ ทยารเสสุ ในพระคุณคือพระกรุณาท. อมตรเสสุ อิว อันเป็นเพียงดังน้ำอมฤต หตโทสา เป็นผู้มีโทษที่อันตนกำจัดแล้ว สุขิตา บรรลุแล้วซึ่งความสุข ฯ

๑๕๕. โภ ธีร ข้าแต่พระธีรเจ้าผู้เจริญ เย ชนา อ.ชนท. เหล่าใด น สีทนฺติ ย่อมไม่เลื่อมใส คุเณ ในพระคุณ มธุเตปิ แม้อันอ่อนหวาน เต ของพระองค์ ฯ วุตฺติ อ.ความเป็นไป

มนโส แห่งใจ เตสํ ชนานํ ของชนท. เหล่านั้น ขารคุณานํ ผู้มีคุณอันขม กีทิสี เป็นเช่นไร โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๕๖. สพฺพตฺถสิทฺธ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงสำเร็จแล้วในกิจทั้งปวง มหาคุณา อ.พระคุณอันใหญ่หลวงท. จูฬกปุฏเปยฺยา ที่อันบุคคลพึงดื่มด้วยถ้วยใบน้อย กุนฺทโสภา-สลกฺขณา อันมีลักษณะเสมอด้วยความงามแห่งดอกคล้า ธาวนฺติ ย่อมขจายไป ทิสา สู่ทิศท. สมนฺตา โดยรอบ ฯ

๑๕๗. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า อายุธา อ.อาวุธท. นานาวิธา อันมีประการต่างๆ มาราริพลวิสฺสฏฺฐา ที่อันไพร่พลแห่งข้าศึกคือพระยามารปล่อยแล้ว กุณฺฐา เป็นของไร้คม หุตฺวา เป็น ลชฺชมานา ละอายอยู่ ปาทานตา น้อมไปแล้วใกล้พระบาท ตว ของพระองค์ อญฺญเวเสน ด้วยลักษณะอื่น ฯ

๑๕๘. มุนินฺทภาณุมา อ.ดวงอาทิตย์คือพระจอมมุนี กาโลทิโต ขึ้นแล้วในยามเช้า โพโธทยาจเล เหนืออุทัยบรรพตคือพระโพธิญาณ ภินฺทํ กำจัดอยู่ อนฺธตมํ ซึ่งความมืดคือโมหะ สทฺธมฺมรํสินา ด้วยรัศมีคือพระสัทธรรม ภาติ ย่อมส่องสว่าง ปรํ ยิ่ง ฯ

๑๕๙. เอตํ สภาวชาตํ อ.สภาวะนี้ วมนุคฺคิรณาทิ อันมีการคายและการเรอเป็นต้น คุณวุตฺยปริจฺจุติ อันไม่คลาดเคลื่อนแล้วจากความเป็นปริยาย อติสุนฺทรํ เป็นการดียิ่ง โหติ ย่อมเป็น ฯ ตุ ส่วนว่า อญฺญํ สภาวชาตํ อ.สภาวะอื่น วินฺทติ ย่อมถึง คามฺมตํ ซึ่งคามมโทษ กามํ โดยแท้ ฯ

๑๖๐. มุนิปาทนขาวลี อ.ลำดับแห่งพระนขาแห่งพระบาทของพระมุนีท. ปิวนฺติ อิว เพียงดังดื่มอยู่ จนฺทกนฺตี ซึ่งรังสีของดวงจันทร์ท. กโรนฺติโย กระทำอยู่ ตํ จนฺทํ ซึ่งดวงจันทร์นั้น นิปฺปภํ ให้ไม่มีแสง วมนพฺยาชา ด้วยอาการอันคลายออก กนฺตีนํ ซึ่งรัศมีท.

๑๖๑. ตํ สภาวชาตํ อ.สภาวะนั้น อจิตฺตกตฺตุกํ อันมีกัตตาที่ไม่มีจิต คุณกมฺมํ มีกรรมที่เป็นสภาพปริยาย กวีหิ อันกวีท. รุจฺยํ พึงยินดี อิจฺเจวํ อย่างนี้ ฯ ยทิ ผิว่า เอตํ สภาวชาตํ อ.สภาวะนั้น สจิตฺตกตฺตุกมฺปิ แม้มีกัตตาที่เป็นไปกับด้วยจิต สมานํ เป็นอยู่ คุณกมฺมํ มีกรรมที่เป็นสภาพปริยาย โหติ ย่อมเป็น ฯ เอวํ ภาเว ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ

มีอยู่ อุตฺตมํ เป็นสภาวะดี โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๖๒. โส ชินวโร อ.พระชินเจ้าผู้ประเสริฐพระองค์นั้น ภาสนฺโต ตรัสอยู่ ธมฺมํ ซึ่งธรรม มธุรํ อันไพเราะ อุคฺคิรนฺโต อิว เพียงดังหลั่งอยู่ เสฺนหรสํ ซึ่งน้ำคือความเยื่อใย ชเน ในชน กํ ชนํ ยังชนไร น สมฺปีณเย ไม่พึงให้อิ่มใจหรือ ฯ

๑๖๓. โย ชโน อ.ชนใด สทฺทสตฺถกุสโล เป็นผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ กุสโล เป็นผู้ฉลาด นิฆณฺฑุฉนฺโทอลงฺกติสุ ในนิฆัณฑุศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาสตร์ท. นิจฺจกตาภิโยโค เป็นผู้มีความเพียรที่อันตนกระทำแล้วเป็นนิตย์ โหติ ย่อมเป็น ฯ โส อยํ ชโน อ.ชนนั้น กวิตฺตวิกโลปิ แม้เป็นผู้บกพร่องจากความเป็นกวี หุตฺวา เป็น โอคยฺห หยั่งลงแล้ว สงฺขฺยํ สู่ความนับ กวีสุ ในกวีท. วินฺทติ ย่อมได้รับ กิตฺตึ ซึ่งเกียรติคุณ อมนฺทรูปํ อันมีสภาพไม่น้อย หิ โดยแท้ ฯ

ปริจฺเฉโท อ.ปริจเฉท ตติโย ที่สาม คุณาวโพโธ นาม ชื่อว่าคุณาวโพธะ สุโพธาลงฺกาเร ในคัมภีร์สุโพธาลังการ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต ที่อันพระสังฆรักขิตมหาสามีผู้ประเสริฐรจนาแล้ว อิติ จบแล้ว ฯ

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๔

อัตถาลังการาวโพธะ

(แสดงอัตถาลังการ)

๑๖๔. พนฺธปทฺธติ อ.ลำดับแห่งบทประพันธ์ สคุณา อันเป็นไปกับด้วยสัททาลังการ อตฺถาลงฺการสหิตา อันประกอบแล้วกับด้วยอัตถาลังการ อจฺจนฺตกนฺตา เป็นที่พึงใจยิ่ง โหติ ย่อมเป็น กนฺตา อิว เพียงดัง อ.สาวงาม สคุณา ผู้เป็นไปกับด้วยคุณสมบัติ อตฺถาลงฺการสหิตา ผู้ประกอบแล้วด้วยทรัพย์และเครื่องประดับ ฯ อตฺถาลงฺการา อ.อัตถาลังการ ท. เหล่านั้น มยา อันข้าพเจ้า วุจฺจนฺเต จะกล่าว อธุนา ในกาลนี้ ฯ

๑๖๕. อลํกฺริยา อ.อลังการท. ทฺวิธา มี ๒ อย่าง โหนฺติ ย่อมเป็น เภทา โดยประเภท สภาววงฺกวุตฺตีนํ แห่งสภาววุตติและวังกวุตติท. ฯ ตตฺถ อลํกริยาสุ ในบรรดาอลังการท. เหล่านั้น สภาววุตฺติ อ.สภาววุตติ ปฐมา อย่างแรก นานาวตฺถาวิภาวินี เป็นอลังการแสดงชื่อสภาวะต่างๆ วตฺถูนํ แห่งอรรถท. โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๖๖. โพธิสตฺตงฺกุโร อ.พระโพธิสัตว์ผู้เป็นหน่อเนื้อพุทธางกูร ลีลาวิกนฺติสุภโค ผู้งามด้วยการดำเนินอันประกอบแล้วด้วยความสง่า ทิสาถิรวิโลกโน มีการแลดูอย่างมั่นคงในทิศ ภาสํ ทรงเปล่งอยู่ วาจํ ซึ่งพระวาจา อาสภึ อันองอาจ วิโรจิ งามเลิศแล้ว ฯ

๑๖๗. วตฺถุสภาวสฺส ยา วุตฺติ อ.การแถลงซึ่งสภาวะของอรรถใด อตฺถิ มีอยู่ อญฺญถา โดยประการอื่น ฯ สา วุตฺติ อ.การแถลงนั้น ปรา เป็นประเภทหลัง ภเว ย่อมเป็น ฯ พีโชปทสฺสนํ อ.การแสดงซึ่งแนวทาง โหติ ย่อมมี อนนฺตวิกปฺปตฺตา เพราะความมีประเภทอันหาที่สุดมิได้ ตสฺสา วุตฺติยา แห่งการแถลงนั้น ฯ

๑๖๘-๗๒. เอเต เภทา อ.ประเภทท. เหล่านั้น ตตฺถ วงฺกวุตฺตีสุ ในวังกวุตติท.

มยา อันข้าพเจ้า สมฺทฺทิฏฺฐา กล่าวแล้วโดยสังเขป อิติ ว่า อติสยอุปมารูปกาวุตฺติทีปกํ จ อ.อติสยวุตติ อุปมา รูปกะ อาวุตติ และทีปกะ ด้วย อกฺเขโป จ อ.อักเขปะ ด้วย อตฺถนฺตรนฺยาโส จ อ.อัตถันตรนยาสะ ด้วย พฺยติเรโก จ อ.พยติเรกะ ด้วย วิภาวนา จ อ.วิภาวนา ด้วย เหตุ จ อ.เหตุ ด้วย กโม จ อ.กมะ ด้วย ปิยตรํ จ อ.ปิยตระ ด้วย สมาสปริกปฺปนา จ อ.สมาสวุตติ และปริกัปปนาท. ด้วย สมาหิตํ จ อ.สมาหิตะ ด้วย ปริยายวุตฺติ จ อ.ปริยายวุตติ ด้วย พฺยาโชปวณฺณนํ จ อ.พยาโชปวัณณนะ ด้วย วิเสสรูฬฺหาหงฺการา อ.วิเสสะ และรูฬหาหังการท. ด้วย สิเลโส จ อ.สิเลสะ ด้วย ตุลฺยโยคิตา จ อ.ตุลยโยคิตา ด้วย นิทสฺสนํ จ อ.นิทัสสนะ ด้วย มหนฺตตฺตํ จ อ.มหันตัตตะ ด้วย วญฺจนา จ อ.วัญจนา ด้วย อปฺปกตตฺถุติ จ อ.อัปปกตัตถุติ ด้วย เอกาวลิ จ อ.เอกาวลิ ด้วย อญฺญมญฺญํ จ อ.อัญญมัญญะ ด้วย สหวุตฺติ จ อ.สหวุตติ ด้วย วิโรธิตา จ อ.วิโรธิตา ด้วย ปริวุตฺติ จ อ.ปริวุตติ ด้วย ภโม จ อ.ภมะ ด้วย ภาโว จ อ.ภาวะ ด้วย มิสฺสํ จ อ.มิสสะ ด้วย อาสี จ อ.อาสี ด้วย รสี จ อ.รสี ด้วย ฯ

ภาโว อ.ภาวะ กวีหิ อันกวีท. อุจฺจเต ย่อมกล่าว ชีวิตํ ว่าเป็นชีวิต พนฺธสฺส ของบทประพันธ์ ฯ ตุ ส่วนว่า สิเลโส อ.สิเลสะ สิรึ ยังความเฉิดฉาย โปเสติ ย่อมให้จำเริญ ปรํ อย่างยิ่ง วงฺกวุตฺตีสุ ในวังกวุตติท. ฯ

๑๗๓. ยา วุตฺติ อ.[วังก]พฤติใด ปกาสิกา เป็นคำแสดง วิเสสสฺส ซึ่งคุณวิเศษ โหติ ย่อมเป็น ฯ สา วุตฺติ อ.[วังก]พฤตินั้น อติสยวุตฺติ ชื่อว่า อติสยวุตติ สิยา พึงเป็น ฯ สา อติสยวุตฺติ อ.อติสยวุตตินั้น ทฺวิธา มี ๒ ประการ อิติ คือ โลกาติกฺกนฺตวิสยา จ อ.โลกาติกกันตวิสยา ด้วย โลกิยา จ อ.โลกิยา ด้วย ฯ

๑๗๔. เย ปทตฺถา อ.เนื้อหาแห่งบทท. เหล่าใด ชาติอาทโย อันมีชาติเป็นต้น สนฺติ มีอยู่ ฯ เอเต ปทตฺถา อ.เนื้อหาแห่งบทท. เหล่านั้น เภทา เป็นประเภท โลกิยาติสยสฺส แห่งโลกิยาติสยวุตติ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตุ ส่วนว่า อชฺช ในกาลนี้ อติสยวุตฺติ อ.อติสยวุตติ โลกาติกฺกนฺตโคจรา อันมีวิสัยล่วงพ้นแล้วซึ่งโลก มยา อันข้าพเจ้า ปฏิปาทียเต จะให้สำเร็จ [โดยอุทาหรณ์] ฯ

๑๗๕. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า เย ชนา อ.ชนท. เหล่าใด ปิวนฺติ ย่อมดื่ม เทหกนฺตี

ซึ่งพระรัศมีในพระกายท. เต ของพระองค์ เนตฺตญฺชลิปุเฏน ด้วยพนมคือนัยน์ตา ฯ ตฺวํ อ.พระองค์ ตณฺหาหโรปิ แม้ทรงเป็นผู้กำจัดซึ่งตัณหาได้ สมาโน เป็นอยู่ กึ เพราะเหตุไร น อลํ ไม่ทรงสามารถ หนฺตุํ เพื่อกำจัด ตณฺหํ ซึ่งตัณหา เอสํ ชนานํ ของชนท. เหล่านั้น ฯ

๑๗๖. สธมฺมตฺตํ อ.ความเป็นสภาพเสมอกัน อุปมาโนปเมยฺยานํ แห่งอุปมานะและอุปไมยท. อุปมา ชื่อว่า อุปมา สิยา พึงเป็น ฯ สา อุปมา อ.อุปมานั้น ติธา มี ๓ ประการ อิติ คือ สทฺทตฺถคมฺมา อุปมา จ อ.อุปมา ที่อันท่านพึงรู้ด้วยศัพท์และอรรถ ด้วย วากฺยตฺถวิสยา อุปมา จ อ.อุปมา ที่มีความของพากย์เป็นวิสัย ด้วย ฯ

๑๗๗. สมาสปจฺจเยวาที อ.สมาส, ปัจจัย และศัพท์มี อิว เป็นต้น สทฺทา ชื่อว่า ศัพท์ ฯ อุปมา อ.อุปมา สทฺทคมฺมา ที่อันท่านพึงรู้ด้วยศัพท์ ติธา มี ๓ อย่าง วสา ตามประเภท เตสํ สทฺทานํ ของศัพท์ท. เหล่านั้น ฯ อุปมา อ.อุปมา คมฺมา ที่อันท่านพึงรู้ สมาเสน ด้วยบทสมาส มยา อันข้าพเจ้า วุจฺจเต จะกล่าว อิติ ว่า มุนินฺโท อ.พระจอมมุนี จนฺทิมานโน มีพระพักตร์ดั่งดวงเดือน โหติ ย่อมเป็น ฯ

๑๗๘. ปจฺจยา อ.ปัจจัยท. อายาที อันมี อาย ปัจจัยเป็นต้น ปจฺจยา ชื่อว่า ปัจจัย ฯ อุปมา อ.อุปมา คมฺมา ที่อันท่านพึงรู้ เตหิ ปจฺจเยหิ ด้วยปัจจัยท. เหล่านั้น มยา อันเรา วุจฺจเต จะกล่าว ฯ วทนํ อ.พระพักตร์ ปงฺกชายเต ย่อมประพฤติดั่งดอกบัว ฯ มุนินฺทนยนทฺวนฺทํ อ.คู่แห่งพระเนตรของพระจอมมุนี นีลุปฺปลทลียติ ย่อมประพฤติดั่งกลีบของบัวขาบ ฯ

๑๗๙-๘๐. สทฺทา อ.ศัพท์ท. อิวาที อันมี อิว ศัพท์เป็นต้น อิเม สทฺทา เป็นศัพท์เหล่านี้ อิติ คือ อิว จ อ. อิว ศัพท์ ด้วย วา จ อ. วา ศัพท์ ด้วย ตุลฺยสมานนิภสนฺนิภา อ. ตุลฺย ศัพท์ สมาน ศัพท์ นิภา ศัพท์ และ สนฺนิภ ศัพท์ท. ด้วย ยถา จ อ. ยถา ศัพท์ ด้วย สงฺกาสตุลิตปฺปกาสปติรูปกา จ อ. สงฺกาส ศัพท์ ตุลิต ศัพท์ ปกาส ศัพท์ และ ปติรูปก ศัพท์ท. ด้วย สรี จ อ. สรี ศัพท์ ด้วย สริกฺขสํวาที จ อ. สริกฺข ศัพท์ และ สํวาที ศัพท์ท. ด้วย วิโรธีสทิสา จ อ. วิโรธี ศัพท์ และ สทิส ศัพท์ท. ด้วย วิย จ อ. วิย ศัพท์ ด้วย ปฏิปกฺขปจฺจนีกา จ อ. ปฏิปกฺข ศัพท์ และ ปจฺจนีก ศัพท์ท. ด้วย สปกฺโขปมิโตปมา จ อ. สปกฺข ศัพท์ อุปมิต ศัพท์ และ อุปมา ศัพท์ท. ด้วย ฯ

๑๘๑. ปฏิพิมฺพปฏิจฺฉนฺทสรูปสมสมฺมิตา จ อ. ปฏิพิมฺพ ศัพท์ ปฏิจฺฉนฺท ศัพท์ สรูป ศัพท์ สม ศัพท์ และ สมฺมิต ศัพท์ท. ด้วย สวณฺณาภา จ อ. สวณฺณ ศัพท์ และ อาภา ศัพท์ท. ด้วย ปฏินิธิ จ อ. ปฏินิธิ ศัพท์ ด้วย สธมฺมาทิสลกฺขณา จ อ.ศัพท์มี สธมฺม เป็นต้น และ สลกฺขณ ศัพท์ท. ด้วย ฯ

๑๘๒. ชยติ ย่อมชนะ ฯ อกฺโกสติ ย่อมด่า ฯ หสติ ย่อมเย้ย ฯ ปฏิคชฺชติ ย่อมแข่งดี ฯ ทูภติ ย่อมทำลาย ฯ อุสูยติ ย่อมริษยา ฯ อวชานาติ ย่อมดูหมิ่น ฯ นินฺทติ ย่อมตำหนิ ฯ อิสฺสติ ย่อมริษยา ฯ รุนฺธติ ย่อมปิดกั้น ฯ

๑๘๓. โจเรติ ย่อมปล้น โสภคฺคํ ซึ่งความงามเลิศ ตสฺส ปุคฺคลสฺส แห่งบุคคลนั้น ฯ วิลุมฺปติ ย่อมปล้น กนฺตึ ซึ่งความงาม ตสฺส ปุคฺคลสฺส แห่งบุคคลนั้น ฯ วิวทติ ย่อมวิวาท สทฺธึ กับ เตน ด้วยบุคคลนั้น ฯ อธิโรหติ ย่อมขึ้น ตุลฺยํ สู่ความเสมอกัน เตน ปุคฺคเลน ด้วยบุคคลนั้น ฯ

๑๘๔. วิคาหเต ย่อมหยั่งลง กจฺฉํ สู่วิถี ตสฺส ปุคฺคลสฺส แห่งบุคคลนั้น ฯ อนฺเวติ ย่อมไปตาม ตํ ซึ่งบุคคลนั้น ฯ อนุพนฺธติ ย่อมติดตาม ตํ ซึ่งบุคคลนั้น ฯ ตํสีลํ ปกติของบุคคลนั้น ฯ นิเสเธติ ย่อมคัดค้าน ตํ ซึ่งบุคคลนั้น ฯ อนุกโรติ ย่อมทำตาม ตสฺส ซึ่งบุคคลนั้น ฯ

๑๘๕. อุปมาเภทา อ.ประเภทแห่งอุปมาท. เกจิ บางประการ ชานิตพฺพา ที่อันท่านพึงรู้ อิเมหิ อิวาทิสทฺเทหิ ด้วยศัพท์มี อิว เป็นต้นท. เหล่านี้ วิภาวิหิ อันมีปกติแสดง สธมฺมตฺตํ ซึ่งความเป็นสภาพเสมอกัน อุปมาโนปเมยฺยานํ แห่งอุปมานะและอุปไมยท. มยา อันข้าพเจ้า นิยฺยนฺติ จะนำออก สมฺปติ ในกาลนี้

๑๘๖. สุคตานนํ อ.พระพักตร์ของพระสุคต อติสุนฺทรํ งามยิ่ง วิกาสิปทุมํ อิว เพียงดัง อ.ดอกปทุมอันมีการแย้มบาน ฯ อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ ธมฺโมปมา นาม ชื่อว่า ธัมโมปมา ตุลฺยธมฺมนิทสฺสนา เพราะการแสดงซึ่งคุณลักษณะอันเสมอกัน ฯ

๑๘๗. มุขํ อ.พระพักตร์ มุนิโน ของพระมุนี อมฺโภชสทิสํ เหมือนกับดอกบัว อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ ธมฺมหีนา ชื่อว่า ธัมมหีโนปมา ฯ มุนิ ข้าแต่พระมุนี อมฺพุชํ อ.ดอกบัว ตุลฺยํ เสมอ อานเนน กับพระพักตร์ ตว ของพระองค์ อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ วิปรีโต-

ปมา ชื่อว่า วิปรีโตปมา ฯ

๑๘๘. อมฺโภชํ อ.ดอกบัว อานนํ อิว เพียงดัง อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ ฯ มุขํ อ.พระพักตร์ เต ของพระองค์ อมฺโภชํ อิว เพียงดัง อ.ดอกบัว ฯ สา อยํ อ.อุปมานั้น อญฺญมญฺโญปมา ชื่อว่า อัญญมัญโญปมา อญฺญมญฺโญปมานโต เพราะเป็นเครื่องเปรียบแห่งกันและกัน ฯ

๑๘๙. ยทิ ผิว่า อมฺโภชํ อ.ดอกบัว กิญฺจิ ไรๆ โลจนพฺภมุวิพฺภมํ ที่มีความงามแห่งดวงตาและคิ้ว ภเว พึงมีไซร้ ฯ ตํ อมฺโภชํ อ.ดอกบัวนั้น สมตฺถํ สามารถ ธาเรตุํ เพื่อทรงไว้ มุขโสภํ ซึ่งความงามแห่งพระพักตร์ ตว ของพระองค์ อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อพฺภุโตปมา ชื่อว่า อัพภุโตปมา

๑๙๐. มุขํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ สุคนฺธิ จ มีกลิ่นหอม ด้วย โสภาสมฺพนฺธิ จ มีความเนื่องด้วยความงาม ด้วย สิสิรํสุวิโรธิ จ เป็นคู่แข่งแห่งดวงจันทร์ ด้วย อมฺพุชํ อิว เพียงดัง อ.ดอกบัว สุคนฺธิ จ อันมีกลิ่นหอม ด้วย โสภาสมฺพนฺธิ จ อันมีความเนื่องด้วยความงาม ด้วย สิสิรํสุวิโรธิ จ เป็นคู่แข่งแห่งดวงจันทร์ ด้วย ฯ สา อุปมา อ.อุปมานั้น อิติ = อีทิสี เช่นนี้ มตา อันท่าน รู้แล้ว สิเลโสปมา ว่าเป็นสิเลโสปมา ฯ

๑๙๑. สา อุปมา อ.อุปมานั้น สนฺตาโนปมา ชื่อว่า สันตาโนปมา สรูปสทฺทวาจฺจตฺตา เพราะความเป็นแห่งอุปมาที่อันท่านพึงกล่าวด้วยศัพท์ที่มีเสียงเหมือนกัน ตสฺสา อุปมาย แห่งอุปมานั้น ฯ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ อยํ อุยฺยานมาลา อ.ทิวแถวแห่งอุทยานนี้ สาลกานนโสภินี มีปกติงามด้วยป่าแห่งต้นรัง พาลา อิว เพียงดัง อ.สาวรุ่น สาลกานนโสภินี ผู้มีปกติงามด้วยดวงพักตร์อันเป็นไปแล้วกับด้วยเกสาโค้งงอ ฯ

๑๙๒. จนฺโท อ.ดวงจันทร์ ขยี มีการเสื่อม โหติ ย่อมเป็น ฯ ปทุมํ อ.ดอกปทุม พหุรชํ มีเกสรมาก โหติ ย่อมเป็น ฯ มุขํ อ.พระพักตร์ เต ของพระองค์ สมานมฺปิ แม้เสมอกัน เตหิ จนฺทปทุเมหิ กับดวงจันทร์และดอกปทุมท. เหล่านั้น สมุกฺกํสิ มีความล้ำเลิศ โหติ ย่อมเป็น ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ = อีทิสา เช่นนี้ มตา อันท่าน รู้แล้ว นินฺโทปมา ว่าเป็นนินโทปมา ฯ

๑๙๓. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า อินฺทุ อ.ดวงจันทร์ ชโฬ อันไม่แจ่มกระจ่าง กลงฺกี อันมีตำหนิ อสมตฺโถ ไม่สามารถ ปฏิคชฺชตุํ เพื่อประชัน มุเขน กับพระพักตร์ เต ของพระองค์ ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ เช่นนี้ ปฏิเสโธปมา ชื่อว่า ปฏิเสโธปมา สิยา พึงเป็น ฯ

๑๙๔. มุขํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ อติกฺกมฺม ก้าวล่วงแล้ว กจฺฉํ ซึ่งวิถี จนฺทารวินฺทานํ แห่งดวงจันทร์และดอกบัวท. สมํ เป็นสิ่งเสมอ อตฺตนา เอว กับตน นั่นเทียว ชาตํ เกิดแล้ว ฯ อุปมา อ.อุปมา อิติ = อีทิสา เช่นนี้ อสาธารโณปมา ชื่อว่า อสาธารโณปมา ฯ

๑๙๕. อานนํ อ.พระพักตร์ ตว ของพระองค์ สพฺพมฺโภชปภาสาโร อิว เพียงดัง อ.ความงามเลิศของดอกบัวทั้งหมด ราสิภูโต อันเป็นกองเป็นแล้ว กตฺถจิ ในที่ไหนๆ หุตฺวา เป็น วิภาติ ย่อมรุ่งเรือง ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ เช่นนี้ อภูโตปมา ชื่อว่า อภูโตปมา ฯ

๑๙๖. ตุ ส่วนว่า อุปมา อ.อุปมา อตฺถคมฺมา ที่อันท่านพึงรู้ด้วยอรรถ กวีหิ อัน กวีท. ปตียเต ย่อมรู้ วินา อปิ แม้เว้น สมาสปจฺจเยวาทิสทฺทโยคํ ซึ่งการประกอบแห่งศัพท์มีบทสมาส, ปัจจัย และ อิว ศัพท์เป็นต้น กฺวจิ ในบางที่ สทฺทสามตฺถิยา ด้วยความสามารถแห่งศัพท์

๑๙๗. อิมานิ วตฺถูนิ อ.วัตถุท. เหล่านี้ น ภิงฺคานิ มิใช่แมลงภู่ จกฺขูนิ เป็นดวงตา โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ อิทํ วตฺถุ อ.วัตถุนี้ น อมฺพุชํ มิใช่ดอกบัว มุขํ เอว เป็นดวงพักตร์นั่นเทียว โหติ ย่อมเป็น ฯ สา อุปมา อ.อุปมานั้น มตา อันท่าน รู้แล้ว สรูโปปมา ว่าเป็นสรูโปปมา สุพฺยตฺตสทิสตฺเตน เพราะความเสมอกันอันปรากฏดีแล้ว ฯ

๑๙๘. อินฺทุ แน่ะดวงจันทร์ สา มุขโสภา อ.ความงามแห่งพระพักตร์นั้น อสฺส มุนิโน แห่งพระมุนีพระองค์นั้น อตฺถิ มีอยู่ อมฺพุเชปิ แม้ในดอกบัว ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตสฺมา เพราะเหตุนั้น วิกตฺถนา อ.ความโอ้อวด อิติ ว่า มุขโสภา อ.ความงามแห่งพระพักตร์ อสฺส มุนิโน ของพระมุนีพระองค์นั้น อตฺถิ มีอยู่ มยิ เอว ในเรา นั่นเทียว อลํ ไม่สมควร ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ = อีทิสา เช่นนี้ ปริกปฺโปปมา ชื่อว่า ปริกัปโปปมา ฯ

๑๙๙. อมฺพุชํ อ.ดอกบัว อนฺโตภนฺตาลิ มีแมลงภู่วู่ว่อนแล้วในภายใน โหติ ย่อมเป็น กึ วา กระไรหรือ ฯ มุขํ อ.ดวงหน้า โลลนยนํ มีนัยน์ตาอันกลอกไปมา โหติ ย่อมเป็น กึ วา

กระไรหรือ ฯ จิตฺตํ อ.จิต มม ของข้าพเจ้า โทลายเต ย่อมประพฤติดั่งชิงช้า ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อิติ = อีทิสา เช่นนี้ สํสโยปมา ชื่อว่า สังสโยปมา ฯ

๒๐๐. ปติวัตถูปมา อ.ปติวัตถูปมา กวีหิ อันกวีท. วุจฺจเต ย่อมกล่าว สามฺยปฺปตีติสพฺภาวา เพราะภาวะปรากฏแห่งการรู้ซึ่งความเสมอกัน กิญฺจิ วตฺถุํ ปทสฺเสตฺวา สธมฺมสฺส วตฺถุโน อภิธานโต ด้วยการแสดงก่อนซึ่งวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว กล่าวซึ่งวัตถุที่มีสภาพเสมอกัน อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์ ยถา เป็นไฉน ฯ

๒๐๑. ชเนสุ ในบรรดาชนท. ชายมาเนสุ ผู้เกิดอยู่ ชโน อ.ชน เอโกปิ แม้ผู้เดียว ชินสาทิโส ผู้เสมอกับพระชินเจ้า นตฺถิ ย่อมไม่มี ฯ ปาทโป อ.ต้นไม้ ทุติโย อันเป็นต้นที่สอง ปาริชาตสฺส ของปาริชาต นตฺถิ เอว ย่อมไม่มี นั่นเทียว นนุ โดยแท้ ฯ

๒๐๒. ยทิ ผิว่า วากฺยตฺโถ อ.อรรถแห่งพากย์ โกจิ ไรๆ อุปมียเต อันท่านย่อมเปรียบไซร้ วากฺยตฺเถน เอว ด้วยอรรถแห่งพากย์ นั่นเทียว ยสฺสํ อุปมายํ ในอุปมาใด ฯ เอวํ ครั้นเมื่อความเป็นอย่างนั้น สติ มีอยู่ สา อุปมา อ.อุปมานั้น วากฺยตฺโถปมา ชื่อว่า วากยัตโถปมา ทฺวิธา มี ๒ ประการ อิวยุตฺตวิยุตฺตตฺตา เพราะความประกอบด้วย อิว ศัพท์ และไม่ประกอบด้วย อิว ศัพท์ ฯ

๒๐๓. อยํ ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นี้ อาวิภูโต ทรงปรากฏแล้ว ชนานํ แก่ชนท. สํเกฺลสตตฺตานํ ผู้เร่าร้อนแล้วด้วยกิเลส อมฺพุโท วิย ราวกะ อ.เมฆ อาวิภูโต ปรากฏแล้ว ชนานํ แก่ชนท. ฆมฺมสนฺตาปตตฺตานํ ผู้เร่าร้อนแล้วด้วยแสงแดดอันร้อนแรง ฆมฺมกาเล ในฤดูคิมหันต์ ฯ

๒๐๔. จนฺท ดูกรพระจันทร์ มุนินฺทานนํ อ.พระพักตร์ของพระจอมมุนี วิลาเสกมโนหรํ น้อมนำไปซึ่งใจไม่มีที่เปรียบด้วยความงาม อาภาติ ย่อมสว่างยิ่ง ฯ กึ ปโยชนํ อ.ประโยชน์อะไร วิชมฺภนา ด้วยความโอ้อวด เต ของท่าน สมุคฺคตสฺสาปิ ผู้แม้ขึ้นไปแล้ว อุทฺธํ สู่เบื้องสูง ฯ

๒๐๕. ตุ อนึ่ง ยํ ปทํ อ.บทใด ภินฺนลิงคาทิกํ อันมีลิงค์ต่างกันเป็นต้น ธีมนฺตํ ยัง ผู้มีปัญญา สมุพฺเพเชติ ย่อมให้หวั่นกลัว ฯ เอตํ ปทํ อ.บทนั้น อลํ สามารถ อุปมาทูสนาย

เพื่อการทำลายซึ่งอุปมา กตฺถจิ ในบางที่ โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์นั้น ยถา เป็นไฉน ฯ

๒๐๖. อยํ สสี อ.ดวงจันทร์นี้ หํสี อิว เพียงดัง อ.นางหงส์ ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ ภินฺนลิงฺคา ชื่อว่า ภินนลิงโคปมา ฯ อากาสํ อ.ท้องฟ้า สรานิ อิว เพียงดัง อ.สระน้ำ ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ วิชาติวจนา ชื่อว่า วิชาติวจโนปมา ฯ ภโฏ อ.ข้า ภตฺโต จงรักแล้ว อธิเป ในเจ้า สา อิว เพียงดัง อ.สุนัข ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ หีนา ชื่อว่า หี โนปมา ฯ

๒๐๗. ขชฺโชโต อ.หิ่งห้อย วิภาติ ย่อมสว่าง ภานุมาลี อิว เพียงดัง อ.ดวงอาทิตย์ ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อธิโกปมา ชื่อว่า อธิโกปมา ฯ พลมฺโภธิ อ.มหาสมุทรคือกองทัพ สํขุภิ กระฉอกกระฉ่อนแล้ว สาคโร วิย ราวกะ อ.สาคร ฯ อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อผฺฏจตฺถา ชื่อว่า อผุฏจัตโถปมา ฯ

๒๐๘. กลงฺโก อ.รอย[กระต่าย] จนฺเท ในดวงจันทร์ ภิงฺโค อิว เพียงดัง อ.แมลงภู่ ฯ อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ อุปมาเปกฺขินี ชื่อว่า อุปมาเปกขินี ฯ นิสากโร อ.ดวงจันทร์ สกลงฺโก อันเป็นไปกับด้วยรอย[กระต่าย] เกรวากาโร มีอาการแห่งดอกกุมุท ฯ อิติ = อยํ อุปมา อ.อุปมานี้ ขณฺฑิตา ชื่อว่า ขัณฑิโตปมา ฯ

๒๐๙. ธีรา อ.ธีรชนท. วิคตาทรา เป็นผู้มีการชมเชยอันปราศจากแล้ว อิจฺเจวมาทิรูเปสุ ในอุทาหรณ์อันมีอย่างนี้เป็นต้น ภวนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตุ ส่วนว่า ธีรา อ.ธีรชนท. กโรนฺติ ย่อมกระทำ อาทรํ จ ซึ่งการชมเชย ด้วย ปโยเค ในอุทาหรณ์ กฺวจิ เอว ในบางแห่งนั่นเทียว ฯ

๒๑๐. อยํ ชโน อ.ชนนี้ ยาติ ย่อมไป อิตฺถี อิว เพียงดัง อ.สตรี ฯ เอสา อิตฺถี อ.หญิงนี้ วทติ ย่อมกล่าว ปุมา วิย ราวกะ อ.บุรุษ ฯ อยํ ชโน อ.ชนนี้ ปิโย เป็นที่รัก เม ของเรา ปาณา อิว เพียงดัง อ.ชีวิตท. ฯ วิชฺชา อ.วิชชาท. อชฺชิตา เป็นของอันท่านสั่งสมแล้ว โหนฺติ ย่อมเป็น ธนํ อิว เพียงดัง อ.ทรัพย์ ฯ

๒๑๑. มหีปาล ข้าแต่พระมหิบาล เทวราชา อ.เทวดาผู้พระราชา วิราชเต ย่อมสง่างาม ภวํ วิย ราวกะ อ.พระองค์ ฯ อยํ ราชา อ.พระราชานี้ อลํ สามารถ อาโรหิตุํ

เพื่อขึ้น กจฺฉํ สู่วิถี อํสุมโต แห่งพระอาทิตย์ เตชสา ด้วยเดชานุภาพ ฯ

๒๑๒. อุปมา เอว อ.อุปมา นั่นเทียว ติโรภูตเภทา อันมีความต่างกันที่อันท่านปกปิดแล้วเป็นแล้ว นิรูปนา เพราะการยกขึ้น อเภทสฺส สู่ความไม่ต่างกัน อุปมาโนปเมยฺยานํ แห่งอุปมานะและอุปไมยท. อุจฺจเต อันท่าน ย่อมเรียก รูปกํ ว่ารูปกะ ฯ

๒๑๓. ตํ รูปกํ อ.รูปกะนั้น โหติ ย่อมมี ทฺวิธา โดย ๒ ประการ อิติ คือ อเสส-วตฺถุวิสยํ รูปกํ จ อ.รูปกะที่มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย ด้วย เอกเทสวิวตฺติ รูปกํ จ อ.รูปกะอันเป็นไปในบางส่วน ด้วย โหติ ย่อมมี ติธา โดย ๓ ประการ ปุน อีก ปจฺเจกํ เฉพาะอย่าง สมาสาทิวสา โดยประเภทแห่งสมาสรูปกะเป็นต้น ฯ

๒๑๔. เก ชนา อ.ชนท. เหล่าไร น ปิลนฺธนฺติ จะไม่ประดับ มุนินฺทปทมฺพุชํ ซึ่งดอกบัวคือพระบาทของพระจอมมุนี องฺคุลิทลสํโสภึ อันงามด้วยกลีบคือพระองคุลี นข-ทีธิติเกสรํ อันมีเกสรคือรัศมีแห่งพระนขา สิรสา ด้วยเศียรเกล้า ฯ

๒๑๕. อยํ ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นี้ อมฺพุธิ เป็นห้วงน้ำ ปจฺจกฺโข อันประจักษ์ ฯ คุณา อ.พระคุณท. ภูรี อันไพศาล รตนานิ เป็นรัตนะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ กรุณา อ.พระ-กรุณา ชลํ เป็นน้ำ สีตลํ อันเย็น โหติ ย่อมเป็น ฯ คมฺภีรตฺตํ อ.ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว อคาธตฺตํ เป็นความลึกล้ำ โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๑๖. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี อยํ มนฺทหาสา อ.พระหรรษาน้อยๆ นี้ วทนินฺ-ทุโน แห่งดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระองค์ จนฺทิกา เป็นแสงจันทร์ หุตฺวา เป็น สาธุ-มโนกุมุทกานนํ ยังป่าแห่งดอกกุมุทคือดวงใจของสาธุชน ปโพธยติ ย่อมให้แย้มบาน ฯ

๒๑๗. อยํ ปเภโท อ.ประเภทนี้ รูปเก ในรูปกะ อเสสวตฺถุวิเสเย ที่มีวัตถุทั้งสิ้นเป็นวิสัย โหติ ย่อมมี ฯ อิทานิ ในกาลนี้ เภโท อ.ประเภท เอกทสวิวตฺติมฺหิ ในเอกเทส-วิวัตติรูปกะ มยา อันข้าพเจ้า ปวุจฺจติ จะกล่าว ฯ

๒๑๘. เก วา ชนา อ.ชนท. เหล่าไรเล่า ปสฺสนฺตา เมื่อเห็นอยู่ มุขํ ซึ่งพระพักตร์ มุนิโน ของพระมุนี วิลาสหาสกุสุมํ ที่มีดอกไม้คือพระหรรรษาอันงดงาม รุจิราธรปลฺลวํ มีใบอ่อนคือพระโอษฐ์อันน่าพึงใจ น วินฺทนฺติ ย่อมไม่ได้ สุขํ ซึ่งความสุข ฯ

๒๑๙. นขรํสี อ.พระรัศมีแห่งนขาท. กนฺตา อันเป็นที่พึงใจแล้ว ปรํ ยิ่ง ยสฺส มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนีพระองค์ใด ปาปชยทฺธชา เป็นธงชัยในการชนะซึ่งบาป โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ปาททฺวนฺทํ อ.คู่แห่งพระบาท ตสฺส มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนีพระองค์นั้น ททาตุ โปรดประทาน วิชยํ ซึ่งความชนะ ตว แก่ท่าน ฯ

๒๒๐. สาธุปฺปพุทฺธหทยํ อ.ดวงใจอันเบิกบานแล้วของสาธุชน เกรวกานนํ เป็นป่าแห่งดอกกุมุท มุนินฺทวทนินฺทุโน แห่งดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระจอมมุนี สุนิมฺมล-กโปลสฺส ผู้มีพระปรางปราศจากมลทินเป็นอันดี ชาตํ เกิดแล้ว ฯ

๒๒๑. รูปกานิ อ.รูปกาลังการท. พหูนิ เอว เป็นจำนวนมาก นั่นเทียว ยุตฺตายุตฺตา-ทิเภทโต โดยประเภทแห่งรูปกะมียุตตรูปกะและอยุตตรูปกะเป็นต้น โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ ตานิ รูปกานิ อ.รูปกาลังการท. เหล่านั้น อนฺโตคธานิ เป็นไปแล้วในท่ามกลาง เอตฺถ รูปเก เอว ในรูปกะนี้ นั่นเทียว อิติ เพราะเหตุนั้น ตานิ รูปกานิ อ.รูปกาลังการท. เหล่านั้น มยา อัน ข้าพเจ้า น วุตฺตานิ ไม่กล่าวแล้ว วิสุํ โดยเฉพาะ ฯ

๒๒๒. เอตํ รูปกํ อ.รูปกะนี้ อิติ ว่า จนฺทิมา อ.ดวงจันทร์ อากาสปทุมํ เป็นดอกปทุมในอากาส ขณฺฑรูปกํ ชื่อว่า ขัณฑรูปกะ ทุฏฺฐํ อันเสียหายแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ รูปกํ อ.รูปกะ อิจฺจาทิ อันมีอาทิว่า เนตฺตานิ อ.ดวงเนตรท. อมฺโภรุหวนํ เป็นป่าแห่งดอกบัว สุนฺทรํ เป็นรูปกะดี โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๒๓. ปริยนฺโต อ.ที่สิ้นสุด วิกปฺปานํ แห่งประเภทท. รูปกสฺส จ ของรูปกะ ด้วย อุปมาย จ ของอุปมา ด้วย นตฺถิ ย่อมไม่มี ยํ เพราะเหตุใด ฯ เตน เพราะเหตุนั้น วิกปฺปชาตํ อ.หมู่แห่งประเภท มยา อันข้าพเจ้า อวุตฺตํ ไม่กล่าวแล้ว ปณฺฑิเตหิ อันบัณฑิตท. วิญฺเญยฺยํ พึงทราบ อนุมานโต โดยอนุมาน ฯ

๒๒๔. ยํ อุจฺจารณํ อ.การกล่าวใด ปุนปฺปุนํ บ่อยๆ อตฺถสฺส จ ซึ่งอรรถ ด้วย ปทสฺส จ ซึ่งบท ด้วย อุภเยสํ อตฺถปทานญฺจ ซึ่งอรรถและบทท. ทั้งสอง ด้วย อตฺถิ มีอยู่ ฯ สา อยํ อุจฺจารณชาติ อ.การกล่าวนั้น กวีหิ อันกวีท. วิญฺเญยฺยา พึงทราบ อาวุตฺติ ว่า เป็นอาวุตติ นามโต โดยชื่อ ฯ

๒๒๕. อยํ ยโสราสิ อ.กองแห่งเกียรติคุณนี้ ชินสฺส ของพระชินเจ้า สพฺเพสํ สตฺตานํ มโน หรติ จ ย่อมนำไปซึ่งจิตของสัตว์ท. ทั้งปวง ด้วย ทส ทิสา อาทหาติ จ ย่อมครอบครองซึ่งทิศท. สิบ ด้วย นิมฺมลตฺตํ คณฺหาติ จ ย่อมถือเอาซึ่งความปราศจากแล้วจากมลทิน ด้วย ฯ

๒๒๖. เทหกนฺติโย อ.รัศมีในพระกายท. มุนิโน ของพระมุนี ทิสา ยังทิศท. สพฺพา ทั้งปวง วิภาเสนฺติ ย่อมให้สว่างไสว ฯ จ อนึ่ง วิภา อ.รัศมีท. สพฺพาปิ แม้ทั้งปวง วตฺถูนํ แห่งวัตถุท. จนฺทาทีนํ อันมีดวงจันทร์เป็นต้น หตา วิย เป็นราวกะอันพระองค์กำจัดแล้ว หุตฺวา เป็น เสนฺติ ย่อมเป็นไป ฯ

๒๒๗. อยํ ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นี้ ชิตฺวา ทรงชนะแล้ว เกฺลสริปุํ ซึ่งข้าศึกคือกิเลส วิหรติ ประทับอยู่ โลเก ในโลก ฯ อยํ อริวคฺโค อ.หมู่แห่งข้าศึกนี้ ราสิภูโต อิว เป็นเพียงดังรวมกองเป็นแล้ว หุตฺวา เป็น ทุชฺชเน ในทรชน วิหรติ ย่อมอยู่ ฯ

๒๒๘. กฺริยาชาติคุณตฺตยํ อ.หมวดสามแห่งกิริยา ชาติ และคุณลักษณะ วตฺตามานมฺปิ แม้เป็นไปอยู่ เอกตฺถ ฐาเน ในที่เดียว สพฺพวากฺโยปการกํ เป็นอุปการะแก่พากย์ทั้งหมด หุตฺวา เป็น ทีปกํ นาม ชื่อว่า ทีปกะ ฯ จ อนึ่ง ตํ ทีปกํ อ.ทีปกะนั้น อาทิมชฺฌนฺตวิสยํ มีเบื้องต้น, ท่ามกลาง และที่สุดเป็นวิสัย หุตฺวา เป็น ติธา มี ๓ ประการ โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๒๙. พุทฺโธ อ.พระพุทธเจ้า เวเนยฺยพนฺธูนํ เกนจิ อมิโตทยํ อกาสิ จ ได้ทรงกระทำแล้วซึ่งความเจริญอันใครๆ นับไม่ได้แล้วแก่เวไนยสัตว์ท. ด้วย ฯ สพฺพปาเปหิ สมํ อเนกติตฺถิยมทฺทนํ อกาสิ จ ได้ทรงกระทำแล้วซึ่งการย่ำยีซึ่งเดียรถีย์อันมากพร้อมด้วยบาปทั้งปวงท. ด้วย ฯ

๒๓๐. ทสฺสนํ อ.การพบเห็น มุนิโน ซึ่งพระมุนี อมตํ เป็นอมฤต สาธุชนานํ แก่สาธุชนท. ชายติ ย่อมเกิด ฯ ตุ ส่วนว่า ทสฺสนํ อ.การพบเห็น มุนิโน ซึ่งพระมุนี วิสํ เป็นยาพิษ นิจฺโจปตาปนํ อันเผาผลาญเป็นนิตย์ ชนฺตูนํ แก่ชนท. ตทญฺเญสํ อื่นจากสาธุชนเหล่านั้น ชายเต ย่อมเกิด ฯ

๒๓๑. ชินานนินฺทุ อ.ดวงจันทร์กล่าวคือพระพักตร์ของพระชินเจ้า อจฺจนฺตกนฺต-ลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร อันนำไปซึ่งใจด้วยแสงแห่งดวงจันทร์กล่าวคือความงามน่ายินดียิ่ง อานนฺทโก เป็นที่ชอบใจ กสฺส ของใคร น ภเว ย่อมไม่เป็นหรือ ฯ จ อนึ่ง อินฺทุ อ.ดวงจันทร์ อจฺจนฺตกนฺตลาวณฺยจนฺทาตปมโนหโร อันนำไปซึ่งใจด้วยแสงแห่งดวงจันทร์อันเปรียบดั่งความงามน่ายินดียิ่ง อานนฺทโก เป็นที่ชอบใจ กสฺส ของใคร น ภเว ย่อมไม่เป็นหรือ ฯ

๒๓๒. สีลํ อ.ศีล โหติ ย่อมมี อวิปฺปฏิสาราย เพื่อความไม่เดือดร้อน ฯ โส อวิปฺปฏิสาโร อ.ความไม่เดือดร้อนนั้น ปาโมชฺชเหตุ เป็นเหตุแห่งปราโมทย์ โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ ปาโมชฺชํ อ.ความปราโมทย์นั้น ปีติเหตุ เป็นเหตุแห่งปีติ โหติ ย่อมเป็น ฯ จ อนึ่ง สา อยํ ปีติ อ.ความปีตินั้น โหติ ย่อมมี ปสฺสทฺธฺยาทิปสิทฺธิยา เพื่อความสำเร็จแห่งคุณมีปัสสัทธิเป็นต้น ฯ

๒๓๓. อาทิทีปกตฺเตปิ แม้ครั้นเมื่อความเป็นอาทิทีปกะ สติ มีอยู่ อิติ = อิมสฺมึ ปโยเค ในอุทาหรณ์นี้ วากฺยมาลา อ.ลำดับแห่งพากย์ อเปกฺขินี อันมีการมองหา วากฺยํ ซึ่งพากย์ ปุพฺพํ ปุพฺพํ อันเป็นเบื้องต้นๆ ปวตฺตา เป็นไปแล้ว ฯ อิติ เพราะเหตุนั้น ตํ ทีปกํ อ.ทีปกะนั้น มตํ อันท่าน รู้แล้ว มาลาทีปกํ ว่าเป็นมาลาทีปกะ ฯ

๒๓๔. อนุคติ อ.ความเข้าใจ วิกปฺปานํ ซึ่งประเภทท. เสสานํ อปิ แม้ที่เหลือ ทีปเก ในทีปกาลังการ สุทฺธพุทฺธิภิ อันกวีท. วิธาตพฺพา พึงกระทำ อเนเนว ปกาเรน โดยประการนี้ นั่นเทียว ฯ

๒๓๕. วิเสสวจนิจฺฉายํ ครั้นเมื่อความปรารถนาในการกล่าวซึ่งความพิเศษ สติ มีอยู่ ยํ นิเสธวจนํ อ.การกล่าวซึ่งการปฏิเสธใด อตฺถิ มีอยู่ ฯ โส นิเสโธ อ.การปฏิเสธนั้น อกฺเขโป นาม ชื่อว่า อักเขปะ ฯ จ อนึ่ง อยํ อกฺเขโป อ.อักเขปะนี้ ติธา มี ๓ อย่าง กาลปฺป-เภทโต โดยประเภทแห่งกาล โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๓๖. โส ชิโน อ.พระชินเจ้าพระองค์นั้น เอกากี เป็นผู้เดียว หุตฺวา เป็น วิชยี ทรงชนะแล้ว ตํ มารํ ซึ่งมารนั้น อเนกเสนํ ผู้มีกองทัพมาก กถํ อย่างไร ฯ อถ วา หรือว่า

ปารมีพลํ อ.กองทัพคือบารมี ตสฺส ชินสฺส ของพระชินเจ้าพระองค์นั้น อีทิสํ เป็นเช่นนี้ โหติ ย่อมเป็น ฯ อยํ อกฺเขโป อ.อักเขปะนี้ อตีตกฺเขโป ชื่อว่า อตีตักเขปะ ฯ

๒๓๗. จิตฺต แน่ะจิต กึ เพราะเหตุไร ตฺวํ อ.เจ้า ขิชฺชเส ย่อมลำบาก อิติ ว่า อหํ อ.เรา อปฺปตฺโต ยังไม่บรรลุแล้ว เอชาสมุคฺฆาตํ ซึ่งการถ่ายถอนแห่งตัณหา อสฺมิ ย่อมเป็น ฯ ปณาโม อ.ความนอบน้อม กโต ที่อันท่านกระทำแล้ว สกิมฺปิ แม้ครั้งเดียว สุคเต ในพระสุคต โส เอชาสมุคฺฆาโต เอว เป็นการถ่ายถอนแห่งตัณหานั้น นั่นเทียว โหติ ย่อมเป็น นนุ มิใช่หรือ ฯ อยํ อกฺเขโป อ.อักเขปะนี้ วตฺตมานกฺเขโป ชื่อว่า วัตตมานักเขปะ ฯ

๒๓๘. เย อ.ชนท. เหล่าใด สุทุชฺชนนา เป็นทรชนยิ่ง มิจฺฉาทิฏฺฐิปริกฺกนฺตมานสา มีจิตอันมิจฉาทิฏฐิครอบงำแล้ว โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ เต ชนา อ.ชนท. เหล่านั้น น คมิสฺสนฺติ จักไม่บรรลุ สิวํ ซึ่งแดนเกษม สุชนโคจรํ อันเป็นโคจรของคนดี สจฺจํ อย่างแน่นอน ฯ อยํ อกฺเขโป อ.อักเขปะนี้ อนาคตกฺเขโป ชื่อว่า อนาคตักเขปะ ฯ

๒๓๙. โย อลงฺกาโร อ.อลังการใด อญฺญวากฺยตฺถสาธโน ยังอรรถแห่งพากย์อื่นให้สำเร็จ โหติ ย่อมเป็น ฯ โส อลงฺกาโร อ.อลังการนั้น กวีหิ อันกวีท. เญยฺโย พึงทราบ อตฺถนฺตรนฺยาโส ว่าเป็นอัตถันตรนยาสะ ฯ สพฺพพฺยาปี จ อ.สัพพพยาปี ด้วย วิเสสฏฺโฐ จ อ.วิเสสัฏฐะ ด้วย หิวิสิฏฺฐา ที่อันท่านกระทำพิเศษแล้วด้วย หิ ศัพท์ ภวนฺติ ย่อมมี เภทโต โดยประเภท อสฺส อตฺถนฺตรนฺยาสสฺส ของอัตถันตรนยาสะนั้น ฯ

๒๔๐. ตฺวํ อ.ท่าน ปสฺส จงดู ฯ สูริโย อปิ จนฺทิมา อปิ แม้ อ.ดวงอาทิตย์ ด้วย อ.ดวงจันทร์ ด้วย เหล่านั้น โลกหิตาสตฺตา อันเกี่ยวเนื่องแล้วในความเจริญแก่ชาวโลก คมิสฺสนฺติ จักถึง อตฺถํ ซึ่งความตั้งอยู่ไม่ได้ ฯ นิยโม อ.กฎธรรมชาติ เกน อัน ใคร ลงฺฆฺยเต จะข้ามพ้นได้ ฯ

๒๔๑. โสปิ มุนิสฺสโร แม้ อ.พระจอมมุนีพระองค์นั้น สตฺถา ผู้เป็นศาสดา เทวมนุสฺสานํ ของเทวดาและมนุษย์ท. วสี ผู้มีความชำนาญ คโต เอว ทรงถึงแล้ว นั่นเทียว นิพฺพุตึ ซึ่งความดับ ฯ หิ จริงอยู่ สงฺขารา อ.สังขาราท. สพฺเพ ทั้งปวง สสฺสตา เป็นของคงที่ โหนฺติ ย่อมเป็น น หามิได้ ฯ

๒๔๒. ชิโน อ.พระชินเจ้า ชนํ ยังชน ปาเปติ ย่อมให้ถึง นิพฺพุตึ ซึ่งพระนิพพาน สํสารกนฺตารา จากกันดารคือสงสาร ฯ สายํ คติ อ.คตินั้น ยุตฺตา ควรแล้ว เวสารชฺชสมงฺคินํ แก่ผู้มีความถึงพร้อมด้วยเวสารัชชคุณ นนุ มิใช่หรือ ฯ

๒๔๓. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า อธรปุฏํ อ.คู่คือริมพระโอษฐ์ เต ของพระองค์ สุรตฺตํ อันแดงยิ่ง มานสํ ยังใจ รฺเชติ ย่อมให้เอิบอิ่ม ฯ หิ จริงอยู่ วตฺถุธมฺมา อ.สภาพคือวัตถุท. ราคปรีตา อันประกอบแล้วด้วยการย้อม สยํ เอง วตฺถุธมฺเม ยังสภาพคือวัตถุท. ปเร เหล่าอื่น สงฺคเต อันมาประจวบแล้ว รฺเชนฺติ ย่อมให้ย้อม ฯ

๒๔๔. สทิสตฺเต ครั้นเมื่อความเสมอกัน วตฺถูนํ แห่งวัตถุท. วาจเจ วา ที่อันท่านพึงกล่าว ก็ตาม อถ คมฺเม ที่อันท่านพึงอนุมานรู้ ก็ตาม ปเภทนํ อ.การจำแนก พฺยติเรโก ชื่อว่า พยติเรกะ ฯ อยํ พฺยติเรโก อปิ แม้ อ.พยติเรกะนี้ จตุพฺพิโธ มี ๔ ประการ เอโกภยเภทา โดยประเภทแห่งเอกพยติเรกะ และอุภยพยติเรกะ ฯ

๒๔๕. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า ตฺวํ อ.พระองค์ ตุลฺโย เป็นผู้เสมอ ชลธินา กับสาคร คมฺภีรตฺตมหตฺตาทิคุณา โดยคุณสมบัติมีความลุ่มลึกและความยิ่งใหญ่เป็นต้น อสิ ย่อมเป็น ฯ ตุ ฝ่ายว่า เภโท อ.ความต่างกัน โหติ ย่อมมี สรีเรน ด้วยสรีระ อีทิเสน เช่นนี้ เต ของพระองค์ ฯ

๒๔๖. สาคโร จ อ.สาคร ด้วย สุคโตปิ จ แม้ อ.พระสุคต ด้วย อติคมฺภีรา ลุ่มลึกยิ่ง มหาสตฺตา ชื่อว่า มหาสัตว์ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ สาคโร อ.สาคร อฺชนสงฺกาโส เป็นยาแต้มตา โหติ ย่อมเป็น ฯ ชิโน อ.พระชินเจ้า จามีกรชฺชุติ มีความงามดั่งทองจามีกร โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๔๗. มิคโลจนํ อ.ดวงตาของมฤค สนฺตาปาปหํ เป็นสภาพขจัดซึ่งความเร่าร้อน น โหติ เอว ย่อมไม่เป็น นั่นเทียว ฯ โลเกหิ อิจฺฉิตทํ เป็นสภาพให้ซึ่งประโยชน์อันชาวโลกท. ปรารถนาแล้ว น โหติ เอว ย่อมไม่เป็น นั่นเทียว ฯ มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี นยนทฺวนฺทํ อ.คู่แห่งพระเนตร ตว ของพระองค์ ตคฺคุณภูสิตํ ประดับแล้วด้วยคุณสมบัตินั้น โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๔๘. นานตฺตํ อ.ความต่างกัน เอสํ วตฺถูนํ แห่งวัตถุท. เหล่านี้ อิติ คือ มุนินฺทานนํ จ อ.พระโอษฐ์ของพระจอมมุนี ด้วย อมฺโภชํ จ อ.ดอกบัว ด้วย อีทิสํ เป็นเช่นนี้ โหติ ย่อมเป็น ฯ วทนํ อ.พระพักตร์ สุวุตฺตามตสนฺทายิ มีปกติให้ซึ่งน้ำอมฤตอันพระองค์ตรัสดีแล้ว ฯ อมฺพุชํ อ.ดอกปทุม อีทิสํ เป็นเช่นนี้ โหติ ย่อมเป็น น หามิได้ ฯ

๒๔๙. ยตฺถ อลงฺกติยํ ในอลังการใด อญฺญการณํ อ.เหตุอื่น กวีหิ อันกวีท. การณํ ยังเหตุ ปสิทฺธํ อันประจักษ์ นิวตฺเตตฺวา ให้ถอยกลับแล้ว วิภาวฺยํ พึงแสดง ฯ อถ วา อีกนัยหนึ่ง สาภาวิกตฺตํ อ.ความเป็นวัตถุที่เกิดแล้วโดยสภาวะของตน กวีหิ อันกวีท. วิภาวฺยํ พึงแสดง ฯ สา อลงฺกติ อ.อลังการนั้น วิภาวนา ชื่อว่า วิภาวนา ฯ

๒๕๐. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า เนตฺตํ อ.พระเนตร ตว ของพระองค์ อนญฺชิตํ มิได้หยอดแล้ว อสิตํ เป็นสีดำ โหติ ย่อมเป็น ฯ อธโร อ.ริมพระโอษฐ์ อรญฺชิโต มิได้ย้อมแล้ว อรุโณ เป็นสีแดงเรื่อ โหติ ย่อมเป็น ฯ จ อนึ่ง อยํ ภมุ อ.พระขนงนี้ อนาวญฺฉิตา มิได้ดัดแล้ว สมานตา น้อมมาด้วยดีแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๕๑. ทุชฺชนสงฺคเม ครั้นเมื่อการคบหากับทรชน สติปิ แม้มีอยู่ ทุชฺชนฺยํ อ.ความเป็นแห่งทรชน น โหติ ย่อมไม่มี ขลุ โดยแท้ เจตสิ ในใจ สาธุชนฺตูนํ ของสาธุชนท. สภาวนิมฺมลตเร อันปราศจากแล้วจากมลทินตามสภาพโดยพิเศษ ฯ

๒๕๒. เหตโว อ.เหตุท. ทุวิธา มี ๒ ประเภท อิติ คือ ชนโก จ อ.ชนกเหตุ ด้วย ญาปโก จ อ.ญาปกเหตุ ด้วย สิยุํ พึงเป็น ฯ ปฏิสงฺขรณํ อ.การกระทำโดยพิเศษ เตสํ เหตูนํ ซึ่งเหตุท. เหล่านั้น อุทิตํ ปรากฏแล้ว อลงฺการตาย โดยความเป็นอลังการ ฯ

๒๕๓. เภทา อ.ประเภทท. อนนฺตา ไม่มีที่สุด ภาวาภาวกิจฺจวสา จ โดยประเภทแห่งกิริยาที่เกิดขึ้นและไม่เกิดขึ้น ด้วย จิตฺตเหตุวสาปิ จ แม้โดยประเภทแห่งเหตุอันวิจิตรด้วย ฯ อิทํ วจนํ อ.คำนี้ มุขมตฺตนิทสฺสนํ เป็นเครื่องแสดงซึ่งคำสักว่านัย เตสํ เหตูนํ แห่งเหตุท. เหล่านั้น โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๕๔. อยํ เทสนา อ.พระเทศนานี้ มุนิโน ของพระมุนี ปรมตฺถปกาเสกรสา มีกิจเดียวคือการแสดงซึ่งปรมัตถธรรม สพฺพมโนหรา เป็นที่นำไปซึ่งใจของชนทั้งปวง

มานสํ ยังใจ เม ของข้าพเจ้า โตเสติ ย่อมให้ยินดี กามํ โดยแท้ ฯ อยํ เหตุ อ.เหตุนี้ การกเหตุ ชื่อว่า ชนกเหตุ ภาวกิจฺโจ อันมีกิริยาคือความมีปรากฏ ฯ

๒๕๕. อุปสโม อ.ความสงบ ทุกฺขสฺส แห่งทุกข์ สิยา พึงมี ธีเรหิ สห สํวาสา จ เพราะการอยู่ร่วมกับธีรชนท. ด้วย สทฺธมฺมสฺส อภิโยคโต จ เพราะการศึกษาซึ่งพระสัทธรรม ด้วย อินฺทริยานํ นิคฺคเหน จ เพราะการข่มซึ่งอินทรีย์ท. ด้วย ฯ อยํ เหตุ อ.เหตุนี้ การก-เหตุ ชื่อว่า ชนกเหตุ อภาวกิจฺโจ อันมีกิริยาคือความไม่มีปรากฏ ฯ

๒๕๖. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี มนํ อ.พระหทัย เต ของพระองค์ สุโพธํ เป็นสภาพอันท่านรู้ดี ปาปาภินิสฺสฏํ ว่าสลัดแล้วจากบาป โหติ ย่อมเป็น มุเขน เอว ด้วยพระพักตร์ นั่นเทียว จนฺทสํวาทิกนฺตภาโวปโสภินา อันมีความงามด้วยความงามอันเสมอกับดวงจันทร์ ฯ อยํ เหตุ อ.เหตุนี้ ญาปกเหตุ ชื่อว่า ญาปกเหตุ ภาวกิจฺโจ อันมีกิริยาคือความมีปรากฏ ฯ

๒๕๗. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี จรณทฺวนฺทราคพาลาตโป อ.แสงแห่งพระอาทิตย์อ่อนกล่าวคือสีแดงเรื่อของคู่แห่งพระบาท เต ของพระองค์ ผุสํ กระทบอยู่ สาธุหตฺถา-รวินฺทานิ ซึ่งดอกปทุมคือกระพุ่มมือแห่งสาธุชน สงฺโกจยติ ย่อมให้หุบเข้า กถํ อย่างไร ฯ อยํ เหตุ อ.เหตุนี้ จิตฺตเหตุ ชื่อว่า จิตตเหตุ อยุตฺตการี อันมีปกติกระทำซึ่งความไม่สมควร โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๕๘. อํสโว อ.รัศมีท. มุนินฺทจรณทฺวนฺทนขจนฺทานํ แห่งดวงจันทร์คือพระนขาในคู่ แห่งพระบาทของพระจอมมุนี ปาณิปงฺเกรุหานิ ยังดอกบัวคือหัตถ์ท. ชนฺตูนํ ของชนท. อิห โลเก ในโลกนี้ สงฺโกจยนฺติ ย่อมให้หุบเข้า ฯ อยํ เหตุ อ.เหตุนี้ จิตฺตเหตุ ชื่อว่า จิตตเหตุ ยุตฺตการี อันมีปกติกระทำซึ่งความสมควร โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๕๙. อนุทฺเทโส อ.การกล่าวซ้ำ ปทตฺถานํ ซึ่งอรรถของบทท. อุทฺทิฏฺฐานํ ที่อันท่านกล่าวไว้ก่อนแล้ว ยถากฺกมํ ตามลำดับ นิทฺทิฏฺฐํ อันท่าน แสดงแล้ว สงฺขยานํ อิติ จ ว่าชื่อว่า สังขยานะ ด้วย ยถาสงฺขฺยํ อิติ จ ว่าชื่อว่า ยถาสังขยะ ด้วย กโมปิ อิติ จ ว่าแม้ชื่อว่า กมะ ด้วย ฯ

๒๖๐. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี โกกิลา จ อ.นกโกกิลาท. ด้วย กุมุทานิ จ อ.ดอกกุมุททท. ด้วย อุปเสวนฺเต อิว เห็นจะเข้าไปเสพอยู่ วนํ จ ซึ่งป่า ด้วย ชลํ จ ซึ่งน้ำ ด้วย วิชยา เพราะการชนะ ตว ของพระองค์ อาลาปหาลีลาหิ ด้วยความไพเราะแห่งพระสุรเสียงและความงามแห่งพระหรรษา ฯ

๒๖๑. อตฺถรูปสฺส กสฺสจิ ปิยสฺส อติสเยน ยํ ปฏิปาทนํ อ.การยังสภาพคืออรรถอันเป็นที่รักอย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จด้วยความยิ่งยวดใด โหติ ย่อมมี ฯ เอตํ ปฏิปาทนํ อ.การให้สำเร็จนั้น ปิยตรํ นาม ชื่อว่า ปิยตระ สิยา ย่อมเป็น ฯ

๒๖๒. สนฺต ข้าแต่พระองค์ผู้สงบ ยา ปีติ อ.ความปีติใด สมุปฺปนฺนา บังเกิดแล้ว เม แก่ข้าพระองค์ สนฺทสฺสนา เพราะการเห็น ตว ซึ่งพระองค์ ฯ อยํ ปีติ อ.ความปีตินี้ ภเว พึงมี กาเลน โดยกาล ทสฺสนา เพราะการเห็น ตว เอว ซึ่งพระองค์ นั่นเทียว ปุน อีก ฯ

๒๖๓. อยํ อลงฺกติ อ.อลังการนี้ สมาสวุตฺติ นาม ชื่อว่า สมาสวุตติ อตฺถสงฺเขปรูปโต เพราะความเป็นสภาพย่อซึ่งอรรถ (= อตฺถสงฺเขปรูปตฺตโต ลบ ตฺต ปัจจัย) วุตฺยา โดยการกล่าว อธิปฺเปตวตฺถุโน ซึ่ง[อุปเมยย]วัตถุที่อันท่านประสงค์แล้ว อุปมาเนน ด้วยอุปมาน[วัตถุ] วณฺณิเตน ที่อันท่านชมเชยแล้ว ฯ

๒๖๔. สายํ สมาสวุตฺติ อ.สมาสวุตตินั้น ภินฺนา ต่างกัน วิเสสฺยมตฺเตน โดยเหตุสักว่า วิเสสยะ อภินฺนวิเสสนา มีวิเสสนะไม่ต่างกัน อตฺถิ เอว มีอยู่ นั่นเทียว ฯ สมาสวุตติ อ.สมาสวุตติ อปราปิ แม้อื่น ภินฺนาภินฺนวิเสสนา ที่มีวิเสสนะต่างกันและไม่ต่างกัน อตฺถิ มีอยู่ ฯ

๒๖๕. อยํ อมฺโภธิ อ.มหาสมุทรนี้ วิสุทฺธามตสนฺทายี จ อันมีปกติให้ซึ่งอมฤตอันบริสุทธิ์โดยวิเศษ ด้วย ปสตฺถรตนาลโย จ อันเป็นบ่อเกิดแห่งรัตนะที่อันท่านสรรเสริญแล้ว ด้วย คมฺภีโร จ อันลุ่มลึก ด้วย มยา อันข้าพเจ้า อาสาทิโต บรรลุแล้ว ปุญฺเญน ด้วยบุญ ฯ

๒๖๖. อยํ กปฺปรุกฺโข อ.ไม้กัลปพฤกษ์นี้ อิจฺฉิตตฺถปโท อันให้ซึ่งผลที่อันท่านปรารถนาแล้ว สาโร อันประเสริฐ ผลปุปฺโผปโสภิโต อันงดงามแล้วด้วยผลและดอก สจฺฉาโย

อันเป็นไปกับด้วยร่มเงา อปุพฺโพ เอว อันไม่เกิดแล้วในกาลก่อน นั่นเทียว สมุฏฺฐิโต เกิดขึ้นแล้ว ฯ

๒๖๗. สทฺธมฺโม อ.พระสัทธรรม อุทิโต อันท่าน กล่าวแล้ว สาครตฺเตน โดยความเป็นแห่งสาคร ฯ ชิโน อ.พระชินเจ้า อุทิโต อันท่าน กล่าวแล้ว รุกฺขตฺเตน โดยความเป็นแห่งต้นไม้ ฯ ธมฺมา อ.คุณบทท. สพฺเพ ทั้งหมด สาธารณา เป็นสภาพเสมอกัน โหนฺติ ย่อมเป็น อุทาหรเณ ในอุทาหรณ์ ปุพฺพตฺร อันเป็นอย่างแรก ฯ ตุ ส่วนว่า อุทาหรเณ ในอุทาหรณ์ อญฺญตฺร อื่น ตยํ อ.หมวดสาม สาธารณํ เป็นสภาพเสมอกัน โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๖๘. วุตฺติ อ.ความเป็นไป วตฺถุโน แห่งวัตถุ ฐิตา ดำรงอยู่แล้ว อญฺญปฺปกาเรน ด้วยประการอื่น ปริกปฺปียเต อันท่าน ย่อมดำริ ตทญฺญถา โดยประการอื่นจากประการ[ที่มีอยู่]นั้น ยตฺถ วุตฺติยํ ใน[วังก]พฤติใด ฯ สา วุตฺติ อ.[วังก]พฤตินั้น ปริกปฺปนา ชื่อว่าปริกัปปนา โหติ ย่อมเป็น ฯ

๒๖๙. อหํ อ.ข้าพเจ้า อุทาหริสฺสามิ จักนำออก ปริกปฺปนา ซึ่งปริกัปปนาท. วิวิธา อันมีประเภทมาก กเมน ตามลำดับ อุปมาพฺภนฺตรตฺเตน จ โดยความมีอุปมาในภายใน ด้วย กิริยาทิวเสน จ โดยประเภทแห่งกิริยาเป็นต้น ด้วย ฯ

๒๗๐. ตา อจฺฉรา อ.นางอัปสรท. เหล่านั้น อิจฺฉาภงฺคาตุรา ผู้เร่าร้อนเพราะความพินาศแห่งความปรารถนา อาสีนา ผู้นั่งแล้ว อตินิจฺจลํ ไม่หวั่นไหวยิ่ง เนนฺติ อิว เห็นจะนำไปอยู่ ตํ ธีรํ ซึ่งพระธีรเจ้าพระองค์นั้น วสํ สู่อำนาจ โยคาภิโยคโต ด้วยความเพียรยิ่งในมนต์ ฯ

๒๗๑. มาโร อ.พระยามาร สมารูฬฺโห ผู้ขึ้นแล้ว คชํ สู่ช้าง อุนฺนตํ อันสูง อจฺจนฺตํ ยิ่ง ยุทฺธาย เพื่อจะรบ ชินภีโต เป็นผู้กลัวแล้วแต่พระชินเจ้า หุตฺวา เป็น อนฺเวสติ นูน คงจะแสวงหาอยู่ มคฺคํ ซึ่งหนทาง ปลายิตุํ เพื่อจะหนี ฯ

๒๗๒. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี โสณิมา อ.สีแดงเรื่อ ปาททฺวนฺเท ในคู่แห่งพระบาท เต ของพระองค์ จารุราชีวสุนฺทเร อันงามประหนึ่งดอกบัวอันน่าพึงใจ ชาโต มญฺเญ คงจะเกิดแล้ว ปาปาภิสมฺมทฺทชาตโสเณน ด้วยโลหิตที่เกิดแล้วจากการขยี้เสียซึ่งบาปธรรม ฯ

๒๗๓. สายํ ปริกปฺปนา อ.ปริกัปปนานั้น พฺยญฺชียเต อันท่าน ย่อมแสดง สทฺเทหิ ด้วยศัพท์ท. มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน มิวมิจฺเจวมาทีหิ อันมีศัพท์เป็นต้นอย่างนี้ว่า มญฺเญ สงฺเก ธุวํ นูน และ อิว กฺวาปิ ในบางที่ ฯ คมฺยเต อันท่าน ย่อมรู้ได้ วากฺเยน ด้วยพากย์ กฺวาปิ ในบางที่ ฯ

๒๗๔. ชิน ข้าแต่พระชินเจ้า นิกฺขนฺตกนฺติโย อ.พระรัศมีที่เปล่งออกแล้วท. เทหา จากพระกาย ทยาสญฺจารสรสา อันเป็นไปกับด้วยความสิเนหาเพราะความเป็นไปเสมอแห่งพระกรุณา เต ของพระองค์ สาธุชนํ ยังสาธุชน ปีเณนฺตา ให้เอิบอิ่มอยู่ นยุํ นำไปแล้ว สรสตํ สู่ความเป็นผู้เป็นไปกับด้วยความสิเนหา ฯ

๒๗๕. โย สาธนนฺตรลาโภ อ.การได้รับซึ่งเหตุอันยังกิจให้สำเร็จอื่นใด ปุน อีก ปุญฺญวสา ด้วยอำนาจแห่งบุญ อารภนฺตสฺส ของผู้ปรารภอยู่ กตฺตุํ เพื่อกระทำ กิจฺจํ ซึ่งกิจ ยํ กิญฺจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง อตฺถิ มีอยู่ ฯ กวิ โน อ.กวีท. วทนฺติ ย่อมกล่าว ตํ สาธนนฺตรลาภํ ซึ่งการได้รับซึ่งเหตุอันยังกิจให้สำเร็จอื่นนั้น สมาหิตํ ว่าเป็นสมาหิตะ ฯ

๒๗๖. อยํ มหามหี อ.มหาปฐพีนี้ อุปการิกา อันเป็นอุปการะ ตสฺส สตฺถุโน แด่พระศาสดาพระองค์นั้น มาราริภงฺคาภิมุขมนโส ผู้มีพระทัยมีหน้าเฉพาะในการกำจัดซึ่งข้าศึกคือพระยามาร รวิ คำรามแล้ว มหาราวํ คำรามดัง ฯ

๒๗๗. อภิมตํ อตฺถํ อวตฺวา ตสฺส สิทฺธิยา อญฺญถา ยํ ทสฺสนํ อ.การไม่กล่าวซึ่งข้อความที่อันท่านปรารภแล้ว แสดงโดยประการอื่นเพื่อความสำเร็จแห่งข้อความนั้นใด อตฺถิ มีอยู่ ฯ สุจิพุทฺธโย อ.ผู้มีปัญญาหมดจดท. วทนฺติ ย่อมกล่าว ตํ ทสฺสนํ ซึ่งการแสดงนั้น ปริยายวุตฺติ อิติ ว่าเป็นปริยายวุตติ ฯ

๒๗๘. ธนกาม ดูกรท่านผู้ต้องการซึ่งทรัพย์ ธนํ อ.ทรัพย์ วิวฏงฺคณนิกฺขตฺตํ อันเขาวางแล้วในลานอันเปิดเผยแล้ว อารกฺขวชฺชิตํ อันผู้ดูแลเว้นแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ ยทิ ผิว่า ตฺวํ อ.ท่าน อิจฺฉสิ ย่อมปรารถนาไซร้ ฯ ตฺวํ อ.ท่าน คจฺฉ จงไป ยถากามํ ตามความปรารถนา ฯ

๒๗๙. กวี อ.กวี กโรติ ย่อมกระทำ ถุตึ ซึ่งการสดุดี นินฺทนฺโต วิย ราวกะตำหนิอยู่

ยตฺถ อลงฺกาเร ในอลังการใด ฯ ตํ อลงฺกรณํ อ.อลังการนั้น พฺยาชวณฺณนํ ชื่อว่า พยาช-วัณณนะ ฯ คุณา เอว อ.คุณท. นั่นเทียว โทสาภาสา อันปรากฏคล้ายโทษ ยนฺติ ย่อมถึง สนฺนิธึ หิ ซึ่งการวางไว้ นั่นเทียว อตฺร วุตฺติวิเสเส ใน[วังก]พฤติพิเศษนี้ ฯ

๒๘๐. นาถ ข้าแต่พระนาถะ ตฺวํ อ.พระองค์ อลํ ทรงเป็นผู้สามารถ ภุสํ ยิ่ง อขิลํ กุวลยํ สญฺจาเลตุํ เพื่อยังกุวลัยทั้งมวลให้หวั่นไหว อสิ ย่อมเป็น ฯ มยํ อ.ข้าพระองค์ท. วทาม จะกล่าว วิเสสํ ซึ่งความพิเศษ คุณานํ แห่งคุณท. เต ของพระองค์ ตาวตา ด้วยเหตุมีประมาณเท่านั้น กึ หรือ ฯ

๒๘๑. วิเสสิจฺฉายํ ครั้นเมื่อความปรารถนาในความพิเศษ สติ มีอยู่ เวกลฺลทสฺสนํ อ.การแสดงซึ่งความบกพร่อง ทพฺพสฺส จ แห่งทัพพะ ด้วย กฺริยาชาติคุณสฺส จ แห่งกิริยาชาติ และคุณ ด้วย อตฺถิ มีอยู่ ยตฺร วุตฺติวิเสเส ใน[วังก]พฤติพิเศษใด ฯ อยํ วุตฺติวิเสโส อ.[วังก]พฤติพิเศษนี้ วิเสโส นาม ชื่อว่า วิเสสะ ภเว พึงเป็น ฯ

๒๘๒. รถา น อตฺถิ จ อ.พลรถท. ย่อมไม่มี ด้วย ฯ มาตงฺคา น อตฺถิ จ อ.พลช้างท. ย่อมไม่มี ด้วย ฯ หยา น อตฺถิ จ อ.พลม้าท. ย่อมไม่มี ด้วย ฯ ปทาตโย น อตฺถิ จ อ.พลเดินเท้าท. ย่อมไม่มี ด้วย ฯ มาราริ อ.ข้าศึกคือมาร มุนินา อันพระมุนี ชิโต ทรงชำนะแล้ว สมฺภาราวชฺชเนน หิ ด้วยการพิจารณาซึ่งพระบรมโพธิสมภาร นั่นเทียว ฯ

อยํ วิเสสวุตฺติ อ.วิเสสวุตตินี้ ทพฺพวิเสสวุตฺติ ชื่อว่า ทัพพวิเสสวุตติ ฯ

๒๘๓. ภูกุฏิ อ.การขมวดแห่งพระขนง น พทฺธา เอว อันพระองค์ มิได้ผูกแล้วนั่นเทียว ฯ ทสนจฺฉโท อ.ริมพระโอษฐ์ น ผุริโต เอว อันพระองค์ มิได้ให้หวั่นไหวแล้วนั่นเทียว ฯ มุนิวีโร อ.พระมุนีผู้อาจหาญ วโร ผู้ประเสริฐ อกาสิ ได้ทรงกระทำแล้ว มาราริ-ภงฺคํ ซึ่งความปราชัยแห่งข้าศึกคือมาร สยํ เอง ฯ

อยํ วิเสสวุตฺติ อ.วิเสสวุตตินี้ กฺริยาวิเสสวุตฺติ ชื่อว่า กิริยาวิเสสวุตติ ฯ

๒๘๔. รํสิ อ.รัศมี พฺยตฺตา อันแผ่ไปแล้ว ทิสาสุ ในทิศท. น ภวติ ย่อมไม่มี ฯ อาโลโก อ.แสงสว่าง โลกปตฺถโฏ อันแผ่ไปแล้วในโลก น ภวติ ย่อมไม่มี กิญฺจาปิ แม้ก็จริง ฯ

ตถาปิ ถึงอย่างนั้น สาธุสุภาสิตํ อ.สุภาษิตของสาธุชน อนฺธตมหรํ เป็นสภาพกำจัดซึ่งความมืดบอด ปรํ ยิ่ง โหติ ย่อมเป็น ฯ

อยํ วิเสสวุตฺติ อ.วิเสสวุตตินี้ ชาติวิเสสวุตฺติ ชื่อว่า ชาติวิเสสวุตติ ฯ

๒๘๕. มุนินฺท ข้าแต่พระจอมมุนี วจนํ อ.พระดำรัส ตว ของพระองค์ ขรํ วา เป็นสภาพแข็ง ก็ตาม น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ ถทฺธํ วา เป็นสภาพกระด้าง ก็ตาม น หิ โหติ ย่อมไม่เป็น นั่นเทียว กิญฺจาปิ แม้ก็จริง ฯ ตถาปิ ถึงอย่างนั้น วจนํ อ.พระดำรัส ตว ของพระองค์ ขนติ ย่อมขุด ชนตามทํ ซึ่งความมัวเมาของหมู่ชน คาฬฺหํ หนักหน่วง กตฺวา กระทำ นิมฺมูลํ ให้ไม่มีรากเหง้า ฯ

อยํ วิเสสวุตฺติ อ.วิเสสวุตตินี้ คุณวิเสสวุตฺติ ชื่อว่า คุณวิเสสวุตติ ฯ

๒๘๖. ตุ ก็แล สูรวีรตฺตนํ อ.ความเป็นแห่งผู้แกล้วกล้าและอาจหาญ อติทิตฺตํ อันรุ่งโรจน์ยิ่งนัก ทสฺสียเต อันท่าน ย่อมแสดง ยหึ วากฺเย ในพากย์ใด ฯ วิญฺญู อ.วิญญูชนท. วทนฺติ ย่อมกล่าว วากฺยํ ซึ่งพากย์ อีทิสํ เช่นนี้ รูฬฺหาหงฺการํ ว่าเป็นรูฬหาหังการ ฯ

๒๘๗. กึ ปโยชนํ อ.ประโยชน์อะไร พฺยาปารทสฺสนา ด้วยการแสดงซึ่งความขวนขวาย ทเม ในการปราบ นนฺโทปนนฺทสฺส ซึ่งพญานันโทปนันทนาคราช เม แก่เรา ฯ ปุตฺตา อ.บุตรท. ปาทสมฺภตฺตา ผู้น้อมลงแล้วใกล้บาท เม ของเรา สชฺชา ผู้เตรียมแล้ว กิจฺเจ ในกิจ ตาทิเส เช่นนั้น สนฺติ เอว มีอยู่ นั่นเทียว ฯ

๒๘๘. วจนํ อ.พากย์ เอกปทายุตํ อันประกอบด้วยบทอันเดียวกัน อเนกาภิเธยฺยํ ที่มีอรรถมาก สิเลโส ชื่อว่า สิเลสะ ฯ อยํ สิเลโส อ.สิเลสะนี้ อีริโต อันท่าน กล่าวแล้ว เตธา ว่ามี ๓ ประการ อภินฺนปทวากฺยาทิวสา โดยประเภทแห่งสิเลสะมีอภินนปทวากยะเป็นต้น ฯ

๒๘๙. อยํ ภควา อ.ดวงอาทิตย์นี้ รํสิมาลี ที่มีกระแสแห่งรัศมี อนฺธนฺตมหโร อันกำจัดซึ่งความมืดมน หารี อันมีปกตินำไป มนํ ซึ่งใจ สมารูฬฺโห อันขึ้นแล้ว มโหทยํ สู่อุทัยบรรพตอันสูงใหญ่ ชเน ยังชนท. โพธยํ ให้ตื่นอยู่ ราชเต ย่อมรุ่งโรจน์ ฯ (ฝ่ายอุปมานะ)

อยํ ภควา อ.พระผู้มีพระภาคเจ้านี้ รํสิมาลี ผู้ทรงมีกระแสแห่งรัศมี อนฺธนฺตม-

หโร ผู้ทรงกำจัดซึ่งความหลงอันเปรียบดั่งความมืด หารี ผู้มีปกตินำไป มนํ ซึ่งใจ สมารูฬฺโห ผู้ทรงบรรลุแล้ว มโหทยํ ซึ่งความเจริญอันใหญ่หลวง ชเน ยังชนท. โพธยํ ให้ตื่นอยู่ ราชเต ย่อมรุ่งโรจน์ ฯ (ฝ่ายอุปไมย)

อยํ สิเลโส อ.สิเลสาลังการนี้ อภินฺนปทวากฺยสิเลโส ชื่อว่า อภินนปทวากยสิเลสะ ฯ

๒๙๐. สุธี อ.ดวงจันทร์ สารโท ที่เกิดแล้วในฤดูสารท อมลกาภาโส อันมีรัศมีอันไม่มีมลทิน สมานีตปริกฺขโย อันมีความเสื่อมที่อันธรรมชาตินำมาแล้วด้วยดี กุมุทากรสมฺโพโธ อันยังกลุ่มแห่งดอกบัวกุมุทให้แย้มบานดี ชนตํ ยังหมู่ชน ปีเณติ ย่อมให้เอิบอิ่ม ฯ (ฝ่ายอุปมานะ)

สุธี อ.พระพุทธเจ้า สารโท ผู้ทรงให้ซึ่งสาระ อมลกาภาโส ผู้มีรัศมีเหนือพระเศียรอันไม่มีมลทิน สมานีตปริกฺขโย ผู้มีความสิ้นไป[แห่งกิเลส]ที่อันตนนำมาแล้วสู่ความสงบ กุมุทากรสมฺโพโธ ผู้มีการตรัสรู้ดีอันกระทำซึ่งความปลื้มใจแก่ปฐพี ชนตํ ยังหมู่ชน ปีเณติ ย่อมให้เอิบอิ่ม ฯ (ฝ่ายอุปไมย)

อยํ สิเลโส อ.สิเลสาลังการนี้ ภินฺนปทวากฺยสิเลโส ชื่อว่า ภินนปทวากยสิเลสะ ฯ

๒๙๑. โส วินายโก อ.พญาครุฑนั้น สมาหิตตฺตวินโย ผู้มีการไปแห่งสรีระที่อันตนตั้งไว้ดีแล้ว อหีนมทมทฺทโน ผู้ย่ำยีซึ่งความมัวเมาแห่งนาค สุคโต ผู้มีการดำเนินไปงาม ปาตุ จงคุ้มครอง ปาณินํ ซึ่งสัตว์ท. วิสทํ ผู้ให้ซึ่งพิษ (ฝ่ายอุปมานะ) ฯ

โส วินายโก อ.พระวินายกพระองค์นั้น สมาหิตตฺตวินโย ผู้มีการฝึกซึ่งจิตอันพระองค์ตั้งไว้ดีแล้ว อหีนมทมทฺทโน ผู้ทรงย่ำยีซึ่งความมัวเมาแห่งชนผู้ไม่ทราม สุคโต ผู้มีการเสด็จไปงาม ปาตุ จงคุ้มครอง ปาณินํ ซึ่งชาวโลกท. กตฺวา กระทำ วิสทํ ให้หมดจด (ฝ่ายอุปไมย) ฯ

อยํ สิเลโส อ.สิเลสาลังการนี้ ภินฺนาภินฺนปทวากยสิเลโส ชื่อว่า ภินนาภินนปทวากยสิเลสะ ฯ

๒๙๒-๙๓. วิรุทฺธาวิรุทฺธาภินฺนกมฺมา อปิ อ. วิรุทธกัมมะ อวิรุทธกัมมะ และอภินนกัมมะท. ด้วย ปโร นิยมวา อปิ อ. นิยมวันตุอื่น ด้วย นิยมกฺเขปวจโน อปิ อ.นิยมักเขป-

วจนะ ด้วย อวิโรธิ อปิ อ. อวิโรธิ ด้วย วิโรธิ อปิ อ.วิโรธิ ด้วย ปทชาทิ โอจิตฺยสมฺโปสกาทิ-สิเลโส อปิ อ.สิเลสะ อันยังความเหมาะสมให้เจริญด้วยดีเป็นต้น อันเกิดแต่บทเป็นต้น ด้วย รูปํ อ.ลักษณะ เอสํ สิเลสานํ แห่งสิเลสาลังการท. เหล่านั้น ภวิสฺสติ จักมี อาวิ ปรากฏ นิทสฺสเนสุ เอว ในอุทาหรณ์ท. นั่นเทียว ฯ

๒๙๔. มาราริ อ.ข้าศึกคือมาร กลฺลวิคฺคโห ผู้มีการวิวาทเป็นที่พอใจ โลกํ ยังโลก อขิลํ ทั้งสิ้น วตฺตยํ ให้เป็นไปอยู่ สวเส ในความปรารถนาของตน ปราภวติ ย่อมปราชัย ฯ ธมฺมราชา อ.พระธรรมราชา กลฺลวิคฺคโห ผู้มีพระกายเป็นที่น่าพอใจ โลกํ ยังโลก อขิลํ ทั้งสิ้น วตฺตยํ ให้เป็นไปอยู่ สวเส ในความปรารถนาของพระองค์ วิชมฺภเต ย่อมรุ่งโรจน์ ฯ

๒๙๕. ชนา อ.ชนท. สุณนฺติ ฟังอยู่ วาจํ ซึ่งพระวาจา มุนิโน ของพระมุนี สภาวมธุรํ อันไพเราะตามธรรมชาติ ปุญฺญวิเสโสทยสมฺภวํ อันมีการเกิดขึ้นด้วยความเจริญแห่งบุญอันวิเศษ ฯ จ อนึ่ง ชนา อ.ชนท. ปสฺสนฺติ ย่อมเห็น อมตํ ซึ่งอมตธรรม สภาวมธุรํ อันประณีตตามธรรมชาติ ปุญฺญวิเสโสทยสมฺภวํ อันมีการเกิดด้วยความเจริญแห่งบุญอันวิเศษ ฯ

๒๙๖. ชิโน อ.พระชินเจ้า มโน ยังใจ ชนฺตูนํ แห่งชนท. จิโนติ ย่อมให้เอิบอิ่ม อนฺธการาปหาราย สภาวมธุราย วาจาย จ ด้วยพระวาจาอันกำจัดซึ่งโมหะเหมือนความมืดอันไพเราะตามธรรมชาติ ด้วย อนฺธการาปหาราย สภาวมธุราย ภาย จ ด้วยพระรัศมีอันกำจัดซึ่งความมืด อันงามตามธรรมชาติ ด้วย ฯ

๒๙๗. กณฺหตฺตํ อ.ความดำสนิท เกสกฺขีนํ เอว แห่งพระเกษาและพระเนตรท. นั่นเทียว มุนินฺทสฺส ของพระจอมมุนี โหติ ย่อมมี ฯ กณฺหตฺตํ อ.ความเป็นอกุศล จิตฺเต ในจิต น โหติ ย่อมไม่มี ฯ วงฺกตา อ.ความโก่งงอ ภมูนํเยว แห่งพระโขนงท. นั่นเทียว โหติ ย่อมมี ฯ วงฺกตา อ.ความคด อชฺฌาสเย ในพระอัธยาศัย น โหติ ย่อมไม่มี ฯ อติรตฺตตา อ.ความแดงยิ่ง ปาณิปาทาธรานํ เอว แห่งพระหัตถ์ พระบาท และริมพระโอษฐ์ท. นั่นเทียว โหติ ย่อมมี ฯ อติรตฺตตา อ.ความกำหนัดยิ่ง จิตฺเต ในจิต น โหติ ย่อมไม่มี ฯ

๒๙๘. นาถ ข้าแต่พระนาถะ สาราโค อ.ความแดงงาม ทิสฺสติ ย่อมปรากฏ ปาณิ-

ปาทาธเรสุ เอว ในพระหัตถ์ พระบาท และริมพระโอษฐ์ท. นั่นเทียว กิญฺจาปิ แม้ก็จริง ฯ อถ วา ถึงอย่างนั้น โส อยํ สาราโค อ.ความยินดีอย่างยิ่งนั้น ทิสฺสเต ย่อมปรากฏ สาธุ-คุเณสุ อปิ แม้ในคุณแห่งสาธุชนท. ฯ

๒๙๙. (ก) จนฺโท อ.ดวงจันทร์ สลกฺขโณ อันเป็นไปกับด้วยรอยหมาย อติสุภโค มีสิริอันงามยิ่ง โหติ ย่อมเป็น ฯ พุทฺโธ อ.พระพุทธเจ้า สลกฺขโณ ผู้ทรงเป็นไปกับด้วยพระลักษณะ อติสุภโค มีภคธรรมงามยิ่ง โหติ ย่อมเป็น ฯ

(ข) สูริโย อ.ดวงอาทิตย์ เตชสฺสี ผู้มีเดช นิยโตทโย มีการอุทัยเสมอ โหติ ย่อมเป็น ฯ พุทฺโธ อ.พระพุทธเจ้า เตชสฺสี ทรงมีพระเดช นิยโตทโย ทรงมีพระญาณเจริญเสมอ โหติ ย่อมเป็น ฯ

(ค) โลเกโส อ.พระโลเกศ ชิตสํเกฺลโส เป็นผู้มีความเร่าร้อนที่อันตนชำนะแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ โลเกโส อ.พระพุทธเจ้า ชิตสํเกฺลโส ทรงมีกิเลสที่อันพระองค์ชำนะแล้ว โหติ ย่อมเป็น ฯ

(ฆ) สมณิสฺสโร = โส มณิสฺสโร อ.แก้วมณีอันวิเศษนั้น วิภาติ ย่อมงดงาม ฯ สมณิสฺสโร อ.พระจอมสมณะ วิภาติ ย่อมงดงาม ฯ

๓๐๐. ราชา อ.พระราชา อสโมปิ แม้ไม่มีผู้เสมอ สโม ก็เป็นผู้เสมอ โลเก ในโลก โหติ ย่อมเป็น ฯ โลเกโสปิ แม้อ.พระโลเกศ นรุตฺตโม ก็เป็นนรชนผู้สูงสุด โหติ ย่อมเป็น ฯ ปุริโส อ.บุรุษ สทโยปิ แม้เป็นไปกับด้วยการบริจาค อทโย ก็ไม่มีการบริจาค ปาเป ในคนชั่ว ฯ อยํ คติ อ.ครรลองนี้ มุนิโน ของพระมุนี จิตฺตา เป็นสภาพวิจิตร โหติ ย่อมเป็น ฯ (อรรถไม่ปรารถนา)

มุนิ อ.พระมุนี อสโมปิ ทรงไม่มีผู้เสมอ นั่นเทียว สโม ก็เป็นผู้เสมอ โลเก ในชาวโลก โหติ ย่อมเป็น ฯ โลเกโสปิ ทรงเป็นใหญ่แห่งโลก นั่นเทียว นรุตฺตโม ก็เป็นนรชนผู้สูงสุด โหติ ย่อมเป็น ฯ สทโยปิ ทรงเป็นไปกับด้วยความกรุณา นั่นเทียว อทโย ก็ทรงไม่มีความกรุณา ปาเป ในความชั่ว โหติ ย่อมเป็น ฯ อยํ คติ อ.ครรลองนี้ มุนิโน ของพระมุนี จิตฺตา เป็นสภาพวิจิตร โหติ ย่อมเป็น ฯ (อรรถปรารถนา)

๓๐๑. อมตนฺทท ข้าแต่ท่านผู้ประทานซึ่งสุธาโภชน์ ชนตา อ.หมู่แห่งชน สํสารทุกฺโขปหตา ผู้อันทุกข์คือสงสารเข้ารุกรานแล้ว อวนตา น้อมแล้ว ตฺวยิ ในพระองค์ วินฺทติ ย่อมได้รับ สุขํ ซึ่งสุข อิจฺฉิตํ ที่อันตนปรารถนาแล้ว อจฺจนฺตํ ยิ่ง ฯ (ฝ่ายพราหมณ์)

อมตนฺทท ข้าแต่พระองค์ผู้ประทานซึ่งอมตธรรม ชนตา อ.หมู่แห่งชน สํสารทุกฺโขปหตา ผู้อันทุกข์คือสงสารเข้ารุกรานแล้ว อวนตา น้อมลงแล้ว ตฺวยิ ในพระองค์ วินฺทติ ย่อมได้รับ สุขํ ซึ่งสุข อิจฺฉิตํ ที่อันตนปรารถนาแล้ว อจฺจนฺตํ ยิ่ง ฯ (ฝ่ายพุทธ)

๓๐๒. คุณยุตฺเตหิ วตฺถูหิ สมํ กตฺวาน กสฺสจิ ปุคฺคลสฺส สํกิตฺตนํ อ.การกล่าวซึ่งบุคคลคนใดคนหนึ่ง กระทำให้เสมอกับวัตถุท. อันประกอบแล้วด้วยลักษณะใด ภวติ ย่อมมี ฯ สา วงฺกวุตฺติ อ.การกล่าวโดยอ้อมนั้น มตา อันท่าน รู้แล้ว ตุลฺยโยคิตา ว่าเป็นตุลยโยคิตา ฯ

๓๐๓. โลโก อ.โลก สมฺปตฺตสมฺมโท เป็นผู้มีความปลาบปลื้มที่อันตนถึงพร้อมแล้ว สมฺปตฺตาโลกสมฺปโท เป็นผู้มีความบริบูรณ์แห่งแสงสว่างที่อันตนถึงพร้อมแล้ว โหติ ย่อมเป็น เหตูหิ ด้วยเหตุท. อุโภหิ ทั้งสอง อิติ คือ รํสิมาลี จ อ.ดวงสุรีย์ ด้วย ภควา จ อ.พระผู้มีพระภาค ด้วย ตโมนุโท ผู้กำจัดซึ่งความมืด ฯ

๓๐๔. ผลํ อ.ผล กิญฺจิ อันใดอันหนึ่ง ตํสทิสํ อันเสมอกับผลอื่นนั้น อสนฺตํ วา ที่ไม่ดีก็ตาม สนฺตํ วา ที่ดีก็ตาม ทสฺสียเต อันท่าน ย่อมแสดง วตฺถุนา ด้วยวัตถุ อตฺถนฺตรํ สาธยตา อันยังผลอื่นให้สำเร็จอยู่ ฯ ตํ ผลํ อ.ผลนั้น นิทสฺสนํ ชื่อว่า นิทัสสนะ ฯ

๓๐๕. ปาปา อ.บาปท. สูจยนฺตา สำแดงอยู่ ทุรนฺตตํ ซึ่งความมีที่สุดอันแปรปรวน ชนานํ แห่งชนท. ธมฺมราชวิรุทฺธานํ ผู้ขัดแย้งแล้วกับพระธรรมราชา ยนฺติ ย่อมถึง ปราภวํ ซึ่งความเสื่อมไป อุทยา เพราะการเสด็จอุบัติขึ้น สมณินฺทสฺส แห่งพระจอมสมณะ ฯ

๓๐๖. อยํ ชิโน อ.พระชินสีห์พระองค์นี้ สิโรนิกฺขิตฺตจรโณ ทรงมีพระบาทอันพระองค์วางแล้วเหนือยอด อมฺพุชานํ แห่งดอกบัวท. อจฺฉริยานํ อันน่าอัศจรรย์ หุตฺวา เป็น ชนํ ยังชน วิญฺญาเปติ ย่อมให้รู้ ปรมพฺภุตตํ ซึ่งความอัศจรรย์อย่างยิ่ง โลเก ในโลก ฯ

๓๐๗. ยํ มหนฺตตฺตํ อ.ความยิ่งใหญ่ใด วิภูติยา วา แห่งสมบัติ ก็ตาม อธิปฺปายสฺส

วา แห่งความปรารถนา ก็ตาม ยาตํ ถึงแล้ว ปรมุกฺกํสตํ ซึ่งความอุกกฤษฏ์ยิ่ง สิยา พึงเป็น ฯ ตํ มหนฺตตฺตํ อ.ความยิ่งใหญ่นั้น อีริตํ อันท่าน กล่าวแล้ว มหนฺตตฺตํ ว่าเป็นมหันตัตตะ ฯ

๓๐๘. ปุรา ในกาลก่อน อภินิกฺขมา จากการออกเพื่อคุณอันยิ่ง โพธิสตฺโต อ.พระโพธิสัตว์ กิรีฏรตนจฺฉายานุวิทฺธาตปวารโณ ทรงมีเศวตฉัตรอันย้อมแล้วด้วยรัศมีแห่งรัตนะในพระมงกุฎ หุตฺวา เป็น วินฺทิ ทรงได้รับแล้ว สิรึ ซึ่งสิริ ปรํ ยิ่ง ฯ

๓๐๙. โส โพธิสตฺโต อ.พระโพธิสัตว์พระองค์นั้น หิตฺวา ทรงสละแล้ว ราหุลมาตรํ อปิ แม้ซึ่งพระมารดาแห่งราหุลกุมาร เสฺนหรสาพทฺธํ ซึ่งผูกพันแล้วด้วยราคะอันเกิดแล้วด้วยความสิเนหา สตฺโต ทรงข้องแล้ว สมฺโพธิยํ ในพระสัมโพธิญาณ สตฺตหิตาย เพื่อประโยชน์แก่เหล่าสัตว์ ฯ

๓๑๐. ยทิ ผิว่า วตฺถุ อ.วัตถุ ยํ กิญฺจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปรํ อื่น อสมํ วา อันไม่เสมอกัน ก็ตาม สมํ วา อันเสมอกัน ก็ตาม ตสฺส วตฺถุโน กับวัตถุนั้น กวินา อันกวีโคเปตฺวา อำพรางแล้ว วตฺถุํ ซึ่งวัตถุ วณฺณนียํ ที่อันท่านพึงยกย่อง ทสฺสียเต ย่อมแสดงยาย อลงฺกติยา ด้วยอลังการใด ฯ สา อลงฺกติ อ.อลังการนั้น มตา อันท่าน รู้แล้ว วญฺจนา ว่าเป็นวัญจนา ฯ

๓๑๑. มาโร อ.พระยามาร สหสฺเสสุ เป็นผู้มีศรพันดอก น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ จ อนึ่ง ปญฺเจสุ เป็นผู้มีศรห้าดอก น โหติ ย่อมไม่เป็น ปุรโต ในเบื้องหน้า มุนิโน ของพระมุนี ตาทิโน ผู้คงที่ กิญฺจาปิ แม้ก็จริง ฯ ตถาปิ ถึงอย่างนั้น สหสฺสํ อ.พัน เอสํ อิสูนํ แห่งศรท. เหล่านั้น ทสวคฺฆิตํ ที่อันท่านคูณแล้วด้วยสิบ ตสฺส มารสฺส ของพระยามารนั้น โหติ ย่อมมี ชเนสุ ในชนท. ปเรสุ เหล่าอื่น ฯ

๓๑๒. อยํ วตฺถุธมฺโม อ.สภาพแห่งวัตถุนี้ อนุยุญฺชนฺโต อันตามประกอบอยู่ วิวาทํ ซึ่งการประชัน มุนินฺทวทนินฺทุนา กับดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระจอมมุนี จนฺทิมา เป็นดวงจันทร์ สมฺปุณฺโณ อันเต็มแล้ว น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ เอตํ วตฺถุ อ.สิ่งนี้ ฉตฺตํ เป็นฉัตร มโนภุโน แห่งพระยามาร ฯ

๓๑๓. ยา ถุติ อ.การชมเชยใด นิพฺพินฺเทน อันผู้เบื่อหน่ายอยู่ การเณหิ ด้วยเหตุท.

ปรานุวตฺตนาทีหิ อันมีการคล้อยตามซึ่งผู้อื่นเป็นต้น กตา กระทำแล้ว อิห วตฺถุมฺหิ ในวัตถุนี้ อปฺปกเต ที่อันตนกระทำไม่ได้แล้ว ฯ สายํ ถุติ อ.การชมเชยนั้น อปฺปกตตฺถุติ ชื่อว่า อัปปกตัตถุติ ฯ

๓๑๔. หริณา อ.เนื้อท. อปรเสวิโน ที่มีปกติไม่ซ่องเสพซึ่งผู้อื่น ชีวนฺติ ย่อมเป็นอยู่ สุขํ สบาย วเนสุ ในป่าท. วตฺถูหิ ด้วยวัตถุท. ชลทพฺพงฺกุราทิภิ อันมีน้ำและหน่อแห่งหญ้าแพรกเป็นต้น อนายาโสปลาเภหิ ที่อันตนพึงได้รับโดยไม่ลำบาก ฯ

๓๑๕. ปทํ อ.บท อุตฺตรํ อุตฺตรํ อันเป็นเบื้องปลายๆ ปุพฺพปุพฺพวิเสสนํ เป็นวิเสสนะของบทอันเป็นเบื้องต้นๆ โหติ ย่อมเป็น ยตฺถ วุตฺติยํ ใน[วังก]พฤติใด ฯ สา วุตฺติ อ.[วังก]พฤตินั้น เอกาวลิ ชื่อว่า เอกาวลิ สิยา พึงเป็น ฯ อยํ เอกาวลิ อ.เอกาวลินี้ ทฺวิธา มี ๒ ประการ วิธินิเสธโต โดยวิธิเอกาวลิและนิเสธเอกาวลิ โหติ ย่อมเป็น ฯ

๓๑๖. ปาทา อ.พระบาทท. สตฺถุโน ของพระศาสดา นขาลิรุจิรา งามด้วยลำดับแห่งพระนขา โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ นขาลี อ.ลำดับแห่งพระนขาท. รํสิภาสุรา รุ่งโรจน์ด้วยพระรัศมี โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ รํสี อ.พระรัศมีท. ตโมปหาเรกรสา มีกิจอย่างเดียวคือการขจัดซึ่งความมืด หุตฺวา เป็น โสภนฺติ ย่อมงดงาม ฯ

๓๑๗. อสนฺตุฏฺโจ อ.ผู้ไม่สันโดษ ยติ เป็นภิกษุ น โหติ เอว ย่อมไม่เป็น นั่นเทียว ฯ สภาโว อ.สภาพ อาลยาหโต ที่อันความอยากครอบงำแล้ว สนฺโตโส ชื่อว่า ความสันโดษ น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ โย สภาโว อ.สภาพใด อนนฺตพฺยสนาวโห นำมาซึ่งความหายนะอันไม่มีที่สุด ชนฺตูนํ แก่ชาวโลกท. น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ ส สภาโว อ.สภาพนั้น อาลโย เป็นความอยาก น โหติ ย่อมไม่เป็น ฯ

๓๑๘. ภูสิยภูสตฺตํ อ.ความเป็นแห่งวัตถุอันบุคคลพึงตกแต่งและเครื่องตกแต่ง อญฺญมญฺญํ แห่งกันและกัน วตฺถุนํ แห่งวัตถุท. วินา เอว เว้น นั่นเทียว สทิสตฺตํ ซึ่งความเป็นแห่งวัตถุเสมอกัน โหติ ย่อมมี ยหึ อลงฺกาเร ในอลังการใด ฯ ตํ อลงฺกรณํ อ.อลังการนั้น อญฺญมญฺญวิภูสนํ ชื่อว่า อัญญมัญญวิภูสนะ ฯ

๓๑๙. พฺยามํสุมณฺฑลํ อ.มณฑลแห่งพระรัศมีวาหนึ่ง วินฺทติ ย่อมได้รับ กนฺตึ

ซึ่งความงาม มหนฺตึ อันยิ่งใหญ่ เตน มุนินา ด้วยพระมุนีพระองค์นั้น โลกพนฺธุนา ผู้มีชาวโลกเป็นญาติ ฯ โสปิ มุนิ แม้ อ.พระมุนีพระองค์นั้น วินฺทติ ย่อมได้รับ กนฺตึ ซึ่งความงาม ตาทิสํ เช่นนั้น เตน พฺยามํสุมณฺฑเลน เอว ด้วยมณฑลแห่งพระรัศมีวาหนึ่งนั้น นั่นเทียว ฯ

๓๒๐. กถนํ อ.การกล่าว สหภาวสฺส ซึ่งภาวะร่วมกัน กฺริยาย จ แห่งกิริยา ด้วย คุณสฺส จ แห่งคุณลักษณะ ด้วย วิญฺเญยฺยํ อันท่าน พึงทราบ สหวุตฺตีติ ว่าเป็นสหวุตติ ฯ ตทุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์แห่งสหวุตตินั้น ยถา เป็นไฉน ฯ

๓๒๑. นขํสโว อ.พระรัศมีแห่งพระนขาท. สตฺถุ ของพระศาสดา ชลนฺติ ย่อมรุ่งโรจน์ สมํ เสมอ จนฺทรํสีหิ ด้วยรัศมีแห่งดวงจันทร์ ฯ จ อนึ่ง ตมฺมุขจนฺทิมา อ.ดวงจันทร์คือพระพักตร์ของพระศาสดาพระองค์นั้น วิชมฺภติ ย่อมงาม สมํ เสมอ จนฺเทน ด้วยดวงจันทร์ ฯ

๓๒๒. ปาปํ อ.บาป มลินํ เป็นสภาพหม่นหมอง โหติ ย่อมเป็น สห กับ ทุชฺชนเจตสา ด้วยใจของทุรชน ฯ ทิสา อ.ทิศท. สุวิมลา มีมลทินอันปราศจากยิ่งแล้ว โหนฺติ ย่อมเป็น สห กับ สชฺชนเจตนา ด้วยใจของสัตบุรุษ ชิโนทเยน เพราะการเสด็จอุบัติของพระชินเจ้า ฯ

๓๒๓. สํสคฺคทสฺสนํ อ.การแสดงซึ่งความเกี่ยวข้องกัน ปทตฺถานํ แห่งอรรถของบทท. วิโรธีนํ อันมีความขัดแย้งกัน สมุกฺกํสาภิธานตฺถํ เพื่อกล่าวซึ่งความอุกฤษฏ์ โหติ ย่อมมี ยตฺถ วงฺกวุตฺติยํ ในวังกวุตติใด ฯ สายํ วงฺกวุตฺติ อ.วังกวุตตินั้น มตา อันท่าน รู้แล้ว วิโรธิตา ว่าเป็นวิโรธิตา ฯ

๓๒๔. คุณา อ.พระคุณท. โลเกกพนฺธุโน ของพระผู้เป็นญาติอันเลิศของชาวโลก สภาวมธุรา อปิ แม้อ่อนหวานโดยสภาพ ปาปเสวีนํ เสวิตา อันผู้มีปกติซ่องเสพซึ่งบาปท. เสพแล้ว มานสํ ยังใจ ปาปเสวีนํ ของผู้มีปกติซ่องเสพบาปท. สมฺปทูเสนฺติ ย่อมให้ประทุษร้ายยิ่ง ฯ

๓๒๕. ยํ อาทานํ อ.การถือเอาใด วตฺถุโน ซึ่งวัตถุ วิสิฏฺฐสฺส อันพิเศษ ทาเนน ด้วยการให้ วตฺถุโน ซึ่งวัตถุ ยสฺส กสฺสจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง อตฺถิ มีอยู่ ฯ สา อาทานชาติ อ.การถือเอานั้น มตา อันท่าน รู้แล้ว ปริวุตฺติ อิติ ว่าเป็นปริวุตติ ฯ

๓๒๖. สพฺพญฺญุตาสิรี อ.สิริคือพระสัพพัญญุตญาณ มุนินา อันพระมุนี ทตฺวาน

ประทานแล้ว วตฺถุํ ซึ่งวัตถุ มนุญฺญํ อันเป็นที่ชอบใจ นยนาทิกํ อันมีนัยน์ตาเป็นต้น ชนานํ แก่ชนท. ปเรสํ เหล่าอื่น ปุรา ในกาลก่อน สมนุปฺปตฺตา ทรงบรรลุแล้วด้วยดี อิทานิ ในกาลนี้ ฯ

๓๒๗. วิญฺญาตา อ.ผู้รู้โดยพิเศษ ทิสฺวาน เห็นแล้ว วตฺถุํ ซึ่งวัตถุ กิญฺจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ปฏิปชฺชติ ย่อมเข้าใจ วตฺถุํ ซึ่งวัตถุ ตํสมํ อันเสมอกับวัตถุนั้น กตฺวา กระทำ สํสยาปคตํ ให้ปราศจากแล้วจากความสงสัย ยตฺถ อลงฺกาเร ในอลังการใด โสยํ อลงฺกาโร อ.อลังการนั้น มโต อันท่าน รู้แล้ว ภโม ว่าเป็นภมะ ฯ

๓๒๘. ทิสาสุ ครั้นเมื่อทิศท. อุชฺชลาสุ สว่างไสว สนฺตาสุ เป็นอยู่ สมํ เสมอ ชินปาทนขํสุนา ด้วยรัศมีแห่งพระนขาในพระบาทของพระชินเจ้า ชนา อ.ชนท. ปสฺสนฺตา ผู้เห็นอยู่ จนฺทาตปมนา เป็นผู้มีจิตอันเป็นไปแล้วว่าแสงจันทร์ หุตฺวา เป็น อภินนฺทนฺติ ย่อมชื่นชมยิ่ง ฯ

๓๒๙. ยํ ปทํ อ.บทใด นามาทิ อันมีบทนามเป็นต้น ภาวโพธนํ อันยังบุคคลให้รู้ซึ่งจุดมุ่งหมาย กวีนํ ของกวีท. ปวุจฺจเต อันท่าน ย่อมกล่าว วณฺเณน ด้วยอาการ เยน เกนจิ อย่างใดอย่างหนึ่ง ฯ อยํ นามาทิอลงฺกาโร อ.อลังการที่มีบทนามเป็นต้นนี้ อีริโต อันท่านกล่าวแล้ว ภาโว ว่าเป็นภาวะ ฯ

๓๓๐. สาครา อ.สาครท. สาครา เป็นสาคร โน โหนฺติ ย่อมไม่เป็น ฯ กุลาจลา อ.เขาสัตบริภัณฑ์ท. กุลาจลา เป็นเขาสัตบริภัณฑ์ น โหนฺติ ย่อมไม่เป็น ฯ เย สนฺตา อ.สัตบุรุษท. เหล่าใด โน ชหนฺติ ย่อมไม่ละ มริยาทํ ซึ่งขอบเขต มนมฺปิ แม้เล็กน้อย สํวฏฺเฏปิ แม้ในสังวัฏฏกัป ฯ เต สนฺตา เอว อ.สัตบุรุษท. เหล่านั้นนั่นเทียว สาครา เป็นสาคร โหนฺติ ย่อมเป็น กุลาจลา เป็นเขาสัตบริภัณฑ์ โหนฺติ ย่อมเป็น นนุ มิใช่หรือ ฯ

๓๓๑. โย สํสคฺโค อ.ความผสมผสานใด อลงฺกตีนํ แห่งอลังการท. พนฺธเน ในบทประพันธ์ องฺคงฺคิภาวา จ โดยความเป็นส่วนและหมู่ ด้วย สทิสพลภาวา จ โดยความมีกำลังอันเสมอกัน ด้วย ฯ ตํ สํสคฺคาลงฺกรณํ อ.อลังการที่ผสมผสานนั้น ปวุจฺจติ อันท่านย่อมเรียก มิสฺสํ อิติ ว่าเป็นมิสสะ ฯ

๓๓๒. อโห น่าอัศจรรย์ ปาทนขรํสิมหานที อ.มหานทีคือรัศมีแห่งพระนขาในพระบาทท. ปสตฺถา อันประเสริฐ มุนิโน ของพระมุนี เต ชเน ยังชนท. เหล่านั้น นิมุคฺเคปิ แม้ผู้ดำลงแล้ว คาฬฺหํ ยิ่ง สุขยติ เอว ย่อมให้เป็นสุข นั่นเทียว ฯ

๓๓๓. มุนิโน สภาวมธุโร เวโส จ อ.พระกิริยาอันอ่อนหวานตามปกติของพระ-มุนี ด้วย เนตฺตรสายนํ รูปํ จ อ.พระรูปอันเป็นยารสายนะแห่งจักษุ ด้วย มธุ อิว วาจา จ อ.พระวาจาอันเพียงดังน้ำผึ้ง ด้วย กํ ชนํ ยังชนไร น สมฺปีเณติ ย่อมไม่ให้อิ่มเอิบเล่า ฯ

๓๓๔. อาสีสนํ อ.ความปรารถนา อตฺถสฺส ซึ่งประโยชน์ อิฏฺจสฺส ที่อันตนต้องการแล้ว อาสี นาม ชื่อว่า อาสี สิยา พึงเป็น ฯ ตํ อุทาหรณํ อ.อุทาหรณ์นั้น ยถา เป็นไฉน ฯ นาโถ อ.พระนาถะ ติโลเกกคติ ผู้เป็นที่พึ่งแห่งเดียวของโลกสาม ปาตุ โปรดคุ้มครอง โลกํ ซึ่งโลก อปายโต จากอบาย ฯ

๓๓๕. ยํ วิภูสนํ อ.อลังการใด รสปฺปตีติชนกํ ยังความรู้รสให้เกิดขึ้น ชายเต ย่อมเป็น ฯ ตํ วิภูสนํ อ.อลังการนั้น เฌยฺยํ อันท่าน พึงทราบ รสวนฺตนฺติ ว่าเป็นรสวันตะ รสวนฺตวิธานโต เพราะการกระทำซึ่งความมีรส ฯ

๓๓๖. ปาทา อ.พระบาทท. ติโลกคฺรุโน ของพระบรมครูแห่งไตรโลก อธิกพทฺธ-ราคา มีความรักที่อันตนผูกพันยิ่งแล้ว อาทาย จับแล้ว คาฬฺหํ ยิ่ง ราคานตพฺภุตสโรชมุขํ ซึ่งดวงหน้าอันเปรียบดั่งดอกบัวที่น่าอัศจรรย์น้อมมาแล้วด้วยความรัก ธราย แห่งแผ่นดิน กเรน ด้วยมือ นิจฺจสรเสน อันเป็นไปกับด้วยความรักเป็นนิตย สญฺจุมฺพยนฺต ย่อมจูบ สตตา-หิตสมฺภเมน ด้วยความเอื้ออาทรที่อันตนกระทำแล้วเสมอ (อรรถปรารถนา) ฯ

ปาทา อ.พระบาทท. ติโลกคฺรุโน ของพระบรมครูแห่งไตรโลก ปุพฺพกมฺเมน อธิกพทฺธราคา มีสีแดงยิ่งนักอันบุรพกรรมกระทำแล้ว อาทาย กระทบแล้ว คาฬฺหํ ยิ่ง ราคานตพฺภุตสโรชมุขํ ซึ่งดวงหน้าคือดอกบัวอันน่าอัศจรรย์มีสีแดงน้อมมาแล้ว ธราย แห่งแผ่นดิน กเรน ด้วยพระรัศมี นิจฺจสรเสน ที่เป็นไปกับด้วยความไพบูลย์เป็นนิตย์ สญฺจุมฺพยนฺติ ย่อมสัมผัส สตตาหิตสมฺภเมน ด้วยความเป็นเฉพาะหน้าอันธรรมชาติตั้งไว้เสมอแล้ว (อรรถไม่ปรารถนา) ฯ

๓๓๗. อยํ เภโท อ.ประเภทนี้ อลงฺกตีนํ แห่งอลังการท. มยา อันข้าพเจ้า อนุคมฺม อาศัยแล้ว ปุริมาจริยานุภาวํ ซึ่งอานุภาพแห่งอาจารย์อันมีในกาลก่อน นิคทิโต กล่าวแล้ว สงฺเขปโต โดยสังเขป อิติ อย่างนี้ ฯ โก นาม อ.ใครเล่า อลํ สามารถ ปสฺสิตุํ เพื่อเห็น อนฺตํ ซึ่งที่สุด ตาสํ อลงฺกตีนํ แห่งอลังการท. เหล่านั้น กวีหิ วิกปฺปิยานํ อันกวีท. พึงกระทำไว้โดยพิเศษ อุปรูปริ ต่อๆ มา ขลุ โดยแท้ ฯ

ปริจฺเฉโท อ.ปริจเฉท จตุตฺโถ ที่สี่ อตฺถาวโพโธ นาม ชื่อว่า อัตถาวโพธะ สุโพธาลงฺกาเร ในสุโพธาลังการ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต ที่อันพระสังฆรักขิต-มหาสามิผู้ประเสริฐรจนาแล้ว อิติ จบแล้ว ฯ

* * * * * * * *

ปริจเฉทที่ ๕

รสภาววโพธะ

(แสดงรสและอาการทางใจที่ก่อให้เกิดรส)

๓๓๘-๓๙.เต ภาววิภาวา อ.ภาวะและวิภาวะท. เหล่านั้น สานุภาวกา อันเป็นไปกับด้วยอนุภาวะ ฐายิสมฺพนฺธิโน อันมีความเกี่ยวเนื่องกับฐายีภาวะ ปฏิภาณวตา โลกโวหารํ อนุสารินา ตโต โอจิตฺยสฺส พนฺธโต อวิโยชนียตฺตา ปรํ โอจิตฺยสมุลฺลาสเวทินา กวินา นิพนฺธา ที่อันกวีผู้มีปฏิภาณ ผู้ไปตามซึ่งคำของชาวโลก ผู้เข้าใจซึ่งความปรากฏชัดโดยความเหมาะสมยิ่ง เพราะความไม่แยกกันจากคำประพันธ์แห่งความเหมาะสมนั้นประพันธ์แล้ว สมฺปชฺชนฺติ ย่อมเป็นไป รสสฺสาทาย เพื่อความยินดีซึ่งรส สาธุนํ แก่สาธุชนท. ฯ

๓๔๐. ตุ ส่วนว่า จิตฺตวุตฺติวิเสสา อ.ความเป็นไปพิเศษแห่งใจ รตฺยาทโย อันมีความยินดีเป็นต้น รเส ยังรสท. ภาวยนฺติ ย่อมให้เกิดขึ้น ยโต เพราะเหตุใด ฯ ตโต เพราะเหตุนั้น กวีหิ อันกวีท. ปริกิตฺติตา กล่าวแล้ว ภาวสทฺเทน ด้วย ภาว ศัพท์ ฯ

๓๔๑. โย ภาโว อ.ภาวะใด อญฺญภาเวน อันภาวะอื่น วิโรธินา ที่มีความขัดแย้งกัน น ติโรหิโต ไม่ปิดบังไว้ หุตฺวา เป็น ติฏฺจติ ย่อมดำรงอยู่ สีเลน โดยปกติ ฯ อิติ เพราะเหตุนั้น เอโส ภาโว อ.ภาวะนั้น สทฺทิโต อันท่าน กล่าวแล้ว ฐายีภาโว อิติ ว่าเป็นฐายีภาวะ ฯ

๓๔๒. ฐายิโน อ.ฐายีภาวะท. นว เก้าประการ อิติ คือ รติหาสา จ อ.ความยินดีและความร่าเริงท. ด้วย โสโก จ อ.ความโศก ด้วย โกธุสฺสาหภยมฺปิ จ แม้ อ.ความโกรธความอุตสาหะ และความกลัว ด้วย ชิคุจฺฉาวิมฺหยา เจว อ.ความเกลียดและความอัศจรรย์ท. ด้วย นั่นเทียว สโม จ อ.ความสงบ ด้วย โหนฺติ ย่อมมี ฯ

๓๔๓. เย เอเต ภาวา อ.ภาวะเหล่าใด จรนฺติ ย่อมเป็นไป อาภิมุขฺยโต โดยความเป็นเฉพาะหน้า ติโรภาวาวิภาวาทิวิเสเสน โดยลักษณะพิเศษมีความอันตรธานและความปรากฏ เป็นต้น สีเลน โดยปกติ ฯ เต ภาวา อ.ภาวะท. เหล่านั้น พฺยภิจาริโน ชื่อว่า พยภิจารีภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๔๔. เอเต ภาวา อ.ภาวะท. เหล่านี้ เตตฺตึส ๓๓ ประการ อิติ คือ นิพฺเพโท จ อ.ความเบื่อหน่าย ด้วย ตกฺกสงฺกา จ ความตรึกและความสงสัยท. ด้วย สมธิติชฬตา จ อ.ความเหน็ดเหนื่อย ความสันโดษ และความเซื่องซึมท. ด้วย ทีนตา จ อ.ความลำบาก ด้วย อุคฺคาลสตฺตํ จ อ.ความโหดร้ายและความเกียจคร้าน ด้วย สุตฺตํ จ อ.ความหลับ ด้วย ตาโส จ อ.ความสะดุ้ง ด้วย คิลานิ จ อ.ความอ่อนแรง ด้วย อุสฺสุกฺกหริสสติสฺสา จ อ.ความขวนขวาย ความปลาบปลื้ม ความระลึก และความริษยาท. ด้วย วิสาทาพหิตฺถา จ อ.ความลำบากใจและความสำรวมระวังท. ด้วย จินฺตา จ อ.ความครุ่นคิด ด้วย คพฺโพ จ อ.ความเย่อหยิ่ง ด้วย อปมาโร จ อ.ความเพ้อคลั่ง ด้วย อมริสมทมตฺมฺมาทโมหา อ.ความไม่อดทน ความมัวเมา ความรู้ ความบ้าคลั่ง และความหลงท. ด้วย วิโพโธ จ อ.ความตื่น ด้วย นิทฺทาเวคา จ อ.ความสัปหงกและความรีบร้อนท. ด้วย สพิฬํ มรณสจปลพฺยาธิ จ อ.ความตายอันเป็นไปกับด้วยความอาย และความป่วยไข้อันเป็นไปกับด้วยความง่อนแง่น ด้วย พฺยภิจารีภาวา นาม ชื่อว่า พยภิจารีภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๔๕. ธมฺมชาตํ อ.ธรรมชาติ สมาหิตตฺตปฺปภวํ อันเกิดจากใจอันแน่วแน่แล้ว สตฺตํ ชื่อว่า สัตตะ ฯ ภาวา อ.ภาวะท. เตน สตฺเตน อุปฺปาทิตา ที่อันสภาพซึ่งเกิดจากใจอันแน่วแน่นั้นให้เกิดขึ้นแล้ว สาตฺติกา ชื่อว่า สาตติกภาวะ ฯ อนุภาวตฺเต ครั้นเมื่อความเป็นแห่งอนุภาวะ เตสํ สาตฺติกานํ แห่งสาตติกภาวะท. เหล่านั้น สติปิ แม้มีอยู่ เต สาตฺติกา อ.สาตติกภาวะท. เหล่านั้น ภาวา เป็นภาวะ วิสุํ เฉพาะ ภวนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๔๖. ตุ ส่วนว่า เอเต ภาวา อ.ภาวะท. เหล่านี้ อฏฺจ แปด อิติ คือ ถมฺโภ จ อ.ความแข็งทื่อ ด้วย ปลยโรมญฺจา จ อ.ความหลับสนิท และความขนพองท. ด้วย ตถา เหมือนอย่างนั้น เสทสฺสุ จ อ.เหงื่อและน้ำตา ด้วย เวปถุ จ อ.ความสั่นระรัว ด้วย เววณฺณิยํ

จ อ.ความเป็นแห่งสีที่มีสภาพแปรปรวน ด้วย วิสฺสรตา จ อ.ความเป็นแห่งเสียงที่มีสภาพแปรปรวน ด้วย สาตฺติกา ชื่อว่า สาตติกภาวะ ฯ

๓๔๗. เจ หากว่า ภาวา อ.[ฐายี]ภาวะท. รตฺยาทโย อันมีความยินดีเป็นต้น จิติสีลา มีปกติดำรงอยู่ น โหนฺติ ย่อมไม่เป็นไซร้ ยทา ในกาลใด ฯ ตทา ในกาลนั้น เต ภาวา อ.[ฐายี]ภาวะท. เหล่านั้น สพฺเพปิ แม้ทั้งปวง พฺยภิจาริโน เป็นพยภิจารีภาวะ ภวนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๔๘. การณํ อ.เหตุ เตสํ ภาวานํ อุปฺปตฺติยา จ ในการเกิดขึ้นแห่งภาวะท. เหล่านั้น ด้วย ตถา เหมือนอย่างนั้น เตสํ ภาวานํ อุทฺทีปเน จ ในการแสดงซึ่งภาวะท. เหล่านั้น ด้วย วิภาโว ชื่อว่า วิภาวะ ฯ โย พฺยาปาโร อ.ความขวนขวายใด โพธโก เป็นสภาพให้รู้ เตสํ ภาวานํ ซึ่งภาวะท. เหล่านั้น สิยา พึงเป็น ฯ อยํ พฺยาปาโร อ.ความขวนขวายนี้ อีริโต อันท่าน กล่าวแล้ว อนุภาโว ว่าอนุภาวะ ฯ

๓๔๙. วิภาวานุภาวา อ.วิภาวะและอนุภาวะท. กวีหิ อันกวีท. วณฺณิยา พึงพรรณนา กตฺวา กระทำ ผุฏฺํ ให้ปรากฏ พนฺธเน ในบทประพันธ์ วิภาวิตุํ เพื่อแสดง ภาวํ ซึ่งภาวะ เนกเหตุญฺจ อันมีเหตุเป็นอันมาก ด้วย มโนวุตฺติวิเสสญฺจ อันเป็นความดำเนินไปพิเศษแห่งใจ ด้วย ฯ

๓๕๐. เต เต ภาวา อ.ภาวะท. เหล่านั้นๆ กวินา อันกวี โลกรูปานุคามินา ผู้ดำเนินตามซึ่งสภาพของชาวโลกโดยปกติ วณฺณนียา พึงพรรณนา ยโถจิตฺยํ ตามความเหมาะสม ยถารหํ ตามสมควร สวิภาวานุภาเวหิ ด้วยอนุภาวะอันเป็นไปกับด้วยวิภาวะท. ฯ

๓๕๑. สาตฺติกา อ.สาตติกภาวะท. มานสา อันเกิดขึ้นในใจ จิตฺตวุตฺติวิเสสตฺตา เพราะการมีความพิเศษแห่งความเป็นไปของใจ กวีหิ อันกวีท. วณฺณิยา พึงพรรณนา พหินิสฺสฏเสทาทิอนุภาเวหิ ด้วยอนุภาวะมีเหงื่อที่ไหลออกแล้วสู่ภายนอกเป็นต้นท. องฺคโต จากร่างกาย ฯ

๓๕๒. โย อานนฺโท อ.ความชื่นชมใด ชนานํ แห่งชนท. สามชฺชิกานํ ผู้ประกอบแล้วในการประชุม พนฺธตฺถานุสารินํ ผู้ไปตามซึ่งเนื้อหาของบทประพันธ์ อตฺถิ มีอยู่ ฯ อยํ

อานนฺโท อ.ความชื่นชมนี้ กวีหิ อันกวีท. ตญฺญูหิ ผู้รู้ซึ่งรสนั้น อีริโต กล่าวแล้ว รโส นาม ว่าชื่อว่า รส อตฺเถน เพราะอรรถ อิติ ว่า โย สภาโว อ.สภาพใด ปุคฺคเลน อันบุคคล รสียติ ย่อมยินดี อิติ เพราะเหตุนั้น โส สภาโว อ.สภาพนั้น รโส ชื่อว่า รส ฯ

๓๕๓. โส รโส อ.รสนั้น ฐายี เอว เป็นฐายีภาวะ นั่นเทียว อานียมาโน ที่อันบุคคลนำมาอยู่ อสฺสาทิยตฺตํ สู่ความเป็นสภาพอันบุคคลพึงยินดี สาตฺติกพฺยภิจาริภิ ด้วยสาตติกภาวะและพยภิจารีภาวะท. สวิภาวานุภาเวหิ อันเป็นไปกับด้วยวิภาวะและอนุภาวะ ฯ

๓๕๔. รส อ.รสท. อนุกฺกมา ตามลำดับ ฐายีนํ แห่งฐายีภาวะ อิติ คือ สิงคาร-หสฺสกรุณา จ อ.รสรัก รสร่าเริง และรสสงสารท. ด้วย รุทฺทวีรภยานกา จ อ.รสโกรธ รสกล้าหาญ และรสกลัวท. ด้วย พีภจฺฉพฺภุตสนฺตา จ อ.รสรังเกียจ รสอัศจรรย์ และรสสงบท. ด้วย โหนฺติ ย่อมมี ฯ

๓๕๕. อยํ อานนฺโท อ.ความพอใจนี้ สิยา พึงมี กถํ นุ อย่างไรหรือ รเส ในรสกรุณาทิเก อันมีกรุณารสเป็นต้น ทุกฺขรูเป อันมีความทุกข์เป็นสภาพ ฯ หิ จริงอยู่ โสโก อ.ความโศก เวสสนฺตรสฺส ของพระเจ้าเวสสันดร อานนฺโท เป็นความพอใจ โสตูนํ ของผู้ฟังท. สิยา พึงเป็น ฯ

๓๕๖. ปโมโท อ.ความยินดี ยุวานํ แห่งชายหนุ่มและหญิงสาวท. อญฺโญญฺญรตฺตานํ ผู้รักใคร่แล้วในกันและกัน รมฺมเทสกลากาลเวสาทิปฏิเสวนา เพราะการเสพเนือง ๆ ซึ่งสถานที่ นาฏศิลป์ กาล และอากัปกิริยาเป็นต้นอันน่ารื่นรมย์ อุจฺจเต อันท่าน ย่อมกล่าว รติ ว่าเป็นรติ ฯ

๓๕๗. เต ภาวานุภาวา อ.ภาวะและอนุภาวะท. เหล่านั้น นิพนฺธา ที่อันท่านนิพนธ์แล้ว ยุตฺยา ตามสมควร นํ สิงฺคารรสํ ยังสิงคารรสนั้น โปสยนฺติ ย่อมให้เพิ่มพูน ฯ โสปิ สิงฺคารรโส แม้ อ.สิงคารรสนั้น ติธา มี ๓ ประการ วสา โดยประเภท อโยควิปฺปโยคสมฺโภคานํ แห่งอโยคะ วิปปโยคะ และสัมโภคะท. ภวติ ย่อมเป็น ฯ

๓๕๘. หาโส อ.ความร่าเริง อตฺตโน วา ของตน ก็ตาม อถ นอกจากนั้น ปรสฺส วา ของผู้อื่น ก็ตาม การเณหิ เพราะเหตุท. วิการากติอาทีหิ อันมีอาการที่ผิดเพี้ยนเป็นต้น ปริโปเส ครั้นเมื่อความเพิ่มพูน นิทฺทาสมาลสฺยมุจฺฉาทิพฺยภิจาริภิ ด้วยพยภิจารีภาวะอัน

มีความหลับ ความเหน็ดเหนื่อย ความเกียจคร้าน และความสลบ เป็นต้น สติ มีอยู่ หสฺโส เป็นหัสสรส สิยา พึงเป็น ฯ โส หสฺโส อ.หัสสรสนั้น สิยา พึงมี ชนานํ แก่ชนท. อิตฺถิปภุตีนํ อันมีสตรีเป็นต้น ภิยฺโย โดยมาก ฯ

๓๕๙-๖๐. อิห หสฺสวิสเย ในฐานะแห่งหัสสรสนี้ หสนํ อ.การหัวเราะ วิกาสินยนํ ที่มีนัยน์ตาบาน สิตํ ชื่อว่า สิตะ ฯ ตุ ส่วนว่า ยํ หสนํ อ.การหัวเราะใด กิญฺจาลกฺขิยทิชํ มีฟันที่อันท่านพึงกำหนดเล็กน้อย โหติ ย่อมเป็น ฯ ตํ หสนํ อ.การหัวเราะนั้น หสิตํ ชื่อว่า หสิตะ ฯ หสนํ อ.การหัวเราะ มธุรสฺสรํ ที่มีเสียงไพเราะ วิหสิตํ ชื่อว่า วิหสิตะ ฯ หสนํ อ.การหัวเราะ สํสสิโรกมฺปํ อันเป็นไปกับด้วยการไหวของไหล่และศีรษะ อุปหสิตํ ชื่อว่า อุปหสิตะ ฯ หสนํ อ.การหัวเราะ สชลกฺขึ อันเป็นไปกับด้วยน้ำตา อปหสิตํ ชื่อว่า อปหสิตะ ฯ หสนํ อ.การหัวเราะ วิกฺขิตฺตงฺคํ อันมีอวัยวะที่อันท่านแกว่งแล้ว อติหสิตํ ชื่อว่า อติหสิตะ ภวติ ย่อมเป็น ฯ จ อนึ่ง เอสํ หสนานํ บรรดาการหัวเราะท. เหล่านี้ หาสา อ.การหัวเราะท. เทฺว เทฺว อย่างละสองๆ ปุราตเนหิ อันชนผู้มีในกาลก่อนท. กถิตา กล่าวแล้ว เชฏฺเฐ จ ในคนประเสริฐ ด้วย มชฺเฌ จ ในคนปานกลาง ด้วย อธเม จ ในคนต่ำ ด้วย กมโส ตามลำดับ ฯ

๓๖๑. ตุ ส่วนว่า กรุโณ อ.กรุณารส โสกรูโป ที่มีสภาพเศร้าโศก โหติ ย่อมมี อนิฏฺฐปฺปตฺติฏฺฐนาสโต จากการถึงซึ่งอนิฏฐารมณ์และการวิบัติแห่งอิฏฐารมณ์ ฯ ตตฺถ กรุเณ ในกรุณารสนั้น สภาวา อ.สภาพท. วิสาทาลสฺยมรณจินฺตาที อันมีความลำบากใจ ความเกียจคร้าน ความตาย และความวิตกกังวลเป็นต้น พฺยภิจาริโน. เป็นพยภิจารีภาวะ โหนติ ย่อมเป็น ฯ

๓๖๒. โกโธ อ.ความโกรธ โปเส ครั้นเมื่อความเจริญ มจฺฉริยาทีหิ วิภาเวหิ จ ด้วยวิภาวะท. อันมีความตระหนี่เป็นต้น ด้วย ตาสมทาทิภิ พฺยภิจารีหิ จ ด้วยพยภิจารีภาวะท. อันมีความสะดุ้งกลัวและความมัวเมาเป็นต้น ด้วย นยนารุณตาทีหิ อนุภาเวหิ จ ด้วยอนุภาวะท. อันมีความเป็นแห่งนัยน์ตาแดงเป็นต้น ด้วย รโส เป็นรส รุทฺโท นาม ชื่อว่า รุททะ ภเว พึงเป็น ฯ

๓๖๓. อุสฺสาโห อ.ความอุตสาหะ อุปฺปนฺโน อันเกิดแล้ว วิภาเวหิ จากวิภาวะท. ปตาปวิกฺกมาทีหิ อันมีอำนาจและการรุกรานเป็นต้น กวีหิ อันกวีท. สญฺญิโต หมายรู้แล้ว วีโร อิติ ว่าวีรรส ฯ อยํ วีรรโส อ.วีรรสนี้ ติวิโธ มี ๓ ประการ รณทานทยาโยคา เพราะการประกอบด้วยการรบ การให้ และการช่วยเหลือ ภเว พึงเป็น ฯ เต รณทานทยา เอว อ.การรบ การให้ และการช่วยเหลือนั้น นั่นเทียว อนุภาวา เป็นอนุภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ สภาวา อ.สภาพท. ธิติมตฺยาทโย อันมีความพอใจและความรู้เป็นต้น พฺยภิจาริโน เป็นพยภิจารีภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๖๔. วิการิสนสตฺตาทิภยุกฺกํโส อ.ความยิ่งยวดแห่งความกลัวอันเกิดแล้วจากเหตุอันมีเสียงและสัตว์เป็นต้นที่มีความพิลึก ภยานโก ชื่อว่า ภยานกรส โหติ ย่อมเป็น ฯ อาการา อ.อาการท. เสทาทโย อันมีเหงื่อเป็นต้น อนุภาโว เป็นอนุภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ อาการา อ.อาการท. ตาสาที อันมีความสะดุ้งเป็นต้น พฺยภิจาริโน เป็นพยภิจารีภาวะ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๖๕. ชิคุจฺฉา อ.ความรังเกียจ อุปฺปชฺชมานา อันเกิดอยู่ รุธิราทีหิ วิภาเวหิ จ จากวิภาวะท. อันมีเลือดเป็นต้น ด้วย ปูตฺยาทีหิ วิภาเวหิ จ จากวิภาวะท. อันมีของเน่าเป็นต้น ด้วย วิราคโต จ จากความไม่ชอบใจ ด้วย พีภจฺโฉ ชื่อว่า พีภัจฉรส โขภโน จ อันวิงเวียน ด้วย อุพฺเพคี จ อันมีความคลื่นเหียน ด้วย กรุณายุโต จ อันประกอบแล้วด้วยความสงสาร ด้วย กเมน ตามลำดับ โหติ ย่อมเป็น ฯ โปสนํ อ.ความเพิ่มพูน อสฺส พีภจฺฉสฺส แห่งพีภัจฉรสนั้น โหติ ย่อมมี นาสาวิกุนนาทีหิ อนุภาเวหิ จ ด้วยอนุภาวะท. อันมีการย่นแห่งจมูกเป็นต้น ด้วย สงฺกาทีหิ พฺยภิจารีหิ จ ด้วยพยภิจารีภาวะท. อันมีความลังเลเป็นต้นด้วย ฯ

๓๖๖. อยํ วิมฺหโย อ.ความอัศจรรย์นี้ อุปฺปชฺชมาโน อันเกิดอยู่ อติโลกปทตฺเถหิ จากอรรถของบทที่ล่วงแล้วซึ่งโลก อพฺภุโต ชื่อว่า อัพภุตรส โหติ ย่อมเป็น ฯ อาการา อ.อาการท. เสทสฺสุสาธุวาทาทโย อันมีเหงื่อ น้ำตา และการกล่าวสาธุการเป็นต้น อนุภาวา เป็นอนุภาวะ ตสฺส อพฺภุตสฺส แห่งอัพภุตรสนั้น สิยุํ พึงเป็น ฯ ตาสเวคธิติปฺปญฺญา อ.ความตื่นตระหนก ความผลุนผลัน ความพอใจ และความรู้ท. พฺยภิจาริโน เป็นพยภิจารี-ภาวะ เอตฺถ อพฺภุตรเส ในอัพภุตรสนี้ โหนฺติ ย่อมเป็น ฯ

๓๖๗. จายีภาโว อ.ฐายีภาวะ สโม ที่เป็นความสงบ เมตฺตาทยาโมทาทิสมฺภโว เป็นสภาพมีการเกิดจากวิภาวะอันมีความปรารถนาดี ความสงสาร และความชื่นชมยินดีเป็นต้น โหติ ย่อมเป็น ฯ รโส อ.รส ตทุกฺกํโส อันมีความยิ่งยวดแห่งฐายีภาวะนั้น การเณหิ ด้วยเหตุท. ภาวาทีหิ อันมีภาวะเป็นต้น สนฺโต ชื่อว่า สันตรส สนฺตนิเสวิโต ที่อันสัตบุรุษซ่องเสพแล้ว ฯ

ปริจฺเฉโท อ.ปริจเฉท ปญฺจโม ที่ห้า รสภาวาวโพโธ นาม ชื่อว่ารสภาวาวโพธะ สุโพธาลงฺกาเร ในคัมภีร์สุโพธาลังการ สงฺฆรกฺขิตมหาสามิปาทวิรจิเต ที่อันพระสังฆรักขิต-มหาสามีผู้ประเสริฐรจนาแล้ว อิติ จบแล้ว ฯ

* * * * * * * *

นิคมนคาถา

๑. สีลาทิธมฺมสุวิสุทฺธคุโณฆธารี
โปราณิกา สกปรตฺถหิตาภิรามา
เถราสภา ปวรสาสน'มานยึสุ
ยาวชฺชกาล'มนุรกฺขิย ทิตฺติการา.

๒. เอวมฺปิ สฺยามวิชิเต ชินสาสนสฺส
วุทฺธึ วิรูฬฺหิ'มภิลาสมโน สุธีโร
สิสฺสทฺวิชาน'มิห นิสฺสยรุกฺขเถโร
อคฺโครุ[๑]ปณฺฑิตธโร ชินวาณิกนฺโต.

๓. สิสฺสาสฺส สิกฺขิตนยา อนุชาตปุตฺตา
เนกา ปตีตคุณิกา วิตตปฺปสิทฺธา
เถรสฺสิมสฺส จ นิสงฺคมติปฺปภาวํ
ญตฺวา อลํ'ขิลชนา ถุติปูชนาย.

๔. คนฺธาทิสารยตินา อุปการกญฺญุ-
สิสฺเสน ตสฺส มติขีรสุปายินา เว
พาลาวโพธกวิมานสหาสนาย
สมฺมา กตา อย'มลงฺกติยาตฺถพฺยาขฺยา.

คนฺธสาราภิวํโส

---

[๑]คำว่า อคฺโครุ ตัดบทเป็น อคฺค + อุรุ ในที่นี้ อุรุ ศัพท์ ใช้แทน มหา ศัพท์เพื่อรักษาฉันท์ จัดเป็นนามันตริตาปเหฬี

คาถาลงท้าย

๑. พระเถระผู้ประเสริฐในปางก่อนผู้ทรงคุณธรรมอันบริสุทธิ์ดีมีศีลธรรมเป็นต้น ผู้รื่นรมย์ในประโยชน์เกื้อกูลของตนและผู้อื่น ได้สืบทอดบวรพระพุทธศาสนากระทำการรักษาเผยแพร่ตราบจนถึงปัจจุบัน ฉันใด

๒. พระเถระผู้ประเสริฐใดมีใจปรารถนาความเจริญรุ่งเรืองแห่งศาสนาของพระชินเจ้าในสยามประเทศ ฉันนั้น ท่านเปรียบดั่งต้นไม้ที่อาศัยของมวลสกุณาคือศิษย์ในพระศาสนานี้ ดำรงตำแหน่งอัครมหาบัณฑิต เป็นผู้เพลิดเพลินในพระวาณีของพระชินเจ้า

๓. บรรดาศิษย์ของท่านผู้ศึกษานัยวิธี เป็นอนุชาตบุตร มีคุณธรรมอันประจักษ์ มีชื่อเสียงเลื่องลือ มีจำนวนมาก มหาชนทั้งปวงได้รับรู้ความสามารถแห่งปัญญาอันไม่ขัดข้องของพระเถระนี้แล้ว ควรจะชมเชยบูชาท่าน

๔. พระคันธสาราภิวงศ์ ศิษย์ของท่าน ผู้ดื่มน้ำนมคือปัญญาด้วยดี รู้อุปการคุณของท่านแล้ว ประพันธ์คัมภีร์อธิบายความแห่งอลังการศาสตร์นี้ไว้ดี เพื่อความรู้ของเยาวชนและเพื่อยังจิตของกวีให้ชื่นชม

พระคันธสาราภิวงศ์